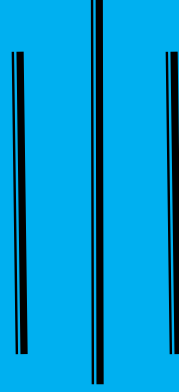

महालेखापरीक्षकको छपन्नाँ वार्षिक प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित

कार्यमूलक तथा विशेष लेखापरीक्षण
प्रतिवेदन
२०७५

महालेखापरीक्षकको कार्यालय
ववरमहल, काठमाडौं
नेपाल

महालेखापरीक्षकको सन्देश

नेपालको संविधानको धारा २४१ अनुसार राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको कार्यालय, सर्वोच्च अदालत, संघीय संसद, प्रदेश सभा, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, संवैधानिक निकाय वा सोको कार्यालय, अदालत, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल लगायतका सबै संघीय र प्रदेश सरकारी कार्यालयको लेखा कानून बमोजिम नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको विचार गरी महालेखा परीक्षकबाट लेखापरीक्षण हुने व्यवस्था छ। त्यसैगरी लेखापरीक्षण ऐन, २०७५ को दफा ४ मा लेखापरीक्षणको तरिका, क्षेत्र र अवधि तोकिएको अन्तिम लेखापरीक्षण गर्न, त्यसबाट प्राप्त भएको तथ्यहरु दर्शाउन, त्यसमा विवेचना तथा आलोचना गर्न र आर्थिक विवरण उपर आवश्यकता अनुसार राय सहित प्रतिवेदन गर्न सक्ने उल्लेख छ। यस कार्यालयले २०२९ देखि कार्यमूलक लेखापरीक्षण, २०६७ देखि सूचना प्रविधिको लेखापरीक्षण र २०६८ देखि वातावरणीय लेखापरीक्षण समेत गर्दै आएको छ।

टंकमणि शर्मा, दंगाल
महालेखापरीक्षक

स्रोत साधनको व्यवस्थापन तथा उपयोगमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताको पक्षलाई मध्यनजर राखी मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गर्ने र सोको आधारमा सुझाव सहितको प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्ने काम कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा समेटिन्छ। सूचना प्रविधि लेखापरीक्षणले सार्वजनिक सेवाप्रवाहमा सूचना प्रविधिको प्रयोगसँगै त्यसको वातावरण र नियन्त्रण पक्षको मूल्याङ्कन गर्दछ भने वातावरणीय लेखापरीक्षणले विकासका क्रियाकलापले वातावरणमा परेको प्रभावको मूल्याङ्कन तथा दीगो विकास लक्ष्य हांसिल गर्न गरेका प्रयासहरुको लेखाजोखा गर्दछ। न्यूनतम लागत र समयमा तोकिएको गुणस्तरको वस्तु वा सेवा प्राप्त भए नभएको, निश्चित स्रोत साधनको उपयोगबाट अधिकतम उपलब्धि हांसिल भए नभएको र तोकिएको उद्देश्य प्राप्त भई लक्षित प्रतिफल हांसिल भए नभएको एवं सोबाट सकारात्मक प्रभाव परे नपरेको परीक्षण गर्ने कार्य कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा गरिन्छ। कार्यमूलक लेखापरीक्षण निकायको आर्थिक कारोबार र वित्तीय व्यवस्थापनमा मात्र सीमित नरही सोसँग सम्बन्धित नीतिगत, कानूनी र व्यवस्थापकीय पक्षमा समेत केन्द्रित हुने भएकाले यसले कमजोरी औल्याउने मात्र नभई सुधारका लागि सुझाव प्रस्तुत गर्दछ।

सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरुको अन्तर्राष्ट्रिय संगठन (इन्टोसाई) र सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरुको एशियाली संगठन (एशोसाई) ले कार्यमूलक तथा विशेष लेखापरीक्षणलाई बढावा दिइरहेको सन्दर्भमा उक्त संगठनहरुको सदस्य रहेको नाताले सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरुको अन्तर्राष्ट्रिय मानदण्ड (इसाई) अनुरूप कार्यमूलक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, २०६९ एवं वातावरणीय लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, २०६४ तयार गरिएको र यस कार्यका लागि कार्यमूलक तथा विशेष लेखापरीक्षण निर्देशनालय गठन गरिएको छ। सार्वजनिक प्रशासनको मूल्य अभिवृद्धि गराउन टेवा दिने कार्य कार्यमूलक लेखापरीक्षणले गर्ने भएकोले यसको सान्दर्भिकता अझ बढेको हो। सरकारको लगानी, प्राथमिकता क्षेत्र, विषयको गाम्भीर्यता, बजेटको आकार, सार्वजनिक सरोकार र जनचासोका विषय, सञ्चार माध्यममा आएका विषय, नेपाल सरकार र विकास साभेदारबीच भएका सम्झौता र सरोकारवालाले देखाएको चासोलाई महत्व दिई प्राथमिकताका आधारमा विषय छनौट गरी कार्यमूलक लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ। यसै आधारमा यस वर्ष २२ विषयको कार्यमूलक लेखापरीक्षण, ३ विषयको सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण, १ विषयको वातावरणीय लेखापरीक्षण र २ विषयको विशेष लेखापरीक्षण गरिएको छ।

कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन उपयोगी बनाउन लेखापरीक्षक मात्र नभै लेखापरीक्षण गराउने पक्षको पनि भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ। समयमै सम्बन्धित कागजात, तथ्याङ्क, एवं प्रमाण लेखापरीक्षक समक्ष प्रस्तुत नगर्ने हो भने कार्यमूलक लेखापरीक्षण अपेक्षाकृत रुपमा परिणाममुखी बन्न सक्तैन। कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्न प्राविधिक ज्ञान, विश्लेषणात्मक क्षमता भएका जनशक्ति र स्रोत साधनको जरुरत पर्दछ। कार्यमूलक लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा खटिएका सीमित जनशक्तिको लगनशिलता र मेहनत तथा लेखापरीक्षण गरिएका क्षेत्रका सम्बद्ध पदाधिकारीहरुको सहयोगले यस किसिमको प्रतिवेदन तयार भएको छ।

अन्त्यमा, कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको कार्यान्वयनबाट सम्बन्धित क्षेत्रमा सकारात्मक परिणाम मिलेमा विश्वस्त छु। यस कार्यमा संलग्न हुने कार्यालयका कर्मचारी वर्ग तथा सम्बद्ध सबैमा धन्यवाद व्यक्त गर्दछु।

विषय-सूची

क्र.सं.	विषय/क्षेत्र	निकाय/मन्त्रालय	पृष्ठ नं.
कार्यमूलक लेखापरीक्षण			
कार्यमूलक निर्देशनालयबाट			
१	उपभोक्ता समिति मार्फत सम्पादित निर्माण कार्य	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	१
२	औषधि व्यवस्थापन	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या	१६
३	कृषि अनुसन्धान कार्यक्रम	कृषि तथा पशुपंक्षी विकास	२९
४	गरिबी निवारण कार्यक्रम कार्यान्वयन	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	४९
५	गुठी जग्गाको उपयोग	भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण	६१
६	गैरसरकारी संस्थाहरूको कार्यसम्पादन स्थिति	महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक	७१
७	मैलुङ स्याफ्रुवेसी र खुलालु लैफु सिमकोट सडक निर्माण स्थिति	रक्षा	९३
८	सरकारी भवनहरूको पुनः निर्माण	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	१०६
९	सरकारी सवारी साधन व्यवस्थापन	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	१२५
१०	सरकारी र सार्वजनिक जग्गाको उपयोग र संरक्षण	भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण	१३५
११	साँस्कृतिक सम्पदा संरक्षण र व्यवस्थापन	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन	१४५
अन्य निर्देशनालयबाट			
१२	कमाण्ड क्षेत्रमा सिंचाई व्यवस्थापन	उर्जा, जलस्रोत तथा सिंचाई	१६१
१३	कर प्रशासनको मूल्याङ्कन	अर्थ	१६५
१४	कृषि अनुदानको उपलब्धि	कृषि तथा पशुपंक्षी विकास	१७६
१५	जग्गाको खण्डीकरण र किताकाट	भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण	१८६
१६	जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूको सेवा प्रवाह	गृह	१९५
१७	प्राविधिक परीक्षणको स्थिति	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	२०३
१८	प्राविधिक शिक्षामा भएको लगानी र प्रतिफल	शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि	२०७
१९	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन	वन तथा वातावरण	२१८
२०	वाग्मती कोरिडोर निर्माण र सरसफाई	सहरी विकास	२३२
२१	वैदेशिक रोजगारीको सेवा प्रवाह	श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा	२३९
२२	संगठित संस्थाको जग्गा उपयोग र संरक्षण	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन	२५६
वातावरणीय लेखापरीक्षण			
१	वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन	वन तथा वातावरण	२६५
सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण			
१	एकल खाता कोष प्रणाली (TSA)	अर्थ	२८२
२	विद्युतीय सरकारी खरिद (e-GP)	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	२९३
३	स्वचालित भन्सार जाँचपास प्रणाली (ASYCUDA)	अर्थ	३०६
विशेष लेखापरीक्षण			
१	दीगो विकास लक्ष्य	राष्ट्रिय योजना आयोग	३१५
२	Institutional Framework for Fighting Against Corruption in Nepal	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	३१७
	अनुसूचीहरू		३३२

महालेखापरीक्षकको छपन्नौं वार्षिक प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित कार्यमूलक तथा विशेष लेखापरीक्षण प्रतिवेदन

१. **पृष्ठभूमि** – सार्वजनिक स्रोत साधनको परिचालन तथा उपयोगमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताको पक्षबाट मूल्याङ्कन गर्नको लागि कार्यमूलक लेखापरीक्षणको शुरुवात भएको हो । नेपालमा २०२९ सालदेखि कार्यमूलक लेखापरीक्षणको शुरुवात भए तापनि २०३७ देखिमात्र संवैधानिक व्यवस्था भएको थियो । कार्यमूलक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास तथा प्रचलन अनुसार कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्दै आएकोमा २०६७ देखि सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण र २०६८ देखि वातावरणीय लेखापरीक्षण समेत गर्दै आएको छ ।
२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षण** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा स्रोत साधनको व्यवस्थापन तथा उपयोगमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिता पक्षको मूल्याङ्कन गर्ने सन्दर्भमा सबै वा कुनै दुई वा एक पक्षको मूल्याङ्कन गरी सोबाट प्राप्त नतिजाको आधारमा सुझाव सहितको प्रतिवेदन तयार गरिन्छ । मितव्ययिता अन्तर्गत न्यूनतम लागत र समयमा निर्धारित गुणस्तरको वस्तु वा सेवा प्राप्त भए नभएको, कार्यदक्षता अन्तर्गत निश्चित स्रोत साधनको उपयोगबाट अधिकतम उपलब्धि हासिल भए नभएको र प्रभावकारिता अन्तर्गत निर्धारित उद्देश्य हासिल भए नभएको वा सम्पन्न क्रियाकलापबाट अपेक्षित उपलब्धि वा प्रभाव हासिल भए नभएको मूल्याङ्कन गरिन्छ । स्रोत, साधन र क्षमता अनुसार हरेक वर्ष छनौट गरिएका विषयमा कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्ने सन्दर्भमा यो वर्ष कार्यमूलक, सूचना प्रविधि तथा विशेष लेखापरीक्षण महानिर्देशनालयबाट ११ विषयको कार्यमूलक लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ । त्यसबाहेक ११ विषयको कार्यमूलक लेखापरीक्षण अन्य महानिर्देशनालयहरूले सम्पन्न गरेका छन् । लेखापरीक्षणको क्रममा सरोकारवालासँग अभिलेख परीक्षण, छलफल, स्थलगत अवलोकन, सेवाग्राही तथा सरोकारवालासँग अन्तरवार्ता, प्रश्नावली तयार गरी सूचना सङ्कलन लगायतका प्रक्रिया अवलम्बन गरी सोको आधारमा मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।
३. **लेखापरीक्षणमा नागरिक सहभागिता** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा सामाजिक उत्तरदायित्व, पारदर्शिता तथा खर्च प्रक्रियाको मूल्याङ्कन गर्न विविध क्षेत्रमा कार्यरत नागरिक तथा संस्थाहरू छनौट गरी सहभागी गराइएको छ । लेखापरीक्षणलाई थप विश्वसनीय र प्रभावकारी बनाउन तथा लेखापरीक्षणका क्रममा सूचना संकलन, विश्लेषण, प्रतिवेदन, प्रतिवेदनको पैरवी तथा सोको कार्यान्वयनमा नागरिक समाजको महत्वपूर्ण भूमिका हुने हुँदा यो अवधारणालाई अधि सारिएको हो । नेपालले कार्यान्वयनमा ल्याएको यस अवधारणालाई विश्वका अन्य मुलुकले पनि प्राथमिकताका साथ अधि बढाएका छन् । विशेषतः सार्वजनिक निर्माण र सामाजिक सेवाको क्षेत्रमा राज्यले अवलम्बन गर्ने नीति र त्यसको कार्यान्वयनमा जनताको निगरानी, त्यसको पारदर्शिता र तत्कालै सही सूचना सङ्कलन गर्न लेखापरीक्षणमा नागरिक समाजको सहभागिता उपयोगी देखिएको छ । यस वर्ष एघार विषयको कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्दा नागरिक समाजलाई सहभागी गराइएको छ ।
४. **सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण** – यस वर्ष तीन विषयको सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ । यस किसिमको लेखापरीक्षण सम्पन्न गर्न बेलायतको महालेखापरीक्षकको कार्यालय (नेशनल अडिट अफिस) र बेलायती सहयोगी संस्था डिपार्टमेन्ट फर इन्टरनेशनल डेभलपमेन्ट (डी.एफ.आइ.डी) को पनि सहयोग प्राप्त भएको थियो । यस किसिमको सहयोगले जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गर्न र लेखापरीक्षणको गुणस्तर सुधारमा सहयोग मिलेको छ ।
५. **वातावरणीय लेखापरीक्षण** – विगत वर्षहरूमा जस्तै यस वर्षपनि वातावरणीय लेखापरीक्षणलाई निरन्तरता दिइएको छ । यस वर्ष वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन विषयको वातावरणीय लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ ।
६. **लेखापरीक्षणको आधार** – नेपालको संविधान अनुसार महालेखापरीक्षकबाट संवैधानिक निकाय वा सोको कार्यालय, सबै सरकारी कार्यालय र कानूनद्वारा तोकिएका अन्य संस्थाको लेखा कानूनबमोजिम नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्य समेतको विचार गरी लेखापरीक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । लेखापरीक्षण गर्ने तरिका, क्षेत्र, अवधि निर्धारण गर्ने र परीक्षण गर्ने कुराको सम्बन्धमा लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ ले स्पष्ट गरेको छ । लेखापरीक्षण गर्दा कार्यमूलक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, २०६९, सरकारी लेखापरीक्षण नीति मानदण्ड, २०६३, सहभागितात्मक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, २०७३ लगायतका अन्य क्षेत्रगत निर्देशिका, मार्गदर्शन र आचारसंहिता समेतका आधारमा लेखापरीक्षण योजना, कार्यान्वयन, प्रतिवेदन गुणस्तर नियन्त्रण कार्य गरिएको छ ।

७. **संगठन संरचना एवं जनशक्ति** – कार्यमूलक तथा सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण महानिर्देशनालय अन्तर्गत कार्यमूलक निर्देशनालय र सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण निर्देशनालय रहेका छन् । कार्यमूलक लेखापरीक्षण निर्देशनालयमा निर्देशक ६, लेखापरीक्षण अधिकारी ६ तथा सहायक कर्मचारी ३ समेत १५ जनशक्ति रहेको छ । सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण निर्देशनालयमा निर्देशक १ र लेखापरीक्षण अधिकारी २ जना रहेको छन् । लेखापरीक्षणमा संलग्न कर्मचारीहरूको विवरण अनुसूची १ मा संलग्न छ ।

कार्यमूलक लेखापरीक्षण विश्लेषणात्मक प्रकृतिको भएकोले प्रतिवेदनको स्तरीयता र विश्वसनीयता परीक्षणमा संलग्न हुने जनशक्तिको योग्यता, सीप, दक्षता, रचनात्मक प्रतिभाका साथै साधन स्रोत एवं प्रविधिक ज्ञानमा निर्भर रहन्छ । यसका लागि कर्मचारीलाई कार्यमूलक लेखापरीक्षणको ज्ञान र सीप अभिवृद्धिका लागि तालिम एवं अध्ययनको आवश्यकता रहन्छ । लेखापरीक्षण गर्ने निकायहरूको विविधता र जटिलतालाई दृष्टिगत गर्दा जनशक्ति विकासको उल्लिखित अवस्था पर्याप्त नभएको महशुस गरिएको छ ।

लेखापरीक्षण कार्यको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न व्यवस्थित रूपमा मार्गदर्शन अनुसारको प्रक्रिया अवलम्बन गरी प्रतिवेदनमा सही र यथार्थ व्यहोराहरू प्रस्तुत गर्नु आवश्यक छ । यसबाट प्रतिवेदनको विश्वसनीयता बढ्ने र सम्बद्ध पक्ष समक्ष यथार्थ सूचना सम्प्रेषणमा सहयोग पुग्ने हुँदा साधन स्रोतले भ्याएसम्म प्रतिवेदनको गुणस्तर अभिवृद्धि कार्यमा कार्यालय सधैं सचेत रहेको छ । यो वर्ष नर्वेली सहयोग मिशन, नागरिक सम्बद्ध संस्थाहरू र संयुक्त राष्ट्र संघीय नियोगको पनि सेवा लिइएको थियो ।

८. **लेखापरीक्षणको उद्देश्य** – लेखापरीक्षणको विषयसँग सम्बन्धित आयोजना वा कार्यालयले सञ्चालन सम्पादन एवं गरेका कार्यक्रम एवं सार्वजनिक सेवा प्रवाह लगायतका विषयमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताको दृष्टिकोणबाट अध्ययन एवं मूल्याङ्कन गरी सुधारको लागि सुझाव प्रस्तुत गरी सरकारी निकायहरूको दक्षता अभिवृद्धि एवं सार्वजनिक जवाफदेहिता प्रवर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याउनु कार्यमूलक लेखापरीक्षणको प्रमुख उद्देश्य रहेको थियो ।

९. **लेखापरीक्षणको क्षेत्र** – लेखापरीक्षण गर्दा आयोजना, कार्यक्रम, निकाय वा विषयसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरूको गहनता, कार्य प्रकृति, जोखिम र सार्वजनिक जवाफदेहितामा लेखापरीक्षणबाट योगदान पुऱ्याउन सकिने सम्भावनालाई दृष्टिगत गरी प्रमुख रूपमा निम्न पक्षहरूलाई परीक्षणको क्षेत्रमा समेटिएको छः

<ul style="list-style-type: none"> ● उद्देश्य तथा लक्ष्य प्राप्तिको स्थिति ● नीति कार्यान्वयन स्थिति ● कानून, कार्यविधि र निर्देशिकाको पालना ● सूचना प्रणाली र अभिलेख व्यवस्था ● जनशक्ति व्यवस्थापन 	<ul style="list-style-type: none"> ● कार्यक्रम कार्यान्वयनको स्थिति ● वित्तीय स्रोत परिचालन ● सेवा प्रवाहको प्रभावकारिता ● अनुगमन एवं मूल्याङ्कन व्यवस्था
--	---

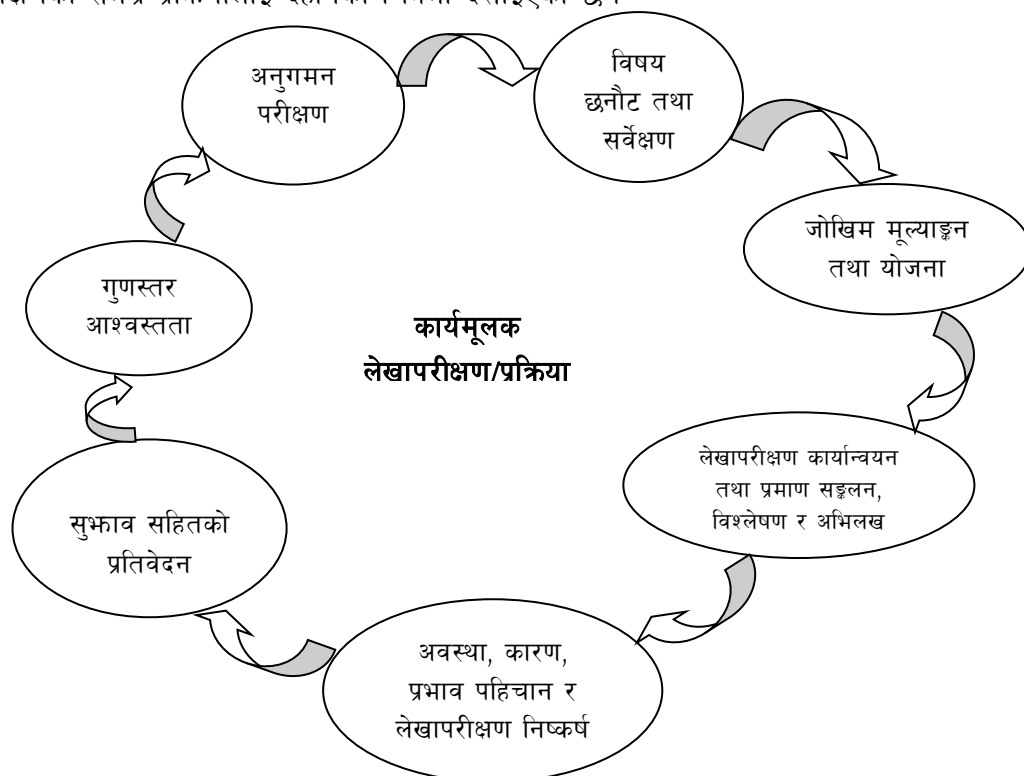
कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा उपलब्ध भएसम्म ३ वर्षको तथ्याङ्कलाई उपयोग गरिएको छ ।

१०. **लेखापरीक्षण पद्धति** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा मुख्यतः नतिजामूलक, प्रक्रियामूलक एवं समस्यामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने सन्दर्भमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोत दुवैको उपयोग गरिएको छ । विषयगत लेखापरीक्षणको उद्देश्य र क्षेत्र समेतलाई विचार गरी मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक सूचना, विभिन्न प्रतिवेदन, विवरण आदिको माध्यमबाट सूचना सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ । प्राप्त सूचना, तथ्याङ्क, जानकारी र छलफलको आधारमा जोखिमको मूल्याङ्कन गर्ने र सोबाट पहिचान गरिएका तात्त्विक महत्वका विषयहरू परीक्षण गर्न अभिलेख परीक्षण, प्रश्नावली, सोधपुछ, सरोकारवालासँग छलफल, अन्तरवार्ता, विशेषज्ञको राय/परामर्श समेतको आधारमा निकायको प्रमुख कार्यसम्पादनमा देखिएका समस्या तथा चुनौतीको विश्लेषण एवं मूल्याङ्कन गरी सोही आधारमा विषयवस्तुमा सुधार ल्याउन गर्नुपर्ने कार्यका सम्बन्धमा सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ । लेखापरीक्षण कार्यलाई सहभागितामूलक बनाउन सम्बद्ध पक्षसँगको प्रवेश बैठक, पदाधिकारीहरूसँग मस्यौदा प्रतिवेदनउपर छलफल र प्राप्त सुझाव सहितका व्यहोरा सम्प्रेषण गरी प्राप्त जवाफबमोजिम प्रतिवेदन परिमार्जन समेत गर्ने पद्धति अवलम्बन गरिएको छ ।

११. **लेखापरीक्षणको सीमा** – पर्याप्त र उपयोगी तथ्याङ्क तथा सूचनाहरू लेखापरीक्षण अवधिसम्म प्राप्त नहुनु, प्रश्नावलीहरूमा तथ्यपरक ढङ्गले पूर्णरूपमा सूचना प्राप्त नहुनु, अन्तरवार्तामा संलग्न हुनेको ज्ञानस्तर एवं

अनुभवले सङ्कलित सूचनालाई असर पुऱ्याउनु, कतिपय विषयहरुको लागि समय पर्याप्त नहुनु आदि लेखापरीक्षणको सीमा रहेको छ ।

१२. **लेखापरीक्षणको प्रक्रिया** – कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्न छनौट गरिएका विषयसँग सम्बन्धित कार्यक्रम/आयोजनाको लेखापरीक्षण प्रक्रिया अन्तर्गत प्रवेश बैठक, प्रश्नावली, अन्तरवार्ताबाट सूचना एवं सङ्कलित विवरणको अध्ययन विश्लेषण, मस्यौदा प्रतिवेदन तयारी, बहिर्गमन बैठक, प्रारम्भिक प्रतिवेदन जारी र प्रारम्भिक प्रतिवेदन उपर प्राप्त प्रतिक्रिया समेतलाई आधार लिई अन्तिम प्रतिवेदन जारी गर्ने कार्य गरिएको छ । सूचना प्रविधि लेखापरीक्षणको सिलसिलामा सफ्टवेयरको उपयोगको स्थिति, आगत एवं निर्गत प्रक्रिया, आन्तरिक नियन्त्रण व्यवस्था समेतको मूल्याङ्कन गरिएको छ । कार्यमूलक लेखापरीक्षणको समग्र प्रक्रियालाई देहायको चित्रमा दर्शाइएको छ ।

- १२.१. **विषय छनौट** – कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्न सरकारको लगानी, प्राथमिकता, क्षेत्र, विषयको गाम्भीर्यता, बजेटको आकार, सार्वजनिक सरोकार वा जनचासोको विषय, सञ्चार माध्यममा आएका विषय, नेपाल सरकार र विकास साभेदारबीच भएका सम्झौता, विकास साभेदारले देखाएको चासोलाई महत्व दिई उपलब्ध स्रोत साधन समेतलाई दृष्टिगत गरी प्राथमिकताका आधारमा विषय छनौट गरिएको थियो ।
- १२.२. **सर्भेक्षण तथा समीक्षा प्रतिवेदन** – छनौट भएका विषयको लेखापरीक्षण योजना तयारीका लागी सम्बन्धित निकायबाट सूचना, जानकारी, विवरण सङ्कलन गरी सर्भेक्षण तथा समीक्षा प्रतिवेदन तयार गरिएको थियो ।
- १२.३. **जोखिम विश्लेषण तथा योजना तयारी** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणका क्षेत्र पहिचान भएपछि जोखिममा आधारित दृष्टिकोण (Risk Based Approach) अवलम्बन गरी लेखापरीक्षणको उद्देश्य निर्धारण, कार्यान्वयन प्रक्रिया र तरिका समेत पहिचान गरी कार्यमूलक लेखापरीक्षण योजना बनाईएको थियो । मितव्ययी, दक्ष एवं प्रभावकारी ढङ्गले समयमै लेखापरीक्षण सम्पन्न गर्ने गरी लेखापरीक्षणको क्षेत्र, समय, उद्देश्य र आधार निर्धारण गरिएको थियो ।
- १२.४. **कार्यान्वयन** – लेखापरीक्षण कार्यान्वयनको सन्दर्भमा सम्बद्ध पक्षसँगको प्रवेश बैठक, सेस्ता परीक्षण, प्रश्नावली विश्लेषण, सरोकारवालासँग छलफल, अन्तरवार्ता, स्थलगत अवलोकन र भौतिक परीक्षण गरिएको छ । लेखापरीक्षणको क्रममा जोखिम मूल्याङ्कन तथा योजना तयारी, समस्याको कारण, प्रभाव पहिचान र लेखापरीक्षण निष्कर्ष र सुझाव सहितको प्रतिवेदन पद्धति अपनाईएको छ । निकायको संगठन संरचना तथा कार्यप्रक्रियासम्बन्धी विवरण लिई अन्तर्निहित जोखिम पहिचान, नियन्त्रण वातावरण, कार्यविधिको जानकारी र विस्तृत लेखापरीक्षण कार्यक्रमका आधारमा लेखापरीक्षण गरिएको छ । लेखापरीक्षणलाई यथार्थपरक, सान्दर्भिक, विश्वसनीय र परिष्कृत गर्न लेखापरीक्षणबाट देखिएका सबल

तथा दुर्बल पक्षहरु र अवसर तथा चुनौतीहरुको विश्लेषण एवं मूल्याङ्कन गरी तयार पारिएको मस्यौदा प्रतिवेदन उपर सम्बन्धित निकायका पदाधिकारीसँग छलफल गरी प्रारम्भिक प्रतिवेदन जारी गरिएको हो ।

१२.५. **प्रतिवेदन** – निकायको सेस्ता परीक्षण, प्रश्नावली एवं अन्तरवार्ता, विश्लेषण, सेवा प्रवाहको स्थिति, स्थलगत अवलोकन आदिको आधारमा कार्यमूलक लेखापरीक्षणको प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । प्रतिवेदनमा आधार (Criteria), अवस्था (Condition), कारण (Cause), प्रभाव (Consequence) र देखिएका कमी कमजोरीमा आगामी दिनमा सुधारका लागि व्यावहारिक सुझाव (Corrective Action) उल्लेख गरिएको छ । लेखापरीक्षणको प्रारम्भिक प्रतिवेदनउपर प्रतिक्रिया प्राप्त भएपछि प्रतिवेदन परिमार्जन समेत गर्ने र निर्धारित समयमा प्रतिक्रिया प्राप्त नभएमा सुझाव सहितको अन्तिम प्रतिवेदन तयार गरी जारी गरिएको छ । कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन सन्तुलित रूपमा सकारात्मक पक्ष र सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्र उल्लेख गरी जारी गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१२.६. लेखापरीक्षणको नतिजालाई सरल, स्पष्ट, द्विविधारहित तथा प्रस्तुतिमा एकरूपता कायम गर्न प्रतिवेदनलाई ४ प्रमुख परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ । मानदण्ड र मार्गदर्शनमा सुझाए बमोजिम विभिन्न विषय, निकाय, आयोजना, कार्यक्रमको कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदनहरु देहायको ढाँचा बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रतिवेदनको परिच्छेद	समेटीएका विषयहरु
१. परिचय	यसमा लेखापरीक्षण गरिएको विषय, निकाय, आयोजना, कार्यक्रम आदिको पृष्ठभूमि, नीतिगत व्यवस्था, कानूनी व्यवस्था, उद्देश्य तथा लक्ष्य उल्लेख गरिएको छ ।
२. लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति	यसमा लेखापरीक्षण उद्देश्य,छनौटका आधार, क्षेत्र एवं पद्धति र सीमा उल्लेख गरिएको छ ।
३.लेखापरीक्षणबाट देखिएको व्यहोरा	यसमा सकारात्मक पक्ष तथा समस्या र चुनौती, लेखापरीक्षण गरिएको विषय, निकाय, आयोजना र कार्यालयको कार्यसञ्चालनका आधार, यथार्थ अवस्था, आधार एवं यथार्थ अवस्थामा भिन्नता देखिए त्यसको कारण र सिर्जना हुने परिणामको खाकामा रही लेखापरीक्षणले मूल्याङ्कन गरेका प्रमुख प्रणालीगत वा जिषयगत मुद्दाहरुलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।
४. सुझाव तथा निष्कर्ष	तात्त्विक महत्वको विषयमा देखिएका कमी कमजोरीलाई आगामी दिनमा सुधार गर्न बुँदागत रूपमा सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ । साथै परीक्षण मूल्याङ्कन गरिएको विषयसंग सम्बन्धित विषयगत मुद्दाहरुलाई समग्रतामा त्यसको सबल, दुर्बल पक्ष, अवसर र चुनौती समेतको विश्लेषणको आधारमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

१२.७. **गुणस्तर नियन्त्रण र आश्वस्तता** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा गुणस्तर कायम गर्न कार्यमूलक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन बमोजिम लेखापरीक्षणका औजारहरुको प्रयोग गरी प्रारम्भिक प्रतिवेदनको पुनरावलोकन भएपछि सम्बन्धित निकायमा पठाईएको छ । प्रतिवेदन जारी भएपछि लेखापरीक्षण गुणस्तर आश्वस्तता निर्देशिका बमोजिम लेखापरीक्षण गुणस्तर आश्वस्तता मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

१३. **सुझाव** – यो वर्ष कार्यमूलक, वातावरणीय एवं सूचना प्रविधि समेत १५ विषयको लेखापरीक्षण सम्पन्न गरी सम्बन्धित तात्त्विक महत्वका विषयहरु (Matters of Potential Significance) को विश्लेषण द्वारा कार्यक्रम सञ्चालन, गुणस्तर परीक्षण, दिगोपना, क्रियाकलापको दक्षता मूल्याङ्कन, योजना तर्जुमा एवं कार्यान्वयन, खरिद व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयन, ऐन, नियम, कानूनको परिपालना, अनुगमन मूल्याङ्कन, निर्देशिका तथा मापदण्डको तर्जुमा, निकायगत समन्वय र निर्धारित कार्यविधिको पालना गरी सुझावहरु समेत दिइएको छ । सुझावहरुको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व तालुक एवं मातहत कार्यालयको हो । व्यवस्थापन पक्षसँगको छलफल, अन्तरक्रियाबाट तयार गरिएको सुझावहरुको कार्यान्वयनबाट कार्यसम्पादनमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने भएकोले आगामी दिनमा सरकारी क्रियाकलापमा थप सुधारको अपेक्षा गरिएको छ ।

१४. **कार्यदिशा** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा गहन रूपमा अध्ययन विश्लेषण गर्नका लागि विषयगत विशेषज्ञ सेवाको आवश्यकता, तत्सम्बन्धी प्रश्नावली निर्माण, अन्तरवार्ता, छलफलको आयोजना र विश्लेषण, स्थलगत निरीक्षण आदिका लागि थप स्रोत साधनको आवश्यकता पनि त्यतिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । लेखापरीक्षण गरिने निकायहरुले कार्यसम्पादन सूचकाङ्कको निर्धारण नगर्दा कम समयमा

सरोकारवालाहरूको आवश्यकता सम्बोधन हुने गरी लेखापरीक्षण सम्पन्न गर्नु अभै चुनौतीको विषय रहेको छ ।

कार्यमूलक लेखापरीक्षणका सन्दर्भमा लेखापरीक्षण गरिने निकाय, दातृसंस्था एवं सरोकारवालाको बढ्दो चासो र आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न, लेखापरीक्षणमा चुनौती, समस्या र जटिलताहरूलाई सहज रुपमा समाधान गर्न, लेखापरीक्षण टोलीलाई उच्च मनोबलका साथ लेखापरीक्षण कार्यमा अभिप्रेरित गर्न एवं विश्वव्यापी मान्यता अनुरूप गुणस्तरीय र विश्वसनीय लेखापरीक्षण प्रतिवेदन तयार गर्न अपरिहार्य देखिएको छ ।

कार्यमूलक लेखापरीक्षणप्रति सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय संगठन (INTOSAI) र एशियाली संगठन (ASOSAI) का सदस्य राष्ट्रहरूबीच अनुभव आदान प्रदान गर्न तथा सरोकारवाला सबैको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी अघि बढ्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

१५. **निष्कर्ष** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणले स्रोत साधनको उपयोग तथा उद्देश्य प्राप्तिमा केन्द्रित रही पारदर्शिता र जवाफदेहिता अभिवृद्धि गर्न सघाउ पुऱ्याउने भएकोले प्रत्येक वर्ष कार्यमूलक लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएका विषयमा देखिएका सकारात्मक एवं सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्रमा सुझाव सहितको प्रतिवेदन दिने व्यवस्था अवलम्बन हुँदै आएको छ । लेखापरीक्षणका नवीन अवधारणालाई अवलम्बन गर्दै सूचना प्रविधि र वातावरणीय लेखापरीक्षण समेत सम्पन्न गरी सुझाव समेतको प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । लेखापरीक्षणबाट दिएका सुझावहरूको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व सम्बन्धित निकाय र कार्यालयको हुन्छ । व्यवस्थापन पक्षसँगको छलफल, अन्तरक्रियाबाट तयार गरिएका सुझावहरूको कार्यान्वयनबाट निकायहरूको कार्यसम्पादनमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने भएकोले दिइएका सुझावलाई भविष्यका लागि सुधार गर्ने महत्वपूर्ण अवसरको रुपमा लिन सकेमा सरकारी क्रियाकलाप तथा सेवा प्रवाहमा थप सुधारको अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

उपभोक्ता समितिमार्फत सम्पादित निर्माण कार्य

परिच्छेद -१ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – सार्वजनिक निकायबाट प्रदान गरिने सेवा सुविधा व्यवस्थापनका लागि सरकारले विकास र समृद्धि सम्बद्ध क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दछ। नेपाल सरकारले मातहत निकायमा सञ्चालन हुने विविध कार्यमध्ये सार्वजनिक खरिद एक मुख्य क्षेत्र हो। नागरिकको विकास सम्बद्ध क्रियाकलापमा सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने अभिप्राय स्वरूप उपभोक्ता समितिमार्फत विविध कार्य सम्पादन हुँदै आएका छन्। उपभोक्ता समितिको सहभागिताबाट स्थानीय सीप र प्रविधिको प्रयोग हुने, रोजगारी सिर्जना हुने, सरोकारवालाको अपनत्व विकास हुने, योजना तथा कार्यक्रमको दिगोपना हुने अपेक्षा राखिएको हुन्छ। सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावली सहित संघीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तह एवं आयोजनागत रूपमा विभिन्न क्षेत्रमा उपभोक्ता समितिको संलग्नता र व्यवस्थापन सम्बन्धमा कार्यविधिहरू कार्यान्वयनमा रहेका छन्। कानूनी रूपमा उपभोक्ता समितिलाई राज्यकोषको रकम विकास निर्माणमा खर्च गर्न जिम्मा दिने प्रावधानहरू बढ्दै जानुले यसलाई विकासको एक मोडल यसलाई बनाउन खोजेको देखिन्छ।
२. **नेपालमा उपभोक्ता समिति** – २०२८ सालमा खानेपानी आयोजनाका लागि पाइप बोक्ने र पाइप विच्छयाउने काम लाभग्राही समूहलाई नै विकास कार्यमा सहभागी गराउने सिद्धान्तसहित जनसहभागिताको नाममा कार्य सुरु भएको थियो। त्यसै क्रममा गाउँ विकास समितिहरूले २०४९ सालमा ५० हजार र २०५१ मङ्सिर १४ गतेदेखि ३ लाख रुपैयाँ अनुदान दिन थालेपछि विकास निर्माणका कार्यमा उपभोक्ताहरूलाई लागत सहभागिता सहित संलग्न गराउने क्रम बढेको हो। उक्त समयमा दुई लाख रुपैयाँसम्मको आयोजनामा लाभग्राही समुदायले ४० प्रतिशत योगदान गरे स्थानीय निकायले ६० प्रतिशत अर्थात् रु.१ लाख २० हजारसम्म अनुदान दिने गरी सञ्चालन गरिएका थिए। त्यसका सकारात्मक पाठबाट उत्साहित भएर २०५५ सालमा बनेको स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनमा र २०६४ सालमा बनेको स्थानीय निकाय आर्थिक प्रशासन नियमावली, २०६४ मा गाउँ विकास समिति, नगरपालिका तथा जिल्ला विकास समितिहरूले स्थानीय जनतासँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने आयोजनाहरू उपभोक्ता समिति गठन गरी त्यसमार्फत गर्ने प्रावधान राखिएको थियो। यी प्रावधानअनुसार काम गर्न कार्यविधिमा अपुग भएको महसुस गरी स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ मा उपभोक्ता समिति गठन, आयोजना सञ्चालन, अनुगमन तथा हिसाब फरफारक गर्ने विधिसमेत उल्लेख गरिएको थियो। त्यसैगरी, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६४ र नियमावली, २०६५ ले समेत निर्माण सेवा खरिदको एक विधिका रूपमा यो विधि स्वीकार गर्‍यो। हाल संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले स्थानीय तहको उपभोक्ता समिति गठन, परिचालन तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यविधि, २०७४ (नमुना) तयार गरी ७५३ वटै स्थानीय तहका सरकारले आफूले आवश्यक परिमार्जन गरी यस सम्बन्धि कार्यविधि पारित गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ।
३. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – लाभग्राहीको सहज पहुँच र सहभागितामा राज्यको श्रोत र साधनको प्रयोग हुँदा त्यसबाट नागरिक सन्तुष्टिको स्तर अभिवृद्धि हुने लोकतान्त्रिक मूल्य हो। शासकीय प्रभावको अभिवृद्धि र नागरिकमा सरकार प्रतिको विश्वास अभिवृद्धिका लागि सरोकारवालाको संलग्नतालाई प्राथमिता दिनुपर्दछ। उपभोक्ता समितिबाट सञ्चालित क्रियाकलापका सम्बन्धमा राजनीतिक, प्रशासनिक र नागरिक तहमा चासो दिनहुँ बढिरहेको छ। सरकारका हरेकजसो निकायले उपभोक्ता समितिसँग हातेमालो गर्दै आएको तथा राज्यको कुल खर्चमा उपभोक्ता समितिमार्फत सम्पादन गरिने कार्यको अंश उल्लेख्य रहने गरेको सन्दर्भमा उपभोक्ता समितिमार्फत सम्पादित कार्यको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन र विश्लेषण गरी यथार्थता पहिचान गर्न कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरिएको हो।
४. **नीतिगत व्यवस्था** - चौधौँ योजना (आर्थिक वर्ष २०७३/७४-२०७५/७६) ले उपभोक्ता समिति सम्बन्धमा निम्नानुसारका व्यहोरा उल्लेख गरेको छः

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- स्थानीयस्तरमा रोजगारी सृजना,
- योजना हस्तान्तरण गरी दिगोपना सुनिश्चितता,
- लागत सहभागिता माध्यमबाट योजनामा अपनत्व वृद्धि,

- निर्माण सम्पन्न भैसकेका सिंचाइ प्रणालीहरूको मर्मत सम्भार एवम दिगो व्यवस्थापनका लागि उपभोक्ताहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने ।
- साना तथा मझौला सिंचाइ प्रणालीहरूमा कृषक उपभोक्ताको एकीकृत आर्थिक विकासका लागि सिंचाइ सहकारीको अवधारणालाई कार्यान्वयन गरिने ।
- ठूला तथा बृहत् सिंचाइ प्रणालीहरूमा स्वशासित सिंचाइ व्यवस्थापन समिति मार्फत सिंचाइ प्रणालीको व्यवस्थापन गरिने ।
- स्थानीय जनता तथा उपभोक्ताको समेत सहभागितामा स्थानीय पूर्वाधारहरूको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था मिलाइने ।
- उपभोक्ता समिति र तिनका क्रियाकलापलाई पारदर्शी बनाइने ।

उपरोक्त लक्ष्य एवं उद्देश्य प्राप्तिका लागि योजनाले निम्नानुसारका चुनौतीहरू पहिचान गरेको छः

- उपभोक्तालाई सहज रूपमा वित्तको व्यवस्था गर्नु तथा दिगो विकासको लागि दीर्घकालीन योजना बनाई कार्यान्वयन गर्नु ।
- उपभोक्ता समितिलाई मापदण्डको पालना गराउने कार्यमा उत्तरदायी बनाई उनीहरू मार्फत निर्मित पूर्वाधार योजनाहरू दिगो, गुणस्तरीय र वातावरणमैत्री बनाउनु ।

५. **बजेटका प्रमुख व्यवस्था** – चालु वर्ष (२०७४।७५) को बजेट बक्तव्यमा चालु बजेटमा जिल्ला सदरमुकाम, साना शहर र नगरोन्मुख क्षेत्रहरूमा उपभोक्तासँग लागत साभेदारीमा सञ्चालन गरिएका साना सहरी खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनालाई निरन्तरता दिइने व्यहोरा उल्लेख भएको थियो ।

६. **कानूनी व्यवस्था** – विकास सम्बद्ध क्रियाकलापमा नागरिकस्तरमा सहभागिता अभिवृद्धि गरी सरोकारवालाको अपनत्व वृद्धि गर्दै अन्ततोगत्वा समृद्धि हासिल गर्ने उद्देश्यका साथ उपभोक्ता समितिसम्बन्धी अवधारणा कार्यान्वयनमा आएको हो । यसको प्रभावकारी व्यवस्थापन र सञ्चालनका लागि निम्नानुसार काकानूनी व्यवस्था रहेका छन् :

- जल उत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन नीति, २०७२
- सिंचाइ नीति, २०७०
- जलस्रोत ऐन, २०४९
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४
- आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४
- खानेपानी नियमावली, २०५५
- उपभोक्ता संस्था मार्फत निर्माण कार्य सञ्चालन गर्ने/गराउने कार्यविधि, २०६९
- जनसहभागितामा आधारित जनताको तटबन्ध कार्यविधि, २०६६
- स्थानीय तहबाट कार्यान्वयनमा आएका कार्यविधि

७. **संस्थागत व्यवस्था** – नेपाल सरकार अन्तर्गत उपभोक्ता समिति मार्फत कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने मुख्य निकायहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय,
- भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय,
- उर्जा, जलश्रोत तथा सिंचाइ मन्त्रालय,
- कृषि तथा पशुपंछी विकास मन्त्रालय, कृषि विभाग र अन्तर्गतका आयोजना,
- खानेपानी तथा ढल निकास विभाग र अन्तर्गतका आयोजना,
- जलश्रोत तथा सिंचाइ विभाग र अन्तर्गतका आयोजना,
- वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालय अन्तर्गत निकायहरू,
- स्थानीय तहहरू,
- कार्यान्वयन तहमा रहेका कार्यालयहरू,

८. **कार्यसञ्चालन स्थिति** – उपभोक्ता समितिमार्फत सञ्चालित कार्यको अवस्था देहायबमोजिम रहेको छः

- नेपाल सरकारका अधिकांश निकायहरूले उपभोक्ता समितिमार्फत कार्यसञ्चालन गर्ने गरेका छन् ।

- उपभोक्ता समितिको तर्फबाट व्यवस्थापकीय, लागत तथा श्रम सहभागिता गर्ने गरिएको छ ।
- सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावलीले उपभोक्ता समितिसम्बन्धी व्यवस्था गरेका छन् ।
- उपभोक्ता समितिमार्फत सञ्चालित क्रियाकलापका लागि क्षेत्रगत मन्त्रालय, विभाग वा आयोजनाहरूले आ-आफ्ना कार्यविधि तय गरेका छन् ।
- बहुपक्षीय संघ संस्था र दाता राष्ट्रको संलग्नतामा सञ्चालित आयोजना वा कार्यक्रममा उपभोक्ता समितिमार्फत कार्य सञ्चालन भैरहेका छन् ।
- संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, उर्जा, जलश्रोत तथा सिंचाइ मन्त्रालय, कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, खानेपानी तथा ढल निकास विभाग, कृषि तथा पशुपंछी विकास मन्त्रालय अन्तर्गतका आयोजना, वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालय अन्तर्गत निकायहरू, जलश्रोत तथा सिंचाइ विभाग (साविकको जलउत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन विभाग र सिंचाइ विभाग), स्थानीय तहहरू र कार्यान्वयन तहमा रहेका कार्यालयहरू मुख्य सरोकारवाला निकाय रहेका छन् ।

परिच्छेद-२

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

९. **उद्देश्य** – नेपाल सरकार(संघ, प्रदेश र स्थानीय तह) का विभिन्न निकायमा उपभोक्ता समितिमार्फत सम्पादित कार्यको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन र विश्लेषण गरी सुझाव प्रस्तुत गर्ने लेखापरीक्षणको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । साथै, लेखापरीक्षणका सहायक उद्देश्य निम्नानुसार रहेको छ:
- उपभोक्ता समितिसँग सम्बन्धित विद्यमान नीतिगत एवं कानूनी व्यवस्थाको विश्लेषण गर्ने ।
 - उपभोक्ता समितिमा प्रतिनिधित्व, सहभागिता, पारदर्शिता र जवाफदेहिता मूल्याङ्कन गर्ने ।
 - उपभोक्ता समितिबाट सञ्चालित कार्यमा जनसहभागिता व्यवस्था र कार्यान्वयन अवस्था विश्लेषण गर्ने ।
 - उपभोक्ता समितिको संलग्नतामा सञ्चालित आयोजना तथा कार्यक्रमको दिगो व्यवस्थापन सम्बन्धमा भएका कार्यको मूल्याङ्कन गर्ने ।
 - प्रतिस्पर्धाको माध्यमबाट सम्पादन गरेका कार्य र उपभोक्ता समितिमार्फत सम्पादन गरेका कार्यको तुलना गर्ने ।
१०. **क्षेत्र तथा सीमा** – विनियोजित बजेट र वैदेशिक सहायतामा सञ्चालित आयोजनामा सार्वजनिक निर्माण लगायत अन्य कार्यक्रम उपभोक्ता समितिको संलग्नता सञ्चालन र सम्पादन भइरहेका छन् । उपभोक्तामार्फत सञ्चालित योजना तथा कार्यक्रमको संख्या धेरै र क्षेत्र वृहत भएकोले निम्नानुसारका निकाय र स्थानीय तह छनौट गरिएको छ ।
- जलश्रोत तथा सिंचाइ विभाग (साविकका जलउत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन विभाग र सिंचाइ विभाग)
 - सिंचाइ विकास डिभिजन कार्यालय, सप्तरी, रौतहट र चितवन,
 - खानेपानी तथा सरसफाई डिभिजन कार्यालय, सप्तरी, रौतहट र चितवन,
 - खाँडो नदी नियन्त्रण आयोजना, सप्तरी,
 - जलउत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन डिभिजन रौतहट र चितवन,
 - स्थानीय तहहरू,

उपरोक्तानुसार छनौट भएका निकाय एवं लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा उपभोक्ता समितिमार्फत सञ्चालित क्रियाकलापको प्रभावकारिता मूल्याङ्कनमा प्रश्नावली एवं अन्तरक्रियाबाट सूचना तथा तथ्याङ्कको उपलब्धता, सरोकारवालासँगको छलफलबाट आउने पृष्ठपोषण, कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने निकायहरूको अभिलेख व्यवस्था, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीमा रहेका कमजोरीका कारण विषयसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण जोखिम र क्रियाकलाप समेटिन नसकिने अवस्था रहन्छ । यसको अलावा स्थलगत वा अन्य कागजातबाट योजना र जिल्लाको छनौट गर्दा लेखापरीक्षणको पूर्व तयारी देखी अन्तिम प्रतिवेदन

तयारीसम्मका लागि उपलब्ध समय, श्रोत साधनको उपलब्धता तथा उपलब्ध जनशक्तिको विश्लेषण क्षमता परिस्थितिजन्य अन्य कारणहरू लेखापरीक्षणको सीमा रहेका छन् ।

११. **पद्धति** – उपभोक्ता समितिको संलग्नता र सहभागिता रहेका योजना तथा कार्यक्रमको परीक्षण, उपभोक्ता समितिमार्फत कार्य सञ्चालन गर्ने निकायहरूसँग छलफल (२० निकाय) र अन्तरक्रिया (१५ स्थान), मन्त्रालय, विभाग र स्थानीय तहका लागि तयार गरिएका प्रश्नावली (४५ निकाय) मार्फत विवरण सङ्कलन, अन्तरवार्ता, १५ स्थानमा सरोकारवालसँग छलफल, स्थलगत अवलोकन तथा जिम्मेवार कर्मचारी/पदाधिकारीसँग छलफल गरी आवश्यक सूचना तथा जानकारी प्राप्त गरिएको छ । उपभोक्ता समितिसँग सम्बन्धित क्रियाकलापको मूल्याङ्कन सहित उपभोक्ता समितिमार्फत सञ्चालित कार्यको प्रक्रियामूलक, समस्यामूलक र नतिजामूलक पद्धतिका आधारमा कार्यमूलक लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ । यसका लागि निम्नानुसार पद्धति अवलम्बन गरिएको छ:

- ऐन, नियम र कार्यविधिहरूको अध्ययन र प्रक्रियाको विश्लेषण,
- सूचना तथा तथ्याङ्कहरूको सङ्कलन र विश्लेषण,
- सरोकारवाला पक्षसँग अन्तरक्रिया, कार्यशाला र कार्यपत्र प्रस्तुति, प्रश्नावलीमार्फत प्राप्त पृष्ठपोषणको विश्लेषण, छलफल र अन्तरवार्ता,
- विद्युतीय सञ्जालबाट उपलब्ध भएसम्म सूचना सङ्कलन,
- प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयारी, छलफल, पृष्ठपोषण र प्रस्तुति,

परिच्छेद-३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – सन् १९५० को दशकको सुरुमा ग्रामीण विकासको नामबाट सामुदायिक विकासको अवधारणा सुरु भएर नेपालमा हाल समुदायमा आधारित विकासले ठूलो फड्को मारिसकेको छ । पहिलो पञ्चवर्षीय योजनादेखि नै ग्रामीण विकासलाई प्राथमिता दिएको पाइन्छ । सामुदायिक वन, सिंचाइ समूह, कृषि समूह, आमा समूह, उपभोक्ता समूह र स्थानीयस्तरमा गठन भएका विभिन्न सामुदायिक संस्थाले स्थानीय स्रोत-साधन परिचालन, सामूहिकता तथा जीविकोपार्जनमा ठूलो योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ । समुदाय परिचालन र व्यवस्थापनमा उपभोक्ता समितिमार्फत सञ्चालित योजना तथा कार्यक्रममा संलग्नता महत्वपूर्ण रहेको छ, स्थानीय स्तरमा आउने विवाद समाधान र समन्वयका लागि उपभोक्ता समूहले व्यवहारिक समाधान निकाल्न समर्थ भएका छन्, कार्यान्वयन स्तरमा उपभोक्ताले सरकारी तथा गैर सरकारी निकायबाट सञ्चालित क्रियाकलापमा चासो वा सरोकार राख्न थालेका छन् । यसैगरी क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा उपभोक्ता समितिमार्फत व्यवस्थापन भएका सामुदायिक वन, सिमसार क्षेत्र, निकुञ्ज क्षेत्र, खानेपानी योजनाको प्रभावकारिताबारे चर्चा र प्रचार प्रसार भएको छ, साथै नीति निर्माण तथा व्यवस्थापकिय तहमा सरोकारवालाको रूपमा उपभोक्ता समितिको अपरिहार्यता स्थापित भएको र नेतृत्व विकास तथा विकासात्मक कार्यमा जनसहभागिताको पक्षलाई उपभोक्ता समितिसँग सम्बन्धित योजना र कार्यक्रमले योगदान गरेका छन् ।
- **समस्या तथा चुनौती** – सामुदायिक विकासको महत्वपूर्ण पक्ष सञ्चालित योजना तथा कार्यक्रममा दिगोपनको सुनिश्चितता हो । तथापी, बाह्य सहयोग रहुन्जेल समूहहरू रहने र सहयोग समाप्त भएपछि हराएर जाने, निश्क्रिय रहने, अर्को सहयोगी निकाय कुरेर बस्ने, स्वरूप पदल्ने लगायतका कमजोरी देखिएका छन् । उपभोक्ता समितिमा केही व्यक्तिको प्रभुत्व रहेको र समितिका सदस्यमध्ये २ देखि ३ मात्र सक्रिय रहेका छन् । जनसहभागिताको स्तर लागत अनुमान तयारीको समयमा र कार्यसम्पन्न प्रतिवेदनमा उल्लेख भए तापनि उपभोक्ता समितिले पेश गरेका कागजातबाट पुष्टी हुनसकेको छैन । हार्डवेयर/निर्माण सामाग्री बाहेक अन्यको बिल बीजकका रूपमा डोर हाजिर वा भरपाई समावेश गर्ने गरिएको छ । स्थायी उपभोक्ता समिति क्रियाशिल भएका क्षेत्र खानेपानी र सिंचाइ क्षेत्रमा समेत उपभोक्ता समिति पटके रूपमा गठन हुने वा उप समूह गठन गरी कार्य सञ्चालन गर्ने गरिएको छ । उपभोक्ता समितिका पदाधिकारीमा स्थानीय निर्माण व्यवसायी, व्यापारी र जनप्रतिनिधिको संलग्नता प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा देखिएको छ । सञ्चालित योजना तथा कार्यक्रमका बारेमा उपभोक्ता समितिका

केही सदस्य बाहेक अन्यलाई पूर्ण जानकारी रहेको छैन । यसैगरी उपभोक्ता समिति र स्थानीय उपभोक्ताबीचमा सुसम्बन्ध र सहकार्यको कमजोर अवस्थाका कारण विकास योजना र कार्यक्रम हाम्रा लागि होइन, उपभोक्ता समितिको अध्यक्ष वा पदाधिकारीमा बस्नका लागि हो भन्ने धारणा स्थानीयवासीमा बढिरहेको छ ।

१२. **उपभोक्ता कानून** – स्थानीय तहले संघीय सरकारबाट प्राप्त गर्ने अनुदान र तिनले आफ्नो क्षेत्रभित्र गर्ने निर्माणसम्बन्धी अधिकांश कार्य उपभोक्ता समितिबाट गराउँछन् । सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ अनुसार १ करोड रुपियाँ सम्मको कार्य उपभोक्ता समितिमाफत गराउनसक्ने व्यवस्था छ । यसप्रकार ठूलो परिमाणमा उपभोक्ता समितिमाफत कार्य भैरहेको देखिन्छ, तर अधिकांश स्थानीय तहले खरिद कानूनको परिधिमा रहेर स्थानीयस्तरमा कार्यविधि निर्माण गरेका छैनन ।
१३. **उपभोक्ताको व्याख्या** – सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ४४ मा उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायबाट निर्माण कार्य गराउँदा वा सोसम्बन्धी सेवा प्राप्त गर्दा मितव्ययिता, गुणस्तरीयता वा दिगोपना अभिवृद्धि हुने भएमा वा परियोजनाको मुख्य उद्देश्य नै रोजगारीको सृजना गर्ने र लाभग्राही समुदायलाई सहभागी गराउने भएमा उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायलाई तोकिएवमोजिमको कार्यविधि पुरा गरी त्यस्तो कार्य गराउन वा सेवा लिन सकिने व्यवस्था छ । सिंचाइ नीति, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, खानेपानी नियमावली, जलश्रोत नियमावली, वन नियमावली लगायतका कानून र कार्यविधिहरूले उपभोक्ता समितिको परिभाषा समेत फरक फरक तरिकाले गरेका छन् । खानेपानी तथा वन अन्तर्गतका निकायमा उपभोक्ता स्थायीरूपमा दर्ता हुने तर सिंचाइ तथा जल उत्पन्न विभाग अन्तर्गतका निकायमा उपभोक्ता समिति पट्टेको रूपमा सम्बन्धित निकायमा मात्र दर्ता भै निर्माण कार्य गर्ने गरेको पाईयो । यसरी सरकार मातहत निकायबीच उपभोक्ता समितिका सम्बन्धमा गरिने व्याख्या, गरिने व्यवहार, कार्य सञ्चालन गर्ने कार्यविधि र नियमन गर्ने प्रणालीमा एकरूपता रहेको छैन । यसले गर्दा हरेक भौगोलिक अवस्थामा एकै प्रणाली अपनाई उपभोक्ता समितिमाफत कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने स्थिति छ । गठन भएका उपभोक्ता समिति पट्टे हुने तिनले गरेका कार्यहरू सम्पन्न भएपछिको मर्मत संभारको जिम्मेवारी लिने स्थाई निकायको व्यवस्था नहुदा सम्पन्न निर्माण कार्यको दिगोपन नहुने स्थिति देखिएको छ । उपभोक्ता समिति माफत कार्य गराउदा उपभोक्ताहरू स्वयम सञ्चालन हुँदा अपनत्वको भावना विकास हुने र नियमित मर्मत संभार हुनेमा उपभोक्ता समितिको निरन्तरताको अभावमा त्यस्तो उद्देश्य पुरा नहुने स्थिति छ ।
१४. **अभिलेख** – देशको सार्वजनिक निर्माण तथा खरिद कार्यमा संलग्न जलश्रोत, निर्माण, शिक्षा, स्वास्थ्य, स्थानीय जस्ता प्राय सबै निकायहरूले उपभोक्ता समितिमाफत कार्य गराएका छन् । यद्यपि कुनैपनि निकायले उपभोक्ता समितिमाफत गराएको कार्यको केन्द्रीय अभिलेख नराखेको जवाफ प्राप्त भएको छ । उपभोक्ता समितिमाफत कार्य गराउँदा लागत अनुमानकै हाराहारीमा रकम भुक्तानी गर्ने, प्रतिस्पर्धा न्युन हुने अवस्था छ । यस किसिमको केन्द्रीय अभिलेख नहुँदा उपभोक्ता समिति र निर्माण व्यवसायीबाट गरेको काममा देखिएको वित्तीय तथा गुणस्तरको फरकपन विश्लेषण गर्न समेत कठिन स्थिति सृजना भएको छ । प्रचलित नीति, कानून, नियमावली र कार्यविधिवमोजिम उपभोक्ता समिति दर्ता र नवीकरणको व्यवस्थामा विविधता छ । क्षेत्रगत रूपमा जल उपभोक्ता, खानेपानी उपभोक्ता, वन उपभोक्ता, मध्यवर्ती क्षेत्र उपभोक्ता लगायतका समितिहरू तत्तत् क्षेत्रमा दर्ता र नवीकरण हुने गरेका भए तापनि स्थानीय तह लगायत अन्य सरकारी निकायसँग सम्बद्ध उपभोक्ता समिति दर्ता तथा नवीकरण बेगर सञ्चालनमा आउने गरेका छन् । खानेपानीमा ४१ हजार, सिंचाइ र जलउत्पन्न प्रकोपको क्षेत्रमा करिब ३० हजार, वन क्षेत्रमा ३० हजार, मध्यवर्ती क्षेत्रमा करिब २ सय, भू संरक्षण कृषि र पशुतर्फ करिब १ हजार, स्थानीय तहतर्फ सरदर ३ सयको दरले ७ सय ५३ स्थानीय तहमा २ लाख २५ हजार ९ सय गरी जम्मा ३ लाख २८ हजार १ सय उपभोक्ता समिति छन् । ३ लाख २८ हजार १ सय उपभोक्ता समितिमध्ये १ लाखको हाराहारीमा स्थायी प्रकृतिका उपभोक्ता समिति रहे तापनि बाँकी उपभोक्ता समितिहरू पट्टेको रूपमा वर्षेनी सञ्चालनमा रहेका छन् ।
१५. **उपभोक्ता अभिमुखिकरण** – उपभोक्ता समितिहरू स्थायी रूपमा दर्ता र सञ्चालन हुने नगरेको, पट्टेको रूपमा आवश्यकतानुसार गठन हुने स्थिति छ । विद्यमान कानूनमा नेपाल सरकारका विभिन्न निकाय र स्थानीय तहले उपभोक्ता समितिसँग गर्ने कार्यका लागि गर्ने सम्भौता र फरफारकका लागि पेश गर्ने

कागजातमा विविधता रहेको छ । कुनै निकायले उपभोक्ताले गरेको कार्यको विल भर्पाई माग गर्ने कुनै निकायले कार्यसम्पन्न प्रतिवेदनको आधारमा भुक्तानी दिने गरेको छ ।

१६. **लागत साभेदारी** – स्थानीय तहहरूले स्थानीय लाभग्राहीको ५०-५० प्रतिशतदेखि शत प्रतिशतसम्म प्रत्यक्ष लागत साभेदारी हुने गरी विशेषतः सडक निर्माण लगायतका कार्य गर्ने गरेका छन् । यसरी साभेदारी गर्दा उपभोक्ता समितिले स्थानीय लाभग्राही समुदायका प्रत्येक सदस्यसँग रकम सङ्कलन गर्ने र सोबापत प्राप्त गर्ने रकमलाई लागत साभेदारीको रूपमा उपभोक्ता समितिले योगदान गर्ने तथा निकायहरूले बाँकी रकम अनुदानको रूपमा भुक्तानी गर्ने गरेका छन् । लागत साभेदारीमा कार्य सञ्चालन गर्दा उपभोक्ता समितिहरूले कार्य गराउने निकायको बैङ्क खातामा रकम जम्मा नगरी कागजीरूपमा मात्र लागत साभेदारी देखाउने प्रवृत्ति देखिएको छ । यस्तो वास्तविक रूपमा उपभोक्ता समितिहरूको सहभागिता आर्थिकरूपमा नहुने स्थिति देखिएकोले सरकारले एक्कीरूपमा रकम प्रदान गर्ने अवस्था विद्यमान छ । यस्तो उपभोक्ता समितिको पनि वित्तीय सहभागिता अपेक्षा गरिए अनुसार नहुने स्थिति छ । सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ बमोजिम सार्वजनिक खरिदको एक विधिमध्ये उपभोक्ता वा लाभग्राहीमार्फत कार्य गराउन सकिने र यसरी कार्य गराउँदा जनसहभागिताको अंश समावेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । विगतमा स्थानीय निकायतर्फ श्रोत परिचालन कार्यविधि, २०६९ मा न्यूनतम १० प्रतिशतले नघट्ने गरी कटान गरेकोमा हाल स्थानीय तहले आफै निर्माण गरेका कार्यविधिमा कम्तिमा ५ प्रतिशतदेखि ९० प्रतिशत, भोलुङ्गे पुल निर्देशिका ले २ प्रतिशत, सिंचाइ नीति र कार्यविधिले ३ प्रतिशत, साना शहरी खानेपानी आयोजनातर्फ कम्तिमा १ प्रतिशत जनसहभागिता रहने व्यवस्था गरेबमोजिम फरक फरक दर र अङ्क सम्भौतामा उल्लेख गरी कार्य गराउने गरेका छन् । यस्तो अवस्थामा सुधार गर्न सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावलीलाई छाँटा ऐनकोरूपमा व्याख्या गरी जनसहभागिताको दर, प्रकृति, क्षेत्र र विधिमा स्पष्टता ल्याउनुपर्दछ । यससम्बन्धमा विविधता देखिएका केही उदाहरण निम्नानुसार छन्:
- १६.१ सिंचाइ विकास डिभिजन कार्यालय, बागलुङ्गले ७ योजनामा सम्भौताभन्दा घटीको कार्यसम्पन्न गरेकोमा भुक्तानी दिँदा घटी कार्यको आनुपातिक बेगर रु.१२ लाख ४७ हजार भुक्तानी गरेको छ ।
- १६.२ बलान सिंचाइ योजनाको भुक्तानी दिँदा सिंचाइ विकास डिभिजन कार्यालय, सप्तरीले रु.६५ लाख ५५ हजार लागत अनुमान र १० प्रतिशत जनसहभागिताको अंश रु.६ लाख ५५ हजार कायम गरिएको योजना बलान सिंचाइ जल उपभोक्ता समितिमार्फत रु.२२ लाख ८६ हजार बराबरको कार्य गराउँदा जनसहभागिताको अंश कट्टा नगरी भुक्तानी गर्दा रु.२ लाख २९ हजार बढी भुक्तानी भएको छ ।
- १६.३ मभौला सिंचाइ आयोजनाले काठमाडौं बाहिरका जिल्लाहरूमा ५ लिफ्ट सिंचाइ योजना निर्माण गर्दा रु.३४ लाख ९३ हजार जनसहभागिता हुनुपर्नेमा रु.१२ लाख ५४ हजार कम जनसहभागिता भएको र रु.५१ लाख ९५ हजारको काम उपभोक्ता समितिसँग सम्भौता नगरेको कारण रु.४ करोड १८ लाख ८२ हजार खर्च भई सकेका योजनाहरूबाट सिंचाइ सुविधा प्राप्त भएको छैन
- १६.४ सिंचाइ योजना निर्माणको एप्राइजल रिपोर्टमा निर्माण व्यवसायी, उपभोक्ता समिति तथा जनसहभागिताद्वारा गराउनुपर्ने काम तथा रकम तोकेअनुसार निर्माण व्यवसायीसँग ठेक्का सम्भौता गरेपछि जनसहभागिता र उपभोक्ता समितिलाई भुक्तानी दिने कामको समेत सम्भौता गर्नुपर्नेमा सिंचाइ विकास डिभिजन, भापाको तल्लो किस्ने २ सिंचाइ योजनाको निर्माण व्यवसायीले सम्भौता अङ्क रु.३ करोड ५३ लाखमध्ये रु.१ करोड ८० लाखको काम गरिसकेकोमा जनसहभागिता र उपभोक्ता समितिलाई भुक्तानी दिने कार्यको हालसम्म सम्भौता गरेको छैन । साथै ६ उपभोक्ता समितिमार्फत गराएको काममा रु.४९ लाख ९४ हजार घटी जनसहभागिता भएको देखिन्छ ।
- १६.५ जनसहभागिता र रकम प्राप्त गर्ने गरी उपभोक्ता समितिले निर्माण कार्यको जिम्मा लिएका सिंचाइ योजनाहरूको भुक्तानी गर्दा समानुपातिक रूपले जनसहभागिताको रकम कट्टा गरी बाँकी रकम भुक्तानी दिनु पर्ने र सम्भौता अनुसारको जनसहभागिता हुनुपर्नेमा सिंचाइ विकास डिभिजन ओखलढुङ्गा, बागलुङ, गुल्मी लगायत १० कार्यालयले ३६ उपभोक्ता समितिमार्फत गराएको कामको सम्भौता अनुसार भुक्तानी दिँदा रु.७७ लाख ८६ हजार घटी जनसहभागिता भएको देखिन्छ ।
- १६.६ उपभोक्ता समितिमार्फत कार्य गराउँदा जनसहभागिताको योगदान समेत गणना गरी लागत अनुमान तयार गर्नुपर्ने र सोहीबमोजिम उपभोक्ता समितिसँग सम्भौता गरी कार्य गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । विगु

गाउँपालिका दोलखाले रु.४८ लाख ४९ हजारको कार्यमा मेशिन प्रयोग भएको अवस्थामा जनश्रमदान गर्न नपर्ने उल्लेख गरी सहभागिता बेगर कार्य गराएको छ । गोकर्णेश्वर नगरपालिकाले जनश्रमदानको अंश ५ प्रतिशत मात्र हुने गरी निर्णय गरेको कारण २०७५ जेठ २८ पछिको औषत २० करोडको निर्माणमा रु.३ करोड बराबर जनश्रमदान नजुटेको स्थिति छ । अन्य ८६ स्थानीय तहले रु.४० करोड ८९ लाख ९४ हजार बराबरको कार्यमा जनसहभागिता नजुटाई खर्च लेखेका छन् । निर्माण कार्यमा न्यूनतम २० प्रतिशतभन्दा बढी जनसहभागिता जुटाउनुपर्नेमा जनश्रमदान नजुट्नु र निर्णयबाट घटी जुटाउनुले सरकारी अनुदान खर्चमा प्रभाव परेको छ ।

१७. **निर्माण व्यवसायीको संलग्नता** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९७ (१३क) उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायले प्राप्त गरेको कुनै काममा निर्माण व्यवसायीलाई संलग्न गराइएको पाइएमा सार्वजनिक निकायले उक्त उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायसँग भएको सम्झौता रद्द गरी त्यस्तो उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायलाई भविष्यमा त्यस्तो किसिमको कुनै काम गर्न नदिने र सो को अभिलेख राखी सो काम गर्ने निर्माण व्यवसायीलाई कालो सूचीमा राख्न सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयमा सीफारिस गर्नु पर्ने व्यवस्था छ । उपभोक्ता समितिले जटिल प्रकृतिका सडक खन्ने,सडक पिच गर्ने विद्युतीकरण कार्य सञ्चालन गर्ने, तटबन्ध निर्माण गर्ने लगायतका कार्य मा निर्माण व्यवसायी संलग्न गराईको भए तापनि कुनै पनि सरकारी कार्यालयले त्यस्तो उपभोक्ता समिति तथा निर्माण व्यवसायीलाई कुनै कारवाही गरेको छैन । देशका विभिन्न निकायहरूले जटिल प्राविधिक ज्ञान आवश्यक पर्ने निर्माण कार्यहरू समेत उपभोक्ता समिति मार्फत गराउन सम्झौता गरी निर्माण व्यवसायीबाट कार्य गराउने प्रवृत्ति देखिएको छ । त्यस अतिरिक्त श्रमिक प्रयोग गर्ने गरी दर विश्लेषण गरी यन्त्र उपकरण प्रयोग गरी कार्य गरेको पनि भेटिएको छ । स्थानीय तह ७७ ले गरेका निर्माण कार्यमा भारी मेशिन प्रयोग गरी रु.५९ करोड ५७ लाख ७८ हजार खर्च गरेका छन् ।

जटिल प्रकृतिका प्राविधिक ज्ञानको आवश्यक पर्ने र मेशीन, लोडर, एक्साभेटर, रोलर, डोजर, ग्रेडर, विटुमिन ब्वाईलर जस्ता हेभी मेशिनहरू प्रयोग हुने पिच, कालोपत्रे काम समेत विनय त्रिवेणी गाउँपालिकाले मेयर नमुना सडक कालोपत्रे गर्ने काम, वडा नं.५,८ र ९ मा रु.५० लाखका दरले बजेट विनियोजित गरी उपभोक्ता मार्फत खर्च गरेको पाईयो । निर्माण गरिएको पिच र कालोपत्रेको गुणस्तर परिक्षण नगरिएकोले निर्माण कार्यहरूको दिगोपना मा आश्वस्त हुनसकेको अवस्था छैन । तिनको मर्मत सम्भारको कुनै व्यवस्था गरेको छैन भने पटके उपभोक्ता समितिबाट कार्य गर्दा काम सकिएपछि उपभोक्ता समिति दायित्वहीन हुने देखिएको छ । हेभी मेशिनको प्रयोग सम्बन्धमा देखिएका थप व्यहोराहरू निम्नानुसार छन्:

१७.१ भूमिगत जल सिंचाइ विकास डिभिजन, लमहीले यस वर्ष उपभोक्ता समितिहरूमार्फत ४९ डिप ट्यूव्वेल जडान गरी रु.७ करोड ८२ लाख ६९ हजार भुक्तानी दिएको छ । डिप ट्यूव्वेल जडान गर्ने कार्य हेभी (रिड) मेशिन चाहिने जटिल प्रकृतिको हुने र उपभोक्ता समितिसँग उक्त मेशिनको साथै प्राविधिक ज्ञान समेत नभएको अवस्थामा उक्त कार्य उपभोक्ता समितिमार्फत गराएको छ ।

१७.२ भूमिगत जल सिंचाइ विकास डिभिजन, रुपन्देहीका ३ उपभोक्ता समितिले २ निर्माण व्यावसायीबाट डिप ट्यूव्वेल जडान गर्ने कार्य गराई रु.३३ लाख ४४ हजार भुक्तानी गरेको छ । त्यसैगरी जल उत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन डिभिजन, धनुषाले उपभोक्ता समितिसँग सम्झौता गरेको नदी नियन्त्रणको एक काम निर्माण व्यवसायीमार्फत गराई रु.१० लाख ५७ हजार भुक्तानी दिएकोमा उक्त व्यवस्था अनुरूप कुनै कारवाही गरेको छैन ।

१७.३ खानेपानी डिभिजन कार्यालय काठमाडौंले बसुन्धरा त्रिपुरा टोल विकास समितिले सम्झौताबमोजिमको काम एक निर्माण व्यवसायीबाट गराई रु.४२ लाख ३८ हजार भुक्तानी गरेको छ । सोलार एण्ड वाटर ट्रिटमेन्टसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य निर्माण व्यवसायीमार्फत गराएको छ ।

१७.४ डिभिजन कार्यालय तनहुले घैरुंग करंगा खोला खानेपानी आयोजना उपभोक्ता समितिलाई दिएकोमा विद्युतीय सामान खरिद जडानसम्बन्धी कार्य एक निर्माण व्यवसायीलाई जिम्मा दिई रु.४३ लाख ७६ हजार भुक्तानी गरेको छ ।

१८. **निर्णय र सहभागिता** – विद्यमान सार्वजनिक खरिद ऐन, नियमावली र क्षेत्रगत कार्यविधिमा उपभोक्ता समिति गठन, सञ्चालन र व्यवस्थापनसम्बन्धी व्यवस्था रहेका छन् । सार्वजनिक निकायसँग सहकार्य

गर्ने उपभोक्ता समितिको वार्षिक संख्या ३ लाख २८ हजारभन्दा माथि रहेको वर्तमान अवस्थामा उपभोक्ता समितिले गर्ने निर्णय र निर्णयमा सहभागिताको स्तर सम्बन्धमा ३५ स्थानमा उपभोक्ता समितिका पदाधिकारीसँग भएको छलफलमा सहभागीमध्ये सबै निर्णयको जानकारी भएको जनाएका छन् । यस बाहेकका कतिपय पदाधिकारीले निर्णयकोसम्बन्धमा अनभिज्ञता देखाएका छन् । समितिमा नागरिक्ता प्रमाणपत्रको आधारमा महिला, दलित, अल्पसंख्यक लगायतको सहभागिता रहेको देखिए तापनि व्यवहारमा धेरै जसो समितिमा अध्यक्ष, सचिव र कोषाध्यक्षको नेतृत्व र प्रभाव रहेको देखिएको छ । त्यस बाहेक कतिपय उपभोक्ता समितिका उपाध्यक्ष र कोषाध्यक्षलाई समेत निकायसँग गरिएको सम्झौताको सामान्य व्यहोरा, धरौटी राखिएको रकमको जानकारी लगायत खर्च भएको रकमबारे जानकारी नभएको अवस्था छलफलको क्रममा देखिएको छ ।

१९. **डोजर खरिद** – विकास जनताका लागि र जनसहभागिता भएको विकास संरचना सुरक्षित, टिकाउ, उपयोगी र अकितम लाभयुक्त हुन्छ भन्ने मान्यताका साथ उपभोक्ता समितिको अभ्यास प्रारम्भ भएको हो । हाल स्थानीय तहमा विकास भनेकै बाटो र जनप्रतिनिधि भनेकै साविकका उपभोक्ता समितिका पदाधिकारी, स्थानीय ठेक्कापट्टामा संलग्न व्यक्ति, डोजरका मालिक तथा स्थानीय शिक्षकमध्ये कुनै एक भएको देखिन्छ । बडास्तरमा जनप्रतिनिधिको रोहवरमा उपभोक्ता समिति गठन गर्ने र सोको कारण निर्वाचित दल निकट व्यक्तिहरु उपभोक्ता समितिमा वर्चस्व रहने गरेका कारण कतिपय स्थानमा आवरणमा उपभोक्ता समितिका पदाधिकारी स्थानीय व्यक्ति देखिए तापनि त्यसको रेखदेख र सञ्चालन अप्रत्यक्ष रुपमा जनप्रतिनिधि, स्थानीय व्यवसायी, हार्डवयर सञ्चालन, वन उपभोक्ता समिति र खानेपानी उपभोक्ता समितिका पदाधिकारीबाट हुने गरेको देखिएको छ । फरक क्षेत्र र भूमिकामा रहेका व्यक्तिले प्रभावमा पार्ने गरी वा स्वार्थको द्वन्द्व हुने गरी कार्य भइरहेको स्थानीयस्तरमा गरिएको सरोकारवालासँगको छलफलको क्रममा जानकारी प्राप्त भएको छ । कानूनी रुपमा वा कागजातमा नागरिक्ता प्रमाणपत्रको आधारमा उपभोक्ता समितिको पदाधिकारी बन्ने तर त्यसको नियन्त्रण र सञ्चालनमा अमुक व्यक्ति हावि हुने कारण डोजर सञ्चालक, जनप्रतिनिधि र उपभोक्ता समितिका पदाधिकारीमध्ये कुन भूमिकामा व्यक्ति उपस्थित भएको हो भन्ने कुन स्थानमा र कहाँ उक्त व्यक्ति छ भन्ने विचार गर्नुपर्ने स्थिति छ ।

नवलपुर जिल्लाका गाउँपालिकाहरुबाट भएका निर्माण कार्यमा उपभोक्ता समितिहरुले पेश गरेका डोजर भाडाको दर नमुनाको रुपमा परीक्षण गर्दा फरक फरक दर पेश गरेको छ । रु.१४०० देखि ३५०० सम्म प्रतिघण्टा दरमा मेशीन प्रयोगबापत भाडा भुक्तानी भएका भरपाई, कागजात संलग्न भएको छ । गाउँपालिकाहरुले यस आर्थिक वर्षमा नयाँ ट्रयाक खोल्ने तथा मोटरबाटो स्तरोन्नती गर्ने, मर्मत गर्ने कार्य उपभोक्ता समितिबाट गराउँदा उपभोक्ता समितिले डोजर भाडाबापतको बिल पेश गर्दा उपर्युक्तानुसारको फरक फरक दररेट पेश गरेको पाइयो। गाउँपालिकाले हालसम्म डोजर भाडादर तोकिएको छैन भने फरक फरक दर पेश भएकोमा सोको पुष्ट्याई समेत पेश गर्न सकेको छैन । साथै, उपभोक्ता समितिद्वारा मोटरबाटो निर्माण, मर्मत सम्भार अन्तर्गत डोजरबाट माटो खन्ने कार्यको परिमाण गणना गरी उपभोक्तालाई भुक्तानी दिने बिलमा घन मिटरमा परिमाण उल्लेख गरे तापनि सोको भुक्तानी लिने प्रयोजनार्थ उपभोक्ता समितिले पेश गर्ने डोजर भाडाबापतको निर्माण व्यवसायीको बिलमा प्रतिघण्टाका दरले रकम उल्लेख गर्ने गरेको पाइएकोले भएको कार्य परिमाण र भुक्तानी भएको भाडादरबीच तादात्म्यता रहेको पाइएन ।

२०. **नियमन र अनुगमन** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९७ (१०) उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायले पाएको काम आफैले सम्पन्न गर्नुपर्ने र कुनै निर्माण व्यवसायी वा सब-कन्ट्र्याक्टरबाट गराउन नसकिने व्यवस्था छ । साथै, कारणवश सो समिति वा समुदाय आफैले समयमा सो काम सम्पन्न गर्न नसक्ने भएमा सो कुराको सूचना सार्वजनिक निकायलाई दिनुपर्ने त्यसरी सूचना प्राप्त भएपछि सार्वजनिक निकायले सोसम्बन्धमा आवश्यक जाँच गरी सो समिति वा समुदायसँग भएको सम्झौता तोडी बाँकी काम ऐन र यस नियमावलीबमोजिम गराउनुपर्ने व्यवस्था छ । सार्वजनिक निकायहरुले उपभोक्ता समितिसँग सम्झौता भई कार्यान्वयनमा गएका योजनामा व्यवसायीको संलग्नता रहे नरहेकोसम्बन्धमा प्राप्त बिल भरपाई, निकायको अनुगमन, निरीक्षण तथा सार्वजनिक सुनुवाईमार्फत यकिन गर्नसक्ने अवस्था रहे तापनि हालसम्म कुनैपनि निकायले व्यवसायीको संलग्नता भएको कारण सम्झौता तोडेका उदाहरण प्राप्त गर्न सकिएन । सार्वजनिक निकायले प्रभावकारी तवरले नियमन र अनुगमन गर्न नसकेको विद्यमान अवस्थाका कारण नियममा भएको व्यवस्थाको पालना भएको छैन ।

२१. **रोजगारी श्रृजना** – सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ४४ मा उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायबाट निर्माण कार्य गराउँदा वा सोसम्बन्धी सेवा प्राप्त गर्दा रोजगारीको श्रृजना गर्ने र लाभग्राही समुदायलाई सहभागी गराउने भएमा उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायलाई तोकिएबमोजिमको कार्यविधि पूरा गरी त्यस्तो कार्य गराउन वा सेवा लिन सकिने व्यवस्था छ । सार्वजनिक निकायहरूले उपभोक्ता समितिमार्फत कार्य गराउँदा सम्झौतामा लाभान्वित जनसंख्या, रोजगारीको अवस्था, स्थानीय स्तरमा श्रम र सामाग्रीको उपलब्धता लगायतको विश्लेषण गरी सोको आधारमा सम्झौता गर्ने र सम्झौताबमोजिम कार्य भए नभएको मूल्याङ्कन गर्ने गरेका छैनन् । सम्झौताको फारामलाई औपचारिकतामा उपयोग गर्दा सञ्चालित योजनाबाट के कति संख्यामा रोजगारी श्रृजना भएको छ भन्ने तथ्याङ्क प्राप्त हुने अवस्था रहेको छैन । प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा उपभोक्ता समितिमार्फत कार्य गराउँदा पनि रोजगारी श्रृजना भएको देखिए तापनि केन्द्रीय निकायले उपभोक्ता समितिबाट काम गर्दा रोजगारीको एकीकृत तथ्याङ्क राखेको छैन । योजना कार्य सञ्चालनको क्रममा डोर हाजिरका आधारमा रोजगारीको अवस्था यकिन गर्नसक्ने अवस्था छैन । डोर हाजिरलाई कार्यालयमा पेश गरिने बिल भरपाईको अंग पूरा गर्ने औजारको रूपमा प्रयोग गरेका डोर हाजिरमा काम गर्ने कामदारको नागरिकता, बाबु बाजे वा पति पत्नी उपभोक्ताको नाम, बतन आदि नखुलाउने गरेको कारण प्रस्तुत गरेका कामदार वास्तविक हुन् भनी यकिन गर्नसकिने अवस्था छैन । यसले गर्दा रोजगारी श्रृजनाको अवस्था यकिन हुन सकेन । उपभोक्तामार्फत सञ्चालनमा आएका योजना तथा कार्यक्रममा रोजगार प्राप्तिको अवस्थालाई आर्थिक गणनामा समेत समावेश गर्ने गरी अभिलेख राख्ने व्यवस्था गरिएको छैन ।
२२. **योजना हस्तान्तरण र मर्मत सम्भार** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९७(१२) बमोजिम निर्माण कार्य सम्पन्न भएपछि सार्वजनिक निकायले सोको रेखदेख, मर्मत सम्भार गर्ने जिम्मेवारी समेत तोकी आयोजनाको स्वामित्व उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायलाई नै हस्तान्तरण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । सार्वजनिक निकायहरूले उपभोक्ता समितिमार्फत गरेका कार्यको सम्झौतामा सम्पन्न भैसकेपछि स्वतः हस्तान्तरण हुने बुँदा राख्ने गरेको तथा मर्मत सम्भारको जिम्मेवारीका लागि अर्को बुँदा राख्ने गरेका छन् । लेखापरीक्षणको क्रममा ३३ इकाईबाट प्राप्त लेखापरीक्षण प्रश्नावलीको जवाफमा ६ इकाईले मात्र हस्तान्तरण हुने गरेको, ५ इकाईले हस्तान्तरणको व्यवस्था नै नगरेको, १४ इकाईले सम्झौता गर्दा नै बुँदामा उल्लेख गर्ने गरेको र ६ इकाईले कार्य सम्पन्न भैसकेपछि अन्य कार्य नहुने जनाएका छन् । यसरी सम्झौतामा हस्तान्तरण र मर्मत सम्भारको व्यवस्था गरे तापनि सो कार्यान्वयन भई योजना मर्मत सम्भार भए नभएको अनुगमन मूल्याङ्कन हुने गरेको छैन । सार्वजनिक निकायमा आफ्नो संलग्नतामा सञ्चालन भएका योजनाको आर्थिक वर्ष खुल्ने गरी अभिलेख राख्ने पद्धति नभएको, सञ्चालनमा रहेका र सम्पन्न भएका योजनाको एकीकृत अभिलेख भिडान गरी समयवद्ध अनुगमन गरी तोकिएको उद्देश्यबमोजिम सञ्चालन भए नभएको यकिन गर्ने नगरेकोले हस्तान्तरण र मर्मत सम्भारको व्यवस्था प्रभावकारी देखिएको छैन । स्थायी प्रकृतिका उपभोक्ता समितिहरू खानेपानी, बन, सिंचाइ र मध्यवर्ती क्षेत्रका उपभोक्ता समितिमा तुलनात्मक रूपमा मर्मत सम्भारका कार्य सम्पादन हुने गरेको देखिए तापनि मर्मत सम्भारका लागि पनि पुनः सरकारी निकायले थप लगानी गर्ने गरेको तथा स्थानीय तह लगायत सिंचाइ, खानेपानी, जल उत्पादन, कृषि, पशु क्षेत्रका उपभोक्ता समितिहरू पटकै रूपमा गठन भई कार्य सम्पन्न पश्चात अस्तित्व नै भए नभएको यकिन नहुने अवस्थामा हस्तान्तरण र मर्मत सम्भारका व्यवस्था कागजमा सीमित भएको छ ।
२३. **सम्पादित कार्यको गुणस्तर** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९७ मा उपभोक्ता समितिमार्फत सम्पादन गरिने कार्यको प्रक्रिया र भुक्तानी विधि उल्लेख छ । सार्वजनिक निकायहरूले उपभोक्ता समितिमार्फत कार्य गराउँदा स्थानीय श्रममुलक प्रविधिको कार्य, जटिल प्रकृति बाहेकका कार्य, क्षमता अभिवृद्धिसँग सम्बन्धित कार्यका अलावा विशेष प्रविधि र ज्ञान आवश्यक पर्ने प्रकृतिका कार्य गर्दा गराउँदा पुरा गर्नुपर्ने न्यूनतम मापदण्ड र गुणस्तरकासम्बन्धमा स्पष्ट किटान गर्ने गरेका छैनन् । उपभोक्ता समितिले गरेको कालोपत्रे, जाली निर्माण, भवन निर्माण लगायतका कार्यमा ल्याब परीक्षण गर्ने गरेको देखिएता पनि परीक्षणको नतिजाकासम्बन्धमा पर्याप्त ध्यान दिइएको छैन । सार्वजनिक निकायले उपभोक्ता समितिसँग गर्ने सम्झौतामा नै सम्पन्न गर्नुपर्ने कामको गुणस्तरियता, मितव्ययिता र

दिगोपनासम्बन्धमा उल्लेख गरी सोवमोजिम भए नभएको चेकजाँच र मूल्याङ्कन गर्नुपर्नेमा गरिएको पाईएन ।

जल उत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन विभागले अधिकांश कार्य उपभोक्ता समितिमार्फत गराएको भए तापनि तारजाली बुन्ने तथा खरिद गर्ने गरी कार्य गर्नुपर्ने प्रकृतिको कार्यमा उपभोक्ता समिति संलग्न भएको, तारजालीको गुणस्तरका लागि ल्याब परीक्षण रिपोर्ट राख्ने गरिए तापनि सोको प्राविधिक पुष्ट्याई र प्रमाणित हुने नगरेकोसम्बन्धमा औल्याउँदा त्यसमा सुधार गर्ने जनाएको छ ।

२४. **कार्यको दिगोपना र जवाफदेहिता** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९७ मा उपभोक्ता समितिमार्फत सम्पादन गरिने कार्यको प्रक्रिया र भुक्तानी विधि उल्लेख छ । सार्वजनिक निकायहरुले उपभोक्ता समितिमार्फत कार्य गराउँदा कार्यसञ्चालनको क्रममा अपनाउनुपर्ने मापदण्ड र कार्य सम्पन्न पश्चात सोको रेखदेख एवं निश्चित समयावधीसम्म निर्माण भएका कार्यमा हुनसक्ने कमी कमजोरीका कारण उत्पन्न हुने जोखिमकासम्बन्धमा सम्झौतामा उल्लेख गर्ने गरेका छैनन् । यसका केही उदाहरण निम्न छन्:
- २४.१ सिन्धुली जिल्लाको तल्लो रोशीखोला जलाधार संरक्षण कार्य अन्तर्गत तल्लो रोशीखोला जल उपभोक्ता समिति नेपालथोक, देवीस्थान फाँट संरक्षण कार्यको लागि रोशी खोलामा चेकड्याम निर्माण कार्य उपभोक्ता समितिलाई रु ५२ लाख ३० हजारको लागत अनुमान तयार गरी उपभोक्तालाई रु.४१ लाख ३२ हजार जनश्रम रु १ लाख ७५ हजारको कार्यादेश भै कार्यसम्पन्न भएको भनी रु.३७ लाख १४ लाख भुक्तानी भएको छ । कुल ८७ मिटर चेकड्याम ढलान गरेकोमा १५ मिटर ढलान गुणस्तरयुक्त नभएको, रु.१० लाख ८८ हजारमा ढलान गरेको पर्खाललाई बचाउन चेकड्याम (spare) बनाउनुपर्नेमा नबनाएको कारण पानीको बहावले शुरु विन्दुमा नदीको बहावले खोलेको, अवलोकनमा आईटम १२ मा ३८७.७ वर्गमिटर असुरो सिसौ सिमल आदि वृक्षारोपण गरेको भनी रु.३९ हजार भुक्तानी दिएकोमा सो कार्य भएको नदेखिएको साथै आईटम १३ मा ३४४ वर्गमिटर स्लोप मिलाउने मल्लिचंग राखेको भनी रु.१ लाख ७२ हजार भुक्तानी दिएकोमा विरुवा नै नभएको ठाउँमा मल्लिचंग गर्नुको औचित्य स्पष्ट हुन सकेको छैन ।
- २४.२ खाडो नदी नियन्त्रण उपभोक्ता समिति राजविराज १० लाई डेउरी, भरुवा, विरोलमा प्रोकुपाईन निर्माण र जडान कार्यको लागि रु.९० लाख ३९ लाखको काम सम्पन्न भएको भनी उपभोक्ता समितिको योगदान रु.४ लाख ४४ हजार कट्टा गरी रु.८५ लाख ९४ हजार भुक्तानी दिएको छ । उपभोक्ता समितिले राम्रोसँग हेरचाह नगरेको, बाँसहरु गाउलेले लगिसकेको, पोर्कुपाईनहरु भाँचिएका, टुटफुट भएको, नटवोल्ट भिकिएको स्थलगत निरीक्षणमा देखियो ।
२५. **वातावरणीय पक्ष** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ४३ (ड) मा निर्माण कार्यबाट वातावरणमा प्रभाव पर्ने भए त्यस्तो प्रभावको विवरण र त्यस्तो प्रभाव कम गर्न अपनाउनुपर्ने मापदण्डबारे स्पष्ट गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । निर्माण व्यवसायीसँग सम्झौता गरी कार्य गराउँदा वातावरणीय पक्षलाई सम्झौताको एक अङ्ग बनाउने गरिएको भए तापनि उपभोक्ता समितिमार्फत कार्य गराउँदा वातावरणीय पक्षलाई समेटेर सम्झौता गर्ने गरिएको छैन । स्थानीय सीप, प्रविधि, श्रम र सामग्री प्रयोग गरी जनसहभागिता प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यका साथ उपभोक्ता समितिमार्फत कार्य गराउने नीतिका कारण वातावरणलाई उल्लेख्य प्रभाव नपर्ने आङ्कलनका साथ वातावरणीय पक्षलाई उपभोक्ता समितिमार्फत गराइने कार्यमा समावेश नगरिएको भए तापनि व्यवहारमा उपभोक्ता समितिले हेभी मेसीनहरु प्रयोगमा ल्याउने गरेको, कालोपत्रे लगायतका कार्य गर्ने गरेको, सडक निर्माण गर्ने गरेको, वन क्षेत्रको सीमाभित्र कार्य गराउने गरेको, खानेपानी योजनामा डिप बोरीङ्ग, मुहान सोभ्याउने तथा नहर निर्माण गर्ने गरेका कारण वातावरण एवं पर्यावरणमा पर्ने असरकासम्बन्धमा उपभोक्ता सचेत भएको देखिएको छैन । वातावरणीय सरोकारका विषयमा उपभोक्ता समितिलाई अनुरोध मात्र गर्न सके तापनि बाध्यकारी व्यवस्था नरहेको, सरकारी तथा निजी वन क्षेत्र भएको स्थानमा समेत बुट्यानमा असर परेको, वातावरणीय संरक्षणसम्बन्धी कार्यमा चासो कम रहेको स्थिति छ ।
२६. **प्राविधिक जनशक्ति** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९७ (८) सार्वजनिक निकायले उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायलाई सम्बन्धित कामको लागि प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउन नसक्ने भएमा सो कामको लागि आवश्यक प्राविधिक जनशक्ति सो समिति वा समुदाय आफैले करारमा नियुक्त गर्न सक्नेछ । त्यसरी नियुक्त गरिएको प्राविधिकलाई दिनु पर्ने पारिश्रमिक सार्वजनिक निकायले

कट्टा गरेको कन्टिन्जेन्सीबाट भुक्तानी गर्नु पर्नेछ । तर त्यस्तो पारिश्रमिक लागत अनुमानको तीन प्रतिशतभन्दा बढी हुने छैन । सार्वजनिक निकायहरूले उपभोक्ता समितिमार्फत सडक निर्माण, तटबन्ध निर्माण, भवन निर्माण, ग्याविन भने कार्य, कालोपत्रे लगायत निर्माण कार्य गराउने गरेको सन्दर्भमा त्यसको लागत अनुमान तयारी देखी अन्तिम मूल्याङ्कनसम्मको कार्यमा प्राविधिक जनशक्ति आवश्यक पर्ने भए तापनि सार्वजनिक निकायमा योजना संख्याको तुलनामा प्राविधिक जनशक्ति कम भएको कारणबाट समयमा योजना सञ्चालन, नापजाँच र सम्पन्न हुन नसकेको निकायहरूको छलफलको क्रममा उठने गरेको छ । निकायहरूले धेरै संख्यामा योजना छनौट र सञ्चालन गर्ने तर सोही अनुपातमा प्राविधिक जनशक्ति नहुँदा लागत अनुमान तयारी र मूल्याङ्कनको कार्यमा लागत अनुमान बराबरकै मूल्याङ्कन भई भुक्तानी भैरहेको अवस्था छ ।

२७. **तुलनात्मक विश्लेषण** – विद्यमान ऐन, नियमावली र कार्यविधिवमोजिम उपभोक्ता समिति र निर्माण व्यवसायीमार्फत कार्य गराउने विभिन्न व्यवस्था रहेका छन् । लेखापरीक्षणको क्रममा निर्माण व्यवसायी र उपभोक्ता समितिमार्फत गरिएका कार्यको तुलना गर्न प्रयास गरिए तापनि कार्य गराउने क्षेत्र, कार्यको प्रकृति, दर रेटमा ओभरहेड एवं मूल्य अभिवृद्धि गरेको फरक, प्रतिस्पर्धाको स्तर, स्थानीयस्तरमा उपभोक्ता समितिको चेतना स्तर, स्थानीय तहमा नेतृत्वको प्राथमिता आदिका कारणले समान लागत अनुमान भएका योजना पहिल्याउन कठिन भएका कारण अपेक्षित रूपमा तुलनात्मक विश्लेषण गर्न सकिएन । तथापि लेखापरीक्षण प्रश्नावलीको विश्लेषण प्राप्त जानकारीमा ३३ इकाईमध्ये ११ ले तुलनात्मक विश्लेषण हुने नगरेको, १० ले योजनाको प्रकृति र समयमा भर पर्ने तथा ७ इकाईले उपभोक्ता समितिबाट भएको कार्यलाई प्रभावकारी उल्लेख गरेका छन् । सरोकारवालासँगको छलफलको क्रममा निर्माण व्यवसायीमार्फत कार्य गराउन सार्वजनिक निकायहरू इच्छुक देखिए तापनि स्थानीय तहमा जनप्रतिनिधिहरू उपभोक्ता समितिमार्फत कार्य गराउन जोड दिने गरेका कारण आ-आफ्नो अनुकूलतामा प्राथमिता दिने गरेका छन् । हेभी मेशिन र जटिल प्रकृतिको कार्य समावेश भएका कार्यमा उपभोक्ता समितिलाई समावेश गर्नुभन्दा स्थानीय श्रम र सीपको प्रयोग हुने क्षेत्रमा मात्र उपभोक्ता समितिलाई सहभागी गराउन जोड दिनुपर्ने देखिएको छ । अधिक संख्यामा योजना छनौट हुँदा उपभोक्ता समितिसँग सम्बन्धित कार्यको व्यवस्थापन दिनानुदिन जटिल बन्दै गएको अवस्थामा लागतमा प्रतिस्पर्धा गराई कम संख्यामा रणनीतिक महत्वका योजना सञ्चालन गर्ने र सोको निगरानीमा उपभोक्ता समितिलाई सहभागी गराउने पद्धतिको विकास गरिएको छैन ।

२८. **खरिद सम्झौता कार्यान्वयन** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९७ (३) मा उपभोक्ता समितिबाट प्रस्ताव वा निवेदन प्राप्त भएपछि सम्बन्धित सार्वजनिक निकाय र त्यस्तो उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायले आवश्यकतानुसार छलफल, वार्ता वा निर्माण स्थलको भ्रमण गरी त्यस्तो काम वा सेवाका सम्बन्धमा खरिद सम्झौता गर्नुपर्ने र उपनियम (६) बमोजिम हरेक किस्ताको कामको प्राविधिक मूल्याङ्कन, बिल, भरपाई र खर्च प्रमाणित गर्ने अन्य कागजात त्यस्तो समिति वा समुदायको बैठकबाट अनुमोदन गराई सम्बन्धित सार्वजनिक निकायमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । सार्वजनिक निकायहरूले उपभोक्ता समितिसँग सम्झौता र फरफारक गर्दा प्राविधिक मूल्याङ्कन र बिलमात्र समावेश गर्ने, सार्वजनिक निकायको अंश पुरा हुने गरी मात्र प्रमाणित बिल भरपाई लिने, खर्चको अनुमोदन गर्दाको आय व्यय व्यहोरा कार्य मूल्याङ्कनभन्दा फरक हुने, सार्वजनिक निकायका प्राविधिक र जिम्मेवार कर्मचारीले स्थलगत रूपमा निरीक्षण नगरी बजेट उपलब्धताका आधारमा लागत अनुमान तयारी र मुल्यांकन गर्ने, निकायपिच्छे अन्तिम फरफारक गर्दा अपनाउने विधि र प्रक्रिया फरक फरक रहेको, लागत अनुमान तयारी, पेशकी भुक्तानी, अनुगमन, सामाजिक परिक्षण, खर्चको सार्वजनिकीकरण, सार्वजनिक सुनुवाई, योजना प्राथमिता, जनसहभागिताको विधि र प्रक्रिया, मूल्याङ्कन, म्याद थप, समयावधी र अन्तिम भुक्तानी लगायतमा विविधता रहेको पाइएको छ । उपभोक्ता समितिलाई सम्झौताभन्दा बढी भुक्तानी दिएका केही उदाहरण निम्नानुसार छन्:

२८.१ उपभोक्ता समितिलाई निर्माणको भुक्तानी गर्दा स्वीकृत लागत अनुमान एवं सम्झौताबमोजिम वास्तविक खर्चको आधारमा भुक्तानी गर्नुपर्दछ । साविकको जलउत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन विभागले कुस्माण्ड सरोवर उपभोक्ता समिति त्रिवेणीधाम, मकवानपुरलाई खरिद गरेको (८ गेज तारको रु ९६।५० र १० गेज तारको रु ९६ मूल्याङ्कनमा रु १०० को दरले भुक्तानी गर्दा बढी मूल्याङ्कन गरी रु.५६ हजार भुक्तानी गरेको छ ।

- २८.२ साविक जलउत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन विभागले राप्ती नदि तटबन्धन निर्माण समितिलाई ग्यावियन वायर रु.१०० को दरमा खरिद गरेको परिमाणभन्दा २६१८ के.जी. बढी मूल्याङ्कन हुँदा रु.२६ हजार बढी भुक्तानी भएको छ । साथै, रमौली प्रतापपुर संयुक्त तटबन्धन समिति, मनहरी, मकवानपुरलाई उपभोक्ता समितिले ग्यावियन वायर खरिद गरेको परिमाण १० हजार ३५० घनमिटर रहेकोमा मूल्याङ्कन १० हजार ८०० घनमिटर भएवाट मूल्याङ्कन गरेको दर रु.१०० बमोजिम खरिदभन्दा मूल्याङ्कन रु.३.९६ बढी भएवाट रु.४३ हजार बढी भुक्तानी भएको छ ।
- २८.३ जोखिमयुक्त पहिरो नियन्त्रण आयोजनाले हाङ्गदेवा पहिरो प्रकोप नियन्त्रण उपभोक्ता समिति, ताप्लेजुङ्गलाई कार्यसम्पन्न प्रतिवेदन रु.६१ लाख ८३ हजारबमोजिम भुक्तानी गर्दा ग्यावियन वायर खरिद दर रु.२५४।२५ प्रति वर्ग मिटर देखिएकोमा मूल्याङ्कन गर्दा रु.२७७।१८ को दरले हुँदा रु.५८।९६४ प्रति वर्ग मीटर बढी मूल्याङ्कन भएको रु.३३ हजार एवं रनिङ्ग विलमा उल्लेख भएको परिमाणसँग लागत अनुमान र कार्य सम्पन्न प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको परिमाण फरक फरक तथा बढी मूल्याङ्कन हुँदा रु.३३ हजार बढी भुक्तानी भएको छ । साथै, आयोजनाले सिल्दुजुरे तप्राङ्ग पहिरो व्यवस्थापन, काभ्रेलाई उपभोक्ता समितिले ग्यावियन वायर खरिद गरेको परिमाण ४९२४ घनमिटर रहेकोमा मूल्याङ्कन ५११२ घनमिटर भएवाट १८८ घनमिटर बढी मूल्याङ्कन हुँदा रु.६४ हजार बढी भुक्तानी भएको छ । उपभोक्ता समितिलाई निर्माणको भुक्तानी गर्दा स्वीकृत लागत अनुमान एवं सम्भौताबमोजिम वास्तविक खर्चको आधारमा भुक्तानी गर्नुपर्दछ
२९. **लागत अनुमानको सीमा** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९७ (१) बमोजिम उपभोक्ता समितिमाफत रु.१ करोडसम्म लागत अनुमान भएका कार्य गराउन सकिने व्यवस्था र उपनियम १(क)मा लागत अनुमानमा मूल्य अभिवृद्धि कर, ओभरहेड कन्टिजेन्सी रकम र जनसहभागिताको अंश समेतको रकम समावेश हुने स्पष्ट व्यवस्था रहेको छ । सार्वजनिक निकायहरूले उपभोक्ता समितिमाफत गराइने कार्यको लागत अनुमान तयार गर्दा उपभोक्ताको अंश र अनुदानको अंशलाई अलग गरी कार्य गराउने गरेको, म्याचिङ्ग फण्डको रूपमा विभिन्न निकाय र उपभोक्ता समितिको सहभागितामा सञ्चालन हुने खानेपानी योजना, सिंचाइ योजना, वन उपभोक्ता समितिका योजनामा योजनालाई आर्थिक वर्षका आधारमा, लम्बाई र क्षेत्रफलका आधारमा, बजेट उपलब्धताका आधारमा लागत अनुमान तयार गर्दा एक करोडको सीमाभन्दा बाहिरका कार्य समेत भएका छन् । लागत अनुमानको सीमा सार्वजनिक खरिद नियमावलीले स्पष्ट रूपमा तोकेको अवस्थामा विभिन्न सार्वजनिक निकायले तयार गर्ने लागत अनुमानमा यस्तो विविधता देखिएको छ । साथै, लागत अनुमान तयार भैसकेपछि कार्य सम्पादन गर्दा थप कार्य गराउनु परेको अवस्थामा छुट्टै लागत अनुमान तयार गरी एकै वा फरक उपभोक्ता समितिमाफत कार्य गराउने प्रवृत्तिसमेत देखिएको छ । उपभोक्ता समितिले सीमाभन्दा बढिको काम दिएका केही उदाहरण निम्नानुसार छन् ।
- २९.१ मझौला सिंचाई आयोजना ललितपुरले ३ उपभोक्ता समितिबाट रु.१ करोडभन्दा माथिको रु.२ करोड ७७ लाख ८६ हजार काम गराएको छ ।
- २९.२ उपभोक्ता समितिबाट मूल्य अभिवृद्धि कर, ओभरहेड, कन्टिजेन्सी र जनसहभागिताको अंश समेत रु.१ करोडसम्म लागत अनुमानको काम गराउन सकिने व्यवस्था छ । यस वर्ष मझौला सिंचाई योजना समेत ४ कार्यालयले रु.१ करोडभन्दा बढीले हुने रु.६ करोड ५८ लाख २५ हजार लागत अनुमानका ६ योजनाको काम बोलपत्र छलेर उपभोक्ता समितिहरूमाफत गराई रु.५ करोड ७१ लाख ९६ हजार भुक्तानी दिएका छन् ।
३०. **सहभागिता** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९७ बमोजिम श्रममूलक प्रविधिमा आधारित भएर जनसहभागिता जुटाउनुपर्ने व्यवस्था छ । विकासमा जनसहभागिता वृद्धि गरी लाभग्राही कै स्वामित्वमा योजना तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा लागत सहभागिता समेत जुटाउनु पर्नेमा अपेक्षापूर्ण बन्न सकेको देखिँदैन । स्थानीय रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याइएका योजनामा समुदायको सहभागिता अभिवृद्धि गर्न स्थानीय तहका वडाहरूमा आधारभूत तहका नागरिक मञ्च, टोल विकास समूह तथा नागरिक सचेतना केन्द्र गठन गरी सहभागितामा अभिवृद्धि गर्नुपर्नेमा सोको प्रभावकारी कार्य परिचालन हुन सकेको छैन । स्थानीय स्रोत साधन, सीप र प्रविधिलाई पूर्णरूपमा विश्लेषण गरी पूर्वाधार निर्माण, आय आर्जन, रोजगारी र क्षमता विकासका पक्षमा सहभागिता जुटाउने दिशामा स्थानीय तह दक्षतापूर्ण तवरले अगाडि बढ्न नसकेको स्थिति छ । पूर्वाधार विकासमा वडाहरूमा योजनाहरू छुट्याउने र सो अनुरूपको निर्माणको काममा लाभग्राही समुदाय सम्भौता गर्न नआएवाट बजेट कार्यान्वयन हुन

नसकेको स्थिति छ । उपभोक्ता समितिमार्फत पूर्वाधार क्षेत्रमा जुटाउनुपर्ने सहभागिता न्यूनरूपले जुटा अनुदान खर्चमा प्रभाव परेको छ ।

३१. **खर्च सार्वजनिकीकरण** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९७(६) बमोजिम उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायले हरेक किस्ताको कामको प्राविधिक मूल्याङ्कन, विल भरपाई र खर्च प्रमाणित गर्ने अन्य कागजात त्यस्तो समिति समुदायको बैठकबाट अनुमोदन गराई सम्बन्धित सार्वजनिक निकायमा पेश गर्नुपर्ने, उपनियम ७ मा उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदाय आफूले प्रत्येक किस्तामा गरेको खर्चको सूचना सार्वजनिक स्थानमा टाँस गर्नुपर्ने र उपनियम ११ मा उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायले निर्माण कार्य सम्पन्न गरी सकेपछि सम्बन्धित सार्वजनिक निकायले खटाएको प्राविधिक कर्मचारीबाट त्यस्तो कामको जाँचपास गराई प्राप्त रकम र जनसहभागिताबाट व्यहोरिएको श्रम, नगद वा जिन्सी समेत कुल खर्चको विवरण सार्वजनिक निकायमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेकोमा विभागले उपभोक्ता समितिमार्फत नदी नियन्त्रण, पहिरो व्यवस्थापन, स्पर, स्टड निर्माण, तटबन्ध निर्माण, जालीमा ढुङ्गा भर्ने जस्ता काम गराएकोमा उपभोक्ता समितिले गरेको खर्चको विल भरपाई, उपभोक्ता समितिको माइन्स्यूट, खर्च सार्वजनिक गरेको पाइएन । कतिपय उपभोक्ता समितिहरूले जनलेखापरीक्षण(पब्लिक अडिट) र सामाजिक लेखापरीक्षण(सोसियल अडिट) गराउने गराउने गरेका छन । तर जनलेखापरीक्षण गराउँदा उपभोक्ता समिति भित्रकै पदाधिकारीहरूको मात्र संलग्नता रहने र सामाजिक लेखापरीक्षण सम्बन्धित उपभोक्ता समितिले नै कुनै तेस्रो पक्ष नियुक्त गरी गराउने हुँदा निष्पक्ष ढङ्गले कार्यको मूल्याङ्कन गर्न सकिएको पाईएन ।
- ३१.१ खानेपानी तथा सरसफाई डिभिजन कार्यालय, सप्तरीबाट सञ्चालित योजनामा ८ उपभोक्ता समितिलाई अन्तिम भुक्तानी गरेकोमा नियमावलीले तोकेबमोजिमको सार्वजनिक परीक्षण नगराई भुक्तानी भएको छ ।
- ३१.२ खाँडो नदी नियन्त्रण आयोजना, सप्तरीले ६ उपभोक्ता समितिलाई अन्तिम भुक्तानी गरेकोमा नियमावलीले तोकेबमोजिमको सार्वजनिक परीक्षण नगराई भुक्तानी भएको छ ।

परिच्छेद-४

सुझाव एवं निष्कर्ष

३२. **सुझाव** – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुझाव प्रस्तुत गरिएको छः
- ३२.१ **उपभोक्ता कानून** – स्थानीय तहले खरिद कानूनको परिधिमा रहेर स्थानीयस्तरमा कार्यविधि निर्माण गरी कार्य सञ्चालन गर्नुपर्ने विद्यमान व्यवस्थाबमोजिम स्थानीय कार्यविधि निर्माण र सोको अनुगमनमा एकरूपता कायम गर्नुपर्दछ ।
- ३२.२ **उपभोक्ताको व्याख्या** - सरकारका तीन तहमा नै उपभोक्ता समितिको परिभाषामा स्पष्ट गरिनुपर्ने, फरक फरक अस्तित्व, भूमिका र उद्देश्यका लागि स्थापित संस्था वा गठन भएका समूहलाई लाभग्राही वर्ग वा सरोकारवालाका रूपमा स्वीकार गरी सहकार्य गरेकोमा तिनको भूमिका स्पष्ट गरिनुपर्दछ । पटक उपभोक्ता समितिले गरेका कार्यहरू सम्पन्न भएपछिको मर्मत सम्भारको जिम्मेवारी लिने संस्था नहुने र गरिका कार्य वेवारिस भएको हुँदा कस्ता संस्थाले के के गर्न पाउने हो कानूनी व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- ३२.३ **उपभोक्ता अभिमुखीकरण** - स्थानीय तह लगायत नेपाल सरकारका खानेपानी, सिंचाइ, वन, निकुञ्ज लगायतका क्षेत्रमा उपभोक्तालाई तालिम, अभिमुखीकरण र निर्देशन प्रदान गर्ने गरेको देखिए तापनि यसमा समेत एकरूपता नरहेकोले उपभोक्ताले ध्यान दिनुपर्ने वा जानकारी राख्नुपर्ने आधारभुत विषयलाई समान बनाउनको लागि उपभोक्तालाई अभिमुखीकरण तालिमको व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- ३२.४ **लागत साभेदारी** - उपभोक्ता समितिबाट गराइने कार्यको लागत साभेदारी सम्बन्धमा ऐनको उद्देश्य र आशयसँग मेल खानेगरी कार्यविधि तयार गर्नुको साथै कार्यान्वयन व्यवस्थित एवं नतिजामुलक हुनुपर्दछ ।
- ३२.५ **निर्माण व्यवसायीको संलग्नता** - कागजी रूपमा उपभोक्ता समितिबाट गराएको देखिए तापनि वास्तवमा उपभोक्ताले निर्माण व्यवसायीलाई ठेक्का दिएको पाईएकोले सो अनुगमन हुनुपर्दछ । उपभोक्ता

समितिमार्फत जटिल प्रकृतिका कार्य गराउँदा प्रत्यक्ष परोक्षरूपमा निर्माण व्यवसायीमार्फत कार्य भैरहेको यथार्थलाई विचार गरी जटिल प्रकृतिका कार्य उपभोक्तामार्फत गराउने कार्य बन्द गर्नुपर्दछ ।

- ३२.६ **सहभागिता** - जनसहभागिताको विधिमा नगद, श्रम, सामाग्रीका अलावा तटबन्ध निर्माणमा प्रयोग हुने जग्गा जमिनको प्रचलित मूल्यलाई जनसहभागितामा गणना गर्ने गरेकोर कार्य मूल्याङ्कनमा जनसहभागिताको अंशलाई घटाई भुक्तानी हुने गरेको समेत पाइएको छ । यस्तो अवस्थामा सुधार गर्न सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावलीलाई छाता ऐनको रूपमा व्याख्या गरी जनसहभागिताको दर, प्रकृति, क्षेत्र र विधिमा स्पष्टता ल्याउनुपर्दछ ।
- ३२.७ **नियमन र अनुगमन** - सार्वजनिक निकायले उपभोक्तामार्फत गरिएका कार्यको प्रभावकारी तवरले नियमन र अनुगमन गर्न नसकेको विद्यमान अवस्थाका कारण नियममा भएको व्यवस्थाको पालना गरिनुपर्ने देखियो । साथै कामको गुणस्तरीयता, मितव्ययिता र दिगोपनासम्बन्धमा उल्लेख गरी सोबमोजिम भए नभएको चेकजाँच र मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने ।
- ३२.८ **रोजगारी** - उपभोक्तामार्फत सञ्चालनमा आएका योजना तथा कार्यक्रममा रोजगार प्राप्तिको अवस्थालाई आर्थिक गणनामा समेत समावेश गर्ने गरी अभिलेख राख्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- ३२.९ **योजना मर्मत सम्भार** - आयोजनाको स्वामित्व उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायलाई नै हस्तान्तरण गर्नुपर्ने र योजना मर्मत सम्भार भए नभएको अनुगमन मूल्याङ्कनको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- ३२.१० **कार्यको दिगोपना र जवाफदेहिता** - उपभोक्ता समितिमार्फत निर्मित संरचनाको दिगो व्यवस्थापनका लागि बीमा प्रावधान, न्यूनतम अवधिसम्म मर्मत सम्भारको जिम्मेवारी, उपभोक्ता समितिबाट लिखित प्रतिबद्धता, मर्मत सम्भारको कार्य योजना तथा सेवा शुल्क लिने संरचना भएमा सोको विधिसमेत सार्वजनिक निकायमा पेश गर्ने र सोउपर आवश्यक परिमार्जन गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिएको छ ।
- ३२.११ **वातावरणीय पक्ष** - उपभोक्ता समितिमार्फत कार्य गराउँदा वातावरणीय पक्षलाई समेटेर सम्भौता गर्ने गरिएको छैन । वातावरणीय संरक्षणसम्बन्धी कार्यमा चासो कम भएको देखिएकोले वातावरणीय पक्षमा सजग गराउँदै उपभोक्ता समितिमार्फत हुने निर्माण कार्यलाई व्यवस्थित गर्नुपर्दछ ।
- ३२.१२ **जनशक्ति** - उपभोक्ता समितिमार्फत कार्य गराउँदा निर्माण कार्यको लागि दक्ष प्राविधिक जनशक्ति आवश्यक भएमा नियुक्ति गरी गुणस्तर युक्त कार्य गर्नेतर्फ उन्मुख हुनुपर्दछ ।
- ३२.१३ **कार्यविधि निर्धारण** - उपभोक्ता समितिमार्फत सम्पादन हुने कार्यको एकरूपताका लागि कार्यविधि निर्धारण गर्नुपर्ने र निर्धारित कार्यविधिलाई सबै सार्वजनिक निकायमा समान तवरले लागु गर्नुपर्दछ । सार्वजनिक निकायले उपभोक्ता समितिलाई गर्ने व्यवहार र भुक्तानीको प्रक्रियामा एकरूपता कायम गरिनुपर्दछ ।
- ३२.१४ **जनसहभागिता** - जनसहभागिता जुटाउने नाउँमा कागजी डोर हाजिर भर्ने र सोही आधारमा जनसहभागितामा योजना सञ्चालन भएको व्याख्या गरी उपभोक्ता समितिको विकासमा संलग्नतालाई प्रचार प्रसार गर्ने गरिएको छ । यथार्थ बिल भरपाई र मूल्याङ्कन गरी उपभोक्ता समितिबाट सम्पादित कार्य प्रभावकारी बनाईनुपर्दछ ।
- ३२.१५ **खर्च सार्वजनिकीकरण** - जनलेखापरीक्षण गराउँदा उपभोक्ता समिति भित्रकै पदाधिकारीहरुको मात्र संलग्नता रहने र सामाजिक लेखापरीक्षण सम्बन्धित उपभोक्ता समितिले नै कुनै तेस्रो पक्ष नियुक्त गरी गराउने हुँदा निशपक्ष ढङ्गले कार्यको मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ ।

उपभोक्ता समितिमार्फत नेपाल सरकारका विभिन्न निकायले कार्य गराउदा विविधता देखिएको, जनसहभागिता स्तरलाई वास्तविकरूपमा कार्यमा प्रतिबिम्ब गराउन नसकिएको, उपभोक्ताले गर्ने कार्यका नाममा स्थानीय टाठाबाठाले काम गर्ने गरेको, कामको गुणस्तरमा ध्यान नपुगेको, बजेट उपलब्धताका आधारमा उपभोक्ता समिति गठन हुँदा नियमन कमजोर रहेको, टुक्रे कामका कारण कार्यान्वयन गर्ने निकायलाई व्यवस्थापन गर्न कठिन भएको, प्राविधिक कर्मचारीलाई आर्थिक वर्षको अन्तिममा मूल्याङ्कन बिल बनाउन कठिन हुने गरेको, प्रशासनिक काम कारवाही एवं आम्दानी र खर्चको व्यवस्थापनमा उपभोक्ता समितिलाई पर्याप्त रूपमा प्रशिक्षित गर्न नसकेका कारण मूल्याङ्कन र भुक्तानीमा विवाद श्रृजना हुने गरेको जस्ता विषयमा सुधार गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

३३. **निष्कर्ष** – सार्वजनिक खरिदका विभिन्न माध्यमहरूमध्ये उपभोक्ता समितिमार्फत कार्य सम्पादन गर्नु एक महत्वपूर्ण पक्ष रहि आएको छ । जनताको सबैभन्दा नजिकको सरकारका रूपमा रहेका स्थानीय तहमा अधिकांश कार्य उपभोक्ता समितिमार्फत सम्पादित हुने गरे तापनि जनसहभागिताको पक्ष कमजोर हुन गएको छ । स्थानीय स्रोत साधनको प्रयोग नहुने, कतिपय स्थानमा जनशक्ति समेत स्थानीयस्तरमा उपलब्ध नभएका कारण बाहिरबाट ल्याउनु परेको, मेशीनरीको अत्यधिक प्रयोगका कारण श्रम सहभागिता सम्भव नभएको र लागत सहभागिता लागत अनुमान र कार्यसम्पन्न प्रतिवेदनमा सीमित भएको छ । उपभोक्ता समितिले सञ्चालन गर्ने क्रियाकलापमा स्थानीय राजनीतिक दलको खिचातानीले प्रभाव परेको पनि देखिन्छ । उपभोक्ता समितिबाट आकस्मिक, अत्यावश्यक तथा स्थानीय स्रोत साधन उपयोग हुने योजनामा बाहेक अन्य कार्य सञ्चालन गर्नु उपयुक्त नदेखिएकोले विद्यमान कानूनी व्यवस्थामा रहेका कठिनाईहरूलाई सुधार गरी उपभोक्ता समितिबाट सम्पादित कार्यको प्रभावकारितामा अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ ।

समुदाय वा लाभग्राही वर्गको सहभागिता र संलग्नताले सार्वजनिक निकायबाट सञ्चालित क्रियाकलापमा उत्तरदायित्व निर्वाह गराउने, जवाफदेहिता प्रबर्द्धन गर्ने तथा उपभोक्तालाई स्वअनुशासित र स्वनियमन गर्ने हुँदा महत्वपूर्ण सामाजिक पूँजी निर्माण हुन सक्दछ । चेतनशील समाजले आफ्नो चासोलाई कार्यप्रभावकारितामा खोज्ने, पैरवी गर्ने र कार्य वातावरणलाई सहज तुल्याई आयोजना तथा कार्यक्रमको दिगोपनामा महत्वपूर्ण योगदान गर्न सक्दछ । उपभोक्ता समितिमा रहेका प्रवृत्तिगत बेथितिमा कानूनी, कार्यविधिगत, आचरणगत सुधार सहित अगाडि बढेमा लाभग्राही वर्गको सहभागितालाई अर्थपूर्ण र सामाजिक पूँजी निर्माणमा उदाहरणीय कार्य बन्न सक्दछ । यसका लागि उपभोक्ता समितिहरू स्वशासित, पारदर्शी, जवाफदेही र उत्तरदायी भए नभएको सम्बन्धमा सरकारी संस्थाहरूले नियन्त्रण गर्न सक्ने गरी कानूनमा परिमार्जन र विद्यमान कानूनको व्यवहारिक कार्यान्वयनमा ध्यान दिनुपर्दछ ।

औषधि व्यवस्थापन परिच्छेद – १ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्रदान गर्ने तथा स्वास्थ्य सेवामा सबैको समान पहुँचको हक सुरक्षित गर्ने राज्यको दायित्वलाई संविधानले स्थापित गरेको छ । नेपालमा आवधिक योजनाको शुरुवातसँगै स्वास्थ्य छुट्टै शीर्षकको रूपमा प्राथमिता प्राप्त क्षेत्र रहँदै आएको छ । स्वास्थ्य क्षेत्रमा राज्य कोषको प्रयोग मार्फत नागरिकलाई प्राप्त हुने औषधि तथा औषधिजन्य सामग्रीहरूको प्रभावकारी व्यवस्थापनको विषय बदलिँदो परिवेशमा चुनौतिपूर्ण बन्दै गएको छ । सरकारले औषधि नीति, २०५१ मार्फत आन्तरिक औषधि व्यवसायीहरूलाई प्रोत्साहन तथा सुरक्षा प्रदान गर्दै अत्यावश्यक औषधिमा मुलुक आत्मनिर्भर बन्ने नीति लिएको देखिन्छ । अत्यावश्यक औषधि सूचीमा सूचीकृत विभिन्न ४४८ औषधिमध्ये ७० औषधि निःशुल्क रूपमा नागरिकलाई उपलब्ध गराउँदै आएको छ । परिवर्तित शासकीय संरचना अनुसार औषधि व्यवस्थापनमा संलग्न राज्यका विभिन्न तह तथा निकायहरूको समन्वयात्मक सक्रियता मार्फत औषधि व्यवस्थापनमा प्रभावकारिता हासिल गरी नागरिकको स्वास्थ्य र मुलुकको अर्थतन्त्र दुवैमा सकारात्मक प्रभाव परे नपरेको हेर्न औषधि व्यवस्थापन एउटा अध्ययनको विषय बनेको छ ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (K PI)

- औषधिको माग र आपूर्तिको सन्तुलन,
- निःशुल्क औषधि अभिलेख र भण्डारण,
- औषधिको व्यवस्थापन र वितरण,

२. **निकायको परिचय** – नेपाल सरकारको कार्य विभाजन नियमावली, २०७४ अनुरूप स्वास्थ्य सेवासम्बन्धी नीति र योजनालाई कार्यान्वयनमा ल्याई सबै वर्ग, क्षेत्र र समुदायका नागरिकहरूको स्वास्थ्य सेवाको पहुँच र सेवाको उपलब्धता सुनिश्चित गर्दै गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने उद्देश्यले स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय र यस अन्तर्गत विभाग तथा स्वास्थ्य संस्थाहरू स्थापना भएका छन् । मुख्यरूपमा स्वास्थ्य सेवाको पहुँचमा स्तरोन्नति गर्न प्रजनन र मातृ स्वास्थ्य सेवा, बाल स्वास्थ्य सेवा, सरुवा रोग नियन्त्रण सेवा तथा आपतकालीन स्वास्थ्य व्यवस्थापन जस्ता सेवा अन्तर्गत एकीकृत जिल्ला स्वास्थ्य कार्यक्रम, क्षयरोग नियन्त्रण, प्रजनन स्वास्थ्य तथा महिला स्वास्थ्य, प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा तथा पुनर्जागरण कार्यक्रम, एकीकृत बाल स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रम, विस्तारित खोप कार्यक्रम र कालाज्वर नियन्त्रण जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन भएका छन् । यी कार्यक्रम अन्तर्गत अत्यावश्यक औषधि तथा खोप खरिद र निःशुल्क वितरण गर्ने गरिएको छ । २५ शैयासम्मको जिल्ला अस्पतालमा ७० प्रकारका औषधिको ८३ डोजेज फम, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रमा ५८ प्रकार औषधिका ७१ डोजेज फम र हेल्थपोस्टमा ३८ प्रकारका औषधिका ३९ डोजेज फम निःशुल्क वितरण गर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । जनताको स्वास्थ्य स्तर सबल बनाउन प्रतिरोधात्मक र निरोधात्मक औषधिहरू सर्वसुलभ बनाउन महत्वपूर्ण कार्य भएको छ । औषधि व्यवस्थापनमा संलग्न निकायहरू निम्नानुसार छन्:

विषय	संलग्न निकायहरू				
नीति निर्माण	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	प्रदेश सामाजिक विकास मन्त्रालय	स्वास्थ्य सेवा विभाग	औषधि व्यवस्था विभाग	आयुर्वेद विभाग
औषधि दर्ता उत्पादन तथा आयात	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	औषधि विभाग	राष्ट्रिय प्रयोगशाला	क्षेत्रीय प्रयोगशालाहरू	आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्र
औषधि खरिद	स्वास्थ्य सेवा विभाग	स्थानीय तहहरू	प्रदेश स्वास्थ्य निर्देशनालयहरू (साविकको स्वास्थ्य कार्यालयहरू)	स्थानीय तहहरू	आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्र
औषधि वितरण	स्वास्थ्य सेवा विभाग	केन्द्रीय औषधि भण्डारहरू	प्रदेश मेडिकल स्टोरहरू (साविकको क्षेत्रीय मेडिकल स्टोरहरू)	स्थानीय तहहरू	
गुणस्तर नियन्त्रण	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, गुणस्तर नियन्त्रण महाशाखा	औषधि विभाग	राष्ट्रिय प्रयोगशाला तथा शाखा कार्यालयहरू		

३. नीतिगत व्यवस्था

३.१ **राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७१** – यस नीतिको उद्देश्य नागरिकको मौलिकहकको रूपमा रहेको आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क उपलब्ध गराउँदै प्रत्येक नागरिकले सहज रूपले गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्नसक्ने गरी आवश्यक औषधि, उपकरण, प्रविधि र दक्ष स्वास्थ्यकर्मीहरू सहितको प्रभावकारी एवं जवाफदेहीपूर्ण स्वास्थ्य प्रणालीको स्थापना गर्नुका साथै स्वास्थ्य सेवामा जनसहभागिता प्रवर्द्धन गर्नु रहेको छ। यसले निर्धारण गरेका नीतिहरू निम्न छन्:

- गुणस्तरीय औषधि र स्वास्थ्य सामग्रीको सहज तथा प्रभावकारी आपूर्ति एवं उपयोगलाई सुनिश्चित गर्दै आन्तरिक उत्पादनलाई बढवा दिँदै आत्मनिर्भरतातर्फ उन्मुख हुने।
- सरकारी र गैर सरकारी क्षेत्रमा आपूर्ति हुने मुलुकभित्रै उत्पादन गरिएका वा आयात गरिएका औषधि र चिकित्सकीय औजार, उपकरण तथा प्रयोगशालामा प्रयोग हुने सामग्री मापदण्ड अनुसारको गुणस्तरीयता सुनिश्चित गर्ने प्रणाली विकास गर्ने।
- हरेक स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट निःशुल्क वितरण हुने अत्यावश्यक औषधिको प्रकार तथा संख्यामा क्रमशः वृद्धि गर्दै जाने र वितरण गर्ने औषधिको दुरुपयोग नियन्त्रणको विशेष व्यवस्था गरिने।
- औषधिको अनुमान, खरिद र वितरण व्यवस्थालाई थप प्रभावकारी बनाउन वर्तमान खरिद एवं आपूर्ति व्यवस्थालाई सुदृढ तुल्याउन प्रक्रियागत सुधारका साथै यस प्रक्रियामा दक्ष फर्माशिष्ट जनशक्तिको संलग्नता गराईने।

३.२ **राष्ट्रिय औषधि नीति, २०५१** – सबैको लागि स्वास्थ्य भन्ने सरकारको प्रतिबद्धतालाई साकार पार्न औषधिको उत्पादन, आयात, खरिद, भण्डारण, वितरण, गुणस्तर नियमन र विवेकशील उपयोग जस्ता क्रियाकलापमा संलग्न सरकारी तथा गैर सरकारी निकायहरूबीच समन्वय गर्न बनेको यस नीतिले तय गरेका रणनीतिहरू यस प्रकार छन्:

- विश्व स्वास्थ्य सँगठनको अवधारणा अनुरूप स्वास्थ्य संस्थाहरूमा अत्यावश्यक औषधिको सूची तयार गरी उपलब्ध गराउने।
- नेपाल सरकारको स्ट्याण्डर्ड उत्पादक सूचीहरूबाट बोलपत्र प्राप्त गरी पूर्व योग्यता परीक्षणबाट योग्य सारभूत रूपमा प्रभावग्राही बोलपत्रदाताहरूबाट आवश्यक औषधिहरूको खरिद गर्ने।
- नेपाल सरकारले अत्यावश्यक औषधिहरू जेनेरिक नाममा खरिद गर्ने।
- स्वास्थ्य संस्थाहरूमा अत्यावश्यक औषधिहरू पर्याप्त परिमाणमा उपलब्धता सुनिश्चित गर्न पूर्ण वा आंशिक लागत बाँडफाँड स्कीम चरणबद्ध रूपमा लागु गर्ने।
- औषधिको ढुवानी गर्दा गुणस्तर कायम राख्न र न्यूनतम नोक्सानीको लागि वैज्ञानिक पद्धतिको विकास गर्ने।
- सबै स्वास्थ्य संस्थाहरूमा समयमै औषधि पुऱ्याउन खरिद तथा वितरण पद्धतिलाई आधुनिकीकरण गर्ने।
- औषधि दर्ता प्रक्रियालाई वैज्ञानिक बनाउने र सबै प्रकारका हानिकारक उत्पादन, आयात, विक्री वितरणलाई प्रतिबन्ध लगाउने।
- औषधि आयातको लागि विश्व स्वास्थ्य सँगठनको गाइडलाइन अनुसारको “सर्टिफिकेट अफ गुड म्यानुफ्याक्चरिङ प्रैक्टिस” अनिवार्य रूपमा पेश गर्न लगाउने।
- औषधि आयातका लागि निश्चित भन्सार विन्दुहरू तोक्ने।
- भन्सार विन्दुमा जीएमपी रिक्वयरमेन्ट अनुसारको नमुना परीक्षण गर्न आवश्यक भण्डारण सुविधा सहितको स्थानको व्यवस्था मिलाउने।

- औषधि जन्य सामाग्री तथा कच्चापदार्थहरूको स्तरिकरणको लागि गुणस्तर तथा समिकरण संलग्न भएको नेपाली फार्माकोपिया बनाउने ।
- स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयमा औषधि विकास सम्बन्धमा सम्बद्ध निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वय गर्न एउटा औषधि मामिला इकाईको स्थापना गर्ने ।
- औषधि उत्पादनमा संलग्न फार्मासिस्टहरूका लागि उत्पादन पद्धति, गुणस्तर आश्वस्थता तथा असल उत्पादन अभ्यासका सम्बन्धमा तालिम मोड्यूलको विकास गर्ने ।
- औषधिको प्रयोग, असर बारेमा विभिन्न संचार माध्यमबाट सुसूचित गर्न नेशनल ड्रग फर्मुलरीको प्रकाशन सहितको एउटा प्रभावकारी औषधि सूचना प्रणाली प्रयोगमा ल्याउने ।
- एन्टीबायोटिक औषधिको सही प्रयोगको लागि बिज्ञहरू सम्मिलित राष्ट्रिय एन्टिबायोटिक थेरापिस्ट सल्लाहाकार समिति गठन गरी लागु गर्ने ।
- आगामी १० वर्ष भित्र अत्यावश्यक औषधिहरूमध्ये ८० प्रतिशत औषधि स्वदेशमै उत्पादन हुनसक्ने गरी स्वदेशी उद्योगलाई आत्मनिर्भर बनाउने ।
- स्वदेशी उत्पादनको खरिदलाई पहिलो प्राथमिकता दिई स्वदेशी उद्योगको आवश्यक औषधिजन्य सामाग्री तथा कच्चा पदार्थको आयातमा सुविधा प्रदान गर्ने ।

३.३ **आवधिक योजना (२०७३।७४ देखि २०७५।७६) ले लिएका रणनीति तथा कार्यनीति** – आवधिक योजनामा स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित रहेका मुख्य मुख्य व्यहोराहरू यसप्रकार छन्:

रणनीति:

- गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको सहज पहुँच हुने गरी प्रभावकारी रूपमा सेवा उपलब्ध गराउने ।
- गुणस्तरीय औषधि तथा स्वास्थ्य सामाग्रीको आन्तरिक उत्पादनमा जोड दिने ।

३.४ **औषधि व्यवस्थापनका नीतिगत व्यवस्थाहरू**

- नेपालको संविधानको धारा ३५, स्वास्थ्य सम्बन्धी हक
- २०७५।७६ को बजेट बक्तव्यको बुँदा ३३, १००
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४
- स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ र नियमावली, २०५५
- जनस्वास्थ्य ऐन, २०७५, खोप ऐन, २०७२
- आवधिक योजना बजेट तथा वार्षिक कार्यक्रम
- औषधि दर्ता नियमावली, २०३८
- औषधि स्तर नियमावली, २०४३
- राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशाला नीति, २०६९
- राष्ट्रिय स्वास्थ्य संचार नीति, २०६९
- स्वास्थ्य मन्त्रालय र स्वास्थ्य सेवा विभागबाट जारी भएका नर्मस, निर्देशिका र विभिन्न परिपत्रहरू
- राष्ट्रिय औषधि नीति, २०५१
- राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७१
- औषधि ऐन, २०३५
- औषधि उत्पादन कुशल अभ्यास संहिता, २०७२
- औषधि सम्बन्धी उल्लिखित ऐन नियमका अतिरिक्त औषधि दर्ता नियमावली, २०३८, औषधि जाँचबुझ तथा निरीक्षण नियमावली, २०४०, औषधि उत्पादन संहिता २०४१, राष्ट्रिय आयुर्वेद स्वास्थ्य नीति २०५२, नेपाल फार्मसी परिषद ऐन, २०५७ आदि लागु रहेका भए पनि हालको संघीय संरचना अनुरूप परिमार्जन भएका छैनन् ।

४. **वित्तीय स्थिति** – सरकारले निःशुल्क औषधि खरिदका लागि २०७४।७५ मा कुल १ अर्ब ५ करोड रुपैयाँ विनियोजन गरेको थियो । उक्त रकममध्ये ७० प्रतिशत केन्द्र, २० प्रतिशत जिल्ला र १० प्रतिशत क्षेत्रबाट औषधिमा खर्च हुँदै आएको छ । संघीय संरचनामा गएपछि निःशुल्क औषधि खरिदमा केन्द्रले ५० प्रतिशत र स्थानीय तहले ५० प्रतिशत खर्च गर्ने निर्णय भएको छ । सरकारले विगत ६ वर्षमा औषधि तथा औषधिजन्य सामग्रीमा गरेका बजेट खर्चको विवरण यस प्रकार छन् ।

विगत ६ वर्षको औषधि तथा औषधिजन्य सामग्री खरिदको विवरण

(रु.लाखमा)

आर्थिक वर्ष	२०६९/७०	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५
विभाग तथा मन्त्रालयबाट औषधि खरिद	२४३४८	१७४५७	१४८४२	३७३२६	३३४५५	२४२३५
जिल्लाबाट औषधि खरिद	४४७०	२६८४	२५६०	४६८५	४८४५	४८८२
जम्मा	२८८१८	२०१४१	१७४०२	४२०११	३८३००	२९११७

स्रोत: महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय

परिच्छेद, २

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

५. **उद्देश्य** – औषधि व्यवस्थापन कार्यमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिता सम्बन्धमा देहायबमोजिम मूल्याङ्कन गरी प्रतिवेदन गर्नु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ:
- देशको औषधिको आवश्यकता, उत्पादन तथा आपूर्तिको मूल्याङ्कन गर्नु ,
 - कार्यक्रमबमोजिम अत्यावश्यक औषधि सरल र सुलभ ढङ्गले उपलब्ध गराए नगराएको परीक्षण गर्नु,
 - वर्ष भरि स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने निकायमा अत्यावश्यक औषधि नियमित आपूर्ति एवं वितरण भए नभएको यकिन गर्नु,
६. **क्षेत्र** – अध्ययनको क्रममा २०७२।७३ देखि २०७४।७५ सम्म स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, स्वास्थ्य सेवा विभाग (आपूर्ति व्यवस्था महाशाखा, परिवार स्वास्थ्य महाशाखा लागायत), औषधि व्यवस्था विभाग, आयुर्वेद विभाग तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने मोरङ्ग, मकवानपुर र धनगढी जिल्ला स्थित जिल्ला स्वास्थ्य, जिल्ला आयुर्वेद कार्यालय र जनस्वास्थ्य कार्यालयहरूका साथै मोरङ्ग, हेटौडा र धनगढीका क्षेत्रीय मेडिकल स्टोर तथा बाराको सिमरा स्थित केन्द्रीय डिपो जस्ता निकायहरू समावेश गरिएको छ । ती स्वास्थ्य संस्था अन्तर्गत प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, उप स्वास्थ्य चौकी छनौट गरिएको छ ।
७. **पद्धति** – लेखापरीक्षण ऐन, २०४८, कार्यमूलक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, २०६९ र महालेखापरीक्षकको कार्यालयको वार्षिक लेखापरीक्षण योजनाले निर्दिष्ट गरेबमोजिम कार्यमूलक लेखापरीक्षणको क्रममा औषधि व्यवस्थापन सम्बन्धी नीतिगत एवं कानूनी व्यवस्था, औषधि खरिद र वितरण व्यवस्थापन क्षेत्रमा भएको लगानी र व्यवस्थापनको मूल्याङ्कन, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको तुलनात्मक अध्ययन मूल्याङ्कन र विश्लेषण गरिएको छ । यस कार्यका लागि सम्बन्धित क्षेत्रका विषय विज्ञहरूसँग छलफल अन्तरक्रिया सहित विषयसँग संलग्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थासँग समन्वय र सहकार्य गरिएको छ । यस विषयको लेखापरीक्षणका लागि समस्यामूलक, प्रक्रियामूलक तथा नतिजामूलक पद्धति अवलम्बन गरी मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताको विश्लेषण गरिएको छ । सञ्चालित कार्यहरूको विवरणको विश्लेषण गरी देखिएका जोखिम क्षेत्र एवं तात्त्विक महत्वका विषयहरूलाई थप पुष्ट्याई प्राप्त गर्न प्रश्नावली एवं विवरणबाट जानकारी लिने, स्थलगत भ्रमण समेतबाट स्थितिको अवलोकन र सम्बन्धित पदाधिकारी र सरोकारवालाहरूसँग छलफल समेत गरिएको छ । सङ्कलन गरिएका सूचना तथा तथ्याङ्क, फाराम, टिप्पणी र सुझाव समेतको विश्लेषण गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

परिच्छेद – ३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयमा औषधिको गुणस्तर मापन तथा नियमन महाशाखा स्थापना भएको छ । स्वास्थ्य सेवा विभाग र अन्तर्गतका निकायहरूबाट खरिद भएका औषधिहरूको तथ्याङ्क वास्तविक समयमा अद्यावधिक होस भन्ने हेतुले आपूर्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणाली मार्फत मुलुकभरीको औषधिको एकीकृत खपत तथा मौज्जातको जानकारी हुने व्यवस्था गरिएको छ ।
 - **समस्या तथा चुनौतीहरू** – परिवर्तित शासकीय संरचना अनुकूल औषधिको खरिद नीति तथा वितरण प्रणालीको व्यवस्थापन गर्नु, स्थानीय तहहरूमा दक्ष जनशक्ती व्यवस्थापन गर्दै औषधिको गुणस्तर नियन्त्रण गर्नु, औषधि नीति तथा स्वास्थ्य नीति अनुकूल स्थानीय प्रशासनिक संरचनालाई व्यवस्थापन गर्नु, नागरिकको बढ्दो जनआकांक्षा र राज्यको स्वास्थ्य प्रतिको सवैधानिक दायित्वबीचको तालमेल उपलब्ध सीमित स्रोत र साधनको व्यवस्थापन मार्फत खोजी गर्नु, औषधि सम्बन्धमा अनुसन्धान तथा विकासमा लगानी अभिवृद्धि गर्नु, औषधि व्यवस्था विभागको शाखा कार्यालयको रूपमा ५ विकास क्षेत्रमा रहने औषधि नीति २०५१ मा व्यवस्था भएबमोजिम हालको ७ प्रदेशमा खोल्नु, सातवटै प्रदेशमा क्षेत्रीय प्रयोगशाला स्थापना गर्नु तथा औषधि नीतिलाई समय सापेक्ष बनाउनु जस्ता पक्षहरू औषधि व्यवस्थापनका चुनौतिको रूपमा देखिन्छ ।
८. **नीति कार्यान्वयनको अवस्था** – स्वास्थ्य सेवालाई प्रभावकारी र गुणस्तरीय बनाउने उद्देश्यले सरकारले जारी गरेका राष्ट्रिय औषधि नीति, २०५१ र राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७१ मा औषधि व्यवस्थापनका सम्बन्धमा औषधि व्यवस्था विभागका ५ वटै क्षेत्रमा क्षेत्रीय शाखाहरू स्थापना गर्ने, औषधिको गुणस्तर नियन्त्रण गर्न राष्ट्रिय प्रयोगशालाको क्षेत्रीय शाखाहरू स्थापना गरिने, भन्सार विन्दुमा आयातित औषधिको जीएमपी रिक्वायरमेन्ट अनुसारको नमुना परीक्षण गर्न आवश्यक भण्डारण सुविधा सहितको स्थानको व्यवस्था मिलाउने, औषधिको फर्मुलेसनमा प्रयोग हुने कच्चा पदार्थको स्तरसहितको नेपाली फर्मोकोपिया निर्माण गर्ने, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयमा औषधि विकास सम्बन्धमा सम्बद्ध निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वय गर्न एउटा औषधि मामिला इकाइको स्थापना गर्ने, औषधि व्यवस्था विभागको पुनसंरचना गरी प्रत्येक जिल्लामा आवश्यक संख्यामा औषधि निरीक्षकहरूको व्यवस्था गर्ने उद्देश्यहरू हालसम्म पुरा हुनसकेको अवस्था छैन ।
९. **आवश्यकता पहिचान** – नेपाल सरकार कार्य विभाजन नियमावली, २०७४ अनुसार स्वास्थ्यसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य गर्ने जिम्मेवारी स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले प्राप्त गरेको छ । प्रत्येक वर्ष स्वास्थ्य मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूले मात्र अबौं रकमको औषधि खरिद गर्दै आएकोमा २०७४।७५ मा रु.२ अर्ब ९१ करोड १७ लाख बराबरको औषधि खरिद गरेको देखिएकोमा स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले देशलाई आवश्यक पर्ने औषधिको आङ्गलन गरेको पाईएन । अत्यावश्यकीय औषधि, खोप तथा अन्य औषधिजन्य सामग्रीहरूको उचित व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्यले स्वास्थ्य सेवा विभागको आपूर्ति महाशाखाबाट सञ्चालित आपूर्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणाली मार्फत केन्द्रीय मेडिकल स्टोर, ५ क्षेत्रीय मेडिकल स्टोर र जिल्लास्तरीय स्टोरहरूमा रहेको औषधि जन्य सामग्रीको अभिलेख व्यवस्थापन हुने गरेको छ । ५५ जिल्लामा अनलाईन आई.एम.एस.र २२ जिल्लामा ई.एल.एम.आइ.एस.मार्फत ७७ वटै जिल्लास्तरीय मेडिकल स्टोर र साविकको कर्णाली अञ्चलका ५ जिल्लाका स्वास्थ्य चौकीहरू तथा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रहरू समेतको औषधिजन्य सामग्रीहरूको अफलाईन ई.एल.एम.आइ.एस.मोड्यूलको माध्यमबाट जानकारी हुने भएपनि साविकको कर्णाली अञ्चलका जिल्लाहरू बाहेकका स्थानहरूको औषधिको वास्तविक खपत हुने तहहरू स्वास्थ्य चौकी, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र तथा स्थानीय तहहरूसम्म भने यो व्यवस्थापन सूचना प्रणाली सञ्चालनमा रहेको देखिएन । स्वास्थ्य सेवा विभागले आगामी आर्थिक वर्षको लागि खरिद गर्नुपर्ने र निःशुल्क वितरण गरिने विभिन्न ७० प्रकारका अत्यावश्यकीय औषधिको आवश्यकता आङ्गलन गर्ने गरेको भए तापनि सबै स्वास्थ्य चौकी तथा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रहरू विद्युतीय आपूर्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको पहुँचमा नरहेकोले औषधिको वास्तविक मौज्जात तथा खपतको तथ्याङ्क जानकारी हुन नसक्ने भएकोले आवश्यकता पहिचान पनि सही नहुने अवस्था छ । राष्ट्रिय अत्यावश्यकीय औषधिको सूचीमा सूचीकृत ४४८ औषधिको समेत आवश्यकता पहिचान हुनसकेको

अवस्था छैन । औषधि आवश्यकताको परिमाण निर्धारण नहुँदा औषधि उत्पादन तथा आयात निर्यात व्यवस्थित नभएको देखिन्छ ।

१०. **औषधि खरिद** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ अनुसार सरकारी निकायहरूले गरेका खर्च तथा आम्दानीहरूको केन्द्रीय आर्थिक विवरण महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले बनाउनुपर्दछ । नेपाल सरकारबाट निःशुल्क रूपमा वितरण गरिने विभिन्न ७० प्रकारका औषधि, परिवार नियोजनका साधन तथा भ्याक्सिनहरू खरिदको लागि महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट प्राप्त केन्द्रीय आर्थिक विवरण अनुसार विगत ६ वर्षमा औषधि खरिद (बजेट खर्च शीर्षक न. २२५३१) अन्तर्गत निम्नानुसार खर्च भएको देखियो । स्थानीय तहहरूले खर्च शीर्षक खुल्ने गरी आर्थिक विवरण बनाउने नगरेकाले स्थानीय तहहरूबाट औषधि खरिदमा भएको खर्च एकिकन हुन सक्दैन । केन्द्रीय आर्थिक विवरणमा सबै स्थानीय तहहरूले औषधि खरिदमा भएको खर्च रकम नखुल्ने भएकोले मुलुकमा सरकारी निकायहरूबाट औषधि खरिदमा भएको कूल खर्च एकिकन हुन सक्दैन ।

(रु.लाखमा)

आर्थिक वर्ष	२०६९/७०	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५
विभाग तथा मन्त्रालयबाट औषधि खरिद	२४३४८	१७४५७	१४८४२	३७३२६	३३४५५	२७९०१
जिल्लाबाट औषधि खरिद	४४७०	२६८४	२५६०	४६८५	४८४५	१२९६
जम्मा	२८८१८	२०१४१	१७४०२	४२०११	३८३००	२९१९७

स्रोत: म.ले.नि.का.

११. **औषधि मौज्जात** – औषधि भ्याक्सिन तथा साधनहरूका लागि एकीकृत आपूर्ति श्रृङ्खला व्यवस्थापन निर्देशिका, २०७३ को जिन्सी व्यवस्थापन खण्ड अन्तर्गत सेवा प्रदान गर्ने संस्थाहरूको औषधि मौज्जात न्यूनतम २ महिनादेखि अधिकतम ५ महिनाको खपत बराबर हुनुपर्ने व्यवस्था छ । स्वास्थ्य सेवा विभाग र अन्तर्गतका निकायहरूले विगत ३ वर्षमा खरिद गरेका अत्यावश्यक औषधिहरूको समग्र विवरण विप्लेषण गर्दा सबैभन्दा धेरै खपत हुने निम्नानुसार ९ औषधिको मौज्जात वार्षिक खपतको १०० प्रतिशतदेखि ३५० प्रतिशतसम्म राखेको देखियो । आगामी १ वर्षभन्दा बढी अवधिको माग धान्ने गरी औषधिको मौज्जात राख्नुको औचित्य देखिँदैन ।

क्र. स.	औषधिको नाम	आर्थिक वर्ष २०७२/७३			आर्थिक वर्ष २०७३/७४			आर्थिक वर्ष २०७४/७५		
		खपत	मौज्जात	मौज्जात प्रतिशत	खपत	मौज्जात	मौज्जात प्रतिशत	खपत	मौज्जात	मौज्जात प्रतिशत
१	कम्पाउण्ड सोडियम ल्याक्टेट सुलुसिन (रिन्जर ल्याक्टेट)	३०९४२२	४९६६४८	१६१%	२०३,४७२	२७०,१९१	१३३%	२१८१८०	३४९५०५	१६०
२	फुसिमाइड ४० एमजी (ट्याब)	१९४९२३६	६८६६५३१	३५२%	१,५९७,९४२	३,५१८,५८१	२२०%	४२६२३८	१०५३९८४	२४७
३	एमोक्सिलिन १०० एमजी (ट्याब)	२८५३२००	४२५४५६६	१४९%	४८५,१९७	६३४,२८४	१३१%	३२६६२२	४४३३७९	१३६
४	पारासिटामोल ५०० एमजी ट्याब	७३७३४६६५	१०६६०८६१	१४५%	५८,१६७,८६८	४४,६७७,१२५	७७%	६९३२५८२९	६८६२१५८६	११२
५	ओरल रिहाइड्रेशन साल्ट्स पाउडर	३९५२४९०	३७२००८२	९४%	५,१८१,५३५	५,५९८,९१२	१०८%	४२९२२२२	४०९४३३६	९५
६	सल्फामेथाजोल ४०० एमजी एण्ड ट्रीमेथोप्रीन ८० एमजी	२०९१८०३२	२६६०६५६५	१२७%	५,१८१,५३५	५,५९८,९१२	१०८%	७३२२७४	९५०३१०	१३०
७	एल्बेन्डाजोल ४०० एमजी	१२७४६२२९	२४३६५५३२	१९१%	१३,८२२,५६६	२०,५७३,९७७	१४९%	१४४०२४५	१५५९८८४१	१०८
८	एमोक्सिलिन २५० एमजी (डिस्पेरीसेबल)	१७९६४३२६	११२२३३४६	६३%	२०,१०९,०१३	१३,९९२,१८७	७०%	१६३१९३२९	१७४२१०३६	१०७
९	एच आर इ आइसोनिवजयथ ७५ एमजी रिफाम्पीसिन १५० एमजी इथाम्बुटोल २७० एमजी	१०९९७५५	२००९२९४	१९७%	१,१८२,८१३	२,३१७,४५९	१९६%	१४७५८१३	१९९७७७४	१३५

स्रोत: स्वास्थ्य सेवा विभाग

१२. **म्याद नाघेका औषधि** – औषधि भ्याक्सिन तथा साधनहरूका लागि एकीकृत आपूर्ति श्रृङ्खला व्यवस्थापन निर्देशिका, २०७३ को एक प्रमुख उद्देश्य औषधि तथा सामग्रीहरूको म्याद गुज्रने, खेर जाने र चुहावट हुने

जस्ता कार्यलाई न्यूनीकरण गरी स्रोतको महत्तम उपयोग गर्नु उल्लेख छ । स्वास्थ्य सेवा विभागबाट प्राप्त विवरण अनुसार विभाग तथा मातहतका स्वास्थ्य संस्थाहरुमा खपत हुने अत्यावश्यक औषधिहरुको विगत ३ वर्षको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा म्याद गुज्रने परिमाणलाई न्यूनीकरण गर्नसकेको अवस्था देखिएन । नमुना छनौटको आधारमा निम्नानुसार १४ प्रकारका औषधि तथा औषधिजन्य समग्रीहरुमा मात्र २०७२/७३ मा रु.७९ लाख, २०७३/७४ मा रु.१ करोड १० लाख र २०७४/७५ मा रु.७० लाख बराबरको औषधि तथा अन्य साधनहरुको म्याद नाघि खेर गएको देखियो ।

क्र. सं.	औषधि तथा औषधि जन्य सामग्रीको नाम	म्याद नाघेका परिमाण			वार्षिक वर्ष २०७४/७५ को प्रति इकाई दर रु	२०७२/७३ मा म्याद नाघेका औषधिको लागत रु	२०७३/७४ मा म्याद नाघेका औषधिको लागत रु	२०७४/७५ मा म्याद नाघेका औषधिको लागत रु
		आ.व. २०७२/७३	आ.व. २०७३/७४	आ.व. २०७४/७५				
१	एडी सिरिन्ज ०.५ एम एल (अटो इन्जेक्टर)	४१९२२	२८५२१	३२१३२	८.४३	३५३.४०२	२४०.४३२	२७०८७२.८
२	एन्जेन्डाजोल ४०० एमजी चिउएबल ट्याब्लेट	८३५०७०	८०२७६३	२६९६८८	१.७९	१,४९४,७७५	१,४३६,९४६	४८२७४१.५
३	एमोक्सिलीन ५०० एमजी क्यापसुल	२१२२९४	१६६८०	१४९०४	२.८९	६१३,५३०	४८,२०५	४३०७२.५६
४	क्लोरोक्वीन १५० एमजी ट्याब्लेट	२४४७०	९५६०७	८७३३	४.३४	१०६,२००	४१४,९३४	३७८१५७.२
५	कम्पाउण्ड सोडियम ल्याक्टेट सुलुसन (रिन्जर ल्याक्टेट)	१४९३८	१६३७८	१६०७२	३३.१२	४९४,७४७	५४२,४३९	५३२३०४.६
६	कण्डम	२२६४९९	१११८७५	५३०७३	३.१८	७२०,२६७	३,५५७,६५०	१६८७८२६
७	डिपो (डिएमपिए इन्जेक्टर) विथ सिरिन्ज	२४१३४	२३५७३	१७२७६	७७.६९	१,८७४,९७०	१,८३१,३८६	१३४२१७२
८	फेरोसल्फेट ६० एमजी प्लस फोलिक एसिड ट्याब ०.४ एमजी ट्याब	४०७१०	६३१२०	६११६९८	१.४६	५९,४३७	९२,१५५	८९३०७९.१
९	बुफीन ४०० एमजी ट्याब	१४१८६	१९३१६	१२०७४२	०.८३	११,७७४	१६,०३२	१००२१५.९
१०	ईम्प्लाण्ट (५ इयरस इफेक्टिवने सेट)	२६०	१०८५	३२७	८८५.५३	२३०,२३८	९६०,८००	२८९५६८.३
११	पिल्स साइकल	७०५९६	५१६७१	२०३७१	२२.७३	१,६०४,६४७	१,१७४,४८२	४६३०३२.८
१२	प्रिमाक्वीन ७५ एमजी ट्याब	१२८९२	६३९५६	५५७२०	५.७५	७४,१२९	३६७,७७७	३२०३९०
१३	रेटिनोल (मिटामिन ए) २००००० आई यु क्यापसुल	७८५६०	१०५६७	४७२४१	२.७४	२१५,२५४	२८७,८८४	१२९४४०.३
१४	सोडियम क्लोराइड सोलुशन ०.९ ५ ०० एमएल (नर्मल सलाईन)	२२८	८४७	२४०५	३८	८,६६४	३२,१६६	९१३९०
	जम्मा					७६६२०३४	११००३२७९	७०२४२६४

स्रोत: स्वास्थ्य सेवा विभाग

१३. प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता – औषधि नीति, २०५१ ले आन्तरिक औषधि उत्पादनलाई प्राथमिता दिँदै २०६१ सालसम्म कूल अत्यावश्यक औषधिमध्ये ८० प्रतिशत आन्तरिक उत्पादनबाट पूर्ति गरिने लक्ष्य लिएको थियो । औषधि उत्पादक संघबाट प्राप्त विवरण अनुसार नेपालमा खपत हुने औषधिहरुमध्ये आन्तरिक उत्पादनबाट निम्नानुसार हाल ४१ प्रतिशत पूर्ति हुने गरेको छ । स्वास्थ्य मन्त्रालय तथा अन्तर्गतका निकायहरूसँग औषधिको उत्पादन, आयात तथा खपतको अभिलेख रहेको देखिएन । स्वास्थ्य सेवा विभागको आपूर्ति महाशाखाबाट प्राप्त विवरण अनुसार २०७४/७५ मा विभागले रु.९० करोड बराबरको औषधि तथा औषधिजन्य समग्री खरिद गरेकोमा रु.७४ करोड बराबरको औषधिहरु विदेशबाट आयात गरेको देखियो । विगत ६ वर्षमा मुलुकमा खपत भएको औषधिको कूल मागमध्ये औषतमा वार्षिक करिब ९ प्रतिशत औषधि सरकारले खरिद गरी नागरिकलाई वितरण गरेको देखियो । कमजोर प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताका कारण स्वदेशी औषधि उत्पादकहरुले तोकिएको मापदण्ड अनुसारको औषधि आपूर्ति गर्न नसक्दा सरकारी निकायहरुले नै ठूलो परिमाणमा औषधि आयात गर्नुपर्ने बाध्यता रहेको छ । औषधि सम्बन्धमा राज्यको नीति स्वदेशी औषधि उत्पादक मैत्री भए तापनि नीति कार्यान्वयन प्रभावकारी नहुनाले अपेक्षित उपलब्धि हासिल भएको छैन ।

(रु. करोडमा)

आर्थिक वर्ष	कुल माग (रु.)	आन्तरिक उत्पादन (रु.)	आयात (रु.)	नेपाल सरकारबाट औषधि खरिदमा भएको खर्च	कुल मागमा आन्तरिक उत्पादनको हिस्सा
२०६९/७०	२२१४	७७३	१४४१	२८८	३५%
२०७०/७१	२६११	९६९	१६४२	२०१	३७%
२०७१/७२	३२९२	१२१३	२०७९	१७४	३६%
२०७२/७३	३५६४	१६१९	१९४५	४२०	४५%
२०७३/७४	३८५३	१६५८	२१९५	३८३	४३%

आर्थिक वर्ष	कुल माग (रु.)	आन्तरिक उत्पादन (रु.)	आयात (रु.)	नेपाल सरकारबाट औषधि खरिदमा भएको खर्च	कुल मागमा आन्तरिक उत्पादनको हिस्सा
२०७४/७५	४४०६	१८२५	२५८१	२९१	४१%
औषत अंक	३३२३	१३४३	१९८०.५	२९२.८३	४०%

स्रोत: औषधि उत्पादक संघ (APPON) र म.ले.नि.का.

१४. **औषधिको स्तर** – राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७१ को बुँदा ७.४.२ मा सरकारी र गैरसरकारी क्षेत्रमा आपूर्ति हुने आन्तरिक उत्पादन वा आयात गरिएका औषधि, औजार, उपकरण तथा प्रयोगशालामा प्रयोग हुने सामग्रीको स्तर मापदण्ड अनुसार भएको सुनिश्चित गर्ने, राष्ट्रिय औषधि कुशल उत्पादन अभ्यास संहिता, २०७२ मा कुशल उत्पादन अभ्यास बमोजिम उत्पादक दर्ता भएको हुनु पर्ने, औषधि ऐन, २०३५ को दफा १३ मा तोकिएको स्तर बमोजिम नभएको औषधिको उत्पादन, विक्रि वितरण, निकासी पैठारी, संचय तथा सेवन गर्न गराउन नहुने उल्लेख छ।

सि.न.	आ.व.	दर्ता भएका औषधिको प्रकारहरू	अनुगमनमा नमुना परीक्षण गरिएका	नमुना परीक्षण प्रतिशत	नमुना परीक्षणबाट तोकिएको स्तर अनुसार नभएको औषधिको संख्या	तोकिएको स्तर अनुसार नदेखिएका औषधि प्रतिशत
१	२०१४	१५२४७	६८७	४.५	९९	१४
२	२०१५	१६१९२	८०२	५	५८	७
३	२०१६	१७९६२	८८२	५	८२	९
४	२०१७	१७५९१	९९६	५	६६	७
५	२०१८	१९७३९	१००४	५	९१	९

स्रोत : Drug Bulletin of Nepal, २०१७, औषधि व्यवस्था विभाग ।

- नेपाल स्वास्थ्य अनुसन्धान परिषदले सन् २०१७ अक्टुबरमा प्रकाशन गरेको एक अध्ययनले नेपालमा उपलब्ध हुने २९ प्रतिशत औषधिहरू कुनै पनि देशको फार्माकोपीयामा आधारित नरहेको देखाएको छ। औषधि व्यवस्था विभागबाट प्राप्त विवरण अनुसार नेपालमा दर्ता भएका १४४ मध्ये १२७ स्वदेशी उत्पादक विश्व स्वास्थ्य सँगठन असल उत्पादन अभ्यास बमोजिम प्रमाणित नरहेको, राष्ट्रिय औषधि कुशल उत्पादन अभ्यास संहिता, २०७२ अनुसार सबै उत्पादकले प्रमाण पत्र लिनुपर्नेमा जम्मा १२ वटाले मात्र लिएको देखियो। विभागमा दर्ता भएका ८० आयुर्वेदिक औषधि उत्पादक मध्ये कुनैले पनि राष्ट्रिय औषधि उत्पादन कुशल अभ्यास संहिता अनुसार प्रमाणपत्र प्राप्त गरेको देखिएन। सिंहदरवार वैद्यखाना लगायतका सरकारी औषधि उत्पादकहरू समेतले कुशल औषधि उत्पादन संहिताको पालना गरेको सुनिश्चित हुने अवस्था छैन। विभागले गरेको बजार अनुगमन प्रतिवेदन अनुसार औषतमा वार्षिक ९ प्रतिशत औषधिहरूको स्तर तोकिए बमोजिम नभएको उल्लेख छ। औषधिमा प्रयोग हुने कच्चा पर्दाथहरूको स्तर तथा मापदण्ड हालसम्म तोकेको अवस्था छैन भने औषधि उत्पादकको एक्टीभ फार्मास्यूटिकल्स इन्ट्रीडिएण्ट्स विश्व स्वास्थ्य सँगठन असल उत्पादन अभ्यास सम्बन्धी अडिट हालसम्म भएको छैन। आयात गरिने औषधिहरू नेपालको भन्सार विन्दुमा जिएमपी गुणस्तर परीक्षण गर्ने संयन्त्र बनिनसकेको अवस्थामा बजारमा उपलब्ध औषधिको स्तरमा पूर्णतः आस्वस्त हुनसक्ने अवस्था छैन।
१५. **औषधि पसलहरू** – औषधि ऐन, २०३५ को दफा १० मा औषधिको विक्री वितरणको लागि आफ्नो नाममा पसल वा फर्म दर्ता गराउनुपर्ने व्यवस्था छ। औषधि व्यवस्था विभागको तथ्याङ्क अनुसार २१ हजार ६५१ औषधि पसल दर्ता रहेकोमा औषधि व्यवसायी संघको तथ्याङ्क अनुसार देशभरीमा २८ हजार ६ सयभन्दा बढी औषधि पसल सञ्चालनमा रहेकोले करिब ७ हजार पसल दर्ता नगरी सञ्चालन गरेको देखियो।
१६. **फार्मासिष्ट वेगरका औषधि पसलहरू** – औषधि ऐन, २०३५ को दफा १७ मा चिकित्सकको प्रेस्क्रिप्सन बिना कसैले औषधि विक्री वितरण गर्न नपाइने र औषधि विक्री वितरण गर्दा फार्मासिष्ट वा फार्मसी सहायकको उपस्थिति अनिवार्य छ। देशभरी २१ हजार ६ सय ५१ औषधि पसल सञ्चालनमा रहेको र नेपाल फार्मसी काउन्सिलमा दर्ता भएका जम्मा फार्मासिस्ट २ हजार ७११ र फार्मसी सहायक ५ हजार ४७ समेत कूल ७ हजार ७५७ मात्र फार्मासिस्ट देखिएकोले प्रत्येक औषधि पसलमा फार्मासिष्ट वा फार्मसी सहायक नरहेको स्पष्ट हुन्छ। फार्मासिष्ट वा फार्मसी सहायकको उपस्थिति वेगर विक्री वितरण हुने औषधिहरू तथा औषधि पसलबाट प्रवाह हुने सेवा प्रवाहमा विश्वस्त बन्न सकिने अवस्था देखिँदैन।
१७. **संरचनागत परिवर्तनको असर** – राष्ट्रिय औषधि नीति, २०५१ को पहिलो उद्देश्यमा नै पर्याप्त, गुणस्तरीय औषधि मनासिव मूल्यमा उपलब्ध हुने गरी प्रशासनिक संयन्त्रको व्यवस्था गर्नु राज्यको उद्देश्य हुने उल्लेख छ। परिवर्तित शासकीय संरचनाको व्यवस्थापन सँगै औषधि खरिद, वितरण तथा

व्यवस्थापनमा संघीय सरकारको भूमिकालाई घटाएर स्थानीय सरकारको भूमिका बढाउनु पर्दा औषधिको गुणस्तर तथा लागतमा समेत प्रत्यक्ष असर पर्ने सम्भावना देखिन्छ । स्थानीय तहसम्म औषधि व्यवस्था विभाग लगायत अन्य प्रयोगशाला तथा गुणस्तर मापन सम्बन्धमा कुनै संरचनाको विस्तार भइनसकेकोमा औषधिको गुणस्तर नियन्त्रण गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण हुनुका साथै औषधिको लागत वृद्धि हुने सम्भावना देखिन्छ । लेखापरीक्षणको क्रममा मकवानपुर तथा मोरङ जिल्लाका स्थानीय तहहरूले औषधि खरिदमा भएको बजेट खर्च र स्वास्थ्य सेवा विभागबाट औषधि खरिदमा गरेको खर्चको विश्लेषण गर्दा स्थानीय तहहरूबाट भएको औषधि खरिद कार्य बढी खर्चिलो देखिएको छ । नमुना छनौटको आधारमा स्वास्थ्य सेवा विभाग र स्थानीय तहहरूले २०७४।७५ मा खरिद गरेका विभिन्न ८ औषधिको लागत दर तुलना गर्दा स्थानीय तहले खरिद गरेको औषधि औषतमा ६० प्रतिशत महँगो भई रु.४० करोड ७० लाख थप व्ययभार पर्ने देखिन्छ ।

(रु.लाखमा)

क्र.स.	औषधिको नाम	स्वास्थ्य सेवा विभागबाट खरिद भएको औषधिको परिमाण	स्थानीय तहको औषत खरिद दर	जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयको औषत खरिद दर	विभागको औषत खरिद दर	स्थानीय तहको औषतमा बढी खरिद दर	बढी लागत लाग्ने रकम
१	एमोक्सिसिलिन ५०० एमजी	३७५०००००	६.८८	८.७२	२.८९	३.९९	१४९६.२५
२	पारासिटामोल ५०० एमजी	१२१२५००००	०.८६		०.४५	०.४१	४९७.१३
३	ORS पाउडर डब्लु एच ओ फर्मूला sachet/Ltr-	९८०९०००	८	९	५.९६	२.०४	२००.११
४	सल्फामेथाजोल + ट्रिमेथोप्रीन ४८० एमजी	३०९९६०००	३.४५	१.७६	१.०४	२.४१	७४७
५	सीप्रोफोक्सासीन ५०० एमजी	१२९२३०००	६.८८	८.४४	२.०५	४.८३	६२४.१८
६	एमोक्सिलिन २५० एमजी डिटी	१३००००००	४	४	१.९४	२.०६	२६७.८
७	कम्पाउण्ड सोलुशन अफ सोडियम ल्याक्टेट ५०० एमजी आइएलएफ	८५९०००	४५		३३.१२	११.८८	१०२.
८	हायोसिन बटिल ब्रोमाईड १० एमजी	३३६६०००	१०	११	५.९८	४.०२	१३५.३१
	जम्मा		१०.६३		६.६८	३.९६	४०६९.८३

१८. **आन्तरिक नियन्त्रण** – औषधि तथा औषधिजन्य सामग्रीहरूको आम्दानी, खपत तथा बाँकीको विवरण सहज रूपमा अद्यावधिक होस् भन्ने हेतुले औषधि व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रयोग भएको देखिन्छ । औषधिजन्य सामग्रीहरूको आम्दानीको तथ्याङ्क भण्डार प्रमुखले अद्यावधिक गर्ने र खपतको तथ्याङ्क औषधि वितरण कक्षमा रहने सहायकले अद्यावधिक गर्ने हो भने औषधि चुहावटमा नियन्त्रण हुनुका साथै वास्तविक तथ्याङ्क समेत अद्यावधिक हुन जान्छ । अफलाइन ई.एल.एम.आइ.ए. मोड्यूलबाट तथ्याङ्क अद्यावधिक हुने कर्णाली अञ्चलका स्वास्थ्य चौकी तथा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रहरूमा एक ईन्र्वाजले आम्दानी तथा खपत दुवैको डाटा ईन्ट्री गर्ने गरेको देखियो । एकजनाले नै आम्दानी तथा खर्चको विवरण प्रविष्टि गर्ने गर्दा आफु खुसी औषधिको वितरण गर्ने र मौज्जातबाट घटाउन सक्ने देखिएकोले औषधिको चुहावट हुनसक्ने सम्भावना देखियो ।

१९. **जेनेरिक नाममा सीफारिस** – जनस्वास्थ्य ऐन, २०७५ को दफा २९(१) मा चिकित्सकले प्रेस्क्रिप्सन लेख्दा औषधिको ब्राण्ड नाम नलेखी जेनेरिक नाममा लेख्नुपर्ने व्यवस्था छ । औषधिको गुणस्तरलाई कायम राखी जेनेरिक नाममा सीफारिस गर्ने व्यवस्थालाई प्रभावकारी कार्यान्वयन भएमा सेवाग्राहीले गुणस्तरीय औषधि सस्तो मूल्यमा पाउने देखिन्छ । यस्को लागि नेपाल सरकारले औषधिको गुणस्तर कायम राख्न नियमन गर्ने निकायलाई प्रभावकारी बनाई गुणस्तरयुक्त औषधिको विक्री वितरण गर्ने व्यवस्थालाई कडाईका साथ कार्यान्वयन गरी बजारमा गुणस्तरयुक्त औषधि मात्र विक्री वितरण भएको सुनिश्चितता सेवाग्राहीलाई प्राप्त हुनुपर्ने र चिकित्सकहरूले सेवाग्राहीहरूलाई सीफारिस गर्ने औषधिहरू जेनेरिक नाममा सीफारिस गर्ने व्यवस्थालाई कडाईका साथ कार्यान्वयन गरी स्वास्थ्य सेवा प्रवाहलाई गुणस्तरीय, सर्वसुलभ, भरपर्दो र सस्तो बनाउन सकेको अवस्था देखिएन ।

२०. **औषधि वितरण** – नेपाल सरकारले निःशुल्क वितरण गर्न कार्यालयमा भण्डारण गरी मौज्जात राखिएका औषधिहरू विभिन्न स्वास्थ्य संस्थामा उपलब्ध गराउँदा निश्चित कार्यतालिका बनाएर स्वास्थ्य संस्थामा औषधि अभाव हुन नदिने गरी वितरण प्रणाली प्रभावकारी बनाउनुपर्नेमा औषधि वितरणसम्बन्धी

कार्यतालिका बनाएर वितरण नगरी जुनसुकै समयमा माग गरे वा नगरेको आधारमा वितरण गर्ने गरेको देखिन्छ। निश्चित कार्यतालिका र मापदण्ड बिना औषधि वितरण गर्दा कुनै स्वास्थ्य संस्थामा कुनै औषधिको अत्यधिक मौज्जात भइ म्याद समाप्त हुने र कुनै स्वास्थ्य संस्थामा कुनै औषधिको अभाव हुन जाने हुँदा निश्चित कार्यतालिका र मापदण्ड बनाएर वितरण गरिनुपर्दछ। औषधिको अत्यधिक मौज्जात र मौज्जात शून्य देखिएका केही औषधिको विवरण निम्नानुसार रहेको छः

क्र.सं.	औषधिको नाम	मौज्जात	ईकाइ	स्वास्थ्य संस्थाको नाम	कैफियत
१.	बुफेन ४०० एम जि	१५५६६००	ट्याबलेट	मेडिकल स्टोर धनगढी	वार्षिक खपत भन्दा अत्यधिक बढी मौज्जात
२.	एलवेन्डाजोल ४०० एम जि	२६६८१२५	ट्याबलेट	„	वार्षिक खपतको ९०० प्रतिशत भन्दा बढी
३.	सीप्रोफ्लोक्सासीन ५०० एम जी	०		हसुलीया स्वास्थ्य चौकी, धनगढी	शून्य मौज्जात
४.	टेटा साईक्लिन २५०/५०० एम जि	०		„	शून्य मौज्जात
५.	सीप्रोफ्लोक्सासीन हाईड्रोक्लोराइड ५०० एम जि	१२४००	ट्याबलेट	कटहरी स्वास्थ्य चौकी, हेटौडा	वार्षिक खपतको ५०० प्रतिशत भन्दा बढी
६.	फुर्समाइड ४० mg	०		„	शून्य मौज्जात
७.	पारासिटामोल ५०० एम जि	९३५०	ट्याबलेट	बसामडी स्वास्थ्य चौकी, हेटौडा	वार्षिक खपतको १३० प्रतिशत भन्दा बढी
८.	फेनिरामाईन इन्जेक्सन	०	इन्जेक्सन	„	शून्य मौज्जात
९.	एमोक्सिलीन २५० mg	२३००	ट्याबलेट	भिमफेदी प्रा.स्वा. के, हेटौडा	वार्षिक खपतको १०४ प्रतिशत
१०.	सेट्रिजीन HCL Tba/Syp	०		„	शून्य मौज्जात

२१. **मेडिकल स्टोरहरूको गुणस्तर** – विश्व स्वास्थ्य सँगठनको गाइडलाईनस् फर वेयर हाउजिड हेल्थ कम्पोजिटिज अनुसार औषधि भण्डारणको लागि घाम, धुलो धुवा नछिर्ने, वातानुकूलित तथा पर्याप्त स्थान सहितको गोदाम हुनुपर्ने उल्लेख छ। स्थलगत निरीक्षणमा क्षेत्रीय मेडिकल स्टोरहरूमा स्थानको अभावमा औषधि तथा औषधिजन्य सामग्रीहरू बाहिरै यत्र तत्र छरिएर रहेको अवस्था देखियो। जसले औषधिहरूको गुणस्तरमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने भएकोले उपयुक्त र पर्याप्त भण्डारणको व्यवस्था हुन आवश्यक छ।

क्षेत्रीय मेडिकल स्टोर विराटनगरको परिसरमा राखिएका औषधि तथा औषधि जन्य सामग्रीहरू।

२२. **अनुगमन** – औषधि ऐन, २०३५ को दफा २० मा औषधिको गुणस्तर कायम गर्न निरीक्षकले औषधि उत्पादन, विक्री वितरण, सञ्चय वा परिवहन गर्ने स्थलमा गई आवश्यक निरीक्षण गरी तोकिएबमोजिम नदेखिएका औषधिहरूको हकमा आवश्यक कारवाही गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। औषधि व्यवस्था विभागबाट प्राप्त विवरण अनुसार विगत ५ वर्षको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा निम्नानुसार औषतमा वार्षिक १८ प्रतिशत औषधि पसल, ५६ प्रतिशत स्वदेशी उत्पादक तथा ८ प्रतिशत विदेशी औषधि उत्पादकको मात्र निरीक्षण भएको देखियो। औषधि गुणस्तरसम्बन्धमा नियमन गर्ने केन्द्रीय निकायको रूपमा रहेको औषधि व्यवस्था विभागमा हाल कायम रहेको दरबन्दी ११५ मध्ये ४४ पद रिक्त रहेको अवस्था छ। औषधि व्यवस्था विभाग तथा प्रयोगशालाको विकेन्द्रित संरचना बनी नसक्नु तथा करिब ४० प्रतिशत दरबन्दी रिक्त रहेको कारण औषधि पसल तथा उत्पादकहरूको निरीक्षण प्रभावकारी हुन नसकेको देखिन्छ। राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीतिमा उल्लेख भएअनुसार निरीक्षण कार्य प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ।

वार्षिक वर्ष	पसल संख्या	निरीक्षण भएको पसल संख्या	निरीक्षण प्रतिशत	स्वदेशी उत्पादक	निरीक्षण भएको स्वदेशी उत्पादक	निरीक्षण प्रतिशत	विदेशी उत्पादक	निरीक्षण भएको विदेशी उत्पादक	निरीक्षण प्रतिशत
२०१४	१९९४०	२४५१	१२%	१२०	११७	९८%	३३९	१०	३%
२०१५	१८२९३	३०७२	१७%	१३२	४८	३६%	३३३	२२	७%
२०१६	१४७४६	२९०९	२०%	१३०	७२	५५%	३४१	३७	११%
२०१७	१९३६४	४७१८	२४%	१४४	४९	३४%	३५३	२१	६%
२०१८	२१६५१	३६९१	१७%	१५८	९०	५७%	३८५	४८	१२%
औषत अंक	१८७९८.८	३३६८.२	१८%	१३६.८	७५.२	५६%	३५०.२	२७.६	८%

२३. **प्रेस्क्रिप्सन बिना औषधि वितरण** – औषधि ऐन, २०३५ को दफा १७(२) मा चिकित्सकको प्रेस्क्रिप्सन बिना औषधि विक्री वितरण गर्न नहुने व्यवस्था छ । नेपालको बजारमा रहेका औषधि पसलहरूमा कडाभन्दा कडा एण्टिबायोटिक औषधि माग गर्दा समेत बिना प्रेस्क्रिप्सन सहज रूपमा पाउने एवं दिइने अवस्था छ । चिकित्सकको प्रेस्क्रिप्सन बिना औषधि विक्री वितरण गर्नु गैरकानूनी भएको र यसरी विक्री वितरण गरिएका औषधिले बिरामीहरूको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पर्न जाने देखिन्छ ।
२४. **नयाँ संस्थागत संरचना** – संघीय शासन प्रणालीको अभ्यास गर्ने क्रममा स्वास्थ्य सेवाको स्वीकृत नयाँ संस्थागत संरचना अनुसार संघीय सरकार अन्तर्गत स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय रहेको छ । यस मन्त्रालय अन्तर्गत ३ महाशाखा र ११ शाखा सहित औषधि व्यवस्था विभाग, ५ महाशाखा र २२ शाखा सहित स्वास्थ्य सेवा विभाग तथा ३ महाशाखा र ७ शाखा सहित आयुर्वेद विभाग समेत गरी ३ विभाग रहेका छन् । प्रत्येक प्रदेश तहको सरकार अन्तर्गत सामाजिक विकास मन्त्रालय रहेको छ । यस मन्त्रालय अन्तर्गत प्रत्येक प्रदेशमा एउटा स्वास्थ्य निर्देशनालय रहने गरी जम्मा ७ स्वास्थ्य निर्देशनालय स्थापना गरिएका छन् । निर्देशनालयहरू अन्तर्गत रहने गरी ७७ स्वास्थ्य कार्यालयको संस्थागत व्यवस्था गरेको छ । प्रत्येक स्थानीय तहमा स्वास्थ्य शाखा तथा आधारभूत स्वास्थ्य सुविधाको व्यवस्था गरिएको अवस्था छ । संघ अन्तर्गत स्थापना गरिएका स्वास्थ्य सेवा विभाग तथा स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको पहुँच स्थानीय तह तथा प्रदेश तहमा हुने व्यवस्था छैन । यसले गर्दा संघीय तहमा रहेका मन्त्रालय तथा विभागले गरेका नीतिगत क्रियाकलापहरूको अनुगमन निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण समेत स्थानीय तथा प्रदेश तहमा हुने स्थिति छैन । परिणाम स्वरूप स्वास्थ्यसम्बन्धी अत्यावश्यक मापदण्डहरू एकीकृतरूपमा लागु गर्ने सम्बन्धमा अन्यौल उत्पन्न हुने स्थिति छ । हालको संरचना अन्तर्गत कुनै पनि स्थानीय तहहरूमा औषधिसम्बन्धी जानकारी जनशक्ती (फर्मासीस्ट) को दरवन्दी राखिएको छैन । जनशक्तिको अभावमा स्थानीय तहहरूमा औषधि खरिद सम्बन्धमा बन्ने कार्यक्रमहरू पनि प्रभावकारी नहुने अवस्था छ ।
२५. **औषधि खरिद नीति** – औषधि ऐन, २०३५ ले औषधि नियमावलीमा आवश्यक व्यवस्थाहरू तोक्न सकिने उल्लेख भए तापनि हालसम्म औषधि नियमावली बनेको छैन । यस ऐनले मानव तथा पशुपंछीलाई लाग्ने रोगको निदान गर्न आवश्यक औषधिको परिकल्पना गरेको छ तर बनस्पति तथा बाली विरुवामा लाग्ने रोगको निदान गर्ने औषधिको सम्बन्धमा कुनै व्यवस्था नगर्नुका साथै औषधिजन्य सामग्री जस्तै सिरिन्ज, तथा औषधिजन्य उपकरणको उत्पादन तथा विक्री वितरणको सम्बन्धमा समेत कुनै व्यवस्था गरेको छैन । सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ८५ मा औषधि खरिद सम्बन्धमा मूल्य सूची प्रकाशन गर्ने नेपाल गुणस्तर चिन्ह प्राप्त तथा विश्व स्वास्थ्य संगठनबाट पूर्व योग्यता प्राप्त औषधि उत्पादकहरूबाट सोभै खरिद गर्न सकिने जस्ता केही व्यवस्था गरे तापनि औषधिको गुणस्तर, संवेदनशिलता तथा उपलब्धतालाई ख्याल गर्दै आन्तरिक उत्पादनलाई प्रोत्साहन गर्ने सम्बन्धमा पर्याप्त व्यवस्था नभएको अवस्था छ । विश्व स्वास्थ्य संगठनले जारी गरेका निर्देशनहरूको पूर्ण परिपालना हुने गरी औषधि खरिदमा भएका जटिलतालाई सम्बोधन गरिएको छैन ।
२६. **औषधि खपत** – दीगो विकासका लक्ष्यहरूमध्ये तेस्रो लक्ष्यको रूपमा स्वस्थ र असल जीवन शैली अन्तर्गत सुरक्षित, प्रभावकारी र गुणस्तरीय औषधि तथा खोपको लागि सबैको पहुँच अभिवृद्धि गर्न वित्तीय जोखिमलाई निराकरण गर्ने कुरा समेटिएको छ । आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको प्रत्याभूति राज्यले नै गर्ने सवैधानिक व्यवस्था र दीगो विकासका लक्ष्यहरू प्रतिको नेपालको प्रतिवद्धता अनुसार नागरिकको स्वास्थ्यमा आवश्यक जोड दिनुपर्ने हुन्छ । विभिन्न देशमा मानव स्वास्थ्यको लागि औषधिमा गरिने खर्चको आङ्गुली हेर्दा नेपालको अवस्था कमजोर रहेको छ । विश्वका केही मुलुकमा निम्नानुसार प्रतिव्यक्ति औषधि खपत गरेका आङ्गुली हेर्दा नेपालको नागरिकहरूले पर्याप्त औषधि प्राप्त गर्न नसकेको स्थिति देखियो ।

सि.न.	मुलुकको नाम	प्रति व्यक्ति औषधि खपत (अमेरिकी डलरमा)
१	संयुक्त राज्य अमेरिका	१११२
२	क्यानाडा	७८२
३	जापान	७८३
४	कोरीया	४००
५	चीन	९०
६	भारत	३३
७	नेपाल	३०

औषधि आवश्यक नै नपरेको हो वा उपलब्धता न्यून भएर हो नेपालको औषधि खपत घटी भएको सम्बन्धमा विश्लेषण गरिनु आवश्यक छ ।

२७. **औषधिको मूल्य निर्धारण** – जनस्वास्थ्य ऐन, २०७५ को दफा २९ (५) मा औषधिको मूल्य निर्धारण नेपाल सरकारले तोकेबमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था छ । नेपालमा हाल विभिन्न ३५३ विदेशी र १४४ स्वदेशी समेत जम्मा ४९७ औषधि उत्पादकबाट जम्मा १७ हजार ५८१ प्रकारका औषधि उत्पादन भई रहेको र विक्री वितरण समेत भइरहेकोमा हालसम्म नेपाल सरकारले उपर्युक्त प्रावधान अनुरूप औषधिहरूको मूल्य निर्धारण गर्ने गरेको छैन ।

परिच्छेद – ४

सुभाव तथा निष्कर्ष

२८. **सुभाव** – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभाव प्रस्तुत गरिएको छ:
- २८.१ **नीति कार्यान्वयनको अवस्था** – राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति तथा औषधि नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन मार्फत औषधिको गुणस्तर नियन्त्रण गर्दै स्वदेशी उत्पादकहरूको आवश्यक प्रवर्द्धन हुनुपर्दछ ।
- २८.२ **आवश्यकता पहिचान** – औषधि तथा औषधिजन्य सामग्रीहरूको समग्र मुलुकमा भएको उत्पादन, आयात, खपत, खरिद तथा मौज्जातको स्थिति ठिक समयमा देखिने गरी व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको विस्तार तथा स्तरोन्नती गर्दै औषधि खपत तथा मागको आङ्ग्लन गरी सोही अनुसार औषधि खरिद, उत्पादन तथा आयात सम्बन्धी योजना बनाउनुपर्दछ ।
- २८.३ **औषधि खरिद** – सबै स्थानीय तहहरूले महालेखापरीक्षकले तोकेको आर्थिक विवरणको ढाँचामा शीर्षकगत आम्दानी तथा खर्चको स्थिति खुल्ने गरी आर्थिक विवरण बनाउन लगाई औषधि खरिदमा राज्य कोषबाट भएको यथार्थ खर्चको स्थितिको एकिकन हुनुपर्दछ ।
- २८.४ **औषधि मौज्जात** – औषधिको मौज्जात व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाई वार्षिक खपतभन्दा अधिक परिमाणमा औषधिको मौज्जात रहने गरी औषधि माग तथा खरिद गर्ने प्रचलन नियन्त्रण गर्नुपर्दछ ।
- २८.५ **म्याद नाघेका औषधि** – आपूर्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको प्रभावकारी प्रयोग मार्फत औषधिको खरिद तथा मौज्जात व्यवस्थापनलाई बैज्ञानिक बनाई खेर जाने औषधिलाई न्यूनीकरण गरी सार्वजनिक स्रोतको उपयोगलाई मितव्ययी र प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।
- २८.६ **प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता** – स्वदेशी उत्पादकहरूको सवलीकरण मार्फत आन्तरिक उत्पादनलाई प्रवर्द्धन गर्नुपर्दछ ।
- २८.७ **औषधिको स्तर** – उपलब्ध संयन्त्रको प्रभावकारी उपयोग मार्फत स्वस्थ नीति तथा औषधि नीतिमा उल्लिखित उद्देश्यहरू अनुरूप औषधिको स्तर कायम हुनुपर्दछ ।
- २८.८ **औषधि पसल** – दर्ता नभई सञ्चालित औषधि पसलहरू एकिकन गरी सोको लगत सङ्कलन गरी नियमानुसार आवश्यक कारवाही हुनुपर्दछ ।
- २८.९ **फर्मासिस्ट बेगरका औषधि पसल** – फर्मासिस्ट तथा फार्मसी सहायक बिना सञ्चालित औषधि पसलहरू एकिकन गरी सोको लगत सङ्कलन गरी नियमानुसार कारवाही हुनुपर्दछ ।
- २८.१० **संरचनागत परिवर्तनको असर** – औषधिको गुणस्तर तथा मूल्यको सम्बन्धमा संघीय सरकारले निर्णय गरी सूचीकृत उत्पादकहरूबाट मात्र नेपाल सरकारले तोकेको दरमा स्थानीय तहहरूले खरिद गर्ने प्रावधानको विकास गरी औषधिको गुणस्तरमा नियन्त्रण कायम गर्दै लागतमा समेत मितव्ययी बनाउन ध्यान जानुपर्दछ ।
- २८.११ **आन्तरिक नियन्त्रण** – औषधिहरूको खपत, आम्दानी तथा हस्तान्तरणको अभिलेख फरक फरक व्यक्तिहरूबाट प्रविष्टि गर्न लगाई आन्तरिक जाँच हुने संयन्त्र स्थापना गरी औषधिको सम्भावित चुहावट रोक्नुपर्दछ ।

- २८.१२ **जेनेरिक नाममा सीफारिस** – चिकित्सकहरूले सेवाग्राहीहरूलाई सीफारिस गर्ने औषधिहरू जेनेरिक नाममा सीफारिस गर्ने व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गरी औषधिको नाममा चिकित्सक र उत्पादकबीच स्वार्थ बाग्ने अवस्था निरुत्साहित गर्नुपर्दछ ।
- २८.१३ **औषधि वितरण** – स्वास्थ्य संस्थाहरूमा तै औषधिको मौज्जात अत्याधिक हुने र तै शून्य हुने अवस्थालाई नियन्त्रण गर्न निश्चित तालिका अनुरूप मागमा आधारित भई औषधि आपूर्ति हुनुपर्दछ ।
- २८.१४ **मेडिकल स्टोरको गुणस्तर** – औषधिहरूको निर्धारित गुणस्तर कायम राख्न औषधिको भण्डारण स्थल पर्याप्त, सुरक्षित र वतानुकूल हुनुपर्दछ ।
- २८.१५ **अनुगमन** – निरीक्षण प्रभावकारी नभएमा औषधिको गुणस्तर लगायतका कार्यहरू प्रभावकारी नहुने भएकोले निरीक्षकहरूको प्रभावकारी परिचालन गरी उत्पादित औषधिको गुणस्तरमा आश्वस्त हुनसक्ने स्थिति सृजना गर्नुपर्दछ ।
- २८.१६ **प्रेस्क्रिप्शन बिना औषधि वितरण** – बजारमा रहेका औषधि पसलहरूबाट चिकित्सकको प्रेस्क्रिप्शन वेगर सहजै विक्री वितरण हुने कार्यलाई नियन्त्रण हुनुपर्दछ ।
- २८.१७ **नयाँ संस्थागत संरचना** – औषधि तथा औषधिजन्य सामग्रीहरूको व्यवस्थापनको सम्बन्धमा संघीय सरकार मातहतका तालुक निकायहरू र स्थानीय तहहरूबीच प्रभावकारी संस्थागत समन्वय कायम गर्नुका साथै स्थानीय तहमा औषधिसम्बन्धी संभावित जोखिम न्यूनीकरण गर्न सम्बद्ध निकायहरू अग्रसर हुनुपर्दछ ।
- २८.१८ **औषधि खरिद नीति** – विश्व स्वास्थ्य संगठनले जारी गरेका निर्देशनहरूको पूर्ण परिपालना हुने गरी औषधि खरिद नीतिमा भएका जटिलतालाई सम्बोधन गर्नुपर्दछ ।
- २८.१९ **औषधि खपत** – अत्यावश्यक औषधि नागरिकको पर्याप्त पहुँच योग्य बनाउन आवश्यक कार्यक्रमहरूको तर्जुमा गरी औषधिको अभाव हुने अवस्थालाई नियन्त्रण गर्नुपर्दछ ।
- २८.२० **औषधि मूल्य निर्धारण** – जनस्वास्थ्य ऐनमा व्यवस्था भएबमोजिम औषधि जस्तो अत्यावश्यक र संवेदनशील बस्तुको मूल्य सरकारले निर्धारण गर्ने कार्यमा बिलम्ब गर्न हुँदैन ।
२९. **निष्कर्ष** – मुलुकको शासन प्रणालीमा भएको परिवर्तनलाई व्यवस्थापन गर्नु र नागरिकको स्वास्थ्यप्रतिको राज्यको संवैधानिक प्रतिबद्धतालाई परिपूर्ति गर्ने कार्य वर्तमान अवस्थामा चुनौतिपूर्ण देखिन्छ । मुलुकमा उत्पादित, आयातित र वितरित औषधि तथा औषधिजन्य सामग्रीहरूको एकीकृत अभिलेख पूर्णरूपमा अद्यावधिक नहुने भएकोले औषधि सम्बन्धमा बन्ने गरेका नीति तथा योजनाहरू समेत प्रभावित भएको स्थिति छ । मुलुकमा आयात, उत्पादन तथा वितरण हुने औषधिहरूको समुचित नियमन गर्न संघ, प्रदेश र स्थानीय तीनवटै तहका निकायहरूको समुचित सहकार्य र समन्वय हुनसकेको देखिँदैन । औषधिको माग पहिचान, गुणस्तर नियन्त्रण, उत्पादनलाई प्रोत्साहन, वितरणको समुचित व्यवस्था जस्ता पक्षमा सम्बद्ध निकायहरूले अपेक्षित सक्रियता हासिल गर्न नसकेको कारण नेपालको औषधि व्यवस्थापन प्रभावकारी हुनसकेको छैन । यसमा सुधार गर्नुपर्दछ ।

कृषि अनुसन्धानको उपलब्धि परिच्छेद -१ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – नेपालमा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषिको योगदान २७.६ प्रतिशत रहेको छ । कृषि क्षेत्रमा ६०.४ प्रतिशत भन्दा बढी जनसंख्या निर्भर रहँदा एक्काइसौँ शताब्दी सुहाउँदो आधुनिक कृषि प्रविधिको प्रयोग गरी राष्ट्रले कृषिबाट समय सापेक्ष फाईदा लिन नसकेको अवस्था छ । आधुनिक प्रविधि, भौगोलिक अवस्था र प्रकृति सुहाउँदो बाली तथा भरपर्दो कृषि व्यावसायिकरण र बजारीकरण प्रणालीको दिगो विकास हुन नसक्नुले यो क्षेत्र पछाडि परेको देखिन्छ । कृषि अनुसन्धानको क्षेत्रमा वर्षेनी ठूलो रकम लगानी भैरहेको र त्यसबाट अपेक्षित प्रतिफल हासिल हुन नसकेको परिप्रेक्ष्यमा यस क्षेत्रमा भएको लगानी र उपलब्धिको अन्तर विप्लेषण गर्न जरुरी देखिन्छ ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

१. कृषि नीति र रणनीति
२. कृषि अनुसन्धानमा संलग्न निकाय
३. उन्मोचित बालीका जातहरु
४. उत्पादन मापदण्ड
५. कृषि उत्पादन दर
६. कृषि अनुसन्धानमा संलग्न जनशक्ति र क्षेत्रफल
७. बीउविजन प्रतिस्थापन
८. कृषक प्रतिक्रिया

कृषि क्षेत्रका समस्याहरुको उच्च स्तरीय अध्ययन तथा अनुगमन गरी समस्या समाधानका उपाय पत्ता लगाई सर्वसाधारण जनताको आर्थिकस्तर वृद्धिगर्न नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐन, २०४८ को दफा ३ अनुसार २०४८ मा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को स्थापना भएको हो । नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐन, २०४८ को दफा ५ अनुसार यस परिषद्को उद्देश्य निम्नानुसार रहेका छन्:

- (क) कृषिसम्बन्धी उच्च स्तरीय अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने गराउने,
- (ख) कृषि उत्पादन वा गुणस्तर बढाउनको लागि कृषि क्षेत्रका समस्याको निराकरणका उपायहरु पत्ता लगाई आवश्यक प्रविधि ज्ञान तथा सीपहरुको खोजपूर्ण अध्ययन गर्ने,
- (ग) राष्ट्रिय कृषि नीतिको तर्जुमाको लागि नेपाल सरकारलाई आवश्यक सहयोग पुर्याउने,
- (घ) जलवायु परिवर्तनको प्रतिकूल प्रभाव न्यूनीकरण र स्थानीय उत्पादन संभाव्यताको उपयोगमा प्रत्यक्ष योगदान पुर्याउने,
- (ङ) कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण, व्यवसायीकरण र बजारीकरणमा जोड दिने,
- (च) कृषिमा व्यावसायिक लगानी आकर्षित गर्न सिंचाई कृषि सडक, उर्जा प्रशोधन केन्द्र र शीतघर जस्ता पूर्वाधार निर्माण गर्ने,

उल्लेखित उद्देश्य प्राप्तिको लागि ऐनको दफा ६ (ख) मा परिषद्को काम कर्तव्य र अधिकार निम्नानुसार तोकिएको छ:

- (क) राष्ट्रिय कृषि नीतिको अधिनमा रही कृषिसम्बन्धी अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्न आवश्यक नीति निर्माण गर्ने,
- (ख) कृषिसम्बन्धी अध्ययन तथा अनुसन्धानको प्राथमिता तोक्ने,
- (ग) कृषिसम्बन्धी अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्न आवश्यक वार्षिक कार्यक्रम र बजेट स्वीकृत गर्ने,
- (घ) परिषद्को कार्यालयको सँगठनको ढाँचा र कर्मचारी दरबन्दी स्वीकृत गर्ने,
- (ङ) नेपालभर भएका कृषिसम्बन्धी अनुसन्धान कार्यहरुको समीक्षा गर्ने,
- (च) कृषिसम्बन्धी समस्याहरुको पहिचान गरी राष्ट्रिय कृषि नीति तर्जुमा गर्न नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने, आदि ।

२. **विषयको औचित्य** – नेपाल कृषि प्रधान देश भए पनि आधुनिक कृषि प्रणाली अवलम्बन गर्न नसकिएको, कृषिको व्यवसायीकरण गर्न नसकिएको, नयाँ प्रविधि र हावापानी सुहाउँदो बीउ तथा मलको व्यवस्थापन गर्न नसकिएको, प्रत्येक वर्ष यो क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान भएपनि अनुसन्धान प्रतिवेदनहरु कार्यान्वयन

नभएको, सरकारले कृषि क्षेत्रमा गरेको लगानीबाट यथोचित प्रतिफल प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था विद्यमान छ । कृषि क्षेत्रको अध्ययन अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिएमा देशको अर्थतन्त्रमा ठूलो योगदान हुने कुरालाई मध्यनजर गरी नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्ले गरेको विभिन्न कृषि बाली अनुसन्धानको प्रभावकारिता अध्ययन गर्न यो विषय कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि छनौट गरिएको हो ।

३. **नीतिगत व्यवस्था** – नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ५१(ड) मा राज्यले किसानलाई प्रोत्साहन गरी कृषि क्षेत्रमा उत्पादकत्व बढाई कृषिमा आधारित अधिकांश जनताको आर्थिक उन्नति हुने अवस्थाहरूको सिर्जना गरी कृषिलाई आधुनिकीकरण, व्यावसायिकरण, विविधिकरण र औद्योगिकीकरण गर्ने नीति रहेको छ । यसको साथै निम्नानुसारको नीतिहरू विद्यमान रहेका छन्:

- दीर्घकालीन कृषि योजना, २०५२,
- राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१,
- कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन नीति, २०६३,
- कृषि जैविक विविधता नीति, २०६३,
- राष्ट्रिय मल नीति, २०५८,
- कृषि विकास रणनीति २०७२,
- आवधिक योजना आदि ।

४. **आर्थिक वर्ष २०७४।७५ को बजेट बक्तव्यका प्रमुख व्यवस्थाहरू**

- दिगो समावेशी उच्च दरको आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न कृषिको आधुनिकीकरण, व्यावसायीकरण तथा यान्त्रिकरणलाई प्राथमिकतामा राख्ने ।

- कृषि प्रणालीलाई वैज्ञानिक, व्यावसायिक र वातावरण तथा जलवायु अनुकूलित बनाउँदै आर्थिक वृद्धिको दिगो आधार तयार गर्ने ।
- तुलनात्मक र प्रतिस्पर्धी लाभको उत्पादन पहिचान गरी उत्पादनका साधनहरूको वितरण गरी उत्पादन वृद्धि गरिने ।

५. **कानूनी व्यवस्था** – नेपालमा कृषि अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी पाएको परिषद् सञ्चालनका लागि निम्नानुसारको कानूनी व्यवस्था गरिएको छ :

- नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐन, २०४८
- नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् कार्यसंचालन विनियम, २०४९
- नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् कर्मचारी प्रशासन विनियम, २०४९
- नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् आर्थिक प्रशासन विनियम, २०४९
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४
- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०६४

नेपालमा कृषि अनुसन्धानको नीतिगत र संगठनात्मक व्यवस्था

१. कृषि अनुसन्धान का लागि स्थापित एक मात्र सरकारी स्वायत्त संस्था कृषि अनुसन्धान परिषद् हो ।
२. परिषद् अन्तर्गत ५ विकास क्षेत्रमा क्षेत्रीय अनुसन्धान केन्द्र छन् ।
३. परिषद्मा १८२३ दरबन्दी रहेकोमा १२४१ पदपूर्ति भई ५८१ रिक्त रहेका छन् ।
४. कृषि अनुसन्धान परिषद् स्थापना पछि २०४ बाली तथा जातको उन्मोचन भएका छन् ।
५. विभिन्न १७ विषयगत अनुसन्धान कार्यक्रमसंचालन गरिएका छन् ।
६. आर्थिक वर्ष ०७३।७४ मा कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान २७.१० रहेको (आर्थिक सर्वेक्षण ०७४।७५) छ ।
७. विगत १० बर्षको कृषि क्षेत्रको औसत उत्पादन २ प्रतिशतले रहेको छ । (मन्त्रालय रुपान्तरण मार्गचित्र २०७५)
८. उत्पादन मापदण्ड भन्दा कम उत्पादन भईरहेको अवस्था छ
९. कूल जनसंख्याको ६०.४ प्रतिशत कृषिमा संलग्न छन् ।

१०. नेपालको कुल क्षेत्रफल १ करोड ४७ लाख १८ हजार १०० हेक्टरमध्ये खेतीयोग्य जमीन ४१ लाख २१ हजार हेक्टर छ । त्यसमध्ये ३० लाख ९१ हेक्टर खेती गरिएको र बाँकी १० लाख ३० हजार हेक्टर जमिन बाँझो राखिएको छ । (कृषि डायरी २०७५)

- मुल्य अभिवृद्धिकर ऐन, २०५२ तथा नियमाली, २०५३
- आयकर ऐन, २०५८ तथा नियमावली, २०५९
- दीर्घकालीन कृषि योजना प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धी नीतिगत तथा संस्थागत व्यवस्था, २०५०
- अन्य निर्देशिका, कार्यविधि तथा मार्गदर्शन आदि ।

६. **वित्तीय व्यवस्था** – कृषि तथा पशुपंछी मन्त्रालयको विगत ३ वर्षको कुल बजेट तथा खर्च र नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्ले आफ्नो गतिविधि सञ्चालन गर्नको लागि तपसिलबमोजिम रकम विनियोजन भएको देखिन्छ । परिषद्ले नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुने अनुदान, स्वदेशी तथा विदेशी दातृ निकाय तथा सरकारबाट प्राप्त हुने अनुदान र अनुसन्धान तथा परामर्श सेवा प्रदान गरेबापत प्राप्त हुने रकम समेतबाट अनुसन्धान कार्य गर्दै आएको छ ।

(रु.हजारमा)

निकायको नाम	२०७२/७३			२०७३/७४			२०७४/७५		
	बजेट	खर्च	खर्च प्रतिशत	बजेट	खर्च	खर्च प्रतिशत	बजेट	खर्च	खर्च प्रतिशत
कृषि मन्त्रालय	२०७७४८१८	१६९५२९२३	८१.६०	२७३२५९११	२१८७५५३०	८०.०५	२३७१५८९४	१९०७२९६३	८०.४९
कृषि अनुसन्धान परिषद्(नेपाल सरकार)	२०८७३९७	१८८३५४९	९०.२०	२०७२९८७	२०५३०८३	९९	२२५६४०८	२२५०८१०	९९.६०
विशेष कार्यक्रम खर्च	२६२३८३	२६२३८३		३५२२३२	३५२२३२		४३९६५१	४३९६५१	

७. **सँगठनात्मक संरचना** – नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली अनुसार कृषि विकास मन्त्रालय अन्तर्गत ५ महाशाखा, २ केन्द्र, १ कोष, २ विभाग, १ परिषद्, १ बोर्ड, २ कम्पनी, ४ समिति र ५ वैदेशिक सहयोगमा सञ्चालित आयोजना रहेको पाईयो

८. **लेखापरीक्षण मानदण्ड** – कृषि अनुसन्धानको प्रभावकारीता विषयको कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्दा कार्यमूलक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, २०६९ तथा कार्यमूलक लेखापरीक्षण सम्बन्धी सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरुको अन्तराष्ट्रिय सँगठन (ईन्टोसाई) द्वारा प्रकाशित मार्गदर्शन ३१०० को अनुसरण गरिएको छ ।

परिच्छेद –२

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

९. **उद्देश्य** – कृषि अनुसन्धान परिषद्ले अनुसन्धान कार्यमा गरेको खर्च र उपलब्धिको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन पेश गर्नु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको थियो । यसको साथै सहायक उद्देश्यहरु निम्नानुसार रहेका थिए:

- ❖ नीतिगत र कानूनी व्यवस्थाको मूल्याङ्कन गर्नु,
- ❖ अनुसन्धान कार्यक्रमको मितव्ययीता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताको मूल्याङ्कन गर्नु,

❖ अनुसन्धानमा भौतिक पूर्वाधार, प्रविधि र जनशक्तिको उपयोग, मूल्याङ्कन गर्नु ।

१०. **क्षेत्र** – कृषि अनुसन्धान परिषद् अन्तर्गत ५ विकास क्षेत्रमा क्षेत्रीयस्तरका अनुसन्धान केन्द्रहरू (तरहरा, परवानीपुर, लुम्ले, लेपालगन्ज र डोटी) रहेका छन् । क्षेत्रीय अनुसन्धान केन्द्र तरहरा अन्तर्गत पाखिबास, परवानीपुरले रसुवा नुवाकोट पर्सा र धनुषा, लुम्ले अर्न्तगत कास्की र तनहुँ, नेपालगन्ज अन्तर्गत सुर्खेत, दैलेख र जुम्लामा अनुसन्धान केन्द्र रहेका छन् भने डोटीमा एक मात्र केन्द्र रहेको छ । हाल परिषद्ले अनाज र नगदेवाली समेतका विभिन्न १६ अनुसन्धानका क्षेत्र तय गरेको छ । धान, मकै, गहुँ लगायतका १७ विषयगत अनुसन्धान कार्यक्रमहरू विभिन्न जिल्लामा सञ्चालन गरेको छ । यिनै विषयगत कार्यक्रमहरू लेखापरीक्षणको क्षेत्र मा समेटिएको थियो । लेखापरीक्षणमा मुख्य रूपले नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्, यस अन्तर्गतका निकायहरू र विषयगत अनुसन्धान केन्द्र तथा नेपाल कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोषको कार्यसम्पादनसँग सम्बन्धित रहेको छ । लेखापरीक्षणको प्रयोजनको लागि पछिल्लो ५ वर्षमा सञ्चालित क्रियाकलापमा केन्द्रित रही मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।
११. **पद्धति** – उल्लेखित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नका लागि प्रक्रियामूलक नतिजामूलक एवं विश्लेषणात्मक पद्धतिको अवलम्बन गरी कृषि अनुसन्धानको सम्बन्धमा गरिएको नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था, कार्यसञ्चालन प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन परीक्षण गर्ने तथा आवश्यक तथ्याङ्क, सूचना एवं जानकारी सङ्कलन गरिनुका साथै, कृषि अनुसन्धान परिषद् र अन्तर्गतका निकायमा परिषद् मार्फत प्रश्नावली प्रेषण गरी प्राप्त प्रतिक्रियाको सङ्कलन र विश्लेषण गरिएको छ । सञ्चालित कार्यहरूको विवरणको विश्लेषण गरी देखिएका जोखिम क्षेत्र एवं तात्त्विक महत्वका विषयहरूलाई थप पुष्ट्याई गर्न आवश्यक प्रश्नावली एवं विवरणबाट सूचना सङ्कलन, स्थलगत भ्रमण तथा अवलोकन र सम्बन्धित पदाधिकारी तथा सरोकारवालाहरूसँग छलफल समेत गरिएको छ ।
१२. **सीमा** – लेखापरीक्षण कृषि अनुसन्धान परिषद् र अन्तर्गत उपत्यका भित्र तथा बाहिरका अनुसन्धान केन्द्रहरूले गरेको विषयगत अनुसन्धानको परिषद् मार्फत प्रश्नावली प्रेषण गरी प्राप्त प्रतिक्रियाको संकलन र विश्लेषण तथा कृषि अनुसन्धान परिषद्बाट बाली उन्मोचन पश्चात सो को बाली विकास, बीउ उत्पादन सोको प्रमाणीकरणसँग सम्बन्धित प्रमुख निकायहरूमा सीमित गरिएको छ ।

परिच्छेद – ३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्षहरू** – नेपालमा कृषि अनुसन्धानको सन्दर्भमा अनुसन्धान प्रणाली संस्थागत भएको, सांगठनिक संरचना र भौतिक पूर्वाधारको विकास भईरहेको, भौगोलिक केन्द्र अनुसार अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना गरिएको, कार्यरत ४१३ जना वैज्ञानिक तथा प्राविधिक अधिकृत मध्ये ४१ जना पि.एच.डी. गरेका जनशक्ति रहेको, जीन बैंकको स्थापना गरिएको, अन्तर्राष्ट्रिय साभेदार संस्थाहरूसँग बढ्दो सहकार्य, नेपालको एक मात्र आधिकारिक कृषि अनुसन्धान निकाय र वैज्ञानिक तथा प्राविधिकलाई उच्च शिक्षाको अवसर जस्ता सबल पक्ष रहेको छ ।
 - **चुनौती र समस्या** – अनुसन्धान केन्द्रको उत्पादकत्व र कृषकको खेत/बारीको उत्पादकत्वमा ठूलो अन्तर हुनु, उन्नत जातका बाली वस्तु र पशुपंछीका उन्नत नश्लहरूको कृषकसम्म सुलभ पहुच नहुनु, अनुसन्धान कार्यक्रममा माग अनुरूप बजेटको विनियोजन नहुनु, जग्गाको खण्डीकरणले गर्दा कृषि यान्त्रिकरण प्रवर्द्धनमा समस्या रहनु मुख्य समस्या रहेको छ । साथै आधुनिक प्रयोगशाला गुणस्तरीय उपकरणको अभावमा बाली रोग निदान, पशु रोग निदान लगायतका विषयमा आवश्यकता अनुरूप अनुसन्धान नहुनु, वस्तु उत्पादन र बजार व्यवस्थापन नहुनु, उत्पादन विविधीकरण र विशिष्टीकरण नहुनु, जलवायु परिवर्तनको प्रभाव न्यूनीकरण गर्न वातावरण तथा युवा आकर्षक र कृषकमैत्री प्रविधिको विकास नहुनु, कृषि वैज्ञानिकको विदेश पलायनमा वृद्धि हुनु जस्ता समस्या र चुनौती रहेका छन् ।
१३. **वर्तमान जनशक्ति** – नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्मा रहेको जनशक्ति विवरण निम्न बमोजिम छ:

विषयगत	दरबन्दी	कार्यरत	रिक्त
वैज्ञानिक	४१३	२६५	१४८
प्राविधिक अधिकृत	३७८	१४८	२३०
अन्य प्राविधिक	६३७	५१३	१२४

विषयगत	दरबन्दी	कार्यरत	रिक्त
लेखा	८३	६७	१६
प्रशासन	३१२	२४८	६३
	१८२३	१२४१	५८१

त्यसमध्ये वर्तमान समयमा वैज्ञानिक २६५ जना, प्राविधिक अधिकृत १४८ मात्रै कार्यरत रहेका छन् । कार्यरत ४१३ वैज्ञानिक तथा प्राविधिक अधिकृतमध्ये ४१ पि.एच.डी., २३८ मास्टर्स, र १३४ वि.एस.सी.ए.जी. छन् । लैंगिक अनुपातमा तिमध्ये महिलाको संख्या ७८ छ भने पुरुषको संख्या ३३५ छ । हालको अवस्थामा वैज्ञानिक तथा प्राविधिक अधिकृत जनशक्ति कुल दरबन्दीको करिब ४५% रिक्त रहेको छ ।

१४. **श्रोत र उपलब्धि** – नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐन, २०४८ को दफा ३ बमोजिम स्थापित कृषि अनुसन्धान परिषद्को श्रोत र सो को उपयोगको अवस्था लाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

क्र.सं.	विवरण	उपलब्ध विवरण	प्रयोग भएको क्षेत्रफल	कैफियत
१	जग्गा(हेक्टरमा)	१६५९.२०	९५० हेक्टर (करीब५७ प्रतिशत)	हिमाली भेग र पहाडी भेगमा पूर्ण उपयोग छैन ।
२	कर्मचारी संख्या	१८२३ (दरबन्दी) वैज्ञानिक ४१३ जना प्राविधिक अधिकृत ३७८ जना अन्य प्राविधिक ६३७ जना जम्मा प्राविधिक १४२८	१२४१(कार्यरत) वैज्ञानिक २६५ जना प्राविधिक अधिकृत १४८ जना अन्य प्राविधिक ५१३ जना जम्मा ९२६ जना	(६४ प्रतिशत पदपूर्ति भएको)
३	वार्षिक खर्च	(२५५७०९९(हजार) (३ वर्षको औषत)	२४९३९०२(हजार) (३ वर्षको औषत)	विनियोजित बजेटको ९४ प्रतिशत खर्च भएको
४	अनुसन्धानबाट सीफारीस प्रमुख वालीका जातहरु	धान ९ जात उत्पादन मापदण्ड २.७-४.९ सम्म मकै ४ जात उत्पादन मापदण्ड ३.५-४.२ सम्म गहुँ ४ जात उत्पादन मापदण्ड २.५-४.४ सम्म कोदो २ जात उत्पादन मापदण्ड २.४-२.५ सम्म फापर १ जात उत्पादन मानदण्ड १.२	उत्पादन दर ३.४ प्रति हेक्टर उत्पादन दर २.५ प्रति हेक्टर उत्पादन दर २.५ प्रति हेक्टर उत्पादन दर १.२ प्रति हेक्टर उत्पादनदर १.१ प्रति हेक्टर	अनुसन्धानमा उपयोग भएबमोजिम सिचाई, मल बीउ विजनको अभावमा उत्पादन दर कम भएको ।

क) आर्थिक कार्यविधि नियमावली २०६४ को नियम ५४(१०) ले कार्यालयले उपभोग गरेको जग्गाको दर्ता र जग्गाधनी प्रमाण पूर्जा नभएमा प्रचलित कानून बमोजिम कार्यालयको नाउँमा दर्ता गराई प्रमाण पूर्जा लिनुपर्ने व्यवस्था छ । परिषद्बाट प्राप्त विवरण अनुसार परिषद्को केन्द्रीय कार्यालय सहितका विभिन्न ६२ केन्द्रले उपभोग गरी आएको जग्गा १६५९.२० हेक्टर रहेकोमा ७२२ हेक्टर क्षेत्रफल जग्गाको लालपूर्जा प्राप्त गरेको र ९३७.२० हेक्टर क्षेत्रफलको जग्गाको जग्गाधनी पूर्जा प्राप्त गरेको छैन । उक्त उपभोग गरेको जग्गामा ११० कार्यालय भवन, २८२ आवास भवन, ६४ गोठ, ३० ल्याब र २९९ विभिन्न संरचना निर्माण भएका छन् । उपलब्ध जग्गामध्ये करिब ९५० हेक्टर (५७ प्रतिशत) मात्र जग्गा अनुसन्धानमा प्रयोग भएको देखियो ।

ख) परिषद्मा वैज्ञानिक, प्राविधिक र प्रशासनिक गरी जम्मा १ हजार ८२३ दरबन्दीमध्ये १ हजार २४१ पदपूर्ति भएको देखिन्छ । सोमध्ये अनुसन्धानमा प्रत्यक्ष संलग्न प्राविधिक कर्मचारीको दरबन्दी १४२८ रहेकोमा ९२६ (६४ प्रतिशत) मात्र पदपूर्ति भएको देखिएकोले अनुसन्धानमा जनशक्ति अभाव भएको देखियो ।

ग) परिषद्ले विगत ५ वर्षमा गरेको खर्च रु.९ अर्ब ८० करोड १२ लाख ६२ हजारमध्ये तलब, भत्ता लगायत अन्य उपभोग खर्चमा करिब ६५.३० प्रतिशत, पूँजगत तथा अनुसन्धान कार्यक्रमतर्फ ३४.७० प्रतिशत मात्र खर्च गरेको देखिन्छ ।

घ) परिषद्को स्थापना (२०४८) पश्चात धानका ४८, मकैका २५, गहुँका २४ र दलहन लगायत अन्य बालीका १०७ गरी जम्मा २०४ जातको विकास एवं उन्मोचन गरिएको छ । माथि तालिकामा उल्लेखित केही प्रमुख बालीहरूको अनुसन्धानबाट सिफारिस मापदण्डबमोजिम उत्पादन नभएको देखिएको छ ।

१५. **कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोष** – कृषि अनुसन्धानलाई मागमा आधारित बनाउन विगत १६ वर्षदेखि कोषले हरेक वर्ष प्रस्ताव आह्वान गरी अनुसन्धान कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ । सो अवधिमा छनौट १२७ आयोजनामध्ये १०८ आयोजना सम्पन्न भईसकेको र १९ आयोजना सञ्चालनमा छन । कोषबाट २०७५ असार मसान्तसम्म स्वीकृत रु.५६ करोड २ लाख ६० हजारका आयोजनामध्ये रु.४३ करोड ४८ लाख ६० हजार (करिब ७७ प्रतिशत) को आयोजना सम्पन्न गरेको देखिन्छ । कोषले विशुद्ध नयाँ अनुसन्धान नगरी कृषि अनुसन्धान परिषद् तथा अन्य राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय प्राज्ञिक संस्थाहरूबाट गरिएका अनुसन्धानको व्यवहारिक एवं प्रदर्शनिक उपर्युक्तताको परीक्षण र विस्तारसम्बन्धमा अनुसन्धान गराउने गरेकोमा उक्त अनुसन्धानबाट प्राप्त सीफारिस कार्यान्वयनको अभिलेखीकरण भएको देखिएन । अनुसन्धानमा एकद्वार नीतिको अभावमा विभिन्न निकायबाट गरिएका अनुसन्धानको व्यावहारिक एवं प्रदर्शनिक उपर्युक्तताको मूल्याङ्कन गर्नसक्ने अवस्था रहेन ।

१६. **परिषद्का निर्णय कार्यान्वयन** – परिषद्को प्रथम बैठक २०५४।५।२९ को निर्णयमा परिषद्ले विभिन्न विषयमा अनुसन्धान गरे पश्चात कृषक तहमा यसको अनुसरण भए नभएको पुनरावलोकन, सुपरीवेक्षण एवं मूल्याङ्कन गरी सोको समीक्षा गरिनुपर्ने साथै सम्बन्धित निकायहरूसँग उच्चस्तरबाटै समन्वय हुनुपर्ने निर्णयको सन्दर्भमा समन्वय भएको निकाय र गरिएको प्रयासको अभिलेखीकरण देखिएन । परिषद्बाट भएको अनुसन्धान र अनुसन्धानबाट प्राप्त प्रविधिलाई प्रचार प्रसारतर्फ राम्रो समन्वयको अभाव देखिएको हुँदा यसतर्फ पनि समयमै ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने निर्णय भए तापनि सोसम्बन्धमा समस्या यथावत् रहेको पाईयो । २०६१।०४।३२ मा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्ले गरेका उपलब्धिहरू तथा प्रविधि विकासले के कति र कसरी योगदान पुऱ्याएको छ । सो अनुसारको आँकडा पेशगर्ने निर्णय गरेकोमा स्थिति यथावत् रहेको छ । त्यस्तो तुलनात्मक आँकडा पेश नभएको साथै २०६७।०१।१३ को निर्णयले नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्लाई मानित विश्व विद्यालयको रूपमा स्थापना गर्न मन्त्रालयमा सीफारिस गरेकोमा सोको कार्यान्वयन नभएको पाईयो । यसरी परिषद् आफैले गरेको निर्णयहरूको कार्यान्वयनको अनुसन्धान प्रभावकारी हुनसकेको छैन ।

- परिषद्ले आफ्नो दिशा निर्देशक अभिलेखको रूपमा नार्क भिजन, २०१० तयार पारी परिषद् बैठकबाट स्वीकृत समेत गराई आवश्यक अनुमोदन गर्न नेपाल सरकार समक्ष पेश गरेकोमा हालसम्म सो अनुमोदन हुनसकेको छैन । यसले अनुसन्धानको कार्यान्वयन पक्षमा दिशा निर्देश गर्न समस्या रहेको कृषि अनुसन्धान परिषद्का विज्ञको भनाई रहेको पाईयो ।
- त्यसै गरी कृषि विकास मन्त्रालय एवं नेपाल सरकारका अन्य निकायले राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा तय गरिने नीति निर्माणमा परिषद्को भूमिकालाई समुचित रूपमा प्रयोग नगरी कृषि अनुसन्धानको प्रत्यक्ष सरोकार रहने नीतिहरू जस्तै दिगो विकास अन्तर्गत भोकमरीको अन्त्य आदिमा परिषद्ले विकास गर्ने प्रविधिहरू समेतले उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउन नसक्ने अवस्था रहेको नार्कका विज्ञहरूको भनाई रहेको पाईयो ।

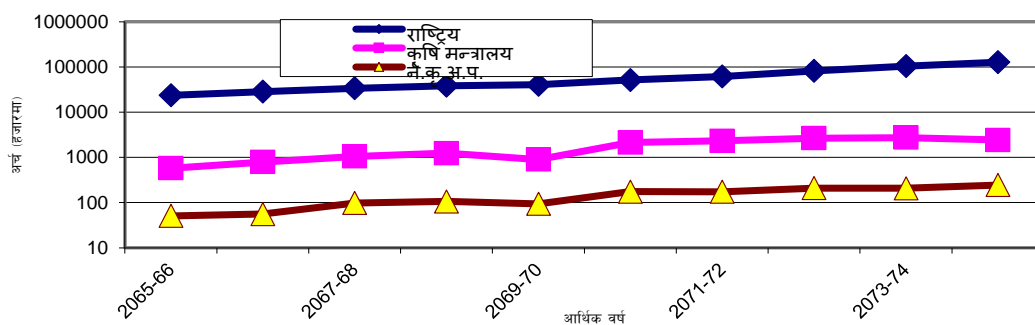
१७. **किसानको माग र अनुसन्धान** – कृषि अनुसन्धान परिषद् (कार्य सञ्चालन) विनियम, २०४९ को विनियम ३(ठ) अनुसार स्थानीय आवश्यकताको कृषि अनुसन्धानको क्षेत्र पहिचान गरी अनुसन्धानलाई लाभदायी बनाउनुपर्ने व्यवस्था छ । कृषि अनुसन्धान परिषद्ले अनुसन्धान आवश्यकता पहिचान सम्बन्धमा स्थानीय स्तरमा कुनै कार्यक्रम गरेको देखिएन । हाल कृषि अनुसन्धान बीउ बिजन गुण नियन्त्रण केन्द्रले वर्षमा एक पटक क्षेत्रीय र गाउँस्तरिय, प्राविधिक कार्यशाला गोष्ठी सञ्चालन गरी समस्याहरू संकलन गर्ने गरेको र सोही बमोजिम पहिचान गरिएका समस्याहरूको संकलन, विश्लेषण एवं प्राथमिकीकरण गरी क्षेत्रीय स्तरमा अनुसन्धान गर्ने गरिएको छ । त्यस्तै राष्ट्रिय समस्याका रूपमा ग्रहण गरिएका र कृषि अनुसन्धान परिषद्ले अनुसन्धान गर्न आवश्यक क्षेत्रहरूमा ती समस्याहरूको राष्ट्रिय कृषि प्राविधिक कार्य समूह बैठकमा समेत छलफल र विश्लेषण गरी केन्द्रीयस्तरका महाशाखा एवं अनुसन्धान कार्यक्रमहरूले अनुसन्धान कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएका छन् । भौगोलिक स्थान विशेषका लागि

आवश्यक अनुसन्धान पूर्णरूपमा सञ्चालन गर्न नसकेको देखियो । जसबाट कृषकको मागमा आधारित अनुसन्धान प्रणाली अवलम्बन गरेको देखिएन ।

१८. **राष्ट्रिय आवश्यकता सम्बोधन** – परिषद्ले राष्ट्रिय आवश्यकताको सम्बोधन गर्ने प्रयास गरे तापनि सबै विषयवस्तुमा अनुसन्धान गर्नसकेको छैन । नेपालमा प्रचलित चिनो कागुनु, किवी, एभोकाडो जस्ता फलफूल तथा जौ, जई जस्ता अन्नमा अनुसन्धान भएकै छैन । कृषकहरूका माग अनुसार बीउ बिरुबाहरु उपलब्ध गराउन नसकेको, महँगो र निर्यातयोग्य मासुमा गनिने अस्ट्रिचको अनुसन्धान परीक्षण नगरेको, हिमाली क्षेत्रमा पाइने जडिबुटीको खेती गर्नसक्ने सम्भावना बारे खासै परीक्षण नगरेको, पँगास माछाको उत्पादकत्व क्षमता धेरै हुने भए तापनि सोको प्रजनन र भुरा उत्पादन प्रविधि कृषकको लागि अभै सहज हुन नसकेको अवस्था पाइयो । तथापि केही क्षेत्रहरु जस्तै तरकारी उत्पादनमा प्लास्टिक टनेल प्रविधिको राम्रो विकास भएको छ । सुरुमा रसुवा नुवाकोटमा मात्र रेन्वो ट्राउड माछा पालन सीमित भएकोमा हाल २६ भन्दा बढी पहाडी जिल्लाहरुमा फैलिई कतिपय कृषकहरूको आयआर्जनको राम्रो स्रोत समेत बनेको छ । साना कृषकहरूको लागि गिरिराज कुखुरा पारिवारिक पोषण र आयआर्जनको स्रोत बनेको छ । पाखीबास केन्द्रमा विकास गरिएको पाखीबास (धराने) कालो बंगुरले पूर्वी तराई तथा पूर्वीपहाडमा व्यापकता पाएको छ । कामधेनु, नेत्र जस्ता जै घाँसका जातहरु र बर्सिम टियोसेन्डी, स्टाईलो, नेपियरका उन्नत जातहरु गाइ र भैँसी पालक कृषकहरूमा फैलिएको अवस्था छ । कागतीमा सुन कागती १, सुन कागती २ को व्यवसायिक खेती गर्ने कृषकहरु चितवन, नवलपरासी, भापा, मोरङ, सुनसरी, सर्लाही, दाङ आदि जिल्लामा बढ्दो क्रममा छ । सम्भाव्यता अध्ययन गरी लोकप्रिय रहेका कृषि तथा पशुजन्य जातको अनुसन्धानमा रहेको कमीले परिषद्ले राष्ट्रिय आवश्यकताको सम्बोधन गर्न सकेको देखिएन ।
१९. **अनुसन्धानमा एकद्वार प्रणाली** – कृषि अनुसन्धान परिषद् (कार्य सञ्चालन) विनियम, २०४९ को विनियम १६ अनुसार समन्वयात्मक बाली र वस्तु अनुसन्धान कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । नेपालमा कृषि अनुसन्धानका क्षेत्रमा विभिन्न सरकारी, गैरसरकारी, स्वायत्त निकायहरु समेत कार्यरत रहेको छन् । नेपाल कृषि अनुसन्धान विकास कोष र अन्य गैर सरकारी संस्था समेत कृषि अनुसन्धानमा सम्लग्न भई अनुसन्धान गरिरहेको अवस्थामा ती निकायबाट भएको अनुसन्धानको एकीकृत अभिलेख नरहेको अवस्था समेत देखिएकोले सबै क्षेत्रको अनुसन्धान राष्ट्रिय सम्पत्तिको रूपमा सञ्चित हनुपर्नेमा त्यस्तो भएको पाईएन । नेपाल सरकारले अनुमोदन गरेको कृषि सम्बन्धी दीर्घकालीन रणनीति 'कृषि विकास रणनीति २०१५' मा उल्लेख भए अनुरूप नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् अन्तर्गत एक राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान कोषको स्थापना गरी देश भित्र सरकारी, गैह्रसरकारी, निजी क्षेत्र लगायत सम्पूर्ण क्षेत्रबाट हुने कृषि अनुसन्धानलाई प्रतिस्पर्धाद्वारा स्रोतको वितरण गरिने र ती सबै संस्थाहरूलाई एकै छाता मुनी नियमन गरी सबै अनुसन्धानलाई एकद्वार प्रणालीमार्फत अनुसन्धान र प्रविधि विकास र विस्तारलाई व्यवस्थापन गर्ने उल्लेख भएपनि वर्तमानमा सरकारी निकायको रूपमा कृषि अनुसन्धान परिषद्, कृषि अनुसन्धान विकास कोष लगाएत सरकारी गैरसरकारी संघसंस्थाले समेत अनुसन्धान कार्य गरेको देखिएकोमा उचित समन्वय नहुँदा एकै प्रकृतिको अनुसन्धान विभिन्न निकायबाट समेत हुने गरेको अवस्था छ ।
२०. **वित्तीय व्यवस्थापन** – राष्ट्रिय बजेट, कृषि तथा पशुपंक्षी मन्त्रालय र कृषि अनुसन्धान परिषद्को विगत वर्षहरूको वर्षको स्वीकृत बजेटको अवस्थालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

(रु. हजारमा)

आर्थिक वर्ष	२०६५/६६	२०६६/६७	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५
नेपाल सरकार	२३६०१	२८५९३	३३७९०	३८४९०	४०४८२	५१७२४	६९८१०	८१९४६	१०४८९२	१२७८९९.
कृषि मन्त्रालय	५७५	७८७	१०५२	१२४३	९०१	२१४०	२३२८	२६६८	२७४३	२४२६.
ने.कृ. अ.प.	५१	५६	९८	१०६	९३	१७५	१७३	२०८	२०७	२४५.

उपर्युक्त रेखाचित्रानुसार कृषिमा राष्ट्रिय बजेटको बढोत्तरीसँगै कृषि मन्त्रालय र कृषि अनुसन्धान परिषद्को वार्षिक बजेट पनि क्रमश बढ्दै गएको अवस्थामा कृषि अनुसन्धानको उपलब्धि न्यून देखिएको छ ।

२१. कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको अंश:

वर्ष	२०६५-६६	२०६६-६७	२०६७-६८	२०६८-६९	२०६९-७०	२०७०-७१	२०७१-७२	२०७२-७३	२०७३-७४	२०७४-७५
कुल ग्राहस्थ उत्पादन (दश लाखमा)	९८८२७२	११९२७७४	१३६६९५४	१५२७३४४	१६९५०११	१९६४५४०	२१३०१५०	२२५३९६३	२६४२५९५	३०७२२४६
कृषि क्षेत्रको अंश(%)	३२.५४	३५.००	३६.६८	३४.८२	३३.४०	३२.९६	३१.२७	३१.०८	२८.२५	२७.१०

यसप्रकार कृषि प्रधान मुलुकको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि तथा वन क्षेत्रको अंशको योगदान बढ्दै जानुपर्नेमा २०६८ सालदेखि क्रमश ओरालो लाग्दै गएको देखिन्छ ।

२२. खर्च तथा उपलब्धि – नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को विगत ५ वर्षको बजेट, खर्च र आम्दानीको अवस्थालाई निम्नानुसार विप्लेषण गर्न सकिन्छ :

(रु. हजारमा)

आर्थिक वर्ष	खर्च			जम्मा खर्च	बीज उत्पादन (मे.टन)	आम्दानी	वृद्धिदर प्रतिशत			
	प्रशासनिक	पूजिगत	विशेष कार्यक्रम				नार्कको आम्दानीमा वृद्धि प्रतिशत	नार्कको खर्चमा वृद्धि प्रतिशत	समग्र कृषि उत्पादनमा वृद्धि(आर्थिक सर्वेक्षण)	कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि र वन क्षेत्रको अंश
२०७०/०७१	२४५१०६	३३२८९५	१३८५२३	७१६५२४	१००३	८३७०३	१००	१००	४.७	३२.९६
२०७१/०७२	१२८०३७३	३८३३६७	१७९२९०	१८४३०३०	९७५.४	१०४५९३	२५	१५८	१.९	३१.२७
२०७२/०७३	१४१८७३६	४६४८१३	२६२३८३	२१४५९३२	९७०.६७	९९२८२	१९	१९९	१.१	३१.०८
२०७३/०७४	१६५३५६६	३९९५१७	३५२२३२	२४०५३१५	१०११.८५	१०५०३९	२५	२३६	५.३२	२८.२५
२०७४/०७५	१८०२२४१	४४८५६९	४३९६५१	२६९०४६१	९०६.९३	१२९६३८	५५	२७५	२.८	२७.१०
जम्मा	६४०००२२	२०२९१६१	१३७२०७९	९८०१२६२	४८६७.८५	५२२२५५				

परिषद्को वित्तीय व्यवस्थापन मूलरूपमा नेपाल सरकारको नियमित कार्यक्रम बजेट मार्फत प्राप्त हुने गरेको छ, भने परिषद्ले राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय अनुसन्धान तथा विकास संस्थासँग गर्ने सहकार्य मार्फत केही मात्रामा वित्तीय सहयोग प्राप्त गरेको छ । हालको अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा सरकारी र बाह्य वित्तीय श्रोतको अनुपात करिब १४ प्रतिशत रहेको छ । नेपाल सरकारबाट प्राप्त बजेटमध्ये तलब, भत्ता लगायत अन्य उपभोग खर्चमा करिब ६५.३० प्रतिशत, पूजिगत तथा अनुसन्धान कार्यक्रमतर्फ ३४.७० प्रतिशत खर्च हुने गरेको छ । यसरी विगत ५ वर्षमा रु.९ अर्ब ८० करोड १२ लाख ६२ हजार खर्च भएको देखिएकोमा रु.५२ करोड २२ लाख ५५ हजार आम्दानी भएको देखिएको छ । यसरी विश्लेषण गर्दा खर्चको तुलनामा आम्दानी ५.३० प्रतिशत मात्र रहेको छ । कृषि अनुसन्धान

परिषद्को आम्दानी वृद्धि नभएको, समग्र कृषि उत्पादन प्रतिशत घटेको र कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको अंश क्रमश घटेको देखिदा कृषि अनुसन्धान प्रभावकारी भएको देखिएन ।

२३. **परिषद्को खर्च र बीउ उत्पादन** – परिषद्को ५ वर्षको खर्च र बीउ उत्पादनलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

आर्थिक वर्ष	खर्च(रु करोडमा)	बीउ उत्पादन (मे.टन)
२०७०/७१	७१	१००३
२०७१/०७२	१८४	९७५.४
२०७२/०७३	२१५	९७०.६७
२०७३/०७४	२४१	१०११.८५
२०७४/०७५	२६९	९०६.९३
जम्मा	९८१	३८६४.८५

उपर्युक्त तालिका र रेखाचित्रानुसार परिषद्को खर्च क्रमश वृद्धि भएको देखिएको छ भने बीउ उत्पादन क्रमश घट्दै गएको देखिएको छ । यसबाट कृषि अनुसन्धान प्रभावकारी भएको देखिएन ।

२४. **बैदेशिक रोजगारी र खाद्यान्न आयात** – नेपालको अर्थतन्त्र रेमिट्यान्समा निर्भर भएको परिप्रेक्ष्यमा कृषि क्षेत्रको विकास र विस्तार हुन नसकी खाद्यान्न आयातमा आम्दानीको ठुलो हिस्सा बाहिरिने गरेको छ । नेपालमाविगत ३ वर्षको बैदेशिक रोजगारी, रेमिट्यान्स र खाद्यान्न आयात विवरण निम्नानुसार रहेको पाईयो:

आर्थिक वर्ष	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४
रेमिट्यान्स (रु.करोडमा)	५४००५.३०	५९४५८.८०	६०२४९.७०
खाद्यान्न(रु.करोडमा)	३५१२	३९३४	४०१७
विदेशिएकाश्रमिक	४ लाख ९९ हजार	४ लाख ३ हजार	३ लाख ४३ हजार

उल्लेखित तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा प्रत्येक वर्ष रेमिट्यान्सले बजेटको करिब आधा हिस्सा ओगटेको अवस्थामा मुख्य खाद्यान्नको आयात प्रत्येक वर्ष वृद्धि भईरहेको देखियो । कृषि अनुसन्धान परिषद् स्थापना भएको २७ वर्ष भैसक्दापनि अनुसन्धानको कारण खाद्यान्न, फलफूल र पशुजन्य उत्पादनमा वृद्धि अपेक्षित रूपमा नहुँदा वर्षेनी खाद्यान्न आयात दर बढेको देखिन्छ । युवा मैत्री र आर्कषक कृषिप्रविधि विकास नहुँदा विगत ३ वर्षमा १२ लाख ४५ हजार युवा जनशक्ति रोजगारीको लागि विदेशिएको पाईयो । यसबाट कृषिमा युवा श्रमशक्तिलाई आर्कषण गर्ने कृषिप्रविधिको अनुसन्धान प्रभावकारी देखिएन ।

२५. **उत्पादकत्व** – कृषि अनुसन्धान परिषद् (कार्य सञ्चालन) विनियम, २०४९ को विनियम ४(३) अनुसार वातावरण अनुकूल दिगो रूपमा कृषिको उत्पादकत्व बढाउने खालको अनुसन्धान गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । नेपालको प्रमुख कृषिजन्य बालीहरुको तुलनात्मक क्षेत्रफल तथा उत्पादनको अवस्थालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

आर्थिक वर्ष	२०६९/७०	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४
मुख्य बाली	उत्पादकत्व प्रतिहेक्टर (मे.टन)	उत्पादकत्व प्रतिहेक्टर (मे.टन)	उत्पादकत्व प्रतिहेक्टर (मे.टन)	उत्पादकत्व प्रतिहेक्टर (मे.टन)	उत्पादकत्व प्रतिहेक्टर (मे.टन)
धान	३.१७	३.३९	३.३६	३.१५	३.३७
मकै	२.३५	२.४६	२.४३	२.५०	२.५३
गहुँ	२.४८	२.५०	२.५९	२.४०	२.५१
कोदो	१.११	१.१२	१.१५	१.१३	१.१६
जौ	०.९४	०.९८	१.३४	१.२५	१.११
फापर	१.२७	१.२४	१.००	१.०७	१.०९

उपर्युक्त तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा धानबालीको २०६९/७० मा प्रतिहेक्टर ३.१७ मे.टन, २०७०/७१ मा ३.३९ मे.टन, २०७१/७२ मा प्रतिहेक्टर ३.३६ मे.टन, २०७२/७३ मा ३.१५ मे.टन र २०७३/७४ मा ३.३७ मे.टन उत्पादन भएको देखिन्छ । त्यसैगरी मकैको क्रमश २.३५, २.४६, २.४३, २.५, २.५३, गहुँको

क्रमश २.४८, २.५०, २.५९, २.४०, र २.५१ मे.टन प्रतिहेक्टर उत्पादन भएको देखिएकोले बालीको उत्पादकत्वमा उल्लेख्य सुधार नआएको अवस्था छ ।

२६. **कृषि प्रविधि** – नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐनले कृषि उत्पादन वा गुणस्तर बढाउनकालागि आवश्यक प्रविधि ज्ञान तथा सीपहरुको खोज पूर्ण अध्ययन गर्ने उल्लेख गरेको छ । परिषद् अन्तर्गत कृषि ईन्जिनियरिङ महाशाखा रहेको र यसले विकास गरेका कृषि यन्त्रहरुको प्रयोग अवस्था निम्नानुसार रहेको पाईयो:

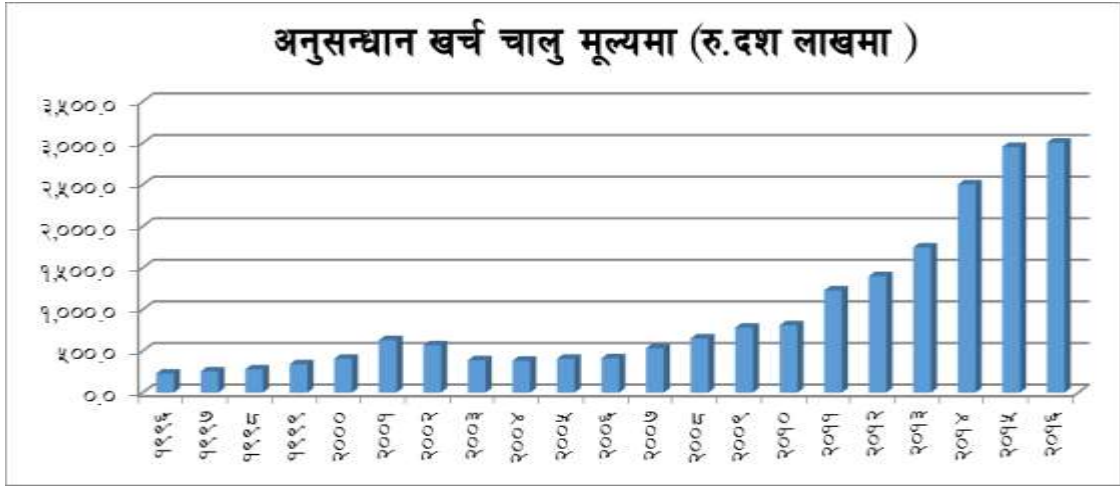
कृषि प्रविधि	कफि पल्पर	कोबो बुटने मेसिन	मकै छोडाउने मेसिन	मकै रोप्ने मेसिन	बबुवा बुने मेसिन	सुधारिएको फसामे हलो	हडुका धान गहुँ बुटने मेसिन	प्लाष्टिक पोखरी	मकै तथा तरकारीको भाँडो गोबुने मेसिन	युरिया मोलासिल ब्लक बनाउने मेसिन	सोलाट टनेल ड्रायर	बिउ सफा गर्ने मेसिन	धान गोबुने मेसिन	मुले चुली	सुधारिएको पाष्टिक घर
अनुमानित प्रयोग संख्या	४००	१३००	४०००	३००	२५	१००	१५०	४५००	३००	८००	४०	१५०	४५०	३५००	२५०

उल्लेखित विवरणबाट एकातर्फ कृषकको संख्या अनुसार यन्त्र उपकरणको प्रयोग निकै न्यून रहेको देखिन्छ भने अर्कोतर्फ भौगोलिक धरातल अनुसारका खनजोत गर्ने, बाली रोप्ने तथा स्याहार्ने युवा आकर्षक कृषकमैत्री सजिला उपकरणको विकास परिषद्बाट हुन सकेको देखिएन ।

२७. **आम्दानीको उपयोग** – नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐन, २०४८ को दफा ११ अनुसार परिषद्ले आफ्नो स्रोतबाट प्राप्त आम्दानी समेतलाई परिषद्को बजेटमा समावेश गरी सोही अनुसार कार्यक्रम बनाई कार्यान्वयन गर्नुपर्नेमा बजेटमा समावेश नगरी यस्ता आयलाई मुद्धतिमा लगानी गरी आम्दानी देखाउँदै आएको छ । नन्अपरेटिभ खातातर्फ गतवर्षको बचत रकम रु.१ अर्ब ९ करोड ४२ लाख ६२ हजारमा यो वर्ष थप भएको रु.२१ करोड २० लाख ९ हजारसमेत रु.१ अर्ब ३० करोड ६२ लाख ७१ हजार नन्अपरेटिभ खाता (केन्द्र) मा मौज्जात राखेको छ । यस परिषद्को कार्यसञ्चालन तथा पूँजिगत खर्च नेपाल सरकारको वार्षिक बजेटमा समावेश भई सोहीबमोजिम अनुसन्धान तथा विकास कार्य सञ्चालन हुँदै आएको देखिएको छ । यस परिषद्मा कार्यरत पदाधिकारी कर्मचारी तथा अवकास प्राप्त कर्मचारीको निवृत्तिभरण लगायतका खर्च समेत नेपाल सरकारको वार्षिक बजेटमा समावेश भएको भए तापनि नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को कर्मचारी विनियमावलीमा यस परिषद्का कर्मचारीको निवृत्तिभरण लगाएतका खर्चसम्बन्धी व्यवस्था गरेको देखिएन । नेपाल सरकारको वार्षिक बजेटमा समावेश गरी परिषद्को कार्यसञ्चालन हुँदै आएकोमा सोही अनुरूपको आर्थिक विनियम तथा कर्मचारी विनियमावलीमा समेत परिमार्जन गरिनुपर्दछ । कृषि अनुसन्धान कार्यको सञ्चालन तथा कर्मचारीको सेवा सुविधा नेपाल सरकारले व्यहोरेको अवस्थामा नन्अपरेटिभ खातामा रहेको रु.१ अर्ब ३० करोड ६२ लाख ७१ हजार परिचालनसम्बन्धमा कुनै निर्णय भएको देखिएन । परिषद्ले वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम स्वीकृत गरी खर्च गर्नसक्ने व्यवस्था विनियममा भए तापनि राष्ट्रको आवश्यकता अनुसारको कृषि अनुसन्धानसँग सम्बन्धित कार्यक्रम सञ्चालन गर्न नसकेको अवस्थाले एकातर्फ श्रोतको अभाव भएको कार्यालयको भनाई रहेको र अर्कोतर्फ परिषद्को खातामा रहेको मौज्जात उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रयोग नभएकोले श्रोत साधनको दक्षतापूर्वक परिचालन भएको देखिएन ।

२८. **उत्पादन मौज्जात** – परिषद्ले पेश गरेको वासलात अनुसार यो वर्ष अनुसन्धानबाट उत्पादन गरेको बालीको बीउ तथा खाद्यान्न समेत फार्म उत्पादन स्टक मौज्जात रु.२ करोड ९१ लाख ३८ हजार वरावरको देखाएको छ । बीउको लागि मौज्जात राखेको उत्पादन समयमा प्रयोग नगर्दा उमारशक्ति नष्ट हुने, बीउमा किटनाशक औषधीको प्रयोग हुने हुँदा खाद्यान्नमा विक्री गर्न समेत नमिल्ने देखिन्छ । एकातर्फ बजारमा बीउको अभाव भएको देखिएको तथा कृषि अनुसन्धानबाट उपलब्ध बीउ प्रसार प्रसार हुन नसकेको अवस्थामा स्टक बीउ राखिनु उपयुक्त देखिएन । लागि परिषद्को कोषको रकम को उत्पादनशील उपयोग साथै वासलातमा रहेको स्टक मौज्जात देखिएकोमा उत्पादित बीउ तथा उत्पादन लामो समय सम्म मौज्जात राखिदा अनुसन्धानमा गरिएको खर्च तथा बीउको उत्पादकत्व समेत नष्ट भएको देखियो ।

२९. **अनुसन्धान लागत र भौतिक उपलब्धि** – नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्बाट विगत ५ वर्षमा सीफारिस भएका बीउबिजन जातको अनुसन्धान लागत र भौतिक उपलब्धि सम्बन्धमा बीउबिजनको अनुसन्धान लागतको लेखा जोखा गर्दा यससँग सम्बन्धित जातिय विकास र प्रविधिको खर्चले महत्व राख्दछ । सन् विगत १९९६ देखि २०१६ सम्मको अनुसन्धान लागत खर्च प्रस्तुत चार्टमा देखाइएको छ ।

माथि प्रस्तुत चार्टमा नेपालमा कृषि अनुसन्धानको कुल लागत खर्च सन् २०१६ मा करिब रु.३ अर्ब भएको देखिन्छ । यो लागत खर्च परिषद्को मात्र नभई अन्य सरकारी संस्था, गैर सरकारी संस्थासमेतको हो । जसमध्ये परिषद्को खर्च रु २ अर्ब १५ करोड देखिन्छ । यसरी विप्लेषण गर्दा अनुसन्धान खर्च क्रमश बढ्दै गएको देखिएको छ भने कृषि अनुसन्धानबाट उपलब्ध बीउबिजनले राष्ट्रिय मागको पूर्ति गर्नसकेको छैन ।

३०. **बीउबिजनको नियमन र व्यवस्थापन** – नेपालको कृषि क्षेत्रमा सरकारी तहबाट भएको अध्ययन अनुसन्धानबाट सीफारिस कृषि बीउबिजन, निजी क्षेत्रबाट भएको अध्ययन अनुसन्धानबाट सीफारिस बीउबिजन र आयातित बीउबिजनको नियमन र व्यवस्थापनका लागि समेत परिषद्को भूमिका रहेको पाईयो । विभिन्न क्षेत्रबाट विकसित बीउबिजनको नियमन र व्यवस्थापनको लागि कृषि तथा पशुपंछी मन्त्रालय अन्तर्गतको बीउबिजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्रको मुख्य भूमिका भएकोले सो कार्यमा परिषद्को सहयोगी भूमिका रहेको पाईयो । बीउबिजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्रको माग बमोजिम परिषद् अन्तर्गतका विभिन्न अनुसन्धान केन्द्रहरूमा प्रजनन बीउ तथा मूल बीउ उत्पादन गरिन्छ । मूल बीउको प्रमाणीकरण समेत बीउबिजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्रले नै गर्दछ । आयातित बीउको हकमा सोहि केन्द्रले सीफारिस गरेबमोजिम बीउको परिक्षण अनुसन्धान केन्द्रहरूमा गरी सोको प्रतिवेदन केन्द्रलाई उपलब्ध गराउने काम परिषद् अन्तर्गतका अनुसन्धान केन्द्रले गर्ने र उक्त प्रतिवेदनको आधारमा आयातित बीउलाई रजिस्ट्रेसन गरि बिक्रीको लागि सीफारिस गर्ने गरेको देखियो । कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐन, २०४८ अनुसार कृषिसम्बन्धी समस्याको समाधानका लागि कृषि अनुसन्धान आवश्यकता पहिचान गरि समस्या समाधानका उपायहरू समेत पत्ता लगाउनसक्ने व्यवस्था भएकोमा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्ले सो अनुरूप कार्य गरेको देखिएन ।

३१. **बीउ माग र आपूर्ति** – नेपालमा विगत ३ वर्षको बीउ माग आपूर्तिको अवस्थालाई निम्नानुसार विप्लेषण गर्न सकिन्छ:

आर्थिक वर्ष	बीउ आवश्यकता (मे.टन)	आपूर्ति परिमाण (मे.टन)	नपुग बीउ (मे.टन)	कृषि अनुसन्धान परिषद्को उत्पादन(मे.टन)
२०७१/७२	१९०७४१	२४६९२.२८	१६६०४८.७	९७५.४
२०७२/७३	१८५८१६.९०	२४९५०.३१	१६०८६६.६	९७०.६७
२०७३/७४	१९३८०९	२७८४८.०७	१६५९६०.९	१०११.८५
जम्मा	५७०३६६.९	७७४९०.६६	४९२८७६.२	२९५७.९२

बीउबिजन ऐन, २०४५ ले नेपालमा बीउबिजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्रमा सूचीकृत जातका बीउबिजन मात्र कारोबार गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ । राष्ट्रिय बीउबिजन समितिले उन्मोचन वा पञ्जीकरण विधिबाट खेतीपातीको लागि सीफारिस गरेका जात सूचीकृत गर्ने व्यवस्था छ । नेपालमा २०७४ आषाढ मसान्तसम्ममा विभिन्न बालीका सूचीकृत जातको संख्या ६२२ मध्ये २०४ जात उन्मोचन विधिबाट र ४१८ जात दर्ता विधिबाट सूचीकृत भएका छन् । उपर्युक्त तथ्याङ्कहरूका अनुसार विगत ३ वर्षको नेपालको बीउ आवश्यकता ५ लाख ७० हजार ३६६.९ मेट्रिकटन भएकोमा आपूर्ति ७७ हजार

४९०.६६ मेट्रिकटन (कुल मागको १३.६० प्रतिशत मात्र) पूर्ति भएको देखिएकोले नेपालको कृषि क्षेत्रमा ८६.४ प्रतिशत वीउको हिस्सा अनौपचारिक माध्यमबाट प्राप्त गरी उपयोग भएको देखिएको छ। कृषि अनुसन्धान परिषद्बाट विगत ३ वर्षको प्रजनन वीउ र मुल वीउको जम्मा उत्पादन २९५७.९२ मे.टन मात्र उत्पादन भएको देखिन्छ।

कृषि अनुसन्धान परिषद्ले वीउ उत्पादनको लक्ष्य निर्धारण गर्दा राष्ट्रिय वीउ मागको आधारमा नभई आफूले उत्पादन गर्नसक्ने वीउको मात्र लक्ष्य निर्धारण गरी सोही अनुरूपको प्रजनन वीउ र मुल वीउ उत्पादन गरेको देखियो। यसरी नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्बाट उत्पादित प्रजनन वीउ र मुल वीउले नेपालको समग्र वीउ आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सकेको देखिएन।

३२. **बीउ आयात स्थिति** – विगत ५ आर्थिक वर्षको वीउ आयातको अवस्थालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

बाली	आ.व.२०७०/७१		आ.व.२०७१/७२		आ.व.२०७२/७३		आ.व.२०७३/७४		आ.व.२०७४/७५	
	परिमाण मे.टन	जम्मा रु (हजारमा)	परिमाण मे.टन	जम्मा रु (हजारमा)	परिमाण मे.टन	जम्मा रु (हजारमा)	परिमाण मे.टन	जम्मा रु (हजारमा)	परिमाण मे.टन	जम्मा रु (हजारमा)
धान	९७७	२८९३२०	११२२	३८०२३३	१५४७	६१५५९३	१८२४	६३५५२७	१८२७.२४	४८६२२६
मकै	७८७	२८९३२०	१५१९	३८०२३३	९०३	६१५५९३	१३४१	६३५५२७	९९५.८९	२०९५७८
तरकारी	५३	२८९३२०	१०३	३८०२३३	२६९	६१५५९३	१०२	६३५५२७	१३१.३५	३९३४३५
तेलवाली	१	२८९३२०	१	३८०२३३	१	६१५५९३	-	६३५५२७	१.१९	१७५१
जम्मा	१८१८	११५७२८०	२७४५	१५२०९३४	२७२०	२४६२३७२	३२६७	२५४२१०९	२९५५.६७	१०९०९८९

उपर्युक्त अवस्थालाई रेखांक्ति रुपमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

उपर्युक्त विप्लेषणबाट प्रष्ट हुन्छ की २०७१/७२ मा २७४५ मेट्रिकटन वीउ आयात भएकोमा २०७२/७३, २०७३/७४, २०७४/७५ मा क्रमशः २७२०, ३२६७ र २९५५ मेट्रिकटन समेत १३ हजार ५०५ वीउ आयात भएको देखिएको छ। उक्त वीउ आयातमा ५ वर्षमा रु.८ अर्ब ७७ करोड ३६ लाख ८४ हजार वैदेशिक मुद्रामा भुक्तानी भएको देखिँदा व्यापार घाटा बढेको देखियो। देशमा कृषि अनुसन्धान परिषद् लगाएत सम्बद्ध अन्य निकायहरूले कृषि अनुसन्धानको लागि वर्षेनी बढ्दो रुपमा खर्च गर्दै आएका छन्। तथापि वीउ आयात भने वर्षेनी बढिरहेको सन्दर्भमा कृषि अनुसन्धान प्रभावकारी भएको देखिएन।

३३. **बीउ प्रतिस्थापनको अवस्था** – गुणस्तरीय वीउबाट मानदण्ड अनुसारको उत्पादन लिन प्रत्येक वर्ष २५ प्रतिशत वीउको प्रतिस्थापन दर आवश्यक हुने तथा प्रत्येक बालीको ४।४ वर्षमा नयाँ वीउ फेरुपर्ने देखिन्छ। कृषि अनुसन्धानको प्रभावकारितामा महत्वपूर्ण भुमिका गुणस्तरीय वीउविजनको रहेको हुन्छ। सामान्य तथा उन्नत गुणस्तरीय वीउविजनको प्रयोग भएमा साविक उत्पादन भन्दा २० देखि ३० प्रतिशतसम्म उत्पादकत्व वृद्धि हुने कृषि विभागले जानकारी गराएको छ। नेपालमा वीउ उत्पादन, आपूर्ति र प्रतिस्थापनको अवस्थालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

बाली	०७१/७२			०७२/७३			०७३/७४		
	आवश्यक वीउको परिमाण मे.टन.	आपूर्ति परिमाण मे.टन.	प्रतिस्थापन दर %	आवश्यक वीउ परिमाण मे.टन	आपूर्ति वीउ परिमाण मे.टन	प्रतिस्थापन दर %	आवश्यक वीउ परिमाण मे.टन	आपूर्ति वीउ परिमाण मे.टन	प्रतिस्थापन दर %
धान	७९२६७.३	९६२१	१३.५	६८१४५.४	९४७२.२१	१३.९	७११९५	१०२९७	१४.५
मकै	१७६४७.९	२२९४.२२	१३.०	१७८३१.७	२४०७.२७	१३.५	१९५५२	२९८९	१५.३
गहुँ	९१४८४.७६	१२२५८.९	१३.४	८९४९८.८	१२५२९.८२	१४.०	९२७०३	१३९८३	१५.१
मसुरो	८१७९	३५१.६९	४.३	८१७९	३६८.०५	४.५	८२२६	३९६।७	४.८
तोरी	२१६२	१६६.४७	७.७	२१६२	१७२.९६	८.०	२१३३	१८३	८.६
जम्मा	१९०७४१	२४६९२.२८		१८५८१६.९०	२४९५०.३१		१९३८०९	२७८४८.०७	

नेपालमा बीउ प्रतिस्थापनको दर धान, मकै, गहुँको क्रमश १४.५, १५.३, र १५.१ रहेको अवस्था देखिएको छ। यसबाट बीउ प्रतिस्थापन मापदण्डबमोजिम हुन सकेको देखिएन।

३४. **उत्पादन** – नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् अन्तर्गतका अनुसन्धान केन्द्रबाट भएको बीउविजनको भौतिक उपलब्धिको हकमा गत ५ वर्षको बीउविजन र वस्तु उत्पादन विवरण निम्नानुसार छ :

श्रोत बीउ उत्पादन						
क्रियाकलाप	ईकाई	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५
खाद्यान्न बालीहरुतर्फ						
धान	मे.टन	४४९.५६	४४८.९९	४५८.९९	४११.७८	४१८.८२
मकै	मे.टन	७३.२१	६६.८६	७०.३६	६८.३	७९.५६
गहुँ	मे.टन	२०३.२७	२०६.७२	१७२.२१	१९४.४१	२२४.२७
अन्य खाद्यान्न(जौ, फापर, कोदो)	मे.टन	५.०४	५.३३	५.३८	३.६४	३.५९
आलु	मे.टन	१९.०७	१७.४६	२५.५३	३२.०६	२९.४३
नगदे बालीतर्फ						
दलहन	मे.टन	१५.०४	१७.३४	१४.८२	११.३४	१४.
तेलहन	मे.टन	८.२२	८.७५	९.३२	९.५१	११.९५
जुट	मे.टन	१.३१	१.५१	१.२५	१.२४	१.२७
उखु	मे.टन	१९९.४६	१८२.७१	१९३.१५	१५७.८८	२०७.२६
तरकारी	मे.टन	२.०४	२.७६	३.६६	२.३३	२.३४
अदुवा	मे.टन	२.६६	३.१	५.७	३.१६	६.२३
प्याजको बीउ	मे.टन	१.२५	१०.०६			
बेसार	मे.टन			१.१	२.३	१.९३
श्रोत वस्तु उत्पादन						
बंगुरको पाठा पाठी	संख्या	१०१०	९१९	६४७	७४४	८५६
भेडाको पाठा पाठी		५३९	६४	६२७	६२४	७४३
चल्ला	संख्या	७३२६८	८७५०७	७६,९१८	७८,४५४	८९,२२८
माछा भुरा	संख्या	१,०५,९२०३१	१,२०,२३,२१४	१,०१,०९,९५५	१,८९,७७,२४९	१,३६,८५,०८४
वाच्छा वाच्छी	संख्या				२३	
पाडापाडी	संख्या				४६	
अन्य उत्पादन						
हैचा	मे.टन	३.७५	३.४७	२.५१		२.०१
घाँसको बीउ	मे.टन	१८.९५	१०.४४	६.९७	८७७	९.१८
विवेसिक आलु बीउ	संख्या	२२२,९२४	२,९५,४२६	२,२७,१६९	२,००,५८३	२,८४,४४२
बेर्ना / विरुवा	संख्या	५०६,८६२	५,७३,६७९	७,०६,७६३	४,८७,५६१	७,३९,९९७
राईजोरियम कल्चर	पाकेट	४,१०७	४,११४	३,६२७	५,२०१	५,९२८

कृषि अनुसन्धान परिषद्ले बीउ उत्पादनको लक्ष्य निर्धारण गर्दा राष्ट्रिय बीउ मागको आधारमा नभई आफूले उत्पादन गर्नसक्ने बीउको मात्र लक्ष्य निर्धारण गरी सोही अनुरूपको प्रजनन बीउ र मूल बीउ उत्पादन गरेको देखियो। यसरी नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदबाट उत्पादित प्रजनन बीउ र मूल बीउले नेपालको समग्र बीउ आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सकेको देखिएन।

३५. **समन्वय** – कृषि अनुसन्धान परिषद् (कार्य सञ्चालन) विनियम, २०४९ को नियम २ क अनुसार परिषद्ले आफ्नो कामकारवाही सम्बन्धमा नेपाल सरकार तथा अन्य निकायसँग समन्वय गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। कृषि अनुसन्धान पश्चात सीफारिस भई उन्मोचन भएका जात र प्रविधिको प्रसारमा रहेका निम्न कुराको उचित व्यवस्थापन नभएको कारण समन्वयात्मक कार्यान्वयन हुन नसकेको देखियो।

- कृषि प्रसार र अनुसन्धानबीच समन्वय गर्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था नहुनु।

- सीफारिस गरिएको जात तथा प्रविधिको अनुसन्धानकर्ताद्वारा स्वामित्व ग्रहण गर्ने कानूनको अभाव ।
- जात उन्मोचन तथा सीफारिस गर्ने सर्वोच्च निकायमा अनुसन्धानकर्ताको प्रभावकारी भूमिका नहुनु ।
- बालीका जात उन्मोचन गर्ने कार्य विधि ऐन कानून भए जस्तै प्रविधि उन्मोचन गर्नकोलागि आवश्यक ऐन कानून तर्जुमा नभएको ।

३६. **अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसँग सम्पर्क** – कृषि अनुसन्धान तथा विकासको क्षेत्रमा काम गर्ने विभिन्न राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय संस्था एवं विश्वविद्यालयहरूसँग सम्पर्क गरी परिषद्को सञ्चालनमा रहेका अनुसन्धान केन्द्रहरूमा अनुसन्धान कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिदै आएको छ । कृषि अनुसन्धानको अन्तर्राष्ट्रिय संगठन जस्तै अन्तर्राष्ट्रिय धानबाली अनुसन्धान प्रतिष्ठान, अन्तर्राष्ट्रिय मकै र गहुँ विकास केन्द्र, अन्तर्राष्ट्रिय सुख्खा क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र आदि संस्थाहरूसँग सहकार्य गर्नुको साथै अनुवांशिक श्रोतको आदानप्रदान समेत भइरहेको देखिएकोमा उक्त संस्थाहरूसँगको सम्पर्क र समन्वयबाट प्राप्त उपलब्धिको तथ्याङ्क उपलब्ध नहुँदा विश्लेषण गर्न सकिएन ।

३७. **कृषि अनुसन्धानमा जीन बैङ्क** – परिषद् अन्तर्गत २०६७ मा जीन बैङ्कको स्थापना भई आफ्नो कार्य सञ्चालन गरी आएको छ । यसले नेपालको कृषि अनुसन्धानमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने देखिन्छ । यस बैङ्कमा नेपाल तथा विदेशका कृषि तथा पशुपंक्षीको बंश संरक्षण गरिएको छ । स्थापनाकालदेखि जीन बैङ्कमा करिब ९० बालीका ११ हजार ३८९ एक्सेसनहरू संरक्षण गरी राखिएको छ । जीन बैङ्कमा संरक्षित वनस्पतिक अनुवांशिक श्रोतहरू भावी प्रयोगको निमित्त सुरक्षित संरक्षण, दिगो विकासको निमित्त प्रजनन पदार्थ, कृषि उत्पादनको लागि प्रत्यक्ष प्रयोग, कृषि प्रणालीमा विविधताको संरक्षण, वैज्ञानिक परीक्षण तथा पूर्व बाली प्रजननको लागि विशेष महत्व राख्दछन् । जीन बैङ्क स्थापनाको उद्देश्यबमोजिम कृषि अनुसन्धान भई प्रतिस्थापन गरिएका तर लोकप्रिय जातहरूको संरक्षण तथा कृषि तथा पशुपंक्षीको बंश संरक्षण तथा परिचालन का लागि जर्मप्लाज्मको आदानप्रदान सम्बन्धी ठोस नीति नियम नभएको र कृषि जैविक विविधताको संरक्षण, सदुपयोग तथा लाभको बाँडफँडको लागि राष्ट्रिय ऐन नभएको अवस्थाले नेपालमा स्वादिष्ट कहलिएका भिनुवा चामल बाग्लुङ, जोरायल बास्मती चामल डोटी, तिल्की चामल दाङ, जुम्ली मासी धान जस्ता स्थानीय जातको बीउ उत्पादन र बिक्रीगरीसोबाट विदेशी मुद्रा आर्जन गर्न सकिनेमा कृषि अनुसन्धान परिषद्बाट मौलीक बालीनाली तथा स्थानिय प्रविधिको प्रयोग सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्न सकेको देखिएन ।

३८. **उन्मोचित जातहरू** – राष्ट्रिय बीउविजन नीति, २०५६ को बुँदा नं. ३.१.३ अनुसार कृषि अनुसन्धानबाट विकसित नयाँ जातहरू उन्मोचन गरिनुपर्ने व्यवस्था छ । साथै बीउविजन ऐन, २०४५ ले उन्मोचित जातहरू मात्र प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ । नेपालमा बीउविजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्रमा सुचिकृत कृषि अनुसन्धानबाट सीफारिस भई उन्मोचन भएको जात र प्रविधि रोग वा कीराको समस्याको कारण किसानले आत्मसात गर्न नसकेको अवस्थामा उक्त जात सूचीबाट हटाउने गरिएको छ । हालसम्म धानको १२, मकैको ८, गहुँको १३, दलहन बालीको २, तेलहन बालीको १ र आलुको ११ जात सूचीबाट हटाईएको छ । यसरी किसानले आत्मसात गर्न नसक्ने जात र प्रविधिको अनुसन्धान प्रभावकारी देखिएन ।

३९. **प्रसार र उत्पादन वृद्धि** – कृषि अनुसन्धान परिषद् (कार्य सञ्चालन) विनियम, २०४९ को विनियम ४(३) अनुसार वातावरण अनुकूल दिगो रूपमा कृषिको उत्पादकत्व बढाउने खालको अनुसन्धान गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । कृषि अनुसन्धान परिषद्बाट अनुसन्धान भई सीफारिस भए तापनि सीफारिस भएको जातमध्ये प्रसारमा ल्याई उत्पादन बढाउन नसकेको अवस्था पनि देखियो । केही ५ बाली तथा प्रविधिको अवस्था निम्नानुसार छ:

क्र.सं.	सीफारिस भएको जात र प्रविधि	प्रसारमा ल्याउन नसकिएको कारण
१.	तरहरा १ (धान)	मोटो धान भएको कारण किसानलाई भात खान मन नपरेको
२.	रामपुर हाइब्रिड-२ (मकै)	यो मकै बढी धान उत्पादन दिने (७ मे.ट. प्रतिहेक्टर) भएतापनि निजि बिउ उत्पादक कम्पनीहरू बिउ उत्पादन गर्न तयार नहुँदा व्यावसायिक स्केलमा बिउ उत्पादन हुन नसकि प्रसार हुन नसकेको ।
३.	सुन्तला र जुनारमा फल कुहाउने किरा नियन्त्रण प्रविधि	कृषकले आफ्नो बगैँचामा मात्र प्रविधि प्रयोग गरेर किरा नियन्त्रण नहुने हुँदा गाउँ समुदायमा सबैले प्रविधिको प्रयोग गरे मात्र किरा नियन्त्रण हुन सक्ने ।

क्र.सं.	सीफारिस भएको जात र प्रविधि	प्रसारमा ल्याउन नसकिएको कारण
४.	आँपको काण्ड सुकाउने गवारोको व्यवस्थापन	किसानको पावर स्प्रे किन्ने क्षमता नहुनु ।
५.	शून्य खनजोत प्रविधि	भारपात व्यवस्थापनमा कठिनाई तथा कृषकको उपकरणमा पहुँच नहुनु ।

कृषि अनुसन्धान परिषद्बाट अनुसन्धान भई सीफारिस भएका तरहरा १, रामपुर हाईब्रिड २, सुन्तला र जुनारमा किरा नियन्त्रण प्रविधि, आँपको काण्ड सुकाउने गोवारो व्यवस्थापन र शून्य खनजोत प्रविधि आदिलाई प्रसारमा ल्याई उत्पादन बढाउन नसकेको देखियो ।

४०. **लोकप्रिय बाली** – विगत २६ वर्षमा राष्ट्रको लागि कृषि अनुसन्धानको क्षेत्रमा परिषद्ले दिएका जनजिब्रोमा आईरहने प्रभावकारी अनुसन्धान तथा कृषि समस्याको समाधानका लागि गरिएका सीफारिसलाई अध्ययन गर्दा परिषद्ले धानमा लोकप्रिय जातहरू जस्तै: राधा ४, हर्दिनाथ १, राधा १२, स्वर्णसब १ र रामधान जस्ता मिठो तथा मसिनो धानको जात गरिमा र महिमा, सुख्खा सहन सक्ने जातमा हालसालै उन्मोचन भएका धानका जातहरूमा सुख्खा ३, सुख्खा २ र सुख्खा १ लोकप्रिय देखिएका छन् । जुम्ला क्षेत्रका लागि उन्मोचित जातहरू जस्तै चन्दननाथ १ र चन्दननाथ ३, गहुँमा पहाडी क्षेत्रको लागि उन्मोचित जात डब्लु के १ हजार २०४, तराई क्षेत्रको लागि गौतम, विजय र भृकुटी, एन.एल. ९७१ जस्ता जातहरू लोकप्रिय छन् । मकैमा पहाडको लागि उन्मोचित जात मनकामना ३ र देउती, आलुमा जनकदेव, काउलीमा खुमल ज्यापु, गोलभेंडामा सिर्जना हाईब्रिड लोकप्रिय देखिएका छन् । सुन्तला जातका फलफूलमा कागतीको व्यवसायिक खेतीको लागि सुनकागती १ र सुनकागती २ तराई र भित्री मधेश क्षेत्रमा अत्यन्त लोकप्रिय भएका छन् । बाखा पालनमा नयाँ जातको बोयर बाखाले मासु उत्पादन बढी दिइ आयआर्जनमा वृद्धि गर्ने भएकोले मध्यपहाडी क्षेत्रमा लोकप्रिय देखिएको छ । माछापालनमा रेन्वो ट्राउटको गुणस्तर र स्वाद राम्रो भई महङ्गो मुल्यमा बिक्री हुने हुँदा चिसो पानी बग्ने पहाडी भेगमा निकै लोकप्रिय छ । कुखुरापालनमा टर्की, गिरिराजा कुखुरा सानादेखि मध्यम किसानसम्म पारिवारिक पोषण तथा आयआर्जनको कारणले लोकप्रिय छन् । बंगुरपालनमा पाखीवास कालोबंगुर (धरानेकालो बंगुर) ले पूर्वी पहाडी तथा पूर्वी तराईमा व्यापकता पाएको छ । घाँसवालीमा कामधेनु जै, नेत्र जै, वर्षिम (ग्रिन गोल्ड), नेपियर (हात्ती घाँस १) जस्ता उन्नत जातहरू व्यवसायिक पशुपालनको लागि कृषकहरूको रोजाईमा परेका छन् । तरकारी खेतीको लागि प्लाष्टिक टनेल प्रविधि लोकप्रिय भई पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा वेमौसमी तरकारी उत्पादनमा समेत वृद्धि भएका छन् । तर यस्ता प्रविधिहरू व्यापक प्रचार प्रसार नभएको हुँदा अनुसन्धानले सार्थकता पाउन सकेको देखिएन ।

४१. **नयाँ बाली तथा प्रविधि विकासको अवस्था** – परिषद्को स्थापना (२०४८) पश्चात धानका ४८, मकैका २५, गहुँका २४ र दलहन लगायत अन्य बालीका १०७ गरी जम्मा २०४ जातको विकास एवं उन्मोचन गरिएको छ । फलस्वरूप यसै अवधिमा धानको उत्पादन तथा उत्पादकत्व क्रमश ४८.९% र ४३.४% ले वृद्धि भएको देखिएको छ । त्यसै गरी मकैमा ९०.१% र ५३.७%, गहुँमा १२०.३% र ७६.४%, आलुमा ३९९.४% र ६९.९%, उखुमा २३५.५% र ३७.५% र तेलवालीमा ८५.१% र ३७.१% ले क्रमशः उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि भएको तथ्याङ्कले देखाएको छ । २०७३/७४ मा कृषि तथा वन क्षेत्रको उत्पादन वृद्धि दर ५.२५% रहेको थियो भने मत्स्य क्षेत्रको उत्पादनवृद्धि दर ६.८६% थियो । बेलाबखत देशव्यापीरूपमा देखिएका तथा स्थान विशेषमा देखिएका समस्याहरूको समाधानका लागि प्रविधिहरूको विकास एवं विस्तार गरिएको छ । पशुपंछी अनुसन्धानको क्षेत्रमा गिरिराज कुखुरा, बोयर बाखा एवं माछा अनुसन्धानको क्षेत्रमा रेन्वो ट्राउट माछा उत्पादन प्रविधि कृषकहरू माझ लोकप्रिय भई सम्बन्धित क्षेत्रमा आयआर्जनको भरपर्दो श्रोतको रूपमा विकसित भैरहेका छन् । त्यस्तै गरी फलफूलको अनुसन्धानमा कागती (सुन कागती (१) र सुन कागती (२) उत्पादन प्रविधि लोकप्रिय भएको छ भने तरकारीमा विभिन्न वेमौसमी तथा प्लास्टिक टनेल प्रविधि कृषकले अत्यधिक मात्रामा अपनाई आय आर्जन गरेका छन् । गोलभेंडामा सिर्जना हाईब्रिडले अत्यधिक उत्पादन तथा आमदानी दिएको छ । यस्ता बाली र प्रविधिको व्यापक प्रसार भई समग्र उत्पादन वृद्धि हनुसकेको छैन ।

४२. **परिस्थितिकीय परिवर्तनमा अनुसन्धान** – कृषि अनुसन्धान परिषद् (कार्य सञ्चालन) विनियम, २०४९ ले नेपालको हावापानी अनुकूल हुने उपयुक्त कृषि प्रविधि विकासको लागि उद्देश्यमुलक अनुसन्धानमा जोड दिईनुपर्ने व्यवस्था छ । परिस्थितिकीय परिवर्तनबाट कृषि क्षेत्रमा नकारात्मक प्रभाव परिरहेको वर्तमान अवस्थामा पारीस्थितिकीय अनुसन्धानको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । परिषद् अन्तर्गत उच्च पर्वतीय कृषि

अनुसन्धान प्रतिष्ठान जुम्ला स्थापना गरिए तापनि क्षेत्र सुहाउँदो उल्लेखनीय अनुसन्धान कार्य नभएको, उच्च पहाडतर्फ बढ्दो तापक्रमले खेती योग्य जग्गाको क्षेत्रफल बढिरहेको, पहाडी ग्रामीण क्षेत्र वृद्धवृद्धाको आश्रयस्थल भएको तथा युवा शक्ति बाहिरिएको, मौषमको तालिकामा फेरबदल हुने गरेकोमा सोलाई सम्बोधन हुने गरी समयमै प्रभावकारी अनुसन्धान भएको पाईएन । यसमा हालको आवस्थाका केही उदाहरणहरु निम्नानुसार छनः

- पानी कम पर्ने तथा सुख्खाको समस्या देखा परेमा कम पानीमा लगाउन सकिने धानको जातहरु सुख्खा धान १, सुख्खा धान २, सुख्खा धान ३, सुख्खा धान ४, सुख्खा धान ५, सुख्खा धान ६ सीफारिस गरिएकोमा सुख्खा धान १, सुख्खा धान २, सुख्खा धान ३ हाल कृषकहरु माझ लोकप्रिय हुँदै गइरहेको छ, साथै हर्दीनाथ ३, बहुगुनी १ र बहुगुनी २ अनुसन्धान प्रक्रियामा रहेको पाईयो ।
- अतिवृष्टीले डुवानको समस्या देखा परेमा १२ देखि १५ दिनसम्म पानीमा डुब्दा पनि केही नहुने धानको जातहरु स्वर्ण सब१, साँवा मसुली सब१ र सेहराङ्ग सब१ सीफारिस गरिएको ।
- बढ्दो तापक्रम सहन सक्ने गहुँ (भृकुटी, बाँणगङ्गा) सीफारिस भैसकेको तथा मकै (रामपुर हाइब्रीड ८ र १०) का जातहरु विकास गर्न अनुसन्धान प्रक्रियामा रहेको ।
- टिलापिया जातको माछा सामान्यभन्दा तातो पानीमा पाल्न सकिने (४० डिग्री सेन्टीग्रेडसम्म) ।
- गहुँ, मकै र राजमाको सफल खेती गर्न जिरो टिल सिड ड्रिल मेशिनको प्रयोग -शून्य खनजोत प्रविधि) गरी २०-२५ प्रतिशत कम खर्चका साथै ३५% सम्म सिंचाइमा पानीको बचत हुने ।

उच्चपहाडतर्फ बढ्दो तापक्रमले खेतीयोग्य जग्गाको क्षेत्रफल बढिरहेका अवस्थामा त्यस क्षेत्रको लागि उपयुक्त बालीनाली तथा प्रविधिहरु पहिचान गर्न अनुसन्धानको जरुरी भएको व्यहोरा विज्ञहरुबाट जानकारी गराईएको छ । विकसित परिवेशसँगै शून्य खनजोत प्रविधि, माटोविहीन खेतीको प्रविधि जस्ता नवीन प्रविधिको अनुसन्धान हुनसकेको देखिएन ।

४३. **परिषद्बाट अनुगमन र मूल्याङ्कन** – कृषि अनुसन्धान परिषद्बाट सीफारिस भई प्रसारमा रहेका विभिन्न कृषि बीउबिजन तथा प्रविधिले उत्पादनमा पारेको प्रभावसम्बन्धमा परिषद्बाट अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी उक्त कृषि बीउबिजन तथा प्रविधि कार्यान्वयनमा पुनरावलोकन गरिएको हुनुपर्दछ । परिषद्का विभिन्न केन्द्र र कार्यालयहरुले वात्थ अनुसन्धान स्थलहरुमा कृषकको निरन्तर सम्पर्कमा रही नयाँ र पुराना प्रविधिको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने गरेको प्रसार निकायहरूसँग नियमित बैठक, प्राविधिक कार्यशाला गोष्ठी मार्फत प्रविधिमा आईपरेका समस्याहरुबारे जानकारी प्राप्त गर्ने र आवश्यकता अनुसार फिल्डमा गई स्थलगत निरीक्षण गर्ने गरिएको देखियो । तथापि परिषद्बाट उपलब्ध बीउबिजनको प्रयोग र सोको प्रभाव सम्बन्धमा अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी पृष्टपोषण लिई सबै अनुसन्धान प्रकृत्यामा सुधार गरेको पाईएन ।

राष्ट्रिय गहुँबाली अनुसन्धान कार्यक्रमसँगको सहकार्यमा विकास गरिएको गहुँको जात एन.एल. ९२७ मा बाँभोपन देखिएपछि त्यसको कारण पत्ता लगाएर समाधानकोलागि माटोमा चिस्यान बढी हुने (माटोमा चिस्यान बढी र माटोमा बोरोन तत्वको कमी) कोशी नदीभन्दा पूर्वका तराई क्षेत्रमा उक्त जात नलगाउने र लगाउने परे पानीको उचित निकास र बोरोन तत्वको सीफारिस मात्रमा प्रयोग गरेर मात्र लगाउन सीफारिस गरिएको त्यस पश्चात पूर्वी तराईमा गहुँमा बाँभोपनको समस्या निराकरण भएको ।

आँपको हाँगा सुकाउने गबारोको समस्या समाधानको लागि प्रविधि विकास गरेर केही ठाँउमा प्रदर्शन समेत गरेर प्रसार र कृषकलाई समेत देखाईएको तर अनुगमनको क्रममा उक्त प्रविधि विस्तार हुन नसकेको देखेपछि कृषकसँग जानकारी लिँदा पावर स्प्रेयर नभएर आँपको बोटमा स्प्रे गर्न नसकिएको जानकारी पाईएको तत्पश्चात पावर स्प्रेयर अनुदानमा खरिद गर्न कृषि प्रसार कार्यक्रमसँग सम्पर्क गर्न सुझाव दिएको देखियो । तथापि परिषद्ले गरेको प्रयासले समग्र किसानका समस्या समाधानका गर्न सकेको देखिएन ।

४४. **जनशक्ति व्यवस्थापन** – नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐन २०४८ ले परिषद्का कार्यकारी निर्देशकको कार्यकाल ४ वर्षको हुने र निजको पुनः नियुक्ति समेत हुनसक्ने व्यवस्था गरेको छ । परिषद्को २७ वर्षे कार्यकालमा ३१ कार्यकारी निर्देशकले नेतृत्व गरेकोमध्ये २ देखि तीन वर्ष नेतृत्व गर्ने कार्यकारी

निर्देशकको संख्या ३ मात्र रहेको देखियो । त्यसैगरी परिषद्बाट मनोनित भई अध्ययन विदामा विदेशमा अध्ययन गर्न गएका २५६ कर्मचारीमध्ये १६ कर्मचारी सेवामा फर्केका छैनन् । परिषद्मा दरबन्दीबमोजिम कर्मचारी नभएको अवस्थामा हाल ४१ प्राविधिक विदेशमा अध्ययन विदामा गएको देखिएको छ । यसरी अनुसन्धान गर्ने संस्थामा रहेको अस्थिर र अल्पकालीन नेतृत्व तथा अध्ययन विदामा विदेश गई सेवामा नफर्कने प्रवृत्तिले कृषि अनुसन्धान कार्यमा प्रत्यक्ष असर गरेको पाईयो ।

४५. **प्रतिभा पलायन** – नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्, कर्मचारी प्रसाशन विनियमावली २०४९ नियम ३७, ३८, र ३९(क) मा उच्चशिक्षाका लागि स्वदेश तथा विदेशमा अध्ययन तथा तालिममा छनोट भई जाने कर्मचारीले तोकिएको अध्ययन अवधि समाप्त भई कार्यालयमा फर्की विनियमा तोकिएको अवधि अनिवार्य सेवा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । परिषद्ले तलब तथा अन्य सुविधा सहित अध्ययन विदा दिई विपेशज्ञ जनशक्ति उत्पादनका लागि विदेश पठाएको, त्यसैगरी परिषद्बाट मनोनित भई अध्ययन विदामा विदेशमा अध्ययन गर्न गएका २५६ कर्मचारीमध्ये १६ कर्मचारी सेवामा फर्केका छैनन् । परिषद्मा दरबन्दीबमोजिम कर्मचारी नभएको अवस्थामा हाल ४१ प्राविधिक विदेशमा अध्ययन विदामा गएको देखिएको छ । यसरी अनुसन्धान गर्ने संस्थामा रहेको अस्थिर र अल्पकालीन नेतृत्व तथा अध्ययन विदामा विदेश गई सेवामा नफर्कने प्रवृत्तिले कृषि अनुसन्धान कार्यमा प्रत्यक्ष असर गरेको पाईयो ।

नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐन, २०४८ को दफा ७ उपदफा २ अनुसार परिषद्बाट मनोनित भई अध्ययन विदामा स्वदेश वा विदेशमा अध्ययन गर्न जाने कर्मचारीले गरेको कबुलियतनामामा परिषद्बाट पूर्व विदा स्वीकृत नलिई विदेशमा नै बसी निर्धारित समयभित्र स्वदेश फर्की परिषद्मा गर्नुपर्ने सेवा अवधि पुरा नगरेमा वा कुनै पनि कारणबाट परिषद्को सेवाबाट अलग भएमा परिषद्ले अवकाश दिई अध्ययन अवधिभर भुक्तानी भएको तलब, भत्ता, हवाई भाडा तथा परिषद् वा विदेशी राष्ट्र, संघसंस्थाहरुबाट उपलब्ध गराएको छात्रवृत्ति लगायत सबै किसिमको रकमहरु र निजले अध्ययन पश्चात सेवा गर्नुपर्ने अवधिको तलब भत्ताको रकम समेत जोडी घर घराना जाय जेथाबाट सरकारी बाँकी सरह असुल उपर गर्नुपर्ने व्यहोरा सहितको कबुलियत गरेको हुँदा अध्ययन विदा समाप्त भै कार्यालयमा गैर हाजिर रहेका कर्मचारीलाई परिषद्को विनियमावली, २०४९ तथा कबुलियतअनुसार कारवाही गरी सो अवधिमा भुक्तानी भएको सरकारी तलब भत्ता लगायत सुविधा तथा कबुलियत अनुसार अध्ययन पश्चात सेवा गर्नुपर्ने अवधिको तलब भत्ता समेत गणना गरी असुल गरिनुपर्दछ । अध्ययन अवधि समाप्त भएपश्चात पनि नफर्केमा निजले अध्ययन मा जाँदा गरेको कबुलियत बमोजिमको सेवा शर्तको पालनासम्बन्धमा कडाई गरी नफर्कने कर्मचारीलाई निजले पाएको तलब भत्ता, छात्रवृत्ति तथा अन्य सुविधा समेत असुल गरी कारवाही गरेको देखिएन ।

४६. **संस्थागत स्वायत्तता र जनशक्ति उत्पादन** – नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐन, २०४८ ले स्वायत्त निकायको रूपमा कृषि अनुसन्धान परिषद्को स्थापना भई अनुसन्धान कार्यलाई विशिष्टीकरण गरिए तापनि कृषि विकास मन्त्रालयको प्रत्यक्ष नियन्त्रण र निर्देशनमा काम गर्नुपर्ने तथा बजेट सीमा र रकमान्तर समेतमा मन्त्रालयको नियन्त्रण रहने गरेको देखियो । मन्त्री अध्यक्ष भए तापनि बोर्डले गरेको निर्णय मन्त्रालयबाट फेरबदल हुने, कृषि अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि कृषि अनुसन्धानको क्षेत्रको विज्ञ व्यक्ति मन्त्रालयमा निर्णायक तहमा नहुँदा कृषि अनुसन्धानसम्बन्धी विषय ओभरलमा परेको परिषद्को भनाई रहेको छ । अनुसन्धान आयोजनाको कार्यक्रम बजेट सञ्चालनमा कार्यालय प्रमुखभन्दा सम्बन्धित वैज्ञानिकलाई बढी जिम्मेवार बनाउनुपर्छ । हालको अवस्थामा अधिकांश कार्यालयहरुमा सम्बन्धित वैज्ञानिकले कार्यक्रम बजेट सञ्चालन गर्न सीफारिस गर्ने गरे तापनि यसलाई अनिवार्य नगरेको हुँदा कतिपय कार्यालयमा यस्तो अभ्यास गरेको पाइदैन । वैज्ञानिकहरुलाई अध्ययन अनुसन्धानमा निरन्तर खट्ने उचित कार्यवातावरण रहेको पाईएन । साथै कृषि अनुसन्धानका क्षेत्रमा जनशक्तिको न्यूनता पुरा गर्नका लागिपहल गरेको देखिएन ।

परिच्छेद ४ सुभाव तथा निष्कर्ष

४७. **सुभाव** – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभाव प्रस्तुत गरिएको छः
- ४७.१ **चुनौती र अवसरहरु** – चुनौती र अवसरहरुको विश्लेषण गरी परिषद्लाई अग्रणी कृषि अनुसन्धान निकायमा परिणत गर्नुपर्दछ ।
- ४७.२ **जनशक्ति** – अनुसन्धान कार्यमा खटिने वैज्ञानिक तथा प्राविधिक जनशक्तिको अभावमा पर्ने असरलाई मूल्याङ्कन गरी समयमै पदपूर्तिको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- ४७.३ **श्रोत र उपलब्धि** – कृषि अनुसन्धान परिषद्को उपलब्ध श्रोत र उपलब्धिबीचको अन्तर विश्लेषण गरी जग्गाको पूर्ण उपयोग, मानव श्रोत प्राप्त र उपयोग, तथा सीफारिस मापदण्ड र उत्पादन दरबीच तादात्म्यता कायम गरिनुपर्दछ ।
- ४७.४ **कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोष** – कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोषबाट प्राप्त नतिजाको सम्बद्ध पक्षसँग समन्वय गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ ।
- ४७.५ **परिषद्का निर्णय कार्यान्वयन** – परिषद्ले गरेको निर्णयहरुको यथार्थ कार्यान्वयन गरी अनुसन्धानको प्रभावकारिता बढाउनुपर्दछ ।
- ४७.६ **किसानको माग र अनुसन्धान** – कृषकको मागमा आधारित अनुसन्धान प्रणाली अवलम्बन गरिनुपर्दछ ।
- ४७.७ **राष्ट्रिय आवश्यकतामा सम्बोधन** – राष्ट्रिय उत्पादनमा सकारात्मक प्रभाव ल्याउनका लागि कृषि प्रविधिको प्रचार प्रसार तथा सेवाको सहज र सुलभ पहुँच अभिवृद्धिका लागि प्रभावकारी कदम चालिनु आवश्यक देखिन्छ ।
- ४७.८ **अनुसन्धानमा एकद्वार प्रणाली** – कृषि अनुसन्धान विकास कोष लगायत सरकारी गैरसरकारी संघसंस्थाले समेत अनुसन्धान कार्य गरेको देखिएकोमा उचित समन्वय नहुँदा एकै प्रकृतिको अनुसन्धान विभिन्न निकायबाट समेत हुन गई दाहोरो खर्च हुने तथा अनुसन्धानको एकीकृत अभिलेख नरहने हुँदा अनुसन्धानमा एकद्वार प्रणालीको स्थापना गरिनुपर्दछ ।
- ४७.९ **वित्तीय व्यवस्थापन** – कृषिमा राष्ट्रिय बजेटको बढोत्तरीसँगै कृषि मन्त्रालय र कृषि अनुसन्धान परिषद्को वार्षिक बजेट क्रमश बढ्दै गए तापनि विषयको गाम्भीर्यता अनुसार बजेट व्यवस्था र कार्यान्वयन हुनुपर्दछ ।
- ४७.१० **गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि** – मुलुक अन्य क्षेत्रमा समेत पछाडि परेको अवस्थामा कृषिप्रधान मुलुकको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि तथा वन क्षेत्रको अंशलाई वृद्धि गरिनुपर्दछ ।
- ४७.११ **खर्च र उपलब्धि** – कृषि अनुसन्धामा भएको खर्च वृद्धि अनुसार उपलब्धी हासिल गर्नुपर्दछ ।
- ४७.१२ **वैदेशिक रोजगारी र खाद्यान्न आयात** – युवा श्रमशक्तिलाई कृषिमा आकर्षण गर्ने वातावरण तथा युवामैत्री र सजिला कृषियन्त्रको अनुसन्धान गरी प्रयोगमा जोड दिनुपर्दछ ।
- ४७.१३ **उत्पादकत्वमा सुधार** – कृषि अनुसन्धानबाट जमिन तथा बालीको उत्पादकत्वमा उल्लेख्य सुधार गर्नुपर्दछ ।
- ४७.१४ **कृषि प्रविधि** – भौगोलिक धरातल अनुसारका खनजोत गर्ने, बाली रोप्ने तथा स्याहार्ने, सजिलो सस्तो र कृषकमैत्री यन्त्र उपकरणको अनुसन्धान गरी कृषको पहुँच सहज बनाउनुपर्दछ ।
- ४७.१५ **आम्दानीको उपयोग** – परिषद्को ननअपरेटिभ खातामा रहेको मौज्जात उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रयोग गरी श्रोत साधनको दक्षतापूर्वक परिचालन हुनुपर्दछ ।
- ४७.१६ **उत्पादन मौज्जात** – परिषद्को मौज्जातमा रहेको उत्पादित बीउ तथा अन्य उत्पादन लामो समयसम्म मौज्जात राखिँदा अनुसन्धानमा गरिएको खर्च तथा बीउको उत्पादकत्व समेत नष्ट हुने हुँदा सरोकारवाला तथा कृषकहरूसँग समन्वय गरी समयमै बीउ प्रसारमा जोड दिईनुपर्दछ ।

- ४७.१७ **लागत र उपलब्धि** – कृषि अनुसन्धान लागत र भौतिक उपलब्धि तथा गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको अंश वृद्धिका लागि कृषि अनुसन्धान क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि अन्तर्राष्ट्रिय स्थापित मान्यता अनुरूप गरिनुपर्दछ ।
- ४७.१८ **अनुसन्धान खर्चको अवस्था** – कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको कम्तिमा १ प्रतिशत कृषि अनुसन्धानमा लगाउनुपर्ने मान्यता (विश्व बैंक, १९८०) को भए तापनि नेपालमा यस्तो लगानी ०.२५ देखि ०.५० सम्म मात्र भएकामा त्यसमा सम्बद्ध निकायमा विश्लेषण हुनुपर्दछ ।
- ४७.१९ **बीउको व्यवस्थापन** – बीउविजनको नियमन र व्यवस्थापनमा सहयोगीको रूपमा रहेको परिषद्ले आफ्नो भूमिका प्रभावकारीरूपमा देखाउनुपर्दछ ।
- ४७.२० **बीउ माग र आपूर्ति** – नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्बाट उत्पादित प्रजनन बीउ र मूल बीउले नेपालको समग्र बीउ आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने गरी उत्पादन र वितरणको व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।
- ४७.२१ **बीउ आयात स्थिति** – बीउ आयातमा कमी आउने गरी कृषि अनुसन्धान परिषद् लगाएत सम्बद्ध अन्य निकायहरूले बीउ उत्पादन वृद्धि गरी भुक्तानी सन्तुलनमा टेवा दिनुपर्दछ ।
- ४७.२२ **बीउ प्रतिस्थापनको अवस्था** – प्रत्येक वर्ष २५ प्रतिशत बीउको प्रतिस्थापन गरी उत्पादनमा वृद्धि गरिनुपर्दछ ।
- ४७.२३ **बीउविजन र बस्तुउत्पादन** – नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्बाट उत्पादित प्रजनन बीउ र मूल बीउले नेपालको समग्र बीउ आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने गरी बीउविजनको उत्पादन व्यवस्थापन गरिनुपर्दछ ।
- ४७.२४ **समन्वय** – प्रसार र अनुसन्धान गर्ने निकायबीच समन्वय गर्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- ४७.२५ **अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसँग सम्पर्क** – कृषि अनुसन्धान तथा विकासको क्षेत्रमा काम गर्ने विभिन्न राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय संस्था एवं विश्व विद्यालयहरूसँग सहकार्य गरी नयाँ जात र प्रविधिको आदान प्रदानद्वारा कृषि उत्पादनमा वृद्धि गर्नुपर्दछ ।
- ४७.२६ **कृषि अनुसन्धानमा जीन बैङ्क** : कृषि अनुसन्धान भई प्रतिस्थापन गरिएका तर लोकप्रिय जातहरूको संरक्षण र कृषि तथा पशुपंक्षीको बंश संरक्षणका लागि जर्मप्लाज्मको आदानप्रदानसम्बन्धी ठोस नीति नियम बनाई जैविक विविधताको संरक्षण, सदुपयोग तथा लाभको बाँडफाँडको लागि राष्ट्रिय ऐन बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ ।
- ४७.२७ **उन्मोचन जातहरू** – बीउविजन ऐन, २०४५ ले उन्मोचित जातहरू मात्र प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था गरेकाले प्रयोगमा आएका बीउविजन सम्बन्धमा अनुगमन प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।
- ४७.२८ **प्रसार र उत्पादन वृद्धि** – किसानलाई मन पर्ने जातको बीउविजन र प्रविधिको उपलब्धता, प्रविधिको बारेमा प्रसार, बीउ उत्पादन र उत्पादनको व्यवस्थापनमा कृषकको आवश्यकता विश्लेषण गरी अनुदान उपलब्ध हुनुपर्दछ ।
- ४७.२९ **कृषि बालीहरू** – किसानको मागमा आधारित अनुसन्धानमा जोड दिई लोकप्रिय बालीको प्रचार प्रसारमा जोड दिईनुपर्दछ ।
- ४७.३० **नयाँ बाली तथा प्रविधि विकास** – नयाँ बाली र प्रविधिको व्यापक प्रसार भई समग्र उत्पादन वृद्धि हुन नसकेकोले प्रत्येक किसानको कानकानमा पुग्ने गरी प्रचार प्रसारमा जोड दिनुपर्दछ ।
- ४७.३१ **परिस्थितिकीय परिवर्तनमा अनुसन्धान** – विकसित परिवेशसँगै शुन्य खनजोत प्रविधि, माटो विहीन खेतीको प्रविधि वृद्धिवृद्धा तथा महिलामैत्री प्रविधि र जातको अनुसन्धानमा जोड दिनुपर्दछ ।
- ४७.३२ **परिषद्बाट अनुगमन र मूल्याङ्कन** – कृषि अनुसन्धान परिषद्बाट उन्मोचन भएका बालीनालीको प्रयोग सोको उत्पादन अवस्था तथा कृषि क्षेत्रमा उक्त बालीको प्रभावकारिता सम्बन्धमा अध्ययन र विश्लेषण तथा अनुगमन र मूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ ।
- ४७.३३ **प्रतिभा पलायन** – पटक पटक संस्थाको नेतृत्व परिवर्तन गर्ने र वैज्ञानिकहरू विदेश गई सेवामा नफर्कने प्रवृत्ति अन्त्य गरिनुपर्दछ ।

- ४७.३४ **संस्थागत स्वायत्तता र जनशक्ति उत्पादन** – अनुसन्धान कार्यको विशिष्टीकरण गर्नका लागि ऐनद्वारा गठन भएको स्वायत्त निकायमा कृषि विकास मन्त्रालयसँगको प्रत्यक्ष नियन्त्रण र निर्देशनमा काम गर्नुपर्ने तथा बजेट सीमा र रकमान्तर समेतमा मन्त्रालयको नियन्त्रण छ । कृषि अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि कृषि अनुसन्धान केन्द्रको स्वायत्तता कायम गरी कार्य गर्ने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्दछ ।
४८. **निष्कर्ष** – नेपाललाई कृषि प्रधान देशको रूपमा चिनाउन दिर्घकालीन कृषि अनुसन्धान व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक छ । विश्व बजारमा बढिरहेको अर्गानिक खाद्यान्नको माग र राष्ट्रिय आवश्यकतालाई सम्बोधन हुनेगरी भौगोलिक क्षेत्र र स्थान अनुसार उत्पादन हुने नयाँ बिउ र प्रविधिको विकास आजको आवश्यकता हो । यसका लागि एकिकृत अनुसन्धान प्रणालीको व्यवस्थापन, कृषक तथा युवा मैत्री नयाँ प्रविधि र कृषि यन्त्रको आविष्कार र प्रयोग, कृषि क्षेत्रका लागि आवश्यक जनशक्तिको उत्पादन, कृषि अनुसन्धान क्षेत्रमा उक्त जनशक्तिको उपयोग तथा प्राविधिक र वैज्ञानिकहरूको दक्षता वृद्धि गर्न समयानुकूल ऐन, नियमको परिमार्जन र व्यवस्थापन गरिनुपर्दछ । कृषि अनुसन्धान कार्यलाई अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश अनुरूप सामञ्जस्य गर्नका लागि कृषि सम्बन्धि अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसँगको सम्पर्क समन्वय र संयुक्त अनुसन्धान कार्यशालामार्फत अनुसन्धान उपलब्धिको लागत लाभका आधारमा प्रविधि स्थानान्तरणमा जोड दिँदै कृषि बिउ विजनको उत्पादन र प्रचार प्रसार गरी बीउ आयात घटाउने तथा बीउ प्रतिस्थापन दर वृद्धि गर्नका लागि सर्वसाधारणमा लोकप्रिय वर्णशंकर जातका बीउविजनको अनुसन्धान, उत्पादन तथा आपूर्ति गरिनुपर्दछ । साथै नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदको स्वामित्वमा रहेका साधन र श्रोतको दक्षतापूर्वक परिचालन, रोगकिराको उन्मुलन तथा कृषि अनुसन्धान प्रविधिको उचित उपयोगका लागि मलखाद र सिचाईको व्यवस्थापन समेतबाट प्रजनन बिउ र मुल बिउ उत्पादन वृद्धि गरि सम्बद्ध निकायसँगको समन्वय र सहकार्यमा अनुसन्धान गरेमा कृषि अनुसन्धानले सार्थकता पाउन सक्ने देखिन्छ ।

गरिबी निवारण कार्यक्रम कार्यान्वयन

परिच्छेद -१ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – नेपालले योजनावद्ध विकास प्रक्रिया प्रारम्भ गरेको ६ दशक पूरा गरेको छ । यस अवधिमा पञ्चवर्षीय र त्रिवर्षीय गरी चौधवटा आवधिक विकास योजनाहरू कार्यान्वयन भइसकेका छन् । प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा विकास योजना तथा कार्यक्रमहरूलाई गरिबी निवारण तर्फ केन्द्रित गर्दै देशमा व्याप्त गरिबीको स्तरलाई घटाउन जोड दिएको पाईन्छ । खासगरी नवौं आवधिक योजनादेखि हालसम्मका सबै योजनाहरूले राष्ट्रिय स्रोतसाधनको परिचालन तथा उपयोगलाई गरिबी निवारणमा आवद्ध गरेको देखिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा दैनिक १.९० अमेरिकी डलरभन्दा कम आम्दानी भएका तथा शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता मानव विकास सूचकाङ्कका आधारमा पिछडिएका र लैङ्गिक एवं सामाजिक दृष्टिकोणबाट राष्ट्रिय विकास प्रक्रियामा समावेश हुन नसकेका व्यक्ति तथा समूहलाई गरीब मानिएको छ । पछिल्लो समयमा गरिबीलाई आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीयपक्षसँग सम्बन्धित एक बहुआयामिक विषयको रूपमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय साभा चुनौतीको रूपमा लिइएको छ ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- सञ्चालित कार्यक्रम र उपलब्धि,
- कार्यक्रम सञ्चालनमा स्रोत साधनको परिचालन,
- जीवनस्तरमा आएको सुधार

- नेपालमा लामो समयदेखि गरिबी निवारणका लागि आवश्यक नीति, योजना, कार्यक्रमहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयन भईरहेको छ । यसको लागि जिम्मेवार संस्थागत र संरचनागत प्रबन्धहरू समेत मिलाईएको छ । विशेषतः निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्यालाई घटाई गरिबी निवारणमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउन सरकारी प्रयासमा गरिबी निवारण कोष, युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोषको जस्ता निकायहरूको स्थापना र सञ्चालन गरिएको छ । यसको साथै नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालय तथा निकाय, सहकारी सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूले समेत गरिबी निवारणसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेका छन् । दातृनिकायहरूले समेत गरिबी निवारणलाई नै प्राथमिकतामा राखेर वैदेशिक सहायता प्रदान गरिरहेका छन् । यद्यपी नेपालको वर्तमान अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा अझै पनि १८.७ प्रतिशत जनसंख्या गरिबीको रेखामुनि रहेको अवस्था छ भने गरिबीको आयामहरूलाई हेर्दा मुलुक अझैपनि अतिकम विकसित राष्ट्रको पङ्तिबाट माथि उठ्न सकेको छैन ।
२. **लेखापरीक्षणको औचित्य** - नेपालले डेढ दशक अवधिमा मुख्यतः गरिबी घटाउन केन्द्रित सहस्राब्दी विकास लक्ष्य सम्बन्धी कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरिसकेको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघको पहलमा २०३० सम्ममा हासिल गर्नेगरी दीगो विकास लक्ष्यहरू, पुग्ने गन्तव्यहरू र त्यसको वस्तुपरक ढङ्गबाट मापन गर्ने सूचकाङ्कहरू निश्चित गरिसकेको छ । गरिबी निवारण वेगार दीगो विकास सम्भव नहुने भएकोले दीगो विकास सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रयासले पनि गरिबीलाई बहुआयामिक ढङ्गबाट व्याख्या, विश्लेषण तथा मापन गरी विश्वका गरिब राष्ट्रहरूलाई गरिबीको दुष्चक्रबाट माथि उठाउने सामूहिक प्रयत्न चलिरहेको छ । नेपालले संयुक्त राष्ट्रसंघको दीगो विकास लक्ष्यहरूमा ऐक्यबद्धता जनाएको छ । गरिबी निवारणलाई मुल उद्देश्यको रूपमा लिई सोको लागि गरिबी निवारण कार्यक्रममा प्रत्यक्ष योगदान पुऱ्याउने मुलभूत उद्देश्य सहित स्थापना गरिएको गरिबी निवारण कोषले सोसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गरेको, स्वरोजगार कोषबाट स-साना व्यवसाय सञ्चालनमा सहयोग गरेको लघुउद्यम कार्यक्रम मार्फत स्वरोजगार प्रवर्द्धन गरी गरिबी निवारणमा जोड दिएको, विभिन्न मन्त्रालय तथा निकायहरू, हजारौं गैरसरकारी संघ संस्था र सहकारी संस्थाहरू समेत प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्न भएको देखिन्छ । यस्ता कार्यक्रमको सञ्चालनबाट निरपेक्ष गरिबीको संख्या घटेर सर्वसाधारणको जीवनस्तरमा गुणात्मक सुधार हुनुपर्दछ । तसर्थ गरिबी निवारणका लागि सरकारले तयार गरेको नीति, कार्यनीतिको कार्यान्वयन अवस्था, स्रोतसाधनको परिचालन, दीगो विकासको लक्ष्य हासिल गर्न गरिएका प्रयासहरूको अध्ययन, विश्लेषण गरी समग्रमा गरिबी निवारण कार्यक्रम कार्यान्वयनको मूल्याङ्कन गर्ने अभिप्रायले कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्नका लागि यो विषयको छनौट भएको हो ।
३. **नीतिगत व्यवस्था** - नेपालको संविधान तथा आवधिक योजनाले गरिबी निवारणलाई प्राथमिकतामा राखेका छन् । नवौं योजनादेखि गरिबी निवारणलाई एक सुत्रीय उद्देश्यको रूपमा राखी सोही अनुरूप कार्यक्रमहरू

सञ्चालनमा आईरहेका छन् । गरिबी निवारणसम्बन्धी हाल विद्यमान नीतिगत व्यवस्था निम्नानुसार रहेका छन्:

३.१ चौधौँ आवधिक योजना (२०७३/७४-२०७५/७६)

३.१.१ उद्देश्य तथा लक्ष्य

निरपेक्ष गरिबी निवारण गर्दै आर्थिक समृद्धिको आधार तयार गर्ने । गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या १७ प्रतिशतमा ल्याउने ।

३.१.२ रणनीति

- उत्पादनमूलक रोजगारी तथा अवसरहरूको अभिवृद्धि गर्ने,
- आर्थिक वृद्धिमाफत सृजना हुने रोजगारी लगायतका सम्पूर्ण अवसरहरूको न्यायोचित वितरण र समतामूलक विकास हुनेगरी सम्बद्ध सबै क्षेत्रगत नीतिहरूलाई परिलक्षित गर्ने,
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय लगानी/सहयोग, वैदेशिक सहायता एवम् गैरसरकारी सङ्घ संस्थाहरूबीच प्रभावकारी समन्वय र सहकार्यलाई सुदृढ गर्दै गरिबी न्यूनीकरण र आर्थिक समृद्धिका लागि स्रोत परिचालन गर्ने,
- गरिबी निवारण र आर्थिक समृद्धिसँग सम्बन्धित विभिन्न क्षेत्रमा सञ्चालन गर्न सकिने कार्यक्रम र आयोजनाहरूको सम्भाव्यताको अध्ययन गरी मागमा आधारित लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने,
- गरिबी न्यूनीकरणसम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरूको पुनर्संरचना एवम् प्राथमिकीकरण गर्दै सम्बद्ध नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई पूर्वानुमान योग्य बनाउने ।

४. कानूनी व्यवस्था

४.१ गरिबी निवारणसँग सम्बन्धित ऐन, कानून तथा नियमहरू :

- गरिबी निवारण कोष ऐन, २०६३
- गरिबी निवारण कोष नियमावली, २०६४
- गरिबी निवारण कोष आर्थिक व्यवस्थापन निर्देशिका, २०७३
- गरिबी निवारण कोष जिल्ला समन्वय समिति सञ्चालन मार्गदर्शन, २०७२
- गरिबी निवारण कोषको वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन निर्देशिका, २०७४
- नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन, २०१७
- सहस्राब्दी विकास लक्ष्य अन्तिम प्रतिवेदन, २०१४
- भिजन, २०३०
- दीगो विकास लक्ष्य राष्ट्रिय प्रतिवेदन, २०१५
- नेपालको दीगो विकास लक्ष्य आधार प्रतिवेदन, २०१७
- गरिबी निवारणसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित अन्य कानूनहरू ।

५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** - गरिव तथा पिछडिएको वर्गको सक्रिय सहभागिता तथा संलग्नतामा आयआर्जन, पूर्वाधार विकास, ज्ञान, सीप, क्षमतामा अभिवृद्धि, स्वरोजगार, लघु उद्यम विकास, पेशामा आधुनिकीकरण, स्थानीय पूँजी, प्रविधिको परिचालनका लागि आवश्यक कार्यक्रमहरूको सञ्चालन, गरिबी निवारण कार्यमा संलग्न संस्थाहरूलाई अनुदान तथा आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराई गरिबी निवारण गरी उनीहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनु गरिबी निवारण कार्यक्रमहरूको उद्देश्य रहेको छ ।

६. **वित्तीय व्यवस्था** - गरिबी निवारणसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित कार्यक्रमहरू ५० भन्दा बढी रहेका छन् । त्यस्ता संस्था तथा कार्यक्रमले यस क्षेत्रमा ठूलो रकम खर्च गरेको देखिन्छ । उदाहरणकालागि, गरिबी

निवारण कोषले नेपाल सरकार, अन्तर्राष्ट्रिय विकास संस्था, विश्व बैङ्क ट्रस्ट फण्ड र अन्तर्राष्ट्रिय कृषि विकास कोष जस्ता स्रोतबाट २०७४।७५ सम्म रु.२६ अर्ब २९ करोड १६ लाख खर्च गरिसकेको छ । त्यसैगरी युवा स्वरोजगार तथा साना व्यवसायी कोष, एल.जि.सी.डी.पी., लघु उद्यम विकास कार्यक्रम, गरिबसँग विश्वेश्वर, स्थानीय विकास कोष आदि कार्यक्रमबाट उल्लेख्य रूपमा रकम खर्च भएको छ ।

परिच्छेद – २

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

७. **उद्देश्य** - नेपालमा गरिबी निवारणसम्बन्धी कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनबाट प्राप्त उपलब्धिको अध्ययन तथा मूल्याङ्कन गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन दिनु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यसका अन्य उद्देश्यहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्:
 - गरिबी निवारणका लागि सञ्चालित कार्यक्रमको कार्यान्वयनबाट प्राप्त उपलब्धिहरूको दीगो विकासको अवधारणा अनुसार मूल्यांकन गर्नु ।
 - गरिबी निवारणका लागि परिचालित स्रोत, साधन र हासिल उपलब्धिको विश्लेषण गर्नु ।
८. **क्षेत्र** - गरिबी निवारणसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू अधिकांश मन्त्रालयहरूमा दर्जनौको संख्यामा रहेको हुँदा सबै कार्यक्रमहरूको अध्ययन र विश्लेषण गर्न कठिन हुने भएकोले गरिबी निवारणसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित गरिबी निवारण कोष, युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोष, लघु उद्यम विकास कार्यक्रम, गरिबसँग विश्वेश्वर कार्यक्रम, स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम, ग्रामीण स्वावलम्बन कोष, महिला विकास कार्यक्रम कार्यान्वयनको स्थिति अध्ययन गरिएको छ । यसको साथै गरिबी निवारण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तालुक निकाय र सघनरूपमा त्यस्तो कार्यक्रम सञ्चालन भएका जिल्लाहरूबाट उपलब्ध तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन गरी तिनीहरूको यथार्थता, औचित्यता र सान्दर्भिकतालाई दृष्टिगत गरी प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छ । त्यस बाहेक विभिन्न मन्त्रालय र मातहतका निकायले गरिबी निवारण कार्यकोलागि गरेका क्रियाकलापहरूको पनि सान्दर्भिक विश्लेषण गरिएको छ ।
९. **पद्धति** - पहिचान भएका जोखिम क्षेत्रका आधारमा तात्त्विक महत्वका विषयहरू निर्धारण गरी तिनलाई पुष्ट्याई गर्न सम्बन्धित निकायमा कार्यरत जिम्मेवार पदाधिकारीहरूसँग सोधपुछ, छलफल गरिनुका साथै थप पुष्ट्याईका लागि तोकिएको ढाँचामा विवरण सङ्कलन, प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना र तथ्याङ्कको सङ्कलन तथा विश्लेषण गरिएको छ । गरिबी निवारण कोष र अन्तर्गतका कोष प्रबन्धक, सहयोगी संस्था र सामुदायिक संस्थाहरूलाई प्रश्नावली तयार गरी सूचना सङ्कलन गरिएको छ । यसका अतिरिक्त विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदन, प्रकाशन, समाचार, अन्तरक्रिया आदिको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । लेखापरीक्षणमा प्रमुखरूपले प्रक्रियामूलक र नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ ।
१०. **सीमा** - प्राप्त सूचना, अभिलेख विवरण, वित्तीय विवरणबाट सङ्कलित सूचनाका आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । प्राप्त सूचनाको विश्वसनीयता, विवरणको विश्लेषण क्षमता, समयसीमा, संलग्न जनशक्तिको संख्या तथा विषयगत ज्ञान, कार्यालयबाट लेखापरीक्षणमा प्रयोग गरिने स्रोत साधन आदि लेखापरीक्षणको सीमितता रहेका छन् । गरिबी निवारणसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू धेरै रहेको हुँदा प्रमुख कार्यक्रमहरूको मात्र अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद – ३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** - गरिबी निवारण कार्यक्रमहरूबाट आशातित उपलब्धि तथा लक्ष्य हासिल गर्न नसकिएको भए तापनि नेपालमा गरिबी निवारणको क्षेत्रमा केही प्रगति भएको देखिन्छ । नवौँ योजनाको शुरुमा ४२ प्रतिशतमा रहेको गरिबीको रेखामुनीको जनसंख्या चौधौँ योजनाको प्रारम्भमा २९.६ प्रतिशत भएकोमा २०७४।७५ को अन्त्यमा १८.७ प्रतिशतमा भरेको छ । नेपालको मानव विकास सूचकाङ्कमा पनि सुधार भइरहेको छ । शिक्षा, स्वास्थ्यका सूचकाङ्कहरूमा सकारात्मक सुधार भएको छ । सामाजिक बञ्चनीकरणमा

परेका वर्ग, समुदायहरूलाई विकासको मूल प्रवाहीकरण गर्ने कार्य भएको छ । दलित, जनजाति, पिछडिएको वर्गको प्रतिनिधित्व तथा अवसरको सुनिश्चितता हुने गरी संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था भएको छ । सुशासनलाई प्राथमिकतामा राखी सरकारले कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको छ । जसले गर्दा सहश्राद्धी विकास लक्ष्यमा तोकिएका अधिकांश सूचकहरूको लक्ष्य प्राप्त भएको छ भने दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्नको लागि सरकारले प्रयास जारी राखेको छ ।

- **समस्या र चुनौती** - गरिबी निवारण सम्बन्धी कार्यक्रमका संख्या अत्यधिक रहेको, कार्यक्रमहरूबीच समन्वय र सहकार्यको अभाव रहेको, एकै लक्षित समूहमा धेरै कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएको, लक्षित समूह तथा व्यक्तिको पहिचान वस्तुपरक नभएको, आवधिक योजनाले तय गरेका कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन अवस्था कमजोर रहँदा लक्ष्य अनुरूप प्रगति नभएको, गरिबीसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा स्थानीय तह वा जनप्रतिनिधिहरूबीच पर्याप्त समन्वय नभएको, गरिबी निवारणसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरूको प्रशासनिक खर्च उच्च रहेको तथा त्यस्ता कार्यक्रमहरूको कर्मचारी तथा पदाधिकारीहरूको सेवा सुविधा तथा कार्यसञ्चालन विवादमा आएको, रोजगारी सिर्जना हुने गरी कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्न नसकिएको, कार्यक्रमहरूको पर्याप्त मात्रामा अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा सुपरीवेक्षण नभएको जस्ता समस्या रहेका छन् । देशमा सुशासन कायम गरी गरिब जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनु आजको प्रमुख चुनौती रहेको छ । त्यसको लागि कार्यान्वयन योग्य र प्रभावकारी नीति तयार गरी सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु, कार्यक्रम सञ्चालनलाई पारदर्शी र मितव्ययी बनाउनु, क्षेत्र स्थान र व्यक्ति सुहाउँदो कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु, देशभित्र नै रोजगारीको सिर्जना गरी वैदेशिक रोजगारीमा जाने संख्यामा कमी ल्याउनु जस्ता चुनौतीहरू गरिबी निवारणसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित रहेका छन् ।

११. **गरिबीको परिभाषा** - विश्वबैंकले प्रतिदिन प्रतिव्यक्ति अमेरिकी डलर १.९ भन्दा कम आम्दानी हुनेलाई, संयुक्त राष्ट्रसंघले न्यूनतम जीवनस्तर कायम राख्न आवश्यक साधनको अभावले गर्दा आर्थिक, सामाजिक, मनोवैज्ञानिक रूपले वञ्चित हुने स्थितिलाई तथा भारत र चीनले दैनिक आम्दानीलाई आधार मानी गरिबीलाई परिभाषित गरेका छन् । गरिबी निवारणको रणनीतिपत्रको रूपमा प्रस्तुत गरिएको दशौं योजनाले गरिबीलाई परिभाषित नगरी सोका आयामको मात्र व्याख्या गरेको छ । नेपाल जीवनस्तर मापन सर्भेक्षण, २०१०/११ ले प्रतिव्यक्ति प्रतिदिन सरदर २२२० क्यालोरी उपभोग र वार्षिक आय रु.१९ हजार २६१ हुनुपर्ने उल्लेख गरेकोले सोभन्दा कम आय हुनेलाई गरीब मान्न सकिने अवस्था छ । गरिबी निवारण ऐन, २०६३ मा गरीब भन्नाले नेपाल सरकारले समय समयमा तोकेको राष्ट्रिय वा क्षेत्रगत गरिबीको रेखामुनि रहेका, शिक्षा स्वास्थ्यजस्ता मानव विकासका सूचकहरूका आधारमा पिछडिएका र राष्ट्रिय विकास प्रक्रियामा समावेश हुन नसकेको व्यक्ति वा समूहलाई सम्झनुपर्ने उल्लेख छ । तर गरिबी निवारणसँग सम्बन्धित अन्य कार्यक्रमहरूमा गरिबीको स्पष्ट परिभाषा गरिएको छैन । गरिबीको परिभाषा नै स्पष्ट नहुँदा सम्बन्धित कार्यक्रमहरूले कार्यक्रम सञ्चालनमा आ आफ्नै रूपमा व्याख्या गरेको देखिन्छ । अतः कार्यक्रमबिच गरिबीको परिभाषामा रहेको द्विविधा हटाउन गरिबीको स्पष्ट परिभाषा हुनुपर्दछ ।

१२. **गरिबी मापन तथा पहिचान** - विश्वका अधिकांश राष्ट्रले गरिबी मापन गर्न बहुआयामिक सूचकविधि अपनाएको र भारतलगायतका कतिपय राष्ट्रले क्रयशक्ति समता विधिद्वारा गरिबी मापन गर्ने गरेका छन् । नेपालमा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले २०१८ मा बहुआयामिक सूचक विधिबाट गरिबी मापन गरेकोमा २८.६ प्रतिशत गरिबी रहेको उल्लेख छ । राष्ट्रिय योजना आयोगबाट पन्ध्रौं योजनाको आधार पत्र तयार गर्ने क्रममा चौधौं योजनाको समिक्षा गर्दा २०७४/७५ को अन्त्यमा गरिबीको रेखामुनी रहेको जनसंख्या १८.७ प्रतिशत रहेको उल्लेख छ । गरिबी निवारण कोषले गरिबीको मापन तथा पहिचान खाद्य सुरक्षाको आधारमा गरेको छ, जुन वैज्ञानिक देखिदैन । अन्य कार्यक्रमहरूले भिन्ना भिन्नै रूपमा गरिबीको मापन र पहिचान गरेका छन् । गरिबीको वास्तविक पहिचान गर्न स्थापना गरिएको गरीब घरपरिवार सहयोग समन्वय बोर्डले २०७२ सालमा २६ जिल्लाका ३ लाख ९१ हजार ८ सय ३१ घरपरिवार गरीब भएको पहिचान गरेकोमा परिचयपत्र वितरण गर्ने कार्यक्रमको सुरुवात गरेतापनि तथ्यांक यथार्थ नभएको कारण सम्पन्न हुनसकेको छैन । यसर्थ सरकारले वस्तुनिष्ठ आधार र सूचक तयार गरी गरीबको पहिचान र मापन गर्नुपर्दछ ।

१३. **आवधिक योजना र गरिबी निवारण** - प्रथमदेखि आठौं योजनासम्म गरिबी निवारणलाई प्राथमिकतामा राखेतापनि नवौं र दशौं योजनामा गरिबी निवारणलाई उच्च प्राथमिकता दिएको देखिन्छ । दशौं योजनाले

गरिवी निवारणको लागि उच्च, दिगो र फराकिलो आर्थिक वृद्धि, सामाजिक क्षेत्र र ग्रामीण पूर्वाधार विकास, लक्षित कार्यक्रम र सुशासन कायम गर्नेगरी रणनीति निश्चित गरेको थियो। तत्पश्चातका सबै योजनाहरूमा गरिवी निवारण गर्दै आर्थिक सामाजिक रुपान्तरण गर्ने उद्देश्य र सोही अनुरूपका कार्यक्रमको व्यवस्था भएको देखिन्छ। सरकार र दातृ निकायले गरिवी निवारणलाई प्राथमिकतामा राखी कार्यक्रम सञ्चालन गरे तापनि लक्ष्य अनुरूप प्रगति नभएकाले आशातित उपलब्धि प्राप्त हुनसकेको छैन। लक्ष्य हासिल नहुनुमा सबैजसो योजनामा राजनीतिक सङ्क्रमण, सुशासनको प्रत्याभूति नभएको, कृषि उत्पादनमा वृद्धि नभएको, उर्जा सङ्कट, सकारात्मक र सुमधुर श्रम सम्बन्धको अभाव, औद्योगिक उत्पादनमा हास कारण उल्लेख गरेको पाइन्छ। यद्यपी पछिल्ला योजनामा ती समस्या समाधानका लागि विशेष रणनीति तथा कार्यक्रम सञ्चालन गरी लक्ष्य अनुरूप प्रगति हासिल गरेको पाइएन।

१४. **गरिवीको रेखामाथि पुन्याउने लक्ष्य** - गरिवी निवारणसँग सम्बन्धित सूचकहरूलाई हेर्दा योजनाका उपलब्धि हासिल नभएको अवस्था छ। आवधिक योजनामा गरिवीको रेखामुनी जनसंख्यालाई कम गर्ने लक्ष्य रहेकोमा प्रगतिको अवस्था निम्नानुसार देखिएको छ:

आवधिक योजना	योजनाको लक्ष्य (प्रतिशत)	योजनाको अन्तिम अवधिसम्म हासिल भएका प्रगति (प्रतिशत)
आठौँ योजना	-	४२
नवौँ योजना	४२ बाट ३२ कायम गर्ने	३८
दशौँ योजना	३८ बाट ३० कायम गर्ने	३१
एघारौँ योजना	३१ बाट २४ कायम गर्ने	२५.४
बाह्रौँ योजना	२५.४ बाट २१ कायम गर्ने	२३.८
तेह्रौँ योजना	२३.८ बाट १८ कायम गर्ने	२१.६
चौधौँ योजना	२१.६ बाट १७ कायम गर्ने	१८.७ (आ.व.२०७१/७५)

स्रोत: आवधिक योजनाहरू

नवौँ योजनाको शुरुमा गरिवीको रेखामुनीको जनसंख्या ४२ प्रतिशत रहेकोमा तेह्रौँ योजनाको अन्त्यमा पुग्दा २१.६ प्रतिशत पुगेको छ। दशौँ र एघारौँ योजनामा उल्लेख्य मात्रामा गरिवी घटे तापनि अन्य योजनामा न्यून प्रगति भएको देखिएको छ। सन् २०३० सम्म गरिवीको रेखामुनी रहेको जनसंख्यालाई शून्यमा भार्ने गरी दिगो विकास लक्ष्यको (लक्ष्य १) निर्धारण भएको छ। प्रत्येक योजनामा एकैप्रकृतिको कार्यक्रम सञ्चालन गर्नाले गरिवी निवारणमा अपेक्षित नतिजा प्राप्त भएको छैन।

१५. **गरिवीका अन्य सूचक** - आयमूलक, मानव विकास र सामाजिक बञ्चितिकरण जस्ता पक्षबाट गरिवीलाई हेर्नुपर्ने मान्यता अनुरूप नेपालले पनि सो अनुरूपका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको छ। उल्लेखित पक्षसँग सम्बन्धित सूचकहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

सूचकहरू	दशौँ योजनाको शुरुमा	तेह्रौँ योजनाको अन्त्यसम्ममा
वार्षिक औसत आर्थिक वृद्धिदर (प्रतिशतमा)	३.६	२.९
साक्षरता (१५-२४ उमेर समूह) (प्रतिशतमा)	४९.२	८८.६
प्राथमिक तहमा खुद भर्ना दर (प्रतिशतमा)	८०.४	८६.६
मातृमृत्यु दर (प्रतिलाख जीवित जन्ममा)	४१५	२५८
विद्युत पहुँच जनसंख्या (प्रतिशत)	४०	७४
सिंचाई (हेक्टर लाखमा)	११.२१	१३.९
खानेपानी पुगेको जनसंख्या प्रतिशतमा	७१.६	८३.६
सडक यातायात जोडिएको जिल्ला सदरमुकाम	६०	७३

देशमा आर्थिक वृद्धिदर न्यून रहेको, सबै जनतामा विद्युत, खानेपानीको सुविधा नपुगेको, अभैपनि कतिपय बालबालिका शिक्षाबाट वञ्चित हुनुपरेको, माग अनुसारको विद्युत उपलब्ध नहुँदा अद्यौगिक उत्पादनमा वृद्धि हुन नसकेको तथा आयातित इन्धनमा अबौँ रकम खर्च भईरहेको अवस्था छ। हालसम्म पनि एक जिल्ला (हुम्ला) सदरमुकामसम्म सडक यातायात पुगेको छैन। यस्ता पक्षहरूले राष्ट्रमा गरिवी न्युनीकरण अपेक्षित रूपमा हुन नसकेको स्पष्ट हुन्छ। गरिवीलाई संकेत गर्ने अन्य सूचक समेत सन्तोषजनक रहेका छैनन्।

१६. **मानव विकास सूचकाङ्क** - मानव विकासको अवस्था र सोसँग सम्बन्धित सूचकले जनताको जीवनस्तरको मापन गर्दछ । संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रमले वेवसाइटमा सन् २०१८ मा प्रकाशन गरेको देहायका सूचकलाई अध्ययन गर्दा विश्वको औसत सूचकांक भन्दा नेपालको स्थिति अभै पनि न्यून छ:

सूचकांकको तुलना	विश्वको औसत अवस्था (२०१७)	नेपालको अवस्था (२०१७)
ह्युमन डेभलपमेन्ट इन्डेक्स भ्यालु	०.७२८	०.५७४
इन्डक्वालिटी एडजस्टेड ह्युमन डेभलपमेन्ट इन्डेक्स भ्यालु	०.५८२	०.४२७
जेन्डर डेभलपमेन्ट इण्डेक्स भ्यालु	०.९४१	०.९२५
जेन्डर इन्डक्वालिटी इण्डेक्स भ्यालु	०.४४१	०.४८०
गिनी कोफिसेन्ट	-	३२.८
बहुआयामिक गरिबी मापन सूचकांक	-	२८.६

२०१७ को मानव विकास सूचकाङ्कमा नेपाल १८६ राष्ट्रमध्ये १४९ औँ स्थानमा रहेको छ । आयको असमानता दर्शाउने गिनी कोफिसेन्टपनि ३२.८ रहेकोले धनी र गरिबीबचको खाडल उच्च रहेको छ । यसर्थ सरकारले गरिबी निवारण गर्न गरेका लगानी र प्रयास उपलब्धिमूलक रहेको देखिएन ।

१७. **सुशासन** - सुशासन बिना गरिबी निवारण गर्न सकिँदैन । सुशासनको अवस्था राम्रो भएका राष्ट्रमा गरिबी कम भएको देखिन्छ । सुशासनलाई सरकारले उच्च प्राथमिकतामा राखे तापनि नागरिकलाई प्रदान गर्ने सेवा छिटो, छरितो, चुस्त दुरुस्त नरहेको अवस्था छ । अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७५ ले देशमा भ्रष्टाचार बढ्दो क्रममा रहेको उल्लेख गरेको छ । महालेखापरीक्षकको प्रतिवेदनमा वित्तीय अनुशासन खस्कदै गएको, विधि र कानून विपरीत खर्च भईरहेको, संस्थाहरुले आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तयार नगरेको उल्लेख छ भने बेरुजूको मात्रा समेत वर्षेनी बढ्दो छ । निजामती कर्मचारीको कार्यसम्पादनलाई दण्ड र पुरस्कारसँग अवद्ध गराउनसकेको पाइँदैन । नागरिक वडापत्र अनुसार जनताले सेवा प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलले सन् २०१९ मा प्रकाशन गरेको सन् २०१८ को करप्सन परसेप्सन प्रतिवेदन अनुसार सुशासन सम्बन्धी सूचकाङ्कको आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा १०० पूर्णाङ्कमा ३१ अङ्क प्राप्त गरे अनुसार १८० राष्ट्र मध्ये नेपाल १२४ औँ स्थानमा रहेको छ । विगत ६ वर्षको सूचकाङ्क हेर्दा समेत यस्तो सूचकाङ्कमा उल्लेख्य सुधार भएको छैन । यसर्थ विश्व जगतमा सुशासन सम्बन्धमा नेपालको छवी सकारात्मक रहेको छैन ।

सूचक	२०१८	२०१७	२०१६	२०१५	२०१४	२०१३	२०१२
करप्सन परसेप्सन इन्डेक्स	३१	३१	२९	२७	२९	३१	२७

१८. **कार्यक्रमबीच समन्वय** - गरिबी निवारण सम्बन्धि कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्न अलग अलग संस्था तथा कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेका छन् । हाल गरिबी निवारणसँग सम्बन्धित ५० भन्दा बढी कार्यक्रम विभिन्न मन्त्रालयबाट सञ्चालनमा रहेका छन् । त्यसका अतिरिक्त हजारौँ राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्था, निजी क्षेत्र, वित्तीय क्षेत्रले समेत गरिबी निवारणको उद्देश्यमा सहयोग गर्न विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गरेका छन् ।

क्र.सं.	निकाय/कार्यक्रम	शुरु वर्ष	कार्यक्रम अवधि	लक्षित समूह	कार्यक्षेत्र	कार्यपद्धति
१	गरिबी निवारण कोष	२०६०	२०७५ सम्म	गरिबी रेखामुनी रहेको जनसंख्या	६२ जिल्ला, ५५४ स्थानीय तह	सामुदायिक संस्थाका सदस्यहरुको मागमा आधारित आयमूलक र पूर्वाधारका कार्यहरु गर्ने
२	लघु उद्यम विकास कार्यक्रम	१९९८	निरन्तर	गरिबीको रेखामुनी रहेका नागरिकका परिवारका सदस्यहरु	७७ जिल्लाका, ७५३ स्थानीय तह	व्यवसाय विकास सेवा प्रदायकमार्फत लघु उद्यमी सिर्जना तथा उनीहरुको स्तरोन्नति गर्ने
३	स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम	२००८	निरन्तर	सामाजिक तथा आर्थिक रुपमा पछि परेका सीमान्तकृत नागरिक	७७ जिल्ला, ७५३ स्थानीय तह	नागरिक सचेतना केन्द्र स्थापना गरी सामाजिक परिचालकमार्फत सचेतना कक्षा सञ्चालन गर्ने
४	गरिवसँग विश्वेश्वर कार्यक्रम	२०५६/५७	निरन्तर	निर्धारित सूचकका आधारमा छनौट भएको अति विपन्न परिवार	७६ जिल्ला (धादिङ बाहेक), ३३१ स्थानीय तह	विपन्न परिवारको पहिचान गरी आय अभिवृद्धिका कृयाकलापका लागि वीउपूजी प्रदान गर्ने
५	ग्रामीण	२०४७	निरन्तर	ग्रामीण क्षेत्रका उद्यमीहरु जो	७१ जिल्ला	ग्रामीण क्षेत्रमा उद्यमशीलता

क्र.सं.	निकाय/कार्यक्रम	शुरु वर्ष	कार्यक्रम अवधि	लक्षित समूह	कार्यक्षेत्र	कार्यपद्धति
	स्वावलम्बन कोष			व्यवसायिक योजनाका साथ वित्तीय संस्थाबाट ऋण प्राप्त गर्न चाहन्छन्		प्रवर्द्धन तथा रोजगारी सिर्जनाका लागि सहूलियत पूर्ण कर्जा प्रवाह गर्ने
६	युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोष	२०६५	निरन्तर	परम्परागत सीप भएका तर पूँजीको अभावमा जिविकोपार्जनमा समस्या भोगिरहेका वा सीप सिकेर स्वरोजगार कार्यक्रम सञ्चालन गर्न चाहने १८ देखि ५० वर्ष उमेर समूहका बेरोजगार युवा हरू	७७ जिल्ला	बेरोजगार युवालाई सहूलियत दरमा ऋण प्रदान गर्ने
७	महिला विकास कार्यक्रम	२०३८	निरन्तर	ग्रामीण क्षेत्रका २० वर्ष माथिका विपन्न वर्ग	७७ जिल्ला, ७५३ स्थानीय तह	महिला समिति तथा व्यावसायिक समूह विकास, गरिबी विरुद्ध महिला अभियान, विद्यालय विमुख किशोरीको बहुआयामिक विकास गर्ने

गरिबी निवारण कोषको स्थापना र सञ्चालन गर्न बनेको ऐन, २०६३ को प्रस्तावनामा समाजमा गरिब तथा पिछडिएका वर्गको सहभागितामा गरिबी निवारण सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न र गरिबी निवारण कार्यमा संलग्न संस्थालाई अनुदान तथा सहयोग उपलब्ध गराई गरिबी निवारण गर्न कोषको स्थापना गरिएको उल्लेख छ । साथै उक्त ऐनको दफा ८ (१) मा कोषले आफ्नो उद्देश्यअनुरूपको कार्यक्रम सञ्चालन गर्नको लागि नेपाल सरकार, सरकारी तथा गैरसरकारी संस्था, विदेशी सरकार वा संस्था, अन्तर्राष्ट्रिय संस्था वा निकाय वा व्यक्तिबाट सहयोग, अनुदान प्राप्त गरी स्रोत जुटाउने उल्लेख छ । कोषले अन्य स्रोतको खोजी नगरी वैदेशिक सहायतामा निर्भर रहेको छ । ऐनको व्यवस्था अनुरूप गरिबी निवारण सम्बन्धी कार्यक्रम एकीकृत रूपमा सञ्चालन हुन सकेको देखिदैन ।

अधिकांश कार्यक्रमहरूले लक्षित समूह गठन तथा सामुदायिक संस्था निर्माण गरी कार्य सञ्चालन गरेको पाइन्छ । यस्ता कार्यक्रमले लक्षित समूह छनौट गरी समूहमा आवद्ध गराउने, सामुहिक रूपमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, समूहमा नै पूँजी लगानी तथा आय आर्जनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गरेका छन् । एउटै समुदायमा समान प्रकृतिका एकभन्दा बढी कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेकोमा त्यस्ता कार्यक्रमबीच पर्याप्त समन्वय नहुँदा कार्यक्रमगत फरक फरक समूह गठन हुने तथा एउटै व्यक्ति एक भन्दा बढी कार्यक्रमको लाभग्राही सदस्यको रूपमा रहने देखिएको छ ।

१९. **कार्यक्रमका लाभग्राहीमा दोहोरोपना** – गरिब लक्षित दर्जनौ कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका तथा त्यस्ता कार्यक्रमहरू स्थानीय स्तरमा सञ्चालनमा रहेका हुँदा कार्यक्रमहरूका लाभग्राहीमा दोहोरोपना आउन नदिन कुनै मापदण्डमा वा कार्यविधि तयार गरिएको छैन । कार्यक्रमबीच समन्वय नभएको र गरिब र विपन्न वर्ग नै कार्यक्रमको लक्षित वर्ग भएको सन्दर्भमा एकै स्थानमा विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालनमा हुँदा सबै कार्यक्रमबाट एउटै सदस्य वा परिवार लाभान्वित हुनसक्ने अवस्था छ । सोका अतिरिक्त कार्यक्रमहरूले खर्च गर्ने तर समुदायले मिल्दो कार्यक्रमको प्रगति एउटै देखाउने अवस्था समेत विद्यमान रहेको छ । गरिबी निवारणका लागि सञ्चालित निम्नानुसारका कार्यक्रमहरूको समूह संख्या, सदस्य संख्या, जिल्लाको जनसंख्या र सदस्य जनसंख्या अनुपात प्रतिशत निम्नानुसार रहेको छ:

जिल्ला	गरिबी निवारण कोष		लघु उच्च विकास कार्यक्रम		महिला विकास कार्यक्रम		गरिबसँग विरवेरवर		स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम		कुल		जनसंख्या	सदस्य/जनसंख्या अनुपात प्रतिशत
	समूह	सदस्य	समूह	सदस्य	समूह	सदस्य	समूह	सदस्य	समूह	सदस्य	समूह	सदस्य		
मुगु	२७९	२०७९१	१७	१६४	१७६२	१०८९४	६९	७९६	४८	१३६२	२१७५	३४००७	५५२८६	६१.५१
रसुवा	३०१	९३१९	२०३	२६०५	९८२	५४५३	१९	५३३	३९	९४६	१५४४	१८८५६	४३३००	४३.५५
डोल्पा	२०८	६२८७	६	८०	९६४	५४४३	६६	७८६	४६	१२४८	१३८४४	३६७००	३७.७२	
जुम्ला	४९४	१९२१७	४३६	२५८८	२०४५	११७५९	४०	४७७	५८	१६७९	३०७३	३५७२०	१०८९२१	३२.७९
मनाङ	-	-	८	८१	१८२	१००१	९	३३८	२६	५४४	२२५	१९६४	६५३८	३०.०४
रामेछाप	१३५८	३५८८३	७४६	४३७९	२९१७	१६५०७	७४	८००	११०	२९९५	५२०५	६०५६४	२०२६४६	२९.८९
कालिकोट	७४१	२१६५९	४६७	२५९०	२१९७	१२८८३	७४	९४४	६०	१७२९	३५३९	३९८०५	१३६९४८	२९.०७
हुम्ला	२८१	७०५	६	८०	१०६४	५४४९	४३	६४१	५४	१३४८	१४४८	१४७५९	५०८५८	२९.०३

स्रोत: अध्ययन प्रतिवेदन, २०७५ प्रधानमन्त्रि तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय

नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०१०/११ अनुसार मुगु र रसुवामा गरिवीको रेखामुनीको जनसंख्या क्रमशः २५ हजार ७८४ र १३ हजार ३२६ रहेकोमा उल्लेखित पाँच कार्यक्रममा आवद्ध जनसंख्या क्रमशः ३४ हजार ७ र १८ हजार ८५६ रहेको छ । त्यस्ता लक्षित कार्यक्रम गरिव जनसंख्यामा मात्र सीमित हुनुपर्नेमा ५ कार्यक्रमको मात्र अध्ययन गर्दा गरिवीको रेखामुनी रहेको जनसंख्याभन्दा बढी सदस्य रहेको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त उक्त जिल्लामा अन्य कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालनमा रहेको हुँदा सम्पूर्ण कार्यक्रमहरूको एकीकृत तथ्याङ्क लिने हो भने अझै बढ्ने स्थिति छ । यसबाट कार्यक्रमहरूबीच दोहोरोपना रहेको र कार्यक्रमहरूबाट गरिव जनतामात्र लाभान्वित नभई गैर गरिव समेत लाभान्वित रहेको देखिन्छ ।

२०. **स्थानीय निकायसँग सहकार्य** – जनतासँग प्रत्यक्षरूपमा नजिकमा रही सेवाप्रदान गर्ने निकायको रूपमा स्थानीय तह रहेको छ । स्थानीय तहको नेतृत्व, अनुगमन र समन्वयमा कार्यक्रम सञ्चालन हुँदा स्थानीय आवश्यकता र प्राथमिकताका आधारमा कार्यक्रमको छनौट हुन सक्ने, स्थानीय स्रोत, साधन र सीपको अधिकतम उपयोग हुन सक्ने, कार्यक्रम सञ्चालनमा लागत साभेदारी जुट्न सक्ने, खर्चमा मितव्ययीता हुनसक्ने, स्थानीय जनप्रतिनिधीहरूले नजिकबाट कामको सुक्ष्मरूपमा अनुगमन र नियमन गर्ने हुँदा अनियमितता न्यूनीकरण एवम् प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुने र समग्रमा समुदायमा आधारित रहेर सञ्चालित कार्यक्रमहरूको प्रतिफल अधिक हुने सम्भावना रहन्छ । यसैक्रममा कतिपय कार्यक्रमहरूले स्थानीय तहसँग पर्याप्त रूपमा सहकार्य र समन्वय गरेको पाइएन । गरिवी निवारण कोषका कार्यक्रमहरू ६२ जिल्लाका ३२ हजार २७६ समूहमाफत सञ्चालनमा रहँदा सञ्चालनका क्रममा स्थानीय तहको भूमिकालाई उल्लेख्य रूपमा महत्व दिएको पाइएन । आफ्नो स्थानीय तह मातहत सञ्चालनमा रहेका कार्यक्रमहरूको बारेमा पूर्ण जानकारी स्थानीय तहलाई नहुँदा सोको पारदर्शिता, अपनत्व र प्रभावकारितामा प्रश्न उठ्ने गरेको छ । संस्थाको छनौट, कार्यक्रम सञ्चालन, अनुगमन तथा मूल्यांकनमा स्थानीय तहको भूमिका नभएको पाइयो । हाल आएर गरिवी निवारण कोषले स्थानीय तह अन्तर्गत रहेका समूहहरूको सञ्चालन सम्बन्धित स्थानीय तह माफत नै गराउने गरी कार्ययोजना तयार गरेको छ । अन्य कार्यक्रममा समेत यस्तै समस्या रहेको पाइन्छ । स्थानीय तहहरूको भूमिका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नको लागि सीफारिस दिने कार्यमा मात्र सीमित रहेको देखिन्छ ।

२१. **एउटै समुदायमा कार्यक्रम सञ्चालन**—कतिपय कार्यक्रम सञ्चालन गर्न गठन भएका समूह लामो समयसम्म लाभान्वित भईरहेको देखिन्छ । गरिवी निवारणसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू निश्चित लक्ष्य र उद्देश्य सहित निश्चित अवधिको लागि सञ्चालन गर्नुपर्नेमा धेरै अगाडिको सूचकका आधारमा छनौट भएका समूहहरू नै पुनः सोही सूचकहरूको आधारमा निरन्तर कार्यक्रम सञ्चालन भई रहनु उपयुक्त देखिदैन । गरिवी निवारण कोषको स्थापना पछि २०६१/६२ मा नमुनाको लागि छनौटमा परेका जिल्लामा सामुदायिक संस्थाहरू स्थापना भई कार्यक्रम सञ्चालन भएकोमा त्यस्ता संस्थाको संख्या हालसम्म ३२ हजार २७६ पुगेको छ । त्यस्ता सामुदायिक संस्थालाई निश्चित अवधिसम्म रकम उपलब्ध गराई समुदायको जीवनस्तर उकास्नु पर्नेमा लामो समयसम्म एउटै संस्थालाई रकम उपलब्ध गराएकोले कार्यक्रमको प्रभावकारितामा विश्वस्त हुने अवस्था देखिएन ।

२२. **क्षेत्र केन्द्रित कार्यक्रम** –गरिव लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा वास्तविक गरिवको पहिचान गरी गरिव समूह वा व्यक्तिमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्नेमा जिल्ला वा क्षेत्रलाई बढी महत्व दिएको पाइयो । जिल्ला वा कुनै क्षेत्रमा रहेका गरिवलाई आधार लिई धेरै गरिव भएका जिल्ला वा ती क्षेत्रमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा गरिवको संख्या कम भएका जिल्ला वा क्षेत्रका गरिवहरू कार्यक्रमबाट वञ्चित हुने गरेको देखिन्छ ।

चीनमा २०१३ मा शुरु भएको प्रिसिजन पोभर्टी एलिभिएसन रणनीतिको कार्यान्वयनबाट चीनको गरिवीको रेखामुनीको जनसंख्या उल्लेख्य रूपमा घटेको छ । यस रणनीति अनुसार गरिवी निवारण कुनै स्थान विशेष वा समूह विशेषमा सञ्चालन गर्नुभन्दा पनि गरिव व्यक्ति विशेषलाई दृष्टिगत गरी सञ्चालन गरिन्छ । यो रणनीतिले पहिचान, सहायता, व्यवस्थापन र मूल्याङ्कन गरी चार पक्षहरूलाई समेटेको छ । पहिचान भन्नाले गरिव घरधुरी वा व्यक्तिको पहिचान गर्ने र गरिव हुनुको कारण पत्ता लगाउने कार्यलाई जनाउँदछ । सहायता अन्तर्गत उनीहरूको लागि आवश्यक पर्ने जीवन निर्वाहको लागि आवश्यक पर्ने न्यूनतम आवश्यकताको परिपूर्ति गर्दै उनीहरूलाई सक्षम बनाउने कार्यक्रम सञ्चालन गरिन्छ । व्यवस्थापन अन्तर्गत गरिव परिवारको रजिष्ट्रेशन गर्ने, अभिलेख गर्ने, विवरण अद्यावधिक गर्ने, पारिवारिक अवस्था, गरिवीका कारण र राज्यले उपलब्ध गराएका विवरणहरूको अभिलेख राख्ने कार्यहरू

पर्दछन् । वर्षेनी जीवनस्तरको अवस्थाको बारेमा रजिष्ट्रेशन गर्ने तथा सञ्चालित कार्यक्रमबाट आएको परिवर्तनको समेत अभिलेख गर्ने गरिन्छ । कार्यक्रमहरूको मूल्याङ्कन गर्ने कार्य स्थानीय सरकारमार्फत गरिन्छ । किनकी स्थानीय सरकार जनतासँग नजिक रहेर कार्य गर्दछ, साथै आगामी दिनमा कसरी कहाँ कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने भन्ने सन्दर्भमा समेत स्थानीय सरकारसँग सहकार्य र समन्वय गरिन्छ । गरिबी निवारणमा निकै सफल रहेको यस रणनीतिमा चीन सरकारले गरेका कदमहरूमा औद्योगिक विकास, रोजगारीको व्यवस्था, बजारीकरणको व्यवस्था, दुर्गम क्षेत्रबाट सुगम क्षेत्रमा जनताहरूको स्थानान्तरण, कृषि कार्यमा संलग्न वा कृषि कार्यका फर्कन चाहनेलाई दिने अनुदान, निशुल्क माध्यमिक शिक्षा, व्यवसायिक शिक्षा जोड, सामाजिक सुरक्षा (जीवन निर्वाह भत्ता, ग्रामीण सहकारी उपचार केन्द्र, स्वास्थ्य बीमा, पेन्सन बीमा) आदि पर्दछन् । नेपालले समेत यस रणनीतिको अध्ययन गरी सो अनुरूपको नीति, कार्यक्रम तथा कार्यविधि बनाउन सक्दछ ।

२३. **अनुदान प्रणाली** – सर्शत नगद अनुदानलाई गरिबी निवारणको एक प्रमुख औजारको रूपमा लिइएको छ । अल्पकालीन रूपमा आम्दानीमा वृद्धि गर्न तथा दीर्घकालीन रूपमा मानवीय क्षमता विकास गरी गरिबी निवारण गर्न विश्वका विभिन्न देशले यस्तो औजारको प्रयोग गरेर सकारात्मक नतिजा समेत प्राप्त गरेको देखिन्छ । यस औजारको प्रयोग गरी गरिबी निवारणमा सफलता हासिल गरेका केही राष्ट्रहरू निम्नानुसार छन्:

क्र.सं.	राष्ट्रको नाम	कार्यक्रमको नाम
१	मेक्सिको	Progresas/ Oportunidades
२	ब्राजिल	Bolsa Escola and Bolsa Familia
३	निकारागुवा	Red de Proteccion Social
४	होण्डुरस	Programa de Asistencia Familiar
५	जमैका	Program of Advancement through Health and Education
६	बंगलादेश	Food For Education
७	चिली	Subsidio Unico Familiar

यसको लागि सरकारले सही लक्षित समूहको पहिचान गर्नुपर्दछ । लक्षित समूहको पहिचानमा विशेष सर्तकता अपनाउनुपर्दछ । सरकारले दिएको अनुदानले के गर्ने र कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धमा लक्षित परिवारले प्रतिवद्धता गर्नुपर्ने हुन्छ । कार्यक्रम सञ्चालन भए पश्चात व्यक्ति वा परिवारको व्यवहार वा जीवनस्तर वा जीवनयापनमा आएको परिवर्तन (जस्तै: विद्यार्थी विद्यालय भर्ना दरमा बढोत्तरी, विद्यार्थीको विद्यालय उपस्थितिमा वृद्धि, नियमित स्वास्थ्य चेकजाँच आदि) भएको देखिनुपर्दछ । कार्यक्रम सञ्चालन पश्चात निरन्तर अनुगमन र मूल्यांकन गरिन्छ र देखिएका समस्याहरू निराकरण गर्दै नतिजा हासिलमा ध्यान दिइन्छ । यस्तो कार्यक्रममा राजनीतिक सहयोग र प्रतिवद्धता निकै नै महत्वपूर्ण हुन्छ । विशेषतः यस्ता कार्यक्रमहरू शिक्षा तथा स्वास्थ्यको क्षेत्रमा प्रभावकारी भएका छन् ।

नेपालमा समेत यस प्रकारका सर्शत नगद अनुदानका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका छन् । जसमा लक्षित समूहको छनौटमा नै समस्या रहेको छ । गरिब जनताको पहिचान वस्तुनिष्ठ नहुँदा गैर गरीबले राज्यबाट त्यस्तो सुविधा लिन उद्यत रहने गरेको देखिन्छ । सोको अतिरिक्त कार्यक्रमको नियमति अनुगमन मूल्याङ्कन र त्यस्तो कार्यक्रमले गरिबी हटाउन गरेको प्रयास वा उपलब्धिलाई महत्व दिएको पाइएन । त्यस्ता कार्यक्रमहरू विशेषतः दातृ निकायको सहयोगमा सञ्चालित छन् । जसबाट शुरुका केही वर्षहरूमा सकारात्मक परिणाम देखिएतापनि त्यसको स्थायीत्व तथा दिगोपनाको समेत अभाव रहेको छ ।

विश्व बैङ्कसँग भएको सम्झौता अनुसारको म्याद ३१ डिसेम्बर २०१८ बाट समाप्त भएसँगै गरिबी निवारण कोषका कार्यक्रमहरूको म्याद समेत समाप्त भएको छ । हालसम्म गरिबी निवारण कोषले घुम्तीकोष बापत ३२ हजार २७६ सामुदायिक संस्थामा करिब रु.१४ अर्ब निशर्त अनुदान उपलब्ध गराएको कोषले जनाएको छ । कार्यक्रमको सहयोगी संस्था (अधिकांश गैरसरकारी संस्था) ले उपलब्ध गराएको प्रतिवेदनमा भरपरेकोले उक्त घुम्तीकोषमा भएको रकमको यथार्थ अवस्था सम्बन्धमा कोष नै अन्यौलमा रहेको देखिन्छ । यसर्थ कोषबाट प्रदान गरिएको घुम्तीकोषको रकमको दुरुपयोग भएको

हुनसक्ने तथा भएको रकमको उपयोगमा अन्यौलता रहेको छ । निशर्त रुपमा नगद उपलब्ध गराउँदा समेत अपेक्षित रुपमा गरिबी घट्न सकेको छैन ।

युवा तथा साना व्यवसायी स्वरोजगार कोषले २०६५ सालदेखि २०७५ आषाढ मसान्तसम्म रु.७ अर्ब २७ करोड ११ लाख २५ हजार ऋण लगानी गरेको मध्ये २०७४ आषाढ मसान्तसम्म भाखा नाघेको ऋण रु.३२ करोड ५७ लाख रहेको छ । उक्त ऋण फिर्ता गर्न सम्बन्धित ऋणीलाई पटक पटक पत्राचार गर्दा समेत ऋण असूल नभएको कोषले जनाएको छ । वास्तविक कार्य गर्ने व्यक्तिले अनुदान प्राप्त नगर्ने र काम नै नगर्नेले अनुदान ऋण लिई समयावधि भित्र नतिर्दा खराब कर्जा बढेको देखिन्छ । सशर्त रुपमा ऋण प्रदान गरी कार्य गराउँदा समेत अपेक्षित उपलब्धी हासिल गरेको देिएन । यस्तो अनुदान वा ऋण प्रणालीले गरिबी निवारणमा टेवा पुग्ने देखिदैन ।

२४. **मितव्ययिता** – नेपालमा रहेका अधिकांश गरिबी निवारण कार्यक्रमहरु दातृनिकायको सहयोगमा सञ्चालित रहेका छन् । उदाहरणको रुपमा गरिबी निवारण कोष विश्व बैङ्कको, एलजिसिडिपीमा जाइका, जिटीजेड, एडीवी, इयू, र संयुक्त राष्ट्रसंघका विभिन्न एजेन्सीहरु, लघुउद्यम विकास कार्यक्रम संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमको सहयोग रहेको छ । गरीब लक्षित यस्ता कार्यक्रमहरुको कार्यक्रम मितव्ययी नभएको प्रश्न सदैव ज्वलन्त नै रहेको छ । त्यस्ता कार्यक्रममा कार्य गर्ने निकायका पदाधिकारीको सेवा सुविधा, तिनीहरुको दैनिक भ्रमण भत्ता, तालिम सञ्चालनको नर्स, इन्धन तथा सञ्चार सुविधा सरकारी कार्यालयमा सोही स्तरमा कार्य गर्ने कर्मचारीको दाँजोमा निकै नै बढी रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी संगठनमा उपलब्ध जनशक्तिले कार्य गर्न नसक्ने अवस्थामा मात्र परामर्श सेवा लिनु पर्नेमा सामान्य कार्यहरुमा समेत महंगोमा परामर्शदाता (स्वदेशी तथा विदेशी) नियुक्त गर्ने गरेको देखिन्छ । गरीब लक्षित कार्यक्रमहरुमा खर्च तथा लगानी केन्द्रित गरी जनताको जीवनस्तर उठाउने विषयले महत्व पाउनुपर्नेमा त्यस्ता पदाधिकारीको सेवा सुविधाले प्राथमिकता पाएको देखिन्छ । उच्च पारिश्रमिक उपलब्ध गराउँदा समेत उक्त कर्मचारीले गरेको योगदानको आंकलन गर्ने प्रणालीको विकास गर्न सकेको देखिदैन । त्यसैगरी कर्मचारीहरुको कार्यसम्पादन मूल्यांकन गरी सोलाई दण्ड र पुरस्कारसँग आवद्ध गर्न नसक्दा कोषले जुन रुपमा प्रतिफल दिनुपर्ने हो सो दिन सकेको छैन ।

२५. **बहिर्गमन रणनीति** – गरिबी निवारणसँग अधिकांश कार्यक्रम सञ्चालन अवधि र मोडल सम्बन्धमा स्पष्टता नभएको पाइयो । गरिबी निवारण कोषबाट दुई चरणमा सञ्चालित कार्यक्रम डिसेम्बर २०१८ बाट सम्पन्न भएको छ । कार्यक्रम सञ्चालनबाट सिर्जना भएका सम्पत्ति र सामुदायिक संस्थाको घुम्तीकोषमा रहेको करिब रु.१९ अर्ब रुपैयाँ सम्बन्धमा अन्यौलता रहेको छ । त्यसैगरी कोषबाट पूर्वाधार निर्माण गर्न २०७४।७५ सम्म ३९८ निर्माण आयोजनासँग रु.५२ करोड ३३ लाखमा खरिद सम्भौता भएकोमा रु.३९ करोड ३४ लाख भुक्तानी भएको छ । ती निर्माण कार्य सम्पन्न नहुँदै गरिबी निवारण कोषका कार्यक्रमको अवधि सम्पन्न भएको हुँदा त्यस्ता आयोजना अधुरो रहेका छन् ।

२६. **वैदेशिक रोजगारी र गरिबी** – गरिबीसँग सम्बन्धित सूचक अनुसार रेमिटेन्सको आप्रवाहले केही दशक यता जनताको जीवनस्तरमा सुधार भएको, आयात वृद्धि भएको, ऋयशक्तिमा वृद्धि भएको हुँदा गरिबी न्यूनीकरणमा केही उपलब्धी भएको देखिन्छ । वैदेशिक रोजगार विभागका अनुसार वैदेशिक रोजगारीमा जानको लागि २०७१।७२ मा ४ लाख ९९ हजारले, २०७२।७३ मा ४ लाख ३ हजारले र २०७३।७४ मा ३ लाख ८३ हजारले श्रम स्वीकृति लिएको देखिन्छ । साथै नेपाल राष्ट्र बैंकको तथ्यांक अनुसार २०७१।७२ मा ५ खर्व ४० खर्व ५ करोड , २०७२।७३ मा रु. ५ खर्व ९४ अर्ब ५९ करोड र २०७३।७४ मा रु.६ खर्व २ अर्ब ५० करोड रेमिटेन्स नेपाल भित्रिएको छ । वैदेशिक रोजगारीमा जाने संख्या केही हदसम्म कम भएको देखिएतापनि उक्त कमी आउनुमा गरिबी निवारणसँग सम्बन्धित कार्यक्रमको प्रभाव रहे नरहेको मूल्याङ्कन भएको छैन ।

परिच्छेद - ४

सुभावा तथा सुभावा

२७. **सुभावा** - माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभावा प्रस्तुत गरिएको छः
- २७.१ **गरिबीको परिभाषा** - गरिबीको स्पष्ट परिभाषाको अभावमा कुन वर्ग, क्षेत्र, व्यक्तिमा कार्यक्रम केन्द्रित गर्ने भन्ने सम्बन्धमा यकिन नभई कार्यक्रमको प्रभावकारिता हासिल नभएकोले गरिबीको स्पष्ट परिभाषा गर्नुपर्दछ । गरिबी निवारणसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरु सोही बमोजिम केन्द्रित गरी सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- २७.२ **गरिबीको मापन र पहिचान** - सरकारले वस्तुनिष्ठ आधार र सुचक तयार गरी गरिबको पहिचान गर्नुपर्दछ । गरिबीको मापनको लागि विश्वव्यापी रुपमा सबैले स्वीकार गर्ने विधिको अवलम्बन गर्नुपर्दछ । गरिब र गरिबी पहिचान प्रक्रिया एक पटकका लागि मात्र नभएकोले निरन्तर रुपमा गरिरहनुपर्दछ । पहिचान भएका गरिबलाई वर्गीकरण गरी सोही बमोजिमको सघन कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- २७.३ **आवधिक योजना र गरिबी निवारण** - आवधिक योजना अनुरूप बजेट तर्जुमा र सो अनुरूप कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ । गरिबी निवारणमा राखिएको लक्ष्य हासिल नहुनुका कारणहरुको गहन अध्ययन र विश्लेषण गरी आवधिक योजनाहरुमा प्रभावकारी रणनीति तथा कार्यक्रम व्यवस्था गरी सोको कार्यान्वयन हुनुपर्दछ ।
- २७.४ **गरिबीको रेखामाथि पुऱ्याउने लक्ष्य** - योजनाका लक्ष्य प्राप्त गर्नेगरी विशेष तथा प्रभावकारी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- २७.५ **गरिबीका अन्य सुचक** - गरिबीलाई संकेत गर्ने सुचकहरुको अवस्था सन्तोषजनक नभएकोले यसतर्फ सरकार तथा सम्बद्ध निकायहरुको विशेष ध्यान जानुपर्दछ । आयमूलक, मानव विकास र सामाजिक वञ्चितकरण जस्ता पक्षहरुबाट गरिबीलाई हेर्ने र सो अनुरूप रणनीति तयार गरी सोको कार्यान्वयनमा जोड दिनुपर्दछ । जनताका आधारभूत आवश्यकता र जन जीविकाका पक्षहरुमा सरकारले विशेष जोड दिनुपर्दछ ।
- २७.६ **मानव विकास सुचकाङ्क** - विश्व जगतले नेपालको गरिबीको अवस्थाका सन्दर्भमा मानव विकास सूचकाङ्कलाई समेत आधार मान्ने तथा नेपालको मानव विकास सुचकांक न्यून रहेको सन्दर्भमा जनताको जीवनस्तरमा सुधार आउने गरी गरिबी निवारणको कार्यक्रम सञ्चालन हुनुपर्दछ ।
- २७.७ **सुशासन** - सुशासन कायम नभई गरिबी निवारण नहुने हुँदा सुशासन अभिवृद्धि गर्न सरकारले विशेष प्रयास गर्नुपर्दछ । भ्रष्टाचारमा शून्य सहनशीलता, पारदर्शितामा प्रबर्द्धन, प्रशासनिक कार्यहरुका चुस्त दुरुस्तता र आर्थिक कारोबारमा मितव्ययीता तथा पारदर्शिता कायम गर्नुपर्दछ ।
- २७.८ **कार्यक्रमहरुबीच समन्वय** - विभिन्न मन्त्रालय मातहत सञ्चालन भएका गरिबी निवारणसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरुबीच समन्वय हुनु आवश्यक छ । कार्यक्रम सञ्चालनलाई प्रगति मान्नु भन्दा पनि जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने गरी एकीकृत रुपमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- २७.९ **कार्यक्रमका लाभग्राहीमा दोहोरोपना** - एकै स्थान वा समुहमा दर्जनौ गरिब लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन हुँदा कार्यक्रममा दोहोरोपना रहेको, एकै व्यक्तिले दोहोरो लाभ प्राप्त गरेको तथा गरिब जनतामात्र लाभान्वित नभई गैर गरीब समेत लाभान्वित भएको तथ्यलाई दृष्टिगत गर्दै कार्यक्रमहरुबीच समन्वय र सहकार्य हुनुपर्दछ । गरिब लक्षित कार्यक्रमबाट गैर गरिब लाभान्वित नहुने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- २७.१० **स्थानीय तहसँग सहकार्य** - जनताको नजिकमा रही सेवा प्रवाह गर्ने स्थानीय तहसँग कार्यक्रमहरुको सहकार्य हुनुपर्दछ । कार्यक्रमको पहिचान, आवश्यकता, अपनत्व, जनसहभागिता र पारदर्शिता आदिमा स्थानीय तहको भूमिका प्रभावकारी रहने हुँदा स्थानीय तहसँग सहकार्य गरी कार्यक्रम सञ्चालन हुनुपर्दछ ।
- २७.११ **एउटै समूहमा कार्यक्रम सञ्चालन** - लामो समयसम्म एउटै संस्था वा समूहमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा कार्यक्रमको प्रभावकारितामा विश्वस्त हुन नसकिने हुँदा कार्यक्रमहरुबाट निश्चित समय पश्चात नतिजा प्राप्त हुनेगरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

- २७.१२ **क्षेत्र केन्द्रित कार्यक्रम** - गरिबी निवारण सम्बन्धी कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्दा जिल्ला वा स्थानीय तह वा गाउँ वा समूह केन्द्रीत नगरी गरिब व्यक्तिको पहिचान गरी व्यक्ति सुहाउँदो सीपमूलक तथा व्यवसायजन्य कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- २७.१३ **अनुदान प्रणाली** - विभिन्न कार्यक्रमहरुबाट सर्शत र निर्शत अनुदान प्रदान गरेको भएतापनि सोबाट अपेक्षित उपलब्धि हासिल नभएको हुँदा हालको अनुदान प्रणालीको सम्बन्धमा अध्ययन गरी प्रभावकारी प्रणालीको अवलम्बन गर्नुपर्दछ । विश्वमा गरिबी निवारणमा प्रभावकारी देखिएका अनुदान प्रणालीहरुलाई समेत अध्ययन गरी आत्मसात गर्नुपर्दछ ।
- २७.१४ **मितव्ययिता** - गरिब लक्षित कार्यक्रमहरुलाई मितव्ययी बनाउनु पर्दछ । कार्यक्रमहरुमा हुने प्रशासनिक र परामर्श खर्चलाई मितव्ययी र आवश्यकतामा आधारित बनाउनुपर्दछ । गरिब जनताको जीवनस्तरमा वृद्धि गर्न स्थापना गरिएका कार्यक्रमहरुका पदाधिकारी वा कर्मचारीहरु नै सुविधा र आचरणको सन्दर्भमा विवादमा आउने अवस्था रहनुहुँदैन ।
- २७.१५ **बहिर्गमन रणनीति**- कार्यक्रम तय गर्दा नै सोको बहिर्गमन रणनीति स्पष्ट गर्नुपर्दछ । स्पष्ट रणनीति र कार्ययोजना सहित कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- २७.१६ **बैदेशिक रोजगारी र गरिबी**- रेमिटेन्सबाट प्राप्त रकमले गर्दा जनताको जीवनस्तरमा सुधार आएको देखिन्छ । जसले दीर्घकालीन रूपमा गरिबी निवारणमा सघाउ नपुग्ने हुँदा बैदेशिक रोजगारीमा जाने जनशक्तिलाई देशभित्र नै रोजगारीको सिर्जना गर्ने गरी गरिबी निवारण कार्यक्रमहरु केन्द्रित हुनुपर्दछ ।
२८. **निष्कर्ष** - गरिबी निवारण कार्यमा अपेक्षा अनुरूप प्रगति हुन सकेको छैन । आवधिक योजनाहरुले लिएका लक्ष्यहरु तोकिए बमोजिम हासिल हुन सकेका छैनन् । धनी र गरिबबीचको दूरी अभै बढ्दै गईरहेको छ । सुशासनको अवस्था सन्तोषजनक छैन । सरकारले गरिबी निवारणलाई प्राथमिकतामा राखे तापनि गरिब पहिचान र मापन यथार्थपरक रहेको छैन । धेरै निकायबाट गरिबी निवारणका कार्यक्रमहरु सञ्चालन भएकोमा कार्यक्रम तथा संस्थाबीच समन्वयको अभाव छ । धेरै कार्यक्रम एउटै समूहमा लागू हुँदा त्यस्ता कार्यक्रममा भएको खर्चको प्रभावकारिता देखिएको छैन । गरिब लक्षित कार्यक्रमहरुको प्रशासनिक खर्च उल्लेख्य रहनुका साथै कार्यक्रमहरुको नियमित अनुगमन र मूल्याङ्कन हुनसकेको छैन । गरिबी निवारणको लागि नीति, कार्यनीति, रणनीति तयार गर्ने, कार्यक्रम तथा उपयोग गर्ने एकद्वार संगठनको अभाव रहेको छ । प्रत्येक आवधिक योजनामा गरिबी घटाउने उद्देश्य दोहोर्‍याउने गरेको स्थिति छ । गरिबी न्युनीकरण अन्तर सम्बन्धित विषय भएकाले यसका लागि सरकारी, सहकारी, सामुदायिक, निजी र गैरसरकारी क्षेत्र र विकास साभेदारको एकीकृत र समन्वयात्मक भूमिकामार्फत गरिबी निवारणको प्रयत्न गरेमा **संमृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली**को राष्ट्रिय सोच सफल हुने देखिन्छ ।

गुठी जग्गाको उपयोग परिच्छेद १ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** - देवी देवताको पर्व पूजा जात्रा चलाउन वा मठ मन्दिर, देवस्थल आदि जस्ता धार्मिकस्थल वा अन्य सामाजिक परोपकारी र साँस्कृतिक कार्यको लागि दाताले आफ्नो हक छाडी राखीदिएको सम्पत्तिलाई गुठी भनिन्छ। विशेषतः गुठीलाई दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ।

क) राजगुठी - गुठी संस्थानको स्थापना हुनु पूर्व नेपाल सरकारले बन्दोबस्त र सञ्चालन गरी आएकोमा गुठी संस्थान ऐन, २०२१ को दफा २ (घ) बमोजिम त्यस्ता गुठीमा नेपाल सरकारबाट गुठी संस्थानमा हक र दायित्व सर्न आई संस्थानले बन्दोबस्त र सञ्चालन गरेको गुठीलाई राजगुठी भनिन्छ। राजगुठी दुई प्रकारका छन्:

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक KPI

- जग्गाको अभिलेख
- जग्गाको संरक्षण, सम्बर्द्धन
- जग्गाबाट प्राप्त आमदानीको लगत
- जग्गाको उपयोग तथा व्यवस्थापन

○ **अमानत गुठी** - गुठीको सम्पूर्ण आयस्ता गुठी कोष (संस्थानको कोष) मा जम्मा गरी सञ्चालन खर्च पनि सोही कोषबाट विनियोजित बजेट बमोजिम हुने गुठीलाई अमानत गुठी भनिन्छ। संस्थानको अभिलेख अनुसार यस्ता गुठी १०५० वटा रहेका छन्।

○ **छुट गुठी** - गुठीको आयस्ता गुठीयार आफैले उठाई लिखत तथा परम्परा बमोजिम गुठीको पर्व पूजा जात्रा चलाई बाँकी रहेको शेष कसरसम्म राजगुठीमा बुझाउने वा गुठीयार आफैले खान पाउने गरी छुट पाएका गुठीलाई छुट गुठी भनिन्छ। यस्ता गुठीका गुठीयार, महन्थ, पुजारी आदिको सम्पूर्ण हक ऐनको दफा १९ ले समाप्त गरी संस्थानमा सरेको छ। संस्थानद्वारा आयस्था असूली र गुठी सञ्चालन छुटवाला गुठीयारबाट नै सञ्चालन गराई आएका यस्ता छुट गुठीहरु १२३२ रहेका छन्।

ख) निजी गुठी - राजगुठीको लगतमा दर्ता नभएका र व्यक्ति आफैले स्थापना र सञ्चालन गर्दै आएका व्यक्तिगत वा पारिवारिक प्रकृतिका गुठीलाई निजी गुठी भनिन्छ। यस्ता गुठीको लगत मात्र संस्थानले लिनसक्ने व्यवस्था गुठी ऐन, २०३३ को दफा १९(क) ले व्यवस्था गरेको छ। निजी गुठीका दाता सहित अधिकांश गुठीयारले लिखित अनुरोध गरेमा त्यस्तो गुठी संस्थानले जिम्मा लिई सञ्चालन गर्नसक्छ भने सामाजिक हितको लागि राखिएको निजी गुठीका गुठीयारले गुठीको सम्पत्ति हिनामिना गरी धर्म लोप गरेमा गुठीयारले अनुरोध नगरे पनि ऐनको दफा २० (२) बमोजिम संस्थानले आफ्नो जिम्मामा लिई सञ्चालन र बन्दोबस्त गर्न सक्तछ।

गुठी सञ्चालनको लागि खर्चको स्रोत जुटाउन आयस्ता आउने गरी दाताले आफ्नो हक छाडी राखिदिएका जग्गानै गुठी जग्गा हुन्। यस्ता गुठी जग्गा कानूनले गुठी तैनाथी, गुठी अधिनस्थ, गुठी रैतान नम्बरी, गुठी नम्बरी र खान्गी गरी ५ प्रकारका गुठी जग्गा रहेको देखिन्छ। गुठी जग्गाको लगत तयार गर्ने, गुठी जग्गाको साविक लगत अनुसार नै सर्भे नापी बमोजिम कायम हुन गएका जग्गा नछुटाई दर्ता गर्ने, घर बनेको गुठी जग्गादर्ता गर्ने, गुठी जग्गाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने, जग्गालाई अतिक्रमण हुन नदिने, जग्गाको उपयोगलाई व्यवस्थित गरी आयआर्जन गर्ने, जग्गाको उपयोग बापत प्राप्त देवस्वको हिसाब किताब दुरुस्त राख्ने तथा उठ्न बाँकी गुठी रकमको लगत राखी आवश्यक कारवाही अगाडि बढाउने कार्य गुठी संस्थानले गर्दछ।

२. **निकायको उद्देश्य एवं लक्ष्य** - गुठी जग्गाको लगत व्यवस्थित रूपमा राख्नु, अभिलेख अद्यावधिक गर्नु, जग्गाको संरक्षण, सम्बर्द्धन र उपयोग गर्नु, जग्गाबाट आयआर्जन गर्न सकिने क्षेत्रहरुको पहिचान गर्नु, गुठी जग्गाबाट आमदानी खर्चलाई व्यवस्थित तवरले लेखाङ्कन गर्नु, खर्च व्यवस्थापनमा मितव्ययिता कायम गर्नु, प्रचलित कानून बमोजिम तोकिएका कार्यहरु गर्नु नै गुठी जग्गाको सन्दर्भमा गुठी संस्थानका उद्देश्यहरु रहेका छन्। गुठी जग्गाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्दै त्यस्ता जग्गाहरुको महत्तम उपयोग गरी संस्थानलाई आत्मनिर्भर बनाउने तथा कला संस्कृतिको जगेर्ना मार्फत देशको पहिचानलाई बढोत्तरी गर्ने लक्ष्यका साथ संस्थानले कार्य गरेको छ।

३. **लेखापरीक्षणको औचित्य** - गुठी संस्थान अन्तर्गत देशभर ७० जिल्लामा गुठी जग्गा रहेको देखिन्छ। संस्थान अन्तर्गत रहेका विभिन्न गुठी जग्गाहरु देशभरमा ठूलो परिमाणमा रहेका छन्। त्यसरी रहेको

जग्गाको व्यवस्थापन तथा उपयोग गर्ने कार्य गुठी संस्थानले गर्नुपर्दछ । गुठी जग्गाको श्रेष्ठा अद्यावधिक र व्यवस्थित नभएको, सबै गुठीहरूको साविक लगत बमोजिम हाल जग्गा दर्ता हुन नसकेको र सो पहिचान गरी छुटेको गुठी जग्गा दर्ता गर्न वाञ्छित प्रयास नगरेको, जग्गाको आम्दानी खर्चको हिसाब अद्यावधिक गर्न नसकेको, कतिपय गुठी जग्गा नियम र कानून मिचेर व्यक्तिको नाममा नामसारी गरेको, गुठीको पूर्ण स्वामित्वमा रहेको जग्गाको समेत संस्थानले दीर्घकालीन योजना तयार गरी व्यवस्थित रूपमा उपयोग गर्न नसकेको सम्बन्धमा विगतका लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा औल्याइएको छ । सोको अतिरिक्त विभिन्न सञ्चार माध्यम तथा सरोकारवालाबाट समेत गुठी जग्गाको उपयोगको प्रभावकारिताका सम्बन्धमा सवाल उठाइरहेको हुँदा सो सम्बन्धमा विस्तृत रूपमा अध्ययन विश्लेषण गरी सोको वास्तविक अवस्था उजागर गरी सुझाव पेश गर्न कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि यो विषय छनौट गरिएको हो ।

४. नीतिगत व्यवस्था

४.१ त्रिवर्षीय योजना (२०७३।७४ देखि २०७५।७६) ले लिएका लिएको नीति

- अनधिकृत, अनियन्त्रित तथा अव्यवस्थित बस्ती विकासमा रोक लगाइनेछ र असुरक्षित बस्तीलाई सुरक्षित बसोबास हुने व्यवस्था गरिनेछ ।
- आधुनिक प्रविधियुक्त दक्ष जनशक्ति विकास गरी भूमि व्यवस्थापन सेवा क्षेत्रलाई विशिष्ट वैज्ञानिक पेशाको रूपमा स्थापित तथा विकास गरिनेछ ।
- भूमि प्रशासनसम्बन्धी सम्पूर्ण सेवाहरू सरलीकृत, सूचना प्रणालीमा आधारित, विकेन्द्रित र एकद्वार प्रणालीबाट प्रदान गरिनेछ ।

४.२ आर्थिक वर्ष २०७४।७५ को बजेटको व्यवस्था – बजेटले स्रोत बाँडफाँड गर्दा सेवा प्रवाह, भ्रष्टाचार नियन्त्रण र शासकीय सुधारका क्षेत्रहरूलाई प्राथमिकतामा राखेको छ । बजेटले मार्गनिर्देशन गरेका नीति तथा कार्यक्रमहरू निम्न छन्:

- सरकारी एवं सार्वजनिक र गुठी जग्गामा भएको अतिक्रमण रोक्न, अव्यवस्थित बसोबास र सुकुम्बासी समस्याको समाधान गर्न २ वर्षको कार्य अवधि तोकेर व्यवस्थित बसोबास आयोग गठन गरिने ।
- भौगर्भिक बनौट, प्रकृति र क्षमताको आधारमा भूमिको वर्गीकरण गरिने, आगामी ३ वर्ष भित्र सबै जिल्लाको भूउपयोग नक्सा तयार गर्ने, भूउपयोग नक्सा तयार भएका जिल्लाहरूमा जग्गाको वर्गीकरण सम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयनमा ल्याइने, एक प्रयोजनको लागि वर्गीकरण गरिएको भूमि अर्कै प्रयोजनमा प्रयोग गर्न निषेध गरिने ।

५. कानूनी व्यवस्था

५.१ गुठी संस्थानसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित कानूनहरू

- गुठी संस्थान ऐन, २०३३ (संशोधन सहित)
- गुठी संस्थान कार्य व्यवस्था विनियम, २०४९ (संशोधन सहित)
- गुठी संस्थान आर्थिक प्रशासन विनियमावली, २०६१
- गुठी संस्थान कर्मचारी सेवा, शर्त तथा सुविधासम्बन्धी विनियम, २०५१ (संशोधन सहित)
- गुठी संस्थानको कार्य सञ्चालन निर्देशिका, २०४४
- गुठी संस्थान आन्तरिक व्यवस्थापन निर्देशिका, २०६०
- गुठी संस्थान कर्मचारी घरजग्गा सापटी (ऋण) सम्बन्धी निर्देशिका, २०६३
- गुठी संस्थान कर्मचारी कल्याण कोष सञ्चालन निर्देशिका, २०६२

६. वित्तीय व्यवस्था – गुठी संस्थानको आम्दानीतर्फ नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुने अनुदान, गुठी जग्गाबाट प्राप्त हुने मालपोत, रैतान नम्बरीमा परिणत गरी दर्ता गर्दा प्राप्त भएको रकम, ठेक्का (तैनाथी जग्गा, बहाल, पोखरी, बाग बगैचा, बाली आदि), कुत (अधिनस्थ जग्गा), लिज, भूबहाल आदि स्रोतहरूको रूपमा रहेका छन् । संस्थानको

व्ययको शीर्षकहरुमा नित्य पूजा, पर्व पूजा, यात्रा, जात्रा र पर्वहरु, रकमी कामदारको पारिश्रमिक, बली (दोपाया, चौपाया), सम्पदा संरक्षण, प्रशासनिक र अन्य खर्चहरु रहेका छन् । आर्थिक वर्ष २०७४।७५ को लागि कुल आम्दानी रु.३५ करोड ७९ लाख २६ हजार भएकोमा रु.१८ करोड ७० लाख ७९ हजार खर्च भएको संस्थानले जनाएको छ । संस्थानलाई २०६९ सालसम्म नेपाल सरकारबाट प्रशासनिक खर्च विनियोजन हुने गरेकोमा हाल सो व्यवस्था बन्द भएको छ ।

परिच्छेद २ लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

७. **उद्देश्य** – गुठी जग्गाको उपयोग स्थितिको अध्ययन, मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गरी सुझाव प्रस्तुत गर्ने यस लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यसैगरी गुठी जग्गाको संरक्षण र सम्बर्द्धनको लागि गरिएको नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थाको विश्लेषण गर्ने, गुठी जग्गाको लगत अध्ययन गर्ने, गुठी जग्गाको अतिक्रमण हुन नदिन भएका कानूनी व्यवस्था तथा प्रयासहरुको अध्ययन विश्लेषण गर्ने, अतिक्रमणमा परेका तथा विवादमा रहेका जग्गाहरुको विवरण सङ्कलन गरी विश्लेषण गर्ने, गुठी जग्गाको देवस्वका लगत तथा असुली हुन बाँकी रकमको विवरण अध्ययन विश्लेषण गर्ने, गुठी जग्गाको उपयोग गर्ने तथा संस्थानको आम्दानी वृद्धि गर्ने सम्बन्धमा भएका प्रयासहरुको मूल्याङ्कन गर्ने सहायक उद्देश्यहरु रहेका छन् । समग्रमा गुठी जग्गाको उपयोग र सोको प्रभावकारिताको अध्ययन नै यस लेखापरीक्षणको ध्येय रहेको छ ।
८. **क्षेत्र** – गुठी संस्थानले सम्पादन गर्ने तथा संस्थानको काम कर्तव्यहरुमध्ये गुठी जग्गाको उपयोग स्थिति सम्बन्धमा मात्र यस कार्यमूलक लेखापरीक्षण केन्द्रित रहेको छ । जग्गाको लगत, आम्दानी, संरक्षण तथा उपयोग लाई लेखापरीक्षणमा विशेष महत्त्व दिई अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययन विश्लेषणलाई प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गर्नको लागि विगत ३ वर्षको तथ्याङ्कहरु सङ्कलन गरिएको छ । लेखापरीक्षणको लागि आवश्यक विवरण तथा सूचना सङ्कलन कार्य केन्द्रीय कार्यालयबाट गरिएको छ ।
९. **पद्धति** – लेखापरीक्षणका उद्देश्यहरु प्राप्त गर्नका लागि प्रक्रियामूलक एवम् नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरी गुठी जग्गाको सम्बन्धमा गरिएको नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था, कार्यसञ्चालन प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन परीक्षण गर्ने तथा आवश्यक तथ्याङ्क, सूचना एवम् जानकारी सङ्कलन गरिनुका साथै अभिलेख तथा कागजातको अध्ययन, परीक्षण एवम् विश्लेषण गरिएको छ । लेखापरीक्षणको प्रमाण सङ्कलनको लागि छलफल, कागजात भिडान, प्रश्नावली, निरीक्षण, अवलोकन विधि प्रयोग गरिएको छ । विषयसँग सम्बन्धित जोखिम मुल्याङ्कन गरी पहिचान भएका विषयहरुको परीक्षण गर्ने सन्दर्भमा विश्वसनीय, पर्याप्त, सान्दर्भिक प्रमाण संकलन गर्न आवश्यकतानुसार नियन्त्रणको परीक्षण, विश्लेषणात्मक कार्यविधि, विस्तृत विवरणको परीक्षण विधि समेत अवलम्बन गरिएको छ ।
१०. **सीमा** – प्राप्त सूचना, अभिलेख विवरण, वित्तीय स्रोतबाट सङ्कलित आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । प्राप्त सूचनाको विश्वसनीयता, विवरणको विश्लेषण क्षमता, समयसीमा, संलग्न जनशक्तिको संख्या तथा विषयगत ज्ञान, कार्यालयबाट लेखापरीक्षणमा प्रयोग गरिने स्रोत साधन आदि सीमितता रहेका छन् । यो लेखापरीक्षण गुठी जग्गाको उपयोग स्थितिमा मात्र केन्द्रित रहेको छ ।

परिच्छेद ३ लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – गुठी तैनाथी जग्गाको उपयोग सम्बन्धमा विगतका केही वर्षदेखि बाली/बहाल/ठेक्का लगाउने अभियान कै रूपमा संस्थानले कार्य गरेको छ । जसको कारण संस्थानको वार्षिक आम्दानीमा वृद्धि हुँदै गईरहेको देखिन्छ । गुठी तैनाथी जग्गामा व्यवस्थित गर्न नसकेका घरवास र आय व्यवस्थित हुने, गुठी व्यवस्था अझ सुनिश्चित हुनेगरी एकीकृत गुठी ऐन मस्यौदा गरि ऐन निर्माणको चरणमा रहेको छ । मोही लागेको गुठी अधीनस्त जग्गा रैकर जग्गामा भएको व्यवस्था सरह आधा मोहीलाई आधा गुठीले पाउने गरी प्रस्तावित ऐनमा प्रावधान राखिएको संस्थानले जनाएको छ ।
- **समस्या र चुनौती** – गुठी जग्गाको अतिक्रमण प्रमुख समस्याको रूपमा रहेको छ । सरकार, राजनीतिक दल तथा नागरिक समाजले गुठी जग्गालाई अरु सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा सरह हेर्ने र गुठी जग्गामा अतिक्रमण गरिरहेको प्रशस्त उदाहरणहरु रहेका छन् । त्यसैगरी गुठी तैनाथी जग्गा बहाल, भूवहाल,

लिजमा दिने कार्यमा सरोकारवाला निकाय, स्थानीय व्यक्तिबाट समेत सहयोग प्राप्त नहुँदा वाञ्छित सफलता प्राप्त नभएको अवस्था छ। गुठी तैनाथी जग्गामा अतिक्रमण गरी जग्गा र आय अवरोध भएकोमा अतिक्रमण हटाउन प्रहरी, प्रशासन, स्थानीय तह र राजनैतिक दलहरूले सहयोग नगर्नु, त्यसैगरी गुठी जग्गामा कार्यालय स्थापना गरेका सरकारी, अर्ध सरकारी, प्रहरी लगायतका निकायहरूले जग्गाको मूल्य वा मुआब्जा वा भूवहाल नबुझाउने र तरताकेता गर्दा समेत उपेक्षा गर्ने गरेको अवस्था छ। गुठी जग्गाको लगत तथा अभिलेख व्यवस्थापन आधुनिक प्रविधिमा नहुँदा गुठी जग्गाहरू दीर्घकालमा लोप हुनसक्ने अवस्था देखिन्छ। त्यसैगरी संस्थानको बक्यौता रकम बढ्दै जानु तथा अक्षयकोषमा रहेको रकमको अधिकतम उपयोगको लागि दीर्घकालीन सोच सहित कार्य अगाडि नबढाउनु समेत समस्या तथा चुनौती रहेका छन्।

११. **सँगठनात्मक संरचना** – गुठी संस्थान २०१९ सालमा स्थापना भएको हो। धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, परोपकारी कार्यको लागि राखिएका नेपाल राज्यका गुठीलाई सुदृढ गरी सुव्यवस्थित सञ्चालन गर्ने र विभिन्न वर्गका जनताकाबीच सुसम्बन्ध कायम राखी राष्ट्रको पहिचान, समाजको जीवन पद्धति र पर्यटनको आधार स्तम्भ स्थापना गर्ने सोच (Vision) संस्थानको रहेको छ। गुठी संस्थानको प्रधान कार्यालय काठमाडौंमा रहेको छ। यसका अन्य कार्यालयहरू देहायअनुसार रहेका छन्:

- गुठी संस्थान केन्द्रीय लगत तथा अभिलेख शाखा कार्यालय, भद्रकाली काठमाडौं,
- गुठी संस्थान शाखा कार्यालय, त्रिपुरेश्वर काठमाडौं,
- गुठी संस्थान शाखा कार्यालय, सूर्यविनायक भक्तपुर,
- गुठी संस्थान शाखा कार्यालय, मच्छेन्द्र वहाल ललितपुर,
- गुठी संस्थान शाखा कार्यालय, जनकपुर धनुषा,
- गुठी संस्थान शाखा कार्यालय, वीरगञ्ज पर्सा,
- गुठी संस्थान शाखा कार्यालय, जलेश्वर महोत्तरी,
- गुठी संस्थान शाखा कार्यालय, धुलिखेल काभ्रेपलाञ्चोक,
- पशुपति गोश्वारा कार्यालय, पशुपतिनाथ देवपतन काठमाडौं।

संस्थानमा प्रशासक १, उपप्रशासक ९, सहप्रशासक २ समेतको १५५ दरबन्दी रहेकोमा हाल उपप्रशासक ६ र सहप्रशासक २ पद सहित ७७ पद रिक्त भई ७८ पदपूर्ति रहेको छ। नयाँ सवैधानिक व्यवस्था अनुसार हुने गरी कर्मचारी सेवा शर्त सुविधा सम्बन्धी विनियम, २०७१ तयार गरी सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाएकोमा हाल ४ वर्षपछि मात्र स्वीकृत भै आएको संस्थानले जनाएको छ। जसले गर्दा कर्मचारी पदपूर्तिमा ढिला हुन गई दैनिक कार्य सञ्चालनमा समस्या देखिएको छ। संस्थानका गुठीहरू र गुठी जग्गाहरू ७० जिल्लामा रहेकोमा उपर्युक्त अनुसारका कार्यालयहरूले गरेको काम र प्रयासले मात्र जग्गाहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नसक्ने अवस्था छैन। संस्थानका कार्यालय नभएका जिल्लाहरूमा गुठी जग्गाको संरक्षणको लागि मालपोत कार्यालयहरूलाई जिम्मेवारी दिइएकोमा मालपोत कार्यालयहरूले यसतर्फ यथोचित ध्यान तथा महत्व दिएको पाइदैन। यसरी गुठीमा कर्मचारीहरू दरबन्दी अनुसार पदपूर्ति नभएको अवस्था छ भने प्रत्येक जिल्लाको गुठी र गुठी जग्गाहरूको संरक्षण, सम्बर्द्धन, व्यवस्थापनमा संस्थान निकै कमजोर देखिएको छ।

१२. **जग्गाको एकीकृत अभिलेख** – गुठी जग्गाहरूको एकीकृत अभिलेख तयार गरी जग्गाको संरक्षण गर्नु संस्थानको कर्तव्य हो। संस्थानले २०७१ सालमा तयार गरेको अभिलेख अनुसार पहाडतर्फ ५ लाख ६१ हजार ९९० रोपनी र तराईतर्फ ६६ हजार ३३० विगाहा गुठी जग्गा रहेको छ। संस्थानको अभिलेख प्रणाली परम्परागत रहेको देखिन्छ। कतिपय अभिलेखहरू अत्यन्त पुरानो भएको कारण अध्ययन गर्न तथा स्थान पहिचान गर्न समेत नसकिने अवस्थामा रहेका छन्। गुठी जग्गाको प्रकृति अनुसारको अभिलेख नहुँदा जग्गाको व्यवस्थापन गर्न संस्थानले सकिरहेको छैन भने भोग चलन गर्नेले समेत चाहे अनुसार जग्गाको प्रयोग गर्न नसकेको अवस्था छ।

त्यस्तै गुठी संस्थान केन्द्रीय लगत तथा अभिलेख शाखा कार्यालय, भद्रकाली, काठमाडौंमा पुराना लालमोहर, सनद, सवाल, ताम्रपत्र, लगत, मोठ, श्रेस्ता लगायतका अभिलेख रहेका छन् । एकातर्फ उक्त कार्यालयको भवन जीर्ण अवस्थामा छ भने अर्कोतर्फ महत्वपूर्ण अभिलेखहरूको उचित संरक्षण समेत हुन सकेको छैन । ताम्रपत्र, स्वर्णपत्रमा रहेका यस्ता महत्वपूर्ण अभिलेखलाई प्रकाश, आर्दता, तापक्रम मिलाई व्यवस्थित गर्न सकेको देखिदैन । केही वर्ष पहिले वैदेशिक सहायताबाट संचालित परियोजनाले अभिलेखलाई माइक्रोफिल्म र डिजिटाइजेसन गर्न सहयोग गरेको भए तापनि तत्पश्चात सोको निरन्तरता र जगेर्नामा संस्थानले पर्याप्त ध्यान दिन सकेको छैन ।

१३. **जग्गा उपयोगको नीति** – गुठी संस्थानको सञ्चालन शैली परम्परागत रहेको देखिन्छ । संस्थान मातहत ५ प्रकारका जग्गाको प्रभावकारी तवरले उपयोग गर्नको लागि गुठी संस्थानले कुनै नीति तयार गरेको छैन । गुठी संस्थानको सेवालालाई प्रभावकारी रूपमा आधुनिक तवरले सञ्चालन गर्न संस्थानले अध्ययन मूल्यांकन गरेको समेत पाइएन । संस्थानको भावी कार्यदिशा प्रष्ट नहुँदा कार्य प्रभावकारिता फितलो रहेको छ । दैनिक कार्यसञ्चालनमा नै संस्थान रुमल्लिरहेको अवस्था छ । संस्थानको नाममा देशका प्रमुख सहरहरूमा रहेका जग्गाहरू अतिक्रमणको चपेटामा परेका छन् । कतिपय जग्गाहरूको संस्थानले उपयोग गर्नसकेको छैन भने कतिपय जग्गाहरूको उपयोगको योजनाअनुसार कार्य गरेको भए तापनि स्थानीयको अवरोध र अदालती प्रक्रियामा रहेको हुँदा कार्य हुन सकेको छैन ।

१४. **गुठी जग्गाको आम्दानी** – साविकमा संस्थानलाई सरकारबाट प्राप्त प्रशासनिक अनुदान तथा जात्रा पर्वको खर्चको सोधभर्ना समेत केही वर्षयता बन्द भएको हुँदा संस्थान आफैमा आत्मनिर्भर रहनु पर्ने अवस्था रहेको पाइयो । संस्थानको पछिल्ला ३ वर्षको आम्दानी र खर्चको अवस्था निम्नानुसार रहेको छ:

आर्थिक वर्ष	आम्दानी (रु. हजारमा)					खर्च (रु. हजारमा)			
	मालपोत	कूतवाली	ठेक्का (वाली, वगैचा, पोखरी, भूवहाल, लिज)	अन्य	जम्मा	प्रशासनिक खर्च	पर्व, पूजा जात्रा मेला	अन्य	जम्मा
२०७१/७२	१८४४३	१६०३१	४७८३७	२७५६१५	३५७९२६	९०९१२	७१२९०	२४८७७	१८७०७९
२०७२/७३	२३८०२	२०३०८	१४८३२	२७११०५	३३००४७	८८८१४	६८७६१	१६३७७	१७३९५२
२०७३/७४	२९९९९	२३८५२	३७९६	३५६३२७	४४७३७४	१०९४३९	८३३८५	२७६४९	२२०४७३
जम्मा	७२२४४	६०९९१	९९८६५	९०३०४७	११३५३४७	२८९९६५	२२३४३६	६८९०३	५८१५०४

उपर्युक्त अनुसार ३ वर्षको आम्दानीको अध्ययन गर्दा २०७२।७३ मा घटेको देखिन्छ । त्यसैगरी खर्च पनि २०७१।७२ मा बढी रहेकोमा २०७२।७३ मा घटेको छ । आम्दानी र खर्चलाई तुलना गर्दा संस्थान घाटामा नदेखिए तापनि संस्थानको जग्गा तथा सम्पत्तिहरूको अझ प्रभावकारी रूपमा उपयोग गर्नसके त्यस्तो आयमा वृद्धि हुने निश्चित छ । आम्दानी वृद्धि गर्ने तथा खर्चलाई मितव्ययी गर्नेतर्फ संस्थानले ध्यान दिएको छैन ।

१५. **आम्दानी अभिलेख** – मालपोत, कूतवाली, बहाल आदि असुल प्रयोग हुने रसिदहरूको व्यवस्थापनको लागि रसिद नियन्त्रण खाता राखेको भए तापनि सोमा गत वर्षको जिम्मेवारी, यस वर्षको आम्दानी, खर्च लगायतका लगत स्पष्ट देखिने गरी राखेको पाइएन । यसैगरी आर्थिक वर्षको अन्त्यमा संस्थानका शाखा कार्यालयहरू तथा मालपोत कार्यालयहरूबाट रसिदहरूको लगत लिई सोअनुसार राजस्व तथा देवस्व भिडान गरी राख्नुपर्नेमा सो अनुरूप लगत राखेको र भिडान गरेको छैन । स्पष्ट र व्यवस्थित लगत नहुँदा अन्य आयको साथसाथै गुठी जग्गाबाट प्राप्त आम्दानी समेत यकिन गर्नसक्ने अवस्था छैन ।

१६. **लगानी** – गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा १३ (४) मा संस्थानको नाममा रहेको जायजथा विक्री भई सो बापत प्राप्त रकम संस्थानको अक्षय कोषको रूपमा राखिने र त्यस्तो रकम कुनै बैङ्कमा मुद्रती खातामा जम्मा गर्ने वा घर पसल बनाउने जस्ता स्थायी लगानी गर्ने बाहेक अरु सालवसाली खर्च गर्न नपाइने व्यवस्था छ । त्यसैगरी अक्षयकोषको लगानीबाट प्राप्त आम्दानीको कम्तीमा २५ (पच्चीस) प्रतिशत रकम अनिवार्य रूपमा सोही कोषमा जम्मा गरी बाँकी रकम संस्थानको काममा खर्च गर्नसक्ने उल्लेख छ । संस्थानबाट प्राप्त विवरण अनुसार २०७५।११।३० सम्म यस्तो अक्षय कोषमा रु.३ अर्ब १३

करोड ६७ लाख ६० हजार रहेको छ । अक्षय कोषमा रहेको उक्त रकमबाट व्याज आम्दानी मात्र भएको छ । यस किसिमको रकम उपयुक्त क्षेत्रमा लगानी गर्न कानूनी व्यवस्था नीति र योजना बनाइएको पाइएन । जसबाट संस्थानको सम्पत्ति र आय वृद्धिमा उल्लेखनीय योगदान पुगेको देखिदैन ।

१७. **बक्यौता आम्दानी** – गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ४१ मा संस्थानले असुल उपर गर्नुपर्ने मालपोत, कूत, बहाल, भूबहाल, पेस्की, ठेक, जरिवाना, विगो, शुल्क, अतिरिक्त शुल्क, दस्तुर आदि बाँकी बक्यौता संस्थानले सरकारी बाँकी सरह सम्बन्धित व्यक्तिको धितो वा अन्य जायजथा लिलाम विक्री गरी असुल उपर गर्ने व्यवस्था छ । संस्थानले गुठी जग्गा तथा जग्गामा निर्मित संरचनाहरु बहाल, लिज आदिमा लगाएको छ । सोको अतिरिक्त मालपोत, कूतवाली, शेष कसरबाट समेत संस्थानलाई आम्दानी हुन्छ । आम्दानी हुने क्षेत्र र शीर्षकहरु खुल्ने गरी आम्दानी र बक्यौता रहेको देखिने एकीकृत विवरण तयार गरेको छैन । तसर्थ संस्थानले लिन बाँकी एकमुष्ट बक्यौता रकम यकिन गर्न सकिएन ।

संस्थानबाट प्राप्त विवरण अनुसार लिनुपर्ने बक्यौता रकमका प्रमुख विवरण निम्नानुसार छन्:

क्र.सं.	लिनुपर्ने हिसावको विवरण	आर्थिक वर्ष सम्मको	रकम रु. हजारमा
१	धनुषा जिल्लाको जनकपुर नगरपालिकामा नेपाल सरकारका कार्यालयले उपभोग गरेको गुठी तैनाथी जग्गाको मुआब्जा । मनखप बापत हुन आउने रकम समेत (२९ कार्यालयको ६४ रोपनी ७ आना १४ पैसा १ दामको)	२०७५/७६	१४४७८९३२
२	२०५४/५५ सम्मको बक्यौता कुत ७५ प्रतिशत मिन्हा दिएको रकम नेपाल सरकारबाट सोधभर्ना प्राप्त हुनुपर्ने	२०७४/७५	५८५००
३	गुठी रैतान नम्बरी जग्गाको मालपोत छुट दिएको रकम नेपाल सरकारबाट सोधभर्ना प्राप्त हुनुपर्ने	२०७४/७५	२५०००
४	विष्णुमती लिङ्ग रोडको मुआब्जा प्राप्त हुनुपर्ने बाँकी	२०७४/७५	३१११
५	धोवीखोला सीफले पुल गुठीको २ रोपनी जग्गा अधिग्रहण भएको मुआब्जा रकम	२०७४/७५	१००००
६	महानगरीय प्रहरी वृत सोह्रखुट्टेले प्रयोग गरेको जग्गाको मुआब्जा बाँकी	२०७५/७६	१२३१७२
७	कालीगण्डकी जलविद्युत परियोजनाको लागि गुठी जग्गा अधिग्रहण भई मुआब्जा पाउनुपर्ने रकम	२०७४/७५	१७२६
८	नन्दीकेशर गुठी नक्सालको जग्गाको नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को मिति २०६६/१६ को निर्णय अनुसार पाउनुपर्ने	२०७४/७५	१५३६८९९
जम्मा			१६२३७३४०

यसरी संस्थानको स्वीकृति वा बिना स्वीकृति गुठी जग्गाको उपयोग भएकोमा रु.१६ अर्ब २३ करोड ७३ लाख ४० हजार रकम संस्थानले लिनुपर्ने भनी विवरण तयार गरेको छ । माथि उल्लेखित विवरण जग्गासँग सम्बन्धित बक्यौताका केही उदाहरणहरु हुन् । सम्पूर्ण गुठी संस्थानको बक्यौता रकम उल्लेखनीय रहेको छ । यसरी हेर्दा गुठी जग्गाको कूत, मालपोत तिर्ने प्रवृत्तिमा कमी आएको देखिन्छ । त्यसैगरी मन्त्रिपरिषद्बाट नै संस्थानलाई रकम उपलब्ध गराउने गरी भएका निर्णयहरुको कार्यान्वयन नहुँदा संस्थानलाई ठूलो आर्थिक नोक्सानी परेको अवस्था छ ।

१८. **जग्गाको पहिचान र उपयोग** – संस्थान मातहत रहेको गुठी तैनाथी जग्गाहरुको उपयोग गर्नको लागि व्यापारिक दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण रहेका मुख्य शहरका प्रमुख स्थानहरुको पहिचान संस्थानले गरेको देखिन्छ । सो अनुरूप भाडा वा लिजमा दिन, व्यापारिक भवनहरु तयार गरी लिजमा दिई आय आर्जन गर्न बोलपत्र वा सूचना प्रकाशन गरेको भए तापनि अधिकांश कार्यहरु सफल हुन सकेको देखिदैन । संस्थानले सूचना प्रकाशन गरे पश्चात अधिकांश जग्गामा स्थानीय जनताबाट निर्माण अवरोध गर्ने गरी निवेदन परेको, काम कारबाही नगराउन अदालतमा मुद्दा परी विचाराधीन रहेको देखिन्छ । जसका केही उदाहरण निम्नानुसार छन्:

१८.१ नापी अनुसार तत्कालीन काठमाडौं नगरपालिका वडा नं. ११ बबरमहलस्थित केदारेश्वर महादेव गुठी तैनाथी जग्गा कि.नं. १८४, सिट नं. ११४५-२० को २ रोपनी १४ आना क्षेत्रफलको जग्गा स्थलगत निरीक्षण गर्दा अतिक्रमणमा परेको पाइयो । राष्ट्रिय युवा परिषदलाई विक्री गर्नको लागि पत्राचार तथा

मूल्याङ्कन समेत भएको जग्गा परिषद्ले खरिद गरेको छैन । जग्गाको उत्तरतर्फ स्थानीय बासिन्दाले निजी प्रयोजनका लागि बाटो खोलेको देखिन्छ भने सोही दिशामा बसन्तनगर विकास समाजले एक तले टूस भवन निर्माण गरेको छ । जग्गाको पूर्व दक्षिण भागको जग्गा अतिक्रमण गरी २/३ टहरा बनाएका छन् । उक्त अतिक्रमणलाई संस्थानले हटाउन सकेको पाइएन ।

१८.२ कमलादी गणेश मन्दिर परिसरमा गुठी संस्थानको एक सत्तल रहेको छ जुन सत्तल पुरानो भई जीर्ण भएको देखिन्छ । स्थलगत अवलोकनको क्रममा सत्तलको भुईँतलामा ८ वटा पसल सञ्चालनमा रहेको र सोको माथिल्लो तलामा व्यक्तिहरु बसोबास गरेको पाइयो । उक्त पसलहरु संस्थानले बहालमा लगाएको भए तापनि सोबाट संस्थानलाई अत्यन्त न्यून रकम प्राप्त भएको देखिन्छ । व्यापारिक दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण उक्त स्थानमा पुरानै शैलीमा व्यवस्थित सत्तल बनाउने र मन्दिरको वातावरणमा असर नपर्ने प्रकृतिका व्यवसायका लागि भाडामा दिने हो भने संस्थानको आय वृद्धि हुने देखिन्छ ।

१८.३ साविक चावहिल गाविस वडा नं. ३ कि.नं. १०० को १० रोपनी ८ आना जग्गा रहेको चावहिलको चक्र पूजा गुठी जग्गाको विषयमा सर्वोच्च अदालतमा लामो समयसम्म मुद्दा चलेकोमा सम्मानित अदालतबाट २०७४।८।२२ मा संस्थानको पक्षमा निर्णय भई संस्थान मातहत उक्त जग्गा आएको देखिन्छ । तत्पश्चात उक्त जग्गामा रहेको घर टहराहरु संस्थानको पहलमा २०७५ भाद्रमा हटाइएकोमा २०७५।६।११ मा पुनः सर्वोच्च अदालतमा पुनरावलोकन लागि मुद्दा दायर भएकोले संस्थानले जग्गाको उपयोग गर्न नसकेको अवस्था छ ।

१९. **जग्गाको अतिक्रमण** – गुठी संस्थानको नाममा रहेका जग्गा अतिक्रमण नहुने गरी संरक्षण व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । मुलुकभर ७० जिल्लामा संस्थानका जग्गा रहेका छन् । अधिकांश जिल्लाका गुठी जग्गाहरु अतिक्रमणको चपेटामा परे तापनि अतिक्रमित जग्गाको एकीकृत र अद्यावधिक लगत तयार गरेको छैन । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छन्:

१९.१ संस्थानबाट प्राप्त विवरण अनुसार धनुषामा १७ रोपनी, महोत्तरीमा ७२ विगाहा, बारामा २७ विगाहा, काठमाडौँमा १४ रोपनी, ललितपुरमा १२ रोपनी, पर्सा ७ विगाहा, भक्तपुरमा २ रोपनी जग्गा अतिक्रमणमा परेको छ । जुन विवरण यथार्थपरक छैन ।

१९.२ वृहत्तर जनकपुरक्षेत्र विकास परिषद जनकपुर धामबाट प्राप्त विवरण अनुसार राम मन्दिर गुठी, लक्ष्मण मन्दिर गुठी, रत्नसागर गुठी, दशरथ मन्दिर गुठी, हनुमान नगर गुठी लगायतका गुठीहरुको विभिन्न ११८८ कित्ता अतिक्रमणमा परेको उल्लेख छ । त्यसैगरी दाङको नारायणपुरमा रहेको करिब १५७ रोपनी जग्गा अतिक्रमणमा परेको संस्थानले जनाएको छ । त्यसैगरी काठमाडौँ उपत्यका भित्र समेत अतिक्रमित जग्गाहरुको क्षेत्रफल उल्लेखित तथ्यांक भन्दा फरक रहेको छ ।

१९.३ काठमाडौँ महानगरपालिका वडा नं. ७, गुप्तेश्वरी स्थित गुप्तेश्वरी सिन्दुर चन्दन तैनाथी गुठी जग्गा कि.नं. ८४ को ४ रोपनी ९ आना २ पैसा २ दाम क्षेत्रफल जग्गा अतिक्रमणमा रहेको छ । उक्त जग्गाको दुवैतर्फ बाटो बनाइएको, पूर्वतर्फ अतिक्रमण गरी करिब १५/१६ साना ठूला घर (पक्की समेत) टहरा निर्माण गरेको, पश्चिमतर्फ टोल सुधार भवन र खेलमैदान बनाइएको छ । सबै संरचना बने पश्चात बाँकी रहेको १ रोपनी २ आना जग्गामा सीमित भएको संस्थानले जनाएको छ । पछिल्लो पटक अतिक्रमण हटाउने सम्बन्धमा २०७४।१२।१ मा संस्थानले पुनः निर्णय गरे तापनि हटाउन सकेको छैन ।

१९.४ कालोपुलबाट गौशालातर्फ जाँदा उत्तरपूर्वमा रहेको भण्डारेश्वर गुठीको काठमाडौँ महानगरपालिका वडा नं. ७ स्थित कि. नं. ९ र १० को क्रमशः ३-२-३-० रोपनी र ५-९-२-१ रोपनी जग्गा अतिक्रमण भएको देखिन्छ । यस गुठी जग्गा सन्यासीहरुको समाधीको लागि र पशुपतिमा दैनिक भीमसेनपाती चढाउनका लागि स्थापना गरिएको कार्यालयले जनाएको छ । जग्गाको स्थलगत निरीक्षण गर्दा जग्गाको बीचबाट स्थानीय बासिन्दाहरुले संस्थानको स्वीकृति बेगर मोटरबाटो खोलेको र व्यक्तिहरुले टहरा बनाई व्यवसाय सञ्चालन गरेका छन् । सोही जग्गामा ग्रील उद्योग स्थापना गरी सञ्चालनमा ल्याइएको छ । संस्थानले अतिक्रमण हटाउन बारम्बार पत्राचार गरे तापनि अतिक्रमण यथावत रहेको छ ।

१९.५ का.म.न.पा.२ (क) कित्ता नं.४१ को टेकु जगन्नाथ मन्दिरको तैनाथी गुठी जग्गा अतिक्रमणमा परेको पाइयो । उक्त मन्दिरसँगै रहेको जग्गामा व्यक्तिले पुराना सामग्री संकलन गर्ने स्थानको रूपमा व्यापारिक प्रयोजनार्थ उपयोग गरेको छ । जसको उपयोगको लागि उक्त व्यक्तिले संस्थानको स्वीकृति लिएको छैन । सोही जग्गामा रहेका मन्दिरका सत्तलहरुमा केही परिवार बसोबास गरेको देखिन्छ ।

२०. **जग्गा भोगाधिकार** – जनकपुरमा रहेको वाराही गुठीको जग्गामध्ये विभिन्न १० कित्ताका ६ विगाहा ३ कठ्ठा ५ धुर जग्गा जनकहजारी विद्यापीठलाई अध्ययन कार्य हुन्जेलसम्म संस्थानले भोगचलन गर्नेगरी उपलब्ध गराउने गरी संस्थान सञ्चालक समितिको २०५०।२।३ को र नेपाल सरकारको २०७५।२।१३ को निर्णय अनुसार भोगचलनको लागि दिएको पाइयो । यसरी भोगचलन भइरहेको जग्गा मध्ये शिट नम्बर १३५४/१४ को कित्ता नम्बर १, २, २८ र ४९ को २ विगाहा १४ धुर जग्गा कीर्ते गरी रत्नसागर मठको महन्थले मठका पूजारीको नाममा मोही कायम गरी नामसारी गरेको भनी जनकहजारी विद्यापीठका प्राचार्यले दिएको उजुरीका आधारमा अनुसन्धान भै रहेको छ । हाल जिल्ला प्रहरी कार्यालय, धनुषाले महन्थ र पूजारीलाई पक्राउ गरी अनुसन्धान अगाडि बढाएको छ । जग्गाधनी महलमा रत्नसागर गुठीको नाम र सोही महलमा आफ्नै मठका पुजारीको नाम उल्लेख गरी लालपूजा बनाएको संस्थानको अभिलेखबाट देखिन्छ । उल्लिखित जग्गा कीर्ते गरी व्यक्तिको नाममा नामसारी गरेको भन्ने उजुरी संस्थानमा लामो समयअगाडि परेको भए तापनि संस्थानले प्रभावकारी कदम चाल्न सकेको पाइएन ।
२१. **बिना स्वीकृति उपयोग** – गुठी संस्थानको स्वीकृति बेगर अन्य निकाय वा व्यक्तिले गुठी जग्गाको उपयोग गर्नुहुँदैन । गुठी संस्थानको स्वीकृति बिना सरकारी कार्यालय, व्यक्ति, संस्था वा निकायले गुठी जग्गाको उपयोग गरिरहेको पाइएको छ । संस्थानबाट प्राप्त विवरण अनुसार धनुषामा २९ कार्यालय ६४ रोपनी ७ आना जग्गामा गुठी संस्थानको स्वीकृति बेगर सञ्चालनमा रहेका छन् । त्यस्ता गुठी जग्गाको हिसाब गर्दा अबीं रुपैयाँ गुठी संस्थानलाई बुझाउनुपर्ने देखिन्छ । संस्थानको प्रमुख आयस्रोतको रूपमा रहेका त्यस्ता जग्गाको मुआब्जा, क्षतिपूर्ति, बहाल गुठीले नपाउदा गुठी संस्थानको आम्दानी घटेको छ भने गुठीको स्थायित्व नै चुनौतीपूर्ण बनेको छ । यसका केही उदाहरणहरु निम्नानुसार छन्:
- २१.१ लक्ष्मीश्वर महादेव गुठीको नाममा नापी अनुसार काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. १६ कि.नं. २३७ को १०-०-२-२ रोपनी जग्गामा हाल महानगरीय प्रहरी वृत्त, लैनचौरले भवन निर्माण गरेको पाइयो । भवन निर्माण भएको जानकारी पश्चात गुठी संस्थानबाट २०७२।०६।२७ मा बिना स्वीकृति घर निर्माण नगराउन प्रहरी प्रधान कार्यालयलाई पत्राचार गरेकोमा तत्पश्चात उक्त वृत्तले उक्त जग्गा खरिद गरी भवन निर्माण गर्ने भनी पत्राचार गरेको देखिन्छ । तत्पश्चात गुठी संस्थानले २०७५।७.६ मूल्याङ्कन अनुसार रु.१ करोड २३ लाख संस्थानलाई बुझाउन २०७४।११।९ मा वृत्तलाई पत्राचार गरेको देखिन्छ । तत्पश्चात पटक पटक पत्राचार गर्दा समेत वृत्तले संस्थानलाई रकम उपलब्ध गराएको छैन । हाल उक्त जग्गामा वृत्तको ५ तल्लाको भवन निर्माण भइसकेको पाइयो ।
- २१.२ काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. १, नक्सालस्थित संस्थान मातहतको नन्दीकेशर गुठीको रैतानी जग्गामा जनआन्दोलन स्मारक पार्क निर्माण गर्न नेपाल सरकारले २०६६।९।६ मा निर्णय गरेको अभिलेखबाट देखिन्छ । सो अनुसार गुठी अन्तर्गतको कि.नं.४७९ को १९-३-२-३ रोपनी जग्गाको नामसारी गरी दिनुहुन भनी २०६६।०९।२९ मा पत्रमार्फत संस्थानमा अनुरोध गरेको देखिन्छ । जग्गाको मूल्याङ्कन गर्न भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयका सचिव सहित २०६७।२।२३ मा बसेको बैठकले जग्गाको मूल्याङ्कन गरी प्रतिवेदन दिन भूमिसुधार तथा व्यवस्था विभागका निर्देशकको संयोजकत्वमा ७ सदस्यीय समिति गठन गरेको पाइयो । समितिले २०६७।६.८ को मूल्याङ्कन प्रति आना रु.१८ लाखका दरले हुने रकममा ५० प्रतिशत थप गरी रु.८३ करोड ७ लाख ५६ हजार निर्धारण गरी २०६७।४।२९ मा प्रतिवेदन बुझाएको छ । तत्पश्चात संस्थानले पटक पटक अर्थ मन्त्रालयलाई पत्राचार गरेकोमा हालसम्म उक्त रकम प्राप्त भएको छैन । हालको मूल्याङ्कन दरमा वा साविकको रकममा व्याज गणना गर्दा जग्गाको मूल्य करिब दोब्बर हुन जान्छ । यसरी मन्त्रिपरिषदको निर्णय अनुसार जग्गामा हाल पार्क तयार भइसके तापनि संस्थानलाई रकम दिई विधिवत् रूपमा जग्गा नामसारी गर्ने कार्य भएको छैन ।
२२. **समन्वय** – गुठी जग्गाको अभिलेख, उपयोग तथा संरक्षण सम्बन्धमा विभिन्न निकायहरूसँग समन्वय गरी गुठी संस्थानले कार्य गर्नुपर्ने स्थिति छ । यससम्बन्धमा देखिएका प्रमुख व्यहोरा देहायबमोजिम छन्:
- २२.१ गुठी संस्थान ऐन, २०३३ को दफा ५३ मा गुठीको परम्परा बमोजिम चलाउनुपर्ने काम, गुठीको चल अचल सम्पत्तिको संरक्षण गर्ने काम र संस्थानको घर, जग्गा, देवस्थल, पाटी पौवामा संस्थानको स्वीकृति बेगर जबरजस्ती भोगचलन गर्नेलाई हटाउने जस्ता काममा स्थानीय प्रशासन, प्रहरी र गाउँपालिका वा नगरपालिकाले सहयोग गर्नुपर्ने उल्लेख छ । जसले गर्दा गुठी जग्गामा अतिक्रमण भएकोमा सो हटाउने सम्बन्धमा स्थानीय प्रशासन, स्थानीय तहबीच समन्वय भएको देखिएन ।

- २२.२ गुठी संस्थानले राजगुठीको साविक लगतबमोजिम जग्गा दर्ता गर्ने कारवाही अगाडि बढाउनको लागि भूमिसुधार मन्त्रालय, मालपोत कार्यालय र नापी कार्यालयसँग सहयोग माग गरेकोमा त्यस्ता जग्गाहरूको दर्ता प्रक्रियामा रहे तापनि दर्ता हुनसकेको छैन । यसको उदाहरणको रूपमा बाराको हरेश्वर महादेवको गुठी जग्गा र धनकुटामा रहेका गुठी जग्गा रहेका छन् ।
- २२.३ गुठी जग्गाको व्यवस्थापन संस्थान, मालपोत, नापी र सम्बन्धित देवस्थल वा मठ मन्दिर व्यवस्थापन गर्ने पक्षहरूबाट हुँदै आएकोमा एकीकृत व्यवस्थापन गर्ने गरी कानूनी व्यवस्था रहेको छैन । जग्गा प्रशासन सम्बन्धी कार्य एकै निकायबाट भएमा व्यवस्थापन कार्यमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।
- २२.४ देवस्थल, मठ, मन्दिरको संरक्षण गर्ने कार्य गुठी संस्थानको भए तापनि उक्त स्थलहरूको भेटी घाटीको व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा संस्थानको अधिकार रहने सम्बन्धमा स्पष्ट कानूनी व्यवस्था छैन । जसले गर्दा मठ मन्दिरको आम्दानीमा संस्थानको भूमिका प्रभावकारी हुनसकेको छैन । त्यस्तो आम्दानीमा कोष, समिति, पुजारी र महन्थ आदिको जिम्मा रहेकोले संस्थानको भूमिका प्रभावकारी हुनसकेको छैन ।

परिच्छेद ४ सुभाव तथा निष्कर्ष

२३. **सुभाव** – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभाव प्रस्तुत गरिएको छ:
- २३.१ **सँगठनात्मक संरचना** – संस्थानको हालको सँगठनात्मक संरचना अनुसार गुठी जग्गाहरूको संरक्षण, सम्बर्द्धन र व्यवस्थापन गर्न सकिने अवस्था नदेखिएकोले सँगठनात्मक संरचना सन्दर्भमा पुनर्विचार गर्नुपर्ने देखिन्छ । काम कारवाहीलाई कार्यदक्षतापूर्वक प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न रिक्त पदहरूको पूर्ति समयमा नै गर्नेगरी कार्य गर्नुपर्दछ ।
- २३.२ **जग्गाको एकीकृत अभिलेख** – संस्थानले आफू मातहतका जग्गाहरूको एकीकृत अभिलेख तयार गर्नुपर्दछ । पुराना अभिलेखहरूलाई समय सापेक्ष रूपमा आधुनिक विधि अपनाई संरक्षण र व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।
- २३.३ **जग्गाको उपयोग नीति** – नीति तथा रणनीति विहीन हुँदा संस्थानको भावी कार्यदिशा प्रष्ट नहुँदा कार्य प्रभावकारिता फितलो रहेको छ । दैनिक कार्यसञ्चालनमा नै संस्थान रुमल्लिरहेको अवस्था छ । तसर्थ नीति तथा रणनीति तयार गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यसञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- २३.४ **गुठी जग्गाको आम्दानी** – आम्दानीको एकीकृत अभिलेख तयार गर्नुपर्दछ । देवस्व र राजस्वको अभिलेख दुरुस्त गर्न सफ्टवेयर तयार गरी अभिलेख राख्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।
- २३.५ **आम्दानी अभिलेख** – जग्गाबाट प्राप्त हुनुपर्ने कृत, मालपोत, शेष कसर आम्दानीको एकीकृत विवरण तयार गर्नुपर्ने र जग्गाबाट प्राप्त हुने आम्दानीको व्यवस्थित अभिलेख राख्नुपर्दछ ।
- २३.६ **लगानी नीति तथा योजना** – स्पष्ट नीति तथा योजना तयार गरी संस्थानको अक्षय कोषमा रहेको रकमबाट अधिकतम प्रतिफल लिने गरि व्यवस्था गर्नुपर्दछ । साथै अन्य लगानीका क्षेत्रहरूको समेत पहिचान गरी सो अनुरूप लगानी गर्नुपर्दछ ।
- २३.७ **बक्यौता आम्दानी** – लामो समयदेखि बक्यौता रहेको रकम उठाउनको लागि नेपाल सरकार, मन्त्रालय, निकायहरू तथा संस्थानले सक्रियता देखाउनुपर्दछ ।
- २३.८ **जग्गाको पहिचान र उपयोग** – संस्थान मातहत रहेका जग्गाहरूको उपयोग गरी सो बाट आयआर्जन गर्नको लागि स्पष्ट कार्यविधि, रणनीति तथा कार्ययोजना तयार गर्नुपर्दछ । सो अनुरूप कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकीकरण गरी कार्य सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- २३.९ **जग्गाको अतिक्रमण** – गुठी जग्गाको अतिक्रमण व्यापक रूपमा रहेको र गुठी संस्थानको मुख्य समस्या नै अतिक्रमण भएको हुँदा त्यसलाई निस्तेज गर्नको लागि जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ । अतिक्रमण भएका जग्गाहरूबाट अतिक्रमण हटाउनको लागि सम्बन्धित मन्त्रालय, प्रहरी, प्रशासन, राजनितिक दल, स्थानीय जनतासँग समन्वय र सहकार्य गर्नुपर्दछ । जग्गालाई अतिक्रमण हुनबाट जोगाउन संस्थानले आफ्नो तर्फबाट पहल गर्नुपर्दछ ।

- २३.१० **जग्गा भोगाधिकार** – भोगाधिकारमा दिएको जग्गाको संरक्षणमा संस्थान सक्रिय रहनुपर्दछ । जग्गा नै नास हुने स्थिति भएमा छानवीन गरी संस्थानले उक्त जग्गा फिर्ता गर्नुपर्दछ ।
- २३.११ **बिना स्वीकृति उपयोग** – संस्थानको मातहत रहेको जग्गाको उपयोगमा संस्थानको स्वीकृतिलाई सरकारले अनिवार्य गर्नुपर्दछ । स्वीकृति बेगर हुने कार्यहरूलाई गैरकानूनी हुने गरी कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्दछ । उपयोग भईसकेका संरचनाहरूको लागि सरकारले संस्थानलाई टोकिएबमोजिमको रकम बुझाउनेतर्फ सहयोग गर्नुपर्दछ ।
- २३.१२ **समन्वय** – कानूनको परिपालनामा देखिएका समस्याहरूलाई सोको परिमार्जनबाट निराकरण गर्नुपर्दछ । सबै निकायबीच समन्वय र सहकार्य गरी गुठी जग्गाको संरक्षण, सम्बर्द्धन र व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।
२४. **निष्कर्ष** – मानव समाजको विकासक्रमसँगै विकसित हुँदै आएको गुठी प्रथाको संरक्षण, सम्बर्द्धन र व्यवस्थापनका लागि गुठी संस्थानको स्थापना भएको हो । गुठी संस्थानको सम्पत्तिको रूपमा गुठी जग्गा रहेको छ । गुठी जग्गाको उपयोगको नीति नहुनु, पुराना लगतहरूको संरक्षणमा पर्याप्त ध्यान नदिनु, जग्गाको एकीकृत लगत तयार नगर्नु, जग्गाको अतिक्रमण तीब्र रूपमा बढ्नु, संस्थानको स्वीकृति बेगर जग्गाका उपयोग गर्नु, सरकारी निकायहरूले समेत जग्गाको मुआब्जा नतिर्नु, राजस्व बक्यौता रकम वर्षेनी बढ्दै जानु आदि गुठी जग्गासँग सम्बन्धित संस्थानका समस्याहरू रहेका छन् । उपर्युक्त समस्याहरू समाधानको लागि संस्थानले नीतिगत, व्यवस्थापकीय र सँगठनात्मक सुधार गर्नु जरुरी छ । गुठी भनेको सबैको साभा सम्पत्ति हो भन्ने विषयलाई जनमानसमा लैजानुपर्दछ । गुठी जग्गाको संरक्षण, सम्बर्द्धन र व्यवस्थापनमा गुठी संस्थानको एकल प्रयासले मात्र नहुने हुँदा सम्बन्धित सबै निकायबीच समन्वय र सहकार्य हुनुपर्दछ ।

गैरसरकारी संस्थाको कार्यसम्पादन स्थिति

परिच्छेद-१ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – नेपालमा कामधेनु चर्खा नामको पहिलो गैरसरकारी संस्थाको स्थापनासँगै गैरसरकारी संघसंस्थाहरूको विकास र विस्तार प्रारम्भ भएको मानिन्छ। मुलुकको आर्थिक, सामाजिक विकासमा सक्रियता बढाएर विकासको अभियानमा सकारात्मक प्रभाव हासिल गर्दै सरकारको साभेदार अङ्गको रूपमा गैरसरकारी संस्थाहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। सर्वसाधारण नागरिकको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा गैरसरकारी संस्थाहरूबाट परिचालन भएको स्रोत साधन उपयोग सम्बन्धमा भएको अनुगमन स्थितिको मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्यले कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरिएको छ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- गैरसरकारी संस्थाको अभिलेख र आवद्धता,
- सामाजिक विकासमा गैरसरकारी संस्थासँगको साभेदारी,
- प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा गैरसरकारी संस्थाको परिचालन,
- गैरसरकारी संस्थाको सुपरीवेक्षण, अनुगमन र नियमन,

२. **लेखापरीक्षणको औचित्य** – आर्थिक सामाजिक रुपान्तरणका लागि प्रत्येक वर्ष गैरसरकारी संस्थाबाट उल्लेख्य मात्रामा स्रोतसाधनको परिचालन भईरहेको छ। गैरसरकारी संस्थाहरू विकासका सहयोगी संस्थाहरू भएको हुनाले तिनीहरूले प्रवाह गर्ने सेवा र सञ्चालन गर्ने कार्यक्रमले आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा योगदान पुऱ्याएको हुनुपर्छ। गैरसरकारी संघसंस्थाका गतिविधि तथा क्रियाकलापहरू राष्ट्रको हित, आवश्यकता, प्राथमिकताको क्षेत्र र मूल्य मान्यता अनुरूप सञ्चालन हुनुपर्दछ। यसको लागि नियामक निकायको नियमन तथा अनुगमन कार्य प्रभावकारी हुनुपर्दछ, भने गैरसरकारी संघसंस्थाहरू स्वायत्त र स्वतन्त्र संस्था भएकोले स्वयं पनि पारदर्शी तथा उत्तरदायी हुनु आवश्यक छ। तसर्थ गैरसरकारी संघसंस्थाहरूको व्यवस्थापनको लागि मौजुदा नियमन सम्बन्धी व्यवस्था, त्यसको कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्ने संस्थागत क्षमता, संयन्त्र र स्रोतसाधनको स्थिति, गैरसरकारी संघसंस्थाहरूबाट प्रतिवद्धता अनुरूप प्राथमिकताको क्षेत्र एवं स्थानमा समन्वयात्मक ढङ्गबाट स्रोतसाधनको परिचालन गर्दा पारदर्शिता र उत्तरदायित्व प्रबर्द्धन गरी आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक आयामबाट प्रभावकारिता हासिल गरी लक्षित समूह अपेक्षित ढङ्गबाट लाभान्वित हुन सके नसकेको सम्बन्धमा स्वतन्त्र एवं वस्तुगत मूल्याङ्कन गर्ने अभिप्रायले कार्यमूलक लेखापरीक्षणका लागि यो विषयको छनौट भएको हो।

३. **निकाय परिचय** – नेपाल र नेपाली समाजको सर्वाङ्गीण विकासको लागि समाजका कमजोर, असहाय र असक्त व्यक्तिहरूलाई सेवा पुऱ्याउने, पिछडिएको वर्गलाई आर्थिक एवं सामाजिक रूपमा सक्षम बनाउने तथा समाजसेवासँग सम्बन्धित विभिन्न क्रियाकलापलाई विकास निर्माण कार्यसँग सम्बद्ध गराउने, कमजोर तथा असहाय व्यक्ति, वर्ग र समुदायलाई मानवोचित जीवनयापन गर्न सक्षम तुल्याउने, समाजसेवी संघसंस्थाहरूको मर्यादा र प्रतिष्ठा बढाउने गैरसरकारी संस्थाको कामकारवाहीमा समन्वय गर्न समाज कल्याण परिषद्को स्थापना भएको हो। २०३४ सालमा स्थापना भएको सामाजिक सेवा राष्ट्रिय समन्वय परिषद् समाज कल्याण ऐन, २०४९ अनुसार समाज कल्याण परिषद् कायम हुन गएको हो। समाज कल्याण परिषद्ले नेपालमा कार्य गर्ने सम्पूर्ण राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको समन्वय, सम्भौता, तिनका कार्यक्रमहरूको सुपरिवेक्षण, अनुगमन, मूल्याङ्कन, कार्यक्रम स्वीकृति तथा राष्ट्रिय प्रतिनिधि एवम् कार्यक्रम विशेषज्ञहरूको प्रवेशाज्ञा सीफारिस लगायत विविध सेवा सुविधाहरू उपलब्ध गराउदै आएको छ। मुलुकमा हुँदै आएको राजनीतिक परिवर्तन सँगै राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरूको परिषदसँगको संलग्नता/आवद्धतामा उल्लेख्य वृद्धि हुनगई तिनीहरूबाट भित्रिने आर्थिक सहयोग समेत वृद्धि भएको छ।

समाज कल्याण परिषद्को मुख्य काम समाज कल्याण र विकास कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नु हो। परिषद् सामाजिक संघसंस्थाहरूको स्थापना, विकास, विस्तार र सुदृढीकरणका लागि आवश्यक सहयोग गर्दै उनीहरूकाबीच समन्वय गर्ने र तिनीहरूको कामको अनुगमन, सुपरीवेक्षण गर्ने, गराउने जस्ता कार्यमा केन्द्रित रहेको छ। परिषद्ले नेपाल सरकार र सामाजिक संघसंस्थाबीच समन्वयकर्ताको रूपमा कार्य गर्दै समाज कल्याण कार्य, समाजसेवा सम्बन्धी नीति निर्माण तथा कार्यक्रम

तर्जुमा सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई आवश्यक परामर्श दिने, समाज कल्याण कार्यका लागि आवश्यक कोषहरूको स्थापना र तिनको सञ्चालन गर्ने गराउने, सम्बन्धित सामाजिक संघसंस्थाहरूलाई विभिन्न विषयमा तालिमदिई अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने गराउने साथै समाज कल्याण ऐनको उद्देश्यअनुसार विभिन्न अन्य कार्यहरू गर्ने गरेको छ । समाजसेवामा संलग्न परिषदसँग आबद्ध संघसंस्थाका लागि सूचना तथा अभिलेख केन्द्रको रूपमा कार्य गरी ती आबद्ध संघसंस्थाको भौतिक सम्परीक्षण गर्नु समाज कल्याण परिषदको कर्तव्य हो । परिषदले स्वदेशी, विदेशी वा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्था, विदेशी राष्ट्रसँग आवश्यक सम्झौता वा करार गरी राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रबाट सहयोग जुटाउनुका साथै प्राप्त सहयोग रकमको सुव्यवस्थित रूपमा परिचालन गर्ने गरेको छ ।

४. **निकायको उद्देश्य** – सरकारी संरचना भन्दा बाहिरबाट अन्तर्राष्ट्रिय सहायता जुटाई गरीब, कमजोर, विपन्न, प्रकोप पीडित, पिछडिएका मानिसहरूलाई सेवा, सुविधा उपलब्ध गराउने, सीमान्तकृत वर्गमा ज्ञान, सीप र सचेतना अभिवृद्धि गरी सशक्तिकरणमा सघाउ पुऱ्याउने, राष्ट्रिय हित अनुकूल हुने गरी प्राथमिकताको क्षेत्रमा स्रोत, साधन परिचालन गर्दै सरकारको सहयोगीको रूपमा कार्यसञ्चालन गरी जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनु गैरसरकारी संस्थाहरूको उद्देश्य रहेको हुन्छ । नेपाल र नेपाली समाजको सर्वाङ्गीण विकासको लागि समाज कल्याण कार्य तथा समाज सेवासँग सम्बन्धित विभिन्न क्रियाकलापलाई विकास निर्माण कार्यहरूसँग सम्बद्ध गराई समाजका कमजोर तथा असहाय व्यक्ति, वर्ग र समुदायलाई मानवोचित जीवन यापन गर्न सक्षम तुल्याउन, समाजसेवी संघसंस्था तथा व्यक्तिहरूको मर्यादा र प्रतिष्ठा बढाउन तथा गैरसरकारी संघसंस्थाहरूको काम कारवाहीमा समन्वय गर्नु समाज कल्याण परिषदको उद्देश्य रहेको छ ।

५. **नीतिगत व्यवस्था** – गैरसरकारी संस्था सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था निम्नानुसार रहेको छनः

५.१ **संवैधानिक व्यवस्था** – नेपालको संविधानको धारा ५१ (ब) १४ मा सामुदायिक तथा राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्थाको लगानी र भूमिकालाई जवाफदेही र पारदर्शी बनाउदै त्यस्ता संस्थाहरूको स्थापना, स्वीकृति, सञ्चालन, नियमन र व्यवस्थापनका लागि एकद्वार प्रणाली अपनाउने र राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रमा मात्र त्यस्ता संघसंस्थाहरूलाई संलग्न गराउने नीति लिइएको छ ।

५.२ **चौधौँ आवधिक योजना (२०७३/७४-२०७५/७६)**

५.२.१ **उद्देश्य तथा लक्ष्य**

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई सरकारको प्रत्यक्ष उपस्थिति नभएको र राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा परिचालन गरी जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउने ।

५.२.२ **रणनीति**

- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको लगानी राष्ट्रिय प्राथमिकताको क्षेत्रतर्फ निर्दिष्ट गरी समाज कल्याणको कार्यमा थप सहयोग पुऱ्याउने,
- स्थानीय गैरसरकारी संस्था तथा सामुदायिक संस्थाहरूको स्थानीय निकायसँगको समन्वय, सहभागिता र सहकार्यलाई उच्च, दीगो र फराकिलो बनाई समाजको आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा योगदान पुऱ्याउने
- गैरसरकारी संस्थाहरूको परिचालन, नियमन, अनुमगन र मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी बनाई अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको सुशासन कायम गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।

५.२.३ **कार्यनीति**

- स्थानीय तहमा उपलब्ध हुने भौतिक, मानवीय तथा प्रविधिजन्य स्रोतको उपयोगलाई प्राथमिकता दिँदै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको स्रोत प्रवाहित हुने,

- मानव विकास सूचकाङ्कमा पछाडि परेको क्षेत्र, लक्षित समूह, सीमान्तकृत समुदाय, पिछडिएको क्षेत्र, ग्रामीण विपन्न क्षेत्र तथा समुदायको सशक्तीकरण, जीविकाको प्रबर्द्धन, शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, वातावरण संरक्षण तथा विपद् व्यवस्थापन, विपद्पछिको नवनिर्माण तथा पुनर्निर्माणजस्ता राष्ट्रिय प्राथमिकताका क्षेत्रमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाका कार्यक्रमहरू परिचालन गरिने,
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थालाई विकास सहायता नीति, २०७१ अनुरूप परिचालन गरिने,
- गैरसरकारी संस्थाका क्रियाकलापहरूमा पारदर्शिता, जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्न योजना निर्माणदेखि कार्यान्वयनसम्मका सबै चरणहरूमा स्थानीय सरोकारवाला तथा स्थानीय निकायको सहभागिता, सहकार्य र समन्वयलाई सुनिश्चित गरिने,
- अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले नेपालमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट निर्दिष्ट गरिएको वाणिज्य बैङ्कमा खाता सञ्चालन गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रभावकारी रूपमा लागु गरिने,
- राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको खर्चको मापदण्ड निर्देशिका बनाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याइने,
- द्विपक्षीय, बहुपक्षीय र अन्तरसरकारी स्तरमा सम्झौता भई नेपालका लागि छुट्याइएको कोष अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले अन्य देशको लागि उपयोग गर्न नपाइने व्यवस्था गरिने,
- अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई एकद्वार प्रणालीबाट परिचालन गर्न आवश्यक व्यवस्था मिलाइने,
- गैरसरकारी संस्थाहरूको कार्यमा थप पारदर्शिता, जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व कायम गर्न आचारसंहिता निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याइने,
- गैरसरकारी संस्थाहरूलाई कार्य प्रकृति र कार्यक्षेत्रको आधारमा वर्गीकरण गरी नियमन कार्य एकद्वार प्रणालीबाट गरिने ।

५.३ २०७४/७५ को बजेट वक्तव्यमा उल्लेख भएका नीति तथा कार्यक्रम:

- विकास प्रक्रियामा सरकारी, निजी र गैरसरकारी क्षेत्रको समन्वयात्मक रूपमा परिचालन गरिने,
- गैरसरकारी संस्थाहरूको कार्यसञ्चालन र प्रक्रिया पारदर्शी बनाउन अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाईने,
- अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले सरकारले तोकेको क्षेत्र र स्थानमा पारदर्शी रूपमा काम गर्नुपर्ने व्यवस्थामा कडाई गरिने,
- सम्बन्धित स्थानीय तहले अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको कार्यक्रमको अनुगमन गर्ने व्यवस्था गरिने, यस सम्बन्धि विद्यमान कानून प्रतिस्थापन गरी नयाँ कानून ल्याईने,

६. कानूनी व्यवस्था

६.१ गैरसरकारी संस्थासँग सम्बन्धित ऐन, कानून तथा नियमहरू :

- संस्था दर्ता ऐन, २०३४
- समाज कल्याण ऐन, २०४९
- कम्पनी ऐन, २०६३
- समाज कल्याण नियमावली, २०४९
- संस्था दर्ता नियमावली, २०३४

- समाज कल्याण परिषद् परियोजना सम्झौता सम्बन्धी निर्देशिका, २०७१
- विकास सहायता नीति, २०७१
- सामाजिक संघसंस्थाको अनुदान, सुपरीवेक्षण एवं मूल्याङ्कन निर्देशिका, २०७१
- समाज कल्याण परिषद् वैदेशिक सहयोग स्वीकृति सम्बन्धी निर्देशिका, २०७१
- पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाको लागि गैरसरकारी संस्था परिचालन सम्बन्धी (दोस्रो संशोधन) कार्यविधि, २०७२ ।

६.२ आर्थिक प्रशासनसँग सम्बन्धित ऐन, कानून तथा नियमहरू:

- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५
- आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४
- समाज कल्याण परिषद् आर्थिक प्रशासन नियमावली, २०५०
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३
- सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४
- आयकर ऐन, २०५८
- आयकर नियमावली, २०५९
- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२
- मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३ ।

७. **वित्तीय व्यवस्था** – गैरसरकारी संघसंस्थाहरूले असहाय, कमजोर र समस्यामा परेका मानिसहरूलाई सघाउ पुऱ्याउन सेवाभावले स्वेच्छिकरूपमा सहायता प्रदान गर्न चाहने मानिसहरूबाट नगद तथा जिन्सी सहयोग सङ्कलन गरी संस्थाको उद्देश्य अनुसार सम्बन्धित वर्ग र क्षेत्रमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्दछन् ।

परिच्छेद-२

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

८. **उद्देश्य** – नेपालमा गैरसरकारी संस्था कार्य सञ्चालन स्थितिको मूल्याङ्कन गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन दिनु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यसका अन्य उद्देश्यहरू देहायबमोजिम रहेका छन्:

- गैरसरकारी संस्थाहरूको दर्ता, नवीकरण तथा आवद्धता स्थितिको लेखाजोखा गर्नु,
- गैरसरकारी संस्थाहरूबाट सञ्चालित कार्यक्रम तथा स्रोत साधनको प्रतिवद्धता एवं सम्झौता अनुसार राष्ट्रिय प्राथमिकताको क्षेत्र र स्थानमा परिचालन भए नभएको विश्लेषण गर्नु,
- गैरसरकारी संस्थाबाट प्रवाह भएको सेवा तथा सञ्चालित कार्यक्रमबाट लक्षित वर्ग लाभान्वित हुन सके नसकेको सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गर्नु ।
- गैरसरकारी संस्थाहरूले राष्ट्रिय विकास कार्यमा गरेको योगदानको विश्लेषण गर्नु,

९. **पद्धति** – लेखापरीक्षण ऐन, २०४८, कार्यमूलक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, २०६९ र महालेखापरीक्षकको कार्यालयको वार्षिक लेखापरीक्षण योजनाले निर्दिष्ट गरेबमोजिम कार्यमूलक लेखापरीक्षणको क्रममा पहिचान भएका जोखिम क्षेत्रका आधारमा तात्त्विक महत्वका विषयहरू निर्धारण गरी तिनलाई पुष्ट्याई गर्न सम्बन्धित निकायमा कार्यरत जिम्मेवार पदाधिकारीहरूसँग सोधपुछ, छलफल गरिनुका साथै थप पुष्ट्याईका लागि तोकिएको ढाँचामा विवरण सङ्कलन, संरचित अन्तरवार्ता, प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना र तथ्याङ्कको सङ्कलन तथा विश्लेषण गरिएको छ । अन्तरवार्ताबाट सूचना सङ्कलन गर्दा कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि स्थलगत निरीक्षण, अवलोकन, निकायको अभिलेख अध्ययन तथा विश्लेषण, स्थानीय तहका निर्वाचित जनप्रतिनिधि, सम्बन्धित वडाका जनप्रतिनिधी, सञ्चारकर्मीहरूसँग गैरसरकारी संस्थाबाट सञ्चालित कार्यक्रम कार्यान्वयनको उपलब्धि, समस्या र समाधानका उपाय विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रम र लक्षित समूहसँगको सामुहिक छलफलको आयोजना गरिएको छ । लेखापरीक्षणमा प्रमुखरूपले प्रक्रियामूलक र नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ ।

१०. **क्षेत्र** – अध्ययनको क्रममा २०७२।७३ देखि २०७४।७५ सम्मको गैरसरकारी संस्था सम्बन्धी तथ्याङ्कको विश्लेषण गरिएको छ । यसकालागि सरोकार मन्त्रालयहरु, समाज कल्याण परिषद् तथा ७७ जिल्लाका जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट प्राप्त सूचनाहरुको अध्ययन र मूल्याङ्कन गरिएको छ । यसको साथै नियमक निकायहरुले गैरसरकारी संस्थाहरुको अनुगमन गरी तयार पारेको प्रतिवेदनबाट उपलब्ध तथ्यांक तथा सूचना सङ्कलन गरी तिनीहरुको यथार्थता, औचित्यता र सान्दर्भिकतालाई विचार गरी प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छ ।
११. **सीमितता** – प्राप्त सूचना, अभिलेख, विवरण, सेवाग्राहीसंगको अन्तरवार्ता, तथा द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलित तथ्याङ्कका आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । प्राप्त सूचनाको पर्याप्तता, विश्वसनीयता, विवरणको विश्लेषण क्षमता, समयसीमा, संलग्न जनशक्तिको संख्या तथा विषयगत ज्ञान, कार्यालयबाट लेखापरीक्षणमा उपलब्ध स्रोत साधन आदि यस लेखापरीक्षणको सीमितता रहेका छन् ।

परिच्छेद-३ लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – नेपालको संविधान, २०७२ ले मिश्रित आर्थिक तथा विकास प्रणालीलाई स्वीकार गर्दै सरकार, सहकारी र निजी क्षेत्रको सहभागिता हुनुपर्ने उल्लेख गरेको छ । यही तीन खम्बे अर्थ नीतिबाटै देशको अर्थतन्त्र र विकासलाई समाजवाद उन्मुख बनाउँदै समाजवादका लागि आधार निर्माण गर्ने संविधानमा उल्लेख गरिएको छ । संविधानको प्रस्तावनामा सबै खाले भेदभाव, शोषणको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्दै समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने संकल्पसाथ लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यतामा आधारित समाजवादप्रति प्रतिबद्ध रहँदै संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको माध्यमद्वारा दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्दै समृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्ने उल्लेख गरिएको छ । यही मूल्य मान्यता स्थापित गर्न मौलिक हकको धारा १७ स्वतन्त्रताको हक अन्तर्गत संघसंस्था खोल्न पाउने हकको सुनिश्चित गरिएको छ । जसबाट निजी क्षेत्र तथा सामाजिक संघसंस्थाले आर्थिक विकासका क्षेत्रमा सरकारसँग साभेदारी गर्ने अवसर पाउनेछन् । सामाजिक रूपान्तरणको सवालको समाधानका लागि नेपालका गैरसरकारी संघसंस्थाले २०४६ सालको जनआन्दोलनपछि गठनमा तीव्रता पाएको देखिन्छ । विकासशील र विकसित राष्ट्रहरुमा भने १९९० को दशकतिर नै यस्ता संघ-संस्था खोल्ने प्रचलन बढेको थियो । जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट प्राप्त तथ्याङ्क बमोजिम २०७४।७५ को अन्त्यसम्म देशभर ७७ जिल्लामा १ लाख ६ हजार ९२ गैरसरकारी संस्था स्थापना भएका छन् । यसरी दर्ता भएका संस्थामध्ये समाज कल्याण परिषद्मा आवद्ध गैरसरकारी संस्थाको संख्या ४८ हजार २७३ अर्थात् ४५.५० प्रतिशत रहेको छ । मूलतः यस्ता संस्थाले सामाजिक विकासको क्षेत्रमा कार्य गरेको देखिन्छ ।
- **समस्या तथा चुनौति** – समाज कल्याण परिषद्मा गैरसरकारी संस्थाको आवद्धताको व्यवस्था ऐच्छिक भएकोले र देशभर भएका गैरसरकारी संस्थाको संख्या देखिने अभिलेख गृह मन्त्रालयले नराखेकाले यस्तो संख्या एकिन छैन । गैरसरकारी संस्थाको उचित वर्गीकरण हुन नसक्दा सबैखाले संस्थालाई एउटै परिभाषामा राख्दा पटक, धार्मिक पुजाआजा गर्ने, उपभोक्ता समिति लगायतका संस्थाहरुको संख्या धेरै देखिन्छ । देशभर १ लाख ६ हजार ९२ गैरसरकारी संस्था रहेकोमा गैरसरकारी संस्था महासंघमा २०७४।७५ सम्म ६ हजार २३३ संस्थामात्र आवद्ध भएको पाइयो । सो मध्ये सक्रिय संस्था करिब १० हजार रहेको तथ्याङ्क तथा सरोकारवालासँग गरिएको अन्तरक्रियबाट देखिएको छ । पछिल्लो समय स्थापित गैरसरकारी संस्थाहरुले आर्थिक पारदर्शिता अपनाउन नसक्दा त्यस्ता संघसंस्थामाथि भ्रष्टाचारका अनेक लान्छना लागिरहेकै छन् । समाज कल्याण परिषद् तथा अन्य निकायमा यस्ता संघसंस्थाको विरुद्धमा उजुरी पर्ने क्रम बढेको देखिन्छ । त्यसैगरी यस्ता निकायलाई नियमन गरेर सम्बन्धित क्षेत्रमा कार्य गरी परिणाममूलक कार्यक्रम सम्पन्न गर्ने भन्ने अर्को समस्या तथा चुनौती छ । कानूनको पालना नगर्ने गैरसरकारी संस्थालाई खारेज गर्ने कानूनको व्यवस्थाको अभाव छ । त्यसैगरी यी संस्थाले प्राप्त गर्ने बैदेशिक सहयोग एकद्वार प्रणालीबाट परिचालित नहुनु र बैदेशिक मुद्रा प्राप्त गर्दा देशको केन्द्रीय बैङ्कको नियन्त्रण नरहुनु अर्को समस्याको रूपमा देखिएको छ । संस्थाले स्थापनाको उद्देश्य अनुरूप कार्य नगर्नु र व्यावसायिक क्रियाकलापमा संलग्न भई समाज सेवाको भावनाले भन्दा व्यावसायिक अभिष्ट पुरा गर्ने माध्यमको रूपमा गैरसरकारी संस्थालाई लिईनु समस्याको रूपमा देखिन्छ ।

१२. **खाता सञ्चालन** – समाज कल्याण ऐन, २०४९ को दफा ९ (ड) मा समाज कल्याण कार्यको लागि कोषको स्थापना र सञ्चालन गर्ने गराउने व्यवस्था रहेको छ। त्यसैगरी सोही ऐनको दफा १७ मा उक्त कोषमा नेपाल सरकारबाट प्राप्त रकम नेपाल सरकार मार्फत कुनै विदेशी सरकार, अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्था वा विदेशी संस्थाबाट प्राप्त रकम, परिषद्को चल अचल सम्पत्तीबाट आर्जन हुने रकम, कुनै व्यक्ति संस्था वा राष्ट्रले चन्दा, सहायता वा अनुदान वा दान, दातव्यको रूपमा प्रदान गरेको रकम र अन्य कुनै स्रोतबाट प्राप्त रकम रहने व्यवस्था छ। समाज कल्याण परिषद्ले २०७५/७६ सम्म यसरी प्राप्त हुने रकम केन्द्रीयस्तरमा चल्ती बचत र मुद्धति गरी ३५ खाता र कार्यसञ्चालन स्तरतर्फ चल्ती तथा बचततर्फ उपकार कोष खाता लगायतका ४० खाता गरी विभिन्न बाणिज्य बैङ्कहरुमा ७५ खाता सञ्चालन गरेको पाइयो। उक्त ७५ बैङ्क खातामा समाज कल्याण कोषको मौज्जात २०७२/७३ मा रु.३० करोड ३७ लाख ८४ हजार रहेकोमा २०७३/७४ र २०७४/७५ मा क्रमशः रु.३६ करोड १७ लाख १९ हजार तथा रु.४६ करोड ७० लाख ५७ हजार रहेको देखिन्छ। बैङ्क मौज्जात २०७२/७३ को तुलनामा २०७४/७५ मा ५३.७५ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिएको छ। चालु आ.व. २०७५/७६ मा खाताका संख्या न्यून गरी २४ मा सीमित गरेको परिषद्ले जनाएको छ। परिषद्ले आफ्नो उद्देश्य अनुरूप कार्य गर्न सञ्चालन गरेको खाता धेरै संख्यामा अव्यवस्थित र एउटै नामबाट दोहोरो समेत परेको देखिएको छ।

१३. **संस्था दर्ता र नवीकरण** – संस्था दर्ता ऐन, २०३४ को दफा ४ (१) मा संस्था दर्ता गर्न चाहने कुनै सात वा सोभन्दा बढी व्यक्तिहरुले संस्था सम्बन्धी विवरण खुलाई निवेदन दिनुपर्ने र दफा ४(२) बमोजिम यस्तो निवेदन प्राप्त भएपछि स्थानीय अधिकारीले आवश्यक जाँचबुझ गरी संस्था दर्ता गर्न उचित ठानेमा संस्था दर्ता गरी दर्ताको प्रमाणपत्र दिने व्यवस्था छ। साथै सोही ऐनको दफा ९ मा प्रबन्ध समितिले आफ्नो संस्थाको हिसाबको विवरण लेखापरीक्षकको प्रतिवेदन सहित प्रत्येक वर्ष स्थानीय अधिकारी कहाँ पठाउनुपर्ने र दफा १२ मा यस्तो हिसाबको विवरण नपठाएमा प्रबन्ध समितिका सदस्यलाई स्थानीय अधिकारीले जनही पाँचसय रुपैयासम्म जरिवाना गर्नसक्ने व्यवस्था छ। त्यसैगरी संस्था दर्ता नियमावली, २०३४ को नियम ५ मा दर्ताको प्रमाण-पत्र एक वर्षसम्म बहाल रहने र अवधि समाप्त भएको मितिले ३ महिनाभित्र सम्बन्धित व्यक्तिले स्थानीय अधिकारीबाट दर्ता नवीकरण गराउनुपर्ने व्यवस्था छ। यस व्यवस्था अनुसार देशका ७७ जिल्ला प्रशासन कार्यालयको तथ्याङ्क गृह मन्त्रालयबाट माग गरिएकोमा त्यस्तो केन्द्रीकृत अभिलेख गृह मन्त्रालयले राखेको देखिएन। लेखापरीक्षणका क्रममा ७७ जिल्ला प्रशासन कार्यालयसँग प्रश्नावलीका माध्यमबाट प्राप्त विवरण अनुसार गत ३ आर्थिक वर्षमा गैरसरकारी संस्था दर्ता तथा नवीकरणको स्थिति **अनुसुचि-१** मा संलग्न गरिएको छ।

प्राप्त तथ्याङ्क बमोजिम २०७२/७३ मा देशभर गैर सरकारी संघ संस्थाको संख्या ७६ हजार ७१३ र २०७३/७४ मा ८० हजार ५३८ रहेकोमा २०७४/७५ सम्म उक्त संख्या १ लाख ६ हजार ९२ पुगेको देखिन्छ। ऐनको प्रावधान बमोजिम लेखापरीक्षण प्रतिवेदन, वार्षिक प्रतिवेदन पेश गरी नवीकरण गर्ने संस्थाको संख्या २०७२/७३ मा १७ हजार ५९५ (२२.९३ प्रतिशत) रहेकोमा २०७३/७४ मा १९ हजार ७७६ (२४.५५ प्रतिशत) र २०७४/७५ मा १८ हजार ७२६ (१७.६५ प्रतिशत) रहेको छ। प्रस्तुत तथ्याङ्कबाट संघसंस्थाको लेखापरीक्षण गराउने तथा आफ्नो कार्यको वार्षिक प्रतिवेदन पेश गरी नवीकरण गराउने दर निकै न्यून देखिएकोमा स्थानीय अधिकारीले लेखापरीक्षण नगराउने पदाधिकारीलाई जरिवाना गरेको समेत देखिएन। यसबाट गैरसरकारी संस्थाबाट परिचालन भएको विकास सहायता रकमको सहि सदुपयोग भएको छ भनी विश्वस्त हुन सकिएन। लेखापरीक्षण प्रतिवेदन र वार्षिक प्रतिवेदनको अभावमा यस्ता संस्थाद्वारा सञ्चालित क्रियाकलापहरु पारदर्शी नहुने, नगदी तथा जिन्सीको अवस्था यकिन नहुने र वित्तीय जवाफदेहिताको स्थिति नाजुक रहेको देखिन्छ। यस सम्बन्धमा आवश्यक अनुगमन तथा नियमन गर्ने निकायहरु गृह मन्त्रालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय तथा स्थानीय तहहरुले आ-आफ्ना क्षेत्रमा रहेका संघसंस्थाले लेखापरीक्षण गराई प्रतिवेदन पेश गरेमा सोको अभिलेख राख्ने गरेको भएतापनि नियमित रूपमा अनुगमन गर्ने गरेको देखिएन।

१४. **संस्था वर्गीकरण** – २०७४/७५ सम्म देशभर १ लाख ६ हजार ९२ संस्था दर्ता भएकोमा यी संस्थाहरुको वर्गीकरण गरिएको छैन। दर्ता भएका अधिकांश संस्थाहरु पटके रूपमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने प्रकृतिका जस्तै उपभोक्ता समितिहरु, टोलसुधार संस्थाहरु, धार्मिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने कुल पुजा समितिहरु देखिएका छन्। सम्बन्धित निकायले लक्षित वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग, थिमेटिक एरिया आदिको आधारमा वर्गीकरण गरी केन्द्रीय अभिलेख राखेको छैन। यसबाट खास सामाजिक उद्देश्यले स्थापना भएका गैरसरकारी संस्था

र पटके रुपमा स्थापना भएका संस्थाबीच अन्तर नदेखिएको र संख्यात्मक रुपमा धेरै संख्यामा संस्था देखिएकाले अनुगमन गर्ने निकायले प्रभावकारी अनुगमन गर्न सकेको देखिएन ।

१५. **परिषद्मा आवद्धता** – समाज कल्याण ऐन, २०४९ को दफा २३(२) मा परिषद्सँग आवद्ध सामाजिक संघसंस्थाले प्रत्येक वर्ष समाप्त भएको मितिले ६ महिनाभित्र लेखापरीक्षणको प्रतिवेदन सहित आफूले गरेको कामको विवरण देखिने गरी परिषद् समक्ष वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । परिषद्मा आवद्ध संघसंस्थाको लेखापरीक्षण र वार्षिक प्रतिवेदन सम्बन्धी विवरण निम्नानुसार रहेको देखिन्छ:

आर्थिक वर्ष	समाज कल्याण परिषद्मा आवद्ध संस्था	लेखापरीक्षण प्रतिवेदन पेश गरेको		वार्षिक प्रतिवेदन पेश गरेको	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
२०७२/७३	४३८०७	३६५०	८.३३	२२५०	५.१३
२०७३/७४	४६१३८	३७६२	८.१५	२६५५	५.७५
२०७४/७५	४८२७३	३०५४	६.३३	११०८	२.२९

२०७४।७५ सम्म देशभर १ लाख ६ हजार ९२ गैरसरकारी संस्था स्थापना भएका देखिन्छन् । यसरी दर्ता भएका संस्था मध्ये समाज कल्याण परिषद्मा ऐच्छिक रुपमा आवद्ध गैर सरकारी संस्थाको संख्या ४८ हजार २७३ अर्थात् ४५.५० प्रतिशत मात्र रहेको देखियो । परिषद्मा आवद्ध मध्ये ऐनको प्रावधान बमोजिम लेखापरीक्षण प्रतिवेदन पेश गर्ने संस्थाको संख्या २०७२/७३ मा ३ हजार ६५० (८.३३ प्रतिशत) रहेकोमा २०७३/७४ मा ३ हजार ७६२ (८.१५ प्रतिशत) र २०७४/७५ मा ३ हजार ५४ (६.३३ प्रतिशत) रहेको छ । त्यसैगरी उक्त वर्षहरूमा वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्ने संघ संस्थाको संख्या क्रमशः ५.१३ प्रतिशत, ५.७५ प्रतिशत र २.२९ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ ।

यसरी समाज कल्याण परिषद्मा आवद्ध संघसंस्थाको लेखापरीक्षण गराउने तथा आफ्नो कार्यको वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्ने दर निकै न्यून देखिएको छ । यसबाट गैरसरकारी संस्थाबाट परिचालन भएको विकास सहायता रकमको सहि सदुपयोग भएको छ भनि विश्वस्त हुन सकिएन् । समाज कल्याण परिषद्ले समेत यस सम्बन्धमा ठोस कदम चालेको देखिँदैन ।

१६. **संस्थाद्वारा कानूनको पालना** – समाज कल्याण ऐन, २०४९ को दफा २३ (२) को व्यवस्था बमोजिम परिषद्सँग आवद्ध सामाजिक संघसंस्थाले लेखापरीक्षण प्रतिवेदन र वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्ने कानूनी व्यवस्थाको पालना न्यून भएको देखिन्छ । परिषद्मा आवद्ध सामाजिक संघसंस्थाहरूले वार्षिक प्रतिवेदन नियमानुसार नियमित छुट्टै नबुभाई परिषद्मा परियोजना सम्झौता गर्दा, स्वीकृति लिँदा, आवद्ध हुँदा, भन्सार महसुल छुट सीफारिस लगायतका सेवा लिँदाको अवस्थामा मात्र बुझाउने गरेका छन् । संस्थाको विधानमा नै सामाजिक संघसंस्थाहरूले वार्षिक प्रतिवेदन, लेखापरीक्षण प्रतिवेदन तथा अन्य कागजातहरू स्थानीय तह र समाज कल्याण परिषद्मा पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको हुन्छ । यस व्यवस्था अनुरूप यो कार्य स्वयं समाज कल्याण परिषद्मा आवद्ध हुने संस्थाको दायित्व हो । यसको पालना दर बढाउनको लागि परिषद्, जिल्ला प्रशासन कार्यालय तथा स्थानीय तहले निगरानी गरी अनुगमन गर्नुपर्नेमा सो गरेको पाइएन ।

१७. **परिषद्मा आवद्धताको व्यवस्था** – समाज कल्याण नियमावली २०४९ को नियम १३ मा समाज कल्याण परिषद्सँग आवद्ध हुन चाहने संस्थाले ऐन तथा नियमावलीमा तोकिएको प्रक्रिया पुरा गरी आवद्ध हुन पाउने व्यवस्था छ । यसबाट सबै गैरसरकारी संस्था परिषद्मा आवद्ध हुनुपर्ने कानूनी प्रावधान नभई ऐच्छिक व्यवस्था रहेको देखिन्छ । समाज कल्याण परिषद् यसमा आवद्ध संघसंस्थाहरूको नियमन, परियोजना स्वीकृति, समन्वय तथा अनुगमन मुल्याङ्कन गर्ने ऐनद्वारा व्यवस्था गरिएको निकाय हो । समाज कल्याण परिषद्मा संघसंस्था आवद्धताको लागि ऐच्छिक व्यवस्था भएकाले आवद्ध नभएका संघसंस्थाहरूको तथ्याङ्क नै रहेको देखिँदैन । जसको कारणले आवद्ध नहुने सामाजिक संघसंस्थाहरूले राष्ट्रिय योजना तथा विकासमा गरेको योगदानको अभिलेखिकरण भएको देखिएन ।

१८. **हिसाब परीक्षण** – समाज कल्याण ऐन, २०४९ को दफा १८(५) मा परिषद्ले चाहेमा परिषद्सँग आवद्ध सामाजिक संघसंस्थाहरूको हिसाब किताब सम्बन्धी कागजात र नगदी जिन्सी जुनसुकै बखत जाँचन वा जाँचन लगाउन सकिने व्यवस्था रहेको छ । विगत तीन वर्षमा परिषद्ले यस्तो जाँच नगरिएको जनाएको छ । परिषद्सँग आवद्ध संघसंस्थाहरूको आर्थिक अवस्था र वित्तिय विवरण तथा नगदी एवं जिन्सीको जाँच

नगर्दा यस्ता संस्थाको आर्थिक अनुशासन कमजोर हुने, तोके बमोजिमका क्रियाकलापमा खर्च नहुन सक्ने भएकोले पारदर्शिता र वित्तीय जवाफदेहिता कमजोर रहेको देखिन्छ ।

१९. **उजुरी व्यवस्थापन** – समाज कल्याण नियमावली, २०४९ को नियम ७ (१२) मा परिषद्सँग आवद्ध एवं सम्भौता गरी कार्यरत सामाजिक संघसंस्थाका सम्बन्धमा प्राप्त उजुरी उपर छानविन गर्ने, गराउने र छानविन प्रतिवेदन अनुसार सम्बन्धित निकायमा आवश्यक सीफारिस एवं कार्यवाही गर्ने गराउने उल्लेख छ । समाज कल्याण परिषद् तथा अन्य निकायमा प्राप्त उजुरीको विश्लेषण गर्दा २०७२/७३ मा ९ संस्था, २०७३/७४ मा २१ संस्था र २०७४/७५ मा १२ संस्था माथि उजुरी परेको देखिन्छ । यस्ता संस्थाहरूको लेखापरीक्षण गर्ने दर न्यून भएको, वार्षिक प्रतिवेदन तयार गर्ने दर न्यून भएको तथा संस्थाको काम कारवाही अपारदर्शी नभएकोले उजुरी पर्ने गरेको देखिएको छ ।
२०. **निलम्बन र खारेजी** – समाज कल्याण ऐन, २०४९ को दफा २० मा परिषद्सँग आवद्ध भएका वा परिषद् मार्फत आर्थिक सहयोग प्राप्त गरेका कुनै सामाजिक संघसंस्थाको कार्य समितिले प्रचलित नेपाल कानून वा आफ्नो विधान विपरीत काम गरेमा त्यस्तो कार्यसमितिलाई परिषद्को सीफारिसमा नेपाल सरकारले तोकिएको अवधिसम्म निलम्बन गर्न वा विघटन गर्न सक्ने व्यवस्था छ । यस व्यवस्था बमोजिम परिषद्को सीफारिसमा गत ३ आर्थिक वर्षमा कुनै पनि संस्था निलम्बन वा खारेजी नगरिएको तर प्राप्त उजुरी उपरको कारवाहीबाट नेपाल परिवार नियोजन संघको कार्यसमिति विघटन गरिएको जनाएको छ । सामाजिक संघसंस्थाको संख्यामा बढोत्तरी हुने तर लेखापरीक्षण गर्ने संस्थाको संख्या न्यून हुने गरेको, वार्षिक प्रतिवेदन पेश नगर्ने, व्यावसायिक उद्देश्य राखी सञ्चालन हुने जस्ता क्रियाकलाप देखिएकोमा समेत यस व्यवस्थाको कार्यान्वयन गरेको देखिएन ।
२१. **भन्सार छुट** - समाज कल्याण नियमावली, २०४९ को नियम (६) मा अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थाका कार्यालय एवं परियोजनाका लागि भन्सार, कर, अन्य राजस्व र विलम्ब शुल्क छुटका लागि सीफारिस गर्ने र सोही नियमावलीको नियम २२ मा परिषद्को सीफारिसमा आयात इजाजतपत्र वा भन्सार छुट सुविधा प्राप्त सामानको संरक्षण गर्ने जिम्मेवारी सम्बन्धित संस्थाको हुने र परिषद्को पूर्व स्वीकृति बेगर त्यस प्रकारको सामानहरू बेचबिखन, नामसारी, नाममास, हिनामिना वा दानदातव्य गर्न नपाइने व्यवस्था छ । परिषद्को सीफारिस तथा स्वीकृतिमा २०७२/७३ मा राष्ट्रिय अपाङ्ग पुनर्स्थापना समाज, काठमाडौं लगायत १५ संस्थाले २०७३/७४ मा जनसरोकार टूट्ट लगायत ४० संस्थाले र २०७४/७५ मा कार्नेट नेपाल लगायतका ३४ संस्थासमेत ८९ संस्थाले मेडिकल सामानहरू, सवारीसाधन, शैक्षिक सामग्री, पानी तान्ने पम्प, व्हीलचेयर लगायतका सामग्रीको आयात इजाजत प्राप्त गरी भन्सार महसुल तथा मूल्य अभिवृद्धि कर छुटमा आयात गरेको देखिन्छ । यसरी ३ वर्षमा अमेरीकी डलर ३२ लाख ३ हजार, युरो ६ लाख ६ हजार, स्विस् फ्रयैङ्क ६४ हजार, पाउण्ड ४७ हजार, सिंगापुर डलर १० हजार, नर्वेजियन क्रोनर २ लाख ३८ हजार तथा भारतीय रुपैया १ करोड ७ लाख ६४ हजारलाई २०७५/१०/१४ को विनिमय दरले हुने रु.१ अर्ब ३८ करोड ५७ लाख ५५ हजारको सामान भन्सार छुटमा आयात गरेकोमा यस्ता सामानको स्वामित्व, बेचबिखन तथा उपयोगसम्बन्धमा परिषद्ले अभिलेख राखी अनुगमन गरेको देखिएन । त्यस्ता संस्था विघटन वा खारेज हुँदा त्यस्ता सम्पत्ति नेपाल सरकारले प्राप्त गरेको पनि छैन ।
२२. **साभेदार संस्था छनौट** – समाज कल्याण नियमावली, २०४९ को नियम १८ (३) मा अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थाले साभेदार छनौट गर्दा पारदर्शिताको सुनिश्चित गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यस्ता संस्थाले साभेदार छनौट गर्दा परिषद्को नियमानुसार एक्सप्रेसन अफ इन्ट्रेष्ट आह्वान गरी प्रतिस्पर्धा तथा प्राथमिकताका आधारमा साभेदार छनौट गर्ने गरेको तर चालु कार्यक्रमका हकमा पुराना साभेदार संस्थालाई निरन्तरता दिने गरेको परिषद्ले जनाएको छ ।
२३. **परियोजना सम्भौता** – समाज कल्याण नियमावली २०४९ को नियम १२ बमोजिम नेपालभित्र समाज कल्याण सम्बन्धी काममा सहयोग गर्न चाहने वा काम गर्न चाहेर अन्तर्राष्ट्रिय संस्थालाई तोकेको प्रक्रिया पुरा गरी अनुमति दिने र नेपालभित्र काम गर्नु अघि परिषद् कार्यालयले तोके बमोजिमको सम्भौता गर्नुपर्ने उल्लेख छ । यस प्रावधान बमोजिम गत ३ वर्षमा गरिएको सम्भौताको विवरण निम्नानुसार रहेको छ ।

(रु. हजारमा)

आर्थिक वर्ष	सम्झौता भएको संस्था संख्या	सम्झौता रकम		जम्मा रकम
		दातृ पक्षको स्रोत	संस्थाको आन्तरिक स्रोत	
२०७२/०७३	६३१	२३,१३,६२,०१	४९,७२,०७	२३,६३,३४,०८
२०७३/७४	७४७	१७,९८,२३,७९	९६,९२,८०	१८,९५,१६,६०
२०७४/७५	७२३	१७,४६,७७,०९	२,५३,५२,६६	२०,०१,४२,७४

प्राप्त विवरणबमोजिम २०७२/७३ मा ६३१ संस्थासँग रु.२३ अर्ब ६३ करोड ३४ लाख ८ हजारको परियोजना सम्झौता भएकोमा २०७३/७४ मा ७४७ संस्थासँग रु.१८ अर्ब ९५ करोड १६ लाख ६० हजारको सम्झौता भएको देखिन्छ । त्यसैगरी २०७४/७५ मा ७२३ संस्थासँग रु.२० अर्ब १ करोड ४२ लाख ७४ हजारको सम्झौता भएको देखिन्छ । गैरसरकारी क्षेत्रबाट सञ्चालित परियोजना रकम र वार्षिक बजेटसँग तुलना गर्दा २०७४/७५ को वार्षिक बजेट रु.१२ खर्ब ७८ अर्ब ९९ करोड ४८ लाख रहेकोमा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था तथा दातृ निकायबाट प्राप्त स्रोत तथा संस्थाको आन्तरिक स्रोत मार्फत गैरसरकारी संस्थाबाट सञ्चालित परियोजनातर्फ रु.२० अर्ब १ करोड ४३ लाखको सम्झौता देखिन्छ । यसबाट देशको अर्थतन्त्रमा गैरसरकारी संस्थाको योगदान न्यून रहेको पुष्टी हुन्छ ।

२४. **कार्यक्रम सम्झौता** – समाज कल्याण परिषद् वैदेशिक सहयोग स्वीकृति सम्बन्धी निर्देशिका २०७१ को दफा ५ मा संघसंस्थाद्वारा वैदेशिक सहयोगमा कार्यक्रम/परियोजना सञ्चालन गर्नु पूर्व समाज कल्याण ऐन २०४९ बमोजिम स्वीकृति लिनुपर्ने प्रावधान बमोजिम पूर्व स्वीकृति नलिई कार्यक्रम सञ्चालन गरेकोमा एक पटकका लागि वैदेशिक सहयोग खर्च रकम अनुमोदन प्रक्रियामा राखि संस्थालाई सचेत गराई पुनः दोहोरिएमा दण्डात्मक कार्यवाही गरिने व्यवस्था छ । निर्देशिका बमोजिम पूर्व स्वीकृति नलिई सम्झौता बेगर निम्नानुसारका संस्थाले कार्यक्रम सञ्चालन गरेको देखियो ।

आर्थिक वर्ष	संस्थाको संख्या	अनुमोदनका लागि पेश भएको खर्च रकम (रु.हजारमा)	कारवाहीको विवरण
२०७२/७३	४२	६१,८८,८९	सचेत गराइएको
२०७३/७४	१५८	१,५२,७२,२०	सचेत गराइएको
२०७४/७५	६३	४,२३,५५,११	सचेत गराइएको

प्राप्त विवरणबमोजिम २०७२/७३ मा ४२ संस्थाले परियोजना स्वीकृत नगराई रु.६१ करोड ८८ लाख ८९ हजार वैदेशिक सहायता प्राप्त गरी कार्यक्रम सञ्चालन गरेको देखिन्छ । २०७३/७४ मा १५८ संस्थाले र २०७४/७५ मा ६३ संस्थाले यस्तो कार्य गरी क्रमशः १ अर्ब ५२ करोड ७२ लाख २० हजार र रु.४ अर्ब २३ करोड ५५ लाख ११ हजार गरी गत ३ आर्थिक वर्षमा मात्र समाज कल्याण ऐन २०४९ बमोजिम लिनुपर्ने अनिवार्य परियोजना स्वीकृति नलिई सौभै दाता वा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थासँग सम्झौता गरी रु.६ अर्ब ३८ करोड १६ लाख २० हजार खर्च गरेको पाइयो । २०७२/७३ भन्दा २०७४/७५ मा परियोजना स्वीकृति नगरी सौभै खर्च गरेको रकम ५८४.३७ प्रतिशतले बढेको देखिन्छ । २०७४/७५ मा परियोजना स्वीकृत नगराई धेरै खर्च गर्ने संस्था नेपाल अपाङ्ग महिला संघ काठमाडौंले ए.जे. डब्लु.एस. (अमेरिका) बाट रु. ३ अर्ब ३७ करोड १४ लाख ४४ हजार प्राप्त गरी भूकम्प पश्चातको पुनर्स्थापनामा अपाङ्ग महिलाको सशक्तीकरण कार्यक्रममा खर्च गरी अनुमोदनका लागि पेश गरेको छ । यसबाट प्रचलित कानूनको पालना नगरी अर्थ मन्त्रालयको अनुदान व्यवस्थापन सूचना प्रणाली समेत सहायता रकम नदेखाई सौभै दातासँग सम्झौता गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने प्रवृत्ति बढेकोले गैरसरकारी क्षेत्रमा वित्तीय अनुशासन कमजोर रहेको र सरकारको नियन्त्रण कमजोर हुँदै गएको यस तथ्यले पुष्टि गर्दछ । यसरी पूर्व स्वीकृति बेगर परियोजनामा खर्च गर्ने र खर्च गरे पश्चात अनुमोदनका लागि समाज कल्याण परिषद्मा पेश भएकोमा एक पटकका लागि सचेत मात्र गराउने गरेको परिषद्ले जनाएको छ । कानूनको पालनको दर घट्दै जाँदा समेत यसको नियन्त्रण प्रणाली सम्बन्धमा परिषद्ले ठोस कदम चालेको देखिएन ।

२५. **सहायता रकम** - समाज कल्याण नियमावली, २०४९ को नियम २० मा नेपालभित्र काम गर्न अनुमति प्राप्त अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्थाले वैङ्गमा केन्द्रीय खाता खोली रकम जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । त्यसैगरी समाज कल्याण परिषद् परियोजना सम्झौतासम्बन्धी निर्देशिका, २०७१ को बुँदा १७ मा परियोजना सम्झौतामा उल्लेख भएको सहायता परिषद् तथा अर्थ मन्त्रालयमा रहेको विद्युतीय सर्भर: सहायता व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (ए.एम.पी) मा डाटा प्रविष्टी गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । साथै सोही

नियमावलीको नियम २० मा नेपालभित्र काम गर्न अनुमति प्राप्त अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थाले सम्झौताको कार्यान्वयनका लागि प्राप्त गर्ने सम्पूर्ण रकम नेपालभित्र सञ्चालित वाणिज्य बैंकहरूमध्ये कुनै एउटा बैंकमा केन्द्रीय खाता खोली जम्मा गर्नुपर्ने र कारोबारको विवरण प्रत्येक चार महिनामा परिषद् कार्यालयमा उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था छ । लेखापरीक्षणको क्रममा नेपाल राष्ट्र बैङ्कसँग यस्ता संस्थाको केन्द्रीय खातामा जम्मा भएको रकम र मौज्जात रकम माग गरेकोमा बैङ्कले केन्द्रीय अभिलेख राखेको देखिएन । यस व्यवस्था बमोजिम संस्थाहरूले प्रत्येक चार महिनामा नियमित कारोबारको विवरण समेत बुझाउने गरेका छैनन् ।

(रु.हजारमा)

आ.व.	समाज कल्याण परिषद्		अर्थ मन्त्रालय		वाणिज्य बैङ्कमा प्राप्त सहायता	
	परिषद्को तथ्यांकबमोजिम संस्थाको संख्या	परियोजनाको सम्झौता रकम (परिषद्सँग भएको बाह्य पक्षको स्रोत)	ए.एम.पी.मा प्रविष्ट भएको		खाता संख्या	रकम
			ए.एम.पी.को तथ्यांकबमोजिम संस्थाको संख्या	नेपालीमुद्रामा (आर्थिक वर्षको अन्त्यको विनिमयदरको आधारमा)		
२०७२।७३	६३१	२३१३६२०१	८३	२११४२४४०	९७८९	५०१२२२२६
२०७३।७४	७४७	१७९८२३७९	९१	१८७१२७५०	९८९०	५६६४३०९७
२०७४।७५	७२३	१७४६७७०९	६१	१२०२३५२०	१०१८४	४६९५९९४७
	जम्मा	५८,५८,६२,८९	२३५	५१,८७,८७,१०		१,५३,७२,५२,७०

संघसंस्थाले सम्झौता कार्यान्वयनका लागि विगत ३ वर्षमा प्राप्त गरेको विवरण परीक्षण गर्दा परिषद्सँग रु.५८ अर्ब ५८ करोड ६३ लाखको सम्झौता भएकोमा अर्थ मन्त्रालयको सहायता व्यवस्थापन सूचना प्रणाली बमोजिम रु.५१ अर्ब ८७ करोड ८७ लाख देखिएको छ भने देशका २८ वाणिज्य बैङ्कमा प्राप्त यस्तो सहायता रकम भने रु.१ खर्ब ५३ अर्ब ७२ करोड ५२ लाख रहेको देखिन्छ । (विस्तृत विवरण अनुसूची-२ मा उल्लेख छ) । अर्थ मन्त्रालयबाट स्वीकृत भई उक्त सूचना प्रणालीमा प्रविष्टी भएको रकमभन्दा बैङ्कमा प्राप्त रकम रु.१ खर्ब १ अर्ब ८४ करोड ६६ लाख बढी र परिषद्सँग सम्झौता गरेको रकमभन्दा रु.९५ अर्ब १३ करोड ९० लाख बढी देखिएकोले कानूनको पालना नगरी गैरसरकारी संस्थाले सोभै बैङ्कमा सहायता प्राप्त गरेको देखियो ।

परियोजना सम्झौता सम्बन्धी निर्देशिकाको पूर्णपालना नहुनु र ए.एम.पी मा प्रविष्टि गरी अर्थ मन्त्रालय मार्फत एकद्वार प्रणालीमा सहायता परिचालन नहुनु यसको कारण हो । यसबाट गैरसरकारी संस्थाले प्राप्त गर्ने बैदेशिक सहायतामा नेपाल सरकारको भरपर्दो नियन्त्रण भएको देखिएन । यस्तो बैदेशिक सहायता प्राप्त गर्दा नेपाल राष्ट्र बैङ्कको अनुमतिबाट मात्र बैदेशिक मुद्रा प्राप्त सकिने गरी विद्यमान कानूनले व्यवस्था गरेको देखिँदैन । शेयर र ऋणको रूपमा प्राप्त गर्ने रकमको लागि मात्र नेपाल राष्ट्र बैङ्कको पूर्वस्वीकृति लिनुपर्ने तर गैरसरकारी संस्थाको हकमा त्यस्ता संस्थाको केन्द्रीय खाता सञ्चालन गर्ने वाणिज्य बैङ्कमा बैङ्क ट्रान्सफर, स्वीफ्ट वा अन्य माध्यमबाट बैदेशिक मुद्रा प्राप्त गर्नसक्ने व्यवस्था भएकोले सोमाथि राष्ट्र बैङ्कको प्रत्यक्ष नियन्त्रण नभएको स्थिति छ । सहायता सम्बन्धमा एकद्वार प्रणाली लागु गर्नुपर्ने, नेपाल राष्ट्र बैङ्कको प्रत्यक्ष नियन्त्रण तथा निगरानीमा खाता सञ्चालन हुनुपर्ने, अर्थ मन्त्रालयको सहायता व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा परिषद् र नेपाल राष्ट्र बैङ्कको पहुँच रहनुपर्ने, परियोजना सञ्चालनका लागि प्राप्त रकमको परिचालन, नियन्त्रण र अनुगमन कार्य प्रभावकारी हुनुपर्नेमा त्यसो नभएको स्थिति छ । सम्झौता बेगर बैदेशिक रकम ल्याई खर्च गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्था सम्बन्धमा सम्बद्ध निकायले छानविन गरेको छैन ।

२६. **सम्झौता संशोधन** – समाज कल्याण परिषद् परियोजना सम्झौता सम्बन्धी निर्देशिका, २०७१ को दफा ३५ मा परियोजना सम्झौताको अवधि थप बजेट रकम बिना वा थप बजेट रकम सहित आवश्यकता र औचित्यताको आधारमा बढिमा छ महिना थप हुन सक्ने व्यवस्था छ । परिषद्सँग २०७३।७४ मा ७४७ सम्झौता भएकोमा ८ वटा सम्झौताको २५ प्रतिशतसम्म म्याद थप हुनुका साथै रु. ३ करोड ४३ लाख ५१ हजार बजेट थप भएको देखिन्छ । त्यसैगरी २०७४।७५ मा ७४७ सम्झौता भएकोमा ३१ परियोजनाको रु. २५ करोड ८३ लाख ७५ हजार बजेट थप तथा कार्यक्षेत्र संशोधन भएको देखिन्छ । परियोजना सम्झौता गर्नु अघि पूर्व सम्भाव्यता अध्ययन प्रभावकारी नहुँदा यस्तो संशोधन गर्नुपरेको

देखिन्छ। बजेट थपघट तथा कार्यक्षेत्र संशोधन गर्दा प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा कार्यक्रम सञ्चालन नहुने र पहुँच तथा प्रभावका आधारमा कार्यक्षेत्र संशोधन भई सुगम स्थानमा कार्यक्रम केन्द्रित हुने गरेको छ।

२७. **सम्झौता रद्द** – समाज कल्याण नियमावली २०४९ को नियम १२ (५) मा परिषद् र अनुमति प्राप्त अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थसँग गरिएको सम्झौता उल्लङ्घन भएको परिषद् कार्यालयलाई लागेमा सम्बन्धित पक्षलाई स्पष्टिकरणको मौका दिइने र स्पष्टिकरण सन्तोषजनक नभएमा समितिले त्यस्तो सम्झौता रद्द गर्न सक्ने व्यवस्था छ। यस प्रावधानबमोजिम गत तीन आर्थिक वर्षमा कुनै पनि सम्झौता रद्द नभएको परिषद्ले जनाएको छ। विगतमा यस्तो केहि सम्झौता रद्द गरेको भनी कार्यालयले जानकारी दिएकोमा रद्द गर्नुको कारण र त्यसको अभिलेख राखेको देखिएन।
२८. **खर्चको पूर्व स्वीकृति** – समाज कल्याण नियमावली, २०४९ को नियम १५(४) का परिषद् कार्यालयको स्वीकृतिबाट विदेशी सहयोग तोकिएको काममा बाहेक अन्य कार्यमा परिषद् कार्यालयको पूर्व स्वीकृति बेगर खर्च गर्न नपाइने व्यवस्था छ। यसरी स्वीकृति दिएको सहयोग तोकिएको काम बाहेक अन्य कार्यमा खर्च गर्न परिषद्ले हालसम्म पूर्व स्वीकृति नदिएको जनाएको छ। परिषद्ले यस्तो स्वीकृत रकम तोकिएको क्षेत्रमा मात्र खर्च गरेको जनाएता पनि प्रभावकारी अनुगमन तथा आन्तरिक नियन्त्रणको अभावमा स्वीकृत रकम तोकिएको क्षेत्रमा मात्र खर्च गरेको सम्बन्धमा विश्वस्त हुन सकिदैन।
२९. **बाँकी रकमको अभिलेख** – समाज कल्याण नियमावली, २०४९ को नियम १६ (६) मा समाज कल्याण ऐन २०४९ को दफा १६ बमोजिम आर्थिक सहयोग प्राप्त गर्न स्वीकृति प्राप्त गरेका सामाजिक संघसंस्थाले स्वीकृत रकम नेपाल भित्रै खर्च गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। नमुना छनौटको आधारमा परियोजना/कार्यक्रम अवधि समाप्त भएका १५ संस्थाको विवरण परीक्षण गर्दा सम्झौता रकम मात्र देखिएको र खर्च रकम तथा बाँकी रकम सम्बन्धमा परिषद्ले अभिलेख राखेको देखिएन। यसबाट सबै रकम नेपाल भित्रै खर्च भएको छ, भनी यकिन हुन सकिदैन।
३०. **व्यवसायिक उद्देश्य** – समाज कल्याण नियमावली २०४९ को नियम १५ मा सामाजिक संघसंस्थाले पालना गर्नुपर्ने शर्तहरू उल्लेख गरी यस्ता संस्थाहरू गैर व्यवसायी र समाज कल्याण गर्ने उद्देश्यले स्थापना भएको हुनुपर्ने उल्लेख छ। त्यसैगरी सोही नियमावलीको नियम १५क (१९) मा अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थाले नेपालमा नाफा कमाउने उद्देश्यले वा अन्य प्रकारले कुनै पनि प्रकारको व्यापार, व्यवसाय वा उद्योग सञ्चालन गर्न कुनै पनि नाफामूलक संस्थामा रकम लगानी गर्न वा शेयर लगानी गर्न गराउन नपाइने व्यवस्था छ। सामाजिक संस्थाको रूपमा दर्ता भई परिषदसँग आवद्ध संस्थाहरूमध्ये केहीले समाज कल्याणको उद्देश्य भन्दा व्यावसायिक प्रकृतिको कार्य गरेको देखिएको छ। गैरसरकारी संस्थाद्वारा लघुवित्त सञ्चालन, अस्पताल सञ्चालन, विद्यालय सञ्चालनसम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छन्:
- ३०.१ संस्था दर्ता ऐन, २०३४ को दफा १४(१) मा संस्थाको विधान बमोजिम कार्य सञ्चालन गर्न नसकी वा अन्य कुनै कारणवश संस्था विघटन भएमा त्यस्तो संस्थाको सम्पूर्ण जायजथा नेपाल सरकारमा सर्ने व्यवस्था छ। समाज कल्याण नियमावली २०४९ को नियम १५क (१९) ले गैरसरकारी संस्थालाई व्यावसायिक क्रियाकलाप गर्न रोक लगाएको देखिन्छ। नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट प्राप्त तथ्याङ्कबमोजिम गैरसरकारी संस्थाको रूपमा स्थापना भई व्यवसायिक रूपमा लघुवित्तको कारोबार गरी नेपाल राष्ट्रबैंकबाट अनुमती प्राप्त गर्ने संस्थाको संख्या २५ रहेकोमा महिला स्वावलम्बन समाज, चितवनको २०७१/१२/४ मा इजाजत पत्र रद्द भएको र २४ सञ्चालनमा रहेकोमा ग्रामीण स्वयं सेवक समाज २०७५/४/३० मा ग्रामीण स्वयं सेवक लघुवित्त वित्तीय संस्था लि. मा रुपान्तरण भए पश्चात अन्य यस्तै ९ संस्था समेत १० संस्था विभिन्न नाममा नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट 'घ' वर्गको वित्तीय संस्थाको रूपमा इजाजत प्राप्त गरी गैरसरकारी संस्थाबाट मुनाफा आर्जन गर्ने वित्तीय संस्थाको रूपमा परिवर्तित भई सञ्चालन भएका छन्। त्यसैगरी बाँकी १४ गैरसरकारी संस्थामध्ये लेखापरीक्षण अवधि २०७५/१०/२१ सम्म नेपाल राष्ट्र बैंकले ४ संस्थालाई इजाजतपत्र प्रदान गर्ने क्रममा रहेको, अन्य १० संस्थामध्ये इजाजतपत्र प्रदान गर्ने सम्बन्धमा ६ वटाको सैद्धान्तिक सहमती भएको र अन्य ४ को भौतिक पूर्वाधार तथा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट प्राप्त विवरणमा उल्लेख छ। सफ्टवेयरको पूर्णता आदि बिषयमा निरीक्षणको क्रममा रहेको छ (विस्तृत विवरण अनुसूची-३ मा उल्लेख छ)।

नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय मध्यस्थताको काम गर्ने संस्था सम्बन्धि ऐन, २०५५ अन्तर्गत वित्तीय पहुँच विस्तार गर्न सिमित बैकिङ्ग कारोबार गर्ने बैंक / वित्तीय संस्था एवं वित्तीय कारोबार गर्ने इजाजतपत्र सम्बन्धि नीतिगत एवं प्रक्रियागत व्यवस्था, २०६३ जारी गरी अनुमति दिएको देखिन्छ । यसरी संस्था दर्ता ऐन, २०३४ र वित्तीय मध्यस्थताको काम गर्ने संस्था सम्बन्धि ऐन, २०५५ को विरोधाभाषपूर्ण व्यवस्था र नेपाल राष्ट्र बैंकको उक्त अनुमतिले अन्ततः गैरसरकारी संस्थालाई एक व्यवसायिक र बैकिङ्ग क्रियाकलाप गर्ने कम्पनीको रूपमा रूपान्तरण गरेको देखिएको छ । विगतमा गैरसरकारी संस्थाको रूपमा वित्तीय कारोबार गरी नेपाल राष्ट्र बैंकको सिमित बैकिङ्ग कारोबारको इजाजतपत्रको दायरामा समेत नआई 'घ' वर्गको वित्तीय संस्थाको रूपमा हाल कार्यरत संस्थाहरु निर्धन उत्थान लघुवित्त वित्तीय संस्था लिमिटेड, फरवार्ड कम्प्युनिटी माइक्रोफाइनान्स वित्तीय संस्था लिमिटेड, नागबेली लघुवित्त विकास बैङ्क लिमिटेड, स्वावलम्बन लघुवित्त वित्तीय संस्था लिमिटेड, छिमेक लघुवित्त विकास बैङ्क लगायतका लघुवित्त तथा वित्तीय संस्थाहरुले गैरसरकारी संस्थाको हैसियतमा कमाएको/ प्राप्त गरेको जगेडा कोष लगायतको सम्पत्ति छानबिन गरी नेपाल सरकारमा फिर्ता गर्नुपर्नेमा सो गरेको छैन ।

३०.१.१ संस्था दर्ता ऐन २०३४ को दफा १४(१) मा संस्थाको विधानबमोजिम कार्य गर्न नसकी वा अन्य कुनै कारणवश संस्था विघटन भएमा त्यस्तो संस्थाको सम्पूर्ण जायजथा नेपाल सरकारमा सर्ने व्यवस्था छ । त्यसै गरी नेपाल राष्ट्र बैङ्कको सञ्चालक समितिको २०७१/९/३ को निर्णयबमोजिम वित्तीय मध्यस्थताको कारोबार गर्न अनुमति प्राप्त गरेको गैरसरकारी संस्थाहरुलाई 'घ' वर्गको लघुवित्त वित्तीय संस्थामा परिणत गर्नको लागि तयार गरिएको नीतिगत व्यवस्थाको दफा ४(क) मा गैरसरकारी संस्थाको सम्पत्ति तथा दायित्व मूल्याङ्कन प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने र ४ (ग) मा गैरसरकारी संस्थाको साविकको सम्पूर्ण सम्पत्ति तथा दायित्व नयाँ संस्थालाई हस्तान्तरण नहुने भए हस्तान्तरण नहुने सम्पत्ति तथा दायित्वको छुट्टै विवरण समेत पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यसरी सञ्चालनमा रहेका सीमित बैकिङ्ग कारोबार गर्ने गैरसरकारी संस्थाको २०७४/७५ को नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट प्राप्त विवरणबमोजिम २०७५ आषाढ मसान्तसम्म कमाएको मुनाफाबाट सञ्चित जगेडा कोषमा रु.१ अर्ब ३६ करोड ९ लाख ५१ हजार रहेको देखिन्छ । यस्तो जगेडा कोषमा गैरसरकारी संस्थाको हैसियतमा कमाएको मुनाफा सञ्चित गरेको र यस्तो संस्थाले मुनाफालाई बोनस शेयर तथा डिभिडेन्डको रूपमा वितरण गर्न कानूनी अड्चन भएकाले हाल यस्ता संस्थाहरु कानूनको कमजोरी वा अपर्याप्त व्यवस्थाको सहारामा 'घ' वर्गको वित्तीय संस्थातर्फ उन्मुख भई १० वटाले इजाजतपत्र प्राप्त गरिसकेको देखिन्छ । संस्था दर्ता ऐन २०३४ को मनसाय तथा व्यवस्था तथा नेपाल राष्ट्र बैङ्कको नीतिबमोजिम गैरसरकारी संस्थाको हैसियतमा व्यवसायिक क्रियाकलाप सञ्चालन गरी सञ्चित गरेको उक्त जगेडा कोषको रकम हाल यी संस्था व्यवसायिक कम्पनीको रूपमा परिणत भएकोले रु.१ अर्ब ३६ करोड ९ लाख ५१ हजार छानबिन गरी नेपाल सरकारको कोषमा दाखिला गर्नुपर्नेमा गरेको छैन ।

३०.१.२ सीमित वित्तीय कारोबार गर्ने गरी सञ्चालन भएका २४ संस्थाका ७ लाख ५१ हजार ६६५ सदस्य रहेको छन् । यस्ता संस्थाले ७ लाख ४८ हजार ७५० बचतकर्ताबाट २२ अर्ब ३० करोड १५ लाख ४० हजार ऋण प्रवाह गरेको छन् । बचतकर्ताको उक्त बचत रकमको सुरक्षण बापत कुनै जमानत राखेको देखिएन् । गैरसरकारी संस्थाको शेयर जारी हुने व्यवस्था नरहेको र नेपाल राष्ट्र बैंकले समेत यस्ता वित्तीय कारोबार गर्ने गैरसरकारी संस्थाबाट अनिवार्य मौज्जात नराखेकोले सर्वसाधारण जनताको उक्त बचत रकम रु १२ अर्ब ५० करोड ८२ लाख ७० हजार जोखिममा रहेको देखिन्छ । ऋण परिचालन तथा व्याजदर सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था नगरिएकोले यस्ता संस्थाले परिचालन गर्ने ऋणको व्याजदरमाथि नियन्त्रण समेत नरहेको र एकरूपता नभएको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा नेपाल सरकारले स्पष्ट नीति अंगीकार गरी नियन्त्रण गर्नुपर्दछ ।

३०.१.३ नेपाल राष्ट्र बैंकको सञ्चालक समितिको २०७१/९/३ को बैठकद्वारा पारित नीतिगत व्यवस्थाको दफा २(क) मा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट अनुमति प्राप्त गैरसरकारी संस्थाको समेत लगानीमा नयाँ स्थापना हुने 'घ' वर्गको वित्तीय संस्थामा त्यस्तो संस्थाले ५१ प्रतिशत सम्म लगानी गर्न सक्ने व्यवस्था छ । त्यसरी गैरसरकारी संस्था सम्बद्ध व्यक्तिहरुले समेत लघुवित्त संस्थामा लगानी गर्ने भएमा गैरसरकारी संस्था र सो संस्था सम्बद्ध व्यक्तिको कुल लगानीको सीमा ५१ प्रतिशत ननाघ्ने गरी त्यस्ता व्यक्तिहरुको समूहले अधिकतम २५ प्रतिशतसम्म लगानी गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्था अन्तर्गत सीमित बैकिङ्ग कारोबार गर्ने नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजत प्राप्त २४ मध्ये १० संस्था 'घ' वर्गको वित्तीय

संस्थाको रुपमा रुपान्तरण भइसकेको देखिन्छ । यसबाट विगतमा समाज सेवाको उद्देश्य सहित गैरसरकारी संस्था स्थापना र सञ्चालन गरेका सञ्चालक वा सदस्यहरु विभिन्न कानून तथा नीतिको प्रक्रिया पार गरी गराई हाल लघुवित्त तथा वित्तीय संस्थाको संस्थापक शेयरधनीको भई कम्पनीको मालिकमा रुपान्तरण भएको देखियो । गैरसरकारी संस्थाको स्थापनाको उद्देश्य तथा सैद्धान्तिक पक्ष भन्दा विपरीत गई उक्त संस्थालाई अनुमति प्रदान गरिएको सन्दर्भमा समेत नेपाल सरकारले यस्ता व्यावसायिक क्रियाकलापमाथि आवश्यक नियन्त्रण गरेको छैन । गैरसरकारी संस्था र संलग्न व्यक्तिहरुले संस्थाको शेयर खरिद गर्न पाउने व्यवस्था उपयुक्त होइन । यसरी कानूनको कमजोर पक्षको फाइदा उठाई समाजसेवा गर्ने व्यक्तिलाई लघुवित्त कम्पनीको शेयरहोल्डर / मालिक बनाउने कार्य मनासिव देखिदैन ।

३०.२ समाज कल्याण परिषदसँग आवद्ध संस्थाहरु मध्ये २२ अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले अस्पताल सञ्चालन गरेको देखिएको छ (विस्तृत विवरण **अनुसुची-४** मा उल्लेख छ) । उक्त २२ वटा अस्पतालमा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाबाट रु. ४५ करोड ४३ लाख १ हजार र संस्थाको आन्तरिक स्रोतबाट रु. १९ करोड ८५ लाख ३ हजार गरी कुल रु. ६५ करोड २८ लाख ४ हजारको आयोजना सम्भौता भई विभिन्न स्वास्थ्य सम्बन्धि क्रियाकलाप सञ्चालन भएका छन् । सामाजिक संघसंस्थाले व्यावसायिक प्रकृतिका अस्पताल सञ्चालन गरेकोमा सम्बन्धित निकायले नियमन गरेको देखिदैन । संस्था दर्ता ऐन बमोजिम दर्ता भई व्यावसायिक प्रकृतिका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने संस्थाले आर्जन गरेको सम्पत्ति, जायजथामाथि आवश्यक नियन्त्रण, प्रशासनिक खर्चको सीमा नियन्त्रण गर्नुका साथै समाज कल्याणको उद्देश्य विपरीत सञ्चालित संस्था छानबिन गरी नियमन गर्नुपर्नेमा गरेको छैन् ।

३०.३ समाज कल्याण परिषदसँग आवद्ध संस्थाहरुमध्ये ११ अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले विद्यालय सञ्चालन गरेको देखिएको छ (विस्तृत विवरण **अनुसुची-५** मा उल्लेख छ) । विद्यालय सञ्चालन गर्नेमध्ये सबैभन्दा बढी एस.ओ.एस. बालग्राम नेपालको नाममा एस.ओ.एस. चिल्डर्न भिलेज इन्टरनेशनल, अष्ट्रेलियाबाट सन २०१७ देखि २०२१ सम्मकालागि रु. ३ अर्ब ४५ लाख ७७ हजार बाह्य सहायता र आन्तरिक स्रोत तर्फ रु. १ अर्ब ४५ करोड ४७ लाख ८२ हजार गरी रु. ४ अर्ब ४५ करोड ९३ लाख ५९ हजारको परियोजना सम्भौता भएको देखियो । यसरी सञ्चालन गरिने सामाजिक संघसंस्थाले व्यावसायिक प्रकृतिका विद्यालय सञ्चालन गरेकोमा सम्बन्धित निकायले नियमन गरेको देखिदैन । संस्था दर्ता ऐन बमोजिम दर्ता भई व्यावसायिक प्रकृतिका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने संस्थाले आर्जन गरेको सम्पत्ति, जायजथामाथि आवश्यक नियन्त्रण, प्रशासनिक खर्चको सीमा नियन्त्रण, सेवा शुल्क नियन्त्रण गर्नुका साथै समाज कल्याणको उद्देश्य विपरीत सञ्चालित संस्था उपर छानबिन गरी नियमन गरेको पाइएन ।

अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाद्वारा सञ्चालित विद्यालय

३१ **अनुगमन एवम् मूल्याङ्कन** – समाज कल्याण नियमावली, २०४९ को नियम ७ (११) मा अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थाद्वारा सहयोग प्राप्त कार्यक्रम/परियोजनाहरुको समन्वय, नियमन अनुगमन, निरीक्षण, सुपरीवेक्षण एवं मूल्याङ्कन गर्ने गराउने जिम्मेवारी परीषदको रहेको उल्लेख छ । परिषदले अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थाद्वारा सहयोग प्राप्त कार्यक्रम/परियोजनाहरुको नियमन, अनुगमन, निरीक्षण, सुपरीवेक्षण एवं मूल्याङ्कन गरिएको जनाएतापनि परियोजना स्वीकृत गराउने कुल ७२३ संस्थाहरु मध्ये २०७।०७५ को लेखापरीक्षण प्रतिवेदन पेश गर्ने संस्था २४५ र वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन पेश गर्ने संस्था २३२ रहेको र कुल ४८ हजार २७३ गैरसरकारी संस्था मध्ये लेखापरीक्षण गराउने संस्था ६.३२ प्रतिशत रहेको परिषदको तथ्याङ्कबाट देखिएको छ । यसबाट हालको अनुगमनको व्यवस्था प्रभावकारी देखिएको छैन ।

३२ **अनुगमनको पारिश्रमिक** – समाज कल्याण परिषद् सामाजिक संघसंस्थाहरूको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं मूल्याङ्कन निर्देशिका, २०७१ को दफा १० मा गैरसरकारी सामाजिक संघसंस्थाहरूको स्वीकृत वार्षिक परियोजना लागत/बजेटको आधारमा रु.५ लाख सम्म लागत भएको योजनालाई टेबल अनुगमन गर्ने देखि ५ करोड भन्दा माथि लागत भएको परियोजनालाई रु.१ लाख ८० हजार सम्म अनुगमन पारिश्रमिक सम्बन्धित संस्थाबाटै लिई अनुगमन गर्ने व्यवस्था छ । यस व्यवस्था बमोजिम २०७२।७३ मा ९० संस्थाका ११९ परियोजना, २०७३।७३ मा १४२ संस्थाका १९० परियोजना, र २०७४।७५ मा २३६ संस्थाका ३७४ परियोजनाको अनुगमन गरेको देखिएको छ । यस्तो अनुगमन गर्दा संस्थाबाटै पारिश्रमिक लिने गरेकोमा आ.व. २०७४।७५ मा २६५ संस्थाबाट रु. ३ करोड ६१ लाख ८८ हजार पारिश्रमिक प्राप्त गरेको देखिन्छ । औषतमा एक परियोजनाको अनुगमन खर्च रु. १ लाख ३७ हजार देखिन्छ, भने परिषद्मा कार्यरत अनुगमन गर्न पाउने कर्मचारी ४५ जना रहेकोमा प्रति कर्मचारी औषत अनुगमन पारिश्रमिक रु. ८ लाख ४ हजार रहेको देखिन्छ । यस्तो टोली २ देखि ४ सदस्यीय हुने र तोकिएको सीमा भन्दा माथिको परियोजनाका लागि बाह्य टोली नेता रोष्टरबाट छनौट गरिने तथा मन्त्रालयका प्रतिनिधी समेत उक्त अनुगमन कार्यमा सहभागी हुने परिषद्ले जनाएको छ ।

३३ **संस्थाबाटै लजिष्टिक खर्च** – समाज कल्याण परिषद् सामाजिक संघसंस्थाहरूको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं मूल्याङ्कन निर्देशिका, २०७१ को दफा ६.६ मा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था तथा विभिन्न दातृ निकायहरूबाट वैदेशिक सहायता लिने स्वदेशी सामाजिक संघसंस्थाहरूको कार्यक्रम, सुपरिवेक्षण, मूल्याङ्कन गर्दा बीस लाखभन्दा माथिको सबै परियोजना/कार्यक्रमको अनुगमन मूल्याङ्कन लागत सम्बन्धी परियोजना प्रस्तावमा व्यवस्था गरी परियोजनाबाटै व्यहोर्ने व्यवस्था गर्ने र दफा १०.२ मा फिल्ड अवलोकन भ्रमणमा जाँदा टोलीको लजिष्टिक सर्पोट (खाना, बास, यातायात) संस्था स्वयंले व्यवस्था गर्नुपर्ने उल्लेख छ । यस प्रावधानबमोजिम कार्यक्रम सञ्चालनको अनुगमन तथा लजिष्टिक खर्च स्वयं संस्थाले व्यहोर्ने गरी गरिएको अनुगमन व्यवस्थाले गर्दा त्यस्ता संस्थाको स्वतन्त्र र प्रभावकारी अनुगमन हुन सक्ने देखिदैन । लेखापरीक्षणको क्रममा केही नमुना छनौट गरी परीक्षण गर्दा अनुगमनको पारिश्रमिक बाहेक अनुगमन टोलीको खाना, बस्ने व्यवस्था हवाई तथा स्थल यातायात आदिमा निम्नानुसारको खर्च संस्था स्वयंबाट व्यहोरिएको पाइयो ।

गैरसरकारी संस्था

क्र.सं.	नाम	अनुगमन/मूल्याङ्कन वर्ष	लजिष्टिक खर्च रु.
१.	ग्रामीण पुननिर्माण संस्था	सन २०१७	२२,३००।-
२.	जागरण नेपाल		२४,७३५।-
३.	वि.पि नेत्र प्रतिष्ठान	सन २०१८	९७५।-

अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था

क्र.सं.	नाम	अनुगमन/मूल्याङ्कन वर्ष	लजिष्टिक खर्च रु. (यातायात, खाने, बस्ने)
१.	चाइल्ड फण्ड जापान	सन २०१८	४९,८३१।-
२.	सी.सी.एस. इटाली	सन २०१८	१,३९,१४२
३.	फिडा इन्टरनेशनल	सन २०१७	२,०३,२०८

अनुगमन मूल्याङ्कनको लागि परिषद्को आफ्नै आर्थिक श्रोतबाट बजेट छुट्टयाउन नसकेको कारण संस्थाहरूबाटै सेवा शुल्क बापत रकम लिन गत आर्थिक वर्ष देखि थालनी गरिएको र यथेष्ट बजेट बेगर मूल्याङ्कन कार्यको गुणस्तरमा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्ने गरेको परिषद्ले समेत स्वीकार गरेको छ । अनुगमन मूल्याङ्कनकर्ताको लागि निर्देशिकाले तोकेबमोजिमको पारिश्रमिक रकम परिषद्को खाता मार्फत भूक्तानी हुने गरेको देखिन्छ, भने लजिष्टिक खर्च संस्था स्वयंले व्यहोर्ने भएकोहुँदा परिषद्ले सो खर्चको अभिलेख समेत नराखेकोले आचारसंहिताको पालना तथा मितव्ययीता सम्बन्धमा नियन्त्रण नभएको र परियोजनाको फिल्डको नमुना छनौट गर्दा परिषद्ले तोकेको क्षेत्र छनौट भएको छ भनि विश्वस्त हुन सकिदैन ।

३४ **बालगृहको अनुगमन** – समाज कल्याण परिषद् सामाजिक संघसंस्थाहरूको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं मूल्याङ्कन निर्देशिका, २०७१ को दफा ६.५ मा बालगृहको निरीक्षण वर्षको १ पटक नियमितरूपमा

कार्यतालिका बनाई परिषद्कै खर्चमा गर्नुपर्ने र निर्देशिकाको अनुसूची २ ले तोकेको ढाँचामा प्रतिवेदन गर्नुपर्ने उल्लेख छ। यस प्रवधानबमोजिम बालगृहको निरीक्षण सुपरिवेक्षण गरी प्रतिवेदन गरेको देखिएन। परिषदसँग आवद्ध रही कार्यक्रम स्वीकृति लिएका संस्थाहरूले सञ्चालन गरेका बालगृहहरूको वर्षमा १ पटक निरीक्षण गर्ने कार्ययोजना तयार भए तापनि परिषद्को आर्थिक श्रोतको कमी, जनशक्तिको अभाव, केन्द्रीय बाल कल्याण समितिको संरचनामा अस्पष्टता समेतका कारण अनुगमन हुन नसकेको परिषद्को भनाई छ।

- ३५ **पदाधिकारीको वेतन** – समाज कल्याण नियमावली, २०४९ को नियम १५ (२) ब्र मा संस्थाका निर्वाचित वा मनोनित पदाधिकारी वा सदस्यले संस्थाबाट नियमित वेतन लिन नहुने व्यवस्था छ। परिषद्ले संस्थाका यस्ता पदाधिकारीहरूले वेतन लिए नलिएको सम्बन्धमा अनुगमन गरी अभिलेख राखेको देखिएन। लेखापरीक्षणको क्रममा समाज कल्याण परिषदसँग छलफल गर्दा अनुगमनको क्रममा त्यस्तो वेतन लिएको भेटिएकोमा तत्काल सुधार गराएको परिषद्ले जनाएको छ। संस्थाका निर्वाचित वा मनोनित पदाधिकारी वा सदस्यले संस्थाबाट नियमित वेतन लिन नसक्ने गरी आन्तरिक नियन्त्रण व्यवस्था गरेको पाइएन।
- ३६ **सामाजिक परीक्षण** – समाज कल्याण नियमावली, २०४९ को नियम १५(२) ठ मा संस्थाले आफ्नो र आफूले सञ्चालन गरेको परियोजनाहरूको पारदर्शितालाई सुनिश्चित गर्न आवश्यकता अनुसार समुदायस्तर, जिल्लास्तर, क्षेत्रीयस्तर र केन्द्रीयस्तरमा सामाजिक लेखापरीक्षण सम्पन्न गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। परिषद्ले संस्थाबाट सञ्चालित परियोजनाहरूको सामाजिक लेखापरीक्षणको अभिलेख राखेको देखिएन। परियोजनाहरूको सामाजिक लेखापरीक्षण कार्यलाई अनिवार्य बनाउन परिषद्को अनुगमन, सुपरीवेक्षण र मूल्याङ्कन, निर्देशिकामा समेत राखी अनुगमन मूल्याङ्कन गर्दा यस विषयमा हेरी यथार्थ अवस्था बारे अनुगमन मूल्याङ्कन प्रतिवेदनमा नै समावेश गर्ने कार्यको थालनी गरिएको परिषद्ले जनाएको छ। अभिलेखको अभावमा यस्ता संस्थाले सामाजिक लेखापरीक्षण गरी पारदर्शिता कायम गरेका छन् भनि यकिन हुन सकिदैन।
- ३७ **प्रशासनिक खर्च** – समाज कल्याण नियमावली, २०४९ को नियम १५ क (८) मा अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थाले नेपालका लागी परियोजना विकास गर्दा परियोजना/कार्यक्रम अन्तर्गत प्रशासनिक खर्चको माथिल्लो हद परियोजना/कार्यक्रम कुल बजेटको २० प्रतिशत राख्ने व्यवस्था छ। यस प्रावधान विपरीत प्रशासनिक खर्चको सीमा नाघी खर्च गरेका संघसंस्था ३० प्रतिशत रहेको परिषद्को मध्यावधि मूल्याङ्कनबाट देखिएको छ। परियोजना प्रस्तावमा उल्लेख भएको प्रशासनिक तथा कार्यक्रम खर्चको अनुपातबमोजिम खर्च भए नभएको सम्बन्धमा अनुगमन मूल्याङ्कन गर्दाको अवस्थामा परिषद् बाहिरका आर्थिक विज्ञहरूको समेत संलग्नता हुने गरेको र प्रशासनिक खर्च अनुपातलाई बढाउन नदिन जिल्ला तहको परियोजना सल्लाहकार समितिको बैठकबाट समेत अनुगमन हुने कानूनी तथा प्रक्रियागत व्यवस्था रहेकोमा प्रशासनिक खर्चको सीमा नाघेर खर्च गर्ने गैरसरकारी संघसंस्थालाई कारवाही गरेको देखिदैन। अन्तिम मूल्याङ्कन गर्दा यो प्रतिशतमा कमी आउनसक्ने परिषद्ले जनाएतापनि परिषद्को नियमनकारी भूमिका प्रभावकारी भएको देखिदैन।
- ३८ **सुविधा** – समाज कल्याण नियमावली, २०४९ को नियम १५ क (१४) मा कुनै पनि अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थाले नेपालका लागि स्वीकृत गरिएको परियोजना/कार्यक्रमबाट आफ्ना विशेषज्ञ/देशीय प्रतिनिधि/स्वयंसेवकको तलब/सुविधा बापत खर्च गर्न नपाइने व्यवस्था छ। यो व्यवस्थाको पालनाको सम्बन्धमा परियोजना सल्लाहकार समितिको बैठक तथा अनुगमन मूल्याङ्कनबाट हेर्ने गरिएको परिषद्ले जनाएको छ। केही संस्थामा यस प्रकारको सुविधा लिएको अनुगमनको क्रममा देखिएकोमा परियोजना अवधिमा नै समाधान गरिएको परिषद्को भनाई रहेकोमा यस्ता संस्थाको अभिलेख राखेको देखिएन।
- ३९ **संभाव्यता अध्ययन** – समाज कल्याण नियमावली, २०४९ को नियम १५ क (१७) मा कुनैपनि अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थाले नेपालको जुन जिल्लामा परियोजना/कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने हो उक्त जिल्लाको समुदायको आवश्यकता विश्लेषण/संभाव्यता अध्ययन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। परिषदसँग परियोजना सम्झौता गर्ने सम्पूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थाले परियोजना/कार्यक्रम सञ्चालन गर्नका लागि परियोजना सञ्चालन हुने क्षेत्रमा सम्बन्धित समुदायको आवश्यकतामा आधारित आवश्यकता विश्लेषण/संभाव्यता

अध्ययन प्रतिवेदन पेश गर्ने गरेका छन् । यद्यपि कतिपय अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्थाले परियोजना सम्झौता पूर्व नै यस्तो अध्ययन/विश्लेषण प्रतिवेदन पेश गर्ने गरेको र कतिपयले परियोजना सम्झौता पश्चात्, परियोजना लागु गर्नुपूर्वको अर्बधिमा पनि गर्ने गरेको समाज कल्याण परिषदले जनाएको छ । यससम्बन्धमा जिल्लाको समुदायको आवश्यकतामा आधारित आवश्यकता विश्लेषण गर्नका लागि नेपाल सरकारसँग तथ्याङ्क अद्यावधिक नरहेको र परियोजनाले गर्ने सम्भाव्यता अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई सरकारी निकायले विश्वसनीय नठानी प्रतिवेदन स्वीकृत हुन कठिनाई भएको लेखापरीक्षणका क्रममा गरिएको सरोकारवाला समूहसँगको छलफलबाट जानकारी भएको छ । गैरसरकारी संस्था महासंघ, नेपालको सदस्यताका आधारमा विश्लेषण गर्दा प्रदेश नं. ३ मा सबैभन्दा बढी २६.३६ प्रतिशत र कर्णाली प्रदेशमा सबैभन्दा कम ७.२७ प्रतिशत गैरसरकारी संस्थाहरु कार्यरत देखिएको छ । यसबाट समुदायको आवश्यकतामा आधारित आवश्यकता विश्लेषण तथा संभाव्यता अध्ययनको आधारमा प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा गैरसरकारी संस्थाहरु केन्द्रित भएको देखिएन ।

क्र.सं.	प्रदेश	गैरसरकारी संस्था संख्या	प्रतिशत
१.	प्रदेश नं. १	१११८	१७.९४
२.	प्रदेश नं. २	७८०	१२.५१
३.	प्रदेश नं. ३	१६४३	२६.३६
४.	गण्डकी प्रदेश	६७३	१०.८०
५.	प्रदेश नं. ५	७७९	१२.५०
६.	कर्णाली प्रदेश	४५३	७.२७
७.	सुदूर पश्चिम प्रदेश	८१५	१३.०८
		६२३३	१००.००

स्रोत: गैरसरकारी संस्था महासंघ

- ४० **कालोसूची** – समाज कल्याण नियमावली, २०४९ को नियम १८ मा साधारण सम्झौता र परियोजना सम्झौता पालना नगर्ने अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थाको नाम, सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्ने व्यक्तिको नाम समेत परिषद् कार्यालयले सार्वजनिक गर्नसक्ने र आवश्यक देखेमा कालोसूचीमा राखी भविष्यमा नेपालमा कार्य गर्न नदिने व्यवस्था छ । यस परिषदसँग भएको सम्झौताबमोजिम विगत ३ आर्थिक वर्षमा कुनै संस्थालाई पनि कालो सूचीमा नराखिएको परिषदले जनाएको छ । विगत वर्षमा यस्तो कारवाही गरिएको भए तापनि त्यसको अभिलेख राखेको छैन ।
- ४१ **स्थानीय तहको योजनामा समावेश** – समाज कल्याण परिषद् परियोजना सम्झौतासम्बन्धी निर्देशिका, २०७१ को दफा ४ (ड) मा प्रत्येक अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्थाले परिषदसँग सम्झौता गरी सकेपछि जिल्ला समन्वय समिति तथा गाउँपालिका/नगरपालिकाको वार्षिक तथा आवधिक योजनामा आफ्नो परियोजना समावेश गराउनुपर्ने उल्लेख छ । यस व्यवस्थाको कार्यान्वयन स्थिति हेर्दा विगतमा जिल्ला परिषद्बाट वार्षिक तथा आवधिक योजनामा त्यस्ता परियोजना आंशिक समावेश गर्ने गरेको देखिएकोमा हालको परिवर्तित अवस्थामा स्थानीय तहका गाउँपालिका र नगर पालिकाको वार्षिक तथा आवधिक योजनामा यस्ता परियोजना समावेश गरेको देखिएन ।
- ४२ **कार्यक्रममा दोहोरोपना** – समाज कल्याण परिषद् परियोजना सम्झौतासम्बन्धी निर्देशिका, २०७१ को दफा ३१ बमोजिम अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था तथा सरकारी सामाजिक संस्थाले परियोजनाको दोहोरोपन हटाउने कार्ययोजना पेश गर्नुपर्ने उल्लेख छ । उक्त दोहोरोपना हुन नपाउने गरी ठोस आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली अपनाइएको देखिएन । संस्थाले गर्ने क्रियाकलाप फरक हुने तर एउटै क्षेत्रमा एक भन्दा बढी संस्थाले कार्य गर्नेगरी अनुमति दिने गरेको परिषदले जनाएको छ । साथै स्थानीय तहको अनिवार्य पूर्व सहमति लिए पछि मात्र परियोजना प्रस्ताव स्वीकृत गर्ने, कुनै संस्था सोही स्थानमा काम गरी रहेको भए परियोजनाको पृष्ठभूमिमा त्यसको विवरण उल्लेख गर्न लगाउने र औचित्यका आधारमा हटाउने गरेको परिषदको भनाई रहे तापनि एकै भौगोलिक क्षेत्रमा एउटै थिमेटिक एरियामा धेरै संस्थाले कार्य गर्ने गरेको देखिएको छ ।
- ४३ **मध्यावधी मूल्याङ्कन** – समाज कल्याण परिषद् सामाजिक संघसंस्थाहरुको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं मूल्याङ्कन निर्देशिका, २०७१ को दफा ८.१ मा तीन वर्ष र सोभन्दा बढी समयावधिको परियोजनाको लागि

मध्यावधी मूल्याङ्कन र तीन वर्षभन्दा कम समयवधिको लागि एक पटक अन्तिम मूल्याङ्कन गरिने व्यवस्था छ । यस प्रावधानबमोजिम मध्यावधी तथा अन्तिम मूल्याङ्कन गरिएका संस्थाको अभिलेख राखेको छैन ।

४४ **कम्पनी दर्ता** – कम्पनी ऐन, २०६३ को दफा १६६ (१) मा कुनै पेशा वा व्यवसायको विकास तथा प्रवर्द्धन गर्न वा सो पेशा वा व्यवसायमा लागेका व्यक्तिहरूको सामूहिक हक हितको संरक्षण गर्न वा कुनै भौतिक, प्राज्ञिक, सामाजिक परोपकारी वा सार्वजनिक उपयोगिता वा कल्याणकारी उद्देश्य प्राप्तिको लागि लाभांश बाँडी लिन नपाउने शर्तमा कुनै उद्यम गर्न तथा कम्पनी संस्थापना गर्न सकिने व्यवस्था छ । यस व्यवस्थाबमोजिम स्थापना भएका कम्पनीको संख्या २०७४।७५ सम्म २ हजार १२४ रहेकोमा १५४ ले मात्र लेखापरीक्षण प्रतिवेदन, सञ्चालक समितिको निर्णय, वार्षिक साधारण सभा बसेको विवरण पेश गरेको देखियो । यसरी कम्पनी कानूनको पालना गर्ने संस्थाको संख्या ७.२५ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ । यसबाट मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनीमा आर्थिक अनुशासन कमजोर रहेको देखिएको छ ।

आर्थिक वर्ष	नयाँ दर्ता संख्या	अद्यावधिक गरेको संख्या	लेखापरीक्षण प्रतिवेदन पेश गरेको संख्या	दर्ता खारेज गरिएको संख्या
२०७१/७२	१८१	२५	२५	०
२०७२/७३	२९२	४७	४७	१
२०७३/७४	३९३	८२	८२	५
हाल सम्मको कुल संख्या	२१२४	१५४	१५४	११

४५ **प्रशासनिक खर्च** – कम्पनी ऐन, २०६३ को दफा १६७ (१) ज्ञ को प्रतिवन्धात्मक वाक्यांशमा मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनीको रूपमा संस्थापित कम्पनीको प्रशासनिक खर्च २५ प्रतिशत भन्दा बढी हुन नहुने व्यवस्था गरेको छ । यस प्रावधानबमोजिम संस्थापित १० कम्पनीलाई नमुना छनौट गरी परीक्षण गर्दा २८.६५ देखि शत प्रतिशतसम्म प्रशासनिक खर्चको भएको देखियो । प्रशासनिक खर्चको सीमा नाघेर खर्च गर्ने कम्पनीलाई कारवाही गरेको देखिँदैन । कम्पनी रजिष्ट्रार कार्यालयको नियमनकारी भूमिका प्रभावकारी भएको देखिएन ।

क्र. सं.	दर्ता नं.	कम्पनीको नाम	आ.व. २०७३।७४ को लेखापरीक्षण प्रतिवेदन बमोजिम			
			कुल कारोबार	कुल खर्च	प्रशासनिक खर्च	प्रशासनिक खर्चको प्रतिशत
१.	२८६	मकालु अरुण सोसल ट्रेक	३२९,५२८.००	३१०,१६२.११	३१०,१६२.११	१००.००
२.	९५३२३	लोकल इन्टरभेन्शन ग्रुप	१८०,०००.२९५.००	१४,५५८,९४३.००	१४,५५८,९४३.००	१००.००
३.	१०७१९१	राष्ट्रिय आविष्कार केन्द्र	-	४८,१००.००	४८,१००.००	१००.००
४.	१९८	बसन्त चौधरी फाउण्डेशन	२,८३४,०२२.५०	२,२६१,९३६.०७	२,२६१,९३६.०७	१००.००
५.	१६५	फूलकुमारी महतो मेमोरेवल हस्पिटल	२६,२९५,९८०.००	३२,९३९,७१४.००	२४,८०८,१७१.००	७५.३१
६.	१०९२५४	एजुकेशन पेज	५,२५१,८६८.३०	६,७०६,२३१.६०	१,९२१,०८३.००	२८.६५
७.	१०९२८८	गल्ली गल्ली	२,२८१,२५०.००	२,२१७,३७०.६०	२,२१७,३७०.६०	१००.००
८.	२०८	पञ्चकन्या कम्युनिटी हस्पिटल	१,९३८,१६५.००	१,८८६,३८५.००	१,४७८,१०५.००	७८.३६
९.	११४७२५	कुटुम्ब वेलफेयर कम्पनी	७,२५१,२६५.००	७,७६०,५३६.१३	७,७३१,८८९.१३	९९.६३
१०.	११२९९४	ह्यान्सोल एजुकेशन फाउण्डेशन	१२,२४५,०३३.००	१२,२७२,८०७.९२	७,४६८,२९९.००	६०.८५
		जम्मा	२३८,४२७,४०६.८०	८०,९६२,१८६.४३	६२,८०४,०५८.९१	७७.५७

४६ **कम्पनीको जायजथा** – कम्पनी ऐन, २०६३ को दफा १६७ (१) भ मा मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनी विघटन भएमा वा दर्ता खारेजीमा परेमा कम्पनीको ऋण तथा दायित्व फछ्यौट गरी बाँकी रहेको जायजथा कम्पनीको नियमावलीमा छुट्टै व्यवस्था गरिएको भए सोहीबमोजिम र व्यवस्था नभएकोमा नेपाल सरकारमा सर्ने व्यवस्था छ । साथै त्यस्तो जायजथा कुनैपनि किसिमले त्यस्तो कम्पनीको संस्थापक वा सदस्य वा निजको नातेदार वा निजको नजिकको नातेदार संस्थापक वा सदस्य भएको संस्था वा कम्पनीमा सर्ने छैन भनी उल्लेख गरिएको छ । हालसम्म ११ कम्पनी विघटन वा दर्ता खारेज भएको देखिएकोमा कम्पनीको जायजथा नेपाल सरकारमा सरेको देखिएन । सो सम्बन्धमा छानबिन गरी नेपाल सरकारको नाममा ल्याउनुपर्दछ ।

क्र.सं.	कम्पनीको नाम, ठेगाना	कम्पनीको दर्ता मिति	खारेजी वा विघटन मिति
१.	सामुदायिक स्वास्थ्य विकास समाज, नेपाल, काभ्रेपलाञ्चोक	१०/२२/२०६४	८/२२/२०७३
२.	चर्च व्वाइज युनाइटेड फुटबल, काठमाडौं	८/३/२०६५	४/२४/२०७३
३.	कन्टिनेन्टल फाउण्डेशन,	९/२२/२०६५	१२/११/२०७२
४.	नर्भिक एजुकेशन फाउण्डेशन, काठमाडौं	४/१४/२०६६	९/१९/२०७४
५.	बसन्त चौधरी फाउण्डेशन, काठमाडौं	४/२५/२०६६	९/६/२०७४
६.	इन्द्र मेमोरियल ट्रस्ट, काठमाडौं	६/२६/२०६७	३/६/२०७५
७.	पिटजर कलेज, काठमाडौं	६/२१/२०७०	१२/१५/२०७४
८.	क्यापिटल म्यासोनिक च्यारिटेबल सोसाइटी, ललितपुर	४/१३/२०७२	११/२०/२०७३
९.	बोधी श्रवण संघ, बारा	४/२१/२०७२	३/१३/२०७३
१०.	हिमालयन नट्स फाउण्डेशन, ललितपुर	४/२५/२०७२	१२/७/२०७४

परिच्छेद-४ सुभाव तथा निष्कर्ष

- ४७ **सुभाव** - माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभाव प्रस्तुत गरिएको छः
- ४७.१ **खाता सञ्चालन** - समाज कल्याण परिषद्ले धेरै संख्यामा खाता सञ्चालन गर्दा वित्तीय कारोवार गर्न कठिनाई हुने, बैङ्क हिसाब गर्न जटिल हुने तथा रकम हिनामिना हुनसक्ने जोखिम हुने भएकोले कोष सञ्चालनको प्रक्रिया निर्धारण गरी खाताको संख्या नियन्त्रणयोग्य बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।
- ४७.२ **संस्था दर्ता र नवीकरण** - संस्था दर्ताको तुलनामा लेखापरीक्षण गराउने, वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्ने र नवीकरण गर्ने संख्या न्यून देखिएको छ । यससम्बन्धमा आवश्यक अनुगमन तथा नियमन गर्ने निकायहरू गृह मन्त्रालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय तथा स्थानीय तहहरूले आ-आफ्ना क्षेत्रमा रहेका संघसंस्थाले लेखापरीक्षण गराई प्रतिवेदन पेश गरे नगरेको र आर्थिक कारोवार पारदर्शी तवरबाट सार्वजनिक गरे नगरेकोसम्बन्धमा प्रभावकारी अनुगमन गर्नुपर्ने देखिन्छ । लेखापरीक्षण नगराउने संस्थालाई आवश्यक कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याउनुपर्दछ ।
- ४७.३ **संस्था वर्गीकरण** - २०७४।७५ सम्म देशभर १ लाख ६ हजार ९२ संस्था दर्ता भएकोमा तिनको आवश्यक वर्गीकरण गरिएको छैन । दर्ता भएका अधिकांश संस्थाहरू पटकेरुपमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने प्रकृतिका उपभोक्ता समितिहरू, टोलसुधार संस्थाहरू, धार्मिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने कुल पुजा समितिहरू भएको देखिएकोले लक्षित वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग, थिमेटिक एरिया आदिको आधारमा वर्गीकरण गरी केन्द्रीय अभिलेख राख्नुपर्दछ ।
- ४७.४ **पुनरावलोकन** - जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा संस्था दर्ता गर्ने र समाज कल्याण परिषदमा संस्था आवद्धता गर्ने तर लेखापरीक्षण गराउने संस्था ६.३३ प्रतिशतमात्र देखिएकाले समाज कल्याण परिषद्को स्थापनाको उद्देश्य, भूमिका, कार्यप्रणाली तथा अनुगमन प्रणाली निराशाजनक देखियो । लेखापरीक्षण नगराउने, वार्षिक प्रतिवेदन पेश नगर्ने र वित्तीय सुशासन कायम नगर्ने गैरसरकारी संस्थालाई आवश्यक कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याई ठोस नियमन गर्नुपर्ने र सम्बन्धित अनुगमनकारी निकायलाई समेत जिम्मेवार बनाउनुपर्ने साथै समाज कल्याण परिषद्को औचित्य र सँगठन संरचना सम्बन्धमा पुनरावलोकन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- ४७.५ **संस्थाद्वारा कानूनको पालना** - गैरसरकारी संस्थाको काम कारवाहीलाई पारदर्शी बनाउन तथा कानूनबमोजिम सञ्चालन भएको सुनिश्चित गर्न काठमाडौं उपत्यका बाहिरका संघसंस्थाहरूले विद्युतीय माध्यमबाट समेत वार्षिक तथा अन्य प्रतिवेदन पठाउन सक्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ । आगामी दिनमा परिषद्ले सफ्टवेयर निर्माण गरी सबै शाखा विभागबाट प्राप्त हुने प्रतिवेदनलाई एकत्रित गरी डाटावेस बनाई सफ्टवेयरको माध्यमबाट अभिलेख राख्दा कानूनी व्यवस्थाको पालना दरमावृद्धि हुने देखिन्छ ।

- ४७.६ **आवद्धता** – नेपाल भित्र दर्ता भएका १ लाख ६ हजार ९२ सामाजिक संघसंस्थामध्ये ४५.५० प्रतिशतमात्र समाज कल्याण परिषद्मा आवद्ध भएको देखिएकाले सम्पूर्ण गैरसरकारी संस्थालाई अनिवार्य रुपमा समाज कल्याण परिषद् वा नियामक निकायमा आवद्ध हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- ४७.७ **हिसाब परीक्षण** – समाज कल्याण ऐन २०४९ को व्यवस्थाबमोजिम परिषदसँग आवद्ध संघसंस्थाहरुको आर्थिक अवस्था, वित्तीय विवरण तथा नगदी एवं जिन्सीको परिषद्ले नियमित र छड्के जाँच गरी संघसंस्थाहरुको क्रियाकलापमा पारदर्शीता एवं वित्तीय जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।
- ४७.८ **उजुरी व्यवस्थापन** – गत तीन आर्थिक वर्षमा समाज कल्याण परिषद्मा आवद्ध संघसंस्थाहरुको काम कारवाही अपारदर्शी भएको, खरिद व्यवस्थापन प्रतिस्पर्धी नभएको, कार्यक्रम सञ्चालन पूर्व परिषद्को स्वीकृति नलिएको, विधान तथा ऐन कानून विपरीत कार्य गरेको, राजश्व हिनामिना गरेको, गैरकानूनी रुपमा सञ्चालक समिति गठन गरेको, कार्यक्रम सञ्चालनमा अनियमितता गरेको जस्ता उजुरीहरु परेको देखिएकाले गैरसरकारी संस्थाद्वारा कानूनको पालना गर्ने दर घटेको देखिन्छ । यसरी कानूनको पालना नगर्ने संस्था उपर प्राप्त उजुरी सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायले प्रभावकारी छानविन गरी कानूनबमोजिम आवश्यक कारवाही गर्नुपर्दछ ।
- ४७.९ **निलम्बन र खारेजी** – परिषदसँग आवद्ध भएका वा परिषद् मार्फत आर्थिक सहयोग प्राप्त गरेका कुनै सामाजिक संघसंस्थाको कार्य समितिले प्रचलित नेपाल कानून वा आफ्नो विधान विपरीत काम गरेमा त्यस्तो कार्य समितिलाई परिषद्को सीफारिसमा नेपाल सरकारले तोकिएको अवधिसम्म निलम्बन गर्न वा विघटन गर्नसक्ने अधिकार रहेकोमा यस्ता संस्थाले विधान विपरीत कार्य गरेको उजुरी प्राप्त भएको अवस्थामा समेत निलम्बन तथा खारेजी गरेको नदेखिएकोले उक्त व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- ४७.१० **भन्सार छुट** – अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थाका कार्यालय एवं परियोजनाका लागि भन्सार/कर/राजश्व/अन्य विलम्ब शुल्क छुटमा देशभित्र आयात गरिएका विभिन्न यन्त्र, उपकरण तथा जिन्सी सामाग्रीको अभिलेख राखी संस्था विघटन हुँदा छुटमा आयात गरिएका सामान नेपाल सरकारमा प्राप्त हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- ४७.११ **साभेदार संस्था छनौट** – समाज कल्याण नियमावली, २०४९ बमोजिम अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थाले नेपालमा साभेदार छनौट गर्दा छनौट प्रकृया पारदर्शी गराउनुपर्ने र देशमा प्रचलित सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४ को व्यवस्थालाई समेत आत्मासात गरी प्रतिस्पर्धालाई सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।
- ४७.१२ **परियोजना सम्झौता** – समाज कल्याण नियमावली, २०४९ तथा विकास सहायता नीति, २०७१ बमोजिम नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्था मार्फत सञ्चालन हुने परियोजनालाई एकद्वार नीति मार्फत सञ्चालन गरी नियम कानूनको दायरामा ल्याउने, परियोजना सम्झौता बेगर कार्यक्रम सञ्चालन गर्न नदिने र गैरसरकारी संस्था मार्फत गरिएको क्रियाकलापबाट देशको सामाजिक एवं आर्थिक अवस्थामा पुगेको योगदानको अभिलेखीकरण गर्नुपर्दछ ।
- ४७.१३ **कार्यक्रम सम्झौता** – पूर्व स्वीकृति नलिई कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र कार्यक्रम सञ्चालन पश्चात अनुमोदनका लागि पेश गर्नसकिने विद्यमान व्यवस्था सान्दर्भिक देखिँदैन । समाज कल्याण परिषद् वैदेशिक सहयोग स्वीकृति सम्बन्धी निर्देशिका, २०७१ को व्यवस्था परिवर्तन गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पूर्व अनिवार्यरुपमा पूर्व स्वीकृति लिनुपर्ने र नलिएमा दण्डात्मक कारवाहीको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- ४७.१४ **सहायता रकम** – गैरसरकारी संस्थाले प्राप्त गर्ने वैदेशिक सहायता सम्बन्धमा अर्थ मन्त्रालय, समाज कल्याण परिषद् र बाणिज्य बैङ्कमा रहेका त्यस्ता संस्थाको मूल खातामा प्राप्त रकममा अत्याधिक अन्तर देखिएको छ । यस सम्बन्धमा एकद्वार प्रणाली लागु गर्नुपर्ने, नेपाल राष्ट्र बैङ्कको प्रत्यक्ष नियन्त्रण र निगरानी हुनुपर्ने, अर्थ मन्त्रालयको सहायता व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (ए.एम.पी) मा अर्थ मन्त्रालय, समाज कल्याण परिषद् र नेपाल राष्ट्र बैङ्कको पहुँच स्थापित गरी यी निकायहरुबाट परियोजना सञ्चालन लागि भित्रिएको सम्झौता रकमको नियन्त्रण र आवधिक समायोजनको व्यवस्था हुनुपर्दछ । अर्थ मन्त्रालयको स्वीकृति नलिई सोभै बाणिज्य बैङ्कमा प्राप्त भएको रकम सम्बन्धमा छानविन गरी प्राप्त रकमको परिचालनलाई पारदर्शी बनाई नियन्त्रण र अनुगमन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।

- ४७.१५ **सम्भौता संशोधन** – परियोजना सम्भौता अधि प्रभावकारी पूर्व सम्भाव्यता अध्ययन नहुँदा सम्भौता रकम अबधि र कार्यक्षेत्रमा संशोधन भएको देखिएकोले संशोधनको दर न्यून गर्न पर्याप्त अध्ययन पश्चात प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र, जनताको माग एवं आवश्यकताको पहिचान गरेर मात्र परियोजना स्वीकृत गर्नुपर्दछ ।
- ४७.१६ **सम्भौता रद्द** – समाज कल्याण नियमावली, २०४९ बमोजिम अनुमति प्राप्त अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थासँग गरिएको सम्भौता उल्लङ्घन भए नभएको प्रभावकारी अनुगमन तथा अभिलेखिकरण गर्नुपर्दछ ।
- ४७.१७ **खर्चको पूर्व स्वीकृति** – समाज कल्याण नियमावली, २०४९ बमोजिम परिषद् कार्यालयको स्वीकृतिबाट विदेशी सहयोग तोकिएको काममा बाहेक अन्य कार्यमा पूर्व स्वीकृति बेगर खर्च गरे नगरेको सम्बन्धमा प्रभावकारी अनुगमन र आन्तरिक नियन्त्रणको व्यवस्था गरी अन्य उद्देश्यमा त्यस्तो रकम खर्च नभएको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।
- ४७.१८ **बाँकी रकम** – आर्थिक सहयोग प्राप्त गर्न स्वीकृति प्राप्त गरेका सामाजिक संघसंस्थाले स्वीकृत रकम नेपाल भित्रै खर्च गरेको सुनिश्चित गर्न प्रभावकारी अनुगमनको व्यवस्था गर्नुपर्ने र परिषद्मा पेश गरेका वित्तीय विवरणको विश्लेषण गरी त्यस्ता गैरसरकारी संस्थाले गरेको आम्दानी र खर्चको यथार्थ हिसाब राख्नुपर्दछ ।
- ४७.१९ **लघुवित्त सञ्चालन** – विगतमा गैरसरकारी संस्थाको रूपमा दर्ता भई वित्तीय कारोबार गरी नेपाल राष्ट्र बैङ्कको सिमित बैकिङ्ग कारोबारको इजाजतपत्रको दायरामा समेत नआई 'घ' वर्गको वित्तीय संस्थाको रूपमा हाल कार्यरत संस्थाहरु निर्धन उत्थान लघुवित्त वित्तीय संस्था लिमिटेड, फरवार्ड कम्प्युनिटी माइक्रोफाइनान्स वित्तीय संस्था लिमिटेड, नागबेली लघुवित्त विकास बैङ्क लिमिटेड, स्वावलम्बन लघुवित्त वित्तीय संस्था लिमिटेड, छिमेक लघुवित्त विकास बैङ्क लगायतका लघुवित्त तथा वित्तीय संस्थाहरुले गैरसरकारी संस्थाको हैसियतमा कमाएको/प्राप्त गरेको जगेडा कोष लगायतको सम्पत्ति छानबिन गरी नेपाल सरकारमा फिर्ता गर्नुपर्दछ ।
- ४७.२० **जगेडा कोष** – संस्था दर्ता ऐन २०३४ को व्यवस्था तथा नेपाल राष्ट्र बैङ्कको नीतिबमोजिम गैरसरकारी संस्थाको हैसियतमा स्थापना भई सिमित बैकिङ्ग कारोबार गरी व्यवसायिक क्रियाकलाप गर्ने १० संस्था लघुवित्त कम्पनीको रूपमा परिणत भएको र १४ वटा परिणत हुने प्रक्रियामा रहेकोले गैरसरकारी संस्थाको हैसियतमा गरेको व्यवसायिक क्रियाकलापबाट यस्ता संस्थाले सञ्चित गरेको जगेडा कोषको रकम रु.१ अर्ब ३६ करोड ९ लाख ५१ हजार सम्बन्धमा छानबिन गरी नेपाल सरकारको सञ्चित कोषमा दाखिला गर्नुपर्दछ ।
- ४७.२१ **बचत तथा ऋण परिचालनको स्थिति** – सीमित बैकिङ्ग कारोबार गर्ने गैरसरकारी संस्थाद्वारा बचत तथा ऋण परिचालन गरेको देखिएको र व्याजदर सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था नहुँदा यस्ता संस्थाले परिचालन गर्ने ऋणको व्याजदर माथि नियन्त्रण र एकरूपता भएको नदेखिएकाले यस सम्बन्धमा नेपाल सरकारले स्पष्ट नीति अङ्कित गरी नियन्त्रण गर्ने र गैरसरकारी संस्था मार्फत वित्तीय वा व्यवसायिक क्रियाकलाप गर्ने परिपाटी बन्द गर्नुपर्दछ । समाज सेवाको उद्देश्यका साथ गैरसरकारी संस्था दर्ता तथा सञ्चालन गरी वित्तीय क्रियाकलाप मार्फत लघुवित्त संस्थाको संस्थापक शेयरधनीको रूपमा रुपान्तरण गर्ने प्रक्रिया कानूनको मनसायबमोजिम नदेखिएकाले उक्त प्रक्रियामा संलग्न जिम्मेवार व्यक्तिलाई समेत जवाफदेही बनाउनुपर्दछ ।
- ४७.२२ **अस्पताल तथा विद्यालय** – संस्था दर्ता ऐनबमोजिम दर्ता भई व्यवसायिक प्रकृतिका क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने संस्थाले आर्जन गरेको सम्पत्ति, जायजथा माथि आवश्यक नियन्त्रण, प्रशासनिक खर्चको सीमा नियन्त्रण, सेवा शुल्क नियन्त्रण गर्नुका साथै समाज कल्याणको उद्देश्य विपरीत सञ्चालित अस्पताल, विद्यालय लगायतका संस्था छानबिन गरी नियमन गर्नुपर्दछ ।
- ४७.२३ **अनुगमन एवम् मूल्याङ्कन** – परिषद्ले अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थाद्वारा सहयोग प्राप्त कार्यक्रम/परियोजनाहरुको नियमन, अनुगमन, निरीक्षण, सुपरीवेक्षण एवं मूल्याङ्कन प्रभावकारी नदेखिएको व्यहोरा लेखापरीक्षण प्रतिवेदन पेश गर्ने संस्थाको न्यून प्रतिशतले पुष्टी गरेको छ । समाजकल्याण परिषद्ले आवश्यक मापदण्ड बनाई सम्बन्धित संस्थाबाट एकमुष्ट रूपमा

अनुगमन खर्च बापतको रकम कोषमा प्राप्त गर्ने र सोही रकमबाट परिषद्ले नै अनुगमन खर्च भुक्तानी गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने देखिन्छ । साथै हाल व्यवस्था गरिएको अनुगमनको पारिश्रमिकमा एकरूपता भएकोले सुगम र दुर्गम स्थानमा अनुगमन गर्दा पारिश्रमिकमा सोही अनुसार विविधता हुने गरी पुनरावलोकन गरी स्वतन्त्र अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

- ४७.२४ **लजिष्टिक खर्च** - समाजकल्याण परिषद्ले आवश्यक मापदण्ड बनाई सम्बन्धित संस्थाबाट एकमुष्ट रुपमा अनुगमन तथा लजिष्टिक खर्च बापतको रकम कोषमा प्राप्त गर्ने र सोही रकमबाट परिषद्ले नै अनुगमनको लागि लजिष्टिक खर्च भुक्तानी गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने देखिन्छ ।
- ४७.२५ **बालगृहको अनुगमन** - समाज कल्याण परिषद् सामाजिक संघसंस्थाहरुको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं मूल्याङ्कन निर्देशिका, २०७१ को व्यवस्थाबमोजिम अनिवार्यरुपमा वर्षको कम्तिमा एक पटक बालगृहको निरीक्षण गरी प्रतिवेदन र अभिलेख राख्नुपर्दछ ।
- ४७.२६ **पदाधिकारीको वेतन** - संस्थाका निर्वाचित वा मनोनित पदाधिकारी वा सदस्यले संस्थाबाट नियमित वेतन लिए नलिएको सम्बन्धमा वित्तीय विवरण तथा लेखासम्बन्धी कागजातको विश्लेषण तथा स्थलगत अनुगमन गर्नुपर्दछ ।
- ४७.२७ **सामाजिक परीक्षण** - समाज कल्याण नियमावली, २०४९ बमोजिम संस्थाले आफ्नो र आफुले सञ्चालन गरेको परियोजनाहरुको पारदर्शीतालाई सुनिश्चित गर्न आवश्यकताअनुसार समुदायस्तर, जिल्लास्तर, क्षेत्रीयस्तर र केन्द्रीयस्तरमा सामाजिक लेखापरीक्षण सम्पन्न गर्नुपर्ने, परिषद्ले सामाजिक परीक्षण गरेको अभिलेख राखी गैरसरकारी संस्थाद्वारा सञ्चालित क्रियाकलाप पारदर्शी भएको सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।
- ४७.२८ **प्रशासनिक खर्च** - सीमाभन्दा बढी प्रशासनिक खर्च गर्दा कार्यक्रम खर्चमा कमी आउने, उद्देश्य अनुरूपको कार्य गर्न स्रोतका अभाव हुने देखिएकाले प्रशासनिक खर्चमा नियन्त्रण हुने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- ४७.२९ **सुविधा** : विदेशी विशेषज्ञ एवं नागरिकलाई प्रस्तावित बजेटबाट तलब सुविधा उपलब्ध नहुने व्यवस्थालाई कडाइका साथ पालना गराउने र उक्त व्यवस्थाको पालना नगर्ने संस्थाको अभिलेख राखी आवश्यक कारवाही गर्नुपर्दछ ।
- ४७.३० **सम्भाव्यता अध्ययन** - सम्भाव्यता अध्ययन गरी सामाजिक तथा पूर्वाधार विकासको आवश्यकताको क्षेत्रमा गैरसरकारी संस्था परिचालन गर्ने नीति तर्जुमा तथा कार्यान्वयन हुनुपर्दछ ।
- ४७.३१ **कालोसूचीको व्यवस्था** - अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संघसंस्था वा विदेशी गैरसरकारी संघसंस्थाले साधारण सम्भौता र परियोजना सम्भौता पालना गरे नगरेको सम्बन्धमा अभिलेख राखी अनुगमन गर्नुपर्दछ ।
- ४७.३२ **स्थानीय तहको योजना** - समाज कल्याण परिषद् परियोजना सम्भौतासम्बन्धी निर्देशिका, २०७१ बमोजिम प्रत्येक अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्थाले परिषदसँग सम्भौता गरीसकेपछि जिल्ला समन्वय समिति तथा गाउँपालिका/नगरपालिकाको वार्षिक तथा आवधिक योजनामा आफ्नो परियोजना समावेश गराउनुपर्दछ ।
- ४७.३३ **कार्यक्रममा दोहोरोपना** - एकै भौगोलिक क्षेत्र र एउटै थिमेटिक एरियामा धेरै संस्थाले कार्य गर्ने गरेको देखिएको र सोही स्थानमा नेपाल सरकारबाट सोही प्रकृतिका कार्यक्रमहरु सञ्चालन हुँदा कार्यक्रम सञ्चालनमा दोहोरोपना हुने भएकोले उक्त दोहोरोपना हटाउने पर्याप्त नियन्त्रण प्रणाली स्थापित गर्नुपर्दछ ।
- ४७.३४ **मध्यावधी मूल्याङ्कन** - समाज कल्याण परिषद् सामाजिक संघसंस्थाहरुको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवं मूल्याङ्कन निर्देशिका, २०७१ बमोजिम तीन वर्ष र सोभन्दा बढी समयमावधीको परियोजनाको लागि मध्यावधी मूल्याङ्कन र तीन वर्षभन्दा कम समयमावधिको लागि एक पटक अन्तिम मूल्याङ्कन गरी व्यवस्थित अभिलेख राख्नुपर्दछ ।
- ४७.३५ **मुनाफा वितरण** - कम्पनी ऐन, २०६३ बमोजिम दर्ता भएका मुनाफा वितरण नगर्ने कम्पनीको संख्या संस्था दर्ता ऐन, २०३४ बमोजिम गठित गैरसरकारी संस्थाको तुलनामा न्यून देखिन्छ । साथै कानूनको पालना गरी लेखापरीक्षण गराउने संख्या न्यून देखिएकाले कम्पनी रजिष्ट्रार कार्यालय तथा सम्बन्धित निकायबाट प्रभावकारी अनुगमन हुनुपर्दछ ।

४७.३६ **कम्पनीको प्रशासनिक खर्च** – सीमा भन्दा बढी प्रशासनिक खर्च गर्दा कार्यक्रम खर्चमा कमी आउने, उद्देश्य अनुरूपको कार्य गर्न स्रोतका अभाव हुने देखिएकोले प्रशासनिक खर्चमा नियन्त्रण कायम हुने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

४७.३७ **कम्पनीको जायजेथा** – हालसम्म मुनाफा वितरण नगर्ने ११ कम्पनी विघटन वा दर्ता खारेज भएको पाइएकोमा कम्पनीको जायजेथा नेपाल सरकारमा सरेको नदेखिएकोले उक्त सम्बन्धमा छानबिन गरी सम्पत्ति सरकारीकरण गर्नुपर्दछ ।

४८ **निष्कर्ष** - संस्था दर्ता ऐन, २०३४ तथा अन्य विभिन्न ऐनको अधिनमा रहि देशको सामाजिक, आर्थिक तथा पूर्वाधार विकासको लागि महत्वपूर्ण क्षेत्रको रूपमा गैरसरकारी क्षेत्रलाई स्थापित गरिएको छ । संस्था दर्ता ऐन बमोजिम २०७४/७५ को अन्त्यसम्म दर्ता भएका गैरसरकारी संस्थाको संख्या १ लाख ६ हजार ९२ पुगेकोमा १७.६३ प्रतिशतले मात्र संस्थाको लेखापरीक्षण गरी नवीकरण गराएको देखिन्छ । संस्था दर्ता ऐनमा संस्था खारेजीसम्बन्धी स्थानीय अधिकारीलाई पर्याप्त अधिकार नभएकोले कानूनको पालना नगर्ने, लेखापरीक्षण नगराउने, वार्षिक प्रतिवेदन पेश नगर्ने, उद्देश्य अनुरूप कार्य नगर्ने संस्थाको दर्ता खारेजी हुने गरेको देखिन्छ । यस्ता गैरसरकारी संस्थाले परियोजना सञ्चालनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था वा दातृ निकायबाट प्राप्त गर्ने सहायता रकमको परिचालन सम्बन्धमा एकद्वार नीति नहुँदा प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा परिचालन हुन नसकेको र अर्थ मन्त्रालयको स्वीकृति तथा समाज कल्याण परिषद्सँगको सम्झौता भन्दा बढी रकम सोभै प्राप्त गरी यस्ता संस्थाले कार्यक्रम सञ्चालन गरेको, पारदर्शिता र जवाफदेहिता कायम नगरेको देखिएकोमा नेपाल सरकारले यस्ता क्रियाकलाप माथि आवश्यक नियन्त्रण गरेको देखिँदैन । मूलतः समाज सेवाको उद्देश्यद्वारा स्थापना हुने यस्ता संस्थाहरूको उचित वर्गीकरण गरी केन्द्रीय अभिलेख समेत राखेको नदेखिएकोले संस्थाको उद्देश्य अनुरूप वर्गीकरण गरी गृह मन्त्रालय तथा समाज कल्याण परिषद्ले केन्द्रीकृत डाटाबेस तयार गरी वार्षिक रूपमा गैरसरकारी संस्थाको एकीकृत प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्नुपर्दछ । केही गैरसरकारी संस्थाहरूले लघुवित्त सम्बन्धी वित्तीय क्रियाकलाप गरेका, अस्पताल, विद्यालय आदि सञ्चालन गरेकोमा त्यस्ता संस्था खारेजी भएको अवस्थामा त्यस्ता संस्थाले आर्जन गरेको सम्पत्ति नेपाल सरकारको नाममा नल्याएको र कर/भन्सार छुटमा आयात गरिएका जिन्सी सामानहरूको अभिलेख नराखेकाले त्यस्ता सामानहरूको अवस्था नखुल्ने र परियोजनाको समाप्ति पश्चात यस्ता सामान नेपाल सरकारमा फिर्ता गरेको सुनिश्चित हुने आधार रहेको देखिँदैन । गैरसरकारी क्षेत्रको नियमनका लागि स्थापना भएको समाज कल्याण परिषद्मा गैरसरकारी संस्थाको आवद्धता ऐच्छिक भएकोले ४५.५० प्रतिशत गैरसरकारी संस्थामात्र आवद्ध भएकोमा ६.३३ प्रतिशत संस्थाले मात्र लेखापरीक्षण गरी प्रतिवेदन पेश गरेका र परिषद्ले गर्ने अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गैरसरकारी संस्थाकै खर्चमा गर्ने गरेको देखिएकोले समाज कल्याण परिषद्को भूमिका प्रभावकारी देखिएको छैन ।

अतः आगामी दिनमा गैरसरकारी संस्थाको उचित वर्गीकरण गर्ने, सम्बन्धित क्षेत्रको माग एवं राष्ट्रिय प्राथमिकताको क्षेत्रमा सरकारको साभेदारको रूपमा सहकार्य गर्ने ती संस्थाको नियमन गर्न कानूनमा समयानुकूल परिमार्जन गर्ने तथा समाज कल्याण परिषद्को हालको संरचना पुनरावलोकन गरी प्रभावकारी नियामक निकाय मार्फत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था परिचालन र नियमन गरी संस्थागत सुशासन अभिवृद्धि गर्नेतर्फ जोड दिनुपर्दछ ।

मैलुङ-स्याफ्रुवेंसी र खुलालु-लैफु-सिमकोट सडक निर्माण स्थिति

परिच्छेद-१ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – आठौं योजनामा सडक निर्माण कार्यमा नेपाली सेनाका जवानहरुलाई सहभागी गराउने नीति लिएको थियो । नेपाली सेनालाई राष्ट्र निर्माण तथा विकास कार्यमा सहभागी गराई राष्ट्रियस्तरको विकास निर्माण प्रकृत्यालाई अगाडि बढाउने उद्देश्यले २०५२ सालमा विकास निर्माण महाशाखाको स्थापना भएको थियो । नेपाली सेनालाई सुम्पेको सडक निर्माण गर्न २०५७ सालमा विकास निर्माण निर्देशनालय गठन भई कार्य सञ्चालन गर्दै आएकोमा २०६३ देखि विकास निर्माण तथा स्थपति महानिर्देशनालय अन्तर्गत विकास निर्माण निर्देशनालय रहने गरी सांगठनिक संरचनामा परिवर्तन गरेको छ । नेपाल सरकारले विभिन्न समयमा गरेको निर्णय, सरकारको नीति तथा कार्यक्रम, बजेटद्वारा ल्याइने नीति र आवधिक योजनाको मार्गदर्शन बमोजिम नेपाली सेनालाई सडक तथा अन्य पूर्वाधार निर्माणको जिम्मेवारी दिने गरेकोमा सोहीबमोजिम यस निर्देशनालय मार्फत सडक आयोजनाहरुको निर्माण कार्य हुँदै आएको छ । यसै सन्दर्भमा नेपाली सेनाद्वारा निर्मित मैलुङ-स्याफ्रुवेंसी र कर्णाली करिडोर-खुलालु-लैफु-सिमकोट सडक निर्माण कार्यको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गर्न यो लेखापरीक्षण गरिएको छ ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- तोकिएको समयमा सडकको ट्रयाक खोल्ने,
- सडक स्तरोन्नती गर्ने,
- नेपाल सरकारको निर्देशनबमोजिम निर्माण कार्य सम्पन्न गर्ने

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – सडक सञ्जालबाट नजोडिएको जिल्ला सदरमुकाम तथा महत्वपूर्ण मानिएका सडक निर्माणमा सेनाको संलग्नता भएकोमा उक्त सडक निर्माणको मितव्ययिता, कार्यदक्षता तथा प्रभावकारिता मूल्याङ्कनका लागि उक्त विषयवस्तुलाई कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्न उपयुक्त देखिएकोले यस विषय छनौट गरिएको हो ।

३. **नीतिगत व्यवस्था**

३.१ **निकायसँग सम्बन्धित नीति, चालू आवधिक योजनामा उल्लेख भएका प्रमुख व्यवस्था**

● उद्देश्य -

- मुलुकमा शान्ति, अमनचयन कायम गरी नागरिकको सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने ।
- नागरिक सुरक्षाका लागि प्रविधि र पद्धति केन्द्रित प्रणालीको स्थापना र विकास गर्ने ।

● रणनीति -

- नागरिक तथा व्यक्तिको जिउ, धन, स्वतन्त्रता तथा सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षा गर्न सुरक्षा निकायलाई आधुनिक, व्यावसायिक तथा साधनस्रोत सम्पन्न बनाउने ।
- सुरक्षा प्रशासनमा विधिको शासनलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी जनतालाई सुशासनको प्रत्याभूति दिने ।

● कार्यनीति -

- अतिसंवेदनशील एवम् महत्वपूर्ण प्रतिष्ठान तथा भौतिक पूर्वाधारको सुरक्षा प्रवन्ध मिलाइने ।
- सूचना सम्प्रेषण प्रणालीलाई केन्द्रिय सञ्जालमा आवद्ध गरी सुरक्षा प्रणालीलाई प्रविधिमा आवद्ध गराइने ।

३.२ **चालू आवधिक योजनामा उल्लेख भएका प्रमुख व्यवस्था** – चौधौं योजनामा हुम्ला र डोल्पा जिल्ला सदरमुकामहरु राष्ट्रिय सडक सञ्चालनबाट जोडिने कार्यक्रम रहेको छ । सडक सञ्जालसँग नजोडिएका जिल्ला सदरमुकामहरुमा सडक सञ्जाल पुऱ्याइने नीति यस योजनाले लिएको छ ।

४. निकायको काम कारबाहीसँग सम्बन्धित नीतिगत एवं कानूनी व्यवस्था:

- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५
- आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३
- सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४
- आयकर ऐन, २०५८ र नियमावली, २०५९
- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ र नियमावली, २०६३
- सैनिक ऐन, २०६३ र नेपाली सेना सम्बन्धी विभिन्न नियमावलीहरु

५. वित्तीय स्थिति – विगत ४ वर्षको निकास एवं खर्चको विवरण निम्नानुसार छ :

(रु.हजारमा)

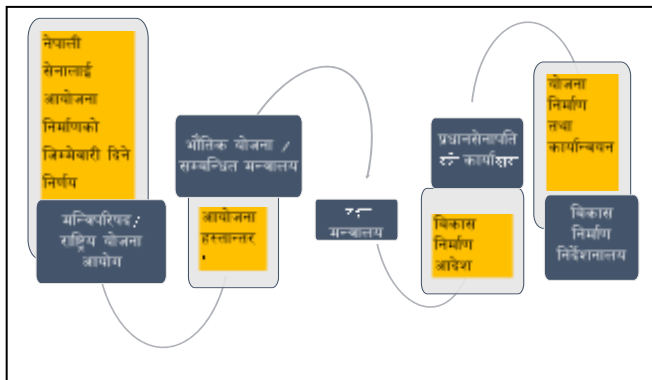
सडकको नाम	आर्थिक वर्ष (२०७१।७२)		आर्थिक वर्ष (२०७२।७३)		आर्थिक वर्ष (२०७३।७४)		आर्थिक वर्ष (२०७४।७५)	
	वार्षिक बजेट	निकास खर्च	वार्षिक बजेट	निकास खर्च	वार्षिक बजेट	निकास खर्च	वार्षिक बजेट	निकास खर्च
मैलुङ्ग - स्याफ्रुवेसी सडक	५,७००	५,७००	९,९९,९०	९,९९,९०	३५,००,००	३५,००,००	२०,००,००	२०,००,००
कर्णाली करिडोर: खुलालु- लैफु-सिमकोट सडक	३,००,००	३,००,००	१८,००,००	१८,००,००	३३,००,००	३३,००,००	३०,००,००	३०,००,००

परिच्छेद-२

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

६. **उद्देश्य** – नेपाली सेनाद्वारा निर्मित सडक पूर्वाधार अन्तर्गत मैलुङ्ग-स्याफ्रुवेसी र कर्णाली करिडोर सडक योजना दिगो एवं प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भए नभएको सुनिश्चित गरी प्रतिवेदन गर्नु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ । त्यस अतिरिक्त सार्वजनिक निर्माण कार्यमा नेपाली सेना र अन्य निकायले गरेको कार्यको तुलनात्मक अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नु पनि लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ ।
७. **लेखापरीक्षण पद्धति** – लेखापरीक्षण ऐन, २०४८, कार्यमूलक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, २०६९ र महालेखापरीक्षकको कार्यालयको वार्षिक लेखापरीक्षण योजनाले निर्दिष्ट गरेबमोजिम कार्यमूलक लेखापरीक्षणको क्रममा नेपाली सेनाद्वारा पूर्वाधार निर्माणसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाको मूल्याङ्कन, निर्मित संरचनाको गुणस्तर तथा प्रभावकारिता अध्ययनको लागि सडक निर्माणको नर्स तथा मापदण्डको तुलनात्मक अध्ययन मूल्याङ्कन र विश्लेषण गरिएको छ । यस कार्यका लागि विषयसँग सम्बन्धित संलग्न निकायसँग समन्वय र सहकार्य गरिएको छ । लेखापरीक्षणको क्रममा प्रक्रियामूलक र नतिजामूलक पद्धति अवलम्बन गरी मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताको विश्लेषण गरिएको छ । सञ्चालित कार्यहरुको विश्लेषण गरी देखिएका जोखिम क्षेत्र एवं तात्त्विक महत्वका विषयहरुलाई थप पुष्ट्याई प्राप्त गर्न प्रश्नावली एवं विवरणबाट जानकारी लिइएको छ । स्थलगत भ्रमण समेतबाट स्थितिको अवलोकन र सम्बन्धित पदाधिकारी र सरोकारवालाहरूसँग छलफल समेत गरिएको छ ।
८. **क्षेत्र** – आर्थिक वर्ष २०७१।७२ देखि २०७४।७५ सम्म निर्माण भएको मैलुङ्ग-स्याफ्रुवेसी सडक खण्ड र कर्णाली करिडोर : खुलालु-लैफु-सिमकोट सडक योजनालाई लेखापरीक्षण क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ ।
९. **सीमितता** – प्राप्त सूचना, अभिलेख, विवरण, सेवाग्राहीसँगको अन्तरवार्ता, तथा द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलित तथ्याङ्कका आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । प्राप्त सूचनाको विश्वसनीयता, विवरणको विश्लेषण क्षमता, समयसीमा, संलग्न जनशक्तिको संख्या तथा विषयगत ज्ञान, कार्यालयबाट लेखापरीक्षणमा प्रयोग गरिने स्रोत साधन आदि सीमितता रहेका छन् ।

१०. **कार्यसञ्चालन प्रक्रिया** – नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को निर्णयबाट भौगोलिक रूपमा विकट तथा रणनीतिक महत्व बोकेका तथा विगतमा विभिन्न कारणले निर्माण हुन नसकेका सडक अयोजनाहरु नेपाली सेना मार्फत निर्माण गरिदै आएको देखिन्छ । नेपाली सेनाको जिम्मेवारीमा कुनै पनि सडक आयोजना आइसकेपछि, विकास निर्माण निर्देशनालय नित्यकाली शिविर, भद्रकालीले उक्त स्थानमा सडक निर्माणको लागि आवश्यक प्राविधिक तथा दक्ष जनशक्ति खटाई नेपाली सेनाका सम्बन्धित स्थानमा रहेका सेनाका युनिटबाट अन्य अर्धदक्ष तथा सुरक्षाकर्मी संलग्न गरी नेपाली सेनाको नियन्त्रणमा श्रम ठेक्का लेवर कन्ट्र्याक्ट मा सडक निर्माण कार्य गर्ने गरिएको छ । यसका लागि अर्थ मन्त्रालयबाट आवश्यक बजेट विनियोजन हुने, रक्षा मन्त्रालयबाट आवश्यक निर्देशन हुने र भौतिक पूर्वाधार तथा यायायात मन्त्रालय र सडक विभागबाट कामको निरीक्षण अवलोकन गर्ने परिपाटी छ । सामान्यतया: नेपाली सेनाले सडकको टूटाक खोल्ने कार्य गरे पश्चात सडक विभाग वा अन्तर्गतको कार्यालयलाई सडक हस्तान्तरण गरी उक्त निकायबाट सडकको स्तरोन्नती गर्ने कार्य गरिन्छ । नेपाली सेनाबाट सञ्चालित उक्त निर्माण प्रक्रियामा स्थानीय बासिन्दा, लाभग्राही, उपभोक्ता, नागरिक समाज लगायतका सरकारी तथा अन्य निकाय वा पक्षसँग आवश्यकतानुसार समन्वय गरी कार्य गर्ने गरेको देखिन्छ ।

परिच्छेद - ३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – स्थापना कालदेखि नै सैनिक आवश्यकता वा राष्ट्रिय तथा स्थानीय आवश्यकता अनुरूप गोरेटो घोडेटो आदि निर्माण गर्ने कार्य नेपाली सेनाले गर्दै आएको पाइन्छ । बि.सं. २०१६ सालमा निर्माण सम्पन्न कान्ति राजपथ नेपाली सेनाद्वारा निर्मित पहिलो विकास आयोजनाको रूपमा भेटिएको छ । त्यस पश्चात रणनीतिक महत्व तथा प्रकोप व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विकास निर्माण आयोजनाहरुमा नेपाली सेनाले महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ । हालसम्म नेपाली सेनाले निर्माण सम्पन्न गरी सरकारलाई हस्तान्तरण गरिएको मुख्य सडकहरुमा सुर्खेत-जुम्ला (८८ कि.मि.) वेनी-जोमसोम (७५ कि.मि.) छिन्चु-जाजरकोट (४५ कि.मि.) बेसीशहर-चामे (६५ कि.मि.) नग्मा-गमगढी (९४ कि.मि.) मैलुङ्ग-स्याफ्रुवेसी (१७ कि.मि.) लगायत १०६६ कि.मि. सडक लम्बाई रहेको छ । सडक निर्माणसँगै विभिन्न सडकमा सिङ्गल तथा डबल स्पानका ३१ बेलिवृजहरु समेत जडान गरेको र हाल जाजरकोट-डोल्पा-दुनै (११७.७ कि.मि.), कालीगण्डकी करिडोर (८० कि.मि.), कर्णाली करिडोर (१४५ कि.मि.) र गोरखा आरुघाट लार्के (११८ कि.मि.) गरी ४६०.७ किलोमिटर सडक निर्माणाधीन रहेको छ । त्यसैगरी विपद व्यवस्थापन अन्तर्गत २०५० सालमा आएको बाढी पहिरोका कारण अवरुद्ध पृथ्वी राजमार्ग खुलाउने लगायतका सडकसँग सम्बन्धित विपद व्यवस्थापन, बाग्मती नदी नियन्त्रण गरी ३.६ किलोमिटर ढल निर्माण र बाग्मती नदीको धार परिवर्तन गर्ने महत्वपूर्ण उपलब्धिहरु हासिल भएका छन् । सडकको टूटाक खोल्ने कार्यका लागि तोकिएको समयवाधीभित्र सम्पन्न गरी हस्तान्तरण गर्ने र नेपाली सेनाद्वारा निर्मित सडकमा तुलनात्मक रूपमा घुम्तीहरु कम रहने गरी कडा चट्टान, भीर पहरा छिचोलेर सडक निर्माण गर्ने गरिएको पाइन्छ । सडक निर्माण कार्यमा यो सकारात्मक पक्षको रूपमा देखिएको छ ।

समस्या तथा चुनौती

- प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन बेगर सडक निर्माण गर्नु,
- बजेटको सुनिश्चितता नहुनु,
- निर्देशनालयसँग पर्याप्त निर्माण उपकरण तथा दरबन्दी नहुनु,
- नेपाली सेनाद्वारा गरिने सडक निर्माण कार्यको छुट्टै मापदण्ड तथा निर्देशिका तयार नगरिनु,

- **समस्या तथा चुनौती** – सम्बन्धित निकायले प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण तथा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गरी हस्तान्तरण गर्नुपर्नेमा सो नगरी सडक निमाण गर्दा वातावरणीय पक्षलाई उपेक्षा गरेको देखिन्छ । सम्बन्धित निकायले आयोजनाको सर्भेक्षण तथा विस्तृत ड्रइङ्ग, डिजाइन र लागत अनुमान तयार नगरी सडक निर्माणको जिम्मा नेपाली सेनालाई दिनाले आयोजनाको लागत नखुल्ने तथा सडकको ट्रायाक खोल्दा निर्माण गर्नुपर्ने न्यूनतम स्ट्रक्चरको कार्य छुट हुनसक्ने देखिन्छ । विस्तृत लागत अनुमानको अभावमा बजेटको आकलन र सुनिश्चितता नहुने देखिन्छ । विकास निर्माण निर्देशनालयसँग पर्याप्त निर्माण उपकरण तथा दरबन्दी नहुनु अर्को समस्याको रूपमा देखिएको छ । नेपाल सरकारले नेपाली सेनाद्वारा गरिने निर्माण कार्यको स्पष्ट नीति, मापदण्ड तथा निर्देशिका तर्जुमा नगर्नु चुनौतीको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

११. **विकास निर्माणमा नेपाली सेनाको संलग्नता** – नेपालको भू-भागको अधिकांश भाग हिमाल र पहाडले ओगटेको छ । विकट भौगोलिक बनावट, प्रतिकूल मौसम जस्ता मुख्य चुनौतिहरू भएको स्थानमा नेपाली सेनालाई विकास निर्माणमा संलग्न गराईएको छ । नेपाली सेनाको २०७१ मा पुनरसंरचना हुँदा निर्माण तथा स्थपति महानिर्देशनालय ईन्जिनियरिङ्ग विभाग नामाकरण भई सोही विभाग अन्तर्गत विकास निर्माण निर्देशनालय रही मुख्यतः सडक आयोजनाहरू र तत्काल निर्माण गर्नुपर्ने विविध आयोजनाहरूमा समेत संलग्न भई जिम्मेवारीलाई आफू अन्तर्गतका युनिटहरू विकास निर्माण कार्य गण १ र २ सँगको समन्वय र आवश्यक सहयोग तथा विगत लामो समयदेखि विकास निर्माण कार्यमा संलग्न रही विभिन्न भौतिक पूर्वाधारका कार्यहरू सम्पादन गर्दै आईरहेको छ ।

शुरुमा नेपाली सेनाले पूर्व सैन्यको रूपमा नेपाली सेनाको संरचनागत सुहाउँदा गैह्र सैनिक व्यक्तिहरूलाई भर्ना लिई निर्माणाधीन सडक आयोजनाहरूमा जनशक्तिको रूपमा प्रयोग गर्दै आएको थियो । दृढ शुरु भए पश्चात यो प्रक्रिया सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट रोकिएकोमा हाल सैनिकहरूलाई सुरक्षा तथा ब्लाष्टिङ्ग लगायतका कार्यमा संलग्न गराउने र गैह्रसैनिक व्यक्तिहरूलाई निर्माण कार्यमा जनशक्तिको रूपमा कार्य गराउने गरेको छ ।

नेपाली सेनाको सहभागितामा २०७४/७५ को मसान्तसम्म निम्नानुसारका सडक लगायतका संरचना निर्माण कार्य भएको देखिन्छ । हालसम्म नेपाली सेनाबाट निर्माण सम्पन्न गरी सरकारलाई १०६६ किलोमिटर हस्तान्तरण गरिएको छ । सडक निर्माणसँगै विभिन्न सडकमा ३१ सिङ्गल तथा डबल स्पानका बेलिवृजहरू जडान गरेको छ । हाल जाजरकोट-डोल्पा-दुनै (११७.७ कि.मि.), कालीगण्डकी करिडोर (८० कि.मि.), कर्णाली करिडोर (१४५ कि.मि.) र गोरखा आरुघाट लार्के (११८ कि.मि.) गरी ४६०.७ किलोमिटर सडक निर्माणाधीन रहेको छ । २०१६ देखि नेपाली सेनाद्वारा सडक निर्माण कार्य गरेको भएता पनि आठौँ योजनाले मात्र सडक निर्माणमा नेपाली सेनाका जवानहरूलाई परिचालन गर्ने नीति लिईएको थियो । तत्पश्चात नेपाल सरकारबाट पटकै निर्णयको आधारमा नेपाली सेना विकास निर्माण कार्यमा संलग्न भएको देखिएकाले भौगोलिक विकटता, कडा चट्टानी भु-वनोट प्रतिकूल मौसम तथा वातावरण भएका र रणनीतिक महत्व राख्ने सडक निर्माणका लागि नेपाली सेनाबाट निर्माण कार्य गराउने स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था तथा मापदण्ड तयार गरेको छैन ।

क्र. सं.	आयोजनाको नाम	नेपाल सरकारबाट काम शुरु मिति	सम्पन्न भएको/सम्पन्न गर्ने मिति	आ.व. २०७४/७५ को आषाढ मसान्तसम्मको प्रगति		
				लम्बाई (कि.मी)	पाईलट ट्रायाक (कि.मी)	यातयात सञ्चालन (कि.मी)
	क) निर्माणाधीन आयोजनाहरू					
१.	जाजरकोट-डोल्पा (दुनै) सडक आयोजना (११७.७७ कि.मि.)	आ.व. ०६/०६५	आ.व. ०७/०७५	११७.७७ कि.मि	११७.२० कि.मि	१०३.४ कि.मि
२.	काली गण्डकी करिडोर (७६ कि.मि) (४ कि.मि) स.वि. समेत ८० कि.मि	आ.व. ०६/०७०	आ.व. ०७/०७५	८० कि.मि (नेपाली सेनाबाट)	८० कि.मि	८० कि.मि
३.	कर्णाली करिडोर (खुलालु-लैफू-सिमकोट खण्ड) (१४५ कि.मि)	०७ माघ ९ गते	आ.व. ०७/०७७	१४५ कि.मि (नेपाली सेनाबाट)	९२ कि.मि	३० कि.मि
४.	गोरखा आरुघाट लार्के सडक (११८ कि.मि)	०७ माघ	एकिन नभएको	११८ कि.मि (नेपाली)	२० कि.मि	

क्र. सं.	आयोजनाको नाम	नेपाल सरकारबाट काम शुरु मिति	सम्पन्न भएको/सम्पन्न गर्ने मिति	आ.व. २०७४/७५ को आषाढ मसान्तसम्मको प्रगति		
				लम्वाई (कि.मी)	पाईलट ट्याक (कि.मी)	यातयात सञ्चालन (कि.मी)
				सेनाबाट)		
	ख) सम्पन्न आयोजनाहरू					
५.	त्रिसुली-स्याफ्रुवेसी-रसूवागढी सडक (मैलुङ खोला स्याफ्रुवेसी खण्ड) (१७ कि.मि)	०७१ चैत्र ९ गते	आ.व. ०७४/७५	१७ कि.मि	१७ कि.मि	
६.	काठमाण्डौ तराई (मधेश) द्रुत मार्ग फास्ट ट्याक	आ.व. ०६६/६७	२०६९ फाल्गुनमा ट्याक खुलेको	७६ कि.मि (मेन लाईन) + ४ कि.मि = ८० कि.मि	विभिन्न सेक्टर गरि ८० कि.मि.	८० कि.मि
७.	देवस्थल कैनाकाडा चौरजहारी सडक (१० कि.मि लम्वाई बढेको)	आ.व. २०५८/५९	२०६५/६६	४१ कि.मि	४१ कि.मि	४१ कि.मि
८.	बागमती क्षेत्र ढल निर्माण आयोजना	२०५२/५३	२०५७	५.६ कि.मि	५.६ कि.मि	५.६ कि.मि
९.	सप्तकोशी नदीको बाढीबाट राजमार्ग क्षेतिग्रस्त पश्चात चम्पापुर बराह क्षेत्र बैकल्पिक मार्ग	२०६५/०५/१९	२०६५	५ कि.मि.	५ कि.मि.	५ कि.मि.
१०.	माथिल्लो तामाकोशी जल विद्युत आयोजना प्रवेश मार्ग	२०६६/३/२९	२०६७ वैशाख	६ कि.मि.	६ कि.मि.	६ कि.मि.
११.	माईतिघर भद्रकाली बैकल्पिक सडक	२०६९ श्रावण	२०६९ आश्विन	५६५ मि.	५६५ मि.	५६५ मि.
१२.	अरनिको राजमार्ग (खाडीचौर बाह्रबिसे)	२०७१ श्रावण	२०७१	११ कि.मि	११ कि.मि	११ कि.मि
१३.	होलेरी चुनवाड	२०५९/६०	२०५९/६०	१६ कि.मि	१६ कि.मि	१६ कि.मि
१४.	मुसिकोट सल्ले	२०६०/६१	२०६०/६१	३ कि.मि	३ कि.मि	३ कि.मि
१५.	रायचौर फारुलाचौर	२०६०/६१	२०६०/६१	९ कि.मि	९ कि.मि	९ कि.मि
१६.	नागमा गमगढी (मुगु) सडक	आ.व. ०६४/६५	२०६९/७०	९४ कि.मि	९४ कि.मि	९४ कि.मि
१७.	बेंशीशहर चामे (मनाङ) सडक	आ.व. २०५७/५८	२०६८/६९	६५ कि.मि	६५ कि.मि.	६५ कि.मि.
१८.	मुसिकोट बुर्तिवाड (बागलुङ) सडक	आ.व. २०५७/५८	एकिन नभएको	१४५ (अनुमानित)	३५ कि.मि (रुकुमकोट)	३५ कि.मि
१९.	बागलुङ बेनी जोमसोम सडक (बेनिबाट ने.से. बाट निर्माण सुरु गरिएको ९१-१६=७५ कि.मि)	आ.व. २०५७/५८	२०६५/६६	९१	७५ (बेनि जोमसोम)	९१
२०.	छिन्चु जाजरकोट सडक (छिन्चुबाट ६२ कि.मि सम्म सडक विभागबाट निर्माण गरिएको) (६२-१०७ ने.से.बाट) (४५ कि.मि)	आ.व. २०६१/६२	२०६४/६५	१०७	औलभ्याम ६२ कि.मि देखि १०७ जाजरकोट सम्म (४५ कि.मि)	औलभ्याम ६२ कि.मि देखि १०७ जाजरकोट सम्म
२१.	सल्यान मुसिकोट (रुकुम) सडक (बाङ्गैलाकूरी ४२-८६ = ४४ कि.मि ने.से.बाट)	२०५६/१/११		८६	८६	८६ (४४)
२२.	जोमसोम मुस्ताङ्ग (कोरला) सडक	आ.व. २०६२/६३		८० अनुमानित	९	९
२३.	द्रव्यशाह मार्ग (अवुवा सिरानडाँडा)	आ.व.		४५	२६.५	२६.५

क्र. सं.	आयोजनाको नाम	नेपाल सरकारबाट काम शुरू मिति	सम्पन्न भएको/सम्पन्न गर्ने मिति	आ.व. २०७४/७५ को आषाढ मसान्तसम्मको प्रगति		
				लम्बाई (कि.मी)	पाईलट ट्याक (कि.मी)	यातयात सञ्चालन (कि.मी)
	भच्चेक सडक)	२०५८।५९		(अनुमानित)		
२४.	सातदोबाटो निवेल बालुवा सडक	आ.व. २०५८।५९		३७	२०.५	२०.५
२५.	गोरखा मनकामना सडक	आ.व. २०५८।५९		३९	३६	३६
२६.	गोरखा आरुघाट आर्खेत सडक	आ.व. २०५८।५९		४५	४५	४५
२७.	कर्णाली राजमार्ग (सुर्खेत जुम्ला) सडक (राकम ११२-२०० नागमा = ८८)	आ.व. २०६०।६१		जम्मा २३२	२३२ मि.से. बाट ८८ कि.मि	२३२
२८.	हिले लेगुवाघाट सडक	२०५३।५४		२८	२८	२८
२९.	कटारी (उदयपुर) ओखलढुङ्गा सडक	२०५०।१२५		८८	८८	८८
३०.	कान्तिराजपथ		२०१६।००	६५ कि.मि	६५ कि.मि	६५ कि.मि
३१.	त्रिशुली सोमदाङ्ग सडक	आ.व. २०३३	२०४७।००	१०५ कि.मि	६५ कि.मि	१०५ कि.मि

१२. **योजना छनौट** – नेपाल सरकारको मन्त्रिस्तरीय निर्णयबाट नेपाली सेनालाई निर्माणका लागि सडक हस्तान्तरण गर्ने गरेको देखिन्छ । सडक विभाग अन्तर्गत निर्माण शुरू भई विभिन्न विवादका कारण निर्माण हुन नसकेका, विषम भूगोलका कारण भौगोलिक रूपमा निर्माण गर्न कठिन देखिएका तथा रणनीतिक महत्व राख्ने सडक आयोजनाहरूको ट्याक खोल्ने कार्य नेपाली सेनाको जिम्मेवारीमा दिएको छ । मैलुङ-स्याफुबेसी तथा कर्णाली करिडोर सडक दुवै सरकारका प्राथमिकता एकमा परेका रणनीतिक सडक आयोजनाहरू हुन् । गल्छी-त्रिशुली-मैलुङ-स्याफुबेसी-रसुवागढी सडकको (मैलुङ-स्याफुबेसी) खण्डको निर्माण कार्य नेपाल सरकारको २०७१/०९/०७ को निर्णयबमोजिम २०७१ माघ ९ देखि शुरू गरिएको थियो । उक्त खण्डमा शुरुमा स्थानीयको विवाद भएको, वातावरणीय परीक्षण सम्बन्धी प्रक्रिया पुरा नहुँदा राष्ट्रिय निकुञ्जको अवरोध भएको, एलाईमेण्टको अनिश्चितताका कारण निर्माण कार्य अघि बढाउन समस्या देखिएको र पछि सम्बन्धित मन्त्रालयहरूबाट आवश्यक समन्वय भई कार्य गर्न सहज भएपछि निर्माण कार्य अगाडि बढेको थियो । २०७२ को बिनाशकारी भूकम्पबाट चीनसँग जोडिएको नाका बाह्रवीसे-तातोपानी खण्ड पहिरोका कारण अवरुद्ध भई सवारी आवतजावतमा समस्या देखिएपछि वैकल्पिक मार्गको रूपमा यस सडक आयोजनालाई प्राथमिकतामा राखी नेपाल सरकारले पुनः २०७२/८/१७ मा निर्णय गरी २०७४।७५ सम्ममा सडक निर्माण कार्य सम्पन्न गर्न नेपाली सेनालाई जिम्मेवारी सुम्पिएकोमा सरकारले दिएको समयसीमाभित्र कार्य सम्पन्न गरी सम्बन्धित निकायलाई २०७५।२।६ मा हस्तान्तरण गरिएको छ । योजना छनौट गर्दा छनौटको मापदण्ड तयार नगरी नेपाल सरकारले निर्णय गरी निर्माणको जिम्मेवारी अपभर्त रूपमा सुम्पदा निर्माणका पूर्व तयारी हुन नसकी निर्माण कार्यमा केही समय समस्या सिर्जना भएको देखियो ।

कर्णाली करिडोर अन्तर्गत खुलालु-लैफु-सिमकोट सडक (१९६ कि.मी.) निर्माण गर्न मन्त्रिपरिषद्को २०७१/१२/५ बैठकले निर्णय गरी नेपाली सेनालाई कार्य गर्ने लगाएको हो । नेपाल सरकारको पहिलो प्राथमिकता (P1) प्राप्त यस सडक खण्डको विगत वर्षहरूमा सम्बद्ध निकायबाट निर्माण कार्य हुन नसकी रोकिएका कारण नेपाली सेनालाई जिम्मा लगाइएको हो । यस सडक खण्ड सम्पन्न गरी कर्णाली करिडोर सडक पूर्ण रूपमा निर्माण भए पश्चात उत्तरमा चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बतको सीमावर्ती इलाका हिल्सा र दक्षिणमा भारतको सीमावर्ती इलाका जमुनाह चेकप्वाइण्टसँग सोभो पहुँच हुने देखिन्छ । उल्लेखित विभिन्न कारणले नेपाल सरकारले नेपाली सेनालाई निर्माणाधीन र निर्माण सम्पन्न गर्नुपर्ने आयोजनाहरू छनौट गरी निर्माणको जिम्मेवारी दिएको देखिन्छ । योजना छनौटको प्रक्रियागत तह पुरा गरेर मात्र योजना छनौट गर्नुपर्नेमा नेपाल सरकारको निर्णयबाट योजना छनौट गर्ने गरेको देखिन्छ ।

१३. **सर्वेक्षण, डिजाइन तथा ड्रइङ** – नेपाली सेनालाई सडकको निर्माण कार्यको जिम्मेवारी सुम्पदा सडक विभागले सर्वेक्षण तथा विस्तृत सर्भे डिजाइन तथा ड्रइङ प्रदान गरेको छैन । सडक आयोजनाको नेपाली सेनाबाट निर्माण गरिने खण्डको नेपाली सेनाबाट नै विभिन्न परामर्शदाताहरुमार्फत सर्भेक्षण तथा ड्रइङ डिजाइन तयार गरी सोही अनुरूप कार्य गर्ने गरिएको छ । सडक विभागले उक्त कुल सडक आयोजनाको डिजाइन गर्ने र नेपाली सेनालाई पुरै सडक हस्तान्तरण नगरी निर्माण कार्यमा समस्या उत्पन्न भए पश्चात उक्त खण्डको निर्माणको लागि हस्तान्तरण गर्ने र नेपाली सेनाबाट निर्माण गरिने आयोजनाहरु सकेसम्म घुम्तीरहित, सिधा अलाईमेण्टमा निर्माण गरिने भएकोले सडक विभागको डिजाइनमा सामान्य परिवर्तन हुन सक्ने देखिन्छ । मैलुङ स्याफ्रुवेसी सडकको चौडाईलाई भौगोलिक अवस्था हेरी डबल लेनको अवधारणा अनुसार ९ मिटर देखि ११ मिटरसम्मसडकको चौडाईमा निर्माण गरिएको छ । त्यसै गरी कर्णाली करिडोरलाई फिडर रोड स्ट्याण्डर्डको अवधारणा अन्तर्गत ५.५ देखि ६ मिटरसम्मको चौडाईमा निर्माण गरिएको छ । स्ट्रक्चरको कार्यलाई न्यूनतम प्राथमिकता दिई ट्र्याक खोल्ने कार्यलाई प्राथमिकतामा राखी काम गरेको जसले गर्दा भविष्यमा उक्त सडकको अन्य निकायले स्तरोन्नती गर्दा सहज हुने सेनाले जनाएको छ । सर्वेक्षण विस्तृत डिजाइन, पूर्ण लागत अनुमान तयार गरेपछि मात्र अवधि, लागत र भौतिक क्रियाकलाप सहित सेनालाई कार्य सुम्पनुपर्नेमा त्यसो गरिएको छैन ।

१४. **लागत अनुमान** – सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ५(१) मा सार्वजनिक निकायले कुनै पनि खरिदको लागि तोकिएबमोजिम लागत अनुमान तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । साथै सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १०(२) मा निर्माण सम्बन्धी कार्यको स्वीकृत नर्स बमोजिम लागत अनुमान तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । मैलुङ-स्याफ्रुवेसी सडक खण्डको निर्माण कार्य नेपाल सरकारको निर्णय बमोजिम २०७१ माघ ९ देखि शुरु गरिएकोमा निर्माण कार्यको कुल परिमाण र लागत देखिने गरी लागत अनुमान तयार गरेको छैन । लागत अनुमानमा निर्माण कार्यको परिमाण मात्र खुलाइएको र प्रत्येक आर्थिक वर्षमा स्वीकृत हुने बजेट तथा कार्यक्रमलाई नै आधार मानि तोकिएको नर्स र जिल्ला दररेटको आधारमा भुक्तानी गर्ने गरेको देखियो । निर्देशनालयलाई जिम्मेवारी सुम्पिएको मैलुङ-स्याफ्रुवेसी सडकको आन्तरिक लागत अनुमान तयार गरी सोही अनुसार २०७४/७५ सम्म रु.७० करोड ६९ लाख ९० हजार खर्च भएको र २०७४/७५ मा मात्र रु.२० करोड खर्च भएको छ । कुल लागत अनुमान यकिन नगरी बजेट विनियोजन भए अनुसार कार्य गर्दै जानाले आयोजनाको कुल लागत र सम्पन्न गर्न अपेक्षित अवधि समेत यकिन गर्न नसकिने हुन्छ ।

कर्णाली करिडोर: खुलालु-लैफु-सिमकोट सडक (१९६ कि.मी.) को सडक विभागद्वारा रु.२ अर्ब ८४ करोडको लागत अनुमान तयार गरेकोमा यस कार्यालयमा उक्त विस्तृत लागत अनुमान तथा ड्रइङ डिजाइन प्राप्त भएको पाइएन । हालसम्म उक्त सडकमा सडक विभागबाट रु.२३ करोड र नेपाली सेनाद्वारा २०७१/७२ देखि २०७४/७५ सम्म रु.८३ करोड गरी रु.१ अर्ब ६ करोड खर्च भएको र २०७४/७५ मा मात्र रु.३० करोड खर्च गरेको छ । सडक निर्माणको जिम्मेवारी लिँदा दिँदा विस्तृत लागत अनुमान तथा ड्रइङ डिजाइन लिने दिने व्यवस्था मिलाउनुपर्नेमा त्यसो गरिएको छैन ।

१५. **वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन** – मैलुङ-स्याफ्रुवेसी सडकको ट्र्याक खोल्ने कार्य सम्पन्न गरी २०७५/२/६ गते गल्छी-त्रिशुली-मैलुङ-स्याफ्रुवेशी-रसुवागढी सडक योजनालाई हस्तान्तरण भइसकेको भए तापनि हालसम्म उक्त आयोजनाको पूर्ण वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन ई.आई.ए. भएको छैन । शुरु चेनेजबाट ५ किलोमिटर खण्डको मात्र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनको कार्य सम्पन्न भएको र बाँकी खण्डको कार्य प्रक्रियामा रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी कर्णाली करिडोरको खुलालु-लैफु-सिमकोट सडकको १९६ किलोमिटर खण्ड नेपाली सेनाद्वारा २०७१ बाट निर्माण कार्य शुरु भई ९२ किलोमिटर ट्र्याक खोल्ने कार्य सम्पन्न भएकोमा हालसम्म उक्त आयोजनाको वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन नेपाली सेनालाई प्राप्त भएको देखिएन । आयोजना पहिले निर्माण गर्ने र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन पछि स्वीकृत गर्ने प्रवृत्तिले वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन औपचारिकतामा सीमित भएको छ । वातावरणीय पक्षलाई ध्यान दिई निर्माण पूर्व कानूनको प्रक्रिया पुरा गरी प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन सम्पन्न गरी गराई नेपाली सेनालाई निर्माणको जिम्मेवारी दिनुपर्नेमा सो गरेको देखिएन ।

१६. **प्रगति** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम २० मा वार्षिक कार्यक्रम र नियम २५ मा चौमासिक प्रगति विवरण पेश गर्ने व्यवस्थाबमोजिम बजेट तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने प्रत्येक कार्यालयले अनुसूची-२ बमोजिमको ढाँचामा चौमासिक प्रगति विवरण तयार गरी तालुक कार्यालय, कोष तथा लेखा

नियन्त्रक कार्यालयमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ । मैलुङ-स्याफ्रुवेसी (१७ कि.मी.) सडक आयोजनाको ट्रयाक निर्माण कार्य सम्पन्न गरी सडक विभागलाई हस्तान्तरण गरिएको छ । त्यसैगरी कर्णाली करिडोर: खुलालु-लैफु-सिमकोट आयोजनाको नेपाली सेनालाई शुरुमा तोकिएको १९६ किलोमिटरमध्ये ५१ किलोमिटर खण्ड सडक विभाग अन्तर्गत दिएकोले हाल ०७६।७७ सम्म निर्माण सम्पन्न गर्ने गरी सेनाको जिम्मेवारीमा १४५ किलोमिटर सडक रहेकोमा यस आ.व सम्म ९२ किलोमिटर ट्रयाक खन्ने कार्य सम्पन्न भएको र अन्य चेनेजमा निर्माण कार्य भईरहेको छ । नेपाल सरकारले सडक निर्माणको अवधि तोकिएको निर्माणको जिम्मेवारी नेपाली सेनालाई दिए तापनि सोको लागि आवश्यक बजेटको प्रत्याभूति नगर्दा निर्माण कार्यले अपेक्षाकृत गति लिन सकेको देखिएन ।

१७. **खरिद व्यवस्थापन** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९८(१) मा सार्वजनिक निकायले अमानतबाट काम गर्न एक तह माथिको अधिकारीको पूर्वस्वीकृति लिनुपर्ने व्यवस्था छ । साथै उपनियम (३) मा अमानतबाट निर्माण कार्य गर्नुपरेमा त्यस्तो काम १ लाख रुपैयाँमा नबढाई खण्ड खण्ड गरी वार्ताबाट गराउन वा निर्माण सम्बन्धी काम आवश्यक निर्माण सामग्री उपलब्ध गराई ज्यालामा दिन सकिने व्यवस्था छ । नेपाली सेनाबाट निर्माण गरिने सडक आयोजना सम्बन्धी मार्गदर्शन, (२०४९) को बुँदा ४ मा सडक निर्माण सम्बन्धी माटोको काम र ठूला ठूला स्ट्रकचर सम्बन्धी कार्यहरु आवश्यकतानुसार लेवर कन्ट्र्याक्टबाट गराउने र यस किसिमको काम गरे बापत सेनाका जवानहरुलाई खाजा भत्ता तथा आवश्यक सुविधाको व्यवस्था साथै सडक निर्माण कार्यमा स्थानीय श्रमलाई उपभोग गर्ने, कुल श्रममा हुने कार्यमध्ये बढीमा २० प्रतिशतसम्मको कार्यमा स्थानीय गरिव परिवारका मानिसलाई दैनिक ज्यालामा लगाउन सकिने व्यवस्था गरेको छ । यस निर्देशनालय अन्तर्गत सञ्चालित मैलुङ-स्याफ्रुवेसी र कर्णाली करिडोर सडक आयोजनामा निर्माण कार्यमा खटिएका नेपाली सेनाका दक्ष प्लाष्टरलाई प्रतिव्यक्ति रु.१००।- र सुरक्षाकर्मीलाई प्रतिदिन रु.६०।- का दरले खाजा भत्ता दिइएको, निर्माण सामग्री खरिदका लागि बोलपत्रका माध्यमबाट प्रतिस्पर्धा गराई खरिद गर्ने गरेको र निर्माणमा खटिने कामदारलाई निर्माण कार्यदलबाट सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला दररेटका आधारमा ज्याला भुक्तानी गरेको पाइयो । मैलुङ-स्याफ्रुवेसी सडक निर्माणको लागी २०७४/७५ मा १ हजार २७ दक्ष र १ लाख ९१ हजार ८ सय २७ अदक्ष गरी १ लाख ९२ हजार ८५४ म्यानडेजको रु.१२ करोड ८८ लाख ९३ हजार र कर्णाली करिडोर : खुलालु-लैफु-सिमकोट सडक निर्माणको लागी २०७४/७५ मा ८ हजार १ सय २६ दक्ष र २ लाख ६९ हजार ६ सय ७ अदक्ष गरी २ लाख ७७ हजार ७ सय ३३ म्यानडेजको रु.१७ करोड ३५ लाख ६३ हजार भुक्तानी भएको छ । निर्माण कार्यमा प्रयोग गरिने सैनिक तथा गैर सैनिक जनशक्ति सम्बन्धमा आवश्यक मापदण्ड बनाएको देखिएन ।

१८. **निर्माण कार्यको नर्स** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १०(२) मा स्वीकृत नर्सबमोजिम लागत अनुमान तयार गर्नुपर्ने तर त्यस्तो नर्सबमोजिम गर्दै जाँदा खास कामको लागि खास प्रकारको नर्स आवश्यक परेमा सम्बन्धित सार्वजनिक निकायको प्रमुखले त्यस्तो निकायको प्राविधिकबाट आवश्यक नर्स तयार गर्न लगाई त्यस्तो नर्स विभागीय प्रमुखबाट स्वीकृत गराउनसक्ने र यसरी स्वीकृत भएको नर्स निर्माण व्यवसाय विकास परिषद्मा एक वर्ष भित्र पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ । नेपाली सेना विकास निर्माण निर्देशनालयले गरेको निर्माण कार्यलाई नेपाल सरकार सडक विभागको २०६५।१।२२ मा पारित नर्सबमोजिम तुलना गर्दा २०७४।७५ मा गरिएको निर्माण कार्यको जिल्ला दररेटबमोजिम हुने नर्स अनुसार मैलुङ-स्याफ्रुवेसीको लागत रु.३७ करोड ४१ लाख ७० हजार हुनेमा नेपाली सेनाबाट निर्माण कार्य गर्दा रु. १७ करोड १० लाख ४१ हजारमा निर्माण कार्य भएको देखिन्छ । त्यसैगरी कर्णाली करिडोरको २०७४।७५ को लागत रु. ३६ करोड ८१ लाख ८७ हजार हुनेमा नेपाली सेनाबाट निर्माण कार्य गर्दा रु.२५ करोड ३४ लाख ८५ हजारमा निर्माण सम्पन्न भएको छ । सडक विभागको नर्सबमोजिम रोड वे एक्साभेसन बोल्टर मिक्स माटोको प्रति घनमिटरको १ म्यानडेज, नरम चट्टानको २.७५ म्यानडेज, कडा चट्टानको मेथिन ड्रिलिङ्ग अदक्ष १.५० म्यानडेज रहेकोमा सोही काम नेपाली सेनाले क्रमशः ०.८, १.५ र १.१ म्यानडेजका दरले कार्य गरी ज्याला भुक्तानी गरेकाले उक्त दुवै आयोजनामा ३१ करोड ७८ लाख ३१ हजार कम खर्च भएको देखिएको छ । सेनाले ज्यामी खर्च, नेपाली सेनाका सकल दर्जालाई भुक्तानी गरेको खाजा भत्ता जस्ता प्रत्यक्ष खर्चलाई मात्र समावेश गरी सडक निर्माण खर्च उल्लेख गरेकोले उक्त रकम सडक विभागको नर्ससँग तुलना गर्दा कम देखिएको छ । उक्त निर्माण कार्यमा संलग्न हुने नेपाली सेनाका सकल दर्जाको तलब, भत्ता, राशन, अन्य सुविधा, विभिन्न समयमा हुने उच्चस्तरीय अनुगमन खर्च जस्ता अप्रत्यक्ष खर्चहरु उक्त लागतमा समावेश गरिँदा मात्र

यथार्थ लागत पुष्टी हुन्छ । नेपाली सेनाले विगत वर्षदेखि सडक विभागकोभन्दा फरक नर्स प्रयोग गरेको छ । खरिद नियमावलीको नियम १०(२) बमोजिम आफ्नो छुट्टै नर्स स्वीकृत गराउनुपर्नेमा सो स्वीकृत गराएको छैन ।

क्र. सं.	विवरण	इकाइ	परिमाण	सडक विभागको नर्स बमोजिम हुन आउने		नेपाली सेनाद्वारा गर्दा भएको	
				दर	रकम	दर	रकम
मैलुङ-स्याफ्रुवेसी सडक							
१	साइट क्लिरेन्स क्लियरेन्स	वर्ग कि.मी	१०००.०	२०.०	१८००९०.०	१६.७	१५०३००.०
२	ट्रयाक कटिङ्ग		२९८८००.०				
	वि.एम.एस स्वाइल	घन मिटर	११९२०६.८	६८७.०	८१८९६२६३.७		
	सफ्ट रक	घन मिटर	२९३४१.७	१८८९.३	५५४३४६८७.०		
	हार्ड रक	घन मिटर	१५०२५१.५	१४२१.८	२१३६२००७०.१	५२२.०	१५५९७३६००.०
३	फिलिङ्ग बर्क	घन मिटर	२८०.०	७६०.४	२१२९०६.४	२००.१	५६०२८.०
४	ग्यावियन मशोनरी वाल	घन मिटर	१३२०.०	५०६६.९	६६८८३३४.४	३४००.०	४४८८०००.०
५	न्याण्डम रुबल मशोनरी	घन मिटर	७००.०	११५५४.१	८०८७८३५.०	५७००.०	३९९००००.०
६	ग्राभेलिङ्ग	घन मिटर	१८००.०	१८००.०	३२४००००.०	१८००.०	३२४००००.०
७	एक्साभेशन ईन फाउण्डेशन	घन मिटर	२२१.२	६८७.०	१५१९५२.९		
८	ल्याण्ड साइट क्लियरेन्स	घन मिटर	८७३०.०	५३३.६	४६५८३२८.०	३६०.०	३१४२८००.०
	जम्मा				३७४१७०४६७.४		१७९०४०७२८.०
कर्णाली करिडोर:							
१	ट्रयाक कटिङ्ग						
	वि.एम.एस स्वाइल	घन मिटर	११६१७७.४	६३८.६	७४१९०८८७.६	७३०.०	१९०१७३५४१.०
	सफ्ट रक	घन मिटर	३१५५४.०	१७५६.२	५५४१३५७७.१		
	हार्ड रक	घन मिटर	११२७८०.३	१४५२.४	१६३७९६४६८.७		
२	ग्यावियन मेशोनरी वाल	घन मिटर	७६६५.०	५६७७.९	४३५२११०३.५	४८००.०	३६७९२०००.०
३	न्याण्डम रुबल मेशोनरी	घन मिटर	२११०.०	१२६७९.०	२६७५२६९०.०	१२०००.०	२५३२००००.०
४	ल्याण्ड साइट क्लियरेन्स	घन मिटर	९०९८.३	४९६.०	४५१२७५६.८		१२०००००.०
	जम्मा				३६८१८७४६३.७०		२५३४८५४१.००

१९. **विष्फोटक पदार्थको नर्स** – नेपाली सेनाबाट निर्माण गरिने सडक आयोजना सम्बन्धी मार्गदर्शन, (२०४९) को बुँदा २ मा हुड्डा आदि फोर्दा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गर्नुपर्ने तर विष्फोटक पदार्थहरूको प्रयोग आवश्यकताभन्दा बढी भएमा यसबाट वातावरणमा नराम्रो असर पुग्न जाने भएकोले त्यस्ता विष्फोटकलाई न्यूनतम गर्ने उल्लेख छ । सडक विभागको २०६५/१/२३ मा पारित सडक निर्माणको नर्सबमोजिम जिलेटिन (विष्फोटक पदार्थ) प्रति घनमिटर कडा चट्टानका लागी ०.२५ के.जी. खर्च हुने उल्लेख छ । नेपाली सेनाद्वारा निर्मित मैलुङ-स्याफ्रुवेसी सडक खण्डमा २०७४/७५ मा उक्त नर्सभन्दा प्रति घनमिटर ०.०८ के.जी. र कर्णाली करिडोरमा प्रति घनमिटर ०.११ के.जी. बढी विष्फोटक पदार्थ खर्च भएको छ । सडक विभागबाट २०७५/०४/२६ मा स्वीकृत नर्स अनुसार प्रति घनमिटर ०.३५ के.जी. जिलेटिन प्रयोग हुने गरी संशोधन गरेको आधारमा हेर्दा मैलुङ-स्याफ्रुवेसीमा संचालित नर्सभन्दा प्रतिघनमिटर ०.०२ के.जी. घटी र कर्णाली करिडोरमा प्रति घन मिटर ०.०१ के.जी. बढी खपत भएको स्थिति छ । चट्टानको बनावट, जटिलता, मौसम, ब्लाष्टरको दक्षता आदिमा उक्त कामको कार्यदक्षता निर्भर भएको साथै पहिरो हटाउँदा, बोल्डर मिक्स माटोमा र अन्य स्थानीयको माग र सम्बन्धित निकायको निर्देशानुसार थप सामाजिक कार्य गर्दा समेत उक्त कार्यमा कडा चट्टान फोर्ने काम गर्नु परेकोले बढी परिमाणमा विष्फोटक पदार्थ खर्च भएको कार्यालयको भनाई रहेको छ ।

२०. **निर्माण उपकरण** – विकास निर्माण निर्देशनालयबाट प्राप्त विवरणबमोजिम यस निर्देशनालयमा विकास निर्माणको कार्यमा प्रयोग हुने यन्त्र उपकरणको संख्या नगन्य रहेको देखियो । निर्देशनालयको जिन्सी किताबमा आम्दानी बाँधिएको उपकरण हेर्दा २०७४।७५ को अन्त्यसम्म ९२ कम्प्रेसर मेशीन रहेकोमा ६९ चालु हालतमा रहेका र २३ मर्मत गर्नुपर्ने अवस्थामा रहेका देखियो । अन्य डोजर, स्काभेटर, लोडर आदि उपकरणहरू यस निर्देशनालयद्वारा सञ्चालित आयोजनाहरूमा खरिद भएको देखिँदैन । आयोजनागत रूपमा डोजर, स्काभेटर, लोडर आदि उपकरणहरू बोलपत्रको माध्यमबाट भाडामा लिई सञ्चालन गर्ने र कम्प्रेसर मेशीन तथा ज्याक ह्याम्मर निर्देशनालयले खरिद गरी प्रयोग गर्ने गरेको छ । २०७४।७५ मा मैलुङ-स्याफ्रुवेसी योजनाले सडक निर्माण कार्यमा प्रयोग हुने २०० पी.सी. को स्काभेटरको बोलपत्रका माध्यमबाट स्काभेटर भाडा (इन्धन बाहेक) रु. ९१ लाख ४६ हजार भुक्तानी गरेको देखियो । त्यसैगरी कर्णाली करिडोर सडक योजनाले १२० पी.सी. को रु. ३६ लाख ६६ हजार गरी २ योजनामा रु.१ करोड २८ लाख १२ हजार भुक्तानी गरेको छ । विकास निर्माण निर्देशनालय स्थायी प्रकृतिको कार्यालय भएको र यसले यस्ता निर्माण उपकरण आफैले खरिद गरी सञ्चालन गर्दा मितव्ययी हुनेमा ठूलो रकम हेभी इक्युपमेन्ट भाडामा खर्च गरी कार्य गरेको मनासिव देखिएन ।
२१. **प्राविधिक जनशक्ति** – नेपाली सेनाको विकास निर्माण निर्देशनालय मार्फत हाल जाजरकोट-डोल्पा-दुनै (११७.७ कि.मि.) कालीगण्डकी करिडोर (८० कि.मि.), कर्णाली करिडोर (१४५ कि.मि.) र गोरखा आरुघाट लार्के (११८ कि.मि.) गरी ४६०.७ किलोमिटर सडक निर्माणाधीन रहेको छ । उक्त सडक निर्माण गर्न उक्त निर्देशनालयमा ४५ जनाको दरबन्दी स्वीकृत भएको छ । उक्त दरबन्दी अनुसार निर्देशक (प्राविधिक सहायक रथी)-१, सह-निर्देशक (प्राविधिक महासेनानी)-१, प्राविधिक प्रमुख सेनानी-२, प्राविधिक सेनानी-८, प्राविधिक सह सेनानी-४ गरी १६ अधिकृतस्तरका इन्जिनियर जनशक्ति र प्राविधिक सुवेदार-१२, प्राविधिक जमदार-२ गरी पदिक १४ र अन्य दर्जाका प्राविधिक जनशक्ति-११ गरी कुल ४१ प्राविधिक दरबन्दी र लेखा तथा प्रशासन हेर्ने अधिकृत तथा पदिक ४ गरी ४५ कार्यरत रहेको देखिन्छ । यस निर्देशनालयले आयोजना सञ्चालनका लागि एक कार्यदल गठन गरी उक्त कार्यदल प्रमुखको रूपमा सामान्यतया प्राविधिक प्रमुख सेनानी तथा प्राविधिक सेनानी स्तरको जनशक्ति खटाउने तथा नजिकको नेपाली सेनाको युनिटबाट सुरक्षा जनशक्ति लिई निर्माण कार्य गर्ने र उक्त कार्यमा प्रयोग हुने अन्य श्रमिकहरूलाई जिल्ला दररेटको आधारमा ज्याला भुक्तानी गर्ने गरिएको छ । नेपाली सेना विकास निर्माण निर्देशनालयलाई दिईएको सडकको जिम्मेवारीमा हाल ४६०.७ किलोमिटर रहेकोमा दरबन्दी अनुसार प्रति प्राविधिक जनशक्ति ११.२३ किलोमिटर सडक रहेको देखिन्छ । उपलब्ध जनशक्ति विचार गरी निर्माण कार्यको जिम्मेवारी लिनुपर्दछ ।
२२. **निर्माण सामाग्रीको गुणस्तर** – खरिद गरेको निर्माण सामाग्री स्पेशिफिकेशनबमोजिम भए नभएको गुणस्तर परीक्षण हुनुपर्दछ । यस कार्यालयबाट बोलपत्रको माध्यमबाट खरिद गरिएका निर्माण सामाग्रीको आपूर्ति पश्चातको परीक्षण (पोष्ट डेलिभरी इन्स्पेक्शन) भएको देखिएन । गुणस्तर परीक्षण बेगर खरिद गरी भुक्तानी दिँदा तोकिएको स्पेशिफिकेशनबमोजिम नै निर्माण सामाग्री प्राप्त भएको छ भन्ने विश्वस्त हुन सकिँदैन । यसबाट निर्माण कार्यको गुणस्तर कमजोर हुनसक्ने भएका कारण निर्माण कार्यको दीगोपन नहुन सक्तछ ।
२३. **सडक निर्माणको स्थिति** – विकास निर्माण निर्देशनालयबाट निर्माण गरी सडक विभागलाई २०७५ जेठ ६ गते हस्तान्तरण गरिएको मैलुङ-स्याफ्रुवेसी सडक र कर्णाली करिडोर सडकको स्थलगत अवलोकन तथा सरोकारवालासंगको छलफल गरिएकोमा त्यसबाट देखिएको व्यहोरा निम्नानुसार देखिएको छ :
- २३.१ कर्णाली करिडोर सडकको रेखाङ्कन सडक विभागले उपलब्ध गराएकोमा कालिकोटको खुलालुदेखि घाटपारीचौरसम्म ३० किलोमिटर मोड बेगरको बाटो निर्माण भएको र उक्त खण्डमा यातायात सञ्चालनमा रहेको देखिन्छ । त्यस पश्चातको १८ किलोमिटर बाटो मोडयुक्त र कमजोर भू-बनोटमा रेखाङ्कन गरिएकोले पहिरोको सम्भावना, दुर्घटनाको जोखिम समेत रहेको देखिन्छ । उक्त सडक खण्डको एलाइमेन्ट परिवर्तन गरी नदीको किनाराबाट रेखाङ्कन सिधा गर्दा हालको डिजाइन भन्दा ४.५ किलोमिटर सडक छोटो हुने, कुनैपनि मोड नपर्ने भएकोले सम्भावित दुर्घटना न्यूनीकरण हुने र उक्त प्रस्तावित खण्डमा माटोको अवस्था तुलनात्मक रूपमा स्टेबल रहेकोले भविष्यमा पहिरोको सम्भावना कम हुने, मर्मत लागत कम हुनसक्ने निर्देशनालयले जनाएको छ । यस सम्बन्धमा थप अध्ययन गरी सम्बन्धित निकायद्वारा एलाइन्मेन्ट सुधार हुनुपर्दछ ।

२३.२ कर्णाली करिडोर: खुलालु-लैफु-सिमकोट १९६ किलोमिटर सडक निर्माण गर्न शुरुमा नेपाली सेनालाई तोकिएको थियो । त्यसमध्ये ५१ किलोमिटर खण्ड सडक विभागले निर्माण गर्ने निर्णय भई १४५ किलोमिटर सडक सेनाको जिम्मेवारीमा रहेको छ । त्यस अनुसार नेपाली सेनाले यस आ.व सम्म ९२ किलोमिटर ट्रयाक खन्ने कार्य सम्पन्न गरेको छ । नेपाली सेनाको निर्माणको जिम्मेवारीमा रहेको यस सडकमा यातायात सञ्चालनका लागि ७ पुल आवश्यक रहेकोमा ३ स्थानमा बेली ब्रिज जडान गरी यातायात सञ्चालन गरेको र अन्य स्थानमा पुल आवश्यक देखिएको छ ।

२४. **सडकको औचित्य र प्रभावकारिता** – गल्छी-त्रिशुली-मैलुङ -स्याफ्रुवेंसी-रसुवागढी सडक उत्तर दक्षिण जोड्ने रणनीतिक मार्ग हो । यस सडकको मैलुङ -स्याफ्रुवेंसी खण्डमा नेपाल सरकारको निर्णयबाट नेपाली सेनाले फुटपाथ सहितको डबल लेन रहने गरी ९ मिटरको ट्रयाक निर्माण गरेको छ । यो पासाङ्गल्लामु राजमार्गको बेत्रावती-धुन्चे-स्याफ्रुवेशी खण्डको बैकल्पिक मार्ग हो । यस सडक खण्डको निर्माणबाट पासाङ्ग ल्लामु राजमार्गको बेत्रावतीदेखि मैलुङसम्म पुग्न करिब २४ कि.मी.छोटो र सहज हुन गएको स्थानीय लाभग्राहीसँगको अन्तक्रियाबाट समेत जानकारी भएको छ । यस सडकमा कुनै पनि मोड नभएको, अधिकतम ग्रेडियन्ट ७ प्रतिशत र औषत ग्रेडियन्ट ४ प्रतिशत रहेकोले ठूला सवारी समेत आवागमनमा कठिनाई नहुने, सडकको दुवैतिर राइट अफ वे १५/१५ मिटर राखिएकोले भविष्यमा अपग्रेडिङ गर्न सहज हुने देखिन्छ । उक्त ट्रयाक पूर्ण रुपमा नयाँ निर्माण गरिएकोले २ वर्षसम्म पहिरोको जोखिम रहने र बाटोको दुवै छेउमा सुरक्षा चेक पोष्ट निर्माण नभएकाले उक्त सडकमा यातायात सञ्चालन नभएको स्थिति छ । यातायात सञ्चालन नहुँदा योजनाको प्रभावकारिता हासिल भएको देखिएन । सम्बन्धित निकायले उक्त सडकको शुरुवाती तथा अन्तिम बिन्दु तथा अन्य आवश्यक स्थानमा सुरक्षा चेक पोष्ट लगायतका अन्य पूर्वाधार तयार गरी यातायात सञ्चालन गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी कर्णाली करिडोरमा हाल सेनाको निर्माण जिम्मेवारीमा १४५ कि.मी. रहेकोमा ९२ कि.मी. ट्रयाक खोल्ने कार्य भई कालिकोटको खुलालु देखि ७८ कि.मी. सडकमा मात्र सार्वजनिक यातायात सञ्चालन भएको देखिएकोले सडक स्तरोन्नती गरी अधिकतम दूरीसम्म यातायात सञ्चालन गरेको देखिएन ।

सडकको चेनेज १५+७८० मा पहिरो गएको

परिच्छेद-४ सुभावा तथा निष्कर्ष

२५. **सुभावा** – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभावा प्रस्तुत गरिएको छ :

२५.१ **कार्यसम्पन्न गर्नुपर्ने** – हाल नेपाली सेना विकास निर्माण निर्देशनालयबाट ४६०.७ किलोमिटर सडक निर्माणाधीन रहेको छ । उक्त निर्माण कार्यको लागि आवश्यक पर्ने बजेट नेपाल सरकारले व्यवस्थापन गर्नुका साथै ड्रइङ तथा डिजाइनबमोजिम तोकेको अवधिमा सम्पन्न हुनुपर्दछ । नेपाल सरकारबाट पटकै निर्णयको आधारमा नेपाली सेना विकास निर्माण कार्यमा संलग्न भएको देखिएकाले भौगोलिक विकटता, कडा चट्टानी भू-बनोट प्रतिकूल मौसम तथा वातावरण भएका र रणनीतिक महत्व राख्ने सडक निर्माणका लागि नेपाली सेनाबाट निर्माण कार्य गराउन नीतिगत व्यवस्था गरी आवश्यक मापदण्ड तयार गर्नुपर्दछ ।

२५.२ **योजना छनौट** – नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदको निर्णयबाट नेपाली सेनाद्वारा निर्माण गरिने योजना छनौट गर्ने गरिएको छ । स्थानीयको माग र आवश्यकताको आधारमा राष्ट्रिय प्राथमिकतामा परेका र स्थानीय तहबाट योजना छनौटको प्रक्रिया पुरा गरी छनौट भएका योजनामध्येबाट के कस्तो आयोजना नेपाली सेनाबाट निर्माण गराउने भन्ने स्पष्ट आधार र त्यसो गर्नुपर्नाको यथेष्ट कारण उल्लेख गरी योजना छनौट गर्नुपर्दछ । यसका लागि नेपाली सेनाद्वारा निर्माण गरिने योजना कार्यान्वयन निर्देशिका बनाई योजना छनौट गर्ने र मन्त्रपरिषदले पटकै निर्णयका आधारमा योजना छनौट गरी कार्यान्वयन गर्न कार्य बन्द गर्नुपर्दछ ।

- २५.३ **सर्वेक्षण, डिजाइन तथा ड्रइङ** – नेपाली सेनालाई नेपाल सरकारले कुनै पनि सडकको निर्माण कार्य सुम्पदा सर्वेक्षण गरी विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन (डिटेल् प्रोजेक्ट रिपोर्ट) तयार गरेर मात्र सोहीबमोजिम निर्माण कार्य गर्ने गरी जिम्मेवारी दिनुपर्ने देखिन्छ ।
- २५.४ **लागत अनुमान** – आयोजनाको विस्तृत आयोजना प्रतिवेदनको आधारमा लागत अनुमान तयार गरी सोको सीमाभित्र निर्माण कार्य गर्ने गरी जिम्मेवारी सुम्पनुपर्दछ । हाल स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेटको आधारमा वार्षिकरूपमा गर्ने निर्माण कार्य तय गरी सेनाद्वारा निर्माण कार्य गर्ने गरिएकोमा आयोजनालाई तोकिएको समय, लागत र स्पेशिफिकेशनको परिधिमा निर्माण सम्पन्न गर्न सम्बन्धित निकायले लागत अनुमान तयार गरी निर्माण कार्यको जिम्मेवारी सुम्पने र सोहीबमोजिम निर्माण कार्य सम्पादन भए नभएको प्रभावकारी अनुगमन गर्नुपर्दछ ।
- २५.५ **वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन** – सडक निर्माण गर्दा वातावरण नियमावली २०५४ को व्यवस्थाबमोजिम प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (IEE) र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA) को पूर्णपालना भएको नदेखिएकोले वातावरणीय पक्षलाई ध्यान दिई निर्माण पूर्व कानूनको प्रक्रिया पुरा गरी प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन सम्पन्न गरी गराई नेपाली सेनालाई निर्माणको जिम्मेवारी दिनुपर्दछ ।
- २५.६ **प्रगति** – नेपाल सरकारले तोकेको अवधिमा निर्माण कार्य सम्पन्न गर्न आवश्यक पर्ने स्रोत साधन तथा बजेटको सुनिश्चितता गरी निर्माण कार्यलाई गति दिई तोकिएको अवधिमा शत प्रतिशत प्रगति हासिल गर्नुपर्दछ ।
- २५.७ **खरिद व्यवस्थापन** – सडक निर्माणमा प्रयोग हुने निर्माण सामग्रीहरु केन्द्रीय रूपमा प्रतिस्पर्धाको आधारमा खरिद गरी सम्बन्धित आयोजना स्थलमा आपूर्तिकवाट नै ढुवानी गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने र निर्माण कार्यमा प्रयोग गरिने सैनिक तथा गैर सैनिक जनशक्ति सम्बन्धमा आवश्यक मापदण्ड बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।
- २५.८ **निर्माण कार्यको नर्स** – सडक विभागको २०६५/१/२२ मा स्वीकृत सडक निर्माणको नर्सभन्दा नेपाली सेनाले व्यावहारिक रूपमा प्रयोग गरेको नर्सबमोजिम घटी म्यानडेजका दरले भुक्तानी दिनाले तुलनात्मक रूपमा सडक विभागको भन्दा कम खर्चमा निर्माण भए तापनि सो खर्चमा उक्त निर्माण कार्यमा संलग्न हुने नेपाली सेनाका सकल दर्जाको तलब, भत्ता, राशन, अन्य सुविधा, विभिन्न समयमा हुने उच्चस्तरीय अनुगमन खर्च जस्ता अप्रत्यक्ष खर्चहरु उक्त लागतमा समावेश गरिँदा माग यथार्थ लागत विश्लेषण गर्न सकिन्छ । सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १०(२) बमोजिम खास कामको लागि खास प्रकारको नर्स स्वीकृत गर्नसक्ने व्यवस्था भएको र नेपाली सेनाद्वारा गरिने निर्माण कार्य खास प्रकृतिको भएकोले यस्तो निर्माण कार्यको लागि खास नर्स स्वीकृत गराई सोहीबमोजिम निर्माण कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- २५.९ **विष्फोटक पदार्थको नर्स** – विष्फोटक पदार्थको प्रयोग आवश्यकताभन्दा बढी भएमा वातावरणमा नराम्रो असर पुग्न जाने भएकोले अत्यावश्यकीय र कडा चट्टान फोर्नको लागि मात्र विष्फोटक पदार्थको प्रयोग गर्ने र आगामी दिनमा दक्षतापूर्ण ढङ्गले नर्सको अधिनमा रही विष्फोटक पदार्थको उपयोग गर्नुपर्दछ ।
- २५.१० **निर्माण उपकरण** – नेपाल सरकारले सडक निर्माण गर्ने जिम्मेवारी नेपाली सेनालाई सुम्पने गरेको र नेपाली सेनाको विकास निर्माण निर्देशनालयले उक्त जिम्मेवारीबमोजिम सडक निर्माण गर्ने कार्य गरेकोमा प्रतिस्पर्धा गराई हेभि इक्युपमेन्ट भाडामा लिएर निर्माण कार्य गरिएकोमा स्थायी रूपमा उक्त निर्देशनालयले हेभी इक्युपमेन्ट खरिद वा अन्य सरकारी निकायबाट प्राप्त गरी सञ्चालन गर्दा मितव्ययी हुने देखिएकाले उक्त निर्देशनालयलाई आवश्यक पर्ने निर्माण उपकरण, यन्त्र आदिको व्यवस्थापन हुनुपर्दछ ।
- २५.११ **प्राविधिक जनशक्ति** – नेपाली सेनाको विकास निर्माण निर्देशनालय मार्फत हाल ४६०.७ किलोमिटर सडक निर्माणाधीन रहेकोमा उक्त सडक निर्माण गर्ने विकास निर्माण निर्देशनालयमा ४५ दरबन्दी स्वीकृत भएको छ । कामको जिम्मेवारीबमोजिमको दक्ष प्राविधिक जनशक्ति व्यवस्थापन हुनुपर्दछ ।
- २५.१२ **गुणस्तर परीक्षण** – सडक निर्माण कार्यमा प्रयोग हुने निर्माण सामग्रीको आपूर्ति पश्चातको परीक्षण (पोष्ट डेलिभरी इन्स्पेक्सन) गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने र निर्माण गरिएको स्ट्रक्चर गुणस्तरीय भए नभएको

सम्बन्धमा गुणस्तर आश्वस्तता योजना तयार गरी सो अनुसारको कार्य भए नभएको सम्बन्धमा गुणस्तर परीक्षण तथा अनुगमन गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

२५.१३ **सडक निर्माणको स्थिति** – कर्णाली करिडोरको घाटपारीचौरदेखि १८ किलोमिटर बाटो कमजोर भू-बनोटमा बनेको र घुम्तीयुक्त भएको र नदी किनारबाट रेखाङ्कन सिधा गर्दा हालको डिजाईन भन्दा ४.५ किलोमिटर छोटो हुने भएकोले उक्त सडकको एलाइन्मेन्ट सुधार हुनुपर्दछ । खुलालु-लैफु-सिमकोट सडकमध्ये नेपाली सेनाले निर्माण गरी रहेको १४५ किलोमिटर सडकमा ७ पुल आवश्यक भएकोमा ३ बेलिब्रिज जडान गरिएको छ । सडक खण्डलाई सुचारु ढङ्गमा सञ्चालन गर्न उक्त सडकका आवश्यक स्थानमा पुल जडान गर्नुपर्दछ ।

२५.१४ **सडकको औचित्य** – मैलुङ-स्याफुवेँसी सडक खण्ड पासाङ ल्हामु राजमार्गको वैकल्पिक मार्ग भएकोले हाल सञ्चालनमा रहेको पासाङल्हामु राजमार्गको दुरी २५ किलोमिटर छोटो हुने भएकोले नेपाली सेनाद्वारा निर्मित मैलुङ-स्याफुवेँसी सडकमा हाल गएको पहिरो सफा गरी यातायात सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसका लागि उक्त सडकको सुरुवाती तथा अन्तिम बिन्दु तथा अन्य आवश्यक स्थानमा सुरक्षा चेकपोष्ट लगायतका अन्य पूर्वाधार सम्बन्धित निकायले तयार गरी यातायात सञ्चालन गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी कर्णाली करिडोरमा सेनाको निर्माण जिम्मेवारीमा १४५ किलोमिटर रहेकोमा ९२ किलोमिटर ट्रयाक खोल्ने कार्य सम्पन्न भई कालिकोटको खुलालुदेखि ७८ किलोमिटर सम्म सार्वजनिक यातायात सञ्चालन भएको हुँदा बाँकी ट्रयाक खोल्ने कार्य सम्पन्न गरी यातायात सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

२६. **निष्कर्ष** – आठौँ आवधिक योजनाले सडक निर्माणमा नेपाली सेनाका जवानहरुलाई परिचालन गर्ने नीति लिईएको थियो । उक्त अवधिसम्म देशभर जम्मा ८ हजार ९०९ किलोमिटर सडक बनेको र २३ जिल्ला सदरमुकाम सडक सञ्जालसँग आवद्ध हुन बाँकी रहेको स्थितिमा नेपाली सेनालाई सडक निर्माणको कार्यमा संलग्न गराउने नीतिगत व्यवस्था गरी नेपाली सेनाबाट निर्माण गरीने सडक आयोजना सम्बन्धी मार्गदर्शन (२०४९) तर्जुमा गरेको थियो । यद्यपि हालसम्म पनि हुम्ला जिल्ला सदरमुकाम सडक सञ्जालसँग जोडिएको छैन ।

नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को विभिन्न मितिमा गरिएका पटकै निर्णयानुसार सडक निर्माण कर्ममा नेपाली सेना विकास निर्माण निर्देशनालयको संलग्नता हुँदै आएको र हालसम्म ३१ सडकमा नेपाली सेनाको संलग्नता भई २६ सडक निर्माण सम्पन्न गरी सडक विभागमा हस्तान्तरण भएको छ । ४ सडक निर्माणाधीन रहेको देखिन्छ । सामान्यतया जटिल तथा कडा चट्टानी भूबनोट एवं प्रतिकूल मौसम भएको स्थानमा निर्माण गर्नुपर्ने, रणनीतिक महत्व राख्ने र निर्माण विवाद भई सुचारु हुन नसकेका तथा निर्माण व्यावसायी मार्फत गराउँदा निर्माण व्यावसायीले ट्रयाक खोल्न नसकी बाँकी रहेको सडक खण्ड निर्माणमा नेपाली सेनाको संलग्नता रहने गरेकोमा नेपाल सरकारले नेपाली सेनाद्वारा सडक निर्माण गर्ने स्पष्ट नीति, मापदण्ड एवं कार्यविधि बनाएको देखिँदैन । सडक निर्माण पूर्व गर्नुपर्ने प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन, विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन एवं ड्रइङ डिजाईनको कार्य सम्पन्न नगरी सेनालाई सडक निर्माणको जिम्मा दिने गरिएको हुँदा यस्ता सम्पूर्ण प्रकृया पुरा गरेर सडकको लागत अनुमान समेत स्वीकृत गरी निर्माण कार्यको जिम्मेवारी हस्तान्तरण गर्नुपर्दछ ।

नेपाली सेनाले तोकिएको समयमा सडकको ट्रयाक खोलेर सडक विभाग वा अन्तर्गत आयोजनालाई हस्तान्तरण गर्ने गरेको भए तापनि उक्त सडकको पहिरो पन्छाउने तथा अपग्रेडिङको कार्य सम्बन्धित निकायबाट तोकिएको समयमा हुन सकेको छैन । नयाँ खोलिएको सडकमा यातायात सञ्चालन हुन नसक्दा सडक निर्माणबाट अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त नहुने तथा स्थानीय जनताको जीवनस्तरमा सुधार भई प्रभावकारिता हासिल हुनसक्ने देखिँदैन । अभै सवै जिल्ला सदरमुकाम सडक सञ्जालमा जोडिन नसकेको अवस्थामा नेपाली सेनालाई सम्पूर्ण सडकको ट्रयाक खोल्ने वा निर्माणको जिम्मा दिई लामो समय उक्त आयोजनामा आवद्ध गराउनुभन्दा भौगोलिक जटिलता र प्रतिकूल मौसम रहेको स्थानमा निर्माण गर्नुपर्ने सडक खण्डको ट्रयाक खोल्ने कार्य जत्था (टास्क फोर्स) को रुपमा उपयोग गर्दा बढी प्रभावकारी हुने देखिन्छ । यस सम्बन्धमा नेपाल सरकारले स्पष्ट नीतिगत र कार्यविधिगत व्यवस्था गर्न आवश्यक देखिएको छ ।

सरकारी भवनहरूको पुनर्निर्माण परिच्छेद- १ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** - २०७२ वैशाखमा आएको भूकम्पबाट अतिप्रभावित १४ जिल्ला सहित ३१ जिल्ला प्रत्यक्ष प्रभावित भए। उक्त भूकम्पका कारण सार्वजनिक तथा निजी गरी करिब ८ लाख भवन, विद्यालय तथा पुरातात्विक संरचनाहरू पूर्णतः क्षतिग्रस्त भए। भूकम्पको कारण ८ हजार ८९१ को संख्यामा मानवीय क्षति भयो भने हजारौं घाइते तथा बेपत्ता भए। क्षतिग्रस्त संरचनाको दीगो, दरिलो, योजनावद्ध रूपमा यथाशीघ्र निर्माण कार्य सम्पन्न गर्न तथा भूकम्पबाट विस्थापित भएका व्यक्ति र परिवारको पुनर्वास तथा स्थानान्तरण गरी राष्ट्रिय हित प्रबर्द्धन तथा सामाजिक न्याय प्रदान गर्न अधिकार सम्पन्न संस्थागत संरचनाको रूपमा राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण स्थापना भएको हो। भूकम्पले पूर्णरूपमा क्षतिग्रस्त भई प्रयोगयोग्य नभएका संरचनाहरू सार्वजनिक भवन, पुरातात्विक स्मारक, भौतिक पूर्वाधार, विद्यालय एवं स्वास्थ्य संस्थाहरू समेतको पुनर्निर्माण गर्ने गराउने कार्य राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणले गर्दै आएको छ। भूकम्पद्वारा प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन, २०७२ बमोजिम गठन भएको यस प्राधिकरणको कार्य अवधि ५ वर्ष तोकिएको छ। पुनर्निर्माण प्राधिकरण स्थापनाको प्रारम्भिक चरणमा सांगठनिक संरचना तथा नीतिगत व्यवस्थापनतर्फ बढी केन्द्रित भएको देखिन्छ। भूकम्पबाट भएको क्षतिको यकिन गरी आवश्यकता अनुसार पुनर्निर्माण गर्ने लगायत अन्तर्राष्ट्रिय दातृ संस्था तथा मित्रराष्ट्रको पनि उल्लेखनीय सहयोगको प्रतिबद्धता सहित त्यस्तो सहयोग प्राप्त भईरहेको छ।

प्रमुख कार्य सम्पादन सूचक (KPI)

- ३ वर्षभित्रमा शैक्षिक संस्थाहरू र ५ वर्ष भित्रमा पुरातात्विक महत्वका सांस्कृतिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण गर्ने,
- प्रवलीकरण सहित ६२७८ सरकारी भवनहरूको पुनर्निर्माण गर्ने,
- ११९७ स्वास्थ्य संस्थाहरूको पुनर्निर्माण गर्ने,
- ७५५३ विद्यालयको पुनर्निर्माण गर्ने

२. **लेखापरीक्षणको औचित्य** - नेपाल प्राकृतिक विपदसम्बन्धी जोखिमको हिसाबले उच्च जोखिममा पर्ने मुलुक हो। पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रमको योजना निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्दा उच्च जोखिमको पक्षलाई ध्यान राख्दै भौतिक संरचनाहरूलाई अभ्य बलियो र सुरक्षित बनाउनुपर्दछ। भूकम्पका कारण प्रतिकूल प्रभाव परेको सामाजिक जनजीवन, ग्रामीण स्थानीय आर्थिक गतिविधि र सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई सामान्यीकरण गरी पूर्ववत अवस्थामा फर्काउने साथै सामाजिक, सांस्कृतिक तथा भौतिक पूर्वाधार तथा संरचनाहरूको पुनर्स्थापना र पुनर्निर्माण कार्य गर्दा राष्ट्रिय नीति, योजना र कार्यक्रमको समयसारिणी अनुरूप दीगो, भरपर्दो, सुरक्षित एवं राष्ट्रिय मौलिकता र पहिचानको संरक्षण गर्दै आन्तरिक तथा बाह्य श्रोतसाधनको प्राप्ति तथा उपयोगमा मितव्ययिता र कार्यक्षमता हासिल गरी लक्षित समूह अपेक्षित ढङ्गबाट लाभन्वित भई प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुन सके नसकेको सम्बन्धमा स्वतन्त्र एवं वस्तुगत मूल्याङ्कन गर्ने अभिप्रायले कार्यमूलक लेखापरीक्षणका लागि यो विषयको छनौट गरिएको थियो।

३. नीतिगत व्यवस्था

३.१. राष्ट्रिय पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना नीति, २०७२ को नीतिगत उद्देश्य

- पूर्ण तथा आंशिक रूपले क्षतिग्रस्त सामुदायिक एवं सरकारी भवन, प्राचीन स्मारक समेतका संरचनाहरूको प्राकृतिक विपद प्रतिरोधक हुने गरी स्थानीय आवश्यकता अनुरूपको उपयुक्त प्रविधि अपनाई जीर्णोद्धार, प्रवलीकरण, पुनर्निर्माण एकिकृत तवरबाट गर्ने,
- भूकम्पीय क्षति र यसका प्रभावहरू, पुनर्निर्माण, पुनर्स्थापना तथा विपद् जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी विषयमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने,

३.२. रणनीति तथा कार्यनीति

- भूकम्प तथा अन्य प्राकृतिक प्रकोप प्रतिरोधी निर्माण विधि अवलम्बन गर्ने,
- स्वदेशभित्र उत्पादन हुने गुणस्तरयुक्त जस्तापाता, सिमेन्ट, फलामे छड जस्ता निर्माण सामग्रीलाई प्रोत्साहन गर्ने।

- स्थानीय कच्चा पदार्थबाट तयार हुने सुधारिएका र तोकिएको मापदण्ड पूरा गरेका वैकल्पिक निर्माण सामग्री जस्तै कंक्रीट, ब्लक, ईटा, प्रिकास्ट बिम, स्ल्याब, इत्यादि गुणस्तरीय सामग्री उत्पादन गर्ने व्यक्ति तथा औद्योगिक संस्थालाई प्रोत्साहन गर्ने ।
- क्षतिग्रस्त भवनको पुनर्निर्माण गर्दा स्थानीय वास्तुकला र भूकम्प प्रतिरोधी निर्माण विधि (प्रबलीकरण विधि समेत) अवलम्बन गर्ने ।
- सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूबाट तालिम प्राप्त जनशक्तिलाई रोष्टर बनाई पुनर्निर्माण कार्यमा परिचालन गर्ने ।
- भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त भौतिक पूर्वाधारहरूको प्राविधिक मापदण्ड बनाई प्रबलीकरण तथा पुनर्निर्माण गर्ने ।
- पुनर्निर्माण कार्यमा आवश्यक पर्ने जनशक्ति उत्पादन गर्न शैक्षिक संस्थाहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
- आवश्यकता अनुसार आपत्कालीन सामुदायिक भवन निर्माण गर्ने ।
- काठमाडौं उपत्यकाका सबै नगरपालिकाहरू र भूकम्पबाट प्रभावित जिल्ला सदरमुकाममा कम्तीमा एउटा आपत्कालीन सामुदायिक भवन निर्माण गरिने, जुन विपदको समयमा बासस्थलका रूपमा र अन्य अवस्थामा विभिन्न सामुदायिक प्रयोजनका लागि उपयोग गर्ने ।
- आपत्कालीन सामुदायिक भवन निर्माण गर्दा सम्भव भएसम्म सुरक्षा निकायको नजिक हुने गरी निर्माण गर्ने ।
- क्षतिग्रस्त सरकारी भवनको पुनर्निर्माण गर्दा एकीकृत प्रशासनिक भवनको अवधारणा अनुसार सुरक्षित तथा सुविधायुक्त बहुतले भवन निर्माण गर्ने
- बहुतले भवन निर्माण गर्दा स्थानीय वास्तुकला, प्रदूषण रहित र हावापानी सुहाउँदो हुने ।
- सहरी क्षेत्रमा क्षतिग्रस्त सरकारी भवनको पुनर्निर्माण गर्दा एकीकृत प्रशासनिक भवनको अवधारणा अनुसार सुरक्षित तथा सुविधायुक्त बहुतले भवन निर्माण गर्ने ।
- ठूला विमानस्थल, जलविद्युत वा अन्य पूर्वाधार निर्माण आयोजनाबाट प्रभावित क्षेत्रमा पुनर्निर्माण कार्य गर्दा सम्बन्धित आयोजनासँग समन्वय गर्ने ।

४. कानूनी व्यवस्था

४.१. पुनर्स्थापना तथा पुनर्निर्माण र विपद व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित नीति, ऐन, कानून तथा नियमहरू

- भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माण सम्बन्धी ऐन, २०७२
- भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माण सम्बन्धी नियमावली, २०७२
- दैवीप्रकोप उद्धार ऐन, २०३९
- भूकम्पोत्तर प्रतिकार्य तथा पुनर्लाभ एकीकृत कार्ययोजना, २०७२
- विपद् पश्चातको आवश्यकता पहिचान २०७२
- विपद् पश्चातको पुनर्लाभ कार्यढाँचा,
- विपद् जोखिम व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति, २०६६
- विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य योजना तर्जुमा मार्गदर्शन, २०६७
- राष्ट्रिय विपद् प्रतिकार्यको कार्यढाँचा, २०७०
- सञ्चार तथा बाह्य पहुँच रणनीति, (२०७४-२०७७)

४.२. आर्थिक प्रशासनसँग सम्बन्धित ऐन, कानून तथा नियमहरू

- आर्थिक कार्यविधि ऐन २०५५ र आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४
- राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण पुनर्निर्माण कोष व्यवस्थापन तथा सञ्चालन कार्यविधि, २०७२
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४
- भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी सार्वजनिक (पहिलो संशोधन) कार्यविधि, २०७३
- आयकर ऐन, २०५८ र आयकर नियमावली, २०५९
- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ र मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३

● भ्रमण खर्च नियमावली, २०६४

५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** – बिनासकारी भूकम्पबाट भएको क्षतिको पुनर्निर्माणकालागि आवश्यक नीति, योजना, बजेट तथा कार्यतालिका सहितको कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने, पुनर्निर्माणका लागि आर्थिक स्रोतसाधन जुटाई त्यसको प्रभावकारी उपयोगको व्यवस्था गर्ने, पुनर्निर्माणको प्राथमिकता निर्धारण गरी काम गर्ने गराउने, पुनर्निर्माण सम्बन्धी आयोजना स्वीकृत गर्ने गराउने र सोको लागि निकाय तोकेर जिम्मेवारी दिई बजेट उपलब्ध गराउने, समन्वयको व्यवस्था मिलाउने, पुनर्निर्माणका लागि आवश्यकता अनुसार गैरसरकारी संस्था, निजी क्षेत्र वा समुदायलाई परिचालन गर्ने, पुनर्निर्माण कार्यमा संलग्न निकायको क्षमता विकास गर्ने गराउने, पुनर्निर्माणसम्बन्धी भए गरेका कामकारवाहीको आवश्यकता अनुसार निरीक्षण, जाँच तथा अनुगमन गर्ने गराउने, एकीकृत बस्ती तथा आवासको विकास गर्ने र तोकिएको गुणस्तर मापदण्ड वा विधिबाटमात्र सम्पन्न गराउने जस्ता कार्यहरु गरी भूकम्पबाट भएको क्षतिको पुनर्निर्माण गर्नु राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको उद्देश्य रहेको छ।

६. **वित्तीय व्यवस्था** – नेपाल सरकारको २०७४/७५ को बजेट वक्तव्यमा भूकम्प पछिको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रमको लागि रु.१ खर्ब ४६ अर्ब १८ करोड विनियोजन गरिएकोमा पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रमका लागि निम्नानुसार बजेट विनियोजन निकासा र खर्च गरेको स्थिति छ:

		रकम रु. अर्बमा				
क्र.सं.	आर्थिक वर्ष	बजेट	निकासा	खर्च	खर्च प्रतिशत	बाँकी
१	२०७२/७३	३८.३८	२२.४७	२२.४७	५८.५५	१५.९१
२	२०७३/७४	१६३.६६	४९.६९	४९.६९	३०.३६	११३.९७
३	२०७४/७५	१५१.१८	११४.३९*	११४.३९*	७५.६६	३६.७९
जम्मा		३५३.२२	१८६.५५	१८६.५५	५२.८१	१६६.६७

* नगद तथा गैर नगद समेत

७. **कार्यसञ्चालन स्थिति** – राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणले पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापनाका लागि आवश्यक नीतिगत तयारी र स्रोतको व्यवस्थापन गर्ने कार्य गर्दछ। प्राधिकरणले पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाको काम सरकारका विभिन्न मन्त्रालयहरु तथा निकायहरु मार्फत गराउने नीति अवलम्बन गरेको छ। कामको मात्राको अनुपातमा सहरी विकास मन्त्रालय, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, स्वास्थ्य मन्त्रालय मुख्य रहेका छन्। मूलतः सहरी विकास मन्त्रालयले सरकारी भवन, निजी आवासमा प्राविधिक सहयोग, सहरी योजना र पूर्वाधार एवं वस्ती विकासको कार्य गर्दछ।

अनुदान वितरण र स्थानीय पूर्वाधार, शैक्षिक संस्था, तथा स्वास्थ्य संस्थाहरुको पुनर्निर्माण कार्यका लागी प्राधिकरण अन्तर्गत ३ केन्द्रीयस्तर आयोजना कार्यालय तथा जिल्ला स्तर आयोजना इकाईहरु रहेका छन्। यस्तै संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयले पुरातात्विक महत्वका सम्पदाहरुको पुनर्निर्माण गर्दछ। पुनर्निर्माण कार्यक्रमसँग सम्बन्धित अन्य मन्त्रालय तथा निकायहरुमा सर्वोच्च अदालत, उद्योग, कृषि, पशुपंछी, गृह, रक्षा, वन, सिंचाइ र खानेपानी तथा सरसफाई मन्त्रालय पर्दछन्। प्राधिकरणले उक्त कार्यक्रमहरुको स्वीकृति, बजेट व्यवस्था, समन्वय, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्छ। भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माण सम्बन्धी ऐन र नियमावली २०७२ अनुसार राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणले पुनर्निर्माणको प्राथमिकता निर्धारण गर्ने, पुनर्निर्माणका लागि नीति, योजना, बजेट र कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने, पुनर्निर्माणसम्बन्धी आयोजना स्वीकृत गर्ने, पुनर्निर्माणसम्बन्धी कार्य गर्ने निकाय तोक्ने, सम्बन्धित निकायलाई बजेट उपलब्ध गराउने, एकीकृत बस्ती विकास, एकीकृत आवास विकास, पुनर्स्थापना तथा स्थानान्तरणका लागि आवश्यक मापदण्ड बनाई उपयुक्त स्थानको पहिचान गरी आयोजना कार्यान्वयन गर्दछ। साथै यसले पुनर्निर्माण वा एकीकृत बस्ती विकाससम्बन्धी आयोजना वा कार्यक्रमहरुको गुणस्तर निर्धारण गर्ने, पुनर्निर्माणका लागि गैरसरकारी संस्था, निजी क्षेत्र वा समुदायलाई परिचालन गर्ने, पुनर्निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोत जुटाउने, पुनर्निर्माणसम्बन्धी कामलाई प्रभावकारी बनाउन विभिन्न निकायबीच समन्वय गर्ने र शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, उद्योग, रोजगारी तथा पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाको कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरेको देखिन्छ।

परिच्छेद २ लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति

८. **उद्देश्य** – भूकम्प प्रभावित जिल्लाको सरकारी भवनहरूको पुनर्निर्माण कार्यक्रम कार्यान्वयन स्थितिको अध्ययन तथा मूल्याङ्कन गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन दिनु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यसका अन्य उद्देश्यहरू देहायबमोजिम रहेका छन्:
- सरकारी भवनहरूको पुनर्निर्माणको कार्य कार्ययोजना र प्राथमिकता अनुरूप कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गर्नु,
 - शिक्षण संस्था तथा स्वास्थ्य संस्थाहरूको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रम सञ्चालन गर्न स्रोत परिचालन तथा वित्त व्यवस्थापन अपेक्षित रूपमा हुनसकेको नसकेको सम्बन्धमा विश्लेषण गर्नु,
 - राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले सरकारी भवनहरूको पुनर्निर्माण कार्यमा सम्भौता अनुसारको कार्य प्रभावकारी ढङ्गबाट सम्पादन गरे नगरेको मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गर्नु ।
९. **क्षेत्र** – राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण तथा त्यसको कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेका भूकम्प प्रभावित ३१ जिल्लाको (अति प्रभावित १४ जिल्ला एवं कम प्रभावित १७ जिल्ला) पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्य स्रोतसाधन परिचालनको स्थिति अवस्था तथा अनुगमन मूल्याङ्कन सम्बन्धमा परीक्षण एवं मूल्याङ्कन गरिएको छ । यसको साथै पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने तालुक निकायमा उल्लेखित जिल्लाहरूबाट उपलब्ध तथ्याङ्क तथा सूचनाको सङ्कलन तथा तिनीहरूको विश्लेषण गरी प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छ ।
१०. **पद्धति** – पहिचान भएका जोखिम क्षेत्रका आधारमा तात्त्विक महत्वका विषयहरू निर्धारण गरी तिनलाई पुष्ट्याई गर्न सम्बन्धित निकायमा कार्यरत जिम्मेवार पदाधिकारीहरूसँग सोधपुछ, छलफल गरिनुका साथै थप पुष्ट्याईका लागि तोकिएको ढाँचामा विवरण सङ्कलन, प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना र तथ्याङ्कको सङ्कलन तथा विश्लेषण गरिएको छ । यसको साथै कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि उपत्यकास्थित विभिन्न निर्माणाधीन संरचनाहरूको स्थलगत अवलोकन, निकायको अभिलेख अध्ययन तथा विश्लेषण, जिल्लाका पुनर्निर्माण कार्यक्रम कार्यान्वयन निकायका पदाधिकारीहरूसँग जिल्लास्थित सरकारी भवनहरूको पुनर्निर्माणको अवस्थाबारेमा सूचना प्राप्त गरिएको छ । लेखापरीक्षणमा प्रक्रियामूलक र नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरी कार्यदक्षता र प्रभावकारिता परीक्षण गरी यो प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।
११. **सीमा** - प्राप्त सूचना, अभिलेख, विवरण, छलफल तथा वित्तीय स्रोतबाट सङ्कलित तथ्याङ्कको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । प्राप्त सूचनाको विश्वसनीयता, विवरणको विश्लेषण क्षमता, समयसीमा, संलग्न जनशक्तिको संख्या तथा विषयगत ज्ञान, कार्यालयबाट लेखापरीक्षणमा प्रयोग गरिने स्रोत साधन आदि सीमितता रहेका छन् ।

परिच्छेद – ३ लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** - २०७२ वैशाख १२ र २९ गतेका बिनाशकारी भूकम्प तथा त्यसका पराकम्पबाट भएको क्षतिलाई पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापनाका लागि राष्ट्रिय सहमतिको वातावरण सिर्जना भएको छ । त्यसैको प्रभावस्वरूप भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन, २०७२ जारी भएको छ । सोही ऐनको प्रावधान अनुसार राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण गठन भै कार्यान्वयनमा रहेको छ । दाताहरूबाट पुनर्निर्माणका लागि आवश्यक पर्ने स्रोतको प्रतिबद्धता प्राप्त भएको, पुनर्निर्माणका लागि आवश्यक जनशक्ति उपलब्ध भएको, आवश्यक नियम, निर्देशिका मापदण्ड निर्माण भएको तथा विपद् पश्चातको आवश्यकता पहिचान (पी.डी.एन.ए.) सम्पन्न भै त्यसैका आधारमा सबै क्रियाकलाप सञ्चालनमा रहनुका साथै नेपाल सरकारबाट आवश्यक स्रोतको व्यवस्था हुनु सकारात्मक पक्ष हुन् ।

- **समस्या तथा चुनौती** - विपद् पश्चातको आवश्यकता पहिचानका आधारमा भएको दाताहरुको सम्मेलनबाट आवश्यक स्रोतको प्रतिबद्धता भए तापनि स्रोत मुताविक सहायता सम्झौता हुन नसकेको, सम्झौता बमोजिमको सहायता परिचालन नभएको, वार्षिक बजेटमा समावेश भएभन्दा घटी खर्च गरेको, वास्तविक क्षतिभन्दा बढीको क्षति आङ्कलन गरेको, पुनर्निर्माणका लागि स्वीकृत लागत अनुमान तथा डिजाईन भन्दा फरक ढङ्गले निर्माण गर्ने गरेको, पुनर्निर्माण कार्यमा अपेक्षित गति लिन नसकेको जस्ता पक्षहरु समस्या तथा चुनौतीहरु देखिएका छन् ।

१२. **समग्र पुनर्निर्माणको स्थिति** - भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन, २०७२ को दफा ३(३) मा प्राधिकरणको कार्यविधि पाँच वर्षको हुने र सो अवधिमा पुनर्निर्माण काम सम्पन्न नभएमा नेपाल सरकारले प्राधिकरणको कार्यविधि एक वर्षका लागि थप गर्न वा प्राधिकरणले गरी आएको काम अन्य निकायले गर्ने गरी आवश्यक व्यवस्था गर्नसक्ने उल्लेख छ । प्राधिकरणले तयार गरेको क्षेत्रगत योजना र वित्तीय प्रक्षेपण अनुसार दुई वर्षभित्रमा निजी आवास, तीन वर्षभित्रमा शैक्षिक तथा स्वास्थ्य संस्था र पाँच वर्षभित्र पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाहरुको निर्माण सम्पन्न गर्ने गरी लक्ष्य बनाएको देखिन्छ । भूकम्प गएको करिब चार वर्ष र प्राधिकरण स्थापना भएको ३ वर्ष अर्थात ६० प्रतिशत समय व्यतित भइसक्दा समेत पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापनाको कार्यान्वयन स्थिति निम्नानुसार रहेको छ:

क्र.सं.	पुनर्निर्माणको क्षेत्र	पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने संरचना	आ.ब. २०७३/२०७४		आ.ब. २०७४/२०७५		२०७५/०९/१५ रा.पु.प्रा बाट प्राप्त तथ्याङ्क	
			पुनर्निर्माण सम्पन्न	प्रगति प्रतिशत	पुनर्निर्माण सम्पन्न	प्रगति प्रतिशत	पुनर्निर्माण सम्पन्न	प्रगति प्रतिशत
१	निजी आवास निर्माण	८२२९०९	६०,००३	७.८१	२६८५८५	३०.७०	३३७३१९	४०.९९
	प्रवलीकरण गर्नुपर्ने	५२०५४	०	०	७४४८	१४.३०	८१११	१५.५८
२	स्वास्थ्य संस्था	११९७	५७५	४८.०३	६४३	५३.७१	६४३	५३.७१
३	सामुदायिक विद्यालयहरु	७५५३	२७४१	३६.२९	३८१६	५०.५२	४०९८	५४.२५
४	पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाहरु	७५३	७९	१०.४९	१८५	२४.५६	१८५	१०.४९
५	विश्वविद्यालय भवनहरु	१६	२	१२.५	०	०	-	-
६	सार्वजनिक भवनहरु	४१५	१७७	४२.६५	२४८	५९.७५	२४८	५९.७५
७	शु्रक्षा निकायका भवनहरु	६८६	१२३	१७.९३	९१	१३.२६	१००	१४.५८
८	रणनीतिक सडक (कि.मी.)	१४०	०	०	०	०	०	-
९	जिल्लास्तरीय सडक (कि.मी.)	१०६०	०	०	०	०	०	-
१०	खानेपानी तथा सरसफाई आयोजनाहरु	३२१२	९०४	२९.०४	८०१	२५.७३	९०४	२९.४

चालु आर्थिक वर्ष २०७५/७६ (२०७५/१५ अवधिसम्मको) समग्र पुनर्निर्माण स्थितिको विश्लेषण गर्दा कार्ययोजना अनुसार अगाडि बढेको देखिँदैन । राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको योजना अनुसार पहिलो दुई वर्षमा निजी आवास निर्माण गरिसक्नुपर्नेमा प्राधिकरणबाट तयार भएको प्रगति विवरण अनुसार हालसम्म प्रथम किस्ता ७ लाख १४ हजार १८४, दोस्रो किस्ता ४ लाख ६८ हजार ५१९ र तेस्रो किस्ता बापत २ लाख २६ हजार ७९१ लाभग्राहीलाई भुक्तानी गरेको पाइयो । तेस्रो किस्ता वितरणलाई आधार लिँदा २८.०८ प्रतिशतमात्र सम्पन्न भएको देखिँन्छ भने बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरुबाट प्राधिकरणको केन्द्रीय सूचना प्रणालीमा प्रविस्टी गरिएको विवरण अनुसार प्रथम किस्ता ५ लाख ८१ हजार ९४८, दोस्रो किस्ता ३ लाख २० हजार ६३ र तेस्रो किस्ता बापत १ लाख ४० हजार ८४० लाभग्राहीलाई भुक्तानी गरेको देखिँन्छ । अन्य संरचनाको निर्माण स्थिति पनि लक्ष्य अनुसार बढेको देखिँएन । पछाडि परिसकेको पुनर्निर्माणको समग्र गतिलाई द्रुतता प्रदान गर्न नसकेमा प्राधिकरणले विनाशकारी भूकम्पको आर्थिक, सामाजिक, मनोवैज्ञानिक असरबाट प्रभावित सर्वसाधारण नागरिकको विश्वास तथा अपेक्षा र कानूनबमोजिम सुम्पिएको जिम्मेवारी पूरा गर्न कठिन हुने देखिँन्छ ।

१३. **गैरसरकारी संस्था परिचालन** - पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाको लागि गैरसरकारी संस्था परिचालनसम्बन्धी (दोस्रो संशोधन) कार्यविधि २०७२ को दफा २(घ) मा निजी आवास निर्माण गर्न चाहने संघसंस्थाले

पुनर्वास, एकीकृत बस्ती विकास तथा बस्ती स्थानान्तरण, विपन्न, अशक्त परिवारको निजी आवास निर्माण, दुर्गम क्षेत्रका निजी आवास पुनर्निर्माणको सामग्री ढुवानी व्यवस्थापनको लागि प्रोत्साहित गरिने व्यवस्था छ। प्राधिकरणले साभेदार संस्थाले ल्याएको परियोजना प्रस्तावलाई विस्तृत अध्ययन नै नगरी नगरपालिका र राजमार्ग क्षेत्रमा समेत निजी आवास निर्माणको लागि स्वीकृति दिएको छ। लेखापरीक्षणको क्रममा दोलखा भीमेश्वर नगरपालिकाको लाकुरीडाँडामा लामोसाँघु जिरी सडकको दायाँ बायाँका १०७ घरधुरीको एक गैर सरकारी संस्थाबाट निर्माण गर्न स्वीकृति दिईएकोमा धमाधम निर्माण कार्य भइरहेका तथा अन्य केही स्थानहरू जस्तै ललितपुरको गोदावरी नगरपालिकाका ४३० घरधुरी, काठमाडौँका चन्द्रागिरी नगरपालिकाका १२५ घरधुरी, मकवानपुरका थाहा नगरपालिकाका ७१३ घरधुरी, सिन्धुपाल्चोकको मेलम्ची नगरपालिकाका १३० घरधुरीलाई विपन्न तथा अशक्त पहिचाननै नगरी स्वीकृति दिइएको अवस्था रहेको पाईयो।

१४. **गैरसरकारी संस्था अनुगमन** - पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाको लागि गैरसरकारी संस्था परिचालनसम्बन्धी (दोस्रो संशोधन) कार्यविधि २०७२ को दफा ७(१३) मा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूको ओभरहेड खर्च, जनशक्ति व्यवस्थापन, तथा सञ्चालन खर्च कूल परियोजना लागतको २० प्रतिशत भन्दा बढी हुन नहुने व्यवस्था रहेको छ। त्यसैगरी दफा ७(८) मा साभेदार संस्थाहरूले गरेको सम्पूर्ण खर्चको हिसाबकिताबको लेखापरीक्षण दर्तावाल लेखापरीक्षकबाट गराउनुपर्ने साथै लाभान्वित समूह र सरोकारवालाहरूकाबीचमा आवधिक सुनुवाई र सामाजिक परीक्षण गराई सोको जानकारी प्राधिकरणलाई समेत गराउनुपर्ने व्यवस्था छ। प्राधिकरणले २२१ भन्दा बढी गैरसरकारी संस्थाहरू सँग रु.४८ अर्ब ४३ करोड ८१ लाख ६४ मा निजी आवास, स्वास्थ्य संस्थाका भवनहरू र विद्यालयहरूको पुनर्निर्माण, सम्पदा पुनर्निर्माण जिवीकोपार्जन लगायतका क्रियाकलाप सम्पन्न गर्न सम्झौता गरेकोमा हालसम्म प्राधिकरण तथा सोमातहतका इकाईहरूमा गैरसरकारी संस्थाहरूको लेखापरीक्षण गराएको प्रतिवेदन पेश गरेको देखिएन भने त्यसको अनुगमन गरी सो सम्बन्धी अभिलेख एवं प्रतिवेदन राखेको पनि देखिएन। यसबाट गैरसरकारी संस्थाहरूले कार्यविधिको अधिनमा रहेर खर्च गरेको आश्वस्त हुन सकिएन।

१५. **एयर मार्कड सहायता** - विकास सहायता नीति २०७० को दफा २.९.१० मा कुनैपनि दातृनिकायबाट नेपाल भित्र सहायता परिचालन गर्न एयर मार्कड गरिएको सहायता रकम राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाले नेपालमा परिचालन गर्न नहुने व्यवस्था रहेको छ। पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रमतर्फको बजेटको महत्वपूर्ण हिस्सा बजेटप्रणाली भन्दा बाहिरबाट राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू मार्फत प्रवाह भएको देखिन्छ। पुनर्निर्माण कार्यक्रममा एकद्वार प्रणाली लागू गरी कार्यसम्पादनमा एकरूपता ल्याउन र पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रममा प्रवाह हुने बजेटको पारदर्शिता र जवाफदेहिता कायम गर्नको लागि परियोजनाको स्वीकृति, अभिलेखीकरण, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्म मौजुदा नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयन गरी गैरसरकारी संस्था मार्फत परिचालन भएको पुनर्निर्माणसम्बन्धी सहायता निर्धारित उद्देश्य अनुरूप नै खर्च गरेको आश्वस्त हुन नसकिनुका साथै प्राधिकरणबाट एयर मार्कड नभएको सुनिश्चितता समेत गरेको पाईएन। यसबाट एउटै सहायता राशि धेरै संस्थाबाट परिचालन हुनसक्ने र सहायता परिचालनको ठुलो अंश गैरसरकारी संस्थाको ओभरहेड लगायतका अनुत्पादक क्षेत्रमा खर्च हुन सक्ने देखिन्छ।

१६. **वित्त परिचालन** - पुनर्निर्माण प्राधिकरणको विपद पश्चात्को पुनर्लाभ कार्यढाँचा अनुसार पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न आवश्यक वित्तको अनुमान गरिएको छ। उक्त प्रतिवेदनलाई आधार बनाएर हेर्दा भूकम्पबाट भएको क्षतिको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापनाका लागि २१ क्षेत्रको पहिचान गरी तर्जुमा गरिएको पाँच वर्षे कार्ययोजना बमोजिमका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न निम्नानुसारको वित्त आवश्यकता पर्ने अनुमान गरिएको छ।

(रु.दश लाखमा)

	२०७२।७३	२०७३।७४	२०७४।७५	२०७५।७६	२०७६।७७	जम्मा
क्षेत्रगत वित्त आवश्यकता	२४९३८४	२३०५१८	१८९८९२	९८७११	६९२३८	८३७७४३
बजेट विनियोजन	३८३८०	११२५९०	१५११८०	-	-	-
निकास/खर्च	२२४७०	४९६९०	११४३९०	-	-	-

पुनर्निर्माण प्राधिकरणले विपद पश्चात्को पुनर्लाभ कार्यढाँचा अनुसार पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रममा क्षेत्रगत रूपमा भएको खर्चको एकीकृत विवरण तयार गरेको छैन।

१७. **प्रतिबद्धता भन्दा घटि सम्झौता** - विपद् पश्चातको पुनर्लाभ कार्यान्वयन ढाँचा, २०७३ को कार्यान्वयनका लागि विकास सहायता साभेदार राष्ट्र तथा संस्थाहरूले २०७२ को भूकम्पबाट भएको क्षतिपश्चातको पुनर्निर्माण कार्यकालागि सहायताको प्रतिबद्धता दाताहरूको काठमाडौं सम्मेलन २०७३ मा गरेका थिए । नेपाल सरकारबाट विभिन्न १२ दाता राष्ट्र र संस्थासँग सम्झौता गर्दा पूर्वघोषित प्रतिबद्धता रकम अमेरिकी डलर ३१,६०,६५२ हजारभन्दा अमेरिकी डलर ८,४४,५३० हजारघटीको (३ दाता राष्ट्र र संस्थासँग) सहायता सम्झौता गरेको पाईयो । विकास सहायता साभेदारहरूबाट जाहेर गरेको प्रतिबद्धता बमोजिम सहायता प्राप्त गर्नेसम्बन्धमा पहल नहुनु र प्रतिबद्धता बमोजिम रकम प्राप्त नहुनुले वित्तिय स्रोतको कमि भई भूकम्प पश्चातको पुनर्निर्माणले अपेक्षित गति हासिल हुन सकेको छैन ।

१८. **सम्झौता भन्दा घटी सहायता** - आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम २७ (१) मा कुनै पनि कार्यलयले विदेशी संघ, संस्था, एजेन्सी, राष्ट्रहरूबाट कुनैपनि किसिमको नगदी वा जिन्सी सहायता प्राप्त गर्दा वा प्राप्त गर्ने सम्झौता गर्दा राष्ट्रिय योजना आयोगको परामर्श लिई अर्थ मन्त्रालयको स्वीकृति लिनुपर्ने छ । सोबमोजिम प्राप्त भएको वा हुने सहायतालाई कार्यालयले वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेटमा प्रतिविम्बित गराई आम्दानी खर्च गर्नुपर्ने छ । उक्त ऐनको दफा (३) उपनियम (२) बमोजिम वैदेशिक सहायता बजेटमा प्रतिविम्बित गर्दा अर्थ मन्त्रालयले विनियोजन बजेट रकममा समावेश गर्नुपर्ने छ । दातृराष्ट्र संस्थासँग भूकम्प पश्चातको पुनर्निर्माणका लागि आवश्यक स्रोत जुटाउन काठमाडौंमा सम्पन्न दातासम्मेलनमा घोषणा गरिएको प्रतिबद्धता अनुसार नेपाल सरकार, राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणले अलग अलग सम्झौता गरी सहायता परिचालन गरेको छ । यसरी सहायता परिचालन गर्दा दातृ राष्ट्र वा संस्थाले नेपाल सरकारको बजेट प्रणाली तथा गैह्र बजेटरी माध्यमबाट सहायता परिचालन गर्ने गरेको छ । केही दातृ राष्ट्रसंस्थाले सम्झौता अनुरूपको सहायता रकम परिचालन गरेको पाईएन ।

रकम अमेरिकी डलर हजारमा					
क.स.	दातृ राष्ट्र « jf ;+;yf	सम्झौता रकम	स्रोत परिचालन		
			बजेट प्रणाली (रातोकिताब) मार्फत	गैह्र बजेटरी माध्यम	परिचालन अवस्था नखुलेको रकम
१	भारत	१००००००	९७७५००	०	२२५००
२	जापान	२४७०७०	२१४१३०	०	३२९४०
३	एशियाली विकास बैंक	२०००००	१८५०००	०	१५०००
४	विश्व बैंक	५०००००	४५५०००	०	४५०००
५	युरोपियन यूनियन(प्रा.स)	५६३६.७९	०	०	५६३६.७९
जम्मा		१९५२७०६.७९	१८३१६३०/-	०	१२९०७६.७९
२०७५ अषाढ ३१ को परिवर्त्य दर रु १०९.९४ अनुसार नेपाली रु					१३३१११८२२९२.६०

सहायता सम्झौतामा उल्लेख भएको तर नेपाल सरकारको बजेट प्रणाली तथा गैर बजेटरी प्रक्रियाबाट समेत परिचालन भएको नदेखिएको सहायता रकम अमेरिकी डलर १२९०७६.७९ हजार (नेपाली रुपैया रु.१३ अर्ब ३१ करोड ११ लाख ८२ हजार २९२) खर्च हुन बाँकी रहेको हो वा खर्च भई सकेको हो, खर्च भई सकेको भएमा कुन निकाय/संस्थाले के प्रयोजनका लागि खर्च गरिएको हो, सोसम्बन्धी अद्यावधिक विवरण तयार गर्ने र खर्च गर्न बाँकी रहेको भएमा नेपाल सरकारको बजेट प्रणालीमा समावेश गरी परिचालन गर्न पहल गर्नुपर्नेमा गरिएको छैन ।

१९. **वैदेशिक सहायताको लेखापरीक्षण** - आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम २७ (१) मा कुनै पनि कार्यलयले विदेशी संघ, संस्था, एजेन्सी, राष्ट्रहरूबाट कुनैपनि किसिमको नगदी वा जिन्सी सहायता प्राप्त गर्दा वा प्राप्त गर्ने सम्झौता गर्दा राष्ट्रिय योजना आयोगको परामर्श लिई अर्थ मन्त्रालयको स्वीकृति लिनुपर्ने, सोही नियमावलीको उपनियम (२) बमोजिम प्राप्त भएको वा हुने सहायतालाई कार्यालयले वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेटमा प्रतिविम्बित गराई आम्दानी खर्च गर्नुपर्ने, साथै उपदफा (३) उपनियम (२) बमोजिम वैदेशिक सहायता बजेटमा प्रतिविम्बित गर्दा अर्थ मन्त्रालयले विनियोजन बजेट रकममा समावेश गर्नुपर्ने, उपदफा (४) वैदेशिक सहायतासम्बन्धी सम्झौता भएपछि अर्थ मन्त्रालयले सम्झौताको एक एक प्रति महालेखापरीक्षकको कार्यालय र महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा ३० दिनभित्र पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ । प्राधिकरण र अन्तर्गत निकायहरूले उपरोक्त बमोजिमको वैदेशिक सहायतासम्बन्धी व्यवस्थाको पालना नगरी वैदेशिक सहायता उपयोग गर्ने तर लेखापरीक्षणसम्बन्धमा महालेखापरीक्षकको

कार्यालयलाई स्रोतगत विवरण प्रस्तुत गर्ने गरेको पाइएन । अर्थ मन्त्रालयबाट प्राप्त विवरण अनुसार चीन, संयुक्त अधिराज्य, संयुक्त राज्य अमेरिका, अष्ट्रेलिया, भारत, एशियाली विकास बैङ्क, संयुक्त राष्ट्रसंघका विभिन्न ६ एजेन्सी, यूरोपेली युनियन लगायतका २१ दातृराष्ट्र निकायबाट अमेरिकी डलर ६४ करोड ४० लाख ७० हजार (नेपाली रु.७० अर्ब ८० करोड ९१ लाख २ हजार) को वैदेशिक सहायता वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम प्रणाली बाहिरबाट भूकम्प पछिको पुनर्निर्माण कार्यमा परिचालन गरेको पाईयो । यस्तो गैर बजेटरी सहायता खर्च राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणबाट गत ३ वर्षमा भएको कुल खर्च रु.१८६ अर्ब ५५ करोडको तुलानामा ३७.९६ प्रतिशत हुन आउँछ । भूकम्प पश्चातको पुनर्निर्माण कार्यको प्रमुख जिम्मेवार निकाय राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणबाट समेत यस्तो वैदेशिक सहायता र सो परिचालनबाट प्राप्त उपलब्धि विवरण तयार गरेको नपाइनुका साथै लेखापरीक्षणका लागि समेत प्रस्तुत गर्न नसकेकोले पुनर्निर्माणको क्षेत्रमा भएको खर्चको वास्तविकता र सोको उपलब्धि यकिन हुन सकेन ।

२०. **सोधभर्ना हिसाब** - आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम ३७(२)(ग) मा मातहतका कार्यालय वा आयोजना कार्यालय इकाईबाट खर्चको फाँटवारी र अन्य आवश्यक विवरण सङ्कलन गरेपछि बाँकी सोधभर्नायोग्य रकम निर्धारण गरी सम्बन्धित दातृपक्षमा बढीमा ४५ दिनभित्र दातृपक्षको निर्देशिका बमोजिम माग दरखास्त फारम तयार गरी सोधभर्नाका लागी माग दावी गर्नुपर्दछ । भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त आवास पुनर्निर्माण आयोजनातर्फ विश्व बैङ्क (अन्तर्राष्ट्रिय विकास एजेन्सी) बाट प्राप्त पेशकी (ऋणतर्फ रु.२० अर्ब ३८ करोड ८३ लाख ५ हजार र अनुदान तर्फ रु.८ करोड १० लाख ९० हजार, रु २१ अर्ब १९ करोड ९२ लाख ५ हजार कोषपूर्ति निकासा भई महालेखा नियन्त्रकको कार्यालयको खातामा मात्र प्राप्त भएको मध्ये विश्व बैङ्कको सहायता सम्झौताबमोजिम रु.४४ करोड ९३ लाख ७ हजार (२.१२ प्रतिशतमात्र) सोधभर्ना हिसाब मिलान भएको छ । बाँकी रु.२० अर्ब ७४ करोड ९९ लाखको सहायता सम्झौताबमोजिम सोधभर्ना हिसाब मिलान हुनुपर्दछ । यस्तो सहायता आवास अनुदान वितरण पश्चात निर्माण सम्पन्न भएका घरधुरीहरुको अद्यावधिक विवरण तयार गरी सोहीबमोजिम विश्वबैङ्कसँग सोधभर्ना दावी गरी प्राप्त गर्नुपर्दछ । विश्व बैङ्कसँगको सहायता सम्झौताको प्रावधानबमोजिम कार्यसञ्चालन खर्च तथा आवास पुनर्निर्माण सशर्त अनुदान गरी दुई भागमा सहायता प्राप्त हुने र त्यस्तो सहायतामध्ये आवास पुनर्निर्माण कार्य तोकिएको प्रावधान अनुसार हुनुपर्ने व्यवस्था रहेकोमा हालसम्म प्राधिकरणबाट प्राप्त विवरण अनुसार ३ लाख ७२ हजार ५६० निजी आवास निर्माण भएका र ६ हजार २२५ निजी आवासको मात्र निर्माण सम्पन्न प्रमाण पत्र वितरण भएको देखिएकाले विश्व बैङ्कबाट प्राप्त पेशकीको कोषपूर्ति निकासा भए तापनि सोधभर्ना हिसाब मिलान अद्यावधिक हुन जटिलता सिर्जना हुने देखिन्छ । अतः राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको अवधि सकिना साथ अर्थात् इ.स.२०२४ बाट विश्व बैङ्कको ऋण सहायता फिर्ता भुक्तानी प्रकृया शुरु हुने भएकाले सोधभर्ना हिसाब समयमै मिलान नगर्ने हो भने जटिलता उत्पन्न हुन गई राज्यलाई ठुलो आर्थिक भार पर्ने देखिन्छ ।

सरकारी भवन पुनर्निर्माणतर्फ

२१. **पुनर्निर्माण कार्ययोजना** - भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन, २०७२ को दफा ३(३) मा प्राधिकरणको कार्यविधि पाँच वर्षको हुने र सो अवधिमा पुनर्निर्माण सम्पन्न नभएमा आवश्यक व्यवस्था गर्नसक्ने उल्लेख छ । साथै प्राधिकरणको क्षेत्रगत योजना र वित्तीय प्रक्षेपण अनुसार तीन वर्षभित्रमा शैक्षिक तथा स्वास्थ्य संस्था र पाँच वर्षभित्र पुरातत्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदा तथा सार्वजनिक भवनहरुको निर्माण सम्पन्न गर्ने लक्ष्य बनाएको छ । प्राधिकरण स्थापना भएको ३ वर्ष अर्थात् ६० प्रतिशत समय व्यतित भइसक्दा पनि अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुनसकेको छैन । हालसम्मको समग्र पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना स्थिति देहायअनुसार रहेको छः

पुनर्निर्माणको क्षेत्र	पुनर्निर्माणको लक्ष्य संख्या	अनुमानित लागत अनुमान रकम रु लाखमा	मिति २०७५।१।५ प्राप्त प्रगति		
			पुनर्निर्माण सम्पन्न	पुनर्निर्माण बाँकी	प्रगति प्रतिशत
विश्वविद्यालय अन्तर्गतका भवनहरु	१६	-	-	१६	-
पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाहरु	७५३	३३८०००	१८५	५६८	१०.४९
सुरक्षा निकायका भवनहरु	६८६	१६३३५५०	१००	५८६	१४.५८

स्वास्थ्य संस्थाका भवनहरू (प्रिफ्यावसमेत)	११९७	१७४९३०	६४३	५५४	५३.७१
सामुदायिक विद्यालयहरू	७५५३	१०८६२८०	४१७२	३३८१	५५.२५
सरकारी भवनहरू	४१५	२९७७८०	२४८	१६७	५९.७५

उपर्युक्त स्थितिको विश्लेषण गर्दा लक्ष्य अनुसारको कार्य हुनसकेको देखिएन् । प्राधिकरणको प्रगति विवरण अनुसार हालसम्म स्वास्थ्य संस्थाका भवनहरू ५३.७१, सामुदायिक विद्यालयहरू ५५.२५, पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाहरू १०.४९, सुरक्षा निकायका भवनहरू १४.५८ प्रतिशतमात्र निर्माण सम्पन्न भएका छन् भने सरकारी भवन निर्माण ५९.७५ प्रतिशत र विश्वविद्यालयका भवन निर्माण शून्य रहेको छ । पुनर्निर्माण कार्य लक्ष्य अनुसार हुन नसक्नाका कारणहरूमा योजनावद्ध निर्माण कार्य हुन नसक्नु, नीतिगत निरन्तरता नहुनु, स्रोत व्यवस्थापन प्रभावकारी नहुनु, अनुगमन प्रभावकारी नहुनु आदि रहेका छन् । समयमा निर्माण कार्य सम्पन्न नहुदा लागत बढ्ने तथा प्रतिफल प्राप्त नहुने भएकोले पुनर्निर्माणको कार्यलाई द्रुतता प्रदान गरी लक्षित उपलब्धि हासिल भएको देखिएन ।

२२. **प्रमुख सरकारी भवन** - काठमाडौं उपत्यका भित्रका विभिन्न १९ सरकारी भवनको रु.२ अर्ब ३९ करोड क्षति मूल्याङ्कन गरी रु.११ अर्ब ५२ करोड ५५ लाखको लागत अनुमान सहित हालसम्म ३४ करोड ३४ लाख ६ हजार खर्च भएको छ । यसरी क्षति मूल्याङ्कन भएका काठमाडौं भित्रका राष्ट्रपति/उपराष्ट्रपति कार्यालय, महालेखापरीक्षकको कार्यालयको वरमहल स्थित भवन, प्रशासनिक प्रशिक्षण केन्द्र जावलाखेल, एकीकृत भवन (हरिहरभवन) लगायतका ९ प्रमुख प्रशासनिक सरकारी भवनहरूको निर्माण कार्य रु.७ अर्ब ६५ करोड लागत अनुमान भएकोमा निर्माण कार्य नै शुरु भएको छैन । क्षतिग्रस्त भवनको डिजाइन र लागत अनुमान तयारी, स्रोत व्यवस्थापन तथा निर्णयमा ढिलाई भएको कारण समयमा कार्य नहुँदा प्रशासनिक कार्य सञ्चालनमा जटिलता हुने, सेवा प्रवाहमा समस्या आउने र सरकारी निकायहरूबाट बहाल तिर्नुपर्ने अवस्था सृजना भएको छ । अतः क्षतिग्रस्त सरकारी भवन पुनर्निर्माणमा तदारुकता ल्याएको देखिएन ।

२३. **रेट्रोफिटिङ (प्रवलीकरण) स्थिति** - राष्ट्रिय पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना नीति, २०७२ अनुसार आंशिक रूपले क्षतिग्रस्त तथा भत्कन लागेका ऐतिहासिक भवन तथा संरचनाहरूको प्रवलीकरण कार्यलाई प्राथमिकता दिने उल्लेख छ । प्राधिकरणले २०७२ को भूकम्पले क्षति पुऱ्याएका सार्वजनिक तथा ऐतिहासिक भवन र साँस्कृतिक सम्पदाहरूमध्ये सर्वोच्च अदालत, सडक विभाग, महालेखापरीक्षकको कार्यालय, बालमन्दिर (नक्साल), केशरमहल, चाँगुनारायण मन्दिर, सिंहदरवारको पश्चिमी मोहडालाई रेट्रोफिटिङ (प्रवलीकरण) पद्धति अवलम्बन गरी पुनर्निर्माण कार्य अगाडि बढाएको देखिन्छ । हालसम्म चाँगुनारायण मन्दिर रु.९९ लाख ४९ हजारमा निर्माण सम्पन्न गरिएको छ भने सर्वोच्च अदालतका दुई भवन रु.८ करोडको लागतमा प्रवलीकरण कार्य अगाडि बढाइएकोमा एउटा भवनको निर्माण कार्य सकिएर अर्को भवन पुनर्निर्माण भईरहेको छ । सडक विभाग, महालेखापरीक्षकको कार्यालय, बालमन्दिर (नक्साल), केशरमहलको हकमा परामर्शदाता छनौट गरी लागत अनुमान तयार पार्ने कार्य भईरहेको छ । सिंहदरवारको पश्चिम मोहडाको निर्माण कार्य गर्न एक परामर्शदाता छनौट गरी कार्य भईरहेको छ । सवलीकरणका लागि आवश्यक रणनीति तयार गरी रेट्रोफिटिङ गर्ने निर्णय भएका भवनहरूको रेट्रोफिटिङ कार्य समयमा सम्पन्न भएको देखिएन ।

२४. **साभेदार संस्था** - भूकम्प प्रभावित क्षेत्रमा पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रम (दोस्रो संशोधन) कार्यविधि २०७२ को दफा ५ मा साभेदार संस्थाले कुनै एक वा एकभन्दा बढी क्षेत्रमा सञ्चालन गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको छ । प्राधिकरणबाट भूकम्प प्रभावित जिल्लामा निजी आवास, विद्यालय भवन, स्वास्थ्य संस्थाको भवन निर्माण एवं जिविकोपार्जन र निर्माण जनशक्ति विकास तालिमका लागि २२१ गैरसरकारी संस्थाले रु.४८ अर्ब ४३ करोड ८१ लाख ६४ हजारको परियोजना प्रस्तावको स्वीकृति लिएका छन् । प्राधिकरणबाट साभेदार संस्थाहरूलाई पुनर्निर्माणका लागि १ हजार ५८ सामुदायिक विद्यालय भवन निर्माण र ८७ स्वास्थ्य संस्थाको भवन निर्माणका लागि स्वीकृति दिएकोमा हालसम्म ३५८ विद्यालय र ३७ स्वास्थ्य संस्थाको भवन मात्र पुनर्निर्माण सम्पन्न भएको छ । साभेदार संस्था परिचालन मार्फत गरिएको पुनर्निर्माण कार्यमा सम्भौता बमोजिम कार्य गरे नगरेको सम्बन्धमा प्रभावकारी अनुगमन भएको पाइएन ।

२५. **सिंहदरबार संरक्षण/सवलीकरण कार्य** - राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको कार्यकारी समितिको २०७३/१०/२५ को बैठकबाट सिंहदरबारको पश्चिम मोहडा संरक्षण/सवलीकरण गर्न उप समिति गठन गरी स्काफोल्डिङका लागि एम फाइभ पाइप र स्टिल क्ल्याम्प खरिद गर्ने, स्काफोल्डिङ जडान गर्ने, त्रिपाल ओडाउने र दरबारको प्रवलीकरण तथा रेट्रोफिटिङका लागि वर्तमान अवस्थाको एजवील्ट नक्सा तयार गर्न परामर्श सेवा खरिद गर्ने निर्णय भएको छ । उक्त भागको प्रवलीकरण तथा रेट्रोफिटिङका लागि एजवील्ट नक्सा तयार गर्ने कार्य ३ चरणमा सम्पन्न गर्न परामर्शदातासँग २०७५।२।१० मा रु.१ करोड ९२ लाख २८ हजारको सम्झौता भएकोमा सम्झौताको म्याद समाप्त हुँदा प्रारम्भिक प्रतिवेदनमात्र प्राप्त भएको छ । सोबमोजिम भएका क्रियाकलापहरूको विवरण देहाय बमोजिम रहेको छ:

क्र.सं.	क्रियाकलाप	ल.ई. रु. (मु.अ. कर समेत)	सम्झौता			हालसम्मको भुक्तानी रु. (मु.अ. कर समेत)	हालको अवस्था
			अंक रु.	मिति र अवधि	निर्माण व्यवसायी वा आपूर्तिक		
१	क्षतिग्रस्त भागमा त्रिपाल ओडाउने	५,६१,०५१.६३	५,३१,७६२.९६	२०७४।१।२८	एक सप्लायर्स	६,०१,१७७.३४	१३.०५ प्रतिशत भेरिएसन सहित आ.व. २०७३।७४ मा भुक्तानी भएको
२	स्काफोल्डिङका लागि एम फाइभ र स्टिल क्ल्याम्प खरिद	१,५१,७६,४४०.८१	१,४०,१६,५८२.१५	२०७४।२।२९ देखि २०७४।४।१७ (म्याद थप सहित)	एक प्रा.लि.	१,४०,१६,८८२.२५	२०७४।१।१५ मा भुक्तानी भएको
३	इरेक्सन अफ डबल लेएर स्काफोल्डिङ	२१,८९,६३५.६५	२०,६९,८६९.५९	२०७४।४।२० देखि २०७४।८।२ (म्याद थप समेत)	एक प्रा.लि.	१८,५२,१९८	२०७४।१०।१३ मा भुक्तानी भएको
४	स्काफोल्डिङका लागि थप एम फाइभ र स्टिल क्ल्याम्प खरिद	६,८६,९४१.६९	६,८६,९४१.६९		एक प्रा.लि.	६,८६,९४१	भेरियसन नगरी सोही आपूर्तिकबाट खरिद गरेको
५	प्रवलीकरण तथा रेट्रोफिटिङका लागि वर्तमान अवस्थाको अध्ययन गरी एजवील्ट नक्सा तयार गर्ने कार्य	२,४४,५०,६५५	१,९२,२८,०८०		एकजे.भि.		हालसम्म पहिलो चरणको प्रारम्भिक प्रतिवेदन छलफलमा ल्याएको
जम्मा		४,३०,६४७२४.७८	३,६५,३३२३६.३९			१,९१,५७,१९८.४९	

त्यसैगरी मुख्य भवनको अन्य भाग (पश्चिम मोहडा बाहेक) को रेट्रोफिटिङ कार्यको लागत अनुमान रु.२८ करोड ९३ लाख ७२ हजार रहेकोमा २०७५।२।२० मा एक जे.भी.सँग मूल्य अभिवृद्धि कर बाहेक रु.२१ करोड ४९ लाख ६८ हजारमा सम्झौता भई यो वर्ष रु.२ करोड १४ लाख मोविलाईजेशन पेशकी भुक्तानी भएको छ । सिंहदरबार पूर्वी मोहडा ज्याकेटिङ गर्नको लागि आवश्यक डण्डीहरू जमिनमुनि निर्धारित विन्दुमा राख्न नसकेकोले यस्ता विन्दुहरू परिवर्तन गर्नुपर्दा लागत बढ्न गई भेरिएशन गर्ने अवस्था सिर्जना भएको राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण केन्द्रीयस्तर आयोजना कार्यान्वयन इकाईले जनाएको छ । वि.सं २०३२ सालपछि पुनर्निर्माण भएको सिंहदरबारको पूर्वी मोहडाको तत्कालीन ड्रडिङ डिजाइनलाई अध्ययन नगरी हालको पुनर्निर्माण कार्यका लागि ड्रडिङ डिजाइन लागत अनुमान तयार गर्ने तथा स्वीकृत गर्ने जिम्मेवार व्यक्ति उपर छानविन गरी कारवाही गर्नुपर्ने देखिन्छ । सो पुनर्निर्माण कार्यमा प्राविधिक रुपमा त्रुटि नहुने गरी सिंहदरबार जस्तो संवेदनशील भवनको पुनर्निर्माण तथा सवलीकरण कार्य यथासिघ्र सम्पन्न गर्न सरोकारवाला गम्भीर भएको देखिएन ।

२६. **धरहरा पुनर्निर्माण कार्य** - नेपाल सरकारको निर्णय अनुसार धरहरा को पुनर्निर्माणका लागि आवश्यक स्रोत जुटाउने प्रयोजनार्थ धरहरा पुनर्निर्माण कोष स्थापना भई २०७४।७५ सम्म रु.८ करोड ३३ लाख २ हजार मौज्जात रहेको छ । प्राधिकरणले कोष स्थापनाको उद्देश्य परिपूर्ति हुने गरी कोषमा मौज्जात रहेको रकमलाई गत विगत वर्षको लेखा परीक्षण प्रतिवेदनमा कोष स्थापनाको उद्देश्य अनुरूप कोषको व्यवस्थापन हुनुपर्दछ भन्ने व्यहोरा समावेश भए बमोजिम सुधार भएको देखिएन । प्राधिकरण बाट धरहरा पुनर्निर्माणका लागि मिति २०७५।०६।१४मा २ वर्षभित्र निर्माण सम्पन्न गर्ने गरी जि.आई.सि.टी.सि. रमण जे.भी.सँग रु.३ अर्ब ८ करोड ११ लाख ४२ हजारमा सम्झौता भई कार्य शुरु भएको छ ।

२७. वास्तविक क्षति भन्दा फरक पुनर्निर्माण - भूकम्प बाट क्षति भएका सरकारी भवनहरुको वास्तविक क्षतिको आँकलन गरी विपद् पश्चातको आवश्यकता आँकलनमा समावेश गर्नुपर्दछ । यस्तो क्षतिको आँकलन गर्दा नै सरकारी भवनहरुको वास्तविक क्षतिभन्दा फरक आँकलन गरिएको पाइएको छ । यससम्बन्धी स्थलगत अवलोकन समेतबाट देखिएका केही व्यहोरा देहायबमोजिम रहेका छन् ।

क्र.स.	निकायको नाम	क्षतिग्रस्त संरचना	सम्पन्न गर्नुपर्ने	पुनर्निर्माणको अवस्था	हालसम्मको खर्च रु
१	सशस्त्र प्रहरी बल,नेपाल	पार्किङ्ग व्यारेक तथा कम्पाउण्ड वाल हलचोक	२०७५।०७।३१ म्याद थप समेत	मल्टिस्टोरी व्यारेक, कम्पाउण्ड वाल,सेप्टी ट्याङ्की तथा पानी ट्याङ्की निर्माण कार्य अन्तिम चरणमा रहेको	४,६५,००,०००/-
२	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागको प्रमुख प्रशासनिक भवन वरफवाग परिसर	विभागको प्रमुख प्रशासनिक भवन वरफवाग परिसर	२०७५।०७।३१ म्याद थप समेत	अत्याधुनिक प्रशासनिक भवन निर्माणधीन अवस्थामा रहेको	३,०४,००,०००/-
३	नेपाली सेना	लक्ष्मी निवास,श्री भैरवनाथ गण,परिसर महाराजगञ्ज	२०७५।०३।३१	बाहिरी मोहडा ऐतिहासिक लक्ष्मी निवास जस्तै हुने, मुल भवनको १ तिहाइ रहने गरी निर्माणधीन अवस्थामा रहेको	१६,८५,००,०००/-
४	नेपाली सेना	गणेशदल,जर्गी अड्डा परिसर(३ तल्ले व्यारेक भवन,३ खण्ड	२०७६।०३।३१ म्याद थप समेत	हाल १ खण्डको निर्माण व्यवसायी सँग ७करोड ५० लाखमा सम्झौता (३ तल्ला व्यारेक भवन भएकोमा भुइ तललामा पार्किङ्ग स्थल बानई चार तल्ले भवन निर्माणधीन अवस्थामा रहेको	२४९,०००००/-
५	नेपाली सेना	सैनिक प्रहरी गण, जवान लाईन जर्गी अड्डा परिसर(४ ब्लक मध्ये ३ तल्ले ब्लक		पहिलेको जवान लाईन,केन्द्रीय क्यान्टिन आदि भत्काएर ४ ब्लक मध्ये ३ ब्लक त्यसै स्थानमा निर्माण भएको तथा १ ब्लक रेन्जर गण छाउनीमा निर्माण गरी रेन्जर गणले प्रयोग गरिरहेको	
६	नेपाली सेना	नेपाली सेना मुख्यालय जर्गी अड्डा भवन, साना ठुला धेरै संरचनाहरु भूकम्प को समयमा क्षतिग्रस्त भएको	२०७५।०९।२४	हाल मुख्यालय भवन अत्याधुनिक बहुउद्देश्यिय, बहु तल्ले, हेलिप्याड तथा अडोटोरियम सहितको भवन निर्माण धिन अवस्थामा रहेको, निर्माण व्यवसायि सँगको सम्झौता भन्दा फरक(केहि शौचालय,विद्युत्तिय कार्य,बगैचा निर्माण कार्य तथा फर्निचर लगायतको निर्माण तथा आपूर्ति गर्ने कार्य	३,४४,१२,००,०००/-

				कटौति गरी निर्माण कार्य भईरहेको	
७	नेपाली सेना	विरेन्द्र सैनिक अस्पताल, छाउनी स्थित डाक्टर क्वार्टर २ वटा भवन, पदिक कर्मचारी भवन २ वटा र जवान व्यारेक ३ वटा भवन क्षतिग्रस्त	२०७५।०४।०१	२ वटा साना क्षतिग्रस्त भवनको सट्टामा २ वटा डाक्टर निवास क्वार्टर, पदिक कर्मचारी भवन २ र जवान व्यारेक ३ वटा भवन L आकारमा आ.व. २०७३।०७।०७।०७।०७ मा निर्माण सम्पन्न भई सञ्चालनमा आएको	

वास्तविक क्षति भन्दा फरक परिमाणको क्षति पश्चातको आवश्यकता मापन भएबाट २०७२ को विनासकारी भूकम्पबाट भएको वास्तविक क्षति यकिन नभएको अवस्थालाई दर्शाउछ । साथै यसले भूकम्पबाट पीडित भएका सर्वसाधारण जनताको निजी आवास पुनर्निर्माणका लागि सरकारद्वारा उपलब्ध गराउने अनुदानका लागि विश्व बैङ्क लगायतका विकास साभेदारहरूसँग ऋणमा स्रोत प्राप्त गर्नुपरेको तथा कम क्षति भएका क्षेत्रमा बढी खर्च गर्ने अवस्था सृजना भएको छ ।

२८. **अनुगमन तथा निरीक्षण** - भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन, २०७२ को दफा ४ बमोजिम पुनर्निर्माण प्राधिकरणको निर्देशनबमोजिम भए गरेका काम, कारवाहीको आवश्यकता अनुसार निरीक्षण, जाँच तथा अनुगमन गर्ने गराउने काम कर्तव्य र अधिकार राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको हुने व्यवस्था रहेको छ । प्राधिकरणको बजेट प्रणाली अन्तर्गत नेपाली सेना, सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल, नेपाल प्रहरी र राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग तथा अन्तर्गतका निकायहरूमा देहायबमोजिमको क्षतिग्रस्त संरचनाको पुनर्निर्माण तथा निर्माणकार्यको अनुगमन निरीक्षण गर्नेकार्य पुनर्निर्माण प्राधिकरणबाट गर्ने गरेको पाईएन ।

क.स	निकायको नाम	क्षतिग्रस्त संरचना संख्या	पुनर्निर्माणको क्रममा रहेका संख्या	बाँकी संख्या	अनुगमनको अवस्था
१	राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग	१०	१०	०	नभएको
२	सशस्त्र प्रहरी बल	३१	३१	०	नभएको
३	नेपाल प्रहरी	१३९	१०३	३६	नभएको
४	नेपाली सेना	२०४	६२	१४२	नभएको

प्राधिकरणको एल.एम.वी.आइ.एस.बाट बजेट तथा कार्यक्रम स्वीकृति भएर निर्माणका क्रममा रहेको संरचनाहरू प्राधिकरणबाट अनुगमन तथा निरीक्षण नहुँदा निर्माण कार्यमा एकरूपता नहुने पुनःनिर्माणका क्रममा आइपरेका समस्या तथा जटिलता समाधानमा समस्या रहने तथा समन्वय हुन नसक्ने हुन्छ ।

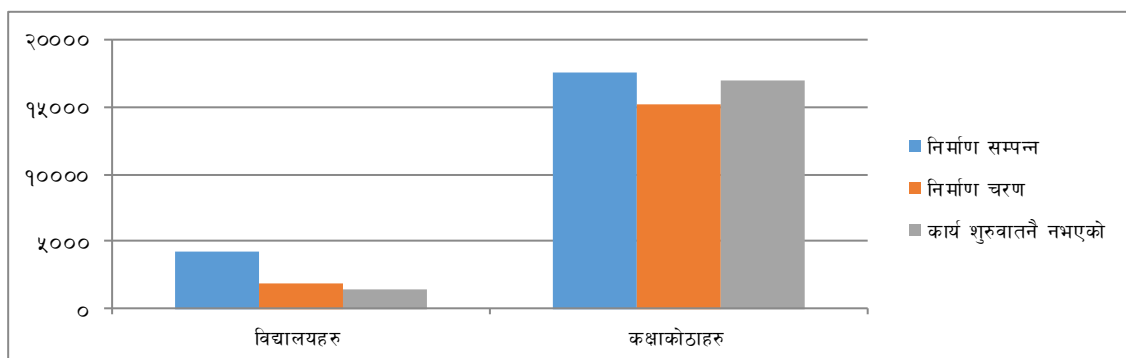
२९. **डुईङ डिजाइन तथा एजविल्ट नक्सा** - प्रकोपबाट क्षतिग्रस्त भएका सार्वजनिक भवनहरूको सरकारी विद्यालय, सरकारी भवन, स्वास्थ्य संस्था भवन आदिको क्षतिपूर्वको डुईङ डिजाइन तथा एजविल्ट लगायतका पूर्व निर्माणसम्बन्धी कागजातका आधारमा पुनःनिर्माणसम्बन्धी क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नुपर्दछ । राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण केन्द्रीयस्तर आयोजना आयोजना, कार्यान्वयन इकाई (भवन) का पदाधिकारीहरूसँग छलफल क्रममा २०७२ सालको भूकम्पबाट पूर्ण वा आंशिक रूपमा क्षतिग्रस्त यस्ता सार्वजनिक भवनको पुनर्निर्माण, प्रवलीकरण वा सवलीकरण गर्दा पूर्व निर्माणसम्बन्धी प्रमाण कागजातलाई समेत आधार बनाउनुपर्ने भए तापनि पहिलेको नापी किताव, डुईङ डिजाइनडि तथा एजविल्ट प्राप्त नभएकोले सम्बन्धित कार्यालयको विद्यमान जनशक्तिको आवश्यकता, कार्यसञ्चालन क्षेत्रफल आदिको आधारमा पुनर्निर्माण प्रवलीकरण वा सवलीकरण गर्ने गरेको बताएका छन् । पूर्व निर्माणसम्बन्धी कागजात बेगर भएको यस्तो निर्माण तथा पुनर्निर्माण कार्यमा छड/डण्डीको प्रयोगमा सामञ्जस्यता नमिल्ने, निर्माण सामग्री तथा निर्माण पद्धतिमा फरकपना आउन सक्ने जस्ता नितान्त प्राविधिक समस्या आई पुनर्निर्माण कार्यमा नै जटिलता हुन गई प्रभावकारितामा असर पर्ने देखिन्छ ।

३०. **शिक्षण संस्थाको पुनर्निर्माण** - भूकम्पबाट क्षति भएका शिक्षण संस्थाहरूको पुनर्निर्माण कार्य राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण स्थापना भएको ३ वर्षभित्र सम्पन्न गर्ने लक्ष्य रहेकोमा भूकम्पबाट प्रभावित जिल्लाहरूमा रु.१ खर्ब ८ अर्ब ६२ करोड ८० लाख लागत अनुमान भएका ७ हजार ५५३ विद्यालय भवन तथा ४९ हजार ६८१ कक्षाकोठामध्ये हालसम्म ४ हजार १७२ (५५ प्रतिशत) विद्यालय भवन र १७ हजार ५७८ (३६ प्रतिशत) कक्षाकोठाको मात्र पुनर्निर्माण सम्पन्न तथा १ हजार ९२९ क्षतिग्रस्त विद्यालयहरूका १५ हजार १४० कक्षाकोठाको पुनर्निर्माण कार्य जारी रहेको छ । हालसम्म विद्यालय पुनर्निर्माणतर्फ रु.१३ अर्ब २६ करोड ६ लाख खर्च भएको छ । बाँकी रहेका १ हजार ४६० विद्यालयका १६ हजार ९६३ कक्षाकोठाको पुनर्निर्माण गर्ने कार्य शुरुवात नै नभएको पाइयो । लक्षित समयको शत प्रतिशत समय व्यतित हुँदा समेत ५५ प्रतिशत मात्र विद्यालय भवन तथा ३६ प्रतिशत मात्र कक्षाकोठा निर्माण हुनुले पुनर्निर्माण कार्यले प्रभावित क्षेत्रका बालबालिकाहरूका लागि उचित शैक्षिक वातावरण निर्माण गर्ने कार्यमा आवश्यक योगदान पुऱ्याउनसकेको देखिएन ।

विवरण	लक्ष्य(संख्या)	लक्ष्य (समय)	निर्माण सम्पन्न संख्या	निर्माण चरणमा रहेका संख्या	कार्य शुरुवातनै नभएका
विद्यालयहरू	७५५३	३ वर्ष भित्र	४१७२	१९२९	१४६०
कक्षाकोठाहरू	४९६८१	३ वर्ष भित्र	१७५७८	१५१४०	१६९६३

शिक्षण संस्था पुनर्निर्माण अवस्था

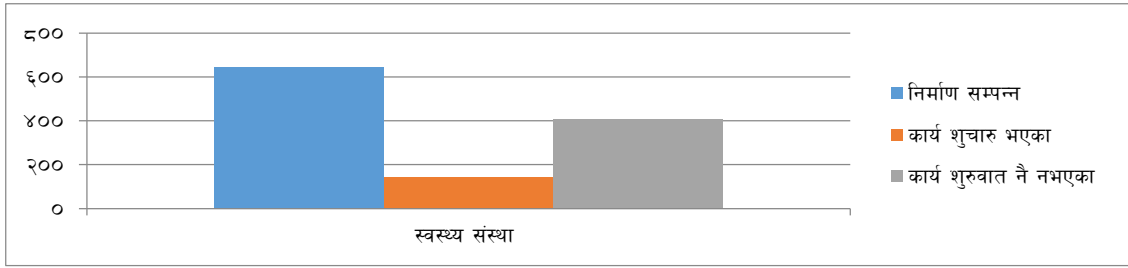
३१. **निर्माण सामाग्रीको गुणस्तर** - विद्यालय पुनर्निर्माण कार्यविधि, २०६३ को परिच्छेद ८ को दफा १३ मा निर्माण सामाग्रीको गुणस्तर, विद्यालय भवनको ड्रइङ, डिजाईन र स्पेशिफिकेशन तोकिएबमोजिम हुने र प्राविधिकले अनुसूची ११ को ढाँचामा निर्माण कार्यको निरीक्षण गरी प्रमाणित गरेपछि मात्र निर्माण

सामाग्रीको भण्डार र प्रयोग गर्नुपर्ने उल्लेख छ । सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ मा निर्माण गरिने भवनको गुणस्तर कायम राख्न प्रयोगशाला परीक्षण गर्नुपर्ने उल्लेख छ । जिल्ला आयोजना कार्यालय, सिन्धुली लगायत अन्य प्रभावित जिल्लामा सम्भौता गरी कार्य सम्पन्न भएको र कार्य प्रक्रियामा रहेको भवनको गुणस्तर सुनिश्चित गर्ने कार्यविधिमा तोकिएबमोजिमको ढाँचाको विवरण तयार नगरेको एवम् निर्माण सामाग्री एवम् निर्माण कार्यको गुणस्तर परीक्षण प्रतिवेदन समेत प्राप्त नभएकोले निर्माणधीन एवम् निर्माण सम्पन्न भएका भवनको गुणस्तरबारे आश्वस्त हुन सकिएन ।

३२. **स्वास्थ्य संस्थाहरू** - भूकम्पबाट क्षति भएका स्वास्थ्य संस्थाहरूको पुनर्निर्माण कार्य ३ वर्षभित्र सम्पन्न गर्ने लक्ष्य रहेको थियो । स्वास्थ्य संस्था १ हजार १९७ क्षतिग्रस्त भएकोमा हालसम्म ६४३ (५४ प्रतिशत) मात्र पुनर्निर्माण सम्पन्न भएको र १४५ क्षतिग्रस्त स्वास्थ्य संस्थाको पुनर्निर्माण कार्य भईरहेको छ । बाँकी रहेका ४०९ स्वास्थ्य संस्थाहरूको पुनर्निर्माण कार्य शुरुवात नै भएको छैन । लक्षित समयको शत प्रतिशत समय व्यतित हुँदा समेत ५४ प्रतिशत मात्र स्वास्थ्य संस्थाहरू निर्माण हुनुले प्रभावित क्षेत्रका नागरिकले सहज स्वास्थ्य सेवा पाउन नसक्ने तथा समयमा पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न नहुँदा समग्र पुनर्निर्माण कार्यको लागत तथा समय वृद्धि हुने देखिएको छ ।

स्वास्थ्य संस्था	लक्ष्य (संख्या)	लक्ष्य(समय)	निर्माण सम्पन्न	कार्य शुचुरु भएका	कार्य शुरुवात नै नभएका
	११९७	३ वर्ष भित्र	६४३	१४५	४०९

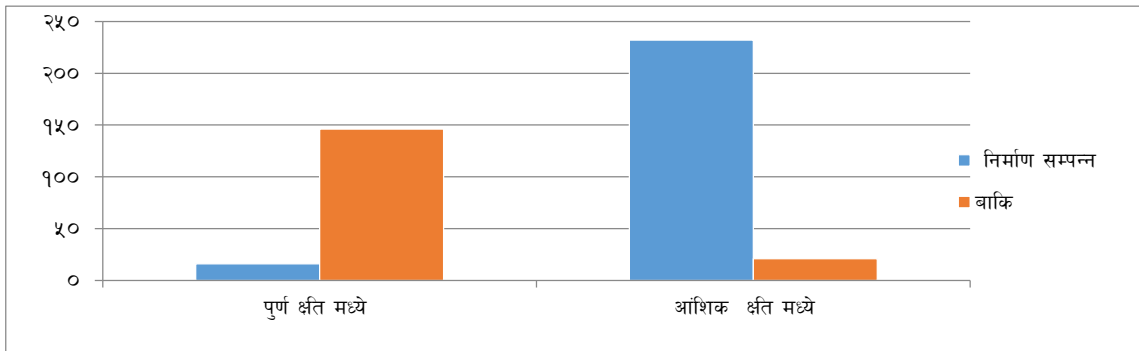

दातृ निकायले जिममा लिएका १९२ स्वास्थ्य संस्थाका भवनहरुको बजेट व्यवस्थासम्बन्धी कठिनाइका कारणकार्य शुरुवात नै भएको छैन ।

३३. **सरकारी भवनको पुनर्निर्माण** - भूकम्पबाट क्षति भएका सरकारी भवनहरुको पुनर्निर्माण कार्य ५ वर्षभित्र सम्पन्न गर्ने लक्ष्य रहेकामा प्रभावित जिल्लाहरुमा ४१५ (पूर्ण क्षति १६२ र आंशिक २५३) सरकारी भवनहरु क्षतिग्रस्त भएकोमा हालसम्म २४८ (६० प्रतिशत) निर्माण सम्पन्न भएकोमध्ये पूर्ण क्षति १६ (१० प्रतिशत) र आंशिक २३२ (९२ प्रतिशत) मात्र पुनर्निर्माण सम्पन्न तथा १४५ क्षतिग्रस्त सरकारी भवनहरुको पुनर्निर्माण कार्य जारी रहेको छ भने हालसम्म सार्वजनिक भवन पुनर्निर्माणतर्फ रु.१ अर्ब ५२ करोड खर्च भएको छ । बाँकी पूर्णक्षति भएका २० सरकारी भवनहरुको पुनर्निर्माण कार्य शुरुवात नै भएको छैन । लक्षित समयको ७५ प्रतिशत समय व्यतित हुँदा समेत १० प्रतिशत मात्र सरकारी भवनहरु निर्माण हुनुले सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा असर पर्ने देखिन्छ ।

क्षतिग्रस्त सरकारी भवन	निर्माण सम्पन्न	प्रतिशत	बाँकि
पूर्ण क्षति मध्ये	१६	१०	१४६
आंशिक क्षति मध्ये	२३२	९२	२१

सार्वजनिक भवन पुनर्निर्माण अबस्था

३४. **म्याद थप** - एकीकृत कार्यालय भवन सिन्धुली मूल्य अभिवृद्धि कर समेत रु.१४,३६,०८,२१६।५३ मा २०७५।७।१ मा कार्य सम्पन्न गर्ने गरी २०७४।६।२६ मा लुम्बिनी/सिद्धबाबा/धुलीखेल जे.भी.सँग सम्झौता गरेकोमा भवन निर्माण बापत निर्माण व्यवसायीलाई हालसम्म रु.५,८५,११,१५६।०५ भुक्तानी भएको छ । सम्झौता अनुसार उक्त भवन निर्माणको म्याद समाप्त भैसके पनि विभागबाट प्रथम पटक २०७५।१२।१८ सम्म म्याद थप भएकोमा भवन निर्माणको भौतिक निरीक्षण गर्दा म्याद थप अवधिसम्म भवन पुरा हुने अवस्था देखिएन ।

३५. **थप व्ययभारको सम्झौता** - भवन निर्माणको लागि भवनको डिजाइन अनुसार भवनमा लाग्ने सामग्रीको परिमाण दर विश्लेषणको आधारमा तयार गर्नुपर्दछ । एकीकृत कार्यालय भवन सिन्धुलीको भवन निर्माणसँग सम्बन्धित दर विश्लेषणमा १:१.५:३ आर.सि.सि. कंक्रीट कामको १०१६.६ घनमिटर र १:१:२ आर.सि.सि. कंक्रीट काम ११३.३९ घनमिटर समेत ११३०.०४ घनमिटर कंक्रीट कामको लागि प्रयोग हुने आईटमको परिमाण १.८ प्रतिशतले १५०००१.९१२ के.जी.आईरन लाग्ने उल्लेख छ । सोही दर विश्लेषणमा उल्लेख भएको आर.सि.सि.को परिमाण वि.ओ.क्यू.मा सोही परिमाण उल्लेख भएपनि आईरन १९४६८८.४८ के.जी. राखी सम्झौता गरेको देखियो । वि.ओ.क्यू. आईटममा दर विश्लेषणबाट तय

भएको परिमाणभन्दा बढी परिमाण आईटम राखी सम्झौता भएको बारे कार्यालय प्रमुख सहितको रोहवरमा छलफल गर्दा भवनको डिजाईन अनुसार बढी परिमाण राखेको भन्ने जवाफ दिएको छ । दर विश्लेषणमा तय भएका सबै परिमाण वि.ओ.घन आईटममा राखेपनि आईरन बढी परिमाण देखाएको छ । दर विश्लेषण तथा लागत अनुमानमा तय भएको आईरनको परिमाण १,५०,००१.९१२ के.जी. नराखी वि.ओ.क्यू. मा १,९४,६८८ के.जी. राखेकोले तोकिएको परिमाण भन्दा ४४,६८६.५६८ के.जी.बढी आईरन राखेकोले प्रति के.जी. (मूल्य अभिवृद्धि कर सहित) को दर ११३।०० ले हुने रु.५०४९५८२।१८ थप व्यय पर्ने देखिन आयो ।

३६. **स्वामित्वहीन जग्गामा पुनर्निर्माण** - सशस्त्र प्रहरी बल, नेपालको विपद् उद्धार उपत्यका गणमा शौचालय एवं सेप्टिक टयाङ्क तथा सोकपिटको पुनर्निर्माण कार्य सुचारु रहे तापनि निमाणधीन संरचनाहरु रहेको जग्गाको स्वामित्व सशस्त्र प्रहरी बलमा नरही नागरीक उड्डयन प्राधिकरणको स्वामित्वमा रहेकोमा यस पुनर्निर्माण कार्यमा हालसम्म रु.९ लाख ५३ हजार ९०४ खर्च भएको पाइयो । सुरक्षा निकाय लगायत सरकारी भवनको स्वामित्व एकीन नभई पुनर्निर्माण कार्य सञ्चालन गर्दा विवाद उत्पन्न भै कार्य सञ्चालनमा नै अवरोध सिर्जना हुनसक्ने देखिन्छ । अत पुनर्निर्माण कार्य थालनी पूर्व जग्गाको स्वामित्व यकिन गर्नुपर्दछ ।

३७. **अधुरा स्वास्थ्य संस्थाहरु** - भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त संरचनाहरुको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन, २०७२ मा क्षतिग्रस्त संरचनाहरु विकास साभेदार तथा गैरसरकारी संस्थाहरुले पुनर्निर्माण गर्ने व्यवस्था रहेको छ । सोहीबमोजिम विभिन्न विकास साभेदार संस्थाहरुले स्वास्थ्य तथा शिक्षण संस्थाका भवनहरुको पुनर्निर्माणको जिम्मेवारी लिएका छन् । विभिन्न दातृ निकायले जिम्मा लिएका १९२ स्वास्थ्य संस्थाका भवनहरुको बजेट व्यवस्था सम्बन्धी कठिनाइका कारण कार्य शुरुवात नै भएको छैन । यसैगरी १३ साभेदारहरुले २०१७/१८ सम्ममा निर्माण गर्ने गरी जिम्मा लिएका ६ जिल्ला स्थित ४२ क्षतिग्रस्त स्वास्थ्य संस्था भवनहरुको पुनर्निर्माण कार्य शुरु भए तापनि सम्झौता अनुसार सम्पन्न गरेको पाईएन । विकास साभेदारहरुले प्राधिकरण तथा मातहतका निकायहरूसँग सम्झौता गरेर पनि समयमा पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न नगरी अधुरो राखेको कारण प्रगति सन्तोषजनक रहेको पाइएन ।

भूकम्पको पुनर्निर्माण जस्तो संवेदनशील कार्यमा पुनर्निर्माण प्राधिकरणको साभेदारका रुपमा कार्य गर्न सम्झौता गरेका विकास साभेदारहरुबाटै निर्धारित समयमा कार्य सम्पन्न नगर्दा पुनर्निर्माण राष्ट्रिय अभियान निर्धारित समयमा सम्पन्न नहुने र सर्वसाधारण जनताले राज्यबाट प्राप्त गर्ने विभिन्न सेवा सुविधाबाट वञ्चित हुने अवस्था देखियो ।

गत विगतको व्यहोराको अनुगमन

३८. **लाभग्राही सर्भेक्षण** - भूकम्प प्रभावित निजी आवास पुनर्निर्माण अनुदान वितरण कार्यविधि, २०७३ को दफा ३(१) मा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट २०७२ को भूकम्प र त्यसपछिका पराकम्पबाट क्षतिग्रस्त भएका निजी आवास पुनर्निर्माण एवं प्रवलीकरणका लागि लागत सङ्कलन कार्यक्रम अन्तर्गत सङ्कलित तथ्याङ्क र निर्देशक समितिबाट तोकिएको छनौट मापदण्डका आधारमा तयार गरिएको अनुसूची १ बमोजिमको विश्लेषणबाट यकिन भई कार्यकारी समितिले निर्णय गरे बमोजिम क्षतिग्रस्त निजी घरका घरधनी लाभग्राहीमा पर्ने व्यवस्था छ । सो अनुसार निजी आवासका लागि लाभग्राहीमा पर्ने भूकम्पले घर क्षति भएको तथा अन्यत्र निजको वा एकाघर परिवारको बसोबासयोग्य घर नभएको हुनुपर्ने छ । भूकम्प अति प्रभावित १४ जिल्लामध्ये ६ जिल्लामा २०६८ सालको जनगणनामा भन्दा सर्भेक्षणबाट कायम भएका घरधुरीको संख्यामा अत्याधिक वृद्धि भएको छ । घरधुरीको वृद्धि दर सबैभन्दा बढी दोलखाको ५२.४६ प्रतिशत, सिन्धुपाल्चोक ३०.५६ प्रतिशत, नुवाकोट २८.२४ प्रतिशत छ भने सबैभन्दा कम धादिङको ५.४४ प्रतिशत छ । ती जिल्लाहरुमा भूकम्पले सबै घरहरु क्षति नभएको अवस्थामा समेत २०६८ को जनगणनाबाट देखिएको मुलुकको १० वर्षको २७ प्रतिशत औषत घरधुरी वृद्धि दरभन्दा बढी देखिएको छ ।

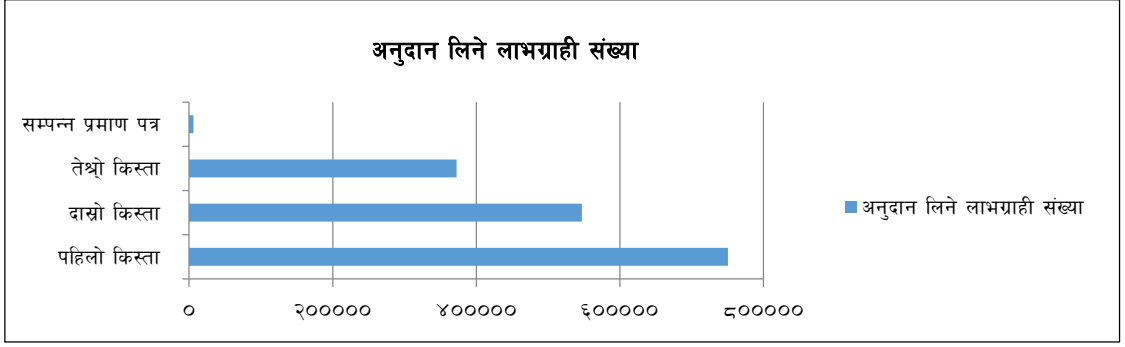
क्र.सं.	जिल्लाको नाम	२०६८ सालको जनगणना अनुसार कुल घरधुरीको संख्या	गत वर्षको ले.प. क्रममा लाभग्राही संख्या	हालको लाभग्राही संख्या	वृद्धि भएका घरधुरी	गत वर्षको तुलानामा वृद्धि प्रतिशत	जनगणना २०६८ को तुलानामा वृद्धि प्रतिशत
१	दोलखा	४५६५८	६३४६७	६९६०८	२३९०३	९.६८	५२.४६

२	सिन्धुपाल्चोक	६६६३५	८४०३९	८७००१	२०३३६	३.५२	३०.५६
३	रसुवा	९७४१	११७५०	१२४९२	२७४९	६.३१	२८.२४
४	नुवाकोट	५९१९४	७०२२५	७४४९३	१५९४२	६.०८	२५.८५
५	धादिङ	७३८४२	७४८३४	७७८६१	३९१९	४.०४	५.४४
६	रामेछाप	४३८८३	४७१८९	४८५८०	४६९७	२.९५	१०.७

गत वर्षको तुलानामा समेत यस १ वर्षकै अवधीमा ९.६८ प्रतिशतदेखि २.९५ प्रतिशतसम्म वृद्धि भएको छ। भूकम्प गएको ३ वर्ष ८ महिना (२०७५।०९।०५) तथा पुनर्निर्माण प्राधिकरण गठन भएको ३ वर्षसम्म पनि पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यका लागि लाभग्राही संख्या यकिन गर्ने जस्तो प्रारम्भिक कार्य समेत सम्पन्न नहुनु र लाभग्राहि संख्या यकिन नभएको कारण जनाई वृद्धि तथा संशोधन मात्र गरिरहने कार्यले पुनर्निर्माण कार्यलाई द्रुत गतिमा अगाडि बढाउनुपर्ने समय र स्रोत लाभग्राही संख्या वृद्धि तथा संशोधन मै व्यतित भई रहेको छ। साथै वर्षेनी लाभग्राही संख्या वृद्धि तथा संशोधन गर्नुपर्ने अवस्था सृजना हुनुले प्राधिकरण तथा अन्य पुनर्निर्माण कार्यमा संलग्न निकायहरुको कार्य सञ्चालन प्रवाह, राष्ट्रिय पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना नीति, भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन, तथा राज्यले पुनर्निर्माणका लागि तय लक्ष्य अनुरूप हुनसकेको देखिएन। यसले पुनर्निर्माणसम्बन्धी समग्र क्रियाकलापहरुको मितव्ययिता कार्यक्षमतामा नकारात्मक असर परेको छ।

३९. **अनुदान सम्झौता र सम्पन्न प्रतिवेदन** - भूकम्पबाट प्रभावित निजी आवास पुनर्निर्माण अनुदान वितरणसम्बन्धी कार्यविधि, २०७३ को दफा ५ (ग) मा तोकिएबमोजिमको प्रावधान पुरा गरी तिन किस्तामा क्रमशः ५० हजार, १ लाख ५० हजार र १ लाख सर्शत अनुदान रकम पाउने व्यवस्था छ। कुल ८ लाख १२ हजार ३७१ घर निर्माण गर्नको लागि पहिलो किस्ता बापत ७ लाख ५४ हजार ९३८ लाई र दोस्रो किस्ता ५ लाख ४६ हजार ९६७ जनालाई भुक्तानी दिइएको छ। पहिलो किस्ता लिनेमध्ये ३ लाख ८२ हजार १३० (५०.६१ प्रतिशत) ले मात्र तेस्रो किस्ता बापत भुक्तानी लिएका छन्। यसरी भूकम्प पश्चात पुनः निर्माण गर्नुपर्ने घरहरुका लागि तिन वर्षको अवधि पुरा भैसक्दा पनि ३ लाख ७२ हजार ५६० (४५.८६ प्रतिशत) मात्र घर निर्माण भएको देखिन्छ। निर्माण सम्पन्न भएका घरहरुमध्ये पनि ६ हजार २२५ (१.६७ प्रतिशत) घरको मात्र निर्माण सम्पन्न प्रमाणपत्र लिएको पाइयो भने काठमाडौं उपत्यका भित्रका ३ जिल्लाका कुल लाभग्राही १ लाख ४ हजार ४६३ मध्ये ९० हजार ११२ ले प्रथम किस्ता भुक्तानी लिएकोमा २४ हजार ९०९ लाभग्राहीले मात्र तेस्रो किस्ता भुक्तानी लिई १९ हजार ७४९ (१८.९१ प्रतिशत) घर निर्माण भएको पाइयो।

विवरण	लाभग्राही संख्या	अनुदान सम्झौता	किस्ता प्राप्त गर्ने संख्या			घर निर्माण सम्पन्न भएका		निर्माण सम्पन्न प्रमाण पत्र लिएका		पहिलो किस्ता वितरणको तुलानामा घर बनउने प्रतिशत
			प्रथम	दोस्रो	तेस्रो	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	
उपत्यकाका ३ जिल्ला	१०४४६३	९०११२	८९८४८	३२२०७	२४९०९	१९७४९	१८.९१	४७७	२.४२	२२
उपत्यका बाहेक अतिप्रभावित ११ जिल्ला	६०७६३५	५७१०९८	५६८१३८	४६९४६५	३४०९५७	३३५१२५	५५.१५	५७४८	१.७२	५८.९८
प्रभावित १७ जिल्ला	१००२७३	९३७२८	९२६०७	४५२९५	१६२६४	१७६८६	१७.६४	०	०	१९.१
जम्मा	८१२३७१	७५४९३८	७५०५९३	५४६९६७	३८२१३०	३७२५६०	४५.८६	६२२५	१.६७	४९.६३

निर्माण सम्पन्न भएका घरहरूमध्ये पनि ६२२५ (१.६७ प्रतिशत) घरको मात्र निर्माण सम्पन्न प्रमाणपत्र लिएको पाइयो भने काठमाडौं उपत्यका भित्रका ३ जिल्लाका कुल लाभग्राही १ लाख ४ हजार ४६३ मध्ये ९० हजार ११२ ले प्रथम किस्ता भुक्तानी लिएकोमा २४ हजार ९०९ लाभग्राहीले मात्र तेस्रो किस्ता भुक्तानी लिई १९ हजार ७४९ (१८.९१ प्रतिशत) घर निर्माण भएको पाइयो ।

परिच्छेद ४ सुभाव तथा निष्कर्ष

४०. **सुभाव** – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागी निम्नबमोजिम सुभाव प्रस्तुत गरिएको छ ।
- ४०.१. **समग्र पुनर्निर्माणको स्थिति** - पुनर्निर्माणको समग्र गतिलाई द्रुतता प्रदान गरी लक्षित समयमा पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न गर्नुपर्दछ ।
- ४०.२. **एयर मार्केड सहायता** - पुनर्निर्माण कार्यक्रममा एकद्वार प्रणाली लागू गरी कार्यसम्पादनमा एकरूपता ल्याउन र कार्यक्रममा प्रवाह हुने बजेटको पारदर्शिता र जवाफदेहिता कायम गर्नको लागि परियोजनाको स्वीकृति, अभिलेखीकरण, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्म मौजुदा नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयन गरी गैरसरकारी संस्था मार्फत परिचालन भएको पुनर्निर्माणसम्बन्धी सहायता निर्धारित उद्देश्य अनुरूप परिचालन हुने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- ४०.३. **वित्त परीचालन** - पुनर्निर्माण प्राधिकरणले विपद पश्चात्को पुनर्लाभ कार्यढाँचा अनुसार पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रमा क्षेत्रगत रुपमा भएको खर्चको क्षेत्रगत एकीकृत विवरण तयार गर्नुपर्दछ ।
- ४०.४. **प्रतिबद्धता भन्दा घटी सम्झौता** - क्षतिपश्चातको पुनर्निर्माण कार्यका लागि विकास साभेदारहरूबाट काठमाडौं सम्मेलनमा जाहेर गरेका प्रतिबद्धताभन्दा घटी सहायता सम्झौता गरेको सम्बन्धमा अध्ययन विश्लेषण गरी सार्वजनिक रुपमा पूर्वघोषित प्रतिबद्धता अनुरूप सहायता प्राप्त गर्न आवश्यक पहल गर्नुपर्दछ ।
- ४०.५. **सम्झौता भन्दा घटी सहायता** - सम्झौता अनुरूप सहायता प्राप्त गर्न आवश्यक पहल गर्नुपर्दछ ।
- ४०.६. **गैरबजेटरी सहायता** - दातृ निकायहरूबाट आफुखुशी गैरबजेटरी सहायता खर्च गर्ने प्रवृत्तिमा नियन्त्रण गरी यस्तो सहायता रकमलाई वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रममा समावेश गरी लेखापरीक्षणको दायरामा ल्याउनुपर्दछ ।
- ४०.७. **अनुगमन तथा मूल्याङ्कन** - प्राधिकरणबाट उपलब्ध गराएको बजेट तथा कार्यक्रमबाट भइरहेको निर्माणका सबै निकायमा नियमित अनुगमन तथा निरीक्षण गरी देखिएका पाइएका व्यहोरा समयमा समाधान गर्न सबै पक्ष सक्रिय रहनुपर्दछ ।
- ४०.८. **गैरसरकारी संस्था** - प्रभावकारी अनुगमन मार्फत कार्यविधिले तोकेका लक्षित वर्गमा साभेदार संस्थाबाट स्रोतसाधन तथा सेवा नपुग्ने देखिएको हुँदा लक्षित वर्गमा सेवा पुऱ्याउन लगाउनेतर्फ प्राधिकरणले ध्यान दिनुपर्दछ ।

- ४०.९. **साभेदार संस्था** - पुनर्निर्माण कार्यका लागि विकास साभेदारहरूबाट ठुलो परिमाणको रकम आफुखुशी परिचालन हुने तर सोको अद्यावधिक विवरण राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणले तयार नगर्ने, यस्तो सहायताको लेखापरीक्षण नगराउने तथा सहायता परिचालनबाट प्राप्त उपलब्धिको विवरण समेत तयार नगर्ने परिपाटीमा सुधार गरी सबै प्रकारका वैदेशिक सहायतालाई बजेट प्रणाली मार्फत खर्च गरी प्राप्त उपलब्धिको अद्यावधिक विवरण सहित संघीय कानूनबमोजिम लेखापरीक्षण गर्नु गराउनुपर्दछ ।
- ४०.१०. **सोधभर्ना** - विश्व बैङ्कबाट प्राप्त ऋण तथा अनुदान सहायता स्वरूप प्राप्त पेशकीको रूपमा कोषपूर्ति निकासी भएको रकम सम्झौताको शर्तबमोजिम आवास अनुदान वितरण पश्चात निर्माण सम्पन्न भएका घरधुरीहरूको अद्यावधिक विवरण तयार गरी सोहीबमोजिम सोधभर्ना दावी गरी समयमा नै हिसाब मिलान गर्नुपर्दछ ।
- ४०.११. **पुनर्निर्माण कार्ययोजना** - प्राधिकरणको ऐनद्वारा निर्धारित समयावधिमा पछाडी परिसकेको सरकारी भवनहरूको पुनर्निर्माणको समग्र गतिलाई द्रुतता प्रदान गरी बिनाशकारी भूकम्पको आर्थिक, सामाजिक, मनोवैज्ञानिक असर साथै, सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा समेत सकारात्मक नतिजा प्राप्त हुने गरी कार्य गर्नुपर्दछ ।
- ४०.१२. **प्रमुख सरकारी भवन** - प्रशासनिक कार्य सञ्चालनमा सुगमता, सरकारी कोषबाट अन्यत्र बहाल तिर्न ठुलो रकमको बचत र ऐतिहासिक पुरातात्वीक दृष्टिले समेत महत्वपूर्ण प्रमुख सरकारी भवनहरूको संरक्षणसम्बन्धी पुनर्निर्माण कार्यको लक्ष्य अनुरूपको समयमा सम्पन्न गर्न सबै पक्षको ध्यानकर्षण हुनुपर्दछ ।
- ४०.१३. **रेट्रोफिटिङ (प्रवलीकरण)** - आंशिकरूपले क्षतिग्रस्त तथा भत्कन लागेका ऐतिहासिक भवन तथा संरचनाहरूको प्रवलीकरण तथा रेट्रोफिटिङ कार्यलाई रेट्रोफिटिङ (प्रवलीकरण) पद्धति अवलम्बन गरी पुनर्निर्माण गरिने निर्णय भएका भवनको रेट्रोफिटिङ कार्यलाई तोकिएको समयमै सम्पन्न गर्न आवश्यक पहल गर्नुपर्दछ ।
- ४०.१४. **सिंहदरवार** - सिंहदरवार पश्चिम मोहडाको एजवील्ट नक्सा सहित प्रवलीकरण र पुनर्निर्माणको डि.पि.आर. तयार गर्न नियुक्त परामर्शदाताबाट कार्य सम्पन्न गर्न भएको ढिलाईका सन्दर्भमा छानविन गरी आवश्यक पहल गरी पश्चिम मोहडाको प्रवलीकरण गर्नुपर्दछ । पुनर्निर्माण कार्यका लागी ड्रङ्ग डिजाइन लागत अनुमान तयार गर्ने तथा स्वीकृत गर्ने जिम्मेवार व्यक्ती उपर छानविन गरी कारवाही गर्नुपर्ने तथा सो पुनर्निर्माण कार्यमा प्राविधिकरूपमा त्रुटि नहुने गरी कार्य सञ्चालन गर्न सम्बन्धित निकाय गम्भीर हुनुपर्दछ ।
- ४०.१५. **धरहरा पुनर्निर्माण** - सम्झौतामा तोकिएको अवधिमा कार्य सम्पन्न गर्ने गरी धरहराको पुनर्निर्माण कार्यको ठेक्का व्यवस्थापनलाई गम्भीरतापूर्वक परिचालन गर्नुपर्दछ ।
- ४०.१६. **ड्रङ्ग डिजाइन तथा एजवील्ट नक्सा** - पुनर्निर्माण कार्य शुरुवात गर्दा पूर्व निर्माणसम्बन्धी ड्रङ्ग डिजाइन नक्सा आदिका आधारमा लागत अनुमान तयार तथा निर्माण कार्य गर्नुपर्दछ ।
- ४०.१७. **वास्तविक क्षति भन्दा फरक पुनर्निर्माण** - सरकारी भवनहरू विशेषत सुरक्षा निकायसँग सम्बन्धित भवनहरूको पि.डिएन.ए. प्रतिवेदनबाट नै वास्तविक क्षतिभन्दा बढी मूल्याङ्कन गर्ने प्रवृत्तिमा नियन्त्रण गर्दै अन्य सरकारी भवनको पुनर्निर्माण कार्यमा वास्तविक क्षतिभन्दा बढीको मूल्याङ्कन भएको छ, छैन भन्ने सन्दर्भमा गम्भीर छानविन गरी पुनर्निर्माण स्रोतको सदुपयोग हुने गरी खर्च गर्नुपर्दछ ।
- ४०.१८. **शिक्षण संस्था पुनर्निर्माण** - समयमा पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न नहुदा समग्र पुनर्निर्माण कार्यको लागत तथा समय समेत वृद्धि हुने देखियो । तसर्थ भूकम्पबाट प्रभावित विद्यालय भवन तथा कक्षा कोठाहरूको पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न गरी सम्बन्धित क्षेत्रका बालबालिकालाई उचित शैक्षिक वातावरण निर्माण गर्न पुनर्निर्माण कार्यमा द्रुतता प्रदान गर्नुपर्दछ ।
- ४०.१९. **स्वास्थ्य संस्था पुनर्निर्माण** - स्वास्थ्य संस्थाहरूको पुनर्निर्माण कार्य तोकिएको समयमा सम्पन्न गर्न निर्माण कार्यलाई द्रुतता प्रदान गरी सरकारी सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई सहज र पहुँच योग्य बनाउन सम्बन्धित सरोकारवाला सबै पक्षको ध्यानकर्षण हुनुपर्दछ ।

- ४०.२०. **अधुरा स्वास्थ्य संस्थाहरु** - विकास साभेदार संस्थाहरुबाट निर्धारित समयसीमा भित्रै जिम्मेवारीमा लिएको स्वास्थ्य संस्थाका भवन पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न गराउन सबै पक्षले गम्भिरता पूर्वक कार्य गर्नपर्दछ ।
- ४०.२१. **निर्माण सामाग्रीको गुणस्तर** - निर्माणधीन एवम् निर्माण सम्पन्न भएका भवनको गुणस्तरीयता का लागी कार्यविधिमा तोकिए बमोजिमको ढाँचाको बिबरण एवम् निर्माण सामाग्री एवम् निर्माण कार्यको गुणस्तर परीक्षण प्रतिवेदन बारे आश्वस्त हुन सकिएन । यस सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायको ध्यान जानुपर्दछ ।
- ४०.२२. **थप व्यभार** - लागत अनुमान तथा दर विश्लेषण भन्दा बढि आइरन सामाग्री प्रयोग गरेको सम्बन्धमा आवश्यक छानविन गरी यर्थात अवस्था एकिन गर्नुपर्दछ ।
- ४०.२३. **म्याद थप** - एकीकृत कार्यालय भवन सिन्धुली, लगायतका अन्य भवनहरु समेतको थप भएको अवधिसम्ममा निर्माण सम्पन्न गर्न आवश्यक पहल गर्नुपर्दछ ।
- ४०.२४. **स्वामित्व नभएको जग्गामा पुनर्निर्माण** - भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त सरकारी सार्वजनिक भवन तथा संरचनाहरुको पुनर्निर्माण गर्ने कार्यका लागि सम्झौता पूर्व संरचनाहरु निर्माण गरिने जग्गाको स्वामित्व वारेमा यकिन भएपछि मात्र पुनर्निर्माण शुरुवात गर्नुपर्दछ ।
- ४०.२५. **विकास साभेदारबाट निर्माण गरिने अधुरा संस्थाहरु** - कार्यविधिमा व्यवस्था भएबमोजिम राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरुले प्राधिकरणसँगको सम्झौताबमोजिम स्वास्थ्य संस्था तथा विद्यालय पुनर्निर्माणसम्बन्धी कार्य सञ्चालन गरे नगरेकोसम्बन्धमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने तथा संस्थाहरुबाट नियमित प्रगति प्रतिवेदन प्राप्त गरी सो प्रतिवेदनमा समावेश भएका व्यहोरा उपर आवश्यक कारवाही गर्नुपर्ने देखिन्छ । साथै गैरसरकारी संस्था मार्फत परिचालन भएको पुनर्निर्माणसम्बन्धी सहायतालाई निर्धारित उद्देश्य प्राप्तितर्फ अग्रसर तुल्याउनुपर्दछ ।
- ४०.२६. **सर्वेक्षण तथा लाभग्राही** - पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यका लागि लाभग्राही संख्या यकिन गर्ने जस्तो प्रारम्भिक कार्य छिटो सक्नुपर्दछ । पुनर्निर्माण कार्यमा संलग्न निकायहरुको कार्य सञ्चालन प्रवाह, राष्ट्रिय पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना नीति, भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन, तथा राज्यले पुनर्निर्माणका लागि तय लक्ष्य अनुरूप हुनुपर्दछ । साथै समग्र पुनर्निर्माण क्रियाकलाप सञ्चालनमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता तथा प्रभावकारिता कायम हुने गरी सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- ४०.२७. **निर्माण सम्पन्न प्रमाणपत्र** - निर्माण सम्पन्न भएका घरहरुको निर्माण सम्पन्न प्रमाणपत्र वितरण कार्य दातृनिकायहरुसँगको सम्झौताको शर्त तथा पुनर्निर्माण कार्यमा वैदेशिक सहायता सोधभर्ना हिसाब मिलान प्रकृत्यासँग अन्तरसम्बन्धित रहेकोले प्रमाणपत्र वितरण प्रकृत्यालाई सहज बनाई अपेक्षित लक्ष्य प्राप्तिका लागि सम्बन्धित सरोकारवाला सबै पक्षको गम्भीर ध्यानकर्षण हुनुपर्दछ ।
४१. **निष्कर्ष** - भूकम्पपछि सरकारी भवनहरुको पुनर्निर्माण कार्य सञ्चालन भैरहेको छ । राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको ५ वर्षे अवधिमा ३ वर्ष व्यतित भै अब २ वर्षमात्र बाँकी रहेको अवस्थामा अपेक्षित प्रगति भएको छैन । दाताहरुबाट भूकम्पपछि पुनर्निर्माणको नाममा ७० अर्बभन्दा बढीको सहायता रकम गैरबजेटरी रूपमा आफुखुशी खर्च गर्नुले यस पक्षमा गम्भीरता देखिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरुले विद्यालय तथा स्वास्थ्य संस्था पुनर्निर्माण गर्नेगरी सम्झौता गरेकोमा समयमै सम्झौता बमोजिमका संरचना पुनर्निर्माण सम्पन्न गएको छैन । गैरसरकारी संस्थासँगको सम्झौताबाट रु.४८ अर्बभन्दा बढी पुनर्निर्माणका क्रियाकलापमा खर्च भैइरहेको सन्दर्भमा प्रभावकारी अनुगमन तथा नियन्त्रणको व्यवस्था भएको छैन । सिंहदरवारको पुनर्निर्माण तथा सवलीकरण कार्यमा भईरहेको ढिलाईले प्रशासनिक कार्यमा जटिलता बढेको छ । राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको स्थापना र लक्ष्य सहित कार्य हुनु राम्रो कुरा हो । यद्यपि प्रशासनिक जटिलता, वितीय पारदर्शिता र प्राविधिक र व्यवस्थापकीय सक्रियताको अभावका कारण सरकारी भवनहरुको पुनर्निर्माण कार्यमा तदाकरुकता आएको पाईएन । यसमा अपेक्षित सुधार हुनु जरुरी छ ।

सरकारी सवारीसाधन व्यवस्थापन

परिच्छेद -१ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – राज्यको उपस्थिति, सार्वजनिक सेवाको प्रवाह, विकासात्मक कार्यको व्यवस्थापन तथा दैनिक प्रशासन सञ्चालनका लागि सरकारी तवरमा सवारीसाधनको प्रयोग हुन्छ। संघीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तह अन्तर्गतका कार्यालय/इकाईमा सेवा प्रवाहमा थप प्रभाकारिता ल्याउनका लागि सवारीसाधनको प्रयोग गरिएको हुन्छ। त्यसको अलावा प्रशासनिक तथा व्यवस्थापकीय कार्य जिम्मेवारीलाई परिणाममुखी बनाउन उपयुक्त कार्य वातावरणका साथै त्यसै अनुरूपको भौतिक सुविधाको आवश्यकता परिपूर्तीका लागि सवारीसाधनको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- सवारीसाधनको खरिद र सञ्चालन,
- खर्चमा मितव्ययिता,
- वातावरणमैत्री सवारीसाधन सञ्चालन

नेपाल सरकारले अति विशिष्ट, विशिष्ट, राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणी सम्मका पदाधिकारी एवं कर्मचारीलाई सवारीसाधन उपलब्ध गराउने नीति अवलम्बन गर्दै आएको र अन्यलाई आवश्यकता र उपलब्धताका आधारमा सरकारी कामको लागि सवारीसाधन उपलब्धताका आधारमा व्यवस्था मिलाउँदै आएको छ।

सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई सवल, सक्षम, सुदृढ, सेवामूलक र उत्तरदायी तुल्याउन नीतिगत तहमा कार्यरत उच्च पदाधिकारीहरूको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको छ। प्रशासनिक तथा व्यवस्थापकीय कार्य जिम्मेवारीलाई परिणाममुखी बनाउन उपयुक्त कार्य वातावरणका साथै त्यसै अनुरूपको भौतिक सुविधाको आवश्यकता पर्दछ। यसले प्रशासनिक नेतृत्व र मातहतका सहयोगी कर्मचारीहरूको मनोबल उच्च बनाई उनीहरूको सम्भाव्य क्षमताको अधिकतम उपयोगको माध्यमबाट समग्र सँगठनात्मक लक्ष्य एवं उद्देश्य हासिल गर्न मद्दत गर्दछ।

२. **लेखापरीक्षणको औचित्य** – आन्तरिक तथा वैदेशिक सहायता अन्तर्गतका स्रोतबाट प्राप्त सरकारी सवारीसाधनको उपयोग आवश्यकता र स्वीकृत मापदण्डबमोजिम भए नभएको विषय सार्वजनिक चासोको विषय हो। राज्य संयन्त्रका विभिन्न निकायमा प्रयुक्त सवारीसाधनको प्रयोग कहाँ, कसरी, किन, कसले, कुन प्रयोजनका लागि भइरहेको छ भन्ने नीति निर्माता, नियमनकारी निकाय तथा सर्वसाधारणले जानकारी प्राप्त गर्नुपर्दछ। सरकारी सवारीसाधनको सञ्चालन अवस्था र त्यस्ता सवारीसाधनको लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन कार्य गर्दा स्वीकृत ढाँचाको अवलम्बन गरी आमदानी, खर्च, लिलाम र हस्तान्तरणका साथै ईन्धन, मर्मत एवं अन्य सञ्चालन खर्चलाई निर्धारित मापदण्ड र सीमाभित्र राखी मितव्ययी ढङ्गबाट सरकारी सम्पत्तिको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन प्रणालीको स्वच्छता, पारदर्शीता र जवाफदेहिताको अवस्था मूल्याङ्कन गर्ने अभिप्रायले कार्यमूलक लेखापरीक्षणका यो विषय छनौट गरिएको हो।

नेपाल सरकारका विभिन्न निकायले क्षेत्रगत कार्यक्रम अन्तर्गत र आयोजनामार्फत सवारी साधन खरिद गर्ने गरेका र संलग्नतामा समेत क्षेत्रगत विविधता रहेको छ। सरकारी सवारीसाधन परिचालन गर्ने निकायको संख्या र क्षेत्र वृहत भएकोले सबैलाई समेट्न सक्ने अवस्था रहदैन। सरकारी सवारीसाधनको व्यवस्थापनका सम्बन्धमा प्रश्नावली एवं अन्तरक्रियाबाट सूचना तथा तथ्याङ्कको उपलब्धता, सरोकारवालासँगको छलफलबाट आउने पृष्ठपोषण, कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने निकायहरूको अभिलेख व्यवस्था, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीमा रहेका कमजोरीका कारण विषयसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण जोखिम र क्रियाकलाप समेटिन नसकिने अवस्था रहन्छ। यसको अलावा स्थलगत वा अन्य कागजातबाट योजना र जिल्लाको छनौट गर्दा लेखापरीक्षणको पूर्व तयारीदेखि अन्तिम प्रतिवेदन तयारी सम्मका लागि उपलब्ध समय, श्रोत साधनको उपलब्धता तथा उपलब्ध जनशक्तिको विश्लेषण क्षमता र परिस्थितिजन्य अन्य कारणहरू लेखापरीक्षणको सीमा रहेका छन्।

३. **नीतिगत व्यवस्था** – सरकारी सवारीसाधनको प्रयोग तथा सञ्चालनसम्बन्धमा संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्थाहरू देहायबमोजिम रहेका छन्:

- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ र नियमावली, २०६४,
- सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ र नियमावली, २०६५,

- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४
- सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५४
- सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ र नियमावली, २०६५
- सार्वजनिक खर्चमा मितव्ययिता र प्रभावकारिता कायम गर्ने सम्बन्धी नीतिगत मार्गदर्शन, २०७५
- अर्थमन्त्रालयको बजेट तथा कार्यक्रम कार्यसञ्चालन निर्देशिका, २०७०
- सवारीसाधन (सञ्चालन तथा मर्मत) निर्देशिका, २०७२ र परिपत्रहरू

परिच्छेद – २

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

४. **उद्देश्य** – नेपाल सरकार (संघ, प्रदेश र स्थानीय तह) का विभिन्न निकायमा प्रयोग हुने सरकारी सवारीसाधन व्यवस्थापनसम्बन्धमा सुभाव प्रस्तुत गर्नु लेखापरीक्षणको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ भने सहायक उद्देश्य देहायबमोजिम रहेका छन् :
- सरकारी सवारीसाधनसम्बन्धी विद्यमान नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थाको विश्लेषण गर्ने ।
 - सरकारी सवारीसाधनको आवश्यकता, खरिद, वितरण, विद्यमान मापदण्ड र उपयोग अवस्थाको मूल्याङ्कन गर्ने ।
 - सरकारी सवारीसाधनको सुरक्षा, मर्मत, लिलाम र मिनाहाको अवस्था विश्लेषण गर्ने ।
५. **क्षेत्र** – नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तह अन्तर्गतका निकायका लागि विनियोजित बजेट, वैदेशिक सहायतामा सञ्चालित आयोजनामा सवारीसाधन खरिद सम्बन्धी व्यवस्था, विभिन्न दातृराष्ट्र र संघ संस्थाबाट अनुदान स्वरूप हस्तान्तरण भएका सवारीसाधन र सोको सञ्चालन एवं व्यवस्थापनमा संलग्न निकायमा केन्द्रित गरिनेछ । साथै, तीन तहका सरकार अन्तर्गतका निकायको सवारीसाधनको जिन्सी अभिलेख, जिन्सी निरीक्षण प्रतिवेदन, सवारीसाधनको २०७४।७५ को इन्धन तथा मर्मत खर्चको विवरणलाई परीक्षणको क्षेत्रभित्र समावेश गरिएको छ ।
६. **पद्धति** – नेपाल सरकारको विभिन्न तहमा भएका नीतिगत निर्णय सहित विद्यमान ऐन, कानून, कार्यविधि र परिपत्रको अध्ययन र विश्लेषण सहित लेखापरीक्षणका लागि छनौट गरिएका निकायमा गरिने अन्तरक्रिया, छलफल सहित अभिलेखहरूको परीक्षण, अध्ययन र विश्लेषण गरिनेछ । सवारीसाधनको अभिलेख परीक्षण, १३ निकायका लागि छुट्टाछुट्टै र थप ४० निकायका लागि प्रश्नावलीमार्फत विवरण सङ्कलन, प्रादेशिक केन्द्र रहेका ७ जिल्लामा छलफल कार्यक्रम, सञ्चार माध्यममा आएका सूचनाहरू, १५० देखि २०० सवारी चालक र उपलब्धताका आधारमा आफै सवारीसाधन चलाउने कर्मचारीलाई अन्तरवार्ता, अवलोकन तथा जिम्मेवार पदाधिकारीसँग छलफल गरी आवश्यक सूचना तथा जानकारी प्राप्त गरिएको छ । सवारीसाधन व्यवस्थापनसम्बन्धमा रहेका विद्यमान अवस्थाको विश्लेषण प्रक्रियामूलक र समस्यामूलक पद्धतिका आधारमा कार्यमूलक लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ ।
७. **सीमा** – नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तह अन्तर्गतका निकायका लागि विनियोजित बजेट, वैदेशिक सहायतामा सञ्चालित आयोजनामा सवारीसाधन खरिदसम्बन्धी व्यवस्था, विभिन्न दातृ राष्ट्र र संघ संस्थाबाट अनुदान स्वरूप हस्तान्तरण भएका सवारीसाधन र सोको सञ्चालन एवं व्यवस्थापनमा संलग्न निकायमा केन्द्रित गरिएको छ ।

लेखापरीक्षणका लागि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तह अन्तर्गत निकायहरूको जिन्सी निरीक्षण प्रतिवेदन, सञ्चार माध्यममा आएका समाचार र वित्तीय लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा समेटिएका व्यहोरालाई द्वितीय स्रोतका रूपमा लिइएको छ । लेखापरीक्षण टोलीबाट हुने स्थलगत अवलोकन, प्रश्नावली विवरण, अन्तरवार्ता, सरोकारवालासँग छलफलबाट प्राप्त सूचनालाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिइएको छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकार अन्तर्गतका सम्पूर्ण निकायमध्येबाट नमूना छनौटका आधारमा सीमित निकायबाट प्राप्त भएका सवारीसाधन सम्बन्धी सूचना, लेखापरीक्षणका

लागि उपलब्ध हुने समय, श्रोत साधनको उपलब्धता तथा उपलब्ध जनशक्तिको विश्लेषण क्षमता जस्ता सीमा रहेका छन् ।

परिच्छेद - ३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका प्रमुख व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्षहरु** – २०७४।७५ को स्वीकृत बजेटको खर्च शीर्षकगत सीमाभित्र रही मर्मत तथा ईन्धन खर्च लेखेको, जिन्सी निरीक्षण प्रतिवेदनले लिलाम विक्री गर्न औल्याएका सवारीसाधनको लिलाम विक्री प्रक्रियाको शुरुवात गर्नु, सवारीसाधन (सञ्चालन तथा मर्मत) निर्देशिका जारी हुनु, सवारीसाधनको व्यवस्थापनमा ध्यान दिनु आदि सकारात्मक पक्ष रहेको छ ।
- **समस्या तथा चुनौती** – सवारीसाधन वितरणको उचित मापदण्ड अवलम्बन नगरिनु स्वीकृत जिन्सी फारमहरुको प्रयोग एवं अभ्यासमा कमी हुनु तथा तिनीहरुको सही ढगबाट प्रयोग नहुनु, अधिकांश सवारीसाधनको मूल्य नखुल्नु, अधिकांश सवारीसाधनको बीमा तथा तेस्रो पक्षको बीमा नहुनु, सवारीसाधनको आम्दानी बाँध्न छुट हुनु, निर्णय गरी मातहतका निकायहरुमा हस्तान्तरण फारम भरेर सवारीसाधन पठाएकोमा मातहतका निकायहरुले दाखिला नगर्दा सवारीसाधनको लगत तालुक निकायमै देखिनु, तालुक निकायबाट मातहतका निकायमा पठाउने निर्णय भएका सवारीसाधन तालुक निकायले नपठाई राख्नु, केही सवारीसाधनको भौतिक अवस्था नखुल्नु, मातहतका निकायमा रहेका सवारीसाधनहरुको अभिलेख तालुक निकायमा नहुनु, सवारीसाधनको आम्दानीको अभिलेख एउटा निकायमा हुनु तर प्रयोग अर्को निकायमा गरिनु तथा मर्मत खर्च अर्कै निकायबाट गरिनु, तालुक तथा मातहतका निकायमा सवारीसाधनको आवश्यकता र त्यसको मापदण्ड नबनाउनु, कर्मचारीहरुलाई श्रेणीगतरूपमा सवारीसाधन उपलब्ध गराउने तथा ईन्धन एवं मर्मत खर्च सम्बन्धी वैज्ञानिक तथा वस्तुगत मापदण्ड नहुनु र भएको मापदण्डको पालनामा कमी हुनु, सवारीसाधन प्राप्त गर्ने पदाधिकारीहरुलाई सवारीसाधनको आवश्यक प्रवन्ध सम्बन्धित निकायले नमिलाउनु, वायुप्रदुषण तथा मर्मत खर्चको हिसाबले अनुपयुक्त मानिने २० वर्ष पुराना सवारीसाधनको प्रयोग हट्न नसक्नु, स्वीकृत मापदण्ड र नीति बेगर निकायसँग असम्बन्धित व्यक्तिहरुलाई सवारीसाधन उपलब्ध गराउनु र मर्मत खर्च मितव्ययी नदेखिनु सरकारी सवारीसाधनको प्रयोग तथा सञ्चालनसम्बन्धी समस्या र चुनौति रहेका छन् ।

समस्या

- सवारी साधन वितरणको निश्चित मापदण्ड अवलम्बन नगरिनु
- सवारीसाधनको अद्यावधिक लगत नराखिनु,
- पुराना सवारीसाधनको व्यवस्थापन नगरिनु,
- मापदण्ड विपरीत सवारी साधनहरुको प्रयोग हुनु ।
- मर्मत र ईन्धनमा बढी बजेट खर्च हुनु

२०७४।०७५ को बजेटको बुँदा नं. १९२ मा सरकारी सवारीसाधनको दुरुपयोग रोक्न, मर्मत खर्च घटाउन, अनधिकृत व्यक्तिले प्रयोग गर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्न र निश्चित मापदण्ड तोक्न सवारीसाधनको उपयोग र हस्तान्तरणसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था गरिने उल्लेख भएपनि सो भए गरेको पाईएन ।

- ८. **एकीकृत अभिलेख र प्रयोग** – नेपाल सरकारका मन्त्रालय तथा अन्तर्गतका निकायमा रहेका सवारीसाधनको अवस्था र मूल्य खुल्ने एकीकृत अभिलेख तालुक मन्त्रालय विभागले राखेका छैनन् । यातायात व्यवस्था विभागले उपलब्ध गराएको तथ्याङ्कमोजिम सरकारी नम्बरमा दर्ता भएका दुई पाँचै सवारी संख्या ३५ हजार २८० र चार पाँचै सवारीसाधन २९ हजार ९५ दर्ता भएको देखिएको छ । लेखापरीक्षणका लागि ६० निकायमा प्रश्नावली मार्फत विवरण माग गर्दा नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी गरी २ निकायमा मात्र एकीकृत अभिलेख रहेको र अन्य निकायले आफ्नो कार्यालयको मात्र अभिलेख राखेको जवाफ दिएका छन् । केन्द्रीय निकायले आफू र मातहत निकायमा रहेका सवारीसाधनको संख्या र अवस्था खुल्ने गरी अभिलेख नराख्दा सवारीसाधनको व्यवस्थापन र सञ्चालन अव्यवस्थित भएको छ । महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले २०७० सालमा सवारीसाधनको केन्द्रीय लगत राखेकोमा त्यसलाई निरन्तरता दिई अद्यावधिक गरेको छैन ।

९. **सिंहदरबारका सवारीसाधन** – सार्वजनिक खर्चमा मितव्ययिता र प्रभावकारिता कायम गर्नेसम्बन्धी नीतिगत मार्गदर्शन, २०७५ जारी गरी खर्चमा मितव्ययिता ल्याउन नेपाल सरकारले निर्देशन जारी गरेको छ । नेपाल सरकारको २०७५/७६ को नीति तथा कार्यक्रमको प्रथम चौमासिक प्रगति समीक्षाको चरणमा सम्माननीय प्रधानमन्त्रीले मन्त्रालय मातहत रहेका सवारीसाधनको अवस्था प्रयोग र इन्धन तथा मर्मत खर्चको वास्तविक स्थिति यकिन गरी भईरहेका सवारीसाधनको थप प्रभावकारी ढङ्गबाट उपयोग गर्न र थप नयाँ सवारीसाधन खरिद नगर्न निर्देशन भएको छ । सोही बमोजिम प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयले सबै मन्त्रालयलाई आ-आफ्नो सवारीसाधनहरूको अवस्था र प्रयोगसम्बन्धमा विवरण माग गरी विश्लेषण गरेको छ । सवारीसाधनको हस्तान्तरण, लिलाम, इन्धन, मर्मत आदि सम्बन्धमा देखिएका थप व्यहोरा निम्नानुसार छन्:

९.१. नेपाल सरकारका सिंहदरवार स्थित २२ मन्त्रालयमा १ हजार ११५ मोटरसाइकल र ८ सय गाडी रहेकोमा ९०९ मोटरसाइकल र ६२२ गाडी मात्र चालु हालतमा रहेको देखिएको छ । त्यसैगरी ९३ मोटरसाइकल र ८४ गाडी मर्मत संभार गरी

चलाउन सकिनेमा उक्त सवारीसाधनहरू मर्मत संभार गरी सञ्चालन गरेको देखिएन । मर्मत हुन नसक्ने भई लिलाम गर्नुपर्ने अवस्थामा ९२ मोटरसाइकल र ६८ गाडी रहेकोमा सम्माननीय प्रधानमन्त्रीको निर्देशन पश्चात्

विवरण	सवारी साधन बापतको खर्च	इन्धन बापतको खर्च	मर्मत बापतको खर्च	जम्मा खर्च
२०६९।७०	११७३११६	१४६१९३१	९०५०७३	३५४०१२१
२०७०।७१	४५७३५७२	१९४४३७२	११४१२८	६६३२०७२
२०७१।७२	२७१३३४०	१८७०४११	१३१३३४७	५८९७०९८
२०७२।७३	२२१९६७२	१९९०५७३	१६९६४३८	५९०६६८३
२०७३।७४	६६५००७३	२५२४७५४	१९१०८१८	११०८५६४५
२०७४।७५	६५७७५६६	२८४३१३३	२४३१०८५	११८५१७८३

११ मोटरसाइकल र ९ गाडी मात्र लिलाम गरेको देखिएकोले कुल लिलाम गर्नुपर्ने सवारीसाधनमध्ये १.९६ प्रतिशत मोटरसाइकल र १३.२४ प्रतिशत गाडी लिलाम भएको छ । लिलाम गर्न बाँकी सवारीसाधनमध्ये सबैभन्दा धेरै परराष्ट्र मन्त्रालयमा १४ गाडी र संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयमा २१ मोटरसाइकल रहेका छन् ।

९.२. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट लेखापरीक्षण अवधि २०७५।१२।११ सम्म प्राप्त तथ्याङ्कबमोजिम ७१ मोटरसाइकल र २०६ गाडी विभिन्न प्रदेश कार्यालय तथा स्थानीय तहमा हस्तान्तरण गरेको देखिएको छ । त्यसैगरी २१ मोटरसाइकल र २६ गाडीको खरिद, भण्डारण र प्रयोग सम्बन्धि कागजात नभएकोले उक्त सवारीसाधनहरू बेवारिसे अवस्थामा रहेको देखिन्छ ।

१०. **अनियन्त्रित खरिद** – चालु हालतमा रहेका सवारीसाधनहरू निकायको आवश्यकता तथा जनशक्तिको आधारमा बाँडफाँड भएको छैन । मर्मत हुनसक्ने सवारीसाधन समेत मर्मत नगरेको पनि देखिएको छ । २०७४।७५ मा मात्र रु.६ अर्ब ६१ करोड ४५ लाख ३७ हजारका ६ हजार ९०९ मोटरसाइकल तथा १ हजार २४ कार, जीप, पिकअप लगायतका सवारीसाधन खरिद गरेको देखियो । मौजुदा सवारीसाधनहरू सदुपयोग गर्नेतर्फ ध्यान नदिए वर्षेनी नयाँ खरिद गर्ने प्रवृत्ति उचित होइन । यसले सवारीसाधन सम्बन्धी खर्चमा मितव्ययिता नभएको र खर्चमा नियन्त्रण नभएको प्रष्ट हुन्छ । विगतमा केन्द्रीय सेवा विभागले सवारी व्यवस्थापनको कार्य गर्ने गरेकोमा उक्त निकाय खारेज भैसकेको छ । सरकारी सवारीसाधन खरिद तथा व्यवस्थापन सम्बन्धमा छुट्टै निकाय गठन गरी सवारीसाधन खरिद तथा व्यवस्थापनमा तदारुकता ल्याउन जरुरी देखिन्छ ।

११. **सवारीसाधन र कर्मचारी अनुपात** – प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट प्राप्त तथ्याङ्क बमोजिम २२ मन्त्रालयमा १ हजार ५७७ चालु अवस्थाका सवारीसाधन रहेकोमा अधिकृतस्तरका कर्मचारी संख्या १ हजार ३२३ रहेको देखिन्छ । यसबाट सवारीसाधन र अधिकृतस्तरका कर्मचारीबीचको अनुपात १:१.१९ देखिएको छ । सबैभन्दा बढी गृह मन्त्रालयमा ९० अधिकृतस्तरका कर्मचारीलाई १७४ सवारीसाधन उपलब्ध भई यस्ता अनुपात १:१.९३ रहेको र सबैभन्दा कम उर्जा जलस्रोत तथा सिंचाइ मन्त्रालयमा ७१ अधिकृतस्तरका कर्मचारीलाई ४६ सवारीसाधन उपलब्ध भई यस्तो अनुपात १:०.६५ रहेको देखियो । त्यसैगरी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा ९४ अधिकृतस्तर कर्मचारीलाई १५१ सवारीसाधन उपलब्ध भई यस्तो अनुपात १:१.६१ देखिएको छ भने महालेखापरीक्षकको कार्यालयमा २६७ अधिकृतस्तर कर्मचारीलाई ३७ सवारीसाधन उपलब्ध भई यस्तो अनुपात १:०.१४ देखिएको छ ।

यसबाट कर्मचारी र सवारीसाधनको वितरणमा असमानता देखिएकोले पहुँच र प्रभावको आधारमा सवारीसाधन आफ्नो अधिनमा राख्ने प्रवृत्तिको अन्त्य गरी जनशक्ति र कामको आश्यकताको आधारमा सवारीसाधन बढी भएको निकायबाट अन्य आवश्यक निकायमा सवारीसाधन हस्तान्तरणको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१२. **इन्धन तथा मर्मत खर्च** – महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट प्राप्त विवरण अनुसार २०७४।७५ मा इन्धनमा रु.२ अर्ब ४ करोड ५६ लाख र मर्मतमा रु.२ अर्ब ४२ करोड ९८ लाख समेत सरकारी सवारीसाधनको कुल सञ्चालन खर्च रु.४ अर्ब ४७ करोड ५४ लाख रहेको देखियो । सरकारी सवारीसाधनको कुल सञ्चालन खर्चमा इन्धन खर्च ४५.७१ र मर्मत संभार खर्चमा ५४.२९ प्रतिशत देखिएको छ । देशभर ३५ हजार २८० दुइ पाँगे सवारीसाधन र २१ हजार ९५ चार पाँगे सवारीसाधन दर्ता भएकोमा प्रति सवारीसाधन औषत इन्धन खर्च रु.३६,२८५।५८ र औषत मर्मत खर्च रु.४३,१००।६६ रहेको देखिन्छ । सिंहदरवारभित्र २२ मन्त्रालयको २०७४।७५ र २०७५।७६ को प्रथम चौमासिकको इन्धन तथा मर्मत खर्चलाई नमुना छनौट गरी परीक्षण गर्दा २०७४।७५ को प्रथम चौमासिकमा रु.३ करोड ३१ लाख ८ हजार इन्धन खर्च भएकोमा २०७५।७६ को सोही अवधिमा उक्त खर्च १.८६ प्रतिशतले घटी रु.३ करोड २४ लाख ९४ हजार खर्च भएको देखियो । त्यसैगरी मर्मत खर्चतर्फ सोही अवधिको खर्च रु.२ करोड ४० लाख ७१ हजारबाट १९.१० प्रतिशतले बढी रु.२ करोड ८६ लाख ६८ हजार भएको छ । प्रति महिना प्रति सवारीसाधन सबैभन्दा बढी इन्धन खर्च गर्ने ५ मन्त्रालयमा क्रमशः गृहले रु.९,३४९।- , स्वास्थ्य तथा जनसंख्याले रु.९,०४९।- , परराष्ट्रले रु.८,८०६।- , उर्जा, जलस्रोत तथा सिंचाइले रु.८,१४९।- र शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधिले रु.७,२३८।- खर्च गरेका छन् ।

प्रतिमहिना प्रति सवारीसाधन सबैभन्दा बढी मर्मत खर्च गर्ने ५ मन्त्रालयमा उर्जा, जलस्रोत तथा सिंचाइले रु.९,४७५।- , स्वास्थ्य तथा जनसंख्याले रु.८,८६३।- , भौतिक पूर्वाधार तथा यातायातले रु.८,५७९।- , रक्षाले रु.८,५७३।- र गृहले रु.८,२६१।- खर्च गरेका छन् । यसबाट इन्धन खर्चभन्दा मर्मत खर्च बढ्दै गएको देखिन्छ । पुराना सवारीसाधनलाई प्रक्रिया पुऱ्याई लिलाम नगरेको र मर्मत अभिलेख राखी मर्मत खर्चको विश्लेषण नगरी मर्मत वा नयाँ खरिद गर्ने सम्बन्धमा उचित निर्णय लिन नसक्दा मर्मत खर्चमा नियन्त्रण भएको देखिएन ।

१३. **आयोजनाका सवारी** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम ५७(४) मा जिन्सी मालसामान हस्तान्तरण गर्दा हस्तान्तरण फाराम भरी हस्तान्तरण गर्नुपर्ने र मालसामान बुझिलिने कार्यालयले हस्तान्तरण भई आएको मालसामान जिन्सी खातामा आमदानी बाँध्नुपर्ने व्यवस्था छ । नेपाल विद्युत प्राधिकरणको चमेलिया जलविद्युत आयोजनाको बिल अफ क्वान्टिटीजमा राखी निर्माण व्यवसायीबाट आयोजनाको प्रयोजनका लागि खरिद गरिएका बा.६च १०३० लगायतका ८ प्राडो गाडी ३ पूर्व प्रधानमन्त्री, १ पूर्व गृहमन्त्री, १ प्रधानमन्त्रीको सचिवालय र ३ गृह मन्त्रालयले विगतदेखि प्रयोग गर्दै आएकोमा नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को २०६६।१२।१७ लगायतको निर्णयबाट नेपाल विद्युत प्राधिकरणलाई विभिन्न मितिमा रु.६ करोड १७ लाख ८ हजार भुक्तानी गरी नेपाल सरकारको नाममा लैजाने निर्णय गरेकोमा निर्णय गरेको ९ वर्ष वितिसक्दा समेत नेपाल सरकारको नाममा प्राप्त भएको देखिएन । नेपाल विद्युत प्राधिकरणले उक्त सवारीसाधनहरूको लागत मूल्य प्राप्त गरिसकेपश्चात २०६७।६।६ देखि २०७५।१।२ सम्मका विभिन्न मितिमा सवारीसाधनको नामसारी गर्न यातायात व्यवस्था कार्यालय, एकान्तकुना, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय तथा गृह मन्त्रालयलाई पत्राचार गरेतापनि उक्त सवारीसाधन नेपाल सरकारको नाममा ल्याउन सम्बन्धित निकायले पहल गरेको देखिएन । उक्त सवारीसाधनमा प्राइभेट नम्बर प्लेट (रातो प्लेट) राखिएको, पूर्व विशिष्ट पदाधिकारी लगायतका व्यक्तिले प्रयोग गरेको देखिएको र गृह मन्त्रालयले प्रयोग गरेको बा.६च १०२५ नम्बरको प्राडो जीपको स्थितिसम्बन्धमा जानकारी नभएको गृह मन्त्रालयले जनाएको छ । ठूला आयोजनाको बोलपत्र सम्बन्धी कागजातमा नै महंगा सवारीसाधन राखी खरिद गर्ने र यस्ता सवारीसाधन उच्च पदस्थ व्यक्तिले प्रयोग गरी नेपाल सरकारको स्वामित्वमा समेत नल्याई जिन्सी खातामा आमदानी नबाँध्नुले एकातिर आयोजनाको लागत बढ्ने र अर्कोतिर सरकारी सम्पत्तिको दुरुपयोग भएको देखिन्छ ।

१४. **सार्वजनिक संस्थानका सवारीसाधन अयन्त्र प्रयोग** – नेपाल सरकारले जारी गरेको सवारीसाधन (सञ्चालन तथा मर्मत) सम्बन्धी निर्देशिका, २०७२ मा सवारीसाधनको सुविधा प्राप्त गरेको पदाधिकारीलाई नेपाल सरकारले तोकिएवमोजिम सवारीसाधन उपलब्ध गराउने उल्लेख छ । नेपाल

सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व रहेका संस्थान तथा विकास समितिहरूमा नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने सञ्चालक समितिका पदाधिकारीहरूले उक्त संस्थान तथा समितिबाट समेत सञ्चालकको सुविधाको हैसियतमा दोहोरो सवारीसाधन सुविधा लिएको देखिएको छ । यसरी सुविधा लिएका संस्थानमध्ये नेपाल विद्युत प्राधिकरणबाट उर्जा जलस्रोत तथा सिंचाइ मन्त्रालयमा बा.१३ च ५७९३ लगायतका ४ सवारीसाधन प्रयोग गरेको देखिएको छ । त्यसैगरी नेपाल दूरसञ्चार कम्पनी लिमिटेडका बा.६ च ८८३६ लगायतका २ जीप सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालयमा र एक जीप प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयले प्रयोग गरेको देखिएको छ । नेपाल आयल निगम लिमिटेडका बा.१.ब २१३७ लगायतका ४ जीप तथा कार उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयले प्रयोग गरेको छ । उक्त मन्त्रालयका पदाधिकारीले निगमबाट तीन जना चालक र मासिक ईन्धन सुविधा समेत लिएको देखिएको छ ।

मेलम्ची खानेपानी विकास समितिका ८ टोयोटा प्राडो ल्याण्डक्रुजर जीप र १ टोयोटा कोरोला कार गरी ९ सवारीसाधन अन्य निकायले प्रयोग गरेको देखियो । यसरी उक्त सवारीसाधन प्रयोग गर्ने निकायमा २ प्राडो जीप प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयले, ३ ल्याण्डक्रुजर जीप खानेपानी तथा सरसफाई मन्त्रालयले, १ प्राडो जीप शहरी विकास मन्त्रालयले, १ प्राडो जीप काठमाडौं उपत्यका विकास प्राधिकरणले, १ प्राडो जीप तत्कालीन क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालय, हेटौंडाले र १ टोयोटा कोरोला कार काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डले प्रयोग गरेका छन् । विशिष्ट पदाधिकारीलाई नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउने सवारीसाधनका अतिरिक्त आफूले प्रतिनिधित्व गर्ने अन्य संस्थान तथा विकास समितिबाट समेत सवारीसाधन प्राप्त गरी दुरुपयोग गरेको देखिएको छ ।

१५. **भी.भी.आई.पी. बुलेटप्रुफ कार** – नारायणहिटी दरबार सँग्रहालय, काठमाडौंबाट प्राप्त सवारीसाधनको अभिलेख अनुसार पूर्व राजपरिवारका सदस्यले प्रयोग गरेका ११ भी.भी.आई.पी. बुलेट प्रुफ कार सहित २६ सवारीसाधन रहेका छन् । उक्त भी.भी.आई.पी. बुलेट प्रुफ कारमध्ये १ चालु हालतमा रहेकोमा सम्माननीय उपराष्ट्रपतिको प्रयोजनको लागि २०७१।६।७ मा हस्तान्तरण गरेको र अन्य १० कार सामान्य सर्भिसिङ्ग, व्याट्री परिवर्तन, इन्जिन मर्मत गरी चल्न सक्ने, तर हाल चालु अवस्थामा नरहेकोमा ४ कार २०७१।६।७ मा नेपाली सेनालाई हस्तान्तरण गरिएको तथा ६ कार नारायणहिटी दरबार सँग्रहालयमा नै प्रयोगहीन अवस्थामा रहेको देखियो । उक्त सँग्रहालयमा रहेका बुलेटप्रुफ कारको मर्मत संभार गरी सञ्चालनमा ल्याउनुपर्ने देखिन्छ । नेपालमा विभिन्न समयमा हुने सार्क शिखर सम्मेलन, विमस्टेक शिखर सम्मेलन लगायतका विदेशी राष्ट्र प्रमुख तथा सरकार प्रमुख सम्मिलित हुने बैठकहरूमा भी.भी.आई.पी.लाई आवश्यक पर्ने बुलेटप्रुफ कारको अभाव भई अन्य देशबाट भाडामा ल्याई सवारी चलाउनु परेको देखिन्छ । सन २०१८ अगष्ट ३० र ३१ मा नेपालमा सम्पन्न विमस्टेकको चौथो शिखर सम्मेलनका लागि ४ बुलेटप्रुफ कार भाडामा लिइएको र भारत सरकारको सहयोगमा ५ यस्ता कार ल्याईएको थियो । उक्त कार तथा अन्य १० थान कार ३१ थान माइक्रोबस भाडामा लिई सवारी भाडा वापत रु.३६ लाख ८४ हजार भुक्तानी गरेको छ ।

१६. **रातो प्लेटका सवारीसाधन** – सवारी तथा यातात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा ९(२) मा सरकारी सवारीको पहिचानको लागि सो सवारीको अगाडि पछाडि सेतो प्लेटमा रातो अक्षर र अङ्कमा हुनुपर्ने व्यवस्था छ । कुनै कारणले सेतो नम्बर प्लेटका सवारीसाधन रातो नम्बर प्लेटको बनाउनु परेमा गृह मन्त्रालयले बढीमा एक वर्षका लागि स्वीकृति दिने गरेकोमा २०७१।७।६ मा गृह मन्त्रालयले अख्तियार दुरुपयोग अनुषन्धान आयोगका १२३ र अन्य निकायका ९ गरी १३२ सवारीसाधनलाई प्राइभेट नम्बर प्लेट (रातो) बनाउन स्वीकृति दिएकोमा सर्वोच्च अदालत र मातहत अदालतले १००, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयले ९ र परराष्ट्र मन्त्रालयले एक सरकारी सवारीसाधन रातो प्लेट बनाई प्रयोग गरेको पाईयो । गृह मन्त्रालयले स्वीकृति दिएको बाहेकका सरकारी सवारीसाधन अनधिकृत रूपमा रातो प्लेट बनाई प्रयोग गरेकोले उक्त सवारीसाधनको दुरुपयोग हुने देखिन्छ ।

१७. **सवारीसाधनको मापदण्ड** – नेपाल सरकारले जारी गरेको सवारीसाधन (सञ्चालन तथा मर्मत) सम्बन्धी निर्देशिका,२०७२ को दफा २(ग) मा सवारीसाधनको सुविधा पाएका पदाधिकारी भन्नाले केन्द्रीय निकायका नेपाल सरकारका राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणी र राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीका पदाधिकारीलाई सम्झनुपर्ने उल्लेख छ । दफा ३ मा विशिष्ट श्रेणीका पदाधिकारीलाई कार भए कम्तिमा १३०० सी.सी र जीप भए कम्तिमा २००० सी.सी को सवारीसाधन उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ । उच्च अदालत तथा जिल्ला

अदालतका न्यायाधीशहरूको पारिश्रमिक, सुविधा र सेवाका अन्य शर्तसम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा ७ मा भएको व्यवस्था अनुसार उच्च अदालतका मुख्य न्यायाधीश, उच्च अदालतका न्यायाधिश तथा जिल्ला अदालतका न्यायाधिशलाई झाइभरसहितको मोटर एक र क्रमशः मासिक एक सय, असी, र बहत्तर लिटर पेट्रोल तथा त्रैमासिक पाँच लिटर मोबिल दिने व्यवस्था छ । देशमा विगत तीन वर्षमा निम्नानुसार रु.१५ अर्ब ४४ करोड ७५ लाखका निम्नानुसारका १७ हजार ९१७ सवारीसाधन खरिद गरेकोमा कुन श्रेणीका लागि उक्त सवारीसाधन खरिद गरेको र हाल उक्त सवारीसाधनहरू प्रयोगको यथार्थ केन्द्रीय अभिलेख तयार गरेको देखिएन ।

आर्थिक वर्ष	वस	मिनी वस ट्रक	केन डोजर	कार, जीप	पिक अप	माईक्रो वस	मोटर साईकल	टेक्टर	अन्य	खरिद लागत (रकम रु लाखमा)
२०७२/०७३	२	१	१३६	८२६	११०		१८६६	१७	१६	२,२१,९८
२०७३/०७४	३३	७०	९०	७७३	७८		५४०४	२०	२६	६,६५,०१
२०७४/०७५	१४	१८	३४५	५१७	५०७	५	६९०९	१०७	३०	६,५७,७६
जम्मा	४९	८९	५७१	२११६	६९५	५	१४१७९	१४४	७२	१५,४४,७५

१८. **स्थानीयतहमा सवारीसाधन खरिद** - यो वर्ष विभिन्न स्थानीय तहले १ हजार ८७८ गाडी तथा मोटरसाइकल खरिदमा रु.१ अर्ब १८ करोड ५५ लाख ६९ हजार खर्च गरेका छन् । गाडी खरिद स्थानीय तह प्रमुख र उप-प्रमुख एवम् मोटरसाइकल वडा अध्यक्ष र कर्मचारीको लागि खरिद भएको छ । सवारीसाधन खरिद नगरेका स्थानीय तहले भाडा रकम तय गरी गाडी प्रयोगको सम्भौता गरेको अवस्था छ । सवारीसाधन खरिदबाट व्यवस्था भएको समानीकरण अनुदानमा थप व्ययभार पर्न गएको स्थिति छ ।

१९. **इन्धन र मर्मत खर्चमा विविधता** - सवारीसाधन सञ्चालन तथा मर्मतसम्बन्धी निर्देशिका, २०७२, तथा अर्थ मन्त्रालयको कार्य सञ्चालन निर्देशिका, २०७० बमोजिम मासिक रुपमा विशिष्ट श्रेणीलाई १२५ लिटर, रा.प प्रथम श्रेणीका कर्मचारीलाई १०० लिटर तथा मोटरसाइकललाई मासिक १० लिटर इन्धन उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ । सरकारी कार्यालय र सुविधा प्राप्त गर्ने पदाधिकारीको सवारीसाधनका लागि विभिन्न निकायमा फरक फरक दरमा इन्धन र मर्मत खर्च भुक्तानी गरिँदै आएको छ । प्राप्त विवरण अनुसार विशिष्ट श्रेणीका पदाधिकारीलाई महालेखापरीक्षकको कार्यालयले ७५ लिटर, खानेपानी मन्त्रालय, भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात र अर्थ मन्त्रालयले १०० लिटर, रक्षा मन्त्रालयले १२० लिटर महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले १०० लिटर इन्धन उपलब्ध गराएको छ । राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीका कर्मचारीलाई महालेखापरीक्षकको कार्यालयले ७५ लिटर, खानेपानी मन्त्रालयले ७२ लिटर, भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात ७० लिटर, अर्थ मन्त्रालयले ८० लिटर रक्षा मन्त्रालयले ८० लिटर महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय ७२ लिटर इन्धन दिएका छन् । राजपत्राङ्कित द्वितीय कर्मचारीलाई खानेपानी मन्त्रालयले ६५ लिटर, भौतिक पूर्वाधार तथा यातायातले ६५ लिटर, अर्थ मन्त्रालयले ४० लिटर रक्षा मन्त्रालयले ४० लिटर महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले प्राईभेट मोटरसाइकल चढ्ने उपसचिव र शाखाअधिकृतलाई मासिक ८ लिटर पेट्रोल दिने गरेको पाईयो । पूँजीगत बजेट बढी भई कन्टेन्जेन्सी खर्च लेख्ने कार्यालयमा इन्धन र मर्मतमा अत्यधिक खर्च हुने देखिएकोछ ।

२०. **विद्युतीय सवारी** - हाल विश्वभर कार्वन उत्सर्जन नगर्ने सवारीसाधनको माग र आवश्यकता बढिरहेको छ । विकसित राष्ट्रहरू र छिमेकी राष्ट्रले समेत सन् २०३० पछि पेट्रोलियम पदार्थबाट चल्ने सवारीसाधनको उत्पादन बन्द गर्ने र सन् २०५० पछि प्रयोग नै नगर्ने गरी घोषणा गरिसकेको छन् । नेपालले समेत विद्युतीय सवारीसाधनको प्रवर्द्धनका लागि भन्सार छुट लगायत केही सरकारी निकायमा विद्युतीय सवारीको प्रयोगलाई प्रवर्द्धन र नमूनाका रुपमा अगाडि लगाएका छन् । देशमा पेट्रोलियम पदार्थको अभावको कारण भुक्तानी सन्तुलनमा असर परिरहेको, रेमिटेन्सबाट भित्रिएको वैदेशिक मुद्रा पेट्रोलियम पदार्थको आयातमा खर्च भैरहेको, वर्षेनी ठूलो संख्यामा सवारीसाधन आयात भैरहेको, सबै विभिन्न विद्युत गृहको निर्माण पश्चात निकट भविष्यमा विद्युतीय उर्जा बचत हुने अवस्था देखिएकोमा समेत नेपाल सरकारले विद्युतीय सवारीसाधन खरिदमा जोड दिएको छैन ।

२१. **आवश्यकताको पहिचान** - संघीय तथा प्रदेश सरकार र स्थानीय तह अन्तर्गतका सरकारी निकायमा चारपाइग्रे र दुई पाइग्रे सवारीसाधन प्रयोगमा रहेका छन् । दरबन्दी संख्या, कार्यालय रहने स्थान, कार्यालयको प्रकृति र कार्यवोभ नेतृत्व गर्ने पदाधिकारीको श्रेणी लगायतका पक्षहरू बिचार गरी सवारीसाधनको आवश्यकता निर्धारण गरी बजेट व्यवस्था गर्नुपर्नेमा सो गरेको छैन । निकायगत विभेद देखिने गरी दाताको सहयोगमा सञ्चालित आयोजना/कार्यक्रममा तल्लो तहसम्म पनि चार पाँगे

सवारीसाधन पुग्ने गरी खरिद गर्ने गरेको छु भने कतिपय कार्यालयमा अत्यावश्यक सवारीसाधन समेत उपलब्ध हुने गरेको छैन । निर्वाचन आयोगले २०७४।७५ मा ६३ जीप, कार खरिद गरेकोमा २५ अन्य कार्यालयलाई पठाएको छ । संसद सचिवालयमा जीप, कार समेत ९३ रहेकोमा सभामुख, उपसभामुख, संसदीय समितिका सभापति समेत २३ जनाले ३६ र कर्मचारी र निजी सचिव समेतले २४ सवारीसाधन प्रयोग गरी ३३ सवारीसाधन बढी देखिएको छ ।

२२. **सवारी हस्तान्तरण** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम ५७(४) मा जिन्सी मालसामान हस्तान्तरण व्यवस्था छ । गृह मन्त्रालयले ३३ जीप, कार हस्तान्तरण नगरी अन्य कार्यालयमा पठाएको छ । सडक विभागले पिकअप ४ जीप २ समेत ६ सवारीसाधन अन्य कार्यालय आयोजनाबाट ल्याई प्रयोग गरेको भए तापनि हस्तान्तरण गरी विभागले आम्दानी जनाएको छैन । स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले जीप १ र कार २ सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागबाट प्राप्त गरेकोमा विधिवत हस्तान्तरण लिई आम्दानी बाँधेको छैन । जलश्रोत तथा सिंचाइ मन्त्रालयले महाकाली सिंचाइ आयोजना को १ जीप सिंचाइ तथा जलश्रोत व्यवस्थापन आयोजनाबाट ४ जीप र सिंचाइ विभागबाट २ जीप समेत ७ जीप हस्तान्तरण बेगर प्रयोग गरेको छ भने ४ जीप तथा कार हस्तान्तरण फाराम बेगर अन्य निकायमा पठाएको छ ।
२३. **ट्राफिक व्यवस्थापन** – सरकारी सवारीसाधन खरिद मात्र नगरी विद्यमान सवारीसाधनको उचित व्यवस्थापन समेत हुनुपर्दछ । सिंहदरबार लगायत देशका सरकारी कार्यालयहरूमा सवारीसाधनको पार्किङ तथा ट्राफिक व्यवस्थापन कार्यमा ध्यान नदिँदा समय समयमा ट्राफिक जाम हुने स्थिति छ । सिंहदरबारमा सबै गेट व्यवस्थित नभएको र सिंहदरबारभित्र के कति संख्यामा सवारीसाधन प्रवेश गर्दछन् र त्यसको पार्किङ कहाँ गर्ने भन्ने अनिश्चितता छ ।
२४. **सवारी रुट** – सरकारी सवारीसाधनको प्रयोग अधिकतम लाभ र नतिजामूलक तवरबाट सञ्चालन गर्नुपर्दछ । सरकारी कार्यालयहरू रहेको स्थान फरक फरक रहेतापनि सो का प्रयोगकर्ता समेत फरक फरक स्थानमा बसोबास गरे तापनि पुग्ने स्थानमा समानता भएका कर्मचारीका लागि एकीकृत सवारी सञ्चालन, सिंहदरबारमा सञ्चालन भैरहेको छ ।
२५. **पूर्व पदाधिकारीको सवारी सुविधा** – सर्वोच्च अदालत, संवैधानिक निकाय, नेपाल सरकारले नियुक्त भएका पदाधिकारी तथा सांसदलाई सरकारी निर्णयबाट सवारी सुविधा उपलब्ध गराउने गरेको छ । पूर्व प्रधान न्यायाधिश १३, पूर्व प्रधानमन्त्री ४, भुटानी मानवअधिकारकर्मी १, पूर्व मन्त्री १ र पूर्व सांसद १ समेत २१ लाई मन्त्रिपरिषद्को निर्णयबाट सवारीसाधन उपलब्ध गराएको छ । एकीकृत रूपमा सवारी सुविधा प्राप्त गर्ने पदाधिकारीको नामनामेसी विवरण निकायगत रूपमा अभिलेख रहेको छैन । पूर्व पदाधिकारीलाई दिइने सुविधामा एकरूपता नभएको, उपलब्धताका आधारमा सवारीसाधनको स्तरमा विविधता रहेको, इन्धन र मोबिलको खर्च भुक्तानीमा मापदण्ड र तरिका फरक फरक रहेको देखिन्छ ।
२६. **बीमा** – सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन २०४९ दफा १४८(१) मा सवारी धनीले सवारीको बीमा गराउनुपर्ने तथा सोही ऐनको दफा १५२(१) मा तेस्रो पक्षको बीमा गराउनुपर्ने उल्लेख छ । तर नेपाल सरकारको निकायहरूले बीमा गराएको देखिएन । निकायहरूको सवारीसाधन र तिनको बीमा स्थिति निम्नबमोजिम रहेको छः

क्र. सं.	निकायको नाम	कुल सवारीसाधनको संख्या	बीमा गरेको संख्या	बीमा नगरेको संख्या	बीमा नगरेको प्रतिशत
१	महालेखापरीक्षकको कार्यालय	३७	३७	०	०
२	अर्थ मन्त्रालय	७०	६९	१	१.४२
३	न्याय परिषद सचिवालय	१२	१०	२	१६.६७
४	प्रहरी प्रधान कार्यालय	३३७१	२७३६	६३५	१८.८४
५	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	२८	१६	१२	४२.८६

बीमा नगरेको सवारीको दर्ताको प्रमाणपत्र नवीकरण नहुने र तेस्रो पक्ष बीमा नगराई चलाएको सवारी दुर्घटनाग्रस्त भई तेस्रो पक्ष वा निजी सम्पत्ति नोक्सान भएमा नोक्सानीको क्षतिपूर्ति बापत थप व्ययभार सिर्जना गर्दछ । तर सरकारी कार्यालयले नै सवारीसाधनको बीमा नगराउनु मनासिव होइन ।

२७. **निर्देशिका कार्यान्वयन** – नेपाल सरकारले आफैँ सवारीसाधन चलाउन चाहने राजपत्राङ्कित विशिष्ट तथा प्रथम श्रेणीका पदाधिकारीलाई सवारीसाधन सहित इन्धन, मर्मत र सवारी चालक खर्च एकमुष्ट उपलब्ध गराई सरकारी सवारीसाधन सञ्चालनमा मितव्ययिता ल्याउने उद्देश्यले सवारीसाधन (सञ्चालन तथा मर्मत) सम्बन्धी निर्देशिका, २०७२ कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । लेखापरीक्षणको लागी प्राप्त विवरण अनुसार तीन निकायका दश राजपत्राङ्कित विशिष्ट र प्रथम श्रेणीका कर्मचारीले आफैँ सवारीसाधन सञ्चालन गरी इन्धन, मर्मत र सवारी चालक खर्च समेत आफैँले लिने गरेका छन् । अपेक्षित रूपमा उक्त नीति कार्यान्वयन हुन सकेको देखिएन ।

परिच्छेद -३ सुभाव तथा निष्कर्ष

२८. **सुभाव** – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोराहरु सुधारका लागी निम्नबमोजिम सुभाव प्रस्तुत गरिएको छः
- २८.१. **एकीकृत अभिलेख** – सवारीसाधन सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका लागि छुट्टै निकाय स्थापना गर्ने र सोही निकायले राज्यको सवारीसाधन नीति, सवारीसाधन खरिद, वितरण, सञ्चालन, अनुगमन, नियन्त्रण र अभिलेख राख्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ । सवारीसाधनको अवस्था र मूल्य खुल्ने एकीकृत अभिलेख तालुक निकायले तयार गरी नेपाल सरकारको सवारी साधन व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।
- २८.२. **सवारीसाधन र कर्मचारी अनुपात** – कर्मचारी र सवारीसाधनको वितरणमा असमानता देखिएकोले पहुँच र प्रभावको आधारमा सवारीसाधन आफ्नो अधिनमा राख्ने प्रवृत्तिको अन्त्य गरी जनशक्ति र कामको आवश्यकताको आधारमा सवारीसाधन बढी भएको निकायबाट अन्य आवश्यक निकायमा सवारीसाधन हस्तान्तरणको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- २८.३. **इन्धन तथा मर्मत खर्च** – इन्धन खर्च नियन्त्रण गर्न हरेक पेट्रोल पम्पमा ई-बिलिङ्ग लागु गरी उक्त बिलको आधारमा यथार्थ इन्धन खपतको भुक्तानी गर्ने र मर्मततर्फ सवारीसाधनको खरिद व्यवस्थापन गर्दा नै बोलपत्र सम्बन्धी कागजातमा वारेन्टी पिरियडलाई बढाउने, वारेन्टी पिरियड पश्चात हुने आवधिक मर्मतको तालिका लिई सोहीबमोजिम आधिकारिक वर्कसपमा मात्र मर्मत गर्ने गराउने, उपत्यकामा सरकारी सवारीसाधनको मर्मत र इन्धन नियन्त्रण गर्न छुट्टै मर्मत केन्द्रको स्थापना गरी बढी खर्च गर्ने निकायमाथि नियन्त्रण गर्नुपर्ने देखिन्छ । सरकारी सवारीसाधन खरिद तथा व्यवस्थापन सम्बन्धमा छुट्टै निकाय गठन गरी सवारीसाधन खरिद तथा व्यवस्थापन चुस्त दुरुस्त बनाउनुपर्दछ ।
- २८.४. **आयोजनाका सवारी** – आयोजनाको बिल अफ क्वान्टिटीजमा सवारी साधन राखी खरिद गर्ने कार्यमा नियन्त्रण हुनुपर्दछ । साविकमा यसरी खरिद गरिएका सवारीसाधनहरु आयोजनाकै प्रयोजनमा प्रयोग गर्नुपर्ने साथै निर्माण व्यवसायीबाट आयोजनाको प्रयोजनका लागि खरिद गरिएका सवारीसाधन अन्य निकायका उच्च पदाधिकारीले प्रयोग गर्ने प्रचलनमा नियन्त्रण गरिनुपर्दछ । विद्युत प्राधिकरणबाट उच्च पदस्थ पदाधिकारीले लगेका ८ सवारीसाधनलाई नेपाल सरकारको नाममा दर्ता गरी सम्पत्तिको संरक्षण र नियन्त्रण गर्नुपर्दछ ।
- २८.५. **सार्वजनिक संस्थानका सवारीसाधन अयन्त्र प्रयोग** – नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने सञ्चालक समितिका पदेन पदाधिकारीलाई यस्तो सुविधा उपलब्ध गराउने प्रचलन अन्त्य गर्नुपर्ने र यसरी सुविधा लिएका सबै संस्थान र विकास समिति तथा स्वायत्त निकायका सवारीसाधन सम्बन्धित निकायलाई फिर्ता गर्नुपर्ने देखिन्छ । नेपाल सरकारबाट सवारीसाधन सुविधा लिइसकेका पदाधिकारीले पुनः अन्य निकायबाट सवारीसाधन लिने र त्यस्तो पदाधिकारीलाई थप सवारीसाधन दिने दुवै पक्षलाई कारवाही गरिनुपर्दछ ।
- २८.६. **भी.भी.आई.पी. बुलेटप्रुफ कार** – नारायणी सग्रहालयमा रहेका बुलेटप्रुफ कारको मर्मत संभार गरी सञ्चालनमा ल्याउनुपर्ने देखिन्छ ।
- २८.७. **रातो प्लेटका सवारीसाधन** – गृह मन्त्रालयले स्वीकृति दिएको बाहेकका सरकारी सवारीसाधन अनधिकृत रूपमा रातो प्लेट बनाई प्रयोग गरेकोले उक्त सवारीसाधनको दुरुपयोग हुने सक्ने देखिन्छ । उक्त

सवारीसाधनहरुको रातो नम्बर प्लेट खारेज गरी सरकारी नम्बर प्लेटमा रुपान्तरण गर्ने र यस्तो क्रियाकलाप नियन्त्रण गर्नुपर्दछ । आधिकारिक स्वीकृति बेगर सेतो नम्बर प्लेटलाई रातो नम्बर प्लेटमा परिणत गरी सवारीसाधन प्रयोग गर्नेलाई कारबाही गरिनुपर्दछ ।

- २८.८. **सवारीसाधनको मापदण्ड** – सवारीसाधनको खरिद, वितरण तथा सञ्चालनलाई प्रभावकारी बनाउन सबै निकाय सबै तहका लागि मापदण्ड निर्धारण गर्नुपर्ने र सवारीसाधन खरिद गर्न केन्द्रीय नियन्त्रण हुनुपर्ने देखिन्छ ।
- २८.९. **स्थानीयतहमा सवारीसाधन खरिद** –स्थानीयतहको समानीकरण अनुदानमा थप व्ययभार पर्न गएकोले अन्य सरकारी निकायबाट सवारीसाधन व्यवस्था नभएमा मात्र स्थानीयतहबाट खरिद गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- २८.१०. **इन्धन र मर्मत खर्चमा विविधता** – सवारीसाधन सञ्चालन तथा मर्मत सम्बन्धी निर्देशिका, २०७२ अनुसार इन्धन र मर्मत खर्चमा एकरूपता कायम गरी मितव्ययी बनाइनुपर्दछ ।
- २८.११. **विद्युतीय सवारी** – विद्यमान सवारीसाधनलाई हटाई स्वच्छ सवारीसाधनको प्रयोगमा जोड दिनुपर्ने तथा विद्युतीय सवारीसाधन सञ्चालनका लागि आवश्यक पूर्वाधार निर्माणमा नेपाल सरकारले तत्काल क्रियाशिलता देखाउनुपर्दछ ।
- २८.१२. **आवश्यकताको पहिचान** – माग मूल्याङ्कन र औचित्यका आधारमा आवश्यकताको पहिचान गरी सवारीसाधन खरिद तथा उपयोग गरिनुपर्दछ ।
- २८.१३. **सवारी हस्तान्तरण** – सवारीसाधन हस्तान्तरण फाराम भरी लिने दिने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- २८.१४. **ट्राफिक व्यवस्थापन** – सरकारी निकायहरुमा सुरक्षा जाँच, पार्किङ्ग र प्रवेश तथा बहिर्गमनको अवस्थालाई व्यवस्थित तथा आधुनिक गरी आधुनिक सवारीसाधन पार्किङ्ग स्थल बनाउनुपर्दछ ।
- २८.१५. **सवारी रुट** – सरकारी सवारीसाधनको प्रयोग अधिकतम लाभ र नतिजामूलक तवरबाट सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- २८.१६. **पूर्व पदाधिकारीको सवारी सुविधा** – एकीकृत रूपमा सवारी सुविधा प्राप्त गर्ने पदाधिकारीको नामनामेसी विवरण निकायगत रूपमा अभिलेख राखी सरकारी सवारीसाधन सम्बन्धमा सुविधा प्राप्त गर्ने तह, श्रेणी र पदाधिकारीको स्पष्ट व्याख्या सहित मापदण्ड ल्याउनुपर्दछ ।
- २८.१७. **बीमा** – बीमा नगरेको सवारीको दर्ताको प्रमाणपत्र नवीकरण नहुने र तेस्रो पक्ष बीमा नगराई चलाएको सवारी दुर्घटनाग्रस्त भई तेस्रो पक्ष वा निजी सम्पत्ति नोक्सान भएमा नोक्सानीको क्षतिपूर्ति बापत थप व्ययभार सिर्जना गर्दछ । त्यसैले सम्भाव्य क्षति बापत पर्नसक्ने व्ययभारमा कमी ल्याउन समेत सवारीसाधन तथा तेस्रो पक्षको बीमा गर्न निकायको ध्यानजानु आवश्यक छ ।
- २८.१८. **निर्देशिका कार्यान्वयन** – सवारीसाधन मर्मत तथा सञ्चालनसम्बन्धी निर्देशिका अनिवार्य रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । आवश्यक ठहरे निर्देशिका परिमार्जन गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिएको छ ।
२९. **निष्कर्ष** – सरकारी सवारीसाधन खरिद, वितरण, मर्मत, इन्धन र अन्य व्यवस्थापनका लागि वर्षेनी राज्यको ठूलो रकम खर्च भएको देखिन्छ । सरकारी सवारीसाधन खरिद, वितरण, मर्मत, इन्धन जस्ता व्यवस्थापकीय क्षेत्रमा ठोस ऐन, नियम र नीति अवलम्बन नगर्नाले यस्ता साधनहरुको व्यवस्थापनबाट राज्यले अपेक्षित उपलब्धि लिनसकेको छैन । सवारीसाधनको लागि बजेट विनियोजनमा बस्तुपरक आधारहरु अवलम्बन नगरिनु, आवश्यकताभन्दा पनि बजेटको आधारमा त्यस्ता साधन खरिद गरिनु, पहुँचका आधारमा र तजबिजी आधारमा सरकारी सवारीसाधन वितरण गरिनु, मर्मत र इन्धनपनि यथार्थपरक नभै उपलब्ध स्रोत साधन सक्ने हिसाबले खर्चिनु, आफैले सरकारी साधन चलाउन नीति पनि पूर्णतः कार्यान्वयन नगरिनु, लिलाम विक्री समेत प्रतिफलमूखी र ठीक समयमा नगरिनु जस्ता कारणहरुले सरकारी सवारीसाधन व्यवस्थापन मितव्ययी, कार्यदक्ष र प्रभावकारी ढङ्गले अघि बढ्न सकेको छैन । सरकारी सवारीसाधनसँग अनेकौँ विसंगतिहरु गाँसिएका देखिन्छन् । त्यस्ता विकृति र विसंगतिहरु समयमै निराकरण नगर्ने हो भने अन्ततः गतवा यसले देशलाई प्रतिकूल असर पर्ने स्थिति छ ।

सरकारी र सार्वजनिक जग्गाको उपयोग तथा संरक्षण

परिच्छेद १, परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – भूमिको उत्पादनशिलता, प्रकृति तथा वातावरणीय सन्तुलन समेतका आधारमा नियमन र व्यवस्थापन गर्दै त्यसको समुचित उपयोग गर्ने राज्यको नीति रहको छ। नेपाल सरकार कार्य विभाजन नियमावली, २०७४ अनुसार भूमि नीति, कानून, मापदण्ड र नियमन गर्ने, भूमिको उपयोग क्षमता र उपयुक्तताको नक्साङ्कन गर्ने, निजी, सरकारी, गुठी, सामुदायिक तथा सार्वजनिक जग्गाको राष्ट्रिय अभिलेख व्यवस्थापन तथा संरक्षण गर्ने र राष्ट्रिय भू-सूचना प्रणाली तथा भौगोलिक सूचना पूर्वाधार स्थापना गर्ने आदि कार्यको लागि भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालयलाई जिम्मेवार बनाएको छ। मुलुकी ऐन, १९९० देखि भू उपयोग नीति २०७२ सम्म भूमिको अभिलेख, संरक्षण र उपयोग सम्बन्धमा दर्जनौं नीतिहरू बनेको अवस्था छ। शासकीय संरचनामा भएको परिवर्तनसँगै सार्वजनिक तथा सरकारी जग्गाको संरक्षण तथा सोको उपयोग सम्बन्धमा जिम्मेवार निकाय तथा तहहरूबीच स्पष्ट कार्यविभाजन सहित दायित्व बोध हुन आवश्यक छ। सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको संरक्षणका सम्बन्धमा सम्बद्ध निकायहरूमा देखिएको अन्यौल र कमजोर अभिलेख व्यवस्थापन नै यसका प्रमुख चुनौतिहरू हुन्। यस सम्बन्धमा मौजूदा नीतिहरूको कार्यान्वयनको प्रभावकारिता अध्ययन गर्न सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको उपयोग स्थितिको मूल्याङ्कन गर्नु जरुरी देखिएको छ।

प्रमुखकार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- जग्गाको अभिलेख,
- जग्गाको उपयोग,
- जग्गाको संरक्षण,

२. **निकायको परिचय** – भूमि नीति, कानून, मापदण्ड र नियमन गर्ने केन्द्रीय निकायको रूपमा भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय रहेको छ। भूमिको प्रकृति अनुसारको लगत अभिलेख तयारी तथा व्यवस्थापन गर्ने र जग्गा प्रशासन सञ्चालन गर्ने प्रयोजनको लागि ११४ मालपोत कार्यालय र २१ भूमिसुधार तथा मालपोत कार्यालय स्थापना भएका छन् भने जग्गासम्बन्धी नाप नक्सा तयार गर्ने तथा नियन्त्रण विन्दु स्थापनासम्बन्धी कार्य गर्ने र सोको नियमन तथा नीति निर्माणको लागि नापी विभाग तथा कार्य सञ्चालन तहमा १३३ नापी कार्यालयको स्थापना भएका छन्।

३. **निकायहरूको कार्य विभाजन** – सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको संरक्षण, उपयोग तथा अभिलेख व्यवस्थापनमा संलग्न निकायहरूको कार्य विभाजन निम्नानुसार छन्:

प्रमुख कार्यहरू	निकायको नाम	कार्यहरू	सम्बद्ध नीतिगत व्यवस्था
नीति निर्माण	भूमि व्यवस्था सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय	भू उपयोग, नीति, कानून, मापदण्ड र नियमन	नेपाल सरकार कार्यविभाजन नियमावली, २०७४।
अभिलेख व्यवस्थापन	भूमि सुधार तथा व्यवस्थापन विभाग	सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको राष्ट्रिय अभिलेख व्यवस्थापन	नेपाल सरकार कार्यविभाजन नियमावली, २०७४।
	नापी विभाग	भू उपयोग क्षमता र उपयुक्तताको नक्सांकन गर्ने र नियन्त्रण विन्दु स्थापना गरी नाप सम्बन्धमा केन्द्रीय अभिलेख व्यवस्थापन	नेपाल सरकार कार्यविभाजन नियमावली, २०७४।
	भूमिसुधार तथा मालपोत कार्यालयहरू	आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्रको नाप नक्सा भएको सरकारी जग्गाको अभिलेख व्यवस्थापन	मालपोत ऐन, २०३४।
	नापी कार्यालयहरू	आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्रको सरकारी जग्गाको नाप नक्साको संरक्षण र व्यवस्थापन	जग्गा नापजाज ऐन, २०१९।
संरक्षण	भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय र भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन विभाग	सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको संरक्षण र व्यवस्थापन	नेपाल सरकार कार्यविभाजन नियमावली, २०७४।
	मालपोत कार्यालय र भूमि सुधार तथा मालपोत कार्यालयहरू।	सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको संरक्षण	मालपोत ऐन, २०३४।
	जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरू	आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्रको सार्वजनिक जग्गाको संरक्षण	स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८।
	स्थानीय तहहरू	आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्रको सार्वजनिक जग्गाको संरक्षण	स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४।

उपयोग	नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषद, भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय, क्षेत्रगत मन्त्रालयहरू, तथा मालपोत कार्यालयहरू ।	नीति निर्माण, लिज व्यवस्थापन, लिज रकम सकलन तथा उपयोग अवस्थाको अभिलेख व्यवस्थापन	सकारी जग्गा लिजमा उपलब्ध गराउने सम्बन्धी कार्यनीति, २०७१ तथा मालपोत ऐन, २०३४ ।
-------	--	---	--

४. नीतिगत एवं कानूनी व्यवस्था

४.१. विषयसँग सम्बन्धित कानून तथा निर्देशिका

ऐन

- भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१
- मालपोत ऐन, २०३४
- जग्गा नापजाँच ऐन, २०१९
- भूमि प्रशासन ऐन, २०२४
- मुलुकी ऐन, २०२०
- आयकर ऐन, २०५८

नीति, नियमावली, निर्देशिका

- भू उपयोगनीति, २०७२
- मालपोत नियमावली, २०३६
- भूमि सम्बन्धी नियमहरू, २०२१
- कित्ता नापी कार्यविधि, २०६०
- जग्गा प्रशासन निर्देशिका, २०५८
- भूमि व्यवस्थापन सुदृढिकरण कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०६७
- सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गा दर्ता तथा लिजमा उपलब्ध गराउने सम्बन्धी कार्यनीति, २०७१
- नेपाल सरकार कार्यविभाजन तथा कार्य सञ्चालन नियमावली, २०७४

४.२. निकायसँग सम्बन्धित चौधौँ योजना (२०७३/७४ देखि २०७५/७६) ले लिएका रणनीति एव कार्यनीति

- अनधिकृत, अनियन्त्रित तथा अव्यवस्थित बस्ती विकासमा रोक लगाइने र असुरक्षित बस्तीलाई सुरक्षित बसोबास हुने व्यवस्था गरिने ।
- भूमिनीति र भूउपयोग ऐन तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिने ।
- भूउपयोग नक्सा, तथ्याङ्क र भूउपयोग योजना तयार गरिने ।
- मालपोत र नापी कार्यालयहरूको सञ्जालीकरण गरी एकीकृत केन्द्रीय भू-सूचना प्रणालीको विकास गरिने ।
- नवीनतम प्रविधिको उपयोग गरी नक्सा तथा भौगोलिक सूचनाहरू तयार तथा अद्यावधिक गरिने ।
- आधुनिक प्रविधियुक्त दक्ष जनशक्ति विकास गरी भूमि व्यवस्थापन सेवा क्षेत्रलाई विशिष्ट वैज्ञानिक पेशाको रूपमा स्थापित तथा विकास गरिने ।
- भूमि प्रशासनसम्बन्धी सम्पूर्ण सेवाहरू सरलीकृत, सूचना प्रणालीमा आधारित, विकेन्द्रित र एकद्वार प्रणालीबाट प्रदान गरिने ।

४.३. मध्यमकालीन खर्च संरचना (२०७५/७६-२०७७/७८) मा भएका व्यवस्था – यसमा सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गा संरक्षणको स्थिति मूल्यांकन सम्बन्धमा भएका मुख्य व्यहोराहरू यसप्रकार छन्:

- चौधौँ योजनाको अवधिमा सरकारी सार्वजनिक जग्गाको अभिलेख व्यवस्थित भएको हुने भनि उपलब्धको सूचक तोकिएको छ ।

४.४. पन्ध्रौँ योजना (२०७६/७७ – २०८०/८१) आधारपत्रले लिएका रणनीति तथा कार्यनीति – यसमा सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गा संरक्षणको स्थिति मूल्यांकन सम्बन्धमा भएका मुख्य व्यहोराहरू यसप्रकार छन्:

- भू उपयोग नीति अनुसार भूमिको वर्गिकरण गरी आवश्यकता अनुसार नक्सा डाटा तयार गर्ने ।
- अनौपचारिक भूसम्बन्धको पहिचान, सत्यापन तथा विस्तृत अभिलेख तयार गरी भूमिहिन, सुकुम्बासी र अव्यवस्थित बसोबासीको व्यवस्थित बसोबास र जीविकोपार्जनको कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

- प्रत्येक प्रदेशमा नापनक्सा निर्देशनालय गठन गरी सम्पूर्ण सरकारी, सार्वजनिक, सामुदायिक तथा गुठी जग्गाको यकिन अभिलेख तयार गरी सुरक्षित गर्ने ।
- ४.५. **आर्थिक वर्ष २०७४।७५ को बजेटको व्यवस्था** – भू उपयोग नीतिको कार्यान्वयनको लागि कानून बनाई लागू गरिने र उपयोगको आधारमा भूमिको वैज्ञानिक ढङ्गले जुन प्रयोजनको लागि छुट्याइएको हो सोही प्रयोजनमा मात्रै प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था गर्ने उल्लेख छ ।

भौगर्भिक बनौट, प्रकृति र क्षमताको आधारमा भूमिको वर्गीकरण गरिने, आगामी ३ वर्षभित्र सबै जिल्लाको भूउपयोग नक्सा तयार गर्ने, भूउपयोग नक्सा तयार भएका जिल्लाहरूमा जग्गाको वर्गीकरणसम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयनमा ल्याईने, एक प्रयोजनको लागि वर्गीकरण गरिएको भूमि अर्कै प्रयोजनमा प्रयोग गर्न निषेध गरिने भनी २०७३।७४ को बजेट वक्तव्यमा भनिएको थियो भने यसै बजेटले सरकारी एवं सार्वजनिक र गुठी जग्गामा भएको अतिक्रमण रोकन, अव्यवस्थित बसोबास र सुकुम्बासी समस्याको समाधान गर्न २ वर्षको कार्यअवधि तोकेर व्यवस्थित बसोबास आयोग गठन गरिने उल्लेख छ । ३९ मालपोत तथा नापी कार्यालयहरूबाट जग्गा प्रशासनसम्बन्धी सेवालार्ई अनलाईन मार्फत प्रवाह गरिने घोषणा गरिएको छ ।

परिच्छेद – २

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र, पद्धति

५. **उद्देश्य** – सार्वजनिक तथा सरकारी जग्गाको उपयोगको कार्यमूलक लेखापरीक्षण सम्बन्धमा निम्नानुसार उद्देश्य निर्धारण गरिएको छः

- सार्वजनिक तथा सरकारी जग्गाको अभिलेख अध्यावधिक रहे नरहेको सुनिश्चित गर्नु,
- सार्वजनिक तथा सरकारी जग्गाको संरक्षण, उपयोग र अतिक्रमणको स्थिति अध्ययन गर्नु,

६. **क्षेत्र** – अध्ययनको क्रममा भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय, भूमि व्यवस्था तथा अभिलेख विभाग, नापी विभाग उपत्यकास्थित मालपोत तथा नापी कार्यालयहरू कलंकी, डिल्लीबजार, चावहिल र उपत्यकाबाहिरका मालपोत तथा नापी कार्यालयहरू सिन्धुपाल्चोक र हुम्ला लगायतका सम्बन्धित मन्त्रालय र अन्तर्गतका कार्यालयहरूलाई लेखापरीक्षण क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ ।

७. **पद्धति** – लेखापरीक्षण ऐन, २०४८, कार्यमूलक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, २०६९ र महालेखापरीक्षकको कार्यालयको वार्षिक लेखापरीक्षण योजनाले निर्दिष्ट गरेबमोजिम कार्यमूलक लेखापरीक्षणको क्रममा सार्वजनिक तथा सरकारी जग्गाको अभिलेख, उपयोग र संरक्षणसम्बन्धी नीतिगत एवं कानूनी व्यवस्था, जग्गाको अभिलेख र मापदण्डको तुलनात्मक अध्ययन, मूल्याङ्कन र विश्लेषण गरिएको छ । यस विषयको लेखापरीक्षणका लागि समस्यामूलक, प्रक्रियामूलक तथा नतिजामूलक पद्धति अवलम्बन गरी कार्यदक्षता र प्रभावकारिताको विश्लेषण गरिएको छ । प्राप्त विवरणको विश्लेषण गरी देखिएका जोखिम क्षेत्र एवं तात्त्विक महत्वका विषयहरूलाई थप पुष्ट्याई प्राप्त गर्न प्रश्नावली एवं विवरणबाट जानकारी लिने, स्थलगत भ्रमण समेतबाट स्थितिको अवलोकन र सम्बन्धित पदाधिकारी र सरोकारवालाहरूसँग छलफल समेत गरिएको छ ।

लेखापरीक्षण टोली खटिने जिल्लाका भौगोलिक अवस्था हेरी तीन स्थानसम्म सरोकारवालाहरूसँगको छलफल (FGD) कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ । छलफलमा सम्बन्धित गाउँपालिका र नगरपालिकाका पदाधिकारी, सामुदायिक संस्थाका पदाधिकारीहरू, गैर सरकारी संस्थाका प्रतिनिधि, स्थानीय समाजसेवी र बुद्धिजीवी लगायतका सरोकारवालाहरूलाई सहभागी गराइएको छ । स्थलगत भ्रमणको क्रममा प्रत्येक कार्यालयको क्षेत्राधिकारभित्र रहेका स्थलमा १० पुरुष एवं १० महिला गरी जम्मा २० सरोकारवालाको अन्तरवार्ता लिइएको छ । सङ्कलन गरिएका सूचना तथा तथ्याङ्क, फाराम, टिप्पणी र सुझाव समेतको विश्लेषण गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

परिच्छेद - ३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकरात्मकपक्ष** - भू-उपयोग ऐन तथा भू उपयोग नीति पारित भएको, भूमिको वैज्ञानिक उपयोगसम्बन्धमा राज्यको संवैधानिक प्रतिवद्धता रहेको, भू सूचना तथा अभिलेखसम्बन्धमा सबै अभिलेखहरूलाई डिजिटलाइज्ड गरेको, भू सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको माध्यमबाट मालपोत कार्यालयहरूमा रहेको अभिलेख र तत्तत् कार्यालयबाट भए गरेका काम कारवाहीको अनुगमन गर्न सकिने र अभिलेखहरू समेत केन्द्रबाट सजिलै हेर्न सकिने, विश्व बैङ्कद्वारा प्रकाशित डुइड विजनेस रिपोर्ट, २०१८ मा जग्गा तथा सम्पत्ति रजिष्ट्रेशन गर्न धेरै कम समय लाग्ने मुलुकमा नेपाल पनि रहनु जस्ता पक्षहरू भूमि व्यवस्थाकासम्बन्धमा सकरात्मक पक्षको रूपमा देखिन्छ ।
 - **समस्या र चुनौती** - भू सूचना प्रणालीको प्रभावकारी प्रयोग मार्फत मुलुकभरीको सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गा लगायत सबैप्रकारका जग्गाहरूको फरक फरक हार्मोनाइज्ड कोड प्रयोग गरी केन्द्रीय अभिलेख तयार नहुनुका साथै सबै मालपोत कार्यालयहरूबाट सम्पादित कार्य ठीक समयमा अद्यावधिक हुन नसक्नुले सरकारी जग्गाको अभिलेख व्यवस्थापन चुनौतीपूर्ण रहेको छ । निरन्तररूपमा बढेको सार्वजनिक जग्गाको अतिक्रमणलाई नियन्त्रण गर्नु, उपयोग विहीन सरकारी जग्गाको उपयोग स्थितिलाई प्रभावकारी बनाउनु र सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको संरक्षण नीति तयार गरी सोको प्रभावकारी कार्यान्वयननै सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको संरक्षणमा चुनौतीपूर्ण विषय बनेको छ ।
८. **जग्गा नापी** - जग्गा (नापजाँच) ऐन, २०१९ को दफा ३ मा नेपाल सरकारले नेपालभित्रको सम्पूर्ण वा कुनै क्षेत्रको पर्ति, बाँझो, ऐलानी लगायतको जग्गाको प्रकृतिगत रूपमा नापजाँच गर्ने र सोहीबमोजिम नक्सा श्रेस्ता अद्यावधिक गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । नापी विभागले उपलब्ध गराएको विवरण अनुसार नेपालको सम्पूर्ण भू भागको नाप नक्सा तयार नगरी ६०,७५९.८३ वर्ग किलोमिटर भू भागको मात्र नापी भएको छ, जुन नेपालको कूल भू-भागको करिब ४१ प्रतिशत हुन आउँछ । सम्पूर्ण जग्गा नापी नभएको हुँदा देशमा रहेको कूल जग्गामध्ये सरकारी जग्गा र सार्वजनिक जग्गाको यथार्थ जानकारी हुन सक्दैन । नापनक्साको अभावमा जग्गाको क्षेत्रफल एकित नहुँदा संरक्षण एवं उपयोग योजना बनाउने कार्यको आधार तयार गर्न समेत कठिनाई हुने देखिन्छ । नापनक्सा नभएका जग्गाको केही उदाहरण निम्नानुसार छन्:

(क्षेत्रफलवर्ग मिटरमा)

जिल्लाको नाम	नापनक्सा भएको कूल क्षेत्रफल		कूल नापनक्सा भएको क्षेत्रफल	हवाई सर्वेक्षणबाट कायमकूल क्षेत्रफल	स्थलगत नापीनभएको क्षेत्रफल	नापीभएको क्षेत्रफलको अंश
	सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गा	निजीजग्गा				
ताप्लेजुड	२२.५४	१६१.२५	१८३.७९	३६४६	३४६२.२१	५ प्रतिशत
तेह्रथुम	२९७.४३	१	२९८.४३	६७९	३८०.५७	४३.९५ प्रतिशत
नुवाकोट	२३२	०.७७	२३२.७७	११२१	८८८.२३	२०.७ प्रतिशत
वैतडी	७७४.६५	१.०२	७७५.६७	१५४६	७७०.३३	५०.१२ प्रतिशत
तनहुँ	३२०.३१	०.९३	३२१.२४	१५१९	११९७.७६	२१.१३ प्रतिशत

स्रोत: भूमिव्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालयको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७३/७४ र राष्ट्रिय योजना आयोग

९. **केन्द्रीय अभिलेख** - मालपोत ऐन, २०३४ मा सरकारी जग्गा र सार्वजनिक जग्गाको अलग अलग परिभाषा गरिनुको साथै मालपोत कार्यालयले सरकारी जग्गाको अनुसूची २ क र सार्वजनिक जग्गाको अनुसूची २ ख बमोजिम अभिलेख राख्नुपर्ने व्यवस्था छ । मालपोत कार्यालयहरूले सरकारी जग्गा र सार्वजनिक जग्गाको अलग अलग देखिने गरी अभिलेख नराख्नुका साथै सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको केन्द्रीय अभिलेख राखेको छैन । सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको अभिलेख नरहँदा के कस्ता प्रकारका कति सरकारी र कति सार्वजनिक जग्गा रहेका छन् सोको यथार्थ जानकारी हुँदैन ।
१०. **लिजको अभिलेख** - सरकारी जग्गा दर्ता तथा लिजमा उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी कार्यनीति, २०७१ को बुदा नं. १२ मा सरकारी जग्गा लिजमा उपलब्ध गराउनसक्ने व्यवस्था छ । कार्यनीतिको बुँदा २४ मा लिजमा दिएको जग्गाको वार्षिक प्रतिवेदन सम्बन्धित मालपोत कार्यालयले विभागमा र विभागले एकीकृत

प्रगति प्रतिवेदन मन्त्रालयमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । कार्यविधिमा तोकिएको प्रक्रियाको अनुसरण गरी सम्बन्धित निकाय तथा मालपोत कार्यालयहरूले वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरेको छैन । प्रतिवेदन तयार नहुँदा लिजमा दिएको सरकारी जग्गाको यथार्थ विवरण यकिन हुन सक्दैन । उदाहरणको लागि फरक निकायबाट लिजमा दिएका सरकारी जग्गाको विवरणहरू यसप्रकारका छन्:

क्र.सं.	लिजमा दिएको जग्गाको विवरण	जग्गा लिजमा दिने निकाय
१	चन्द्रागिरी डाँडास्थित केवलकार संचालितजग्गा	वन तथा वातावरण मन्त्रालय
२	वर्ल्ड ट्रेड सेन्टर, त्रिपुरेश्वर	त्रिभुवनविश्वविद्यालय
३	लुम्बिनी विश्वविद्यालयको जग्गा रुपन्देही	भूमिव्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय
४	अरुण तेस्रो जलविद्युत आयोजना	भूमिव्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय

११. **भोगाधिकारका सरकारी जग्गा** – सरकारी जग्गादर्ता तथा लिजमा उपलब्ध गराउने सम्बन्धी कार्यनीति, २०७१ को बुदा नं.२१ मा कार्यनीति प्रारम्भ हुनु अघि भोगाधिकारमा सरकारी जग्गा प्राप्त गर्ने व्यक्ति, संस्था वा निकायले सरकारी जग्गाको भोगाधिकारलाई कार्यनीति बमोजिम लिजमा परिणत गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । भूमि व्यवस्था तथा अभिलेख विभागको वार्षिक प्रतिवेदन २०७३/७४ अनुसार कूल ६५ लाख ४६ हजार वर्ग मिटर सरकारी जग्गा भोगाधिकारको लागि दिएकोमा कार्यनीति लागू भएपश्चात हालसम्म विभागको अभिलेख अनुसार निम्नानुसार ३ निकायले ६१ हजार वर्ग मिटर (१ प्रतिशत) जग्गा मात्र लिजमा परिणत गरेको देखिन्छ । भोगाधिकारका सबै जग्गा लिजमा परिणत नहुँदा कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको देखिएन ।

क्र.सं.	लिजमा लिने निकाय	जग्गा रहेको ठेगाना	क्षेत्रफल (वर्गमिटरमा)
१	लुम्बिनी विश्वविद्यालय, रुपन्देही	रुपन्देही	३१८३१
२	अरुण तेस्रो जलविद्युत आयोजना, खाँदवारी	संखुवासभा	२८६४०
३	द्वन्द पीडित महिला बालबालिका आश्रय स्थल, बाँके	बाँके	७९५
		जम्मा	६१२६६

१२. **लगत कट्टा** – जग्गा प्राप्त ऐन, २०३४ को दफा २३ मा नेपाल सरकार वा संस्थाको स्वामित्वमा आएको जग्गा नेपाल सरकारको लागि प्राप्त गरिएकोमा नेपाल सरकारको नाममा नामसारी गर्न र संस्थाको लागि प्राप्त गरिएकोमा त्यस्तो संस्थाको नाममा नामसारी र दाखिल खारेज गर्न स्थानीय अधिकारीले जग्गा कब्जामा लिएको १५ दिनभित्र त्यस्तो जग्गाको लगत रहेको कार्यालयमा लेखी पठाउनुपर्ने र त्यस्तो कार्यालयले सोबमोजिमको कार्य यथासिद्ध सम्पन्न गरी त्यसको जानकारी स्थानीय अधिकारी र साविकको जग्गावालालाई दिनुपर्ने व्यवस्था छ । यस ऐनको अधिनमा रही नेपाल सरकारले अधिग्रहण गरेका कतिपय जग्गाहरूको मुआब्जा भुक्तानी भैसकेपनि लगत कट्टा भएको देखिएन । पशु सेवा निर्देशनालय, त्रिपुरेश्वरको नाममा अधिग्रहण भएको ३९ रोपनी २ आना जग्गाको लगत कट्टा तथा दाखिल खारेज नभई साविकको सम्बन्धित जग्गावाला कै नाममा दर्ता रहेको देखिन्छ । अधिग्रहण भई मुआब्जा समेत वितरण भैसकेको जग्गाको लगत कट्टा नगर्दा दोहोरो मुआब्जा वितरण हुनसक्ने सम्भावना देखिन्छ ।

१३. **अतिक्रमणको अभिलेख** – नेपाल सरकार कार्य विभाजन नियमावली, २०७४ ले सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको संरक्षण गर्ने कार्य भूमि व्यवस्था सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालयलाई तोकेको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले आफ्नो क्षेत्रभित्रको सार्वजनिक जग्गाको संरक्षण गर्ने कार्य सम्बन्धित स्थानीयतहलाई तोकेको छ भने सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको संरक्षणको सम्बन्धमा स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ ले सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारी समेतलाई जिम्मेवार बनाएको छ । मालपोत ऐन, २०३४ ले सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको संरक्षणको लागि मालपोत कार्यालयलाई जिम्मेवार बनाएको छ । भू उपयोग नीति, २०७२ मा सरकारी र सार्वजनिक जग्गाको अद्यावधिक अभिलेख तयार गरी सोको दीगो संरक्षण र सदुपयोग गर्न काम कर्तव्य र अधिकार सहितको स्थायी संयन्त्रको स्थापना गरिने नीति रहेको छ । भू उपयोग नीतिले उल्लेख गरे अनुसारको सरकारी जग्गा संरक्षण गर्न स्थायी संयन्त्र बनेको छैन । विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त जानकारी अनुसार मुलुकको सबै जिल्लाहरूमा सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गा अतिक्रमण भएको देखिन्छ । लेखापरीक्षणको क्रममा निम्नानुसार विभिन्न ७ सरकारी कार्यालयको ६६ हजार वर्गमिटर सरकारी जग्गा अतिक्रमण भएको

देखियो । वन तथा भू संरक्षण विभागको वार्षिक प्रतिवेदन २०७३।७४ अनुसार सार्वजनिक जग्गाको रुपमा रहेको वन क्षेत्रको मात्रै ९४७ वर्ग किलोमिटर जग्गा अतिक्रमण भएको देखियो । नेपाल सरकारले नेपालभरी रहेका सरकारी र सार्वजनिक जग्गाको अतिक्रमण भएका क्षेत्रहरुको पहिचान गरी अतिक्रमणको अभिलेख राख्ने प्रणाली रहेको देखिएन । अतिक्रमण भएका जग्गाको एकिन तथ्याङ्क नहुँदा अतिक्रमित जग्गाको अनुगमन एवं निरीक्षण गर्नेकार्य प्रभावकारी भएको छैन ।

क्र.सं.	कार्यालयको नाम	कार्यालयको नाममा रहेको क्षेत्रफल	कार्यालयको नाममा रहेको जग्गा अन्यव्यक्ति तथा संस्थाले प्रयोग गरेको क्षेत्रफल	कैफियत
१	यातायात व्यवस्था कार्यालय सवारी चालक अनुमतिपत्र,	१२३९४ वर्ग मिटर	३५६१ वर्गमिटर	निजीभवनहरु बनाई भाडामा लगाएको ।
२	गण्डकी अञ्चल अस्पताल, रामघाट, पोखरा ।	८८११.५० वर्ग मिटर	२५४३ वर्गमिटर	निजीव्यक्तिहरुले भवनतथा टहरा बनाई अतिक्रमण गरेको ।
३	कृषि विकास बैंक मुख्यशाखा कार्यालय, पोखरा	३०५२ वर्गमिटर	३०५२ वर्गमिटर	गण्डकी मिनि मार्टले आफ्नै टहरा निर्माण गरी भाडामा लगाई व्यवसाय सञ्चालन
४	सीमा प्रहरी चौकी कोदारी, सिन्धुपाल्चोक	१९३३१ वर्गमिटर	१९३३१ वर्गमिटर	स्थानीय बासीहरुले घर टहरा बनाएको ।
५	जिल्ला वन कार्यालय, मुगु	५५६ वर्गमिटर	८० वर्ग मिटर	स्थानीयबासीले मिचेको ।
६	दिपेन्द्र प्रहरी आवासीय विद्यालय, लमही, दाङ	१४५२७२ वर्गमिटर	३३८६३ वर्गमिटर	६० भन्दा धेरै निजी घर बनेको ।
७	जाजरकोट जिल्लाअदालत	९१५७वर्गमिटर	३५६१ वर्गमिटर	स्थानीय बासीले प्रयोग गरेको ।

स्रोत : सम्बन्धितकार्यालयहरु

१४. **जग्गा भाडा** – सरकारी जग्गा दर्ता तथा लिजमा उपलब्ध गराउने सम्बन्धी कार्यनीति, २०७१ को दफा २१ मा भोगाधिकारमा रहेको सरकारी जग्गा कार्यनीति प्रारम्भ भएको मितिले ६ महिनाभित्र लिजमा परिणत गर्नुपर्ने र बुँदा नं. १४ मा सरकारी जग्गा भाडा वा लिजमा लगाउदा सम्बन्धित मालपोत कार्यालयले रजिस्ट्रेशन प्रयोजनको लागि तोकिएको

क्षेत्रविवरण	क्षेत्रफल रोपनी	वार्षिक भाडा दर प्रति रोपनी	न्यूनतम मूल्य प्रतिआना	न्यूनतम लिज रकम प्रतिशत	न्यूनतम वार्षिक लिज रकम रु	लिजनीतिभन्दा घटि भाडा रु.
मेलाक्षेत्र	६०	१२२१००	२८०००००	०.५०%	२२४०००	६११४०००
ल्यायम्हपुच:बालउद्यानक्षेत्र	२५	१५९३१२	२८०००००	०.५०%	२२४०००	१६१७२००
पर्यटन एव सुचना केन्द्र क्षेत्र	९	५४२२१.३३	२८०००००	०.२५%	११२०००	५२०००८.०३
जम्मा	९४					८२५१२०८.०३

न्यूनतम मूल्याङ्कनलाई आधार लिई कार्यनीतिको अनुसूची १ मा उल्लेख भएको लिज रकममा नघटाई प्रतिस्पर्धाबाट लगाउनुपर्ने उल्लेख छ । कार्यनीतिको बुँदा नं.१७ मा लिज बापत प्राप्त रकम नेपाल सरकारको राजस्व खातामा दाखिला गर्नुपर्ने उल्लेख छ । नेपाल सरकारबाट संरक्षण तथा भोगचलनको लागि समाज कल्याण परिषद, भृकुटीमण्डपलाई उपलब्ध गराएका निम्नानुसार जग्गाहरु कार्यनीतिबमोजिम लिजमा परिणत गरी तोकिएको दरबाट भाडा असुल गर्नुपर्नेमा न्यून दरमा भाडामा लगाएबाट परिषदलाई २०७४।७५ मा रु.८२ लाख ५१ हजार घटी भाडा प्राप्त भएको देखियो । समाज कल्याण परिषदलाई प्राप्त जग्गामध्ये १९३ रोपनी सरकारी जग्गा गत विगत देखि विभिन्न निजी तथा अन्य संघ संस्थाहरुलाई भाडामा लगाउँदै आएकोमा २०७४।७५ को अन्त्यसम्म रु.४ करोड २५ लाख भाडा बक्यौता रहेको देखिन्छ । परिषदलाई संरक्षण तथा भोगचलनको लागि प्राप्त सरकारी जग्गा लिजमा परिणत गरी लिज कार्यनीति अनुरूप सरकारी जग्गा भाडामा उपलब्ध गराई सोबापत प्राप्त हुने रकम नेपाल सरकारको राजस्व खातामा दाखिला भएको देखिएन ।

१५. **व्यवसायिक प्रयोग** – नेपाली सेना, नागरिक उड्डयन प्राधिकरण, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, बी.पी.प्रतिष्ठान लगायतका संघ संस्थालाई प्राप्त सरकारी जग्गाहरु व्यवसायिक रुपमा प्रयोग भएको देखिन्छ । नेपाल सरकारबाट प्राप्त सरकारी जग्गाहरु प्राप्त गर्ने निकाय पिच्छे आफ्नो व्यवसायिक उद्देश्यअनुसार प्रयोग गर्ने र सोबाट प्राप्त आमदानी आफ्नो छुट्टै कोष खडा गरी खर्च

सरकारी तथा संघ संस्थाको नाम	व्यवसायिक प्रयोग
नेपालनागरिक उड्डयन प्राधिकरण	१७३ रोपनी तरकारी खेतीको लागि भाडामा उपलब्ध गराएको ।
नेपाली सेना	अस्पतालतथा पेट्रोल पम्प संचालन ।
बी.पी. प्रतिष्ठान धरान	पेट्रोलपम्प संचालन ।

गर्ने गरेको देखिन्छ । सरकारी जग्गाको व्यवसायिक प्रयोग गरी आफ्नो कोष सञ्चालन गरी सरकारी निकायहरूले व्यवसाय गर्ने कार्य गर्दा भविष्यमा नाफामुखी संस्कार हावी हुँदै जाने सम्भावना देखिन्छ । एक प्रयोजनको लागि जग्गा सरकारबाट ग्रहण गर्ने र अर्को प्रयोजनको लागिप्रयोग हुनु औचित्यपूर्ण देखिँदैन ।

सरकारी तथा संघ संस्थाको नाम	व्यवसायिक प्रयोग
नेपालनागरिक उड्डयन प्रधिकरण	१७३ रोपनी तरकारी खेतीको लागि भाडामा उपलब्ध गराएको ।
नेपाली सेना	अस्पताल तथा पेट्रोल पम्प सञ्चालन ।
बी.पी. प्रतिष्ठान धरान	पेट्रोलपम्प सञ्चालन ।

१६. **जग्गाको अभिलेख** – मालपोत कार्यालय, डिल्लीबजारले २०६४।६५ मा तयार गरेको सरकारी एवं सार्वजनिक जग्गाको विवरणमा विभिन्न राजदुतावास, निजी बैङ्क, फाइनान्स कम्पनी तथा निजी व्यक्तिहरूको नामको समेत जग्गा रहेको छ । उदहारणको लागि उक्त विवरणमा देखिएका केही निजी व्यक्ति तथा संस्थाहरूको नाम निम्नानुसार छन् । सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गा निजी व्यक्ति वा संस्थाहरूको स्वामित्वमा रहेको कारण स्पष्ट गरी उक्त जग्गा सरकारी स्वामित्वमा ल्याएको देखिएन ।

जग्गाधनीको नाम	क्षेत्रफल (वर्गमिटरमा)	जग्गाधनीको नाम	क्षेत्रफल (वर्गमिटरमा)
थाइ राजदुतावास	११२९४	नेपालबंगलादेश बैंक	७९६
मनोकामना इ.विजिनेश	३२१	एभरेष्ट बैंक लिमिटेड	२२७
युनाइटेड फाइनान्स	१५८	बैशाली ट्रेडलिक	४४७
एमश्रेष्ठ हाउजिड	११७६	साग्रीला टेक्सटायल	१११३
नारायणदेवी	९२२६	नमस्ते कार्पेट	३२६०
नेशनलफाइनान्स	५७२	पाकिस्तानी राजदुतावास	१५७५

१७. **सार्वजनिक जग्गा विक्री** – स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ३९ र ९७ मा स्थानीयतहको क्षेत्रभित्रको सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको संरक्षण गर्ने दायित्व सम्बन्धित तहको रहने उल्लेख छ । रुपन्देही जिल्लाको कन्चन गाउँपालिकाले आफ्नो क्षेत्रभित्रको सार्वजनिक जग्गा अन्य व्यक्तिलाई विक्री वितरण गर्ने र विक्री गरे बापत खरिद मूल्यको १.५ प्रतिशतका दरले स्थानीयतहले खरिद विक्री प्रमाणित शुल्क उठाउने गरेको देखियो । स्थानीय तहबाट सार्वजनिक जग्गाको विक्री वितरण गर्दा कानूनको पालना भएको देखिएन ।

त्यसैगरी काठमाडौँस्थित बालुवाटारमा रहेको प्रधानमन्त्री निवास, प्रधानन्यायाधीश निवास, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, सभामुख निवास समेतको २८५ रोपनी जग्गा २०२१ मा अधिग्रहण गरी नेपाल सरकारको नाममा ल्याइएको थियो । उक्त जग्गामध्ये १७२ रोपनी जग्गा हाल नेपाल सरकारको नाममा नै रहेकोमा बाँकी ११३ रोपनी जग्गा विभिन्न व्यक्तिको नाममा दर्ता भएको जानकारीमा आएको छ । सरकारी जग्गा व्यक्तिको नाममा दर्ता भएको सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायल यकिन गरी अनाधिकृत तथा गैर कानूनी रूपमा सरकारी जग्गा दर्ता गर्ने, अतिक्रमण गर्ने वा हडप्ने व्यक्ति वा संस्था र सो कार्यमा संलग्न जिम्मेवार व्यक्तिलाई कारवाही गर्नुपर्दछ ।

१८. **सरकारी जग्गा संरक्षण तथा उपयोग नीति** – भू उपयोग नीति, २०७२ मा सरकारी तथा सार्वजनिक प्रकृतिका उपयोगहीन, न्यून उपयोग भएका र कमसल जग्गालाई निर्दिष्ट भू उपयोग क्षेत्रमा ल्याउन जग्गा विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्न प्रोत्साहन गरिने नीति छ । नेपाल सरकारले सरकारी र सार्वजनिक जग्गाको संरक्षण तथा उपयोगको लागि उल्लिखित नीति अनुरूप उपयुक्त कार्यक्रम बनाएको देखिएन । उपयुक्त नीतिको अभावमा सरकारी जग्गा र सार्वजनिक जग्गाको उपयोग एवं संरक्षण गर्ने कार्य प्रभावकारी हुने देखिँदैन ।

(सिन्धुपाल्चोक जिल्लास्थित बाह्रविसेमा सडक विभागको नाममा रहेको जग्गामा स्थानीयले निजी गाडी पार्किङ गरेको)

(काठमाडौं डिल्लीबजार स्थित चारखाल अड्डाको करिब १४ रोपनी जग्गा उपयोगविहीन अवस्थामा रहेको ।)

१९. **जग्गा नभएको** – भूमिसुधार मन्त्रालयबाट तयार गरेको प्रगति प्रतिवेदनअनुसार सरकारी जग्गा र सार्वजनिक जग्गाको तीन वर्षको तथ्याङ्कमा निम्न जिल्लाहरुमा सरकारी एवम सार्वजनिक जग्गा भएको देखिएन । सरकारी एवं सार्वजनिक जग्गा दर्ता भइसकेको सरकारी एवं सार्वजनिक जग्गा नहुनुपर्ने कुनै कारण देखिँदैन ।

कार्यालयको नाम	२०७२/७३	२०७३/७४	ईकाइ
लाहान ,सिरहा	१०४३-४-११	०	विगाहा
कलैया,वारा	२४७२-८-१६	०	विगाहा
भक्तपुर	६७७३०-७-१-१	०	रोपनी
तौलिहवा,कपिलवस्तु	७८७६-६-६	०	विगाहा
डोल्पा	२१३४१९५५	०	व.मि.
डडेलधुरा	२३६४८३२-१-१	०	रोपनी

२०. **सजाय** – मालपोत ऐन, २०३४ को दफा २९ मा सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा दर्ता वा आवाद गराएमा मालपोत कार्यालयले एक हजार रुपैयाँदेखि दशहजार रुपैयाँसम्मको जरिवाना गरी त्यस्तो जग्गा बभ्याई दिनसक्ने व्यवस्था छ । सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गा कसैले आवाद गरेमा हुने सजाय धेरै न्यून भएको कारणले सार्वजनिक तथा सरकारी जग्गा अतिक्रमण गर्ने कार्यमा निरुत्साहित नहुने देखिन्छ ।

२१. **व्यवस्थित बसोबास** – चौधौं योजनाले अनधिकृत, अनियन्त्रित तथा अव्यवस्थित बस्ती विकासमा रोक लगाइने र असुरक्षित बस्तीलाई सुरक्षित बनाउने रणनीति लिएको छ । देशका विभिन्न स्थानका

सार्वजनिक जग्गामा अनधिकृत रूपमा बसोबास भएको देखिन्छ । उदाहरणको लागि निम्नानुसारका स्थानहरूमा अनधिकृत रूपमा घर तथा टहरा बनाई बस्ती बसेको जानकारी प्राप्त भएको छ ।

स्थान	अनधिकृत तथा अव्यवस्थित बस्तीको व्यहोरा
कैलाली, अत्तरिया	कन्चनपुर जिल्लाको सीमाना पर्ने चौकीडाडा देखि चिसापानी सम्मको करिब १० किलोमिटरको क्षेत्रमा अनधिकृत बस्ती बसेको ।
भापा, सताक्षी ३	करिब ८० भन्दा धेरै संख्यामा अनधिकृत रूपमा घर टहरा बनाएका सुकुम्वासीहरूको बस्ती रहेको ।
मोरङ, शनिश्चरे १०	भुटानी शरणार्थीहरू तेस्रो मुलुकमा पुनःस्थापना भए पश्चात त्यस ठाउँमा व्यक्तिहरूले अनधिकृत घर टहरा बनाएर बस्ती बसेको ।
म्याग्दी वेनी, नगरपालिका	वन तथा सार्वजनिक जग्गामा सयौंको संख्यामा घर टहरा निर्माण गरी बस्ती बसेको।
उदयपुर, त्रियुगा नगरपालिका	त्रियुगा हवाई मैदानको नाममा रहेको २१ विगाहा जग्गामा ४३ वटा निजी घर टहरा बनाई बसोबास गरेको ।

अव्यवस्थित बसोबासलाई व्यवस्थित गर्न तथा योजनाबद्ध र व्यवस्थित बस्ती विकास गर्न सार्वजनिक र गुठी जग्गामा भएका अतिक्रमण रोकन, अव्यवस्थित बसोबास र सुकुम्वासी समस्या समाधानको लागि व्यवस्थित गर्न गठित व्यवस्थित बसोबास आयोग, २०७३ र जिल्ला बसोबास समितिहरू उद्देश्य पुरा नहुँदै हाल विघटन भएका छन् । आवधिक योजनाको रणनीति अनुरूप अव्यवस्थित बस्ती विकासमा रोक लगाई बसोबासलाई निश्चित मापदण्ड तोकिएको व्यबस्थित बनाएको छैन ।

परिच्छेद - ४

सुभाब तथा निष्कर्ष

२२. **सुभाब** - माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभाब प्रस्तुत गरिएको छः
- २२.१. **जग्गा नापी** - नेपालका सम्पूर्ण जग्गाको नापजाँच गरी नाप नक्सा सहितको यथार्थ तथ्याङ्क राख्नुपर्दछ ।
- २२.२. **केन्द्रीय अभिलेख** - नेपाल सरकारको नाममा रहेका सम्पूर्ण सरकारी जग्गा र नेपालभर रहेका सार्वजनिक जग्गाहरूको टोकिएबमोजिमको अनुसूचीमा यथार्थ स्थिति अवगत हुने गरी सम्बद्ध मालपोत कार्यालयहरूबाट वार्षिक रूपमा विवरण अद्यावधिक गराई तालुक निकायले केन्द्रीय अभिलेख तयार गर्नुपर्दछ ।
- २२.३. **लीजको अभिलेख** - नेपाल सरकारले लिजमा उपलब्ध गराएका सम्पूर्ण जग्गाहरूको निकायगत तथा जिल्लागत लगत सङ्कलन गरी केन्द्रीय विवरण तयार हुनुपर्दछ ।
- २२.४. **भोगाधिकारका सरकारी जग्गा** - भोगाधिकारमा उपलब्ध गराएका सम्पूर्ण सरकारी जग्गाहरू लिज कार्यनीति अनुसार यथाशिघ्र लिजमा परिणत गर्नुपर्दछ ।
- २२.५. **लगत कट्टा** - नेपाल सरकारले अधिग्रहण गरेका तर लगत कट्टा नहुँदा भविष्यमा विवाद तथा समस्या सृजना हुने र दोहोरो मुआब्जा समेत वितरण हुनसक्ने भएकोले त्यस्तो जग्गाहरूको लगत सङ्कलन गरी नियमानुसार गर्न विलम्ब गर्नुहुँदैन ।
- २२.६. **अतिक्रमणको अभिलेख** - मौजूदा नीतिगत व्यवस्थाअनुसार जिम्मेवार निकायहरू सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको संरक्षणका सम्बन्धमा थप सक्रिय भई अतिक्रमणको लगत सङ्कलन गरी सो सम्बन्धमा आवश्यक कारवाही गर्नुपर्दछ ।
- २२.७. **जग्गा भाडा** - लिज कार्यनीति अनुसार समाज कल्याण परिषदलाई संरक्षण तथा भोगचलनको लागि प्राप्त सरकारी जग्गा लिजमा परिणत गरी लिज कार्यनीति अनुरूप सरकारी जग्गा भाडामा उपलब्ध गराई सो बापत प्राप्त हुने रकम नेपाल सरकारको राजस्व खातामा दाखिला हुनुपर्दछ ।
- २२.८. **व्यवसायिक प्रयोग** - निश्चित मापदण्ड तोकेपछि सोही आधारमा मात्र सरकारी जग्गाको व्यवसायिक प्रयोग गरिनुपर्दछ । विभिन्न सरकारी निकायहरूले सरकारी जग्गालाई व्यवसायिक रूपमा प्रयोग गरे बापत प्राप्त आमदानी सञ्चितकोषमा आमदानी बाँध्नुपर्दछ ।

- २२.९. **जग्गाको अभिलेख** – सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको विवरणमा निजी व्यक्तिहरूको नामको जग्गाहरू समेत देखिएकोले निजी व्यक्तिहरूको स्वामित्वमा सरकारी एवं सार्वजनिक जग्गा देखिनुको कारण स्पष्ट हुनुपर्दछ ।
- २२.१०. **सार्वजनिक जग्गा विक्री** – कानूनी तथा नीतिगत आधार बिना स्थानीय तहले सार्वजनिक जग्गाको विक्री वितरण गर्ने कार्य नियमसम्मत नभएकोले सो नियन्त्रण गर्नुपर्दछ ।
- २२.११. **संरक्षण तथा उपयोग नीति** – एकातिर विभिन्न निकायहरूको नाममा रहेका सरकारी जग्गाहरू उपयोगहीन अवस्थामा रहने र अर्कोतिर सरकारी कार्यालयहरूले नै महँगो भाडामा बस्नुपर्ने भएकोले उपयोगहीन रहेका सरकारी जग्गाहरूको लगत सङ्कलन गरी उपयोगको लागि उपयुक्त कार्ययोजना बनाई कार्य सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।
- २२.१२. **जग्गा नभएको** – विभागको वार्षिक प्रगति प्रतिवेदनमा उल्लेख भए अनुसारको सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गा पछिल्लो वर्षमा शून्य देखिनुले जग्गा नहुनुपर्ने कारण नदेखिँदा तथ्याङ्क अद्यावधिक गराउनुपर्दछ ।
- २२.१३. **सजाय** – मालपोत ऐन, २०३४ मा रहेको सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गा आवाद तथा अतिक्रमण गर्नेलाई गरिने कारवाहीलाई समय सापेक्ष बनाउँदै प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।
- २२.१४. **व्यवस्थित बसोबास** – आवधिक योजनको रणनीति अनुरूप अव्यवस्थित बस्ती विकासमा रोक लगाई बसोबासलाई निश्चित मापदण्ड तोकी व्यवस्थित बनाउनुपर्दछ ।
२३. **निष्कर्ष** – सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाहरूको संरक्षण तथा सोको प्रभावकारी संरक्षण एवं उपयोग भएको छैन । सम्पूर्ण जग्गाहरूको प्रकृति अनुसार दर्ता तथा नाप नक्सा सहितको जिल्लागतर केन्द्रीय एकीकृत अभिलेख नभएको र सोको लगत अद्यावधिक गरी अतिक्रमित सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाहरूको सम्बन्धमा सरकारी स्तरबाट प्रभावकारी कदम चाल्न सकिएको छैन । सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको संरक्षणका सम्बन्धमा उपयुक्त कानूनी व्यवस्थाको लागि २०७०।७१ मा विधेयकको मस्यौदा गर्ने कार्य अघि बढाए तापनि हालसम्म यसले पूर्णता पाएको छैन । देशको सम्पूर्ण जग्गा जमिनको नापी नगरिनु, समय सान्दर्भिक ऐन, कानून र नीतिहरू नबनाइनु र बनेका ऐन नियमहरू पनि उचित ढङ्गले कार्यान्वयन नगरिनु, भू उपयोग नीतिबमोजिम कार्य योजना बनाई प्रभावकारी कार्यान्वयनमा नल्याईनु, जग्गाको केन्द्रीय र स्थानीय अभिलेख अद्यावधिक नगर्नु, जग्गा अतिक्रमण हुन नदिने र अतिक्रमित जग्गा फिर्ता लिई सदुपयोग गर्नेतर्फ क्रियाशिलता नदेखाउनु र मालपोत तथा जग्गा भाडा असुलीमा तदारुकता नल्याएकोले सरकारी र सार्वजनिक जग्गाको उपयोग प्रभावकारी रूपमा हुनसकेको छैन । यसमा सुधार ल्याउन जरुरी छ ।

साँस्कृतिक सम्पदा संरक्षण र व्यवस्थापन

परिच्छेद - १ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** - सम्पदा कुनै एक व्यक्तिसँग सरोकार राख्ने नभएर समूह, समुदाय वा क्षेत्र र राज्यसँग सरोकार राख्ने हुन्छ। विभिन्न साँस्कृतिक सम्पदाले नेपाललाई पर्यटनका लागि लोकप्रिय गन्तव्यस्थल बनाएको छ। साँस्कृतिक सम्पदा अन्तर्गत मुख्यतया परम्परागत मान्यता एवं रहन सहन, धर्म तथा धार्मिक ग्रन्थहरु, स्मारक, अभिलेख एवं शिलापत्र आदिलाई लिने गरिन्छ। साँस्कृतिक सम्पदालाई भौतिक र अभौतिक वा मूर्त र अमूर्त गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको पाईन्छ। १०० वर्षको अवधिभन्दा माथिका ऐतिहासिक, पुरातात्विक, साहित्यिक तथा कलात्मक वस्तु वा क्षेत्रलाई साँस्कृतिक सम्पदाको रूपमा लिईन्छ। प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ ले मानव निर्मित प्राचीन स्मारक र पुरातात्विक वस्तुहरु साँस्कृतिक सम्पदाको रूपमा व्याख्या गरेको छ। विनाशकारी भूकम्प २०७२ को असर अभैसम्म अनुभव गर्न सकिने सन्दर्भमा संरक्षणका लागि जीर्णोद्धार र प्रवलीकरण गर्ने प्रक्रियामा सम्भावित प्राकृतिक विपद्को प्रभाव न्युनीकरण हुनुका साथै पर्यटनको सम्भावनामा समेत योगदान पुग्ने तथ्य महत्वपूर्ण छ।

प्रमुख कार्य सम्पादन सूचक (KPI)

- काठमाण्डौ उपत्यकाका साँस्कृतिक एवं पुरातात्विक सम्पदाको संरक्षण सम्बर्द्धन गर्ने,
- विश्व सम्पदा सूचीमा परेका नेपालका सम्पदाहरु एवं वृहत्तर जनकपुर क्षेत्र को

२. **लेखापरीक्षणको औचित्य** - नेपालको संविधानको धारा ५०(३) मा उल्लेखित उपलब्ध स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालनद्वारा तीब्र र दिगो आर्थिक विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य र धारा ५१(छ) मा प्राकृतिक साधन, स्रोतको संरक्षण, सम्बर्द्धन र उपयोग सम्बन्धी नीति उल्लेख छ। साँस्कृतिक सम्पदा संरक्षणमा जनचासोमा अभिवृद्धि भएको र तथा नेपालको संविधानको धारा ५१ ग (२) मा ऐतिहासिक, पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकासका लागि अध्ययन, अनुसन्धान, उत्खनन तथा प्रचार प्रसार गर्ने, तथा धारा ५१ ग (६) मा देशको साँस्कृतिक विविधता कायम राख्दै समानता एवं सहअस्तित्वका आधारमा विभिन्न जातजाति र समुदायको भाषा, लिपि, संस्कृति, साहित्य, कला, चलचित्र र सम्पदाको संरक्षण र विकास गर्ने राज्यको नीति समेटेको छ। साँस्कृतिक सम्पदा राष्ट्रका धरोहरमात्र नभै आर्थिक तथा सामाजिक दृष्टिले महत्वपूर्ण ठहरिएकाले यसको संरक्षण र सम्बर्द्धनको अवस्था मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गर्नका लागि कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरिएको हो।
३. **उद्देश्य तथा कार्यक्षेत्र** - नेपालका सबै मौलिक साँस्कृतिक परम्पराहरुको जगेर्ना गरी नेपालको साँस्कृतिक पहिचानको सम्बर्द्धन गर्न, क्षतिग्रस्त ऐतिहासिक, पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाहरुको पुनर्निर्माण गर्दै यिनिहरुको संरक्षण, विकास र प्रबर्द्धन गर्न, धार्मिक एवम् साँस्कृतिक पर्यटन प्रबर्द्धन गर्न, साँस्कृतिक सम्पदासम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था गर्न, तथा नीतिगत व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न साँस्कृतिक पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग, विभिन्न कोष, समितिहरु नेपालभर तथा विशेष क्षेत्रमा अलग अलग तथा सयुक्त रूपमा सञ्चालनमा रहेका छन्।
४. **नीतिगत व्यवस्था** - साँस्कृतिक सम्पदा संरक्षण र व्यवस्थापनका लागि निम्न नीतिगत व्यवस्था रहेका छन्:
- राष्ट्रिय साँस्कृति नीति, २०६७,
 - पर्यटन नीति, २०६५
 - प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३
 - पशुपति क्षेत्र विकास कोष ऐन, २०४४
 - वृहत्तर जनकपुरक्षेत्र विकास परिषद् ऐन, २०५५
 - विकास समिति ऐन, २०११

५. त्रिवर्षीय योजना (२०७३।७४-२०७५।७६) मा देहायका व्यवस्था रहेको देखिन्छ

५.१. साँस्कृतिक नीतिगत उद्देश्य

- नेपालका सबै जाति/समुदायहरूको आ-आफ्नो मौलिक साँस्कृतिक परम्पराहरूको जगेर्ना गरी नेपालको साँस्कृतिक पहिचानको सम्बर्द्धन गर्नु ।
- भूकम्प लगायतका प्राकृतिक प्रकोपबाट क्षतिग्रस्त ऐतिहासिक, पुरातात्विक र साँस्कृतिक सम्पदाको पुनर्निर्माण र संरक्षण गर्नु ।
- भाषा, साहित्य, संगीत तथा नाट्यकला र ललितकला क्षेत्रको संरक्षण तथा विकास गर्नु ।
- सबै समुदायको धार्मिक र साँस्कृतिक मूल्य मान्यताहरूको सम्मान गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने । क्षतिग्रस्त ऐतिहासिक, पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण गर्दै यिनीहरूको संरक्षण, विकास र प्रबर्द्धन गर्ने ।
- धार्मिक एवं साँस्कृतिक पर्यटन प्रबर्द्धन गर्ने ।
- मूर्त तथा अमूर्त साँस्कृतिक सम्पदाहरूको अन्वेषण, अनुसन्धान एवं संरक्षण र प्रबर्द्धन गर्ने ।

५.२. रणनीति

- सबै समुदायको धार्मिक र साँस्कृतिक मूल्य मान्यताहरूको सम्मान गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने ।
- क्षतिग्रस्त ऐतिहासिक, पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण गर्दै यिनीहरूको संरक्षण, विकास र प्रबर्द्धन गर्ने ।
- धार्मिक एवम् साँस्कृतिक पर्यटन प्रबर्द्धन गर्ने ।
- मूर्त तथा अमूर्त साँस्कृतिक सम्पदाहरूको अन्वेषण, अनुसन्धान एवम् संरक्षण र प्रबर्द्धन गर्ने ।

परिच्छेद २

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

६. **उद्देश्य** - सम्पदा संरक्षण राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय चासो र महत्वको क्षेत्र भएकोले यसमा भएको लगानी, संरक्षण र व्यवस्थापनको अवस्थालाई मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताको दृष्टिकोणबाट परीक्षण, अध्ययन, विश्लेषण पश्चात अवस्थाको मूल्याङ्कन गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन जारी गर्नु कार्यमूलक लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । लेखापरीक्षणका अन्य उद्देश्य निम्नानुसार रहेका छन्:

- सम्पदा संरक्षणको क्षेत्रमा संलग्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकायबाट सञ्चालित क्रियाकलापको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गर्ने,
- भूकम्प पश्चात सम्पदाको संरक्षण र पुनर्निर्माणमा श्रोत परिचालन र वित्तिय व्यवस्थापन अपेक्षित तवरले भए नभएको विश्लेषण गर्ने,
- सम्पदा संरक्षणको क्षेत्रमा भए गरेका कार्यको समिक्षा सहित अन्य अन्तरसम्बन्धित क्षेत्रको क्रियाशिलता र भूमिकाको अवस्था विश्लेषण गरी सुझाव प्रस्तुत गर्ने,
- बहुमूल्य सम्पदाको संरक्षण र सम्बर्द्धको मूल्याङ्कन गर्ने,
- सम्पदा व्यवस्थापनबाट पर्यटन रोयल्टीमा भएको योगदानको विश्लेषण गर्ने,

७. **पद्धति** - पहिचान भएका जोखिम क्षेत्रका आधारमा तात्विक महत्वका विषयहरु निर्धारण गरी सोलाई पुष्ट्याई गर्न सम्बन्धित निकायमा कार्यरत जिम्मेवार पदाधिकारीहरूसँग सोधपुछ, छलफल गरिनुका साथै थप पुष्ट्याईका लागि तोकिएको ढाँचामा विवरण सङ्कलन, प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना र तथ्याङ्कको संकलन तथा विश्लेषण गरिएको छ । यसको साथै कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि उपत्यका स्थित विभिन्न सम्पदाक्षेत्रको स्थलगत निरीक्षण, अवलोकन, निकायको अभिलेख अध्ययन तथा विश्लेषण,

गरिएको छ । लेखापरीक्षणमा प्रक्रियामूलक र नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरी कार्यदक्षता र प्रभावकारिताको विश्लेषण गरी यो प्रतिवेदन तयार पारिएको छ ।

८. **सीमा** – प्राप्त सूचना, अभिलेख, विवरण, छलफल तथा वित्तीय स्रोतबाट सङ्कलित तथ्याङ्कको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । प्राप्त सूचनाको विश्वसनीयता, विवरणको विश्लेषण क्षमता, समयसीमा, संलग्न जनशक्तिको संख्या तथा विषयगत ज्ञान, कार्यालयबाट लेखापरीक्षणमा प्रयोग गरिने स्रोत साधन आदि सीमितता रहेका थिए

परिच्छेद ३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – साँस्कृतिक सम्पदा संरक्षण सम्बर्द्धन र व्यवस्थापनका लागि राष्ट्रिय संस्कृति नीति, २०६७, पर्यटन नीति, २०६५, प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३, पशुपति क्षेत्र विकास कोष ऐन, २०४४, वृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकास परिषद् ऐन, २०५५, अभिलेख संरक्षण ऐन लगायत अन्य आवश्यक ऐन, कानूनको तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा रहेको, २०७२ सालको विनासकारी भूकम्प पश्चात क्षतिग्रस्त संरचनाहरूको पुनर्निर्माणका लागि स्थानीय जनसमुदाय लगायत दाताहरू समेतको सहयोग परिचालन भई रहेको, संविधानत सम्पदा संरक्षणको अधिकार स्थानीय तहहरू समेतको भएको, इतिहास र परम्परागत पहिचानको रूपमा रहेको तथा पुर्खाको नासो मूर्त सम्पदाहरूको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनमा जनचासो वृद्धि भएको आदि सकारात्मक पक्षका रूपमा रहेको छ ।
 - **समस्या तथा चुनौती** – सम्पदाको संरक्षणका लागि कार्यान्वयनमा रहेको ऐन कानून नीति र राज्यको पुरानो संरचना अनुरूप मात्र रहेका, सम्पदाहरूको प्रमाणिक अभिलेख अद्यावधिक हुन नसकेको, स्थानीय तहहरूले सम्पदा संरक्षणका लागि स्थानीय कानून तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्नेमा हालसम्म यस्ता कानूनहरू तयार हुन नसकेको, सम्पदा संरक्षणमा नेतृत्वदायी भूमिकामा रहने संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय र पुरातत्व विभागबाट सो बमोजिम लक्षित उपलब्धि हासिल गर्न नसकेको, पशुपति क्षेत्र विकास कोषको गुरुयोजना मुताबिक सम्पदाहरूको संरक्षण सम्बर्द्धन गर्न नसकेको, नारायणहिटी दरवार संग्रहालय लगायतको स्मारक तथा सम्पदाहरूको संरक्षणका लागि आवश्यक गुरुयोजनाहरू तयार गरी कार्यान्वयन हुन नसकेको, नेपाल सरकारबाट सम्पदाको संरक्षण, व्यवस्थापनका लागि आवश्यक बजेट लगायतका स्रोत साधन उपलब्ध नगराएको जस्ता पक्षहरू यसमा खट्किएका छन् ।
९. **कार्य जिम्मेवारी** – नेपालको संविधान, २०७२ बमोजिम साँस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी विषय स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रभित्र रहने व्यवस्था छ । अधिकांश स्थानीय तहहरूले साँस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी कानून बनाइएको पाईएन । यसरी संविधानको व्यवस्था अनुसार कानून निर्माण नभएका कारणबाट साँस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण सम्बर्द्धन, व्यवस्थापन तथा पुनर्निर्माण कार्यमा असर पर्ने तथा कानूनको अभावमा जिम्मेवार निकायसम्बन्धी अस्पष्टता समेत रहने हुँदा सोसम्बन्धी कानून निर्माण गर्न संघ, प्रदेश, स्थानीय तह समेत सबै पक्ष जिम्मेवार हुनुपर्ने देखिन्छ ।
१०. **नीति, ऐन र नियमहरूको विश्लेषण** – सम्पदा क्षेत्रसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय साँस्कृतिक नीति २०६७, पर्यटन नीति २०६५, प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ प्राचीन स्मारक संरक्षण नियमावली, २०४६ अभिलेख संरक्षण ऐन, २०४६ अभिलेख संरक्षण नियमावली, २०६३ लगायतका नीति, ऐन र नियमावलीहरू प्रचलनमा रहेका छन् । नेपालको संविधानले प्राचीन साँस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण र व्यवस्थापनको अधिकार प्रदेश र स्थानीय तहलाई समेत दिएको छ । संविधानको व्यवस्था र पुराना नीति ऐन/कानूनका कारणले सम्पदाको संरक्षण तथा यस क्षेत्रमा कार्यरत रहेका पुरातत्व विभाग, राष्ट्रिय अभिलेखालय जस्ता संरचनाहरूको कार्यक्षेत्रमा द्विविधा सृजना भएको छलफलका क्रममा संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय र पुरातत्व विभागका पदाधिकारीबाट जानकारी प्राप्त भएको छ । मन्त्रालयले २०७४/०७५ को प्रगति प्रतिवेदनमा साँस्कृतिक नीति, पर्यटन नीतिको मस्यौदा तयार गरेको जनाएको छ । पुराना नीति तथा ऐन/कानूनहरू नेपालको संविधानसँग तादात्म्यता कायम हुने गरी परिमार्जन भएको पाइएन । नयाँ नीति, ऐन/ कानून तयार नहुँदा संघीय संरचना अनुकूलका तहहरूको बीचमा कार्यक्षेत्रमा अस्पष्टता भएको, सम्पदाको संरक्षण र व्यवस्थापन जस्तो जटिल र सम्बेदनशील पक्षमा जिम्मेवारीमा स्पष्टता नभएको तथा निकायहरूबीच समन्वयको अभाव रहेकोले सम्पदा संरक्षण र सम्बर्द्धनमा प्रत्यक्ष असर परेको छ ।

११. **सम्पदा वर्गीकरण तथा अभिलेख** – प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को दफा ३(क) मा प्राचीन स्मारकको वर्गीकरण तथा उपदफा (१) मा स्वामित्वको दृष्टिले प्राचीन स्मारकलाई सार्वजनिक स्मारक र निजी स्मारक गरी दुई किसिमले वर्गीकरण गरिएको छ । यसैगरी उपदफा (२) मा महत्वका दृष्टिले प्राचीन स्मारकलाई अन्तर्राष्ट्रिय महत्वका, राष्ट्रिय महत्वका र स्थानीय महत्वका गरी तीन किसिमले वर्गीकरण गरिने प्रावधान रहेको छ । राष्ट्रिय संस्कृति नीति, २०६४ को उद्देश्यमा (बुंदा नं.७.२) भौतिक एवं अभौतिक दुवै किसिमका नेपाली साँस्कृतिक सम्पदाहरूको सर्वेक्षण, अध्ययन एवं अनुसन्धान गरी तिनीहरूको बैज्ञानिक तथा प्रमाणिक सूची र विवरण प्रकाशनमा ल्याउने तथा सोही नीतिको बुंदा नं.७.३ मा भौतिक एवं अभौतिक दुवै किसिमका नेपाली साँस्कृतिक सम्पदाहरूको स्वामित्वको पहिचान र अभिलेखीकरण गर्ने उल्लेख छ । निजी प्राचीन सम्पदाको रूपमा रहेको देशेभर भ्या, केलटोलस्थित भन्सार छेँ, नरदेवी स्थित वैद्यचुकको पुरानोघर, लगनटोलस्थित भीमसेन थापाको बुर्जा शैलीको आवास घर, पाटन दरवार नजिकको १ कुने भ्याल जस्ता निजी सम्पदाहरू तथा ललितपुर पाटन औद्योगिक क्षेत्र नजिक बटुक भैरव मन्दिर परिसर अतिक्रमणमा भएका जस्ता क्रियाकलापहरूले निजी तथा सार्वजनिक साँस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण वर्गीकरण तथा अभिलेखीकरणमा नकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ । पुरातत्व विभागले ऐतिहासिक सम्पदाहरूको ऐनको व्यवस्थाबमोजिम वर्गीकरण गरी अभिलेख तयार गरेको जनाएको छ । उपत्यकाका ३ जिल्ला बाहेक विभागले गरेको सम्पदाको वर्गीकरणको विवरण देहायअनुसार रहेको छ:

क्र.सं	सम्पदाको वर्गीकरण	संख्या
१	'क' वर्ग	२२४
२	'ख' वर्ग	९३
३	'ग' वर्ग	४८२
४	वर्गीकरणमा नपरेका	१०७३
	जम्मा	१८७२

त्यसैगरी राष्ट्रिय अभिलेखालयले ऐतिहासिक अभिलेख तथा कागजातहरूको माइक्रो फिल्मिङ गरेको जनाएको छ । विभागले गरेको वर्गीकरणबाट प्रमाणिक सूचीकरण गरेको छैन । अभिलेखालयबाट माइक्रो फिल्मिङ गरिए तापनि यसलाई निरन्तरता दिएको पाइएन । सम्पदाहरूको वर्गीकरण गरी पर्याप्त अध्ययन अनुसन्धान गराएर प्रमाणिक सूची तथा अद्ययावधिक अभिलेख प्रकाशन गरेको पाइएन ।

१२. **नक्साङ्कन** – प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ बमोजिम प्राचीन स्मारक तथा धरोहरहरूको संरक्षण गर्न गठित विभिन्न संघसंस्था कोष समिति लगायतले यस्ता पुरातात्विक महत्वका स्मारक तथा धरोहरहरूको संरक्षण र क्षति भएको अवस्थामा समेत प्राचीन स्वरूपमा परिवर्तन नहुने गरी पुनर्निर्माण गर्नका लागि आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने जिम्मेवारी रहने व्यवस्था छ । पशुपति क्षेत्र विकास कोषले पशुपतिनाथ क्षेत्रभित्रका मुल मन्दिर लगायतको आधुनिक प्रविधिबाट नक्सा तयार गरी भविष्यमा क्षति भएमा पुरानै स्वरूपमा पुनर्निर्माण गर्नसक्ने गरी अभिलेख तथा नक्साङ्कन कार्य गरिरहेको छलफलको क्रममा जनाएको छ । भक्तपुर दरवार क्षेत्रभित्र खौम स्थित जगन्नाथ मन्दिर, अरनिको सभा स्थित जगन्नाथ मन्दिर, भक्तपुरमा मल्लकालीन तथा महादेव मन्दिर, गोकर्णेश्वर स्थित भिमसेन थापाले निर्माण गरेको सेतो सत्तलहरु मल्लकालीन मौलिक संरचना यकिन हुन नसकेकै कारणबाट पुनर्निर्माण कार्य शुरुवात नभएको अवस्था रहेको छ । प्राचीन तथा साँस्कृतिक महत्वका धरोहरहरूको संरक्षणका जिम्मा पाएका विभिन्न संघसंस्था, कोष, समितिले सोसम्बन्धमा पर्याप्त कार्य गरेको पाइएन ।

१३. **सम्पदा संरक्षणमा भएका खर्च** – साँस्कृतिक पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय अन्तर्गत पुरातत्व विभागको कार्यक्षेत्रमा देशभर रहेका ऐतिहासिक, पुरातात्विक, धार्मिक तथा साँस्कृतिक महत्वका सम्पदाहरूको संरक्षण, सम्बर्द्धनका साथै पुरातात्विक स्थलहरूको खोज, अनुसन्धान तथा उत्खनन् गरी प्रकाशन समेतको जिम्मेवारी रहेको छ । यस कार्यमा पुरातत्व विभागबाट विगत ५ आर्थिक वर्षमा भएको खर्चको विवरण अनुसार २०७०।७१ पछि साँस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनमा पुरातत्व विभागबाट भएको खर्च रकम वृद्धि भैरहेकोमा २०७३।०७४ मा २०७२।७४ को तुलनामा ७७.८७ प्रतिशत (ऋणात्मक) घटी खर्च गरेको पाइयो । २०७०।७१ देखि २०७४।७५ को पाँच वर्षमा रु.५ लाख ८७ हजार

९२२ खर्च गरेको देखाएको विवरण उपलब्ध गराएको छ । विभागबाट पुरातात्विक स्थल संरक्षण अन्तर्गत विगत ५ वर्षमा सम्पदा संरक्षणमा भएको खर्च विवरण देहायबमोजिम रहेको छः

क्र.सं	आर्थिक वर्ष	कार्यक्रम संख्या	वार्षिक बजेट (रु. हजारमा)	वृद्धि प्रतिशत
१	२०७०/७१	१९६	१५७९९०	—
२	२०७१/७२	२६९	१६४४५३	४.०९
३	२०७२/७३	२१८	२७००११	६४.१९
४	२०७३/७४	२३७	२९२३८७	८.२९
५	२०७४/७५	२०३	३१९३२९	९.२१
	जम्मा	११२४	१२०४१७०	

माथिको तालिका अनुसार २०७०/७१ पछि प्रत्येक वर्ष पुरातात्विक स्थल संरक्षण अन्तर्गतका कार्यक्रमको संख्या र बजेट रकम वृद्धि भइरहेकोमध्ये २०७२/७३ मा कार्यक्रम संख्या अघिल्लो वर्षभन्दा ५१ वटा घटी भए तापनि कार्यक्रम बजेट ६४.१ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।

१४. **साँस्कृतिक सम्पदा पुनर्निर्माण** – भूकम्पले क्षति पुऱ्याएका सम्पदाहरूको संरक्षण एवं पुनर्निर्माणसम्बन्धी आधारभूत निर्देशिका, २०७२ ले वर्गीकृत स्मारकहरू पुरातत्व विभागको प्रत्यक्ष क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने भएकोले विभागको प्रत्यक्ष सुपरीवेक्षणमा पुनर्निर्माण कार्य गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । सम्पदाहरूको पुनर्निर्माणको अवस्था देहायअनुसार रहेको पाइयोः

क्षेत्र	क्षतिग्रस्त सम्पदा संख्या	निर्माण/पुनर्निर्माण		
		सम्पन्न	कार्य भइरहेका	कार्य शुरु नभएका
विश्व सम्पदा सूची भित्र सम्पदा	१७३	६३	३५	६५
विभागको कार्यक्षेत्रमा पर्ने विभिन्न २० जिल्लाका सम्पदाहरू	१५९५	१८५	४९४	९१६
भारतीय एक्जिम बैंकले निर्माण गर्ने बौद्ध गुम्बा	१३२०	-	-	१३२०
गैरसरकारी संस्थाले निर्माण गर्ने	७	-	-	७

भारतीय एक्जिम बैंकको सहयोगमा पुनर्निर्माण गर्ने भनिएका १ हजार ३२० बौद्ध गुम्बासँग सम्झौता भएको पाइएन । यसैगरी जापान, चीन लगायतका मित्रराष्ट्रहरूले पाटन दरवारको देगु तलेजु मन्दिर, गोपीचन्द्र विहार लगायतका विभिन्न साँस्कृतिक स्मारक तथा सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण गर्ने प्रतिवद्धता जनाएकोमा सोबमोजिम पुनर्निर्माण कार्य भएको पाइएन ।

१५. **उपत्यकाका दरवार क्षेत्रहरू** – विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत दरवार क्षेत्र भित्रका सम्पदा पुनर्निर्माणको अवस्था निम्नानुसार रहेको पाइयोः

पाटन दरवार क्षेत्रमा एक साभेदार संस्था मार्फत् १० र पुरातत्व विभागबाट २ समेत विभिन्न १२ सम्पदा रु.१६ करोड ७६ लाख ५२ हजारको लागतमा पुनर्निर्माण सम्पन्न भएका छन् । यसै गरी भक्तपुर दरवार क्षेत्रका विभिन्न ९ सम्पदाहरू २८ करोड ९५ लाख ९७ हजारको लागतमा सम्पन्न भएका छन् भने ६ वटाको निर्माण कार्य भइरहेको तथा ६ वटाको निर्माण कार्य शुरुवात नै नभएको अवस्था छ ।

क्षेत्र	क्षतिग्रस्त सम्पदा संख्या	निर्माण/पुनर्निर्माण		
		सम्पन्न	कार्य भइरहेका	कार्य शुरु नभएका
पाटन दरवार क्षेत्र	३०	१२	७	१२
हनुमानढोका दरवार क्षेत्र	२९	१४	६	९
भक्तपुर दरवार	२१	९	६	६
जम्मा	८०	३५	१९	२७

हनुमानढोका दरवार क्षेत्र भित्रका क्षतिग्रस्त २९ सम्पदामध्ये १४ सम्पन्न भइसकेका ६ पुनर्निर्माण कार्य भइरहेको र बाँकी ९ को निर्माण कार्य शुरुवात नै नभएको अवस्था छ । निर्माण सम्पन्न भएका, निर्माण कार्य जारी रहेका तथा कार्य शुरुवात नै नभएका प्रमुख सम्पदाहरूको केही उदाहरण निम्न अनुसार छन्ः

क्र.स.	विवरण	लागत अनुमान	खर्च	अवस्था
१	गद्दी बैठक, हनुमानढोका	४२७५९	२७७९३	दोस्रो चरण शुरुवात
२	नौतले दरवार	नखुले	नखुले	टर्न कि प्रणाली मा ५० प्रतिशत सम्पन्न
३	शिव मन्दिर	नखुले	नखुले	कार्य शुरुवात नै नभएको
४	आगाछे तथा महाकाली चौकको पश्चिम मोहडा	२००००००	नभएको	लागत अनुमान तयार गर्ने कार्य भई रहेको
५	लक्ष्मी नारायण, कागेश्वर, महादेव र सरस्वती मन्दिर	३८५४	३८५४	साभेदार संस्था मार्फत निर्माण सम्पन्न
६	विभागले निर्माण गरिरहेका वंशगोपाल मन्दिर लगायतका ३ सम्पदा	१६६८८६	४१४१५	३ मध्ये १ सम्पन्न

१६. गैरसरकारी संस्थाबाट सम्पदा संरक्षण – भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त संरचनाहरूको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन, २०७२ मा राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण वा पुरातत्व विभागले सम्पदा पुनर्निर्माण कार्यमा साभेदार संघसंस्थाहरूको सहयोग लिई पुनर्निर्माण गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको छ । देहायका गैरसरकारी संस्थाहरूले पुनर्निर्माण तथा सम्पदाहरूको सवलीकरणका लागि जिम्मा लिएका धरोहर तथा अन्य कार्य हालसम्म पनि अधुरो रहेको पाईएको छ । यस्ता संस्थाहरूलाई आवश्यक कानूनी कारवाही गरी त्यस्ता साँस्कृतिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण कार्य तोकिएको समयमा सम्पन्न गर्न पहल गर्नुपर्ने देखियो । यससम्बन्धमा देखिएका केही उदाहरण निम्नानुसार रहेका छन्:

प्राचीन स्मारक/ मन्दिर	दातृ निकाय वा गैरसरकारी संस्था	शुरु सम्झौता	सम्पन्न गर्नु पर्ने समय	हालको अवस्था
चाँगु नारायण स्थित लक्ष्मी नारायण मन्दिर	सम्पदा एवम वातावरण संरक्षण फाउन्डेशन, नेपाल	२०७३	२०७६	कार्य शुरु नभएको
पाटन दरबारका केही स्मारकहरू	काठमाडौं उपत्यका संरक्षण कोष	२०७४।१।१४	२०७६	-
काठमाडौं दरवार इनिसियटिभ	काठमाडौं उपत्यका संरक्षण कोष	२०७४।१।१४	२०७६	-
बौद्ध, गुम्बा, विहारहरू	एक्जिम बैंक, भारत	२०७३।०७।४	२०७६	कार्यान्वयन सम्झौता हुन नसकेको
शान्तीपुर मन्दिर स्वयम्भु	स्वयम्भु व्यवस्थापन तथा संरक्षण महासमिति (युनेस्को नेपाको सहयोगमा)	२०७४।०७।५	२०७६	निर्माणधीन

१७. सम्पदा अतिक्रमण – पाटनको बटुक भैरव, दत्तात्रेय भक्तपुर दरवार क्षेत्रको एक मठ, हनुमानढोका क्षेत्र र जनकपुरधाम क्षेत्रको विभिन्न गुठी भित्रका १ हजार १८८ कित्ताका जग्गामा अतिक्रमण भएको पाइयो । पशुपति संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा पनि स्वीकृति बेगर बाटो र भवन निर्माण गरी संस्था तथा विभिन्न व्यक्तिबाट अतिक्रमण भएको पाइयो । यसैगरी तीन बुद्धपार्क, गीतामाता मन्दिर विस्तार कार्यमा समेत संरक्षित स्मारक क्षेत्रको अतिक्रमण भएको विवरण प्राप्त भएको छ । यसरी अतिक्रमण गर्ने व्यक्ति/संस्थालाई आवश्यक कानूनी कारवाही गरी सम्पदाहरूको संरक्षण तथा सुरक्षामा आवश्यक ध्यान दिनुपर्दछ ।

क्र.स.	जिल्ला	स्थान	सम्पदाको नाम	सम्पदाका कूल क्षेत्रफल	अतिक्रमित क्षेत्रफल	अतिक्रमित क्षेत्र (सिमा वा सन्नीकट)	अतिक्रमण कर्ता	कैफियत
१	ललितपुर	पाटन	बटुक भैरव			लगनखेल सातदोबाटो सडक विस्तार	सडक विभाग	
२	भक्तपुर	दत्तात्रेय भक्तपुर दरवार	चिकपले मठ			मठ महन्तको पुर्खाले निर्माण गरेको भनि दावी	मठका महन्तका सन्तति	हाल महन्तको आवश्यकता लागि कोठा उपलब्ध
३	काठमाडौं	हनुमानढोका दरवार क्षेत्र	संरक्षित क्षेत्रको वफर क्षेत्र (सीमाना)			निजी स्वामित्वको महर्जन कम्प्लेक्स	महर्जन व्यापारिक कम्प्लेक्स	हाल निर्माण कार्य स्थगन गर्न अदालत बाट आदेश जारी
४	धनुषा	जनकपुरधाम	जानकी मन्दिर गुठी	५ कित्ता जग्गा जमिन	५ कित्ता जग्गा जमिन	विभिन्न व्यक्तिहरूले जग्गा जमिनमा घरटहरा बनाएको	विभिन्न	
५	धनुषा	जनकपुरधाम	जानकी मन्दिर गुठी	८३ कित्ता जग्गा जमिन	८३ कित्ताका विभिन्न वेच विखन परिमाणका	विभिन्न व्यक्तिहरूलाई किनवेच भएको	विभिन्न	

क्र.स.	जिल्ला	स्थान	सम्पदाको नाम	सम्पदाका कुल क्षेत्रफल	अतिक्रमित क्षेत्रफल	अतिक्रमित क्षेत्र (सिमा वा सन्नीकट)	अतिक्रमण कर्ता	कैफियत
					जगा जमिन			
६	धनुषा	जनकपुरधाम	राम मन्दिर गुठी	९७३ किताका विभिन्न परिमाणका जग्गा	९७३ किताका विभिन्न परिमाणका जग्गा	विभिन्न व्यक्तिलाई किनवेच भएको	विभिन्न	
७	धनुषा	जनकपुरधाम	लक्ष्मण मन्दिर गुठी	२६ किताका विभिन्न परिमाणका जग्गा	२६ किताका विभिन्न परिमाणका जग्गा	विभिन्न व्यक्तिलाई किनवेच भएको	विभिन्न	
८	धनुषा	जनकपुरधाम	रत्नसागर	३८ किताका विभिन्न परिमाणका जग्गा	३८ किताका विभिन्न परिमाणका जग्गा	विभिन्न व्यक्तिलाई किनवेच भएको	विभिन्न	
९	धनुषा	जनकपुरधाम	दशरथ मन्दिर	२८ किताका विभिन्न परिमाणका जग्गा	२८ किताका विभिन्न परिमाणका जग्गा	विभिन्न व्यक्तिलाई किनवेच भएको	विभिन्न	
१०	धनुषा	हनुमाननगर	हनुमान गुठी	३१ किताका विभिन्न परिमाणका जग्गा	३१ किताका विभिन्न परिमाणका जग्गा	विभिन्न व्यक्तिलाई किनवेच भएको	विभिन्न	

विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत सम्पदाहरूको अतिक्रमणको अवस्था						
क्र.स.	सम्पदा क्षेत्र	अतिक्रमित सम्पदा	अतिक्रमणकर्ता		अनुगमनको व्यहोरा	कैफियत
१	पशुपति संरक्षित स्मारक क्षेत्र	तिलगंगा-ताम्रगंगामा सडक निर्माण	सडक विभाग	पुरातत्व विभागको पहलमा यूनेस्को समेतको सहयोगमा सडक निर्माण तोकिएको	पशुपति क्षेत्र विकास कोष र विभागको पहलमा बहुपक्षीय पहल भैरहेको	उक्त सडक निर्माण कार्य बन्द भए तापनि सडक प्रयोग पूर्णरूपमा रोकिएको छैन ।
२	पशुपति संरक्षित स्मारक क्षेत्र	माधव सुमार्गी सेवा भवन	माधव सुमार्गी सेवा भवन	निर्माणको शुरुदेखि नै भवन निर्माण रोकका राख्न पुरातत्व विभागबाट पत्राचार, प्राविधिकबाट अनुगमन प्रतिवेदन तयार गरिएको	पुरातत्व विभागको पहलमा कुनै सरकारी निकायको पूर्व स्वीकृति बेगर निर्माण भएको यस भवनको अनधिकृत तत्कालीन निर्माण रोकन प्रयास गरिएको	अनाधिकृत रुपमा निर्माण भएको यस भवनको समुद्घाटन तत्कालीन प्रधानमन्त्रीबाटै भएको
३	पशुपति संरक्षित स्मारक क्षेत्र	विभिन्न सत्तल सम्पदाको अनधिकृत प्रयोग	पशुपति क्षेत्रमा रहेका विभिन्न मन्दिरका तत्कालीन पुजारी र देउपालाका सन्ततिहरु	पुरातत्व विभागबाट सम्बन्धित निकायसँग समन्वयको प्रयास गरिरहेको	विभिन्न निकायहरूबीचमा छलफल गर्ने गरेको जनाएको	पहिलेदेखि बसिरहेका मन्दिरका पुजारी र देउपालाका सन्ततिबाट पालोमा परेकालाई स्थान नछोड्ने ता पहिलेदेखि कब्जा गरिरहेकाले खाली हुन नसकेको
४	संरक्षित स्वयम्भू स्मारक क्षेत्र	तीनबुद्धपार्क (२०६२ सालमा निर्माण भएको)	विभिन्न चैत्य, छोटै र बुद्धमूर्तिहरु	पुरातत्व विभाग, कामपा समेतको प्रयासमा निर्माण कार्यमा नियन्त्रण भएको	तत्कालीन समयमा नियमित अनुगमन नभएको	स्वयम्भू स्मारकको पश्चिमतर्फ २०६२ सालमा धार्मिक स्वरुपमा रातारात यो पार्क निर्माण भएको

५	संरक्षित स्वयम्भू स्मारक क्षेत्र	गितामाता मन्दिर विस्तार	गितामाता मन्दिर व्यवस्थापन	पुरातत्व विभागबाट प्रयास भए तापनि सरोकारवाला अन्य निकायको सहयोगको अभावमा नियन्त्रण गर्न नसकिएको	पुरातत्व विभागबाट नियमित अनुगमन भए तापनि सफलता नमिलेको	स्वयम्भूको संरक्षित वनको पश्चिमतर्फ अनधिकृत रुपमा मन्दिर विस्तार कार्य भएको
---	----------------------------------	-------------------------	----------------------------	---	--	---

१८. **निर्माणसम्बन्धी मापदण्ड** – प्राचीन स्मारक संरक्षण नियमावली, २०४६ को नियम ४.२ मा संरक्षित स्मारक क्षेत्रभित्र गरिने निर्माण कार्यको शैली र मापदण्डसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । हनुमानढोका दरबार संग्रहालय विकास समिति तथा पुरातत्व विभागले बसन्तपुर दरबार क्षेत्रको सीमाक्षेत्रमा व्यापारिक कम्प्लेक्स निर्माण कार्य तोकिएको मापदण्ड विपरीत भएको जानकारी गराएका छन् ।

भक्तपुर दरबार क्षेत्र हेर्ने स्मारक संरक्षण तथा दरबार हेरचाह कार्यालयले मापदण्ड विपरीत घर/भवन निर्माण भएकालाई नगरपालिकाले कानूनबमोजिम कारवाही गर्ने गरेतापनि क्षेत्र व्यवस्थापकको हैसियतबाट यस कार्यालयबाट करारनामासम्म गराउने गरेको तर कानूनको अभावमा मापदण्ड विपरीत घर/भवन निर्माण गर्नेलाई कारवाही गर्न नसकिएको जनाएको छ ।

१९. **दरबार हाईस्कूल** – प्राचीन संरक्षण ऐन, २०१३ मा ऐतिहासिक, पुरातात्विक वस्तुको संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ । त्यसैगरी सोही ऐनमा मुख्य पुरातत्व अधिकृतको जिम्मेवारीमा पुरातात्विक सम्पदासम्बन्धी नेपाल सरकारको तर्फबाट आधिकारिक निर्णय गर्ने जिम्मेवारीको व्यवस्था छ । करिब डेढ शताब्दी पुरानो तथा नेपालको पहिलो विद्यालय दरबार हाईस्कूलको भवन भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त भएपछि एक मित्रराष्ट्रको सहायतामा टर्न कि प्रणालीमा पुनर्निर्माण गर्न नेपाल सरकारसँग सम्झौता भई पुनर्निर्माण, कार्यको शिलान्यास भईसकेको छ । उक्त हाईस्कूलको पुनर्निर्माणका लागि २०७४।९।१२ मा पुरातत्व विभागबाट ऐतिहासिक दरबार हाईस्कूल प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ (पाँचौं संशोधन सहित) बमोजिम पुनर्निर्माण गर्न राय सुझाव/सहमति दिइएकोमा राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणका तत्कालीन कार्यकारी अधिकृतको अध्यक्षतामा बसेको प्राधिकरणको २०७४।९।२६ को निर्णयबाट आधुनिक प्रविधिबाट दरबार हाईस्कूलको बाहिरी स्वरूप जस्ताको जस्तै भौतिक स्वरूपमा कायम रहने गरी भूकम्प प्रतिरोधी प्रविधि अपनाएर पुनर्निर्माण गर्न मित्रराष्ट्रलाई सहमति दिइएको पाइयो । प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन २०१३ को व्यवस्था बमोजिम सम्पदा पुनर्निर्माणसम्बन्धी निर्णय लिने अधिकार मुख्य पुरातत्व अधिकृतलाई मात्र भएकोमा राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणका प्रमुख कार्यकारी अधिकृतले समेत उक्त अधिकार प्रयोग गरेको देखियो ।

२०. **पुरातात्विक वस्तुको खरिद विक्री** – प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को दफा १३ को उपदफा (२) मा कुनै व्यक्ति वा संस्थाको व्यक्तिगत, परम्परागत वा पुख्र्यौली संग्रहहरूमा एक वर्षभन्दा पुरानो पुरातात्विक वस्तु रहेको छ भने त्यस्तो संग्रहको धनीले सो वस्तु नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिएको कार्यालयमा म्याद भित्र दर्ता गराउनुपर्ने, उपदफा (३) मा क्युरियोको उत्पादन वा विक्री व्यवसाय गर्न चाहने वा त्यस्तो उत्पादन वा विक्री व्यवसाय गरिरहेको कुनै व्यक्ति वा संस्थाले नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकिएको म्यादभित्र तोकिएको कार्यालयमा आफ्नो नाम दर्ता गरी इजाजत पत्र लिनुपर्ने र त्यस्तो उत्पादित प्रत्येक क्युरियोमा विक्रेताको नाम सहितको नेपाल सरकारबाट स्वीकृत निस्सा लगाएको हुनपर्ने प्रावधान रहेको छ । नेपाल राष्ट्र बैङ्कको थापाथली र बालुवाटार स्थित केन्द्रीय कार्यालय परिसरमा भएको पुरानो भवन १८९३ मा निर्माण भई २०७२ को भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त भएपश्चात हाल पुनर्निर्माणका क्रममा रहेको छ । उक्त पुरानो भवन १८९३ मा बनेका ईट्टामा मासको दाल, माटो र ढुंगाको धुलो प्रयोग गरी निर्माण गरिएको थियो । हाल पुनर्निर्माणको क्रममा क्षतिग्रस्त पुरानो भवनबाट निस्किएका ऐतिहासिक ईट्टा लगायतका सामग्रीहरू पुरातत्व विभागको स्वीकृति लिएर नेपाल राष्ट्र बैङ्कले गरेको पाइयो । करिब १८२ वर्ष भन्दा पुरानो भवनबाट निस्किएका त्यति नै ऐतिहासिक निर्माण सामग्री लगायत कलात्मक वस्तुहरूको फोटोग्राफिक्स डकुमेन्टेसन गरी संरक्षण गर्नुपर्नेमा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को प्रावधान विपरीत विक्री वितरण गर्न स्वीकृति दिने, निर्माण हुने भवनको शैली र पद्धति समेतमा फरकपना आउने गरी कार्य

सञ्चालन गर्नु विद्यमान कानून विपरीत रहेको छ । यस्ता पुरातात्विक भवनहरुबाट निस्किएका निर्माण सामग्रीहरु सोही स्थानमा प्रयोग नहुने भएमा अन्य ऐतिहासिक सम्पदाको पुनर्निर्माण वा जिर्णोद्धार गर्दा प्रयोग गर्ने गरी व्यवस्था गर्न मन्त्रालय विभागबाट समन्वय गरी व्यवसायिक विक्री नगरी पुनःप्रयोग गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

नारायणहिटी दरबार संग्रहालयतर्फ

२१. **गुरुयोजना** - नेपाल सरकार (मन्त्रिस्तर) को विभिन्न ३ निर्णय अनुसार नारायणहिटी दरबार संग्रहालयको गुरुयोजना तयार गर्न ३ समिति गठन भए तापनि हालसम्म कुनै समितिबाट संग्रहालयका लागि तोकिएको कार्यादेशबमोजिमको गुरुयोजना तयार गरेको पाइएन । सम्बद्ध पदाधिकारीले आफ्नो जिम्मेवारीलाई गम्भीरतापूर्वक लिएको देखिएन ।

क्र. सं.	गठन आदेश मिति	निर्णयकर्ता	समितिको संरचना	कार्यविधि	कैफियत
१	२०६८/८/१	नेपाल सरकार (मा. मन्त्रिस्तरीय) निर्णय	पुरातत्व विभागका महानिर्देशकको संयोजकत्वमा ६ सदस्यीय	२ महिना	गुरुयोजना तयार नभएको
२	२०६८/१२/१६	नेपाल सरकार (मन्त्रिस्तरीय) निर्णय	मन्त्रालयका सचिवज्यूको संयोजकत्वमा ५ सदस्य	-	गुरुयोजना तयार नभएको
३	२०६९/३/१९	नेपाल सरकार (मन्त्रिस्तरीय) निर्णय	मन्त्रालयका सचिवज्यूको संयोजकत्वमा ५ सदस्य	-	गुरुयोजना तयार नभएको

नारायणहिटी दरबार संग्रहालयको गुरुयोजना बनाउन विभिन्न समयमा गुरुयोजना तयारी समिति महानिर्देशक वा सचिवज्यूको संयोजकत्वमा गठन गरेकोमा हालसम्म पनि यस्तो गुरुयोजना तयार गरेको पाइएन । संग्रहालय परम्परागत रूपमा सञ्चालन भएको छ ।

२२. **प्रमाणीकरण तथा संरक्षण** - प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ मा ऐतिहासिक पुरातात्विक वस्तुको संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ । नारायणहिटी दरबार स्थित ऐतिहासिक, प्राचीन तथा पुरातात्विक वस्तुहरुको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा व्यवस्थापन गर्न नारायणहिटी दरबार संग्रहालय कार्यालय स्थापना गरी कार्यरत रहेको छ । उक्त दरबार संग्रहालय परिसरमा ३५ भवन तथा २८ ऐतिहासिक सवारी साधनहरुलाई सम्पदा वर्गीकरणको व्यवस्थाबमोजिम वर्गीकरण गरी प्रमाणीकरण समेत गराउनुपर्नेमा हालसम्म अद्यावधिक विवरण तयार गरेको पाइएन । यसै गरी फरासखाना भवनमा जंगली जनावरका हाड, सिँग, छाला, प्वाँख, टाउका लगायतका सामग्री रहेकोमा सोको उचित संरक्षण तथा व्यवस्थापनको अभावले उक्त सामग्री नष्ट हुनसक्ने देखिन्छ ।

२३. **बहुमूल्य सार्वजनिक सम्पत्ति** - मन्त्रिपरिषदको २०६५।२।१५को बैठकबाट गणतन्त्र कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धी निर्णयमा नारायणहिटी दरबारको परिसर तथा यसभित्र रहेका सम्पूर्ण सम्पदालाई ऐतिहासिक संग्रहालयको रूपमा परिणत गरी राष्ट्रिय हितमा उपयोग गर्न नेपाल सरकारले आवश्यक व्यवस्था मिलाउने प्रावधान रहेको छ । सोही बमोजिम २०६५ आषाढ १ गते ७५४ रोपनी ८ आना १३ पैसा क्षेत्रफलमा फैलिएको यस नारायणहिटी दरबार संग्रहालयको स्थापना भएको हो । सोही व्यवस्थाबमोजिम नारायणहिटी दरबार संग्रहालयको केही भाग तथा पूर्वराजाले पहिरिने श्रीपेच समेत सार्वजनिक अवलोकनका लागि खुला गरेको छ । यद्यपि नारायणहिटी दरबार परिसरका सम्पूर्ण भाग तथा बहुमूल्य वस्तु तथा सम्पदाहरुको पूर्णरूपमा अवलोकनका लागि खुला गरिएको छैन । पूर्व राजपरिवारका सदस्यले उपयोग गर्ने गरगहनाहरु, पोशाक, श्रीपेच, अन्य बहुमूल्य मणि, माणिक्य, सुन, चाँदी, जवाहरात तस्वीरहरु, ऐतिहासिक महत्वका सन्धी सम्झौताहरुको तथा अन्य महत्वपूर्ण दस्तावेजहरुको लगत तयार गरी संरक्षण तथा सुरक्षण गरिएको छैन । दरबार संग्रहालय स्थापना भई सार्वजनिक रूपमा अवलोकन गर्न खुला भएको एकदशक भैसकेको अवस्थामा बहुमूल्य सम्पदाहरुको अद्यावधिक लगत अभिलेख नहुँदा यस्ता सम्पदाहरुको दुरुपयोग, हानी नोक्सानी, चोरी हुनसक्ने देखिन्छ । संग्रहालयको सुरक्षा, अवलोकनकर्ताको उपस्थिति, अन्य गतिविधिका लागि एक निश्चित मापदण्ड निर्धारण गरी सोहीबमोजिम दरबार संग्रहालय सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

अन्य सम्पदा तथा स्मारकहरु

२४. **न्यून प्राथमिकता** - नेपालको संविधानको धारा ५१ ग (२) मा ऐतिहासिक, पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकासका लागि अध्ययन, अनुसन्धान, उत्खनन तथा प्रचार प्रसार गर्ने,

तथा धारा ५१ ग (६) मा देशको साँस्कृतिक विविधता कायम राख्दै समानता एवं सहअस्तित्वका आधारमा विभिन्न जातजाति र समुदायको भाषा, लिपि, संस्कृति, साहित्य, कला, चलचित्र र सम्पदाको संरक्षण र विकास गर्ने राज्यको नीति रहेको छ। पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक संरचनाहरूको संरक्षण सम्बर्द्धनको जिम्मा पाएको पुरातत्व विभागको आफ्नै जग्गा समेत नभएकाले भवन निर्माण कार्य नै भएको छैन। यसै गरी विभागले २०७४।७५ मा विभिन्न मूर्त र अमूर्त साँस्कृतिक धरोहर तथा संरचनाहरू बजेट अभाव कै कारण संरक्षण मर्मत तथा व्यवस्थापन गर्न नसकेको जनाएको छ। यसै गरि बजेट भएरपनि स्थानीयको विरोध, उत्खनन् नभएका आदि कारण देखाई कार्य सम्पन्न भएको पाइएन। यसरी राज्यबाट आवश्यक बजेटको व्यवस्था नहुनु तथा सम्पदा संरक्षण व्यवस्थापन मुख्य जिम्मेवार निकायले स्रोत सुनिश्चित हुँदा समेत समयमा नै स्थानीयको विरोध, उत्खनन् नभएका जस्ता विषयहरूलाई उचित सम्बोधन गरी सम्पदा संरक्षण व्यवस्थापन गर्नुपर्नेमा सो नगरी कारणहरू मात्र पेश गरेर बस्नु सम्पदा संरक्षणमा राज्यको न्यून प्राथमिकता रहेको देखाउँछ। यससम्बन्धी केही उदाहरण निम्न अनुसार रहेका छन्:

क्र.स.	सम्पदाको नाम	जिल्ला	विनियोजित बजेट रु. हजारमा	निकास रकम रु. हजारमा	कैफियत
	गोदावारी कुण्ड स्थित देवल संरक्षणकार्य,	ललितपुर	५००	३००	बजेट अभाव
२.	कालिका मन्दिर संरक्षणको कार्य	नुवाकोट	१०००	६००	बजेट अभाव
३.	विश्वेश्वर मन्दिर संरक्षण कार्य	गोरखा	१०००	६००	बजेट अभाव
४.	विन्दवासिनी मन्दिर परिसर माल अड्डा सुधार कार्य ,पोखरा	कास्की	२०००	१२००	बजेट अभाव
५.	हाल्जी थुप्तेन रिन्छेलिन गुम्वा संरक्षण कार्य , लिमि	हुम्ला	२०००	१२००	बजेट अभाव
६.	भानु संग्रहालय, भानु प्रतिष्ठान,	तनहुँ	१०००	६००	बजेट अभाव
७.	तामाङ उत्थान भवन तथा संग्रहालय छतिवन २ हातिसुडे		५००	३००	बजेट अभाव
८.	जनजाती संग्रहालय निर्माण सभापोखरी	संखुवासभा	५००	३००	बजेट अभाव
९.	वराह दक्षिण काली मन्दिर मखन	काठमाडौँ	२०००	१०००	बजेट भएको तर स्थानीयको विरोध
१०.	पाटन पुरानो अदालत भवन	ललितपुर	६००००	२००००	कार्य नभएको
११.	वमविकटेश्वर सतल मन्दिर टेकु	काठमाडौँ	१०००००	२००००	कार्य नभएको
१२.	अजयमरु हाटगाँउ मण्डप संरक्षण कार्य	डडेल्धुरा	५००	३००	उत्खनन् नभएकाले
१३.	नेपाल राष्ट्रिय जातीय संग्रहालय चम्पादेवी	काठमाडौँ	४०००	२५००	बजेट भएको तर कार्य नभएको
१४.	पुरातत्व विभागको भवन	काठमाडौँ	२८००	१६८०	जग्गा नभएकोले

नेपाल सरकारको वार्षिक बजेटमा समावेश गरी बजेट विनियोजन भए तापनि आवश्यक बजेट कम भएको, स्थानीयको अवरोध, विभागको भवन निर्माणका लागि जग्गाको अभाव लगायतका कारणबाट सम्पदा निर्माण/पुनर्निर्माण हुनसकेको पाइएन।

२५. **मौलिकतामा फरक पारी पुनर्निर्माण** – प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ बमोजिम १०० वर्षभन्दा बढी पुराना संरचनाहरू पुरातत्विक संरचना अन्तर्गत पर्ने र सोको मर्मत पुनर्निर्माण वा अन्य केही निर्माण कार्य गर्दा संरचनाको मौलिक विशेषता फरक नहुने गरी निर्माण कार्य गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। त्यसै गरी यस्ता पुरातात्विक संरचनाहरू मर्मत पुनर्निर्माण गर्नु परेमा पुरातत्व विभागको स्वीकृति प्राप्त गरी निर्माण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। १९६१ (१९०५) मा निर्माण भएको भनिएको राणाकालीन दरवार लक्ष्मी निवासमा नेपाली सेनाको १० नं.बाहिनी अड्डाले उक्त दरवार अन्य साधारण भवन जसरी नै भत्काई सोही स्थानमा बाहिरी मोहडा ऐतिहासिक लक्ष्मी निवास जस्तै हुने गरी तथा मुल दरवारको १ तिहाइ रहने गरी आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी निर्माण गरी रहेको छ। यसरी पुरातात्विक महत्त्वका दरवार,

संरचनाहरु सार्वजनिक निकायहरुले भत्काई नयाँ निर्माण गर्दा देशको पुरातात्विक मौलिक विशेषता लोप हुँदै जाने खतरा देखिन्छ ।

२६. **सम्भौता र कार्यदिश बेगर कार्यसञ्चालन** – सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ४६ मा जनचेतनासम्बन्धी तालिम, अभिमुखीकरण, सवलीकरण, मूलप्रवाहीकरण जस्ता कार्य गैरसरकारी संस्थाबाट गराउँदा छिटो छरितो प्रभावकारी र मितव्ययी हुने भएमा सार्वजनिक निकायले गैरसरकारी संस्थाबाट तोकिएबमोजिमको प्रक्रिया अपनाई त्यस्तो कार्य गराउन वा सेवा प्राप्त गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको छ । संस्था दर्ता ऐन, २०३४ को दफा ४ को उपदफा (१) मा संस्था स्थापना गर्न चाहने कुनै सात वा सोभन्दा बढी व्यक्तिहरुले संस्थासम्बन्धी विवरण खुलाई संस्थाको विधानको एक प्रति र तोकिएको दस्तुर सहित स्थानीय अधिकारी समक्ष निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । पुरातत्व विभागको कार्यक्षेत्र अन्तर्गत रहेको युनेस्कोको विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत स्वयम्भूनाथ क्षेत्रको संरक्षण, सम्बर्द्धन, व्यवस्थापन गर्ने कार्य 'स्वयम्भू व्यवस्थापन तथा संरक्षण महासमिति' नामक गैरसरकारी संस्थाबाट गरेको पाइयो । उक्त गैरसरकारी संस्थामा पुरातत्व विभागबाट समेत प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ । विभाग आफैले गर्नुपर्ने कार्य गैरसरकारी संस्थाबाट गराएको अवस्था छ । उक्त संस्थाले सार्क क्षेत्रका पर्यटकसँग रु.५० र अन्य देशका पर्यटकसँग रु.२०० का दरले प्रवेश शुल्क सङ्कलन गर्ने गरेको पाइयो । पछिल्लो ३ वर्षको संस्थाको आम्दानी खर्च देहायबमोजिम रहेको छ:

आर्थिक वर्ष	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५
आम्दानी रु.	३,२२,१०,६५०.३२	४,८७,७०,७९१.८८	६०,७०,८०८.२१
खर्च रु.	३२३२९८२१.२६	४,३२,९६,७९५.९५	६०५८७०१०.०८
बाँकी मौज्दात रु.	(११९९७०.९४)	५५,५४,०७६.७३	११३७७९८.१३

१३१.३८ हेक्टरक्षेत्रमा फैलिएको स्वयम्भूनाथ स्थित जंगललाई २०६६ फागुन २५ गतेबाट 'स्वयम्भू धार्मिक वन' का रूपमा कायम गरिएको छ । २०७२ सालको विनाशकारी भूकम्पबाट यस विश्व सम्पदा क्षेत्र तथा ऐतिहासिक र पुरातात्विक स्थलमा अवस्थित क्षतिग्रस्त संरचना/स्मारकमध्ये 'बहुमङ्गल चैत्य' का लागि रु.२९ लाख २४ हजार र 'शान्तिपुर मन्दिर' का लागि रु.३० लाख युनेस्कोबाट सहयोग प्राप्त गरी संस्थाबाट पुनर्निर्माण कार्य सञ्चालन गरेको सो संस्थाबाट प्राप्त विवरणमा उल्लेख छ । त्यसैगरी स्वयम्भूनाथ चैत्यको पश्चिमतर्फ अवस्थित बुद्धपार्क क्षेत्रमा अतिक्रमण भएकोमा महासमितिले पुरातत्व विभाग, काठमाडौं महानगरपालिका, नेपाल प्रहरी समेतको समन्वयमा अतिक्रमण हटाउने कार्य गरेको जनाएको छ ।

२७. **रेट्रोफिटिङ (प्रवलीकरण)** – राष्ट्रिय पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना नीति, २०७२ मा आंशिकरूपले क्षतिग्रस्त तथा भत्कन लागेका ऐतिहासिक भवन तथा संरचनाहरुको प्रवलीकरण कार्यलाई प्राथमिकता दिने उल्लेख छ । २०७२ को भूकम्पले क्षति पुऱ्याएका सार्वजनिक तथा ऐतिहासिक भवन र सांस्कृतिक सम्पदाहरुमध्ये सडक विभाग, महालेखापरीक्षकको कार्यालय, बालमन्दिर (नक्साल), केशरमहलको हकमा परामर्शदाता छनौट गरी लागत अनुमान तयार पार्ने कार्य भईरहेको छ ।

२८. **सम्पदा संरक्षण निकायको स्थायित्व** – विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत सम्पदाहरु तथा अन्य प्राचीन र ऐतिहासिक सम्पदाहरुको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनका लागि विकास समिति ऐन, २०१३ को दफा ३ को प्रावधानबमोजिम नेपाल सरकारको पटके निर्णयबाट विभिन्न विकास समितिहरु गठन गरेको पाइयो । उक्त समितिमा मन्त्रालय र विभाग समेतको प्रतिनिधि रहने र सम्पदा संरक्षण तथा व्यवस्थापनमा त्यस्ता समितिलाई जिम्मेवारी दिएको देखिन्छ । यस्ता केही उदाहरणहरु निम्न अनुसार रहेका छन्:

क्र.सं.	विवरण	कार्यक्षेत्र	गठन भएको समय	गठनको कानूनी व्यवस्था	कैफियत
१	हनुमानढोका दरबार संग्रहालय विकास समिति, वसन्तपुर	हनुमानढोका दरबार संग्रहालयको संरक्षण तथा विकास गर्ने	२०६७	विकास समिति ऐन, २०१३ को दफा ३	
२	बौद्धनाथ क्षेत्र विकास समिति, बौद्ध	बौद्धनाथ क्षेत्रको सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक र सांस्कृतिक विकास गर्ने	२०५३	विकास समिति ऐन, २०१३ को दफा ३	
३	पाटन संग्रहालय विकास समिति, पाटन दरबार	संग्रहालयको संरक्षण तथा विकासको लागि	२०५३	विकास समिति ऐन, २०१३ को दफा ३	

	क्षेत्र				
४	स्वयम्भू व्यवस्थापन तथा संरक्षण महासमिति	स्वयम्भू स्थित विश्व सम्पदा क्षेत्रको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्ने	२०५३।०।०।०	संस्था दर्ता ऐन, २०३४ को दफा ४ (१)	पुरातत्व विभाग र का.म.पा को प्रतिनिधि समेत सदस्य रहने गरी का.जि.प्र.का.मा दर्ता भएको
५	बुढानीलकण्ठ क्षेत्र विकास समिति, नारायणस्थान, बुढानीलकण्ठ	बुढानीलकण्ठको सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक र सांस्कृतिक विकास गर्ने	२०५३	विकास समिति ऐन, २०१३ को दफा ३	

विश्व सम्पदासूचीमा सूचीकृत तथा ऐतिहासिक स्थलहरुको संरक्षणमा अन्य समिति तथा गैरसरकारी संस्थालाई प्राथमिकता र प्रश्रय दिनु उपयुक्त देखिदैन ।

२९. **पशुपति क्षेत्र विकास कोष** – पवित्र वाग्मती नदी किनारमा देउपाटन जयवागेश्वरी गौरीघाट, चावहिल, कुटुम्बहाल, गौशाला पिंगलास्थान र श्लेष्मान्तक वन आसपासको २६४ हेक्टरमा क्षेत्रफलमा पशुपति क्षेत्र फैलिएको छ । यस क्षेत्रभित्रको ८३.५५ हेक्टर क्षेत्रफलमा प्राचीन पशुपति स्मारक क्षेत्र रहेको छ । पशुपति क्षेत्रलाई सनातन हिन्दु तीर्थस्थलको रूपमा कायम राख्दै यस क्षेत्रको प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको योजनाबद्ध संरक्षण र दर्शनार्थी तीर्थयात्रीको सेवा सुविधाका लागि भौतिक पूर्वाधार विकास गर्ने उदेश्यलेहेको पशुपति क्षेत्र विकास कोष ऐन, २०४२ को अधीनमा रही कोषको स्थापना भएको छ । १९७९ देखि यूनेस्को विश्वसम्पदा सूचीमा सूचीकृत क्षेत्रमा साना ठुला ५१८ धार्मिक, ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक स्मारकहरु तथा लगभग १००० शिवलिङ्ग स्थापना भई वर्षे भरी विविध जात्रा, मेला, पर्व, पूजा चलिरहने जीवन्त सांस्कृतिक सम्पदा स्थल हो ।

क) गुरुयोजना – योजनाबद्ध विकासको अवधारणा तथा विकास निर्माणको चक्रलाई सञ्चालन गर्न २०५६ पौष ८ गते कोर, कन्सोन्याण्ट र कन्टिनियम गरी ३ क्षेत्र र १९ उपक्षेत्रमा विभाजित भएको गुरुयोजना स्वीकृत भई कार्यान्वयन चरणमा रहेको छ । पशुपति क्षेत्रको चार किल्ला, क्षेत्र विभाजन, नक्साङ्कन र गुरुयोजना कार्यान्वयन खर्च तोकिएवमोजिम रहेका छन् । गुरुयोजना अनुरूप हालसम्म भएका कार्य प्रगति र आगामी समयमा गर्नुपर्ने क्रियाकलापहरु समेटिएको वृहत्त गुरुयोजना तयारीको कार्य रु.५० लाख बजेट सहित २०७४।७५ बाट शुरु भएको प्रगति प्रतिवेदनबाट देखिन्छ । शुरु गुरुयोजनाले निर्दिष्ट गरेका क्षेत्रगत जग्गा उपयोग योजना, गुरुयोजना कार्यान्वयनका लागि आवश्यक विस्तृत लागत अनुमान तथा डुईड तयार गर्ने र सोको लागि आवश्यक प्राविधिक तथा आर्थिक प्रस्ताव तयार गर्ने कार्य गुरुयोजना स्वीकृत भएको २ दशकसम्म पनि तयार भएको पाईएन । गुरुयोजना तयारी मात्रले पशुपति क्षेत्रको विकास, संरक्षण र सम्बर्द्धन हुनसक्दैन । यसका लागि आवश्यक आर्थिक तथा प्राविधिक पक्ष समावेश भएको विस्तृत कार्यान्वयन कार्ययोजना तयार गर्नुपर्ने हुन्छ । कोषले हालसम्म पनि यस्तो तयारी नगरी तदर्थमा आधारित भएर सम्पदाहरुको मर्मत सम्भार तथा सम्बर्द्धनको कार्य गर्दै आएकोले हालसम्म भएका सकारात्मक प्रयासहरुबाट अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुनसकेको छैन ।

ख) सम्पदा वर्गीकरण तथा प्रमाणिक अभिलेख – प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ मा ऐतिहासिक सम्पदाहरुको नक्साङ्कन अभिलेख तयार गर्ने प्रवाधान रहेको छ । पशुपति क्षेत्र विकास कोष ऐनको दफा १० मा परिषदको काम कर्तव्य अधिकार अन्तर्गत पशुपति क्षेत्र भित्र रहेका विविधताहरु (जनसाँखिक, भौतिक, सांस्कृतिक, पुरातात्विक, धार्मिक जैविक लगायत) को तथ्याङ्क सङ्कलन गरी प्रमाणिक लगत अभिलेख तयार गर्ने उल्लेख छ । कोषले हालसम्म यस्ता सबै प्रकारका सम्पदाहरुको वर्गीकरण गरी प्रमाणिक अभिलेख तयार गरेको पाइएन । कोषले आफ्नो क्षेत्रभित्रका स्मारक सम्पदाहरुको एज विल्ट, डुईड तथा डिजिटल माईक्रो फिल्ड समेत तयार गरी भविष्यका लागि सुरक्षित गरी राख्नुपर्नेमा राखेको छैन ।

ग) सम्पदा पुनर्निर्माण – २०७२ सालको विनासकारी भूकम्पबाट पाशुपत क्षेत्र भित्रका कैयन सम्पदा तथा स्मारकहरु क्षतिग्रस्त भएकोमा विश्वसम्पदा सूचीमा सूचीकृत क्षेत्रको व्यवस्थापन निर्देशिका, भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त संरचनाको पुनर्निर्माण सम्बन्धी ऐन, २०७२, प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ र

पशुपति क्षेत्र विकास कोष ऐनको व्यवस्था अनुसार पुनर्निर्माण कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ । सोमध्ये हालसम्म अनुसुची ७ बमोजिमका सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न भएको छ । भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त भई पुनर्निर्माण गर्न बाँकी रहेका स्मारक तथा सम्पदाहरूको विवरण प्राप्त हुन आएको छैन ।

३०. **दातृ निकायबाट सम्पदा पुनर्निर्माण** – प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ बमोजिम ऐतिहासिक सम्पदा एवं स्मारकहरू पुरातत्व विभागको पृथक क्षेत्राधिकार भित्र पर्दछन् । नेपालमा प्रचलित ऐन कानूनको परिधिमा रही विभागले अन्य राष्ट्रिय निकाय वा राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका विशिष्ट संघ संस्था वा व्यक्तिसँग जिर्णोद्धार वा पुनर्निर्माण कार्यका लागि सहकार्य गर्ने वा सो कार्य गर्न स्वीकृति दिन सक्दछ । यस्ता क्रियाकलापहरू पुरातत्व विभागको प्रत्यक्ष सुपरीवेक्षणमा गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यसै गरी २०७२ सालको भूकम्प पश्चात आयोजित दातासम्मेलन (२०७३) मा भारत, जापान, चीन लगायतका मित्रराष्ट्रहरूले विभिन्न सांस्कृतिक स्मारक तथा सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण गर्ने प्रतिबद्धता जनाएका थिए । भारत तथा जापान सरकारबाट प्रतिबद्धताबमोजिम पुनर्निर्माण कार्य भएको पाइएन् । पुरातत्व विभागको वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन २०७४।०७ तथा राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको कार्य क्षेत्रमा रहेका यस सम्बन्धी केही उदाहरण निम्न अनुसार रहेका छन्:

सम्पदा	दातृ निकाय	हालको अवस्था
रत्नाकार महाविहार	भारत	कार्य नभएको
हनुमान ढोका दरवार को पश्चिम लड निर्माण कार्य	जापान	अध्ययन भईरहेको
पाटन दरवार देगु तलेजु मन्दिर	जापान	अध्ययन भईरहेको
नापीचन्द्र महाविहार ललितपुर	भारत	कार्य नभएको
गोपीचन्द्र विहार	भारत	कार्य नभएको
पाटन दरवार भिमसेन मन्दिर	भारत	कार्य नभएको
चिरी गुम्वा सिन्धुपाल्चोक	भारत	कार्य नभएको
सेतो मच्छिन्द्रनाथ	भारत	कार्य नभएको
प्रथमश्री महाविहार लुभु ललितपुर	भारत	कार्य नभएको
विभिन्न बौद्ध गुम्वा हरूको लागि रु ७५ अर्ब को प्रतिबद्धता	भारत सरकार तथा एक्जिम बैंड	सम्झौता नै नभएको

राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण, पुरातत्व विभाग, तथा नेपाल सरकारले जापान, भारत, लगायतका मित्रराष्ट्रहरूलाई प्रतिबद्धता जनाए बमोजिमको सम्पदा पुनर्निर्माण कार्यमा अग्रसर गराउन सकेको पाइएन् । यसका कारण सम्पदा पुनर्निर्माण कार्यमा वित्तीय स्रोतमा कमी आई निर्धारित समयमा सम्पदा पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न हुन नसक्ने अवस्था देखिन्छ ।

३१. **एकीकृत संरक्षण गुरुयोजना** – ऐतिहासिक, प्राचीन स्मारक तथा सम्पदाहरूको एकीकृत संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा व्यवस्थापनका लागि एकीकृत गुरुयोजना/रणनीतिक योजना बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ । सम्पदा संरक्षण व्यवस्थापन कार्य गर्न विभिन्न सरकारी निकाय, संघ, संस्था, कोष, समितिहरू अलग रूपमा सक्रिय रहेका छन् । त्यस्ता निकायबीचमा समन्वय नभई हरेक निकायले अलग अलग क्रियाकलापहरू गर्ने गरेकोले काठमाडौं उपत्यकाको सम्पदा संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा व्यवस्थापनले अपेक्षित नतिजा प्राप्त गर्नसकेको छैन । उपत्यकाको सम्पदाहरूको विकास, संरक्षण, सम्बर्द्धन र व्यवस्थापनको लागि एकीकृत गुरुयोजना तयार गरेको समेत पाइएन् ।

३२. **सम्पदाबाट पर्यटनमा योगदान** - ऐतिहासिक, प्राचीन सम्पदा तथा स्मारकको संरक्षण, सम्बर्द्धन, विकास र व्यवस्थापनबाट पर्यटन विकासमा योगदान पुऱ्याउने सम्बन्धित निकायको उद्देश्य तथा काम कर्तव्य र अधिकार रहेको देखिन्छ । पशुपतिनाथ मन्दिरमा भारतीयदेखि बाहेक २०१५, २०१६ र २०१७ मा ७८, ६८०, ९५, ४११ र १,२४,१८० पर्यटकले अवलोकन गरेको तथ्याङ्क पाइएको छ । त्यसैगरी सन् २०१७ मा भक्तपुर, काठमाडौं र पाटन दरवार क्षेत्रमा १ लाख ८१ हजार ३५०, १ लाख ५८ हजार ७९ र १ लाख ८ हजार ८२८ अन्तर्राष्ट्रिय/बाह्य पर्यटकले भ्रमण गरेको सूचना वेबसाइट अध्ययनबाट पाइएको छ । काठमाडौं महानगरले २०१७ मा रु.७ करोड १० लाख पर्यटन शुल्कबाट आम्दानी गरेको पाइयो । संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयबाट प्राप्त विवरण अनुसार बसन्तपुरदरवार, पाटनदरवार तथा भक्तपुरदरवार क्षेत्रबाट २०७४।०७ मा भएको पर्यटन रोयल्टीको आम्दानी निम्न अनुसार रहेको छ:

क्र.स.	सम्पदा स्थल	पर्यटन आम्दानी	रकम रु	कैफियत
१	हनुमानढोका दरवार संग्रहालय	प्रवेश शुल्कका रुपमा पर्यटन रोयल्टी	२०१९८६५०	काठमाडौं महानगरपालिकाले संकलन गरी संग्रहालयलाई उपलब्ध गराउने गरेको
२	हनुमानढोका दरवार संग्रहालय	पसल कवल भाडा समेत	३७७८९५६४	विभिन्न पसल कवल भाडा बापतको आम्दानी
३	पाटन दरवार संग्रहालय	प्रवेशशुल्कका रुपमा पर्यटन रोयल्टी	१९६४४५९२	ललितपुर महानगरपालिकाले संकलन गरी संग्रहालयलाई १५ प्रतिशत हिस्सा उपलब्ध गराउने गरेको
४	पाटन दरवार संग्रहालय	पसल रेष्टुरेन्ट भाडा समेत	६६८३७३९	विभिन्न पसल रेष्टुरेन्ट भाडा बापतको आम्दानी
५	राष्ट्रिय कला संग्रहालय भक्तपुर	संग्रहालय प्रवेशशुल्क	९७७९५१२	भक्तपुर नगरपालिकाले समेत अलग्गै शुल्क संकलन गर्ने गरेको
जम्मा			९४०९६०५७	

प्राप्त तथ्याङ्कबाट सम्पदा तथा स्मारकको संरक्षण सम्बर्द्धन तथा व्यवस्थापनबाट पर्यटकीय गतिविधिमा महत्वपूर्ण योगदान गरेको पाइन्छ । तर विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत र महत्वपूर्ण सम्पदास्थलबमोजिम पर्यटक आगमन र पर्यटन गतिविधिबाट भएको आम्दानीसम्बन्धी तथ्याङ्क विवरण अद्यावधिक गर्ने गरेको पाईएन ।

परिच्छेद ४ सुभाष तथा निष्कर्ष

३३. **सुभाष** – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागी निम्नबमोजिम सुभाष प्रस्तुत गरिएको छः
 - ३३.१. **नीति, ऐन र नियमहरूको विश्लेषण** – राष्ट्रिय साँस्कृतिक नीति, २०६७ पर्यटन नीति, २०६५ प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३, नियमावली, २०४६, अभिलेखालय संरक्षण ऐन, २०४६ नियमावली, २०६३ लगायतका ऐन, नियम, कानून तथा नीतिहरूलाई नेपालको संविधान, २०७२ सँग तादात्म्यता कायम हुने गरी परिमार्जन तथा संशोधन गर्नुपर्दछ ।
 - ३३.२. **कार्य जिम्मेवारी** – स्थानीय तहले संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम कानून तर्जुमा गरी साँस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्नुपर्दछ ।
 - ३३.३. **सम्पदा वर्गीकरण तथा अभिलेख** – कानूनको प्रावधानबमोजिम सम्पदाहरूको वर्गीकरण गरी प्रमाणिक सूची तयार गरी समयानुकूल अद्यावधिक गर्नुपर्दछ ।
 - ३३.४. **नक्साङ्कन** – विद्यमान ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक सम्पदाहरूको एजविल्ट ड्रइङ तथा निर्माणसम्बन्धी अभिलेख अद्यावधिक गरी राख्नुपर्दछ ।
 - ३३.५. **सम्पदा संरक्षण खर्च** – सम्पदाहरूको संरक्षण तथा प्रबर्द्धनको लागि आवश्यक बजेट तथा स्रोतको व्यवस्थापन गरी समयसापेक्ष मर्मत सम्भार, जिर्णोद्धार तथा पुनर्निर्माण गर्ने कार्यलाई नियमित तवरले सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
 - ३३.६. **साँस्कृतिक सम्पदाको पुनर्निर्माण** – २०७२ सालको भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक सम्पदाहरूको राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको निर्धारित समयवधिभित्र सम्पन्न गर्न सम्बन्धित सबै पक्षले गम्भीरतापूर्वक कार्य गर्नुपर्दछ ।
 - ३३.७. **उपत्यकाका दरवार क्षेत्रहरू** – विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत दरवारक्षेत्रहरू स्थित सम्पदा पुनर्निर्माण कार्य तोकिएको समयमा सम्पन्न गर्नुपर्दछ ।
 - ३३.८. **गैरसरकारी संस्थाबाट सम्पदा संरक्षण** – साँस्कृतिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माणका लागि सम्झौता गरेका गैरसरकारी संस्था र निकाय समेतलाई सम्झौताबमोजिम पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न गर्न कानूनबमोजिम पहल गर्नुपर्दछ ।

- ३३.९. **सम्पदा अतिक्रमण** – पुरातत्व विभाग, स्थानीय तह तथा नेपाल सरकारको सम्बन्धित निकायबाट अतिक्रमणसम्बन्धमा आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन तथा छानविन गरी अतिक्रमणबाट सुरक्षा तथा संरक्षण गम्भीरतापूर्वक पहल गर्नुपर्दछ ।
- ३३.१०. **निर्माण सम्बन्धी मापदण्ड** – सम्पदा क्षेत्रमा तोकेको मापदण्ड विपरीत तथा सम्पदास्थल अतिक्रमण हुने गरी गरिएको भौतिक निर्माणसम्बन्धमा सम्बन्धित निकाय वा स्थानीय तहबाट आवश्यक कारवाही गर्नुपर्दछ ।
- ३३.११. **दरवार हाईस्कूल** – पुरातात्विक तथा ऐतिहासिक सम्पदाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी व्यवस्थाको निर्णय मुख्य पुरातत्व अधिकृतबाट हुनुपर्नेमा व्यवस्थाको पालना हुनुपर्दछ ।
- ३३.१२. **पुरातात्विक वस्तुको खरिद विक्री** – ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक वस्तुहरूको अनाधिकृत बेचबिखनमा लगाएको प्रतिबन्धलाई कडाइका साथ पालना गर्दै नेपाल राष्ट्र बैङ्कको ऐतिहासिक भवन जस्तो सम्पदाको पुनर्निर्माणका क्रममा निस्केका काष्ठकला धातुकला वा पत्थर कलाका सामग्रीहरूलाई संग्रह गरी अन्य निकायको पुनर्निर्माण वा जीर्णोद्धारका लागि प्रयोग गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- ३३.१३. **गुरुयोजना** – जिम्मेवारी प्राप्त पदाधिकारीबाट यथाशिघ्र नारायणहिटी दरवार संग्रहालयको गुरुयोजना तयार गरी गुरुयोजना मुताविक संग्रहालयलाई सञ्चालनमा ल्याउन नेपाल सरकारको ध्यानाकर्षण हुनुपर्दछ ।
- ३३.१४. **भवन तथा सवारी साधन** – नारायणहिटी दरवार संग्रहालय परिसर भित्रका विभिन्न बङ्गला, भवनहरू तथा ऐतिहासिक महत्वका सवारी साधनहरू समेतको अद्यावधिक विवरण तयार गरी संरक्षण, सम्बर्द्धन व्यवस्थापन तथा सार्वजनिक अवलोकनका लागि उपयोगमा ल्याउनुपर्दछ ।
- ३३.१५. **फरासखाना** – अत्यन्त दुर्लभ जंगली जनावरहरूका अंगहरूको अवशेष रहेको फरासखाना भवन तथा त्यहाँ रहेको अवशेषहरूको उचित संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।
- ३३.१६. **बहुमूल्य सार्वजनिक सम्पत्ति** – नेपाल सरकारले यथाशिघ्र बहुमूल्य सम्पदाहरूको अद्यावधिक लगत विवरण तयार गरी नारायणहिटी दरवार संग्रहालयको सबै भाग र क्षेत्र संग्रहालयको मापदण्डबमोजिम पूर्णरूपमा सार्वजनिक रूपमा खुला गर्नुपर्दछ ।
- ३३.१७. **राज्यको न्यून प्राथमिकता:** – साँस्कृतिक सम्पदा संरक्षण कार्यका लागि आवश्यक स्रोत साधनको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- ३३.१८. **मौलिकतामा फरक पारी पुनर्निर्माण** – प्राकृतिक प्रकोप जस्ता घटनाबाट क्षतिग्रस्त भएका ऐतिहासिक लक्ष्मीनिवास जस्ता सम्पदा तथा स्मारकहरूको पुरातत्व विभागबाट स्वीकृति लिई सोहीबमोजिम पुनर्निर्माण गर्नुपर्नेमा अगाडिको मोहडा मात्र ऐतिहासिक लक्ष्मीनिवास जस्तै बनाउने र मूल लक्ष्मी निवासको १ तिहाई मात्र पुनर्निर्माण गर्नेसम्बन्धमा आवश्यक छानविन गरी ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक महत्वलाई समेट्ने गरी पुनर्निर्माण गर्नुपर्दछ ।
- ३३.१९. **सम्झौता र कार्यदेश बेगर कार्यसञ्चालन** – गैरसरकारी संस्थाको सदस्यमा स्थानीय तह र पुरातत्व विभाग संलग्न रहने व्यवस्था सम्बन्धमा छानविन गरी विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत बौद्धनाथ क्षेत्रको समग्र व्यवस्थापनमा संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्यन मन्त्रालय र पुरातत्व विभाग समेत नेपाल सरकारबाट जिम्मेवारी लिनुपर्ने देखिन्छ ।
- ३३.२०. **रेट्रोफिटिङ (प्रवलीकरण)** – ऐतिहासिक बबरमहल, केशरमहल भवन, चाँगुनारायण मन्दिर, सिंहदरवार पश्चिम मोहडा लगायतका ऐतिहासिक सम्पदा सवलीकरणका लागि आवश्यक रणनीति तयार गरी अन्य ऐतिहासिक पुरातात्विक सम्पदाहरूको एजवील्ट नक्सा तथा माइक्रोफिलिम तयार गरी राख्नुपर्दछ ।
- ३३.२१. **सम्पदा संरक्षण निकायको स्थायित्व** – विभिन्न ऐतिहासिक पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण सम्बर्द्धन तथा व्यवस्थापनका लागि विकास समिति ऐन २०१३ को दफा ३ बमोजिम गठन आदेशबाट विकास समिति गठन गरी तर्दथवादी रूपमा कार्य गरिरहेकोमा यस्ता निकायलाई स्थायी गर्न नेपाल सरकारको सम्बन्धित निकायबाट पहल गर्नुपर्दछ ।

- ३३.२२. **पशुपति क्षेत्र** – पशुपति क्षेत्र विकास कोषको शुरु गुरुयोजनामा समय सापेक्ष परिमार्जन सहितको आर्थिक तथा प्राविधिक पक्ष समावेश भएको विस्तृत कार्यान्वयन कार्ययोजना तयार गराई सो लाई कार्यान्वयनमा ल्याएर पवित्र पाशुपात क्षेत्रलाई अन्तर्राष्ट्रिय तिर्थस्थलका रूपमा विकास गर्न सरोकारवाला सबै पक्षको गम्भिर ध्यानार्कषण हुनुपर्दछ ।
- ३३.२३. **दातृ निकायबाट सम्पदा पुनर्निर्माण कार्य** – २०७२ सालको विनाशकारी भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त सम्पदाका संरचनाहरूको पुनःनिर्माण गर्न विभिन्न दातृ राष्ट्रबाट प्रतिबद्धता भएकोमा सोबमोजिम कार्य हुन नसकेकोले सम्बन्धित निकायबाट दातृराष्ट्रलाई प्रतिबद्धताबमोजिमको पुनर्निर्माण कार्य गराउन पहल गर्नुपर्दछ ।
- ३३.२४. **एकीकृत संरक्षण गुरुयोजना** – काठमाडौं उपत्यकाको सांस्कृतिक महत्वलाई जीवन्त राख्न एकीकृत संरक्षण गुरुयोजना तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ ।
- ३३.२५. **सम्पदाबाट पर्यटनमा योगदान** – विभिन्न ऐतिहासिक सांस्कृतिक धार्मिक तथा पुरातात्विक सम्पदा स्थलहरू पर्यटकीय दृष्टिकोणबाट पनि परिचित भएता पनि यस्ता सम्पदाले स्थलगत रूपमा पर्यटन आम्दानीको एकिकृत विवरण राख्ने व्यवस्था नभएकाले पर्यटनबाट भएको वास्तविक योगदान प्रस्तुत हुन नसक्ने हुनाले ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक धार्मिक स्थल अनुरूप पर्यटक आवागमन र पर्यटन आम्दानीको अद्यावधिक विवरण तयार गर्नुपर्दछ ।
३४. **निष्कर्ष** – सम्पदाहरूको संरक्षण व्यवस्थापनका लागि आवश्यक वर्गीकरण, अभिलेख, गुरुयोजना र सो कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कार्ययोजना तयार गरी क्रमशः कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने देखिन्छ । नेपाल सरकारबाट सम्पदा संरक्षण तथा व्यवस्थापनका लागि आवश्यक स्रोत साधन उपलब्ध गराउनुपर्ने साथै अतिक्रमणमा परेका सम्पदाहरूको संरक्षण गर्ने कार्यमा विशेष ध्यान दिई, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था तथा दातृ निकायहरूबाट गरिएको प्रतिबद्धता र सम्झौताबमोजिम सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण गर्नुपर्दछ ।

कमाण्ड क्षेत्रमा सिंचाइ व्यवस्थापन

परिच्छेद-१ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – कमाण्ड क्षेत्रमा सिंचित जग्गाको उपयोग स्थितिको अध्ययन गर्ने उद्देश्यले यस कार्यालयको वार्षिक कार्ययोजना, २०७५ अनुसार यस विषयको छनौट भएको छ। सिंचाइ आयोजनाको कमाण्ड क्षेत्रमा सिंचित जग्गाको उपयोग साथै कमाण्ड क्षेत्रको जग्गा गैर कृषि कार्यमा प्रयोग स्थिति सम्बन्धमा विश्लेषण एवं मूल्याङ्कन गर्नु विषय छनौटको उद्देश्य रहेको छ। उक्त विषय अध्ययनको लागि सुनसरी मोरंग सिंचाइ आयोजना, सर्लाहीको बाग्मती, भापाको कन्काई धनुषा र सिरहा जिल्लामा सञ्चालित कमला सिंचाइ आयोजना कार्यक्षेत्र तोकिएको छ।

कृषियोग्य क्षेत्रफलमध्ये कुल सिंचाइयोग्य जमिन करिब १७ लाख ६६ हजार हेक्टरमध्ये हालसम्म कुल १४ लाख ७३ हजार हेक्टर जमीनमा सिंचाइ संरचनाहरु निर्माण भई सिंचाइ सुविधा पुगेको छ। मुलुकका सम्पूर्ण कृषियोग्य भूमिमा कृषि उत्पादकत्वमा योगदान पुग्ने गरी वर्षेभरी दिगो एवं भरपर्दो सिंचाइ सुविधा पुऱ्याउने सिंचाइ नीति, २०७० को दीर्घकालीन दृष्टिकोण रहेको छ। सिंचाइ नीतिको दीर्घकालीन दृष्टिकोण अनुरूप सिंचाइ सुविधा पुऱ्याउन साना (२०० हेक्टर भन्दा कम), मझौला, ठूला र वृहत सिंचाइ आयोजनाहरु सञ्चालनमा रहेका छन्।

२. **नीतिगत व्यवस्था** – सिंचाइ प्रणालीको व्यवस्थापनमा भएका नीतिगत व्यवस्था देहायबमोजिम छन्:
- नेपाल सरकारले सिंचाइ सुविधा पुऱ्याउनका लागि सतह सिंचाइ, डिप ट्युबवेल, साना सिंचाइ, थोपा सिंचाइ, नयाँ प्रविधिमा आधारित सामुदायिक सिंचाइ आयोजना आदि विकास गरी सञ्चालनमा ल्याएको छ।
 - कृषिको विकासका लागि सिंचाइलाई प्रमुख अवयवको रूपमा विकास गर्ने रणनीति सरकारले लिएको छ।
३. **कानूनी व्यवस्था** – आयोजना सञ्चालनको लागि जलश्रोत ऐन, २०४९ तथा सिंचाइ नियमावली, २०६० जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली २०६४ आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा नियमावली २०६४ को पालना गर्नुपर्दछ।

परिच्छेद-२

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति

४. **उद्देश्य** – कमाण्ड क्षेत्रभित्रको जग्गा गैर कृषि क्षेत्रमा प्रयोग भएको स्थितिको अध्ययन, कमाण्ड क्षेत्र गैर कृषि क्षेत्रमा प्रयोग हुनबाट रोक्न सञ्चालित कार्यक्रमको स्थिति अध्ययन, कमाण्ड क्षेत्र संरक्षणमा भएको लगानीको प्रभावकारिताको अध्ययन गर्नु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ।
५. **क्षेत्र** – सिंचाइ योजनाको कमाण्ड क्षेत्रको जमीनको संरक्षण, व्यवस्थापन र उपयोग स्थितिसम्बन्धी नीति, कानून, मापदण्ड र नियमनबारे अध्ययन, कमाण्ड क्षेत्र बचावका लागि लिएको रणनीति तथा कार्यान्वयन स्थिति मल्याङ्कन, सिंचाइ आयोजनाको कमाण्ड क्षेत्र अतिक्रमण लगायतका क्रियाकलापलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ।
६. **पद्धति** – कमाण्ड क्षेत्रको जग्गा गैर कृषि काममा प्रयोग भएको क्षेत्रको स्थलगत भ्रमण, विभिन्न उपभोक्ता समितिसँग छलफल, सम्बन्धित पदाधिकारीसँगको छलफल लगायत प्रश्नावली, निर्दिष्ट फारामको माध्यमबाट सूचना सङ्कलन गरी नतिजामूलक मूल्याङ्कन पद्धति अवलम्बन गरिएको छ।
७. **सीमा** – आवश्यकतानुसार विगत ३ वर्षको प्रगति प्रतिवेदन, तथ्याङ्क, कमाण्ड क्षेत्रमा सिंचित जग्गाको उपयोगसम्बन्धी गरिएका अध्ययन प्रतिवेदन समेतलाई यस लेखापरीक्षणमा समावेश गरिएको छ।

परिच्छेद-३
लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

८. **कमाण्ड क्षेत्रको जग्गा गैर कृषि कार्यमा प्रयोग** – भू उपयोग नीति २०७२ मा सिंचाइ योजनाको प्रभावक्षेत्र भित्रका जग्गालाई कृषि क्षेत्रमा वर्गीकरण गरी सो बमोजिम उपयोग गर्ने उल्लेख छ । तर आयोजनाको कमाण्ड क्षेत्रमा उद्योग स्थापना, बस्ती विकास, जग्गा प्लटिङ्गको कारणले कमाण्ड क्षेत्रको जग्गा घट्टै गएको पाइयो । सुनसरी मोरङ्ग सिंचाइ आयोजना र कन्काई सिंचाइ आयोजनाबाट प्राप्त विवरण अनुसार उक्त आयोजनाको कमाण्ड क्षेत्रमध्ये गैर कृषि कार्यमा प्रयोग भएको जग्गाको क्षेत्रफल निम्नानुसार छ:

आयोजना	कमाण्ड क्षेत्र (हेक्टर)	कमाण्ड क्षेत्र मध्ये औद्योगिक क्षेत्रले ओगटेको क्षेत्रफल (हेक्टर)	कमाण्ड क्षेत्र मध्ये प्लटिङ्ग गरिएको क्षेत्रफल (हेक्टर)	कमाण्ड क्षेत्र मध्ये बस्ती विकासले ओगटेको क्षेत्रफल (हेक्टर)	कमाण्ड क्षेत्र मध्ये अन्य प्रयोजनमा प्रयोग क्षेत्रफल (हेक्टर)	कमाण्ड क्षेत्र मध्ये गैर कृषि कार्यमा प्रयोग जग्गा क्षेत्रफल (हेक्टर)
सुनसरी मोरङ्ग	६८०००	९९७.९६	८४४.९७	७९६.८०२	१३.५५ रेलवे ट्रयाक	२५७२.४८
कन्काई	८०००	एउटा इटा भट्टा रहेको	७	७००	३००	१०७०

बागमती सिंचाइ आयोजनाको कमाण्ड क्षेत्रको जग्गा गैर कृषि कार्यमा प्रयोग नभएको विवरण प्राप्त भएको छ । कमला सिंचाइ आयोजनाबाट सोसम्बन्धी विवरण प्राप्त भएन । सुनसरी मोरङ्ग आयोजनाको कुल कमाण्ड क्षेत्रमध्ये ३.७८ प्रतिशत हेक्टर कमाण्ड क्षेत्रमा गैर कृषि कार्यमा प्रयोग भएको देखिन्छ भने कन्काई सिंचाइ आयोजनाको कुल कमाण्ड क्षेत्रमध्ये १३.३८ प्रतिशत हेक्टर क्षेत्रमा गैर कृषि कार्यमा प्रयोग भएको पाइयो । राज्यले भू उपयोग नीति कार्यान्वयनको लागि भू उपयोगसम्बन्धी ऐन, नियमावली, निर्देशिका तथा कार्यविधि तयार गरी कार्यान्वयनमा नआएकोले खेतीयोग्य जमीनको ह्रास भएको छ । जसबाट खाद्य संकट एवं परनिर्भरता बढ्न सक्ने तथा राज्यबाट सिंचाइमा गरिएको लगानीको उचित प्रतिफल प्राप्त नहुने स्थिति रहन्छ । तसर्थ सम्बन्धित निकायले ध्यान दिई सिंचित कृषि योग्य जमिनको संरक्षण गरिनुपर्दछ ।

९. **सिंचाइ सुविधा** – सुनसरी मोरङ्ग सिंचाइ आयोजनाको ६८ हजार हेक्टर जमीनमा सिंचाइ सुविधा पुऱ्याउने लक्ष्य तोकिएकोमा ५८ हजार १४६ हेक्टरमा सिंचाइ सुविधा पुगेको छ । मूल नहर ५३ किलोमिटर र १९ शाखा उपशाखा रहेका छन् । आयोजनाका केही खण्डमा संरचना निर्माण हुन बाँकी रहेकोले नहरको पुछारका कृषकहरुले सिंचाइ सुविधा पाउन सकेका छैनन् ।

सर्लाही जिल्लाको १४ हजार हेक्टर र रौतहटको २३ हजार हेक्टर गरी ३७ हजार हेक्टर जमीनमा सिंचाइ सुविधा पुऱ्याउने उद्देश्यले निर्माण शुरु भएको बागमती सिंचाइ आयोजनाको पहिलो र दोस्रो चरण गरी कूल कमाण्ड एरिया १ लाख २२ हजार रहेको छ । उक्त आयोजनाको पूर्वी मूल नहर २४.२५ किलोमिटर र पश्चिमी मूलनहर २८ किलोमिटरबाट कमाण्ड क्षेत्रका ४५ हजार ६०० हेक्टरमा सिंचाइ सुविधा पुगेको छ । त्यस्तै भापा जिल्लाको ८ हजार हेक्टर कमाण्ड क्षेत्र को कन्काई सिंचाइ आयोजनाबाट ७ हजार ७०० हेक्टरमा सिंचाइ सुविधा पुगेको विवरण प्राप्त भएको छ । धनुषा जिल्लाको १२ हजार ५०० हेक्टर र सिराहा जिल्लाको १२ हजार ५०० हेक्टर समेत २५ हजार हेक्टर कमाण्ड एरिया भएको कमला सिंचाइ आयोजनाबाट वर्षे बालीको लागि २५ हजार हेक्टर, हिउँदे बालीको लागि १० हजार हेक्टरमा मात्र सिंचाइ सुविधा पुगेको छ ।

१०. **पानीको डिस्चार्ज** – आयोजनाको डिस्चार्ज क्षमता अनुसार कमाण्ड क्षेत्रभित्र वर्षैभरी सिंचाइ सुविधा उपलब्ध हुनुपर्छ । सुनसरी मोरङ्ग सिंचाइ आयोजनाको इन्टेकको डिस्चार्ज क्षमता ६० क्यूमेक्स भएकोमा वर्षायाममा ३७.०२ देखि ४९.४४ क्यूमेक्स पानी डिस्चार्ज भएको, वैशाख, जेठ, आषाढमा ३० क्यूमेक्स पानी डिस्चार्ज भएको र माघ, फागुन चैत्रमा २५.६२ क्यूमेक्स पानी डिस्चार्ज भएको पाइयो । कन्काई सिंचाइ आयोजनाको पानीडिस्चार्ज क्षमता १०.१५ क्यूमेक्स भएकोमा कार्तिकमा शून्य, पौषमा ०.८७ देखि श्रावणमा ८.५३ क्यूमेक्स पानी डिस्चार्ज भएको पाइयो । त्यस्तै बागमती सिंचाइ आयोजनाको पूर्वीनहरको पानी डिस्चार्ज क्षमता ६४.४० क्यूमेक्स रहेकोमा सुख्खायाममा औषतमा ७ क्यूमेक्स र

पश्चिमी नहरको क्षमता ४८.४० क्यूमेक्स भएकोमा औषतमा ३ क्यूमेक्स पानी डिस्चार्ज भएको पाइयो । यसरी नहरको पानी डिस्चार्ज क्षमता अनुसार कमाण्ड क्षेत्रमा वर्षैभरि सिंचाइ नपुगेको स्थिति देखिन्छ ।

लक्ष्य अनुरूप सिंचाइ सुविधा विस्तार गर्न नसक्दा कृषि बाली उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि नहुने, मर्मतसंभार खर्चले लागत बढ्ने र जनताको जीवनस्तर माथि नउठने समस्या यथावत रहने देखिन्छ ।

११. **नहरको अतिक्रमण** – जग्गा प्राप्त ऐन, २०३४ को दफा ३२ मा यस ऐनबमोजिम प्राप्त जग्गाको स्वामित्व नेपाल सरकारमा सरेपछि नेपाल सरकारको स्वीकृति बेगर कुनै प्रकारको घर, टहरा, पर्खाल बनाउन वा त्यस्तो जग्गा आबाद गर्न हुँदैन भन्ने उल्लेख छ । सुनसरी मोरङ सिंचाइ आयोजनाको रामगंज शाखा नहर प्रणालीमा साविक दुहवी गाउँ विकास समिति ३ मा एक स्टिल उद्योगले नहर अतिक्रमण गरी उद्योग स्थापना गरेको, एक पोल्ट्री फर्मले नयाँपट्टी शाखा नहरको वेतौना उपशाखा नहरमा अतिक्रमण गरी कम्पाउण्डवाल बनाएको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । सो अतिक्रमण हटाउन आयोजनाले पटक पटक सम्बन्धित निकायलाई पत्राचार गरे तापनि अतिक्रमण नहटाएको आयोजनाले जनाएको छ । त्यस्तै कन्काई सिंचाइ आयोजनाले मूल नहरमा २०० मिटर र शाखा नहरको २०० मिटरमा अतिक्रमण भएको उल्लेख गरेको छ । यसरी अतिक्रमण नहटाएको कारणले नहर पुरिनुको साथै अतिक्रमण बढ्दै गई केही वर्षपश्चात नहर सञ्चालन गर्न नसक्ने स्थिति रहन्छ । अतः अधिग्रहण गरिएको जग्गाको संरक्षण गरिनुपर्दछ ।
१२. **समन्वय** – कमाण्ड क्षेत्रको जग्गामा सिंचाइ कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा दोहोरो नहुने गरी सञ्चालन गर्नुपर्दछ । भूमिगत सिंचाइ व्यवस्थापन डिभिजन मोरङले सुनसरी मोरङ सिंचाइ आयोजनाको कमाण्ड क्षेत्रभित्र पर्ने जग्गा जहदा ७ कटहरीको ४० हेक्टर र देवानगंज गाउँ पालिकाको कप्तानगंजको ४० हेक्टर जग्गामा डिप ट्युबवेल सिंचाइ प्रणाली वितरण गरेको छ । त्यस्तै सिंचाइ विकास डिभिजन सुनसरीले आयोजनाको कमाण्ड क्षेत्र देवानगंज गाँउपालिका वडा नं. ७ मा कठले सिंचाइ योजना ६०० हेक्टरमा सञ्चालन गर्न विस्तृत सर्वेक्षण तथा संभाव्यता अध्ययन कार्य सम्पन्न गरेको पाइयो । सिंचाइ सुविधा नपुगेको ठाँउमा जनताको माग अनुसार सिंचाइ कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने उल्लेख भए तापनि सुनसरी मोरङ सिंचाइ आयोजनाको कमाण्ड क्षेत्रमा आयोजनासँग समन्वय बेगर कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु उपयुक्त होइन ।
१३. **अतिक्रमणको अनुगमन** – सिंचाइ नीति, २०७० मा आयोजनाको अनुगमन गर्न स्थानीय उपभोक्ता संस्थाको प्रतिनिधि तथा स्थानीय तहलाई सहभागी गराई अनुगमन समिति गठन गर्ने उल्लेख छ । उक्त नीतिबमोजिम अनुगमन समिति गठन भएको पाइएन । सुनसरी मोरङ र कन्काई सिंचाइ आयोजनाको नहर तथा कमाण्ड क्षेत्रमा अतिक्रमण भैरहेकोमा त्यसको रोकथाम समयमै गरेको पाइएन । अनुगमनबाट नहरमा चौपाया छाड्ने कार्यमा रोक लगाएको, कमाण्ड क्षेत्रमा सहरीकरण तथा औद्योगिकरणबाट जोगाउन स्थानीय तहका प्रतिनिधिसँग छलफल गरी संरक्षण कार्य शुरु गरिएको कन्काई सिंचाइ आयोजनाले उल्लेख गरेको भए तापनि कमाण्ड क्षेत्रको जग्गा गैर कृषि कार्यमा प्रयोग भएको सम्बन्धमा अतिक्रमण हटाउन प्रभावकारी कदम थाल्नुपर्ने देखिन्छ । सुनसरी मोरङ सिंचाइ आयोजनाको नहर अधिनस्थ जग्गाको नहर निर्माण हुनुअघि नै लागत कट्टा भई आयोजनाको नाममा आउनुपर्नेमा कतिपय मूल नहर शाखा,प्रशाखाको जग्गाको लागत हालसम्म कट्टा भएको छैन । लागत कट्टा नभएको कारणबाट नहरको डिलसम्मको जग्गा सम्बन्धित जग्गाधनीले भोग गरिरहेको पाइयो । आयोजनाले अधिग्रहण गर्नुपर्ने २००० विघामध्ये १४०६ विघा ७ कट्टा ११ धुरको जग्गा धनी पूर्जा प्राप्त भएको बाँकी जग्गाको लागत कट्टा नभएको अवस्था छ ।

परिच्छेद-४

सुभाब तथा निष्कर्ष

१४. **सुभाब** – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभाब प्रस्तुत गरिएको छः
- १४.१. कृषियोग्य जमीन र सिंचित क्षेत्र घोषणा भएको क्षेत्रमा सहरीकरण, औद्योगिकरण रोक्न कानूनी व्यवस्था गरी कार्यान्वयनको लागि नियमन निकायको सक्रियता हुनुपर्छ ।
- १४.२. सिंचित क्षेत्रको जग्गा गैर कृषि कार्यमा प्रयोग गर्दा सम्बन्धित निकायको पूर्वसहमति लिनुपर्छ ।

- १४.३. स्थानीय तहसँग समन्वय गरी भुउपयोग नीति कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- १४.४. नियमित र भरपर्दो सिंचाइ व्यवस्था गरी प्राविधिक रूपमा च्यानल निर्माण, सरसफाई, नर्सरी विकास, हरियाली संरक्षण जस्ता कार्यलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्दछ ।
- १४.५. कमाण्ड क्षेत्रको रेखाङ्कन गरी पुराना नहर तथा कुलो संरचनाको संरक्षण र मर्मत सुधार गर्नुपर्दछ ।
- १४.६. पानी उपलब्धताको सुनिश्चितता गरी स्थानीय उपभोक्ता र कृषकलाई सीपमुलक क्षमता विकास तथा चेतनामुलक कार्यक्रम सञ्चालन हुनुपर्छ । सिंचाइको उपयोगबाट उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गरी जीवनस्तरमा समेत सुधारका अवसर खोज्नुपर्दछ ।
१५. **निष्कर्ष** – आयोजनाको शुरुमा बनेका संरचनाहरूको क्षमता विस्तार नहुनु र संरचना पुरानो हुनु, उपभोक्ता संस्थामा पानी वितरण तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी चेतनाको कमी, कृषिलाई आधुनिकीकरण गर्न नसक्नु साथै कृषि श्रमिकको समेत अभावले गर्दा कृषि प्रतिको आकर्षण घट्नु, जग्गाको खण्डकीकरण प्लटिड औद्योगिकीकरण र सहरीकरणको कारणबाट कृषि योग्य भूमि घट्दै जानु र भएको बाटर कोर्ष तथा नहर समेत अतिक्रमणका कारणले लक्ष्यबमोजिमको कमाण्ड क्षेत्रमा सिंचाइ सुविधा उपलब्ध हुनसकेको छैन । सिंचाइ नीति, २०७० मा सिंचाइ सुविधा प्राप्त क्षेत्रलाई सिंचित क्षेत्र घोषणा गर्ने र घोषित सिंचित क्षेत्रको जग्गा गैर कृषि प्रयोजनको लागि उपयोग गर्नुपूर्व अनिवार्य रूपमा अनुमति लिनुपर्ने नीतिगत व्यवस्था भएकोमा सो नीतिको पालना भएको पाइएन । कृषि योग्य जमीन र सिंचित क्षेत्र घोषणा भएका क्षेत्रमा सहरीकरण, औद्योगिकीकरण रोक्न नियमन निकायको सकृयता तथा कानूनी व्यवस्था हुनुपर्छ । सिंचित क्षेत्रको कमाण्ड एरियाको रेखाङ्कन, नहर तथा कुलो संरचनाको संरक्षण, मर्मत, सुधार र पानी उपलब्धताको सुनिश्चितता हुनुपर्छ । सञ्चालनमा रहेको आयोजनाहरूलाई उच्च क्षमतामा चलाउने गरी आवश्यक मर्मतसंभार तथा सञ्चालनमा विशेष प्राथमिकता दिनुपर्छ ।

कर प्रशासनको मूल्याङ्कन

परिच्छेद- १ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – अर्थतन्त्रलाई सबल बनाउन कराधारको संरक्षण, नतिजामा आधारित संगठन, जनशक्तिको व्यवसायिकरण, कार्य प्रकृत्यामा सुधार बाट व्यवसायिक संगठन र जनशक्तिको व्यवसायिकरणबाट नतिजामा आधारित कार्य प्रकृत्याकालागि नीतिगत सुधार हुनु पर्दछ । आयकर तथा अप्रत्यक्ष करतर्फ मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क अन्य करहरूका जस्ता आन्तरिक कर नीति निर्माण र ती कर नीतिको कार्यान्वयन, प्रशासन तथा अनुगमनबाट कराधारलाई फराकिलो र दिगो बनाउने विभिन्न कार्यका लागि आन्तरिक राजस्व विभागले माताहतका विभिन्न कार्यालयहरू मार्फत कर प्रशासनको व्यवस्थापन एवं सञ्चालन गर्दै आएको छ । कर नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट मुलुकको सार्वजनिक वित्त संरचनालाई अनुकूल बनाउँदै समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गराउने दिशामा कर प्रणालीलाई केन्द्रित गर्न कर सम्बन्धी जानकारी दिनु कर प्रशासनको दायित्व हो । करदाताको आँगनमा कर प्रशासनले सेवा पुर्याउनकालागि सम्पूर्ण कर सुधार कार्यक्रम एकिकृत गरि सूचना प्रणालीलाई दिगो र भरपर्दो बनाई कर छुली कम हुने वातावरण बनाई कर प्रशासनलाई थप क्रियाशिल बनाउनु आजको आवश्यकता हो ।

प्रमुख काय) सम्पादन सूचक (KPI)

- कर नीति निर्माण र सुधार
- कर नीति कार्यान्वयन,
- करदाता शिक्षा तथा सेवा,
- सूचना तथा संचार व्यवस्थापन,

- करदातालाई सुलभ, सहज र स्तरीय सेवा प्रदान गर्न विद्युतीय प्रणालीको अधिकतम प्रयोग गरी कर प्रशासन र करदाता बीचको प्रत्यक्ष सम्पर्क कम गर्दै जाने नीतिगत तथा कार्यपद्धतीमा क्रमशःसुधार गर्दै जानु पर्ने देखिन्छ । कर नीति समानता र स्वच्छता, तटस्थता, सरलता, निश्चितता, कर भुक्तानीमा सहजता, करारोपणमा न्यूनतम करको अन्तराल, कर संकलन लागतमा कमी गर्न, अर्थतन्त्रको दक्षता बढाउन सघाउने दिशामा केन्द्रित हुनु पर्ने आवाज सबै क्षेत्रबाट आएको पाईन्छ ।
२. **स्थापना** – अनुसन्धानमा आधारित कर नीतिको तर्जुमा, करदाताको आवश्यकतामा आधारित करदाता शिक्षा, सूचना प्रविधिमा आधारित करदाता सेवा, वैज्ञानिक प्रक्षेपणमा आधारित कर राजस्वको लक्ष्य निर्धारण गरी कारोवार एवं जोखिममा आधारित कर परीक्षण एवं अनुसन्धान प्रणालीका लागि कर कानूनहरूका प्रभावकारी एवं कुशल कार्यान्वयन गर्न आन्तरिक राजस्व विभागको गठन भएको हो ।
३. **उद्देश्य** – आन्तरिक राजस्वको आधारलाई सुदृढ गर्दै उपलब्ध वित्तीय स्रोतको प्रभावकारी र समुचित उपयोगबाट समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्नमा सहयोग पुऱ्याउने अभियानमा सहयोग पुर्याएको छ । सक्षम र प्रभावकारी कर प्रणालीको प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य राखि विभाग र माताहतका निकायहरू मार्फत क्रियाकलापहरू कार्यान्वयन भएका छन् ।
४. **कार्यक्षेत्र** – आन्तरिक राजस्व विभागको कार्यक्षेत्र अन्तर्गत कर प्रशासन, राजस्व परिचालन, कर सुधार, कर नीति, करदाता सेवा र शिक्षा, अनुसन्धान र विकास, सूचना प्रविधि व्यवस्थापन, संगठन तथा जनशक्ति व्यवस्थापन, स्रोत साधन व्यवस्थापन आदि रहेको छ । आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क र अन्य करहरूको असूलीका लागि विभाग मातहत ठूला करदाता सेवा कार्यालय-१, मध्यम स्तरिय करदाता कार्यालय १, आन्तरिक राजस्व कार्यालय ३८ र करदाता सेवा कार्यालय १९ रहेका छन् । राजस्वका नीति कार्यान्वयन गर्न कर प्रशासनले विभिन्न नियन्त्रणकारी भूमिकाको अतिरिक्त निश्चित प्रतिशतमा कर परीक्षणको माध्यमले नियमन गरी राजस्व संकलन गर्ने गरेको छ ।
५. **कार्यसम्पादनका प्रमुख व्यवस्था** – पेशा व्यवसाय गर्नु अगावै स्थायी लेखा नम्बर लिने वातावरण बनाई कराधार फराकिलो र दिगो बनाउन नीतिगत तथा व्यवस्थापकीय सुधार, करदाताका आर्थिक गतिविधिका सूचनाहरूको सङ्कलन र विश्लेषण गर्ने क्षमता अपेक्षित रूपमा विकास भै नसकेकोले करदातालाई उत्प्रेरित गर्ने वातावरण निर्माण र व्यवस्थापकीय दक्षताको विकास गरी कार्य प्रणालीलाई करदातामैत्री बनाउन कार्यमा प्रभावकारिता आउन अभै बाँकी छ । सबै आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई करको दायरामा ल्याई राजस्वको आधार फराकिलो बनाउने, आर्थिक क्रियाकलापको विस्तारमा सहयोग पुग्ने गरी कर प्रणालीलाई लगानी मैत्री बनाई उत्पादनमूलक उद्योग तथा व्यवसायको प्रवर्द्धन गर्ने, करको संरचना र करका दरहरूमा समय सापेक्ष सुधार गरी कर प्रणालीलाई थप प्रगतिशील र समन्यायीक बनाउने र

करदाता सेवामा दक्षता, व्यवसायिक, स्वच्छ एवम् सुदृढ कर प्रशासनको सुनिश्चितता गर्ने राजश्व प्रशासनको प्रमुख कार्य हुन ।

६. **नीतिगत उद्देश्य** – आन्तरिक राजस्व विभागको आन्तरिक राजस्व परिचालन, व्यावसायिक सेवा, नवीन सोच र आर्थिक वृद्धिका लागि सबल संगठन निर्माण गर्ने सोच रहेको छ । त्यस्तै स्वेच्छिक कर सहभागिताकोलागि गुणस्तरीय सेवाको प्रत्याभूति गर्ने, स्वच्छतापूर्वक कर कानूनको कार्यान्वयन गर्ने गन्तव्य रहेको छ भने सक्षम एवं प्रभावकारी कर प्रणालीको प्रबर्द्धन गर्ने उद्देश्य रहेको छ ।
- ६.१. **आवधिक योजनाका मुख्य व्यहोरा** – चौधौं योजना (२०७३।७४-२०७५।७६) ले आन्तरिक स्रोतको महत्वपूर्ण हिस्सा ओगटेको राजस्वको परिचालनलाई दिगो बनाइ वित्त सारचनालाई सुदृढ बनाउनेतर्फ राजस्व नीति केन्द्रित हुने, आन्तरिक स्रोतको परिचालनबाट वित्तीय सबलीकरण र आर्थिक स्थायित्व, सावन्जनिक वित्त संरचनामा मूल्य अभिवृद्धि कर, आयकर र अन्तः शुल्क लगायतका आन्तरिक राजस्वको योगदान बढाइ सावन्जनिक विकास खर्चको ठूलो हिस्सा राजस्व बचतबाट पूति गर्ने, स्वच्छ, तटस्थ एवम् पारदर्शी कर प्रणालीको विकास र स्वेच्छिक कर सहभागिताबाट कुल गाहर्थ उत्पादनस)ग कर राजस्वको अनुपात बढाउ)दै स)धीय स)रचनाअनुसार राजस्व स)रचनाको निर्माण गर्ने लक्ष्य रहेको छ । सोको लागि रणनीति तथा कार्यानीतिगत व्यवस्था निम्न छन् ।
- ६.१.१. **रणनीति** – सङ्घीय वित्तलाई आर्थिक समृद्धिको मूल आधार बनाउने, राष्ट्रिय कराधारको संरक्षण गरी करका आधार र दायरा विस्तार गर्ने, करका दरहरूलाई प्रतिस्पर्धी एवं समन्यायीक बनाउने, सङ्घीय संरचना अनुकूल कर तथा गैरकरका क्षेत्रहरूको पुनरावलोकन तथा बाँडफाँड गर्ने रणनीति रहेको छ ।
- ६.१.२. **कार्यनीति** – राजस्वको आधार फराकिलो तुल्याउन सबै प्रकारका आर्थिक कारोबारलाई लेखाङ्कित गर्ने, आन्तरिक राजस्वलाई राष्ट्रिय अर्थतन्त्र निर्माणको आधार बनाइने, कर प्रणालीलाई लगानी तथा व्यवसायमैत्री बनाइने, आर्थिक पारदर्शिता ल्याउने गरी कर प्रणालीलाई स्वच्छ र तटस्थ बनाइने, करको जोखिम व्यवस्थापन गर्न कर प्रशासनको सबलीकरण गरिने, कर विवादको निरूपणका लागि स्थायी संस्थागत संयन्त्र निर्माण गरिने, संस्थागत करको दर र भन्सार दरलाई क्रमशः घटाउँदै लगिने, सबै किसिमका कर सम्बन्धी विवरणहरू विद्युतीय प्रणालीमार्फत पेश गर्ने व्यवस्था मिलाइने, राजस्व चुहावट तथा विदेशी मुद्रा अपचलनको नियन्त्रणका लागि जोखिम परिसूचकहरू निर्माण गरिने, राजस्व सङ्कलनका तुलनात्मक क्षमता, कुशलता र कराधारसमेतको मापदण्डका आधारमा राजस्व सङ्कलनको जिम्मेवारी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय निकायबीच बाँडफाँड गरिने जस्ता रणनीति रहेका छन् ।
- ६.२. **राजस्वसँग सम्बन्धित कानून तथा कार्यक्रम** – उल्लेखित नीतिगत व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्नका लागि आर्थिक ऐन एव) अध्यादेशहरू, राजस्व चुहावट नियन्त्रण ऐन २०५२ र नियमावली, २०७०, सम्पत्ति श्रद्धिकरण ऐन २०६४ र नियमावली, २०६६, आयकर ऐन, २०५८ तथा नियमावली, २०५९, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ र नियमावली, २०५३ र अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ तथा नियमावली, २०५९, मदिरा ऐन, २०३१ र नियमावली, २०३३ गरी विभिन्न ऐन, नियमहरू प्रचलनमा रहेका छन् । यसको साथै कार्य सम्पादनमा अभिवृद्धि गर्न देहायका कार्यक्रम अधि बढेका छन् ।
- राजस्व प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाई सेवा प्रवाहमा सहजता ल्याउन निम्न कार्यक्रमहरू अधि बढेका छन् । कर र गैरकर राजस्वका क्षेत्र तथा दरहरूको पुनरावलोकन, एकीकृत कर संहिता तर्जुमा तथा कार्यान्वयन, संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको नमुना कर कानूनको ढाँचा विकास, राजस्व चुहावट नियन्त्रण ऐन तथा कार्यविधि तर्जुमा तथा कार्यान्वयनगर्ने, कर प्रणालीको सरलीकरण र पारदर्शिताको लागि सूचना प्रविधिको विकास र विस्तार, राजस्व सङ्कलनमा विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीको व्यवस्था, राजस्व प्रशासन अन्तर्गतका विद्युतीय सूचना प्रणालीहरूबीच अन्तर आबद्धता विकास गर्ने जस्ता कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेका छन् ।
 - माथिका नीतिगत तथा कानूनी र संरचनागत व्यवस्थाको कार्यान्वयन, मूल्याङ्कन र पृष्ठपोषणमा सहयोग पुऱ्याउन आन्तरिक राजस्व विभागले ईस्व सम्वत २०१८ देखि २०२२ सम्मका लागि रणनीतिक योजना लागूगरेको छ । जसमा आन्तरिक राजस्व प्रशासनको कार्यदक्षतामा सुधार गर्ने विषयहरू समेटिएका छन् ।

- बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७२, चौधौँ योजना २०७३।७४-२०७५।७६ र बजेट वक्तव्य, २०७४।७५, मन्त्रालय समेत विभागहरूको २०७४।७५ को वार्षिक प्रतिवेदनहरू तथा संसदमा पेश भएको स्वेतपत्र २०७४, राजस्व छुट सम्बन्धी नीति एवं कार्यविधि, राजस्व लेखा प्रणाली, दाताराष्ट्र एवं संस्थासँग भएको ऋण तथा अनुदान सम्झौता र सहायक ऋण सम्झौताहरू, नेपाल सरकारले लगानी गरेका संस्थासँग भएको सहायक ऋण सम्झौता, आन्तरिक राजस्व विभागले प्रयोगमा ल्याएको एकीकृत राजस्व प्रणाली, आयकर निर्देशिका, २०६८ र मूल्य अभिवृद्धि कर निर्देशिका २०७३ र अन्तःशुल्क निर्देशिका, २०६८, आन्तरिक राजस्व विभागले गरेका परिपत्रको संग्रह समेतको आधारमा राजस्व निर्धारण गर्ने गरेको छ ।

७. **निकायको कार्य विभाजन** – आन्तरिक राजस्व विभागमा सञ्चालन महाशाखा नीति विश्लेषण तथा व्यवस्थापन महाशाखा, अन्तःशुल्क महाशाखा र सूचना प्रविधि व्यवस्थापन महाशाखा जस्ता महाशाखा रहेका छन् । विभाग अन्तर्गत ५९ कार्यालयबाट लक्ष्य प्राप्तीका लागि कार्य सम्पादन गरिदै आएको छ ।
८. **वार्षिक कार्यक्रम र प्रगति** – कर नीति आय आर्जन गर्ने जुनसुकै व्यक्ति वा निकायलाई करको दायरामा ल्याउने, व्यवसाय, रोजगारी र लगानीका क्षेत्रमा करारोपण गर्ने तथा स्वयं कर निर्धारण प्रणालीमा आधारित कर लगाउने कानूनी व्यवस्था गरेको छ । करारोपणको आधारशीला र राजस्वको प्रमुख स्रोतका रूपमा मूल्य अभिवृद्धि कर रहेको छ । विभागले अन्तःशुल्कको भौतिक नियन्त्रण प्रणाली तथा स्वयं निष्कासन प्रणालीमा आधारित भई प्रशासन गर्दै आएको छ । आयकरतर्फ आधुनिक संरचना र प्रणाली स्थापित गरी हालसम्म ई-फाइलिङ, ई-टिडिएस, ई-पान र ई-पेमेन्टसम्मका सुधार गर्दै डिजिटल प्रणालीमा आधारित बनाउने कार्य अगाडि बढेतापनि बजारमा बिलबीजक जारी गर्ने, कारोबारको पारदर्शिता र लेखाङ्कनमा अपेक्षित प्रगति देखिएको छैन ।

करदाताहरूलाई आफ्नो कर निर्धारण सही ढङ्गले गर्न सक्ने गरी सशक्तिकरण गर्ने र कर तिर्न उत्प्रेरित गर्ने वातावरण र व्यवस्थापकीय दक्षताको विकास गर्न, करदातालाई सुलभ, सहज र स्तरीय सेवा तत्काल प्रदान गर्न विकास र विस्तार गरिएको विद्युतीय प्रणालीको भरपर्दो, विश्वसनीय र सुरक्षित सेवाको सुनिश्चितताको लागि थप प्रयास गर्नुपर्दछ । कर प्रशासन र करदाताबीचको प्रत्यक्ष सम्पर्क घटाउन र कर सहभागिता एवं परिपालना लागत तथा समय न्यूनीकरण गर्न, विद्युतीय प्रणालीको प्रयोगमा सुधारको प्रयासबाट जनतालाई प्रत्यक्ष रूपमा लावान्भित गराउने विषयलाई प्राथमिकतामा राखी, कर प्रणालीको दिगोपना र विश्वसनीयता बढाउन नव-प्रवर्तन सहितको थप सुधार गर्न कर प्रशासनले विद्युतीय प्रणालीको उपयोग र विस्तार सँगसँगै यसको संरक्षणमा थप ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

परिच्छेद - २

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति

९. **उद्देश्य** – लक्ष्य अनुसार कर संकलन, कर सम्बन्धि कानून, कार्यविधि र निर्देशिकाको पालना गरी कर निर्धारण, असूली, दाखिला र लेखांकन भएको एकिन गर्नु, असूली, दाखिला तथा लेखांकन सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गर्नु, कर प्रशासनबाट प्रवाह भएको सेवा र सोको उपलब्धिको विश्लेषण गर्नु, कर प्रशासनको लागि भएको खर्चको तुलनामा कर प्रशासनको आफ्नै प्रयासबाट भएको राजस्व संकलनको अवस्था मूल्याङ्कन गर्नु, करको दायरा विस्तार गर्न उपयुक्त प्रक.याको विकास गरी प्रभावकारी तवरले लागु गरेको सम्बन्धमा राजस्व प्रशासनको कार्यदक्षता मूल्यांकन गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन दिनु यसको मुख्य उद्देश्य हो ।
१०. **क्षेत्र** – आन्तरिक राजस्व विभाग र सो मातहतका कार्यालयको कर संकलन, असूली, दाखिला, लेखांकन, कार्यालयबाट प्रवाह भएको सेवाप्रवाह, कर परीक्षण, जनशक्ति व्यवस्थापन र हासिल उपलब्धिको सम्बन्धमा परीक्षण एवं मूल्यांकन गर्न कार्यालयहरूबाट उपलब्ध तथ्यांक तथा सूचना संकलन गरी तिनीहरूको यथार्थता, औचित्यता र सान्दर्भिकतालाई विश्लेषण गरी प्रतिवेदन गरिएको छ ।
११. **पद्धति** – पहिचान भएका जोखिम क्षेत्रका आधारमा तात्त्विक महत्वका विषयहरू (Matter of Potential Significance) निर्धारण गरी जिम्मेवार पदाधिकारीहरूसँग सोधपूछ, छलफल गरी थप पुष्ट्याईका लागि तोकिएको ढाँचामा विवरण संकलन तथा प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना र तथ्यांकको संकलन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

कार्यमूलक लेखापरीक्षणको निम्ती देहाय अनुसार प्रश्नहरु वितरण गरि प्राप्त जानकारीको आधारमा लेखापरीक्षण सञ्चालन गर्दा विभिन्न ५४ संस्थामा जम्मा ६४ प्रश्नपत्रहरु वितरण गरेकोमा ३१ को जवाफ प्राप्त भै ४८.४४ प्रतिशत उत्तर प्राप्त भएको छ । सबै प्रश्नावलीको जवाफ प्राप्त नभएको अवस्थामा सरोकारवालापक्षको पृष्ठपोषण प्रभावकारी रूपमा विश्लेषण हुनसकेन । कर प्रशासनको कार्य दक्षता मूल्याङ्कन गर्न करदाता, आन्तरिक राजश्व कार्यालयहरु र आन्तरिक राजश्व विभाग समेतलाई प्रश्नावली पठाईएकोमा करदाता तथा कार्यालयहरुको लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा परीच्छेद ३ मा उल्लेख गरिएको छ ।

परिच्छेद – ३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – करको दायरा विस्तारका लागि कर प्रशासनको प्रत्यक्ष सेवा क्षेत्र विस्तार गरि कार्यालयको स्थापना र विकास गरिएको, करदाताको कारोवार स्तर अनुसार कर कार्यालयको स्थापना गरिएको, करको दर्ता, विवरण प्राप्ती र भूक्तानी सेवालाई विद्युतीय प्रणालीमा आवद्ध गरिएको, केन्द्रीय वीजक अनुगमन प्रणालीको शुरुवात गरिएको, कार्यालय प्रमुखसँग कार्य सम्पादन करार गरेको, कूल ग्राहस्थ उत्पादनको २१.९१ प्रतिशत कर सङ्कलन भएको जस्ता सकारात्मक पक्ष देखिएको छ ।
- **समस्या तथा चुनौती** – अर्थतन्त्रमा अनौपचारिक क्षेत्र उल्लेख्य रहेको, सबै प्रकारको मूल्य अभिवृद्धि करयोग्य कारोवार करको दायरामा नआएको, मूल्य अभिवृद्धिकरको योगदान अपेक्षा अनुरूप नभएको, आन्तरिक उत्पादन बृद्धिहुन नसकेकोले कर असुली आयातमुखि हुन पुगेको, करदाता सेवालगानीमैत्रि र सहयोगि नभएको सरोकारवालाबाट सार्वजनिक रूपमा व्यक्त भएको, कर परिपालना लागत नघटेको, कर परीक्षण अनुसन्धान र अनुगमन पर्याप्त नभएको, करदाता शिक्षाको पहुँच र उपलब्धी कमजोर रहेको जस्ता समस्याहरु देखिएका छन् । करको दायरा विस्तार गर्ने, करको दरलाई कम गर्ने तर कूल ग्राहस्थ उत्पादनको तुलनामा कर संकलन २४ प्रतिशत पुर्याउने, करनीति र कर प्रशासनको माध्यमबाट लगानीमैत्रि वातावरण तयार गर्ने, संघिय शासन व्यवस्था अनुरूप खर्च धान्न सक्ने तहमा कर संकलन गरि दिगोपन कायम गर्ने, कर प्रशासनको सेवा प्रवाहमा सुधार ल्याउने, करपरिपालना लागत घटाई करदातामा स्वयं करतिर्न उत्प्रेरित गर्ने, कर प्रशासनमा आधुनिक गुणस्तरिय विद्युतीय प्रणालीको अवलम्बन र सामयिक सुधार गरि भरपर्दो कर प्रणालीको विकास गर्ने, कूल कर संकलनमा मूल्य अभिवृद्धिकरको योगदान बढाउने, क्रेडिट विवरण घटाउने डेविट विवरण बढाउने, आयकर र मूल्य अभिवृद्धि कर तर्फ ननफाईलर संख्या कूल करदाताको १० प्रतिशत भित्र राख्ने, आन्तरिक उत्पादनवृद्धिमा सहयोग पुर्याई कर प्रणालीमा संरचनागत सुधार गर्ने आदि वर्तमान कर प्रशासनका प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेका छन् ।

१२. **कर नीति** – आवधिक योजना र २०७४।७५ को बजेटले परिलक्षित गरेको कर निर्धारणको नीतिगत व्यवस्थाको कार्यान्वयन अवस्थाको मूल्यांकनका लागि नीतिगत विषयको प्रश्नावलीको आधारमा विश्लेषण गर्दा आन्तरिक राजश्व प्रशासनले कार्य प्रक्रियाको सरलीकरण, जोखिममा आधारित कर परीक्षण, जनशक्ति विकास, नतिजामा आधारित व्यावसायिक सँगठन र कार्य विशिष्टिकरणको लागि संस्थागत सुधार कार्य थालनी गरेको पाइयो । स्थायी लेखा नम्बर लिई कारोवार गर्ने, मूल्य अभिवृद्धि करयोग्य कारोवार गर्नेले दर्ता गरी कारोवार गर्ने, सामान खरिद विक्री गर्दा कर विजक लिने र दिने बानीको विकास गर्ने, अप्रिम कर कट्टि सम्बन्धी कर विवरण विद्युतीय माध्यमबाट प्रेषित गर्ने, आयकर तथा मूल्य अभिवृद्धि करका विवरणहरू र कर दाखिला तोकिएको समय भित्रै गर्ने तथा कर कानूनको परिपालना गर्न व्यवसायीले मध्यस्थकर्ताको सहायता वेगर काम सम्पन्न गर्ने गरेको नदेखिदा कर नीतिको कार्यान्वयन अवस्था कमजोर देखिन्छ ।

१३. **राजस्व** – आन्तरिक राजश्व विभागले लागू गरेको दोस्रो रणनीतिक योजना (२०१२ -२०१७) ले २०१७ सम्म कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा आयकरको योगदान ५.४६ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य राखेता पनि असुलीको स्थितिबाट आयकरको योगदान ५.३२ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ । रकमगत रूपमा विश्लेषण गर्दा आयकरतर्फ २०७४।७५ मा रु. १ खर्ब ६७ अर्ब १९ करोड असुल गर्ने लक्ष्य रहेकोमा रु. १ खर्ब ५९ अर्ब ८९ करोड अर्थात लक्ष्यको ९५.६३ प्रतिशत असुल भएको छ । आन्तरिक राजस्व विभागले असुल गरेको राजस्व रु.२ खर्ब ९८ अर्ब ६५ करोड मध्ये आयकरको अंश ५३.५४ प्रतिशत देखिएतापनि गत वर्षको आयकर असुली रु.१ खर्ब ३५ अर्ब ५८ करोडबाट १५.२० प्रतिशत वृद्धि देखाएको छ । कारोवारमा भएको वृद्धिको तुलनामा आयकरको वृद्धि स्वाभाविक नदेखिएकोले आन्तरिक राजस्व प्रशासनबाट वक्योता

असुली, अनुसन्धान, चालू वर्षको कारोवार परीक्षण तथा अन्य परीक्षणको दायरा वृद्धि गराउने पक्ष कमजोर देखिएका छन् ।

१४. **क्षेत्रगत कर संकलन** – आन्तरिक राजस्वको मेरुदण्डको रूपमा रहेको मूल्य अभिवृद्धि करको असुलीमा प्रभावकारिता ल्याउनुपर्नेमा २०७४/७५ मा संकलन भएको कर मध्ये ५४ प्रतिशत आयकरको हिस्सा रहेता पनि आन्तरिक राजश्व तर्फको मात्र हिसाव गर्दा मूल्य अभिवृद्धि करको हिस्सा भण्डै २६ प्रतिशत मात्र रहेकोले, मूल्य अभिवृद्धि करमा २०७४/७५ मा आन्तरिक र आयातको अंश ३७ : ६३ रहेको देखिन्छ । आन्तरिक उत्पादन र मूल्य अभिवृद्धि हुने वातावरण तयार गरी यसको हिस्सा बढाउनु पर्ने देखिन्छ । मूल्य अभिवृद्धि करको क्षेत्रगत विश्लेषणबाट विगत ५ वर्षमा देहायको अवस्था देखिएको छ ।

(रु. अर्बमा)

करको नाम	२०७०-७१	२०७१-७२	२०७२-७३	२०७३-७४	२०७४-७५	वृद्धि प्रतिशत
पर्यटन उद्योग	१.४३	१.७६	१.४	१.८७	२.१६	१५
रिभर्स चार्ज	१.६४	२.०५	२	२.५७	३.९९	५५
ठेक्का तथा परामर्श सेवा	५.८५	६.५४	८.२४	१०.२	१३.९४	३५
अन्य सेवा	६.२२	७.१४	८.६४	१०.२६	११.२६	१२
विक्री तथा वितरण	७.८९	९.२२	१३.३४	१५.०२	१८.७४	२४
उत्पादन	११.३२	१२.८६	१६.२	२१.२	२६.०८	२३
कूल मूल्य अभिवृद्धिकर	३४.३६	३९.५६	४९.८२	६१.१२	७६.१८	२४

माथिको तथ्य विश्लेषण गर्दा संचार तथा विमा क्षेत्रबाट संकलित मूल्य अभिवृद्धिकरको वृद्धि १२ प्रतिशत र पर्यटन क्षेत्रबाट प्राप्तहुने मूल्य अभिवृद्धि करको रकम २ अर्ब १६ करोड र अर्थात् १५ प्रतिशत वृद्धि रहेको देखियो ।

१५. **पूँजीगत लाभ कर** – आयकर ऐन २०५८ को दफा ९५ मा गैर व्यवसायिक सम्पत्ती विक्री गर्दा व्यक्तीलाई ५ प्रतिशत र निकायलाई मुनाफामा दश प्रतिशत कर लाग्ने व्यवस्था छ । करदाताहरुले दाखिला गरेको विगत ५ वर्षको पूँजीगत लाभकरको अवस्था देहाय अनुसार रहेको छ ।

करको नाम	२०७०-७१	२०७१-७२	२०७२-७३	२०७३-७४	२०७४-७५
व्यक्तीगत पूँजीगत लाभकर	१९९५५६०	२६२०५७१	६६६९५९२	१३७२६४६३	७२१६७२९
संस्थागत पूँजीगत लाभकर	१५५८०	४४९९२	१००४९६९१	७०१८०५५	९३३८९३
कूल पूँजीगत लाभकर	२०१११४०	२६६५५६३	१६७१९२८३	२०७४४५१७	८१५०६२१

पूँजीगत लाभकरको संकलन अवस्था विश्लेषण गर्दा २०७४/७५ मा ८८.५४ प्रतिशत व्यक्तिगत र ११.४६ प्रतिशत योगदान रहेको छ । घर जग्गा व्यवसाय गर्ने अधिकांश करदाताहरुले मालपोत कार्यालयबाट निसर्ग गरे अनुसारको घर जग्गाको रकम आय विवरणमा नदेखाएको कारणले यो क्षेत्रबाट राजश्व प्राप्तीमा कमि आएको छ ।

१६. **मूल्य अभिवृद्धि कर** – मूल्य अभिवृद्धि कर कार्यान्वयन भएको २१ वर्ष पुरा भएको छ । सो मध्ये लेखापरीक्षणबाट विगत ५ वर्षको मूल्य अभिवृद्धि कर विवरणको विश्लेषण गर्दा देखिएको अवस्था निम्न वमोजिम रहेको छ ।

विवरणको प्रकार	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५
डेबिट विवरण प्रतिशत	२७.१४	१८.९८	१३.३०	१३.२५	१४.०६
क्रेडिट विवरण प्रतिशत	४५.४९	४४.०३	५१.११	५१.१४	५१.९७
जिरो विवरण प्रतिशत	२७.३७	२५	३५.५८	३५.६१	३३.९७
आपाह मसान्तमा देखाएको डेबिट रकम (अर्बमा)	४.७६	३.४०	४४.८	४९.३२	९.९६
आपाह मसान्तमा देखाएको क्रेडिट रकम (अर्बमा)	३९.०५	१७.७७	२६.४	२९.१६	३५.७१
डेबिटको तुलनामा क्रेडिट रकमको प्रतिशत (पटक)	८.२ पटक	५.२२ पटक	४.१९ पटक	३.१६ पटक	३.५९ पटक

मूल्य अभिवृद्धि कर क्रेडिट विवरणतर्फ २०६९/०७० मा ४०.१० प्रतिशत रहेकोमा २०७०/७१ मा ४५.४९ प्रतिशत पुगेको थियो । त्यस्तै २०७१/७२ मा यसको प्रतिशत ४४.०३ प्रतिशत रहेकोमा २०७२/७३ मा ५१.११ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । २०७३/७४ मा क्रेडिट विवरण ५१.१४ र २०७४/७५ मा ५२.६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । डेविट विवरणको तुलनामा क्रेडिट विवरण ३ गुनाभन्दा बढी रहेको, शून्य विवरण पेश गर्नेको संख्या नघटेको कारण मूल्य अभिवृद्धि कर अनुगमनमा प्रभावकारीता हासिल भएको देखिएन ।

१७. **विवरण प्राप्त** – आन्तरिक राजस्व विभागबाट सम्पादन गरेको कारोवारमध्ये क्षेत्रगत विवरणबाट लेखापरीक्षणको क्रममा आय विवरण प्राप्त, विवरण पेश नगर्ने (नन फाइलर) तथा द्रुत परीक्षणको अवस्था निम्नानुसार देखियो:

कर सहभागितामा वृद्धि	२०७२.७३	२०७३.७४	२०७४.७५
आय विवरणको प्राप्त संख्या	४०६५१८	४५५६९१	६१५६६६
आयविवरण नन फाइलर (प्रतिशत)	४६	४४	४६
टि.डि.एस विवरण प्राप्त संख्या	९३१०३	१२९५०७	१२३०८०
द्रुत परीक्षण संख्या	३५३९९	१०३००	१००७४
द्रुत परीक्षण रकम रु. हजारमा	३९०५०७	८१३५०	२२४७५७६
करदाता संख्या	४११९७	४१६२७	४०९०२

आयकरमा २०७४।७५ सम्ममा दर्ताको अनुपातमा ननफाइलर ४६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । करदाताले तिर्नुपर्ने, अग्रिमकर लगायत समयमा दाखिला गरे नगरेको समयमा नै छानविन गरी निर्देशन दिनुपर्नेमा द्रुत परीक्षण गर्ने कार्यमा न्यूनता आएको देखिएकोले करदाताको कर परिपालनाको स्तर बढाई राजस्वमा योगदान पुऱ्याउने कार्य कठिन भएको छ ।

१८. **थप राजस्व परिचालन** – आयकर ऐन, २०५८ को दफा ९९ मा कर निर्धारण र दफा १०१ मा संशोधित कर निर्धारण गर्ने व्यवस्था छ । कर परीक्षणबाट निर्धारित रकम समयमा दाखिला गर्नुपर्नेमा आंशिक एवं घटी दाखिला भएको र मुद्दा गएको अवस्था छ । राजस्व संकलन भएको मध्ये स्वयंकर निर्धारणबाट र कर प्रशासनको प्रयासद्वारा संकलन भएको रकम स्पष्ट देखिने गरि अलग अलग अभिलेख राखेको छैन । २०७४।७५ मा असुल गरेको रु. २९८.६५ अर्ब रकम मध्ये अनुसन्धानबाट १.६ अर्ब, अन्य अनुगमनबाट ४.१५ अर्ब, बक्यौता असुली १४.६३ अर्ब र वेरुजू असुली रु. २.८७ अर्बको हिसाब गर्दा २३.२४ अर्ब मात्र कर प्रशासनको प्रत्यक्ष योगदानबाट असुल भएको छ । यसरी राजस्व प्रशासनको प्रत्यक्ष सहभागिताबाट ७.७८ प्रतिशत मात्र थप राजस्व परिचालन भएको देखिन्छ । कर प्रशासनको प्रत्यक्ष योगदानबाट थप राजस्व परिचालन गर्न क्रियाशिलतामा सुधार गर्ने कार्य अपेक्षित रूपमा बढ्न सकेको छैन ।

१९. **बक्यौता असुली** – आयकर ऐन, २०५८ को दफा १०९, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ को दफा १२१ अनुसार बक्यौता राख्ने व्यक्तिलाई रकम बुझाउनुपर्ने व्यक्ति वा निजको रकम जिम्मा लिने व्यक्तिलाई रकम दाखिला गर्न आदेश दिई असुल गर्नसक्ने व्यवस्था छ । २०७३।७४ सम्मको बक्यौताको अवस्था निम्नानुसार छ ।

(रु.हजारमा)

बक्यौता	वास्तविक बक्यौता		अपिल माग भएको		कुल जम्मा बक्यौता	
	करदाता संख्या	रकम	करदाता संख्या	रकम	करदाता संख्या	रकम रु.
मूल्य अभिवृद्धि कर	६६,६३२	९,२९,५५,०७	२,९०६	१२,०८,५३,६४	६९,५३८	२१,३८,०८,७१
आयकर	३३,४७४	१२,५०,९९,६४	२,३२३	३०,०६,९०,२८	३५,७९७	४२,५७,८९,९२
जम्मा	१००,१०६	२१,८०,५४,७१	५,२२९	४२,१५,४३,९२	१०५,३३५	६३,९५,९८,६३

साविकमा कर निर्धारण भई रकम दाखिला नगरेका मध्ये स्थायी लेखा नम्बर समेत नभएका १६ हजार ४२८ करदाताको बक्यौता रु. १ अर्ब ५९ करोड ९६ लाख रहेको छ । यस्ता करदाताको कारोवार स्थल, ठेगानाको अभिलेख तयार गरी असुल गर्ने कार्यमा प्रभावकारीता ल्याउने कार्यमा अपेक्षित सुधार आएको छैन ।

अग्रिम करको परीक्षणको विश्लेषण गर्दा १ हजार २ सय २ करदाताको परीक्षण गर्ने लक्ष्य रहेकोमा १ हजार १ सय २९ अर्थात ९४ प्रतिशत प्रगति भएको छ । तत्काल कर परीक्षण गर्ने लक्ष्य ८४५ रहेकोमा ५६६ को मात्र परीक्षण भएको छ । आर्थिक वर्ष २०७४/०७५ सम्म पुनरनवेदनमा गएका समेतको कुल बक्यौता रु १ खर्ब ४६ अर्ब २१ करोड ३२ लाख कायम भएको छ । जुन विगत भन्दा रु ८२ अर्ब २५ करोड ३३ लाख

अर्थात् १२८.६५ प्रतिशत बढी देखिन आएको छ । विभागको तथ्यांक अनुसार २०७३।७४ मा १ लाख ५ हजार करदाताको बक्यौता रहेकोमा २०७४।७५ मा १ लाख १७ हजार करदाताको बक्यौता देखिएकोले बक्यौता राख्ने करदाताको संख्या घटेको देखिएन । बक्यौता असुलीतर्फ २०७४।७५ मा लक्ष्य रु २१ अर्ब ४४ करोड ५० लाख रहेकोमा जम्मा १५ अर्ब ९१ करोड ८० लाख बक्यौता असुली भई लक्ष्यको ७४.२ प्रतिशत फछ्यौट भएको उल्लेख गरेपनि नगद ४१ प्रतिशत असुली र ५९ प्रतिशत हिसाब मिलान गरी फछ्यौट गरेको पाइयो ।

२०. **कर परीक्षण** – आयकर ऐन, २०५८ को दफा १०२ अनुसार संशोधित कर निर्धारण गरी कायम भएको अवस्था क्षेत्रगत र कारोबारगत रूपमा कर परीक्षणको लागि फाईल छनौट, मूल्यांकन, संशोधित कर निर्धारणबाट कायम भएको कर रकम र कर दाखिलाको स्थिति मूल्यांकन गर्दा अनुसन्धान गरेका करदाताको संख्या बढाई राजश्व संकलनमा प्रभावकारीता ल्याउनुपर्नेमा ०७२।७३ मा ९ सय ४२ करदाताको अनुसन्धान भएकोमा २०७४।७५ मा यस्तो संख्या घट्न गई ६ सय ५५ मा सिमित रहेको छ ।

आन्तरिक राजस्व विभागको सुधार योजना (२०१२-२०१५) मा अनुसन्धान समेत कुल करदाताहरूको २ प्रतिशत करपरीक्षण गर्ने लक्ष्य रहेकोमा कुनै पनि आ.व मा तोकिएको संख्या पुगेको पाईएन । त्यसै गरी २०७३।७४ को अनुसन्धान तर्फको कर निर्धारणतर्फ ९६१ करदाताको कर परीक्षण सम्पन्न भएकोमा २०७४।७५ मा ८ सय १२ भई गत भन्दा घटी संख्यामा कर परीक्षण गरीएको छ । गत अर्थिक वर्ष भन्दा संख्या र रकम दुवै घटी कार्य सम्पादन भएको मनासिव देखिएन । अग्रिम कर कट्टी परीक्षणतर्फ १ हजार २ सय २ करदाताको कर परीक्षण गरी लक्ष्यको तुलनाका ९४ प्रतिशत प्रगति हासिल भएको देखिन्छ । तत्काल कर निर्धारणतर्फ ८ सय ४५ करदाताको कर परीक्षणबाट लक्ष्यको तलुनामा ६७ प्रतिशत मात्र प्रगति गरेको छ ।

व्यवसायिक स्थायी लेखा नम्बर लिएका १० लाख ३९ हजार करदातामध्ये जम्मा ५ हजार १ सय ८५ अर्थात् ०.४९ प्रतिशत करदाताको मात्र २०७४।७५ मा पूर्णकर परीक्षण गरेको छ । जसमध्ये प्रथम चौमासिकमा १ हजार १ सय १९, दोस्रो चौमासिकमा ७ सय ४२, तेस्रो चौमासिकमा ३ हजार ३ सय २४ करदाताको पूर्णकर परीक्षण भएको मध्ये आषाढ महिनामा मात्र १ हजार ६ सय ८ करदाताको परीक्षण भएको छ । यसरी वर्षको अन्तमा कर परीक्षणको चाप बढेको कारण परीक्षणको गुणस्तरमा असर पर्नेहुदा कार्यतालिका बनाई कर परीक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

पूर्ण कर परीक्षण गरेको मध्ये २०७४।७५ मा प्रशासकिय पुनरावलोकनका लागि १ हजार २ सय ७९ अर्थात् २४.६७ प्रतिशत करदाताले निवेदन गरेकोमा लेखापरीक्षण अवधि सम्म जम्मा १७४ निवेदन उपर कारवाही गरेको विवरण प्राप्त भएको छ । यसरी भण्डै २५ प्रतिशत करदाता कर निर्धारणमा सन्तुष्ट नरहेको अवस्था छ । पुनरावलोकनको निवेदन उपरको कारवाहि कम संख्यामा गरेकोले समयमा प्रशासकीय पुनरावलोकन गरी कर परिपालनामा करदातालाई उत्प्रेरित गराउने र करदाताको असन्तुष्टि कम गरी कर प्रशासन प्रति भरोसा वृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

२१. **करको दायरा** – व्यवसायिक कारोवार गर्नुपूर्व दर्ता भई कारोवार गर्नुपर्दछ । करको क्षेत्र विस्तारको विश्लेषण गर्दा देहायको अवस्था देखिएको छ ।

करको दायरा विस्तार	२०७२.७३	२०७३.७४	२०७४.७५
व्यवसायिक स्था.ले.नं.	८४००१८	९३४६५८	१०३८२६६
व्यक्तिगत स्था.ले.नं.	६०२८००	६८८४२०	७६६६४६
मू.अ.कर दर्ता	१६४२२४	१७६८९१	१९४५४७
अन्तःशुल्क इजाजत	४२४९५	५४६५७	६५५११
जम्मा	१४४२८१८	१६२३०७८	१८०४९१२

प्रमुख समस्याहरू

- नीतिको कार्यान्वयन कमजोर रहेको,
- कर परीक्षण र अनुसन्धानको गुणस्तर कमजोर रहेको,
- करदाता शिक्षा प्रभावकारी नभएको,
- नतिजामूलक अनुगमन हुन नसकेको
- कर परिपालना लागत नघटेको
- राजश्व असुली आयातमुखी रहेको
- राजश्व असुलिमा मूल्य अभिवृद्धि करको हिस्सा अपेक्षितरूपमा बढ्न नसकेको
- ननफाईलर धेरै रहेको
- मू.अ.कर मा क्रेडिट विवरण ५३ प्रतिशत रहेको
- कर बक्यौता अधिक रहेको
- कर फिर्ता उल्लेखनीय रहेको

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास हेर्दा कूल जनसंख्याको १० प्रतिशत जनसंख्या कर प्रशासनमा दर्ता भएको पाईन्छ। नेपालको कूल जनसंख्या २ करोड ६४ लाख ९० हजारको १० प्रतिशतले २६ लाख ४९ हजार व्यक्तिहरु करको दायरामा रहनु पर्ने मान्यतालाई आधार लिंदा आन्तरिक राजश्व विभागबाट व्यवसायिक स्थायी लेखा नम्बर लिने करदाता १० लाख ३८ हजार मात्र रहेकोले हाम्रो अवस्था अन्तर्राष्ट्रिय स्तरसँग तुलना गर्ने गरि मेल खाएको छैन यो पक्षलाई मध्यनजर राखेर सबै प्रकारका व्यवसाय गर्ने व्यक्तीलाई करको दायरामा ल्याई करदाताको संख्या बढाउनुपर्ने देखिन्छ।

२०४५ मा विक्री करमा २०४५ र आयकरमा २ लाख ६७ हजार ०५५ समेत जम्मा २ लाख ६९ हजार १०० दर्ता रहेकोमा हाल दुबैमा गरी १० लाख ३८ हजार ८ सय २६ पुगेकोले सो संख्या विगतको भन्दा उल्लेखनीय वृद्धि भएता पनि अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन अनुसार सो संख्या न्यून हो। करदाता दर्ता हुने विगतदेखिको प्रवृत्तिगत अवस्था हेर्दा २०५७/०५८ मा ५० हजार ५६९ आयकरतर्फ स्थायी लेखा नम्बर लिएकोमा २०७४/०७५ सम्म १० लाख ३८ हजार ८ सय २६ करदाता दर्ता भएको देखिन्छ। जस मध्ये मू.अ.कर मा दर्ता भएको करदाता संख्या १ लाख ९४ हजार ५ सय ४७ रहेको छ। आ.व २०७४/०७५ मा स्थायी लेखा नम्बर १ लाख १६ हजार ९७ लाई प्रदान गरिएको छ भने मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ २० हजार ९ सय ३९ करदाताहरू थप भएका छन्। यसै गरी आ.व. २०७४/०७५ सम्ममा ५९ हजार एकसय ४७ करदाताहरूले अन्तःशुल्कको ईजाजत नवीकरण गरेको देखिन्छ। हाल नेपालमा अनौपचारिक अर्थतन्त्र कुल ग्राह्य उत्पादनको अंश ठुलो रहेको विभिन्न अध्ययनले देखाएको छ। यसरी करको दायरामा नआई कारोवार गर्ने व्यवसायिलाई करको दायरामा ल्याउन अनुगमनलाई चुस्त बनाउनु पर्दछ।

२२. **बजार अनुगमन** – कर प्रशासनले आर्थिक कारोवारमा पारदर्शिता ल्याउन, सहि कर निर्धारण गर्न समय समयमा अनुगमन गर्नुपर्दछ। करदाताको कारोवारको अनुगमनको स्थिति, विलिङ्ग इन्फोर्समेन्ट तथा कर परिपालना नतिजा मूल्यांकन गर्दा ३ वर्षको वजार अनुगमन अवस्था निम्नानुसार रहेको छ।

विवरण	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५
करदाता संख्या	१८३८६	८२९९	८५९८
स्वास्थ्य कर तथा शिक्षा सेवा शुल्कको अनुगमन संख्या	७४०	१५३३	७१८
गैर कानूनी मदिरा विरुद्धको कानूनी करवाही संख्या	२५२	३१९	२७९
स्वास्थ्य कर तथा शिक्षा सेवा शुल्क रकम (रु.)	१०३५०	५६०३२२	३६३९८९६

माथिको तथ्यांक विश्लेषण गर्दा २०७२/७३ मा १८ हजार ३ सय ८६ करदाताको अनुगमन भएकोमा २०७४/७५ मा ८ हजार ५ सय ९८ करदाताको मात्र अनुगमन भएको, गैरकानूनी मदिरा विरुद्धको कार्यवाही २०७३/७४ मा ३ सय १९ रहेकोमा २०७४/७५ मा २ सय ७९ मात्र रहेको छ। अनुगमन संख्या र गुणस्तरमा सुधारको कार्य वृद्धिहुन नसकेको कारण लक्ष्य पुरा हुन सकेको छैन।

२३. **करदाता शिक्षा** – करदाता शिक्षा र सोमा सहभागिता सम्बन्धी विगत ३ वर्षको स्थिति देहाय अनुसार रहेको छ।

विवरण	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५
करदाता शिक्षा संख्या	११३१	९४३	८०१
करदाताको सहभागिता संख्या	३१६६८	२३५७५	२००२५

करदाता शिक्षा, करदाताको सहभागिता र कर विवरण बीच सह-सम्बन्ध रहेको हुन्छ। एकातिर कर विवरण नबुझाउने कर दाताहरूको संख्या वृद्धि भईरहेको छ भने अर्कोतर्फ करदाता शिक्षाका लागि कार्यक्रम संख्या र करदाता शिक्षामा सहभागिताको संख्या क्रमशः घटिरहेको देखिएकोले करदाता शिक्षा प्रभावकारी समेत हुन सकेको छैन। करदातामैत्री क्रियाकलापमा तिब्रता ल्याउन करदाता शिक्षाको पहुँच विस्तार र गुणस्तरमा सुधार गर्नुपर्नु देखिएको छ।

२४. **कर सहभागिता**: कर प्रशासनको दक्षता मूल्यांकन गर्ने सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास र आन्तरिक राजस्व प्रशासनको अवस्था विश्लेषण गर्दा देखिएको व्यहोरा निम्न अनुसार छ।

सूचक	अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन	आ.रा.वि.को वर्तमान अवस्था
७५ प्रतिशतभन्दा बढी राजस्वमा योगदान गर्ने करदाताहरूको प्रतिशत	५	१
अप्रत्यक्ष करको कुल करराजस्वमा योगदान प्रतिशत	५०	४७
मूल्य अभिवृद्धि कर कुल राजस्वमा योगदान प्रतिशत	३५	२८.३५
मूल्य अभिवृद्धि कर प्रतिशत	१६	१३
मूल्य अभिवृद्धि कर सङ्कलनमा आन्तरिक हिस्सा	५०	३७
चालु करदाता संख्यामा कर नबुझाउनेको करदाताको प्रतिशत (मू.अ.कर)		२४
चालु करदाता संख्यामा कर नबुझाउनेको करदाताको प्रतिशत (आयकर)	१०	४८.२
ढिला कर भुक्तानी गर्ने कुल कर प्राप्तिमा प्रतिशत	५	१९
कुल कर राजस्व प्राप्तिमा प्रशासनिक खर्चको प्रतिशत प्रति रुपैया	१	०.५४
कर प्रशासक प्रति एक हजार जनसंख्यामा संख्या	१-२	३८
कर प्रशासक प्रति चालु करदाता संख्या	१५०-२५०	७००

एक कर अध्ययनकर्ताको २००५ को प्रतिवेदनबाट विकासशील देशको कर सहभागिताको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा कर विवरण नबुझाउने करदाताको संख्या १० प्रतिशत भित्र सीमित रहेकोमा नेपालमा आयकरतर्फ ४८ र मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ २४ प्रतिशत रहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासबाट राजश्वमा मूल्य अभिवृद्धि करको योगदान ३५ प्रतिशत पुऱ्याउने, ननफाईलर १० प्रतिशतभित्र सीमित गर्ने, कूल कर प्राप्तिमा ढिला कर भुक्तानीको संख्या ५ प्रतिशत मात्र रहेकोमा नेपालमा १९ प्रतिशत रहेबाट भण्डै १५ वर्ष बितिसक्दा पनि अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासको नजिक पुग्न नसकेको स्थिति छ ।

२५. **कर प्रशासनको मूल्याङ्कन** – कर प्रशासनको कार्यदक्षताको मूल्यांकन विषयमा करदातासँग प्रश्नावलीमार्फत जानकारी लिँदा अधिकांश करदाताले राजश्व प्रशासनले आफ्नो कार्यसम्पादन स्तरमा सुधार गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको, केहि करदाताहरूको मात्र बक्यौता असुली गर्न कर कार्यालयहरूबाट ताकेता आएको जनाएको, वित्तीय विवरण तयार गर्न र स्वयंकर निर्धारण गर्ने कार्यमा लेखापरीक्षकको सहयोग लिनु परेको उल्लेख गरेका छन् । अधिकांश करदाताको विगत ४ वर्षमा करपरीक्षण नभएतापनि पूर्ण कर परीक्षण भएका केहि करदाता पछिल्लो दुई वर्ष लगातार छनौटमा परेको, पूर्णकर परीक्षण गर्दा आन्तरिक राजश्व कार्यालयका कर्मचारी अधिकांश करदाताको फर्मसम्म पुगेपनि विभिन्न रजिष्टर तथा खाताहरू कार्यालयमै फिकाई परीक्षण गरेको कारण पटक पटक आन्तरिक राजश्व कार्यालयमा जानु परेको, कर निर्धारण सन्तोषजनक नभएको, अधिकांश करदाताले हालसम्म करदाता शिक्षा नलिएको, कुनै करदाताको वर्षमा ३४ पटकसम्म पनि अनुगमन गरिएको, अनुगमन सकारात्मक र सहयोगि नभएको, कर सहयोगि वा लेखापरीक्षकबाट सहयोग लिँदा वर्षमा ५ हजार देखि ५० हजार सम्म रकम खर्च गर्नु परेको, भण्डै शत प्रतिशत करदाताले कर प्रशासनको सेवा सामान्य वा ठिकै मात्र उल्लेख गरेको, कर चुक्ता गर्न अधिकतम ७ दिन, व्यवसाय बन्द गराउन १५ दिन, पोष्ट गरेको तथ्यांक सच्याउन ७ दिन, पुर्ण कर परीक्षण गराउन ३ महिनासम्म समय लागेको जानकारी प्राप्त भएको छ । यस प्रकार लक्षित वर्गबाट प्राप्त जवाफ सम्बन्धमा कर प्रशासनले यथोचित ध्यान पुर्याई सेवाको समय र लागत न्यून गराउन प्रभावकारी कदम चाल्नु पर्ने आजको आवश्यकता हो ।

परिच्छेद – ४

सुभाब तथा निष्कर्ष

२६. **सुभाब** – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभाब प्रस्तुत गरिएको छ ।
- २६.१. **करनीति** – करको दायरा विस्तार गर्ने, करका दरमा सामयिक परिवर्तन र सुधार गर्ने, कर सहयोगिको आचार संहिता तयार गर्ने, कर कानून पालना गराउन नेपाल चाटर्ड एकाउन्टेन्टस संस्थाको कार्य सम्पादन स्तरमा सुधार गर्ने, कर नीति तर्जुमा गर्दा समानता, स्वच्छता, तटस्थता, सरलता, निश्चितता, कर भुक्तानीमा सहजता ल्याउन समय सापेक्ष सुधार सहितको कानून, प्रक्रिया र विधिलाई आत्मसात गर्नु पर्दछ । कर नीतिले आदर्श कर प्रणालीलाई अवलम्बन गर्दै करदाता र आम नागरिकको स्वैच्छिक सहभागिता बढाउने, करारोपणमा न्यूनतम करको अन्तराल ल्याउन, कर सङ्कलन लागतमा कमी गर्न, अर्थतन्त्रको दक्षता बढाउन सघाउनु पर्ने देखिन्छ ।

२६.२. **राजश्व** – अन्तःशुल्क प्रशासनका कार्यप्रणाली र कार्यविधि अभै पनि पूर्ण रुपमा स्वचालित बनाउन नसकिएको अवस्था छ । नेपालमा राजश्व संकलन वृद्धि भएतापनि त्यस्तो वृद्धि आयातमुखी भएको साथै कर र गैरकरको अंश २०७४/७५ मा ८५.०७ : १.०५ रहेको छ । गैरकरको अंश वृद्धि गर्न सम्पत्ति तथा वस्तुको मूल्य यर्थाथपरक तथा बजार मूल्य सँग सामजस्यता गरी चुस्त अनुगमन गर्नु पर्ने देखिन्छ । कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा आयकरको हिस्सा बढाउने, लक्ष्य अनुसार राजश्व असुल गर्ने, राजश्व असुल वृद्धि गर्न करको परीक्षण अनुगमन जस्ता कृयाकलाप वृद्धि गर्नु पर्ने देखिन्छ । कूल करमा मूल्य अभिवृद्धि करको योगदान वृद्धि गर्ने, राजश्वमा आन्तरिक आयको हिस्सा बढाउने, संस्थागत पूजिगत लाभकरको सिस्सा बढाउने, मूल्य अभिवृद्धि करको डेविट विवरण बढाउने, क्रेडिट करविवरण घटाउने शुन्य विवरण पेश गर्ने कार्य निरुत्साहन गर्नु पर्दछ ।

सुधारका लागि मुख्य सुझावहरू

- सबै क्षेत्रका करदातालाई करको दायरामा ल्याउने
- करको दरमा पुनरावलोकन गर्ने
- करदातामैत्रि सेवा प्रदान गर्ने
- सूचना प्रविधिको उच्चतम प्रयोगबाट करदाता र कर प्रशासन प्रत्यक्ष भेटहुने वातावरण अन्त गर्ने
- कर परीक्षण र अनुसन्धान सूचना तथा प्रमाणमा आधारित गरी विस्तार गर्ने,
- कर प्रशासनमा निष्ठा प्रवर्धन गर्ने,

२६.३. **विवरण प्राप्ती** – आयकरमा ४६ प्रतिशत र मूल्य अभिवृद्धि करमा २४ प्रतिशत ननफाईलर रहेकोले ननफाईलरको संख्या घटाउने, अग्रिम आयकर विवरण पेश गर्नेको संख्या बढाउने, द्रुत परीक्षण संख्या बढाउने उपाय अवलम्बन गर्नु पर्दछ ।

२६.४. **थप राजश्व परिचालन** – कर प्रशासनको प्रत्यक्ष योगदानबाट संकलनहुने राजश्व रकम वृद्धि गर्न प्रयास गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

२६.५. **बक्यौता असुली** – बक्यौता राख्ने करदाताको संख्या र रकम उल्लेख्य मात्रामा घटाउने र बक्यौता सम्बन्धमा प्रचलित कानूनको कार्यान्वयन गर्ने तर्फ अविलम्ब ध्यान दिनु पर्दछ ।

२६.६. **कर परीक्षण** – पूर्ण कर परीक्षणको गुणस्तरमा सुधार ल्याउने, कर परीक्षण पछि हुने असन्तुष्टि कम गर्न करदाताको विश्वास हासिल गर्ने, वर्षको अन्तमा कर परीक्षण गर्ने प्रचलनलाई विस्थापित गर्ने, लक्ष्य अनुसार कर परीक्षण गर्ने, प्रशासकीय पुनरावलोकन समयमा गर्ने, अनुसन्धानात्मक र अन्य अनुगमनको संख्या बढाई गुणस्तरमा सुधार गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

२६.७. **करको दायरा** – कूल जनसंख्याको दश प्रतिशत स्थायी लेखा नम्बर लिनेको संख्या पुर्याउने, मूल्य अभिवृद्धिकरयोग्य कारोवार दर्ता वेगर गर्न निरुत्साहन गर्नुपर्ने, अनौपचारिक अर्थतन्त्रलाई औपचारिक अर्थतन्त्रमा रुपान्तरण गर्न कर प्रशासनको क्षमता र निष्ठामा सुधार गरी आन्तरीक राजश्व परिचालनमा प्रभावकारीता ल्याउनु जरुरी देखिन्छ ।

२६.८. **बजार अनुगमन** – बजार अनुगमन संख्या वृद्धि गरि करदाताको संख्या बढाउने र अनुगमनको गुणस्तरमा सुधार गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

२६.९. **करदाता शिक्षा** – विगतमा भन्दा करदाता शिक्षा संख्या र करदाताको उपस्थिति दुवै घटी भएकोले कार्यसम्पादन स्तरमा सुधारलाई बढी संख्याका करदातालाई करदाता शिक्षा प्रदान गर्नु पर्दछ ।

२६.१०. **कर सहभागिता** – कर सहभागिताको स्थितिमा सुधार गर्न कर प्रणालीलाई अन्तराष्ट्रिय मान्यता अनुरूप सञ्चालन गर्न राजश्वमा बढी योगदान गर्नेको संख्या बढाउने, मूल्य अभिवृद्धि करको योगदान ३५ प्रतिशत पुर्याउने, कर नबुझाउनेको संख्या १० प्रतिशतमा सिमित गर्ने, ढिला कर भूक्तानी गर्नेको संख्या घटाउन आवश्यक पहल गर्नु पर्दछ ।

२६.११. **कर प्रशासनको मूल्यांकन** – करदातामुखि व्यवहार गर्ने, जोखममा आधारित कर परीक्षण गर्ने, स्थलगत रुपमा कर परीक्षण गर्ने, करदातासेवा स्तरमा सुधार गरि यथासक्य छिटो सेवा प्रदान गर्ने, कर्मचारीको क्षमता र निष्ठामा सुधार गरेर आन्तरिक राजश्व परिचालनमा वृद्धि गर्नुपर्दछ ।

२७. **निष्कर्ष** – राजश्व प्रशासनको कार्यदक्षता मूल्यांकन सम्बन्धमा गरिएको विश्लेषणबाट करको दायरा विस्तार गर्ने, सो क्षेत्रबाट प्राप्त राजश्व परिचालनमा प्रभावकारीता आएको छैन । आय विवरणको प्राप्ती,

सो अनुसार प्राप्त गर्नुपर्ने राजश्व एवं बक्यौता असुली, कर परीक्षणको क्षेत्रविस्तार, अनुसन्धानकबाट प्रदर्शन प्रभाव पार्नका लागि कर प्रशासनको भूमिका उल्लेखनीय छ । त्यस्तै करदाता शिक्षा प्रदान गरि स्वेक्षीक र स्वयंकरमा आधारित कर सहभागिताद्वारा राजश्व परिरचालनमा प्रभावकारीता ल्याउनुपर्दछ ।

उठाउनु पर्ने क्षेत्र र रकम भन्दा कम असुली भै राजस्वभिन्नता घटाउने तर्फध्यान दिने, कर विवरण नदिनेको संख्या, बक्यौता राख्ने करदाताको संख्या र रकम घटाउने, बक्यौता असुलीतर्फ नगद रकम जम्मा गर्नेको संख्या बढाउने, पूर्ण कर परीक्षण संख्या बढाउने, जोखिममा आभरित कर परीक्षण गर्ने, सूचना संकलन र विश्लेषण गर्ने भरपर्दो प्रणाली विकास गर्ने, पूर्ण कर परीक्षणतर्फको सम्लग्न अधिकृत, करनिर्धारण रकम र सोको असुलीबीच सह-सम्बन्ध स्थापित गर्ने, आन्तरिक राजस्व परिचालनलाई जोड दिने, प्रशासकीय पुनरावलोकनतर्फ ६० दिनभित्र फछ्यौट गर्ने कानूनीव्यवस्था पूर्ण कार्यान्वयन गर्ने, पुनरावलोकन गर्दा एनको व्याख्यामा सुधार ल्याई एकै प्रकारको कर निर्धारण हुदा धेरै करदाता प्रशासनिक तथा अदालती कार्यवाहीका लागि मुद्दामा जाने गरेको स्थितिमा सुधार ल्याउनु पर्दछ । करदाता शिक्षामा पहुँच र पृष्ठपोषणको आधारमा थप प्रभावकारी बनाउने, करप्रशासनको क्षमता अभिवृद्धिका लागि आन्तरिक र बहुराष्ट्रिय कर सम्बन्धी तालीम लिएतापनि बहुराष्ट्रिय कर प्रणाली अनुसार आयकर निर्धारण हुन नसकेको तर्फ ध्यान दिई सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

करदाताहरु र कर प्रशासनबीचको विश्वासलाई अभिवृद्धि गर्ने कर प्रशासनको मूलमन्त्रलाई आत्मासात गर्दै तथ्य सूचनाको आधारमा मात्र अनुसन्धान गर्ने अन्तराष्ट्रिय प्रचलनको असल अभ्यासलाई नेपालको करलेखापरीक्षण तथा अनुसन्धानमा प्रयोग गर्न ढिला गर्नु हुदैन । बिल लिने दिने कार्यमा सुधार, बिल अनुसारको लेखा व्यवस्था र लाग्ने कर दाखिलाका लागी विस्तृत अनुसन्धानको संख्यामा वृद्धि गरि अनुसन्धानको दायरा फराकिलो गराउनु पर्दछ ।

कृषि अनुदानको उपलब्धि

परिच्छेद-१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** - देशका करिब दुई तिहाई जनसंख्या कृषि क्षेत्रमा संलग्न छन् । तापनि यस क्षेत्रको उत्पादकत्व र प्रतिस्पर्धात्मकता न्यून छ । उन्नत कृषि प्रविधिको उपयोग सीमित छ । खेती गरिएका अधिकांश क्षेत्रमा अन्नवाली लगाइए तापनि कृषि क्षेत्रमा खाद्य व्यापार घाटा बढ्दो छ । कुपोषणको स्थिति पनि उच्च छ । भूखण्डीकरणको कारणबाट कृषि योग्य जमिन साँगुरिदै गएको छ । उत्पादन र उत्पादकत्वको कमिको कारणबाट कृषि पेशाबाट पलायन हुने जनसंख्या बढ्दो अवस्थामा छ । जसबाट खाद्यान्नको आयात वर्षेपिच्छे बढोत्तरी हुँदै आएको छ । मन्त्रालयले कृषक तथा सहकारी संस्थालाई मल, बीउ, उन्नत पशु हुवानी, सितभण्डार निर्माण तथा आधुनिक औजार उपकरण आदिको लागि अनुदान वितरणमा यस वर्ष रु.८ अर्ब ७७ करोड खर्च गरेको छ ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- खाद्यान्न तथा नगदेवालीमा अनुदान वितरण
- रासायनिक मलमा अनुदान
- वाली विमाको अनुदान
- वेमौसमी तरकारी वारीमा अनुदान
- उन्नत किट वितरण

२. **लेखापरीक्षणको औचित्य** - कृषकहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि, कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि, खाद्य सुरक्षा, खाद्य गुणस्तर नियन्त्रण, कृषिसम्बन्धी वातावरणीय तथा जैविक विविधता संरक्षण, कृषि अनुसन्धान प्रचार प्रसार र विस्तार, कृषिसम्बन्धी जनशक्ति विकास, कृषि क्षेत्रको व्यवसायिक, औद्योगिक विकास एवं कृषि बजार व्यवस्थापन जस्ता क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न सरकारी, गैरसरकारी र दातृनिकायबाट विभिन्न क्षेत्रमा कृषिमा विनियोजित बजेटको ठुलो अंश अनुदानको रूपमा वितरण हुँदै आइरहेको छ । यसरी वितरित अनुदानको सहि सदुपयोगबाट उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि, रोजगारीमा बढोत्तरी, आयात प्रतिस्थापन भई जनताको जीवनस्तरमा गुणात्मक सुधार र लक्षित समूह अपेक्षित ढंगबाट लाभान्वित हुन सके नसकेको सम्बन्धमा स्वतन्त्र एवं वस्तुगत मूल्याङ्कन गर्ने अभिप्रायले कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि यो विषय छनौट भएको हो ।
३. **नीतिगत व्यवस्था** - नेपालको संविधान, २०७२ मा राज्यले किसानलाई प्रोत्साहन गरी कृषि क्षेत्रमा उत्पादकत्व बढाई कृषिमा आधारित अधिकांश जनताको आर्थिक उन्नति हुने अवस्थाहरूको सिर्जना गरी कृषिलाई उद्योगकोरूपमा विकास गर्ने नीति रहेको छ । कृषिसेवा क्षेत्रसँग सम्बन्धित नीतिगत व्यवस्था देहाय अनुसार छन्:

३.१. चौधौँ आवधिक योजना (२०७३/७४-२०७५/७६) ले लिएका रणनीति एवं कार्यनीति

- चौधौँ योजनामा दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्दै २०८७ सम्म मध्यम आम्दानी भएको मुलुकको रूपमा स्तरोन्नति गर्नेगरी यो योजना तर्जुमा गरिएको छ । त्यसैगरी रोजगारमुखी र न्यायोचित वितरणसहितको आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न सरकारी, निजी तथा सहकारी क्षेत्रलाई परिपूरक रूपमा परिचालन गर्नु आवश्यक छ । यी तीनवटै क्षेत्रबाट थप लगानी र लगानीको उत्पादकत्व वृद्धिको माध्यमबाट उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने, प्रतिव्यक्ति आयलाई छिट्टै मध्यम आम्दानी भएको मुलुकमा स्तरोन्नति हुने स्तरमा पुऱ्याउने र अन्ततः दिगो आर्थिक समृद्धि हासिल गर्नेतर्फ योजना केन्द्रित छ । यस सम्बन्धमा देहायका नीतिहरू लिइएका छन्:
- ग्रामीण क्षेत्रमा कृषि वस्तु उत्पादन अभिवृद्धि गर्न कृषिजन्य वस्तुहरूको व्यावसायिक उत्पादन क्षेत्रमा उपयुक्त र दिगो सिंचाइ सुविधालगायतका आवश्यक पूर्वाधारको पहुँच बढाउने । निर्यातयोग्य वाली वस्तुहरूको उत्पादन तथा प्रशोधन अभिवृद्धि गरी अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धी बनाउने ।
- खेतीयोग्य जग्गालाई बाँझो राख्ने प्रवृत्ति निरुत्साहित गर्दै बाँझो रहेका कृषि भूमिको दिगो उपयोगका लागि उपयुक्त योजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने ।

- खाद्य तथा अन्य कृषि उत्पादनमा आत्मनिर्भरताका लागि उत्पादनका पकेट, ब्लक, जोन तथा सुपरजोनको विकास गरी सघन व्यवसायिक खेती प्रणाली अधि बढाउने ।
- कृषि उपज उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण एवम् वितरण प्रणालीमा नयाँ प्रविधिको विकास, अनुसरण, अवलम्बन र आधुनिकीकरण गर्ने ।
- कृषिजन्य जैविक विविधताको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा सदुपयोग गर्दै माटो सुहाउँदो एवम् जलवायु परिवर्तनका असर न्यूनीकरण गर्न अनुसन्धानमा आधारित वातावरणमैत्री र क्लाइमेट स्मार्ट कृषि प्रविधिको विकास एवम् विस्तार गर्ने ।
- कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गरी कृषि उपजमा आत्मनिर्भर उन्मुख हुने ।
- निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीलाई नाफामूलक, दिगो एवम् व्यावसायिक प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने ।

३.२. बजेट वक्तव्यमा उल्लेख भएका प्रमुख व्यवस्था

- साना व्यावसायिक कृषि उत्पादन पकेट क्षेत्रहरूमा उन्नत र गुणस्तरीय बीउ, बेर्ना, विरुवा र माछा भुरा सहज रूपमा उपलब्ध गराउने । रासायनिक र प्राङ्गारिक मलमा अनुदान दिने । सिंचाइका लागि कुलो र नहरहरू निर्माण गर्ने । आधुनिक कृषि ज्ञान तथा प्राविधिक सेवा उपलब्ध गराउने ।
- सुपर जोनमा पकेट, ब्लक र जोनमा उपलब्ध गराइने सुविधाका अतिरिक्त बीउ, बेर्ना, विरुवा, माछा भुराको मूल स्रोत केन्द्र, प्राङ्गारिक मल कारखाना र जैविक विषादि उत्पादन केन्द्र स्थापना गर्न ८५ प्रतिशत पूँजीगत अनुदान उपलब्ध गराउने । आधुनिक प्रशोधन केन्द्र, कृषि औजार कारखाना, ठूला शीत भण्डार र गोदाम घर, र ठूला कृषि बजार (एग्री मार्ट) को निर्माण गर्न ५० प्रतिशत पूँजीगत अनुदान दिने ।
- कृषि तथा पशुपंक्षी बीमाको प्रिमियममा ७५ प्रतिशत अनुदान दिइने । कृषि कर्जा सहज र सुलभ रूपमा प्राप्त गर्न सकिने व्यवस्था मिलाउने । कृषि तथा पशुपंक्षी कर्जाको व्याजमा दिइने अनुदान वृद्धि गरी ५ प्रतिशत पुऱ्याउने ।
- कृषि उपज सङ्कलन केन्द्र, सामुदायिक बीउ तथा कृषि उपज बैङ्क र पोष्ट हार्भेस्ट सेन्टर निर्माणमा ८५ प्रतिशत पूँजीगत अनुदान उपलब्ध गराउने ।
- तोकिएको क्षेत्रमा तोकिएको बालीको तोकिएको मात्रा वा सोभन्दा बढी उत्पादन गर्ने कृषक, कृषि उद्यमी समूह र कृषि सहकारीहरूलाई प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान प्रदान गर्ने ।

३.३. कृषि नीतिका उद्देश्यहरू – प्रमुख कृषि नीतिहरूको उद्देश्य निम्नानुसार छन्:

राष्ट्रिय बीउ विजन नीति, २०५६

- विभिन्न बालीको आवश्यक गुणस्तरीय तथा परिमाणत्मक बीउ विजन सुव्यवस्थित रूपले उपलब्ध गराउने ।
- गुणस्तरीय बीउ उत्पादन गरी निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने ।
- विद्यमान अन्तर्राष्ट्रिय विश्व व्यापारलाई दृष्टिगत गरी बीउ व्यवसायलाई प्रभावकारी बनाउने ।
- नेपालको आफ्नै विशेषतापूर्ण बीउहरूको अनुवांशिक (Genetic) चरित्रलाई अक्षुण्ण र सुरक्षित राख्ने तथा सो उपरको अधिकार सुरक्षण गर्ने काममा अन्य सम्बन्धित निकायसित समन्वय गर्ने ।

राष्ट्रिय मल नीति, २०५८

- मलको उपयोगमा वृद्धि ल्याउन नीतिगत सुधार तथा पूर्वाधार व्यवस्थित गर्ने ।
- मलको कुशल एवं सन्तुलित प्रयोग गर्न एकीकृत बाली पोषण व्यवस्थापन प्रणालीलाई प्रवर्द्धन गर्ने ।

राष्ट्रीय कृषि नीति, २०६१

- कृषि उत्पादन एवं उत्पादकत्व बढाउने ।
- व्यवसायिक तथा प्रतिस्पर्धात्मक कृषि प्रणालीका आधारहरुको विकास गरी क्षेत्रीय र विश्व बजारसँग प्रतिस्पर्धात्मक बनाउने ।
- प्राकृतिक श्रोत, वातावरण र जैविक विविधताको संरक्षण, सम्बर्द्धन एवं सदुपयोग गर्ने ।

कृषि व्यवसाय प्रबर्द्धन नीति, २०६३

- बजारमुखी र प्रतिस्पर्धात्मक कृषि उत्पादन गर्न सघाउ पुऱ्याउने ।
- कृषिजन्य उद्योगको विकास गरी आन्तरिक बजार तथा निर्यात प्रबर्द्धनमा योगदान पुऱ्याउने ।
- कृषिको व्यवसायीकरण गरी गरीबी निवारणमा सहयोग पुऱ्याउने ।

कृषि यान्त्रिकरण प्रबर्द्धन नीति, २०७१

- मुलुकको आर्थिक एवं भौगोलिक अवस्था सुहाउँदो कृषि यान्त्रिकरणको माध्यमबाट उत्पादकत्व वृद्धि गरी कृषि व्यवसायलाई दिगो, प्रतिस्पर्धी र व्यवसायिक बनाउने ।
- सरकारी, निजी तथा सहकारी क्षेत्रको सहकार्यबाट कृषि यान्त्रिकरणसम्बन्धी सेवा तथा व्यवसायमा अभिवृद्धि गरी कृषियन्त्र तथा उपकरणहरुमा कृषक/उद्यमहरुको पहुँच विस्तार गर्ने ।
- महिला तथा वातावरणमैत्री कृषियन्त्र तथा उपकरणहरुको पहिचान तथा प्रबर्द्धन गर्ने
- कृषि यान्त्रिकरणको लागि संस्थागत संरचना विकास गर्नुका साथै कृषि यन्त्र तथा उपकरणहरुको गुणस्तर निर्धारण, नियमन, अनुगमन एवं प्रबर्द्धन गर्ने ।

४. कानूनी व्यवस्था

४.१. कृषि अनुदानसँग सम्बन्धित ऐन, कानून तथा नियम र नीतिहरु

ऐन एवं नियमहरु

- खाद्य ऐन, २०६३
- बीउबिजन ऐन, २०४५
- खाद्य नियमावली, २०६३
- कृषि धन तथा पशु बिमा ऐन
- जलचर ऐन, २०१७
- जीवनाशक विषादी ऐन, २०४८
- बीउबिजन नियमावली, २०६९

नीतिहरु

- राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१,
- कृषि व्यवसाय प्रबर्द्धन नीति, २०६३,
- कृषि जैविक विविधता नीति २०६३,
- राष्ट्रिय बीउबिजन नीति, २०५७,
- राष्ट्रिय मल नीति, २०५८
- कृषि यान्त्रिकरण नीति २०७१
- रासायनिक मल नियन्त्रण आदेश, २०५५

४.२. आर्थिक प्रशासनसँग सम्बन्धित ऐन, कानून तथा नियमहरु

- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४

- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४
 - आयकर ऐन, २०५८ तथा आयकर नियमावली, २०५९
 - मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा नियमावली, २०५३।
५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** - कृषि अनुदानको माध्यमबाट कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गरी कृषि उपजमा आत्मनिर्भर उन्मुख हुनु, निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीलाई नाफामूलक, दिगो एवम् व्यवसायिक प्रणालीमा रूपान्तरण गर्नु, कृषिमा आधारित उद्योगको विकास गरी रोजगारी र आमदानी वृद्धि गर्नु, कृषि क्षेत्रको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा टेवा पुऱ्याउने कृषि विकास मन्त्रालयको उद्देश्य रहेको छ।
६. **वित्तीय व्यवस्था** - कृषि मन्त्रालय, कृषि विभाग, जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, आयोजना, दातृ निकायको सहयोगमा संचालित विभिन्न आयोजनाहरूबाट कृषकहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि, कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि, खाद्य सुरक्षा, खाद्य गुणस्तर नियन्त्रण, कृषिसम्बन्धी वातावरणीय तथा जैविक विविधता संरक्षण, कृषि अनुसन्धान प्रचार प्रसार र विस्तार, कृषिसम्बन्धी जनशक्ति विकास, कृषि क्षेत्रको व्यवसायिक, औद्योगिक विकास एवं कृषि बजार व्यवस्थापनको लागि विभिन्न प्रकारका अनुदान लगानी गरेको छ।

परिच्छेद-२

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति:

७. **उद्देश्य** - यस मन्त्रालय र अन्तर्गत सरकारी कार्यालय एवं अन्य स्वायत्त निकायको कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्दा सार्वजनिक स्रोतको प्राप्त र उपयोगको सम्बन्धमा आवश्यकतानुसार कार्यदक्षता र प्रभावकारिताको आधारमा देहायका विषयहरूको सुनिश्चित गर्नु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ।
- कृषि अनुदान कार्यक्रमबाट लक्षित समुदाय लाभान्वित हुनसके नसकेको सम्बन्धमा लेखाजोखा गर्नु।
 - कृषि अनुदानमा परिचालित स्रोत, साधन र हासिल उपलब्धिको विश्लेषण गर्नु।
 - कृषि अनुदानमा सञ्चालित कार्यक्रमको कार्यान्वयनबाट प्राप्त उपलब्धिहरूको दीगो विकासको अवधारणा अनुसार मूल्याङ्कन गर्नु।
८. **क्षेत्र** - कृषि विकास मन्त्रालय, कृषि विभाग, जिल्ला कृषि विकास कार्यालयहरू, आयोजनाहरू र दातृ निकायबाट सञ्चालित आयोजनाहरूबाट कृषकहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि, कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि, खाद्य सुरक्षा, खाद्य गुणस्तर नियन्त्रण, कृषिसम्बन्धी वातावरणीय तथा जैविक विविधता संरक्षण, कृषि अनुसन्धान प्रचार प्रसार र विस्तार, कृषिसम्बन्धी जनशक्ति विकास, कृषि क्षेत्रको व्यवसायिक, औद्योगिक विकास एवं कृषि बजार व्यवस्थापन जस्ता क्रियाकलापहरूमा परिचालित कृषि अनुदानको उपलब्धिको सम्बन्धमा परीक्षण एवं मूल्याङ्कन गरिएको छ। यसको साथै कृषि विकास मन्त्रालय, कृषि विभाग, जिल्ला कृषि विकास कार्यालयहरू, आयोजनाहरू र दातृ निकायबाट सञ्चालित आयोजनाहरूबाट उपलब्ध तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन गरी तिनीहरूको यथार्थता, औचित्यता र सान्दर्भिकतालाई ख्याल गरी प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छ।
९. **पद्धति** - पहिचान भएका जोखिम क्षेत्रका आधारमा तात्त्विक महत्वका विषयहरू निर्धारण गरी तिनलाई पुष्ट्याई गर्न सम्बन्धित निकायमा कार्यरत जिम्मेवार पदाधिकारीहरूसँग सोधपुछ, छलफल गरिनुका साथै थप पुष्ट्याईका लागि तोकिएको ढाँचामा विवरण सङ्कलन, अन्तरवार्ता, प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना र तथ्याङ्कको सङ्कलन तथा विश्लेषण गरिएको छ। लेखापरीक्षणका उल्लिखित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नका लागि प्रक्यामूलक, समस्यामूलक एवं नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ। अनुदानसम्बन्धी नीतिगत एवं कानूनी व्यवस्था कार्यसञ्चालन प्रक्या, वार्षिक कार्यक्रम प्रगति प्रतिवेदन परीक्षण तथा मूल्याङ्कन आवश्यक तथ्याङ्क, सूचना एवं जानकारी सङ्कलन अभिलेख तथा विवरणको विश्लेषण गरिएको छ। अतः लेखापरीक्षण सम्पन्न गरी द्वितीय तथ्याङ्कको आधारमा प्रक्रियामूलक र नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ।

१०. **सीमितता** – तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न ७५ जिल्ला कृषि विकास कार्यालयलाई अनुदान वितरणको विवरण उपलब्ध गराउन फारम प्रेषित गरिएकोमा अधिकांशबाट उक्त विवरण प्राप्त हुनसकेन । लेखापरीक्षणको सिलसिलामा तथा मन्त्रालय विभागबाट प्राप्त सूचना, अभिलेख, विषयको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । विषय विज्ञता, सूचना, विवरणको विश्लेषण, समयसीमा आदि यस लेखापरीक्षणका सीमितता रहेका छन् ।

परिच्छेद- ३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – कृषि विकास मन्त्रालय मातहत स्थानिय तहसम्म संगठन संरचना रहेको, केन्द्रमा विभाग लगायत विभिन्न तालिम केन्द्र, जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, कृषि सेवा केन्द्रको बेग्लै बजेट निकासी, संगठन संरचना, जमिन, भवन, ल्याब, कृषि औजार, खनजोतका उपकरण वितरण गर्ने कार्यक्रम रहेको, कार्यक्रम सञ्चालन गर्न दक्ष विज्ञद्वारा परिचालन तथा अनुगमन हुने गरेको र कृषिसेवाबाट उपलब्ध गराइएको अनुदानको रकमबाट बेमौसमी तरकारी तथा फलफूल उत्पादनमा वृद्धि भै जनताको पोषणमा सुधार हुँदै गएको अवस्था छ ।
 - **समस्या एवं चुनौती**– अनुदानको उपलब्धि र निरन्तरता दिने कार्य, प्राविधिक जनशक्तिको उपलब्धता र कृषकलाई उनीहरूकै क्षेत्रमा गइ कृषि सेवा र सूचना दिने कार्य, कृषिलाई आधुनिकीकरण गर्न उपकरणको उपयोग गर्ने कार्य चुनौतीको रूपमा रहेको छ । कृषियोग्य जग्गा घट्दो क्रममा रहेको, अतिवृष्टि, बाढी पहिरोले बालीनालीको नष्टहुने गरेको, पढेलेखेको जनशक्तिको सीप कृषि कार्यमा उपयोग गर्न नसकिएको, बढ्दो जनसंख्या र खानेबानीमा हुँदै गएको परिवर्तनले परम्परागत बाली प्रणाली र उपभोगमा ह्रास हुँदै गएको, पर्याप्त स्रोत, कृषकको माग अनुसारको रासायनिक मल उपलब्ध गराउन नसकेको, पर्याप्त सिंचाइको उपलब्ध गराउन नसकिएको अवस्था छ ।
११. **प्रमुख खाद्यान्न बाली** – परम्परागत रूपमा सञ्चालन हुँदै आइरहेको कृषि पेशालाई मर्यादित, आधुनिक र व्यवसायिक बनाई रोजगारीमा वृद्धि, आयात प्रतिस्थापन, कुपोषणको स्थितिमा सुधार गर्नको लागि नीतिगत, संस्थागत र कार्यगत व्यवस्था हुँदै आएको छ । दिगो विकासका लक्ष्यहरु हासिल गर्दै २०८७ सम्म मध्यम आम्दानी भएको मुलुकको रूपमा स्तरोन्नती गर्ने गरी योजना तर्जुमा गरिएको छ । त्यसै गरी रोजगारमुखी र न्यायोचित वितरण सहितको आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न सरकारी, निजी तथा सहकारी क्षेत्रलाई परिपूरक रूपमा परिचालन गर्ने नीति राज्यले लिएको छ । सोही व्यवस्था अनुसार उत्पादन अवस्था सम्बन्धमा देहायको व्यहोरा देखियो:

विवरण	क्षेत्रफल (हेक्टर हजारमा)			उत्पादन (मेट्रिकटन हजारमा)		
	२०७२-७३	२०७३-७४	२०७४-७५	२०७२-७३	२०७३-७४	२०७४-७५
धान	१३६३	१५५२	१४६९	४२९९	५२३०	५१५२
मकै	८९१	९२४	९५४	२२३१	२३३६	२५५६
कोदो	२६७	२६३	२६३	३०२	३०७	३१४
फापर	११	११	१०	१२	१२	११
गहुँ	७४६	७४०	७०७	१७३७	१८५६	१९४९
जौ	२८	२७	२४	३३	३०	२७
जम्मा	३३०६	३५१७	३४२७	८६१४	९७७१	१०००९

प्रस्तुत विवरणको विश्लेषण गर्दा गत वर्षसम्म ३५ लाख १७ हजार हेक्टरमा खाद्यान्न बाली लगाएकोमा ९७ लाख ७१ हजार अर्थात प्रति हेक्टर २ हजार ७७८ मेट्रिकटन उत्पादन भएकोमा यो वर्ष ३४ लाख २७ हजार हेक्टरमा खेती लगाइएकोमा १ करोड ९ हजार मेट्रिकटन अर्थात प्रति हेक्टर २ हजार ९२१ मेट्रिकटन उत्पादन भएको छ ।

१२. **कृषि उत्पादनको अवस्था** – यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छन्:

- १२.१. खाद्यान्न बालीतर्फ चालु आर्थिक वर्षमा धानको उत्पादन गत वर्षको तुलनामा १.५ प्रतिशतले कमी भई ५१ लाख ५२ हजार मेट्रिकटनमा सीमित भएको छ । बाढी, कटान लगायतका प्राकृतिक प्रकोपका कारण

धान उत्पादन प्रभावित भएको अवस्था छ। फापरको ४.५ प्रतिशत तथा जौ बालीको उत्पादन ११.० प्रतिशतले घटेको छ भने मकै, गहुँ तथा कोदो बालीको उत्पादन क्रमशः ९.४ प्रतिशत, ५.० प्रतिशत र २.४ प्रतिशतले बढेको छ।

१२.२. दलहन बाली उत्पादन स्थितितर्फ चालु आर्थिक वर्षमा मुसुरो, चना, अरहर, मास, भटमास, गहत लगायतका दलहन बालीको उत्पादन ४.४ प्रतिशतले वृद्धि भई ३ लाख ६९ हजार मेट्रिकटन पुगेको छ। कुल उत्पादन हुने दलहन बालीमा मुसुरो बालीको हिस्सा करिब ५० प्रतिशत रहेको छ।

१२.३. नगदे बाली उत्पादन स्थितितर्फ चालु आर्थिक वर्षमा १६.१ प्रतिशतले वृद्धि भई २ लाख ४६ हजार मेट्रिकटन उत्पादन छ। चालु आर्थिक वर्षमा तेलहन बाली लगाइएको क्षेत्रफलमा ४.२ प्रतिशतले कमी भएपनि उत्पादनमा भएको वृद्धिबाट उत्पादकत्वमा सुधार आई प्रति हेक्टर १.१ मेट्रिकटन कायम भएको छ। २०७४/७५ मा आलुको उत्पादन १२.१ प्रतिशतले वृद्धि भई ३० लाख ८८ हजार मेट्रिकटन पुगेको छ। साना कृषकहरूको समेत आयस्रोत बन्न पुगेको मह उत्पादन चालु आर्थिक वर्षमा १८.४ प्रतिशतले वृद्धि हुन गई ४ हजार १४५ मेट्रिकटन उत्पादन भएको छ। तरकारी तथा फलफूलको उत्पादन १.५ प्रतिशतले कमी भएको छ।

१२.४. औद्योगिक बालीको उत्पादन स्थितितर्फ चालु आर्थिक वर्षमा औद्योगिक बालीमध्ये उखु १२.७ प्रतिशत तथा जुट बालीको उत्पादन १५ प्रतिशतले बढेर ३५ लाख ५८ हजार मेट्रिकटन र ११ हजार मेट्रिकटन पुगेको छ। यस अवधिमा कपास बालीको उत्पादन १.५ प्रतिशतले कमी आई १२५ मेट्रिकटन उत्पादन भएको छ। चालु आर्थिक वर्षमा माछाको उत्पादन ४१.६ प्रतिशतले वृद्धि भई ७७ हजार मेट्रिकटन पुगेको छ।

१२.५. मसला बालीको उत्पादन स्थितितर्फ अदुवा, अलैंची, लसुन, बेसार खुर्सानी जस्ता मसला बालीको उत्पादन चालु आर्थिक वर्षमा १.७ प्रतिशतले वृद्धि भई ४ लाख ७४ हजार मेट्रिकटन पुगेको छ। विगत ३ वर्षको मसला बालीको औसत उत्पादकत्व प्रति हेक्टर ७.० मेट्रिक टन रहेको छ।

उल्लेखित सबै तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा आयातको दर बढ्दो रूपमा रहेको, देशभित्रै उत्पादित कृषि उत्पादनहरू अलैंची, अदुवा जस्ता निर्यात जन्य वस्तुको उचित भण्डारणको व्यवस्था हुन नसक्दा किसानले उचित प्रतिफल प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था एकातिर देखिन्छ भने अर्कोतर्फ बढ्दो जनसंख्याको तुलनामा कृषि उत्पादनमा समेत उचित वृद्धि हुन नसक्दा विगतमा निर्यात भएको धान, मुसुरो लगायतका अत्यावश्यक खाद्यान्न आयात गर्नुपर्ने अवस्था रहेको देखिन्छ।

१३. **अनुदान र उत्पादन** - विगत ४ वर्षसम्म उपलब्ध गराएको अनुदान रकम र उत्पादन अवस्था देहायअनुसार छः

आर्थिक वर्ष	अनुदान (रु.करोडमा)	खाद्यान्न उत्पादन (मे.टन हजारमा)		तरकारी उत्पादन (मे.टन. हजारमा)		फलफूल उत्पादन (मे.टन. हजारमा)	
		लक्ष्य	प्रगति	लक्ष्य	प्रगति	लक्ष्य	प्रगति
२०७१/७२	१०७१	१०२१०	९२६६	३६००	३६२९	११८०	९९२
२०७२/७३	१००४	१०८८१	८६१४	३६५६	३६४३	१२६०	१०९७
२०७३/७४	१०७८	९३२५	९३४५	३७००	४१२५	१२११	९७५
२०७४/७५	८७७	९७९२	९६५७	३८००	४०९९	१३३९	१०१०

१३.१. अनुदान रकमको प्रयोग बारेमा माथिको तालिका विश्लेषण गर्दा २०७२/७३ मा गत वर्षको तुलनामा रु.६७ करोड घटी अनुदान वितरण भएको, २०७२/७३ मा अनुदानबाट लक्ष्य गरेको खाद्यान्न उत्पादन २ हजार २६७ मेट्रिकटन उत्पादन घटेको, फलफूल उत्पादन विगत ३ वर्षमा नै लक्ष्यको तुलनामा २०७१/७२ मा १८८ मेट्रिकटन, २०७२/७३ मा १६३ मेट्रिकटन र २०७३/७४ मा २३६ मेट्रिकटन घटी उत्पादन भएको, २०७२/७३ को तुलनामा २०७३/७४ मा ७४ करोड अनुदान थप भए तापनि फलफूल उत्पादन लक्ष्यको तुलनामा २३६ मेट्रिकटन घटेको र २०७४/७५ मा खाद्यान्न र फलफूल उत्पादनमा लक्ष्य अनुसार प्रगति हुन नसकेको अवस्था छ।

१३.२. विगत ३ वर्षमा प्राकृतिक प्रकोपबाट धान,मकै, कोदो, तरकारी, फलफूल, माछालगायतको कृषियोग्य जमिनमा २०७३ मा बाढीको कारण १ लाख २७ हजार हेक्टर, २०७२ मा भूकम्प र सुख्खाबाट ६१ हजार हेक्टर र २०७१ मा पहिरो डुवान कटानबाट २६ हजार हेक्टर खेतियोग्य जमिनको क्षति पुगेको छ। यसरी

विगत ३ वर्षको कृषियोग्य जमिनमा पुगेको क्षतिका सम्बन्धमा गर्नुपर्ने पूर्व तयारीका कार्यहरु नदी तटबन्ध गर्ने, बाढी नियन्त्रणका उपायहरु अपनाउने कार्य नगर्दा बाढीबाट बालीको क्षतिको क्षेत्रफल विगाने पद्धति बढ्दो रूपमा रहेको पाइयो ।

१४. **उत्पादनमा असर पार्ने तत्व** – कृषि उत्पादनमा प्रभावित पार्ने मुख्य तत्वहरुमा मौसमका कारण बाढी तथा कटानको प्रकोपबाट धान बालीमा क्षति पुग्ने गरेको, प्राकृतिक प्रकोपका कारण १ लाख २७ हजार हेक्टरमा क्षति भएको छ । रासायनिक मलको विक्री ३ लाख २४ हजार मेट्रिकटन रहेको छ, तर कृषकको आवश्यकता सोभन्दा बढी मेट्रिकटन रहेको छ । सिंचाइतर्फ २६ लाख ४१ हजार हेक्टर कृषियोग्य जमिन रहेकोमा हालसम्म करिब १७ लाख ६६ हजार हेक्टरमा मात्र परम्परागत प्रविधिबाट सिंचाइ सुविधा पुऱ्याउन सकेको अवस्था छ । बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरुबाट रु.१ खर्ब २८ अर्ब ३३ करोड कृषि कर्जा प्रवाह भएको छ, तर कर्जा प्रवाहको सेवामा विस्तार नभएको अवस्था छ ।
१५. **अनुदानको उपलब्धि** – कृषि तथा पशुपंछी विकास मन्त्रालय अन्तर्गत सञ्चालित कार्यक्रम तथा आयोजनाहरुबाट प्रदान गरिएको अनुदान र सोबाट भएका प्रमुख कार्यक्रमको उपलब्धि देहायअनुसार छः
- १५.१. विशेष कृषि उत्पादन कार्यक्रमतर्फ कृषि सामाग्री कम्पनी लिमिटेड तथा साल्ट ट्रेडिङ्ग कम्पनी लिमिटेड मार्फत जम्मा ३.५९ लाख मेट्रिकटन अनुदानित रासायनिक मल वितरण भएको, कार्यक्रम लागु भएका जिल्लामा धान, गहुँ, मकै लगायतका ४ हजार ३५८ मेट्रिकटन उन्नत बीउ वितरण गरे तापनि समयमा कृषकले मल नपाउने, सबै कृषककोमा उन्नत बीउ नपुगेको अवस्था छ ।
- १५.२. आलु तरकारी तथा मसला विकास कार्यक्रमतर्फ विभिन्न तरकारी बालीको ६२० के.जी. मुल तथा उन्नत बीउ उत्पादन, फर्म/केन्द्रहरुबाट ७७५ के.जी. विभिन्न तरकारीका उन्नत बीउहरु विक्री वितरण गरिएको । २२ लाख ३ हजार विभिन्न हिउँदे तरकारीको विरुवा, १ हजार ५६० मेट्रिकटन विभिन्न ताजा तरकारी विक्री वितरण गरिएको । ३६ पटक कृषक समूहमा स्थलगत घुम्ती तालिम, १७ पटक स्कुल अफ हर्टीकल्चर तालिम सञ्चालन भएको, ५६ पटक तरकारी आलु तथा मसला पकेट क्षेत्रमा कृषकहरुमा प्राविधिक सेवा प्रदान गरिएको । प्रोटेक्टेड प्रविधिबाट तरकारी खेती लगायत तरकारीको नर्सरी स्थापनाका लागि ९ जिल्लाबाट अनुदान कार्यक्रमको लागि प्रस्ताव आह्वान भई बाँसको प्लाष्टिक घर निर्माण ४१ जि.आई. पाइपको प्लाष्टिक घर निर्माण २३, नेचुरल भेन्टीलेटेड ग्लास हाउस २० र एग्रि नेट हाउस १० निर्माणको लागि अनुदान प्रदान गरेकोमा योजनाको दिगोपन नरहेको ।
- १५.३. मत्स्य विकास कार्यक्रमतर्फ मत्स्यपालन क्षेत्रफलमा ०.६० प्रतिशतले वृद्धि भई १० हजार १९३.८ हेक्टर पुगेको मत्स्य उत्पादनमा ७.७९ प्रतिशतले वृद्धि भई ८३ हजार मेट्रिकटन पुगेको आयात प्रतिस्थापनमा कमी आएको भए तापनि मागको आधारमा ज्यादै न्यून पूर्ति भएको ।
- १५.४. प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनातर्फ विभिन्न जिल्लामा ब्लक, जोन तथा सुपरजोनहरुमा ३०० हेक्टर नयाँ माछा पोखरी र ९५ हेक्टर पुराना पोखरी मर्मत तथा निर्माण सम्पन्न भएको, मकै, धान, अलैंची तथा स्याउ, सुन्तला र अदुवा बालीका ४५ जोन तथा सुपरजोनहरुमा प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान वितरण भएको जस अन्तर्गत ९ हजार ८०० हेक्टरका लागि रु.९ करोड ७९ लाख ५५ हजार अनुदान रकम वितरण भएको, ३१४ प्लाष्टिक टनेल, ४३ आधुनिक जैतुन बगैँचा स्थापना, १ हजार २४५ साना सिंचाइ आयोजना निर्माण, १५ सौर्य सिंचाइ आयोजना सम्पन्न, २० सङ्कलन केन्द्र, २० कृषि उपज प्रशोधन तथा भण्डारण घर निर्माण, ३ सेलार स्टोर निर्माण, ४ रष्टिक स्टोर मर्मत सुधार, २ आलु चिप्स उद्योग स्थापना हुनुका साथै ९ ढुवानी साधन खरिद कार्य सम्पन्न, ४५ अलैंची सुकाउने आधुनिक भट्टी निर्माण सम्पन्न, २४० प्राविधिक स्थलगत तालिम, २६ उद्यमशिलता विकाससम्बन्धी तालिम तथा १८ कृषि यन्त्र/औजार मर्मतसम्बन्धी तालिम सम्पन्न, २१ माटो तथा बाली संरक्षण घुम्ती प्रयोगशाला सेवा तथा ६ मत्स्य उपचार शिविर सम्पन्न, जुनार प्रशोधन उद्योग स्थापना, टिएमआर उद्योग स्थापना, कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालय मार्फत १५७ कृषि स्नातक इन्टर्न करारमा लिई ब्लक, जोन तथा सुपरजोनहरुमा खटाइएको, ४ माटो परीक्षण मोबाइल प्रयोगशाला भ्यान खरिद, २ कोल्डस्टोर निर्माणका लागि सम्झौता भई निर्माण कार्य शुरुवात भएकोमा आयोजनाको दिगोपना रहेको देखिएन ।
- १५.५. जलवायु प्रकोप समुत्थान निर्माण आयोजनातर्फ वेभ पोर्टलको कार्य सम्पन्न भएको,नेपाल टेलिकम र एनसेल दुवै मोबाइल लिने ३५ हजार कृषकहरु लगायत अन्य सरोकारवालाहरुलाई नियमित रूपमा

एस.एम.एस. पठाई राखिएको, कृषि मौसम सल्लाह सेवा बुलेटिन १५५ औं अङ्कसम्म प्रकाशित भई आयोजनाको वेभसाइटमा र हाम्रो कृषि एपमा समाविष्ट गरी सरोकारवालाहरुमा पुऱ्याएको, २५ जिल्लामा ५१ किसान कल सेन्टर स्थापना भई सञ्चालनमा आएको भए तापनि सेवा प्रवाहको गुणस्तरमा सुधार भएको देखिएन ।

- १५.६. व्यावसायिक कृषि तथा व्यापार आयोजनातर्फ नेपाल कृषि व्यवसाय प्रबर्द्धन केन्द्र स्थापना भई ७४२ कृषि व्यवसायी/उद्यमीहरुलाई तालिम, २६१ उद्यमीलाई व्यवसाय परामर्श सेवा र २५ उत्कृष्ट व्यवसायीलाई बाली स्याहारसम्बन्धी सेवा उपलब्ध गराइएको । १ हजार ४१० उप आयोजनासँग अनुदान सम्झौता भई १ हजार १५३ उप आयोजना पूर्णरूपमा र ३६ उप आयोजना आंशिकरूपमा गरी १ हजार १८९ उप आयोजना सम्पन्न गरिएको । क्षेत्रिय थोक बजार बुटवल इटहरी विराटनगर तथा महेन्द्रनगरको मुख्य निर्माणको कार्य सम्पन्न भएकोमा सेवामा सुधार भएको पाइएन ।
- १५.७. एकीकृत जलश्रोत व्यवस्थापन आयोजनातर्फ ५८५ हेक्टरमा विज वृद्धि भएको, १५२ भकारो सुधार कार्यक्रम भएको, ९९ युवा लक्षित कार्यक्रम भएको, ७७ विपन्न समुदायमा लक्षित आय आर्जन कार्यक्रम सम्पन्न भई कृषकहरु लाभान्वित भएकोमा कार्यक्रमले पारेको प्रभाव मूल्याङ्कन गरेको देखिएन ।
- १५.८. उच्चमूल्य कृषि वस्तु विकास आयोजनातर्फ प्राविधिक सेवा प्रदायकहरुलाई पुनर्ताजगी तालिम प्रदान तथा आयोजना क्षेत्रका एग्रोभेट/पाराभेटहरुको क्षमता अभिवृद्धि गरिएको मूल्य श्रृंखला वित्त, कृषि बीमा अभिमुखीकरण, अन्तरक्रिया सञ्चालनबाट सेवा प्रदायक र सेवाग्राहीबीच सम्बन्ध विस्तार भई तथा वित्तीय र बीमा सेवा प्रवाह गरेकोमा प्रभाव मूल्याङ्कन गरेको देखिएन ।
- १५.९. कृषि तथा खाद्य सुरक्षा आयोजनातर्फ ५३२ बाली उत्पादन कृषक पाठशाला सम्पन्न भई उन्नत प्रविधि प्रसारमा सहयोग पुगेको, ७५६ मुख्य खाद्यान्न बाली र पोषणयुक्त बालीको प्रविधि प्रदर्शनीबाट प्रविधि अवलम्बनमा सहयोग पुगेको, २२८ समूहमा गाउँस्तर नमूना बगैँचा स्थापना गरी पोषणसम्बन्धी ज्ञान प्रसारमा सहयोग पुगेको, ७२ समूहमा बाखा उत्पादकत्व सुधार कार्यक्रम फलोअप गरी जम्मा ६६८ समूहमा कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको, बाखा जिविकोपार्जन सुधारको लागि गठन भएका समूहहरुमा ४४० क्रसबोका वितरण भई विपन्न वर्गमा सहयोग पुगेको, ६८ समूहमा बाखा मार्फत जिविकोपार्जन सुधार कार्यक्रम फलोअप कार्यक्रम गरी २८८ समूहमा सहयोग गरिएको, बीउ उत्पादन कार्यक्रम ५१५ हेक्टरमा सञ्चालन भई मकैको ४८ मेट्रिकटन बीउ उत्पादन भएकोमा अपेक्षित उत्पादन भएको पाइएन ।
- १५.१०. किसानका लागि उन्नत बीउविजन कार्यक्रमतर्फ अर्घाखाँची र गुल्मीमा २२ बोयर बोकाबाट ९५१ बाखामा प्रजनन भएकोमा हालसम्म ४६३ बाखाबाट ७८२ पाठापाठी जन्मिसकेका, अन्य स्रोत केन्द्रमा रहेका २३ बोकाबाट ४८५ बाखा प्रजनन भएकोमा १५९ बाखाबाट २५७ पाठापाठी जन्मिएका छन्, ब्रिडर हर्डमा १३५ आधुनिक बाखा खोर निर्माण भएको, डेरीको पकेट क्षेत्रमा २ हजार ३०० दुधालु गाईहरुमा एआइ भएको, यस वर्षसम्म १ हजार ४७७.२ मेट्रिकटन बीउ औपचारिक बजारमा विक्री भएकोमा दीगोपना रहेको देखिएन ।
१६. कृषकलाई अनुदान उपलब्ध गराउन विभिन्न ९८ निर्देशिका कार्यान्वयनमा छन् । अनुदान रकम वितरण गर्दा नर्सरी र व्याड, प्लाष्टिक पोखरी र घर निर्माण, बालीको पोष्टहाभेष्ट भण्डारण, चिस्यान संरचना, फल टिप्ने औजार लगायतमा ८५ प्रतिशत, कृषि विमामा ७५, पशु तथा पशुजन्य पदार्थको ढुवानी, संरक्षण र विक्री वितरण गर्न रेफ्रिजेरेटर भ्यान लगायतमा ७०, धान, गहुँ, मकै बाली कटिङ्ग उपकरण, विद्युतीय कर्न सेलर, थ्रेसर, हाते कर्न, मिनि पावर टिलर, धान काट्ने मेशिन, स्प्रेयर, न्यापस्याक स्प्रेयर, सुपरग्रेन हर्मेटिक व्यागका उपकरण, खेती उत्पादन देखि चुटानीसम्मका उपकरण, उन्नत नशलका दुधालु गाई र भैँसीपालन, व्यवसायिक बाखा पालन फार्म सञ्चालन गर्न ५० प्रतिशत, र कृषि ऋणमा व्याज अनुदान ९ प्रतिशत तथा सहकारीमा आवद्ध कृषकलाई दुधमा प्रतिलिटर रु.१ का दरले अनुदान दिने गरेको छ । यसका अलावा धान मकैको बिज वृद्धि कार्यक्रम, च्याउ बीउ वितरण, तरकारीको कम्पोजिट सिड सेटखरिद गरी वस्तुगत रूपमा सामग्री वितरण गरेको छ । अनुदान रकम प्रदान गर्दा गर्ने एकीकृत आधार बेगर फरक फरक रकम र प्रतिशतका आधारमा रकम प्रदान गरेको, सबै क्षेत्र र वर्गका व्यक्ति समेटी अनुदान प्रदान गर्नुपर्नेमा एकै स्थल र व्यक्ति/समूहलाई उपलब्ध गराएको, कृषि उद्यम क्षमता रहेका कृषकको पहिचान हुन नसकेको, कमजोर र विपन्न कृषकको अनुदानमा पहुँच र प्रचार नपुगेको जस्ता व्यहोरा देखिएकोमा अनुदान नीतिलाई स्पष्टता, एकरूपता हुने गरी पुनरावलोकन गर्नुपर्ने देखियो ।

१७. **उत्पादन अवस्था** – बहुदो जनसंख्यासँगै खाद्यान्न बालीमा वृद्धि गर्न उन्नत मल, बीउ वितरण गर्ने, कृषिमा आधुनिकीकरण गर्न थप लगानी गरी प्रविधिको उपयोग क्षमता बढाउँदै खाद्यान्न बालीमा आत्मनिर्भर हुने लक्ष्यका साथ अनुदान कार्यक्रम वृद्धि हुँदै आएको छ। विगत ३ वर्षको खाद्यान्न बाली धान, मकै, कोदो, जौ, फापरको अनुदान र उत्पादन अवस्था विश्लेषण गर्दा २०७२।७३ मा २०७१।७२ को तुलनामा ६७ करोड घटी अनुदान वितरण भएकोमा खाद्यान्न उत्पादन लक्ष्यको तुलनामा २ हजार २६७ मेट्रिकटन उत्पादन घटेको, फलफूल उत्पादन विगत ३ वर्षमा नै लक्ष्यको तुलनामा घटी उत्पादन भएको छ। त्यस्तै २०७४।७५ मा ३४ लाख २७ हजार हेक्टर क्षेत्रफलमा खेती लगाएकोमा १ करोड ९ लाख अर्थात् प्रतिहेक्टर २ हजार ९२१ मेट्रिकटन खाद्यान्न बाली उत्पादन भएको देखिन्छ। अनुदान र उत्पादनको अवस्था विश्लेषण गरेर मात्र अनुदान रकम प्रदान गरेको देखिएन।
१८. **अनुदानको उपलब्धि र अनुगमन** – अनुदानको उपयोगसम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छन् :
- १८.१. साना तथा मझौला कृषक आयस्तर वृद्धि आयोजनाले १ लाख ६७ हजार मौरी घर, ४२३ पावर ट्रिलर, २८ हजार ९४५ प्लाष्टिक क्रेट, २ हजार ११७ स्प्रेयर टेंकी, ३ हजार ८१ हजारी वितरण गरेकोमा उपयोगको अवस्था नखुलेको र ४ हजार ७१३ प्लाष्टिक हाउस निर्माण, १२ हजार ६२५ मेट्रिकटनको १० शीतगृह र १२१ सङ्कलन केन्द्र निर्माण कार्य गरेकोमा हालसम्म सम्पन्न नभएकोले अनुदानको प्रतिफल प्राप्त भएको छैन।
- १८.२. मन्त्रालयले यो वर्ष नेपालमा रहेका पशुमध्ये ८९ हजार ३८८ पशुपंछीको बीमा गर्न रु.३० करोड ४६ लाख ५१ हजार बीमा प्रिमियममा अनुदान दिएकोमा सबै पशुको बीमा गरेको छैन। कृषकले क्षति भएका पशुको बीमारकम प्रदान गर्न कठीनाई रहेको सम्बन्धमा हालसम्म बीमा कम्पनीबाट क्षतिपूर्ति भुक्तानीको विवरण लिई क्षतिपूर्ति रकमको भुक्तानी प्रकृत्यालाई सरलीकरण गर्ने र बीमा दावीको भुक्तानी रकमको अनुगमन गरी कार्यक्रमको प्रभावकारिताका बारेमा मूल्याङ्कन भएको देखिएन।
- १८.३. पशु उत्पादन निर्देशनालयतर्फ चितवन, भक्तपुर र रुपन्देहीमा मिल्किङ पार्लर स्थापना, २ डेरी प्रशोधन प्लान्ट, ३ दुग्ध चिस्यान केन्द्र स्थापना, ३० निजी फर्मलाई मिल्किङ मेशिन खरिदमा अनुदान तथा ७ जिल्लामा मिनि ट्याचरी स्थापना भएकोमा कार्यक्रमको उत्पादन क्षमता वृद्धि गर्न अनुगमन गरी रकमको सदुपयोग गरेको देखिएन।
- १८.४. कृषि वस्तु निर्यात प्रवर्द्धन कार्यक्रमले प्राङ्गारिक खेतीलाई प्रोत्साहन गर्न प्राङ्गारिक खेती गरी कृषि वस्तु निकासी गर्न योग्य कृषि वस्तुको गुणस्तर प्रमाणीकरणको लागि टेवा पुरयाउन १४ संस्थालाई योवर्ष प्रदान गरेको रु.७२ लाख ६० हजार समेत विगत ३ वर्षमा रु.२ करोड ९ लाख २९ हजार अनुदान दिएकोमा सोको अवस्था अनुगमन भएको तथा उपयोगको अवस्था खुल्ने प्रतिवेदन तयार गरेको छैन।
- १८.५. मत्स्य विकास निर्देशनालयले साभेदारी कार्यक्रम सञ्चालन अनुदानबाट तैरिने मत्स्य दाना उत्पादन गरी सञ्चालनमा रहेका पुराना उद्योगलाई मेशिन खरिदमा ५० प्रतिशत अनुदानमा दिने व्यवस्था छ। सोही व्यवस्था अनुसार अनुदान प्राप्त गर्ने व्यवसायी/उद्योगीले कम्तीमा १० वर्षसम्म प्रस्तावबमोजिम व्यवसायलाई निरन्तर रूपमा सञ्चालन गर्ने अन्यथा लगानी फिर्ता गर्नुपर्ने शर्तमा यस वर्ष भैरहवा, विराटनगर र कपिलवस्तुका ३ उद्योगलाई रु.१ करोड ९० लाख अनुदान दिएको छ। उक्त संस्थाले शर्तबमोजिम कार्य गरे/नगरेको अनुगमन गरेको छैन।
- १८.६. कृषकलाई अनुदानमा रासायानिक मल उपलब्ध गराउने प्रयोजनार्थ कृषि सामग्री कम्पनी लि. र साल्ट ट्रेडिङ कर्पोरेशन लि.लाई रु.४ अर्ब ५९ करोड अनुदान दिएकोमध्ये कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडलाई ६९.५५ प्रतिशत र साल्ट ट्रेडिङ कर्पोरेशन लि.लाई ३०.४४ प्रतिशत अनुदान उपलब्ध गराई खर्च लेखिएकोमा किसानको माग अनुसार रासायानिक मल उपलब्ध नगराएको, मौसम अनुसारका बालीलाई आवश्यक पर्ने मल समयमा खरीद नगरेको, मल वितरणमा स्पष्ट कार्यनीति नरहेको, अनुदान रकम र मलको बजार खरिद अनुसार मूल्यमा समायोजन गर्न नसक्दा कृषकलाई मलको लागि वर्षेनि हैरानी भएको छ।
- १८.७. व्यवसायिक कृषि विकास आयोजना, किसानका लागि उन्नत बीउ कार्यक्रम, उच्चमूल्य कृषि विकास आयोजना लगायतका आयोजनाले २ हजार ४६१ उप आयोजनामा उन्नत बीउ, सीतभण्डार, औजार उपकरण आदिका लागि रु.३ अर्ब ३८ करोड २७ लाख अनुदान उपलब्ध गराएकोमा उप आयोजना सम्पन्न नभई अलपत्र अवस्थामा रहेका छन्।

परिच्छेद-४
सुभाव तथा निष्कर्ष

१९. **सुभाव** – माथि उल्लिखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभाव प्रस्तुत गरिएको छः
- १९.१. **कार्य योजना** – कार्ययोजना तयार गरी समयमा बीउ वितरण गर्ने ।
- १९.२. **नीति निर्माण** – आलु तरकारीको उत्पादन वृद्धि गर्दा दीगोरूपमा सञ्चालन गर्ने नीति तय गर्ने, कृषकको मागको आधारमा रासायनिक मलको आपूर्ति हुनसक्ने गरी मलको अनुदान नीतिमा पुनरावलोकन गर्ने र सबै किसिमका अनुदान जाने क्षेत्रहरू बीउ वितरण, कृषि परामर्श सेवा, कृषि उपकरण वितरण, संरचना निर्माण, सुधारिएको प्रविधि, पोष्ट हार्भेष्ट, बजारीकरणसम्मको मूल्य श्रृंखलाको अभिवृद्धि गर्नेसम्मका क्षेत्रको यकिन गरी एकीकृत अनुदान दिने नीति तर्जुमा गर्ने ।
- १९.३. **क्षमता वृद्धि** अनुदानबाट वितरण गरेको उपकरणको उपयोग क्षमतामा वृद्धि गर्ने, कृषि सूचना समयमा उपलब्ध गराउने र थोक बजार हाट बजारको उपयोग क्षमता बढाउने ।
- १९.४. **बीमा** सबै पशुको बीमा गर्ने र भुक्तानी दावीमा सरल गर्ने ।
- १९.५. **अनुगमन** बाखा, बोका वितरणपछि कृषकले उक्त कार्यक्रम निरन्तरता दिए नदिएको अनुगमन गर्ने र आयोजनाबाट प्रदान गरिएका अनुदान रकम आयोजना बन्द भैसकेपछि पनि निरन्तर अनुगमन गर्ने व्यवस्था अवलम्बन गर्ने ।
- १९.६. **व्यवस्थापन** अनुदानबाट सञ्चालित आयोजनाको दीगोपना हुने गरी व्यवस्थापनमा जोड दिनुपर्ने ।
- १९.७. **एकीकृत अभिलेख** अनुदान रकम सबै तह तथा संस्थाबाट एकै कृषकलाई दिने प्रवृत्तिमा नियन्त्रण गर्न अनुदान रकमको एकीकृत अभिलेख राख्ने ।
- १९.८. **कृषकको पहुँच** विगतदेखि कृषि पेशामा आवद्ध भएका सबै कृषकको पहुँच सुनिश्चित हुने गरी अनुदान रकम प्रदान गर्ने ।
- १९.९. **अनुदानको ढाँचा** व्यवसायिक रूपमा कृषि व्यवसाय सञ्चालन गर्ने प्रवृत्तिलाई बढावा दिने गरी अनुदान लिने/दिने ढाँचामा सरलीकरण गर्ने ।
- १९.१०. **भूक्तानी प्रकृया** अनुदान लिने कृषक तथा सहकारी संस्थाको नामावली, सम्पर्क नम्बर लगायतको विवरण राखी भौचर पद्धतिबाट किसानको खातामा रकम जम्मा गर्ने र सबै किसिमको सेवा एकै पटक प्रदान गर्न क्यालेण्डर तयार गर्ने ।
- १९.११. **सेवा प्रवाह** कृषि परामर्श, तालिम, उपकरणको जानकारी, नयाँबीउ र उन्नत प्रविधिको वारेमा प्रदान गरिने अनुदान स्थलगत रूपमा नै सेवा प्रदान गर्ने ।
- १९.१२. **प्रविधि विकास** कृषि वस्तुको प्रशोधन, प्याकेजिङ, खाद्य जैविक प्रविधि र भण्डारण जस्ता उपर्युक्त प्रविधिको विकास गर्ने ।
- १९.१३. **अनुदानको विषय** बाली, बागवानी, पशु, मत्स्य विकास तथा खाद्य गुणस्तर प्रविधि विकास, प्रसार तथा नियमनसम्बन्धी विषयहरूमा अनुदान केन्द्रित गर्ने ।
२०. **निष्कर्ष** – अनुदान रकम सदुपयोग नगर्नेबाट रकम फिर्ता लिने, उद्यमी, कृषक र सहकारी संस्थालाई अनुदान दिँदा उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने प्रविधि वा उपकरण/सामाग्री, क्षेत्रफल/संख्या विस्तार गर्न सहयोग पुग्ने कार्यक्रमहरू, उत्पादन लागत घटाउने र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउने प्रविधि/साधनहरू, गरीबी निवारण तथा रोजगारी श्रृजनामा सहयोग गर्ने प्रविधि/साधनहरू, उत्पादन सामाग्रीहरू, रासायनिक मल, प्राङ्गारिक मल, उन्नत बीउ विजन, सिंचाइ, मेसिनरी औजार, जैविक तथा रासायनिक विषादी तथा विमा प्रिमियम जस्ता क्षेत्रमा बाली वस्तुको किसिम, भौगोलिक क्षेत्र, सम्भावित जोखिम र लागत सहभागिताको आधारमा समान पहुँच हुने गरी प्रदान गरी अनुदान रकमको सही सदुपयोग गर्नुपर्दछ ।

जग्गाको खण्डीकरण र कित्ताकाट

परिच्छेद १ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – राज्यको सामाजिक आर्थिक रूपान्तरण एवं सर्वाङ्गीण विकासका लागि गरिने सबै किसिमका भौतिक पूर्वाधार विकासका कार्यहरूमा प्रत्यक्ष रूपमा भूमि परिचालन हुने भएकोले यसको सदुपयोग गरी दिगो व्यवस्थापन आवश्यक छ । भूमिमा सर्वसाधारण जनताको सानिध्यताको संवेदनशीलतालाई मध्यनजर गरी भूमिमा सबैको न्यायिक पहुँच स्थापित गर्न, सामाजिक आर्थिक कारणले पछाडि परेका तथा पारिएका वर्गको भूमिमा पहुँच बढाउन र भू-स्वामित्वको सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्न वैज्ञानिक भूमिसुधार तथा भूमिनीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्दै आएको पाइन्छ ।

प्रमुख कार्य सम्पादन सूचक (KPI)

- खण्डीकरण नियमन, नियन्त्रण
- खण्डीकरण व्यवस्थित

२. **स्थापना** – भूमि राज्यको दीगो प्राकृतिक स्रोत हो । यसलाई राज्यको मुख्य सम्पतिको रूपमा लिइँदै आएको छ । भूमिलाई राज्यको अधीनमा राखी भूमि उपयोग गर्नेले निश्चित कर बुझाउनुपर्ने प्रचलन परापूर्व कालदेखि नै आएको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा १९५३ मा माल अड्डाको स्थापना भएपछि जग्गा प्रशासनको संस्थागत विकास प्रारम्भ भएको देखिन्छ । हाल केन्द्रमा भूमि, व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय, भूमि व्यवस्थापन तथा अभिलेख विभाग, नापी विभाग तथा राज्यभर कूल १३१ मालपोत तथा नापी कार्यालयहरू स्वीकृत गरेतापनि १२८ मालपोत कार्यालय र त्यति नै संख्यामा नापी कार्यालय सञ्चालनमा रहेका देखिएको छ ।
३. **उद्देश्य** – भूमि तथा भूमिश्रोतको सदुपयोग गरी दिगो रूपमा व्यवस्थापन गर्न परिमार्जित भू-उपयोग नीति, २०७२ अनुरूप भूमिको वर्गीकरण गरी सदुपयोग गर्न भू-उपयोगसम्बन्धी कानून तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने कार्य शुरु भएको छ । राष्ट्रिय सञ्जालमा नियन्त्रण बिन्दुहरूको बिनाशकारी भूकम्पबाट पुर्‍याएको क्षतिले गर्दा नापनक्साको शुद्धतामा असर परेको हुँदा यसको पुनर्स्थापनाका लागि नापनक्साको पूर्वाधार खडा गर्नु अत्यावश्यक छ । यी सबैकार्यहरूको व्यवस्थापन भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालयको जिम्मेवारीमा रहेको छ ।
४. **कार्यक्षेत्र** – भूमिको वैज्ञानिक र दिगो व्यवस्थापन गर्न ७७ जिल्लामा मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र रहेको छ । यस मन्त्रालय अन्तर्गत भूमि व्यवस्था कार्यको लागि २ विभाग र मातहत आयोजना तथा नापी कार्यालय र मालपोत कार्यालयहरू समेत २९७ इकाई रहेका छन् । यी सबैले तोकिएको मापदण्ड अनुसार कित्ताकाट गरी जमिनको उपयोग गर्न सहयोग पुर्‍याउँछन् ।
५. **कार्य सञ्चालन प्रक्रिया** – नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७४ को नियम ५ अनुसूची २ (६) मा यस मन्त्रालयले गर्ने कार्यहरू उल्लेख गरिएको छ । जग्गा प्रशासन र र भूमि व्यवस्था सम्बन्धी मन्त्रालयले सम्पादन गर्ने प्रमुख कार्यहरू निम्नानुसार छन् :

- भूमि नीति, भू-उपयोग नीति, कानून, मापदण्ड र नियमन,
- भूमिको उपयोग क्षमता र उपयुक्तताको नक्साङ्कन,
- निजी, सरकारी, गुठी, सामुदायिक तथा सार्वजनिक जग्गाको राष्ट्रिय अभिलेख व्यवस्थापन,
- सरकारी, सार्वजनिक, गुठी, सामुदायिक तथा पर्ती जग्गाको संरक्षण,
- जग्गाको हक हस्तान्तरण सम्बन्धी मापदण्ड,
- जग्गाको नाप नक्साको आधारभूत नियन्त्रण बिन्दु र सञ्जाल स्थापना,
- जियोडेटिक र स्थलरूप नाप नक्सा तयारी,
- प्रदेश र स्थानीय तहको सीमाको नक्साङ्कन र अभिलेख व्यवस्थापन,
- सर्वेक्षण, अनुमतिपत्र नियमन ।

उल्लिखित कार्यहरूमध्ये जग्गा प्रशासन तथा कित्ताकाटको काम गर्नका लागि मन्त्रालय र मातहत हाल २ विभाग, ४ महाशाखा, १ प्रशिक्षण केन्द्र, १ भू-मापन केन्द्र, १२८ मालपोत कार्यालय र त्यतिकै संख्यामा नापी कार्यालयहरू रहेका छन् । मन्त्रालयमा रहेको भूमि व्यवस्थापन महाशाखाले भूमि

सम्बन्धी नीतिहरूको कार्यान्वयन गर्ने गराउने र त्यस्ता ऐन, नियम र नीति पुनरावलोकन गर्ने गराउने, जग्गा प्रशासन सम्बन्धमा माग भएका निर्देशनहरू उपर कारवाही गर्ने, भूमि प्रशासनलाई प्रभावकारी र विश्वसनीय बनाउनु, विभागहरू, कार्यालयहरूलाई सशक्तिकरण गरी सार्वजनिक जवाफदेहिता बहन गर्न सक्ने गरी सुदृढ बनाउने, मातहत निकायबाट सम्पादन गरिने भूमि प्रशासनसँग सम्बन्धित कार्यहरूको अनुगमन गरी राय परामर्श दिने जस्ता कार्यहरू गर्दै आएको छ ।

६. नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था

६.१. **नीतिगत उद्देश्य** – नेपालको संविधानको धारा ३६ बमोजिम खाद्य संप्रभुताको हकलाई सुनिश्चित गर्ने अभिप्राय र धारा ५१ बमोजिम आर्थिक उद्देश्यमा टेवा पुऱ्याउन भूमिको अधिकतम उपयोग गर्ने नीति तथा कानून बनाई नागरिकको आयस्तरमा बढोत्तरी ल्याउने लक्ष्य रहेको छ । त्यस्तै, भू-उपयोग नीति २०७२ ले जग्गाको वर्गीकरण गरी अधिकतम उपयोग गर्ने सन्दर्भलाई दिशानिर्देश गरेको छ ।

६.२. **आवधिक योजनाको उद्देश्य** – भूमिको वैज्ञानिक व्यवस्थापन र सामाजिक न्यायमा आधारित भू-स्वामित्व स्थापना गर्न भूमि र भू-उपयोग प्रणालीलाई मुलुकको दीर्घकालीन हितअनुरूप समृद्धिको आधारको रूपमा विकास गर्ने लक्ष्य प्राप्तिको लागि चालु चौधौँ त्रिबर्षीय(२०७३।७४– २०७५।७६) योजना केन्द्रित छ । मूलतः भूमि तथा भूमिस्रोतको न्यायोचित वितरण र विवेकशील प्रयोगको वातावरण सृजना गरी, विकास निर्माणका लागि आवश्यक नापनक्सा तथा भौगोलिक सूचना सर्वसुलभ बनाउनु, भूमि व्यवस्थापन सेवालाई सरल, सहज, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउनु चौधौँ आवधिक योजनाको उद्देश्य रहेको छ ।

रणनीति

- वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रमलाई व्यवस्थित, प्रभावकारी र समन्वयात्मक तवरबाट सञ्चालन गरी आर्थिक-सामाजिक रूपले पछाडि परेका गरिब भूमिहीन वर्गको भूमिमा पहुँच बढाउने,
- राष्ट्रिय भूमि नीति तथा भू-उपयोग नीतिको आधारमा उपलब्ध भूमिको समुचित उपयोग गरी खाद्य सुरक्षा, सुरक्षित आवास तथा सहरीकरण दिगो पूर्वाधार विकास र वातावरण संरक्षण सुनिश्चित गर्ने,
- आधुनिक प्रविधिमा आधारित भूअभिलेखको आधारमा पारदर्शी भूमि व्यवस्थापन प्रणाली स्थापना गरी सरल र सहज सेवा प्रवाह सुनिश्चित गर्ने,

कार्यनीति

- जमीनको हदबन्दी पुनरावलोकन, मोही व्यवस्थापन, जमिनको स्वामित्वको व्यवस्थापन र जमिनमा विपन्न भूमिहीनहरूको पहुँच पुऱ्याउने,
- मुक्त कर्मैया तथा मुक्त हलिया, हरूवा, चरूवा, कमलरीहरूको पुनर्स्थापना कार्य सम्पन्न गर्ने,
- अनधिकृत, अनियन्त्रित तथा अव्यवस्थित बस्ती विकासमा रोक लगाई असुरक्षित बस्तीलाई सुरक्षित बसोबास हुने व्यवस्था गर्ने,
- भूमि नीति र भूउपयोग ऐन तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने,
- भू-उपयोग नक्सा, तथ्याङ्क र भू-उपयोग योजना तयार गरिने,
- मालपोत र नापी कार्यालयहरूको सञ्जालीकरण गरी एकीकृत केन्द्रीय भू-सूचना प्रणालीको विकास गर्ने,
- नवीनतम प्रविधिको उपयोग गरी नक्सा तथा भौगोलिक सूचना तयार गरी अद्यावधिक गर्ने,
- आधुनिक प्रविधियुक्त दक्ष जनशक्ति विकास गरी भूमि व्यवस्थापन सेवा क्षेत्रलाई विशिष्ट वैज्ञानिक पेशाको रूपमा स्थापित तथा विकास गर्ने,
- भूमि प्रशासनसम्बन्धी सम्पूर्ण सेवाहरू सरलीकृत, सूचना प्रणालीमा आधारित, विकेन्द्रित र एकद्वार प्रणालीबाट प्रदान गर्ने ।

६.३. **कानूनी व्यवस्था** – भूमि व्यवस्थापन र जग्गा प्रशासनमा जग्गाको खण्डीकरण र कित्ताकाटसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था देहाय अनुसार आकर्षित हुने देखिन्छ :

- मुलुकी ऐन, २०२०
- जग्गा नाप जाँच ऐन, २०१९
- भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१,
- मालपोत ऐन, २०३४
- भूमि प्रशासन ऐन, २०२४
- कित्ता नापी कार्यविधि, २०६०
- जग्गा प्रशासन निर्देशिका, २०५८
- जग्गाको न्यूनतम मूल्य निर्धारण सम्बन्धी निर्देशिका, २०५९
- भूमि व्यवस्थापन सुदृढिकरण कार्यक्रम (सञ्चालन) कार्यविधि, २०६७
- भूमि सम्बन्धी नियमहरू, २०२१
- मालपोत नियमावली, २०३६
- जग्गा तथा घर जग्गाको निसर्गमा पूँजिगत लाभकर सम्बन्धी निर्देशिका, २०७२
- जग्गा नापजाँच तथा नक्सा श्रेस्ता अद्यावधिक सम्बन्धी निर्देशिका, २०७३

६.४. आर्थिक प्रशासनसँगसम्बन्धी ऐन, कानूनहरू

- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३
- आयकर ऐन, २०५८
- आर्थिक ऐन, २०७३ र २०७४
- सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४
- आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४
- आयकर नियमावली, २०५९
- सार्वजनिक खर्चमा प्रभावकारिता र मितव्ययिता कायम गर्ने नीतिगत मार्गदर्शन, २०७५,
- मन्त्रालयको सोचपत्र, २०६८ ।

६.५. बजेट बक्तव्यका सान्दर्भिक व्यहोरा

आर्थिक वर्ष २०७४।७५ को वार्षिक बजेट मार्फत संविधान कार्यान्वयनमा सहयोग, दिगो समावेशी र उच्चदरको आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने, समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्ने र राज्यद्वारा प्रदान गरिने सेवामा आम नागरिकको पहुँच वृद्धि गर्ने उद्देश्य राखेको छ । बजेटले मार्गनिर्देशन गरेका जग्गा प्रशासन तथा भूमि व्यवस्थापनसम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरू निम्न छन् :

- भू-उपयोग नीतिको कार्यान्वयनको लागि आवश्यक कानून व्यवस्थापिका संसदको यसै अधिवेशनमा पेश गर्ने,
- उपयोगको आधारमा भूमिको वैज्ञानिक वर्गीकरण गरी जुन प्रयोजनका लागि छुट्टयाइएको हो, सोही प्रयोजनमा मात्रै प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था गर्ने,
- कृषियोग्य जमीनमा आवासीय प्रयोजनका लागि प्लटिड गर्ने कार्यलाई नियन्त्रण गर्न सहरी विकास मन्त्रालयले आगामी आर्थिक वर्षको शुरुदेखि नै लागू हुने गरी निश्चित मापदण्ड बनाउने ।

६.६. आर्थिक कारोवार – मन्त्रालयको विगत ३ वर्षको विनियोजन, राजश्व र कोष तर्फको आर्थिक कारोवार निम्नानुसार देखिएको छ ।

(रु.हजारमा)

आर्थिक वर्ष	इकाई	विनियोजन	राजश्व	कोष	जम्मा
२०७४/७५	२९७	६२२१७१४	२०४२९७३७	१८१६०२८६	४४८११७३७
२०७३/७४	२९०	५१८५९०३	१८९८२२०८	१५८७८६७२	४००४६७८३
२०७२/७३	२३२	३६१०१०६	१५१६४३९६	१३४१७५५५	३२९९१६५७

परिच्छेद - २

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति

७. **उद्देश्य** - भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय तथा मातहत कार्यालयको वार्षिक क्रियाकलापमा आधारित भई जमिनको कित्ताकाटको तथ्याङ्क सङ्कलन तथा विश्लेषण गरी सो सम्बन्धमा आगामी दिनमा गर्नुपर्ने सुधारका लागि सुभाव सहितको प्रतिवेदन तयार गर्नु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ ।
८. **क्षेत्र** - जग्गा प्रशासन तथा भूमि व्यवस्थापन अर्न्तगत जग्गाको खण्डीकरण र कित्ताकाटको लागि विगत ३ वर्षको कित्ताकाट सम्बन्धी विवरण, निर्णय, परिपत्र, प्रक्रिया तथा सोसँग सम्बन्धित अन्य तथ्यांक तथा सूचनालाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ । मन्त्रालय, विभाग तथा मातहतमा रहेका मालपोत कार्यालय तथा नापी कार्यालय र साविकका भूमि सुधार कार्यालयहरूको लेखापरीक्षणको क्रममा सङ्कलित सूचना, विवरण एवं अन्तर्क्रिया समेत लेखापरीक्षणको क्षेत्र कायम भएको छ । यसका अतिरिक्त भूमि प्रशासनमा उपयोगमा ल्याइएको ल्याण्ड रेकर्ड्स इन्फरमेसन म्यानेजमेण्ट सिस्टम (एल.आर. आई एम.एस.) सफ्टवेयरलाई पनि लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समेटिएको छ ।
९. **पद्धति** - लेखापरीक्षणको उपर्युक्त उद्देश्य पूरा गर्नको लागि कारोवारको लेखा तथा तत्सम्बन्धी कागजातको परीक्षण गरिएको छ । लेखापरीक्षणको क्रममा कार्यालय प्रमुख, लेखा प्रमुख लगायत सम्बन्धित पदाधिकारीको उपस्थितिमा प्रवेश बैठक, निकास बैठक, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको मूल्याङ्कन, अवलोकन, प्रमाण संकलन, छलफल, एवं आवश्यकता अनुसार प्रश्नावलीबाट समेत तथ्यांक संकलन गरिएको छ ।
१०. **सीमा** - प्रतिवेदन तयार गर्ने दोस्रो तहको तथ्यांकमा भर पर्नु परेको, स्थलगत रूपमा तथ्यांक संकलनमा कठिनाई भएको, नापी कार्यालय र मालपोत कार्यालयहरूले जमिनको खण्डीकरण र कित्ताकाटको अभिलेख एकीकृत रूपमा तयार गर्ने नगरेको एवं सम्बन्धित निकायबाट पर्याप्त सूचना, जानकारी नहुनु जस्ता सीमा रहेका छन् । त्यस्तै, समय र स्रोत साधनका सीमितता, सूचना प्रविधिको प्रयोगमा समेत पर्याप्तता नरहेको अवस्थाले गर्दा विवरण परीक्षण तथा कार्य अवलोकनमा बढी भर पर्नु परेको छ ।

परिच्छेद-३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** - जग्गा प्रशासन गर्ने सन्दर्भमा जग्गाको कित्ताकाट व्यवस्थित गर्न मन्त्रालयबाट परिपत्र जारी भएको, नापी कार्यालय र मालपोत कार्यालयहरूसँगै वा नजिकै रही सेवा प्रदान गर्ने गरेको, जग्गाको नक्सा सम्बन्धी प्राविधिक काम नापी कार्यालय र श्रेस्ता, पुर्जा तयार गर्ने काम मालपोत कार्यालयबाट हुँदै आएको, कित्ताकाटलाई व्यवस्थित गर्ने नियन्त्रण तथा सन्तुलनको व्यवस्था लागू भएको, राज्यका ५० मालपोत कार्यालयमा जग्गा रजिष्ट्रेशन सम्बन्धी सफ्टवेयर लागू गरी विद्युतीय उपकरणको माध्यमबाट जग्गाधनी पुर्जा तयार हुने गरेको, भू-उपयोग सम्बन्धी नक्सांकन तयारी गर्ने कार्य भैरहेको अवस्था छ ।
- **समस्या र चुनौती** - जग्गाको खण्डीकरण तथा कित्ताकाटमा जग्गाको वर्गीकरण अनुसार नापी कार्यालयमा जग्गा दर्ताको अभिलेख कायम नहुनु, भू-उपयोग नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न भूउपयोग ऐन लागू नहुनु, कृषियोग्य जग्गाको खण्डीकरण बढ्दै जानु र गैह्र कृषि क्षेत्रमा प्रयोग बढ्दै जानु, परम्परागत कित्ता नापी र जग्गा प्रशासनलाई पूर्णरूपमा आधुनिक प्रविधियुक्त बनाई सेवा प्रवाहलाई सरल, सहज र पारदर्शी बनाउन नसकिनु, नापनक्सा पद्धतिलाई आधुनिक प्रविधियुक्त बनाई योजना तर्जुमा र विकास निर्माण कार्यमा शुद्ध र विश्वसनीय भौगोलिक सूचना उपलब्ध गराउन नसकिनु, नापी कार्यालयमा कार्यरत जनशक्तिमा कित्ताकाट सम्बन्धमा पर्याप्त तालिमको अभाव हुनु, नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थाको उलंघन हुनु र अख्तियार गरेका नीतिलाई कडाइका साथ पालना नहुनु, कित्ताकाटसम्बन्धी एकीकृत अभिलेख उपलब्ध नहुनु, एकीकृत जग्गाधनी पुर्जा उपलब्ध नहुनु जस्ता समस्या र चुनौति देखिएका छन् ।

११. **विद्यमान स्थिति** – मन्त्रालयको २०७५।१।२६ को परिपत्र अनुसार भूमि वर्गीकरण र उपयोग तथा खेतीयोग्य भूमिको संरक्षणको लागि साविकको निर्णयमा पुनरावलोकन गरिएको छ। परिपत्र/निर्देशनको बुँदा नं. २ मा जग्गाको प्लटिङ गरी वा अन्य कुनै प्रक्रियाबाट खेतीयोग्य जग्गाको खण्डीकरण गरी हक हस्तान्तरण गर्ने व्यक्ति, फर्म वा कम्पनीले जग्गाको कुनै पनि प्रकारले खण्डीकरण गर्नेगरी आएको विक्री वितरण वा हस्तान्तरणको लिखत पारित नगर्ने उल्लेख छ। भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५१ ले गरेको व्यवस्था बमोजिम कृषियोग्य जमिनको बढ्दो खण्डीकरण नियन्त्रण गर्न भूमि सुधार व्यवस्था मन्त्रालयबाट मन्त्रीस्तरको २०७४।४।२६ को निर्णयमा वर्षको एकपटक वाहेक खेतीयोग्य जग्गाको कित्ताकाट गर्न नपाइने व्यवस्था गरेकोमा मन्त्रीस्तरबाट पुनः २०७४।७।२४ मा निश्चित प्रक्रिया पूरा गरेका ११ व्यक्ति, कम्पनी, संस्था र फर्मलाई कित्ताकाट गर्न स्वीकृति दिने निर्णय भएको छ।

जग्गा व्यवसायीहरु कित्ताकाट गर्न पाउनुपर्ने विषयमा अदालतबाट मिति २०७४।५।१९ मा नेपालको संविधानको धारा २५ को सम्पत्तिको हक सम्बन्धी व्यवस्थामा प्रतिकूल असर पर्ने भई सो धाराको उपधारा ४ बमोजिमको कानून नै निर्माण नभई सकेको अवस्थामा त्यस्तो परिपत्र प्रथम दृष्टिमा मिलेको नदेखिँदा सुविधा र सन्तुलनको दृष्टिकोणबाट हेर्दा मुद्दाको अन्तिम टुंगो नलागेसम्म सो निर्णय कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी अन्तरिम आदेश जारी भएको छ। तथापि अंशबण्डा गर्ने, जग्गामा सगोलनामा थप्ने, पछि पुनः हक सकार्ने जस्ता व्यहोरा जनाई कित्ताकाट गर्ने कार्यले निरन्तरता पाएको छ।

कृषियोग्य भूमिको खण्डीकरण गरी विक्री वितरण गर्ने कार्य रोक्न नेपाल सरकार (तत्कालीन भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय) मा. मन्त्रीस्तरको २०७४।४।२६ निर्णय भएपछि अदालतको आदेश तथा फैसलाबाट कित्ताकाटमा रोक लगाउने निर्णय कार्यान्वयन भएको देखिएन। मन्त्रालयले पुनः २०७४।७।२४ मा साविकको परिपत्रमा मन्त्रीस्तरको निर्णय कार्यान्वयन गर्न गराउनु हुन भनी मातहतका नापी विभाग र भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन विभागलाई परिपत्र गरेकोमा काठमाण्डौ उपत्यका भित्र सम्बन्धित निकायको स्वीकृति लिई घर जग्गाको व्यवसाय गर्न अनुमति लिएका नौ कम्पनी र दुई प्राकृतिक व्यक्तिलाई कित्ताकाट गरी विक्री वितरण गर्न स्वीकृति दिएको छ। यसरी ११ व्यक्ति, फर्म, संस्था वा कम्पनीलाई मात्र कित्ताकाट गरी विक्री वितरण गर्न दिने निर्णयमा स्पष्ट नीतिगत आधार रहेको देखिएन।

सम्मानित अदालतबाट २०७४।११।२ मा मन्त्रालयको साविक परिपत्र अनुसार नै गर्न सक्ने तथापि कानून बनाई लागू गर्न आवश्यक देखिएको र कानून नबनेसम्म अन्तरिम व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुने राय सहितको अन्तिम फैसला भएको देखिन्छ। मन्त्रालय र मातहत निकायले कित्ताकाटको अभिलेख अद्यावधिक गरेका छैनन्। ऐन, नियम, परिपत्रहरु रहे तापनि सोको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर देखिएको छ।

१२. **भूमिको स्वामित्व** – भूमिको खण्डीकरणको स्थिति निम्नानुसार छः

समूह	२०१८	२०२८	२०३८	२०४८	२०५८
जम्मा कृषक परिवार (हजारमा)	१५४०	१७२१	२१९४	२७३६.१	३,३६४.१
क्षेत्रफल (हजार हेक्टरमा)	१६८५	१६५४	२४६४	२५९७.४	२६५३.९
कित्ता संख्या	१०३१८	१२२८३	१५१६	१०८०७	१०९८८
औसत कित्ता जग्गा प्रति परिवार	६.८	७.२	४.४	४.०	३.३
औसत कित्ता जग्गा क्षेत्रफल (हेक्टर)	०.१६	०.१३	०.२६	०.२४	०.२४

स्रोत : राष्ट्रिय कृषिगणना, २०५८।

विगत चार दशकको अवधिमा १ देखि २ हेक्टर क्षेत्रफल भू-स्वामित्व हुने परिवारहरूको संख्या क्रमिक रूपमा वृद्धि भैरहेको, २ देखि ३ हेक्टर क्षेत्रफल भू-स्वामित्व हुने परिवारहरूको संख्या करिब करिब स्थिर रहेको र ३ हेक्टर भन्दा बढी क्षेत्रफल भू-स्वामित्व हुने परिवारहरूको संख्या घट्दै गैरहेको देखिन्छ। यसरी ३ हेक्टर भन्दा बढी क्षेत्रफल भू-स्वामित्व हुने परिवारहरू १ देखि ३ हेक्टर क्षेत्रफल भू-स्वामित्व हुने परिवारहरूमा रुपान्तरण भैरहेको देखिएबाट भूमिको खण्डीकरणमा वृद्धि भइरहेको अवस्था छ। जग्गाको कित्ता संख्या वर्षेनी क्रमिक रूपमा बढिरहेको र प्रतिकित्ताको औसत क्षेत्रफल घटिरहेको देखिँदा भूमिको खण्डीकरण क्रमिक रूपमा बढ्दै गएको देखिन्छ। जनसंख्या वृद्धि, अंशबण्डा, घर जग्गा र घडेरीमा लगानी गरी त्यसबाट लाभ लिन जग्गा विक्री वितरण गर्ने प्रवृत्ति रहेकोले भूमिको खण्डीकरण भैरहेको

पाइन्छ । यसरी आवश्यकता भन्दा बढी संख्यामा स-साना टुकामा जग्गा परिणत हुँदै जाँदा कृषियोग्य जमिनमा कमी भैरहेको अवस्था छ ।

१३. **कित्ताकाट** – जग्गा प्रशासन ऐन, २०३४ को दफा १५ मा जग्गाको प्रकृति अनुसार कित्ताकाट गर्न सकिने उल्लेख छ । जग्गाको चक्काबन्दी कायम गर्न मन्त्रालयले २०७४।४।२६ मा परिपत्र जारी गरी जग्गा कित्ताकाटमा रोक लगाएको भए तापनि जग्गा निसर्गकर्ताले अंशवण्डा, अदालती फैसला लगायतका कारण देखाई एउटै कित्तालाई १५ कित्तासम्म कित्ताकाट गरेको पाइयो । अंशवण्डा, अदालती फैसला भएपछिको जग्गा निसर्ग गरेको अभिलेख सो व्यवस्थाको कार्यान्वयन भएको सुनिश्चित गर्न विवरण माग गर्दा उपलब्ध हुन सकेन । उल्लिखित निर्णयहरूको कार्यान्वयन भएको देखिएन । मन्त्रालय मातहतका निकायको अभिलेख परीक्षण गर्दा कित्ताकाट सम्बन्धमा प्राप्त केही तथ्याङ्कहरू देहायबमोजिम रहेका छन्:

१३.१. मालपोत कार्यालय कलंकी र ललितपुरमा साविकको एक कित्तालाई ५ देखि २३ कित्तासम्ममा कित्ताकाट गरी विक्री गरेको लिखतहरूबाट देखिन्छ । मन्त्रिस्तरीय निर्णयबाट कित्ताकाट रोक्न परिपत्र एवं अदालतबाट २०७४।५।१ मा अन्तरिम आदेश तथा २०७४।११।२ फैसला भएपश्चात पनि विभिन्न व्यक्तिका नाममा साविक एक कित्ताबाट बाटो खुलाई तथा प्लट मिलान गरी १४ कित्तासम्म कित्ताकाट गरिएको देखिन्छ । उल्लिखित निर्णयहरूको परिपालना भएको देखिएन । यससम्बन्धी तथ्यांक अनुसूची १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१३.२. परिपत्र अनुसार अंशियारको संख्याका आधारमा कति कित्ताकाट गर्न पाउने सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था नभएको भनी अंशवण्डा गर्दा एक व्यक्तिका नाममा ३ वा सो भन्दा बढी कित्ता पर्ने गरी कित्ताकाट भएको, एउटै बाटोमा पर्ने जग्गा प्रत्येक अंशियारको भागमा चार-पाँच कित्ता हुने र एक आपसमा जोडिने गरी जग्गा प्लटिङ्ग गरेको छ । अंशियारको संख्याको आधारमा कित्ताकाट गर्न पाउने सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था भएको देखिएन । यस सम्बन्धी तथ्याङ्क अनुसूचि २ मा उल्लेख गरिएको छ ।

१३.३. मालपोत तथा नापी कार्यालय कलंकीबाट मच्छेगाउँ ९ ख को कित्ता नम्बर ७४ २०७४।८।५ मा कित्ताकाट गरी कित्ता नम्बर ९६६ देखि ९७४ सम्मका कित्ताहरू कायम भएकोमा कित्ता नम्बर ९७४ पुनः २०७४।११।२ मा कित्ताकाट भई कित्ता नम्बर ९८२ देखि ९८८ सम्म कायम हुन आएको देखिन्छ । साथै कित्ता नम्बर ९६६ पनि पुनः २०७४।११।३ मा कित्ताकाट भई ९८९ र ९९० कायम भई भएको देखिन्छ । यसैगरी कित्ता नम्बर ९७२ कित्ताकाट भई ९९१ र ९९२ कायम भई एक आर्थिक वर्षमा पनि पटक पटक कित्ताकाट भएको देखिन्छ । त्यसैगरी भिमढुंगा ६ ग को कित्ता नम्बर ३१३ मिति २०७४।१२।३० मा कित्ताकाट भई कित्ता नम्बर ३३३ देखि ३४० सम्म विभिन्न व्यक्तिहरूको नाममा कायम भएको देखिन्छ । साथै कित्ता नम्बर ३१६ पनि कित्ताकाट भई ३४१ देखि ३५१ सम्म विभिन्न व्यक्तिहरूको नाममा दर्ता कायम भएको छ ।

त्यसैगरी मालपोत तथा नापी कार्यालय ललितपुरबाट गोदामचौर ३(ग) को कित्ता नम्बर २७४ मिति २०७४।११।१३ मा कित्ताकाट भई ८५८ देखि ८६२, कित्ता नम्बर १४० कित्ताकाट भई ८६३ देखि ८६९, कित्ता नम्बर ३६६ कित्ताकाट भई कित्ता नम्बर ८७० देखि ८७८, कित्ता नम्बर ८७८ पुनः कित्ताकाट भई कित्ता नम्बर ८८३ र ८८४ कायम भएबाट धेरै तथा दोहोरो कित्ताकाट भएको देखिन्छ । त्यसैगरी, साविक किटनी गा.वि.स. वडा नं. ८ को कित्ता नम्बर ८०२ मिति २०७४।११।१० मा कित्ताकाट भई ८८९ देखि ८९१ सम्मका कित्ताहरू कायम भएकोमा पुनः २०७४।१२।०६ मा ८९१ कित्ताकाट भई ९११ र ९१२सम्मका कित्ताहरू कायम भएको देखिदा दोहोरो कित्ताकाट भएको देखिन्छ । यस सम्बन्धी विस्तृत तथ्यांक अनुसूचि ३ मा उल्लेख गरिएको छ ।

१३.४. उपत्यका भित्र र बाहिरका जिल्लामा समेत कित्ताकाटसम्बन्धी उल्लेख गर्नुपर्ने व्यहोरा भएको देखिन्छ । केही प्रतिनिधिमूलक विवरण देहाय अनुसार छन्:

क्र.स.	नापी कार्यालय	कित्ताकाट संख्या	क्र.स.	नापी कार्यालय	कित्ताकाट संख्या
१.	काभ्रेपलाञ्चोक	१७६२१	२.	बारा	११५१८
३.	कावासोती, नवलपरासी	१७५२०	४.	धनुषा	११४४०
५.	नुवाकोट	१७४९२	६.	कपिलवस्तु	१०३५६
७.	रुपन्देही	१७०४५	८.	सिरहा	१०१९७

क्र.स.	नापी कार्यालय	कित्ताकाट संख्या	क्र.स.	नापी कार्यालय	कित्ताकाट संख्या
९.	दाङ	१५६०९	१०.	धादिङ	१०१७५
११.	चन्द्रगढी, भापा	१३८८४	१२.	सर्लाही	८५३५
१३.	विराटनगर, मोरङ	१२४१५	१४.	कलंकी, काठमाडौं	११३००
१५.	डिल्लीबजार, काठमाडौं	१३९०	१६.	चावहिल, काठमाडौं	४८२४
१७.	लगनखेल, ललितपुर	११४३१	१८.	चितवन	१४०००
१९.	पोखरा, कास्की	८२८३	२०.	दमक, भापा	६७२४

उपर्युक्त तालिकावमोजिम सबैभन्दा बढी काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लामा कित्ताकाट भएको छ । गतवित्त वर्ष ५ लाख २२ हजार ७८२ कित्ता रहेकोमा यो वर्ष उपत्यकाको चावहिल, डिल्लीवार, कलंकी र ललितपुरको मात्र ३७ हजार ६९० कित्ताकाट गरेको देखिँदा समग्रमा वर्षेनी कित्ताकाटको संख्या बढ्दो दरमा रहेको पाइन्छ । वर्षेनी खेतीयोग्य जमिनलाई घडेरीमा परिवर्तन गर्ने, सिंचित क्षेत्रफल घट्दै जाने गाउँका खेतीयोग्य जग्गा बाँभो छाड्ने, सिंचित क्षेत्रमा सहर, बस्ती बसाउने प्रवृत्ति रहेको पाइन्छ । पाखो र खेती नहुने स्थानमा बस्ती विकासको व्यवस्था गरी भूमि उपयोगबाट बढी प्रतिफल प्राप्त गर्न आवश्यक काम चालिएको अवस्था छैन ।

१४. **मुद्दा फछ्यौट** – जग्गाको कित्ताकाटबाट जग्गा प्रशासनमा सृजित हुने मुद्दा र सोको फछ्यौटको अवस्था हेर्दा २०७३।७४ मा मोहीसँग सम्बन्धित विभिन्न मुद्दा, मोहीको लगत कट्टासम्बन्धी मुद्दा र द्वैध नियन्त्रणसम्बन्धी मुद्दा गरी तपसिल वमोजिम मुद्दा फछ्यौट तथा जिम्मेवारी सरेको देखिन्छ । यस्ता मुद्दा समयमै फछ्यौट गरी जग्गा प्रशासनको कार्य व्यवस्थित गर्नुपर्दछ ।

मुद्दा विवरण	मुद्दा संख्या	फछ्यौट संख्या	बाँकी
मोही सम्बन्धी मुद्दा (मोही कायम, नामसारी, वेदखल, संसोधन, तेरोमेरो, प्रमाणपत्र, कुतवाली, विगो भराई, मोही हदवन्दी सम्बन्धी)	८२९६	३१६८	५१२८
मोही लगत कट्टा सम्बन्धी मुद्दा	१५९१७	८४९४	७७१९
द्वैध स्वामित्व नियन्त्रण सम्बन्धी मुद्दा	१०८५	४२	१०४३
जम्मा	२५२९८	११७०४	१३८९०

उपर्युक्त तालिका अनुसार कूल मुद्दामध्ये ४६ प्रतिशत फछ्यौट भए तापनि १३,८९० मुद्दा अझै फैसला हुन सकेको छैन । यसरी मुद्दा फछ्यौट नहुनुमा हक/बेहक छुट्याउने मुद्दाहरु अदालतहरुमा वर्षौसम्म मुद्दा चलिरहनु, भएका फैसलामा सम्बन्धित कार्यालयबाट नै प्रमाण बुझी हक कायम गर्नु भन्ने जस्ता व्यहोरा परेको पाइन्छ । भूमिसुधार तथा मालपोत कार्यालयहरुलाई अर्धन्यायिक अधिकार रहे तापनि समयमा फैसला गरेको छैन । यस सम्बन्धमा नीतिगत तथा कानूनी भन्कट हटाई फैसला कार्यलाई चुस्तता ल्याई जमिनको खण्डीकरण र कित्ताकाटलाई व्यवस्थित बनाएको देखिएन ।

१५. **राजस्व असुली** – विगत ३ वर्षको कित्ताकाट समेतको राजश्व असुलीको विवरण देहाय अनुसार छः

(रु.लाखमा)

क्र.सं.	निकाय / कार्यालय	२०७२।७३	२०७३।७४	२०७४।७५
१.	साविक मालपोत कार्यालयहरु	१३४९	१०६३५६	२०४४९२
२.	नापी विभाग र मातहत कार्यालय	०.४४	१४०४	३
३.	राष्ट्रिय भू-उपयोग आयोजना	१७७०	२११	९
४.	अन्य ५ निकाय	०.०३	८६	२
	जम्मा	३११९	१०८०५७	२०४५०६

उपर्युक्त तालिका हेर्दा कार्यालयलाई प्राप्त हुने राजश्व अनलाइन प्रणाली लागू भएपछि उल्लेखनीय रूपमा संकलन बढेको पाइन्छ । घर जग्गाको राजश्व वृद्धिमा यसको मूल्यांकनले प्रभाव पारेको छ । मूल्यांकन गर्न प्रत्येक वर्ष सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा बस्ने न्यूनतम मूल्यांकन समिति रहने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । सो अनुसार बाटो जोडिएको/नजोडिएको, गोरेटो

बाटो भएको/नभएको, विगत वर्षमा कायम भएको लिखतको न्यूनतम मूल्यांकन घटे/नघटेको, सम्बन्धित स्थानीय तहको सीफारिस पत्रलगायतका व्यवस्था अनुसार थैली अंक यकीन गरेको पाइन्छ। सो अनुसार प्राप्त हुने घर तथा जग्गा निसर्गको राजश्व सम्बन्धित स्थानीय तहमा ६० प्रतिशत र प्रदेशमा ४० प्रतिशत जम्मा हुने व्यवस्था आर्थिक वर्ष २०७५।७६ बाट शुरु भएको छ। घर जग्गाको कारोवारमा प्राप्त हुने पूँजगत लाभकर (राजश्व) संघीय सञ्चित कोषमा जाने व्यवस्था छ। सो अनुसार यो वर्ष रु.२० अर्ब ४५ करोड ६ लाख राजस्व प्राप्त भएको छ। विगत ३ वर्षको राजश्व तुलना गर्दा २०७२।७३ मा रु.३१ करोड १९ लाख, २०७३।७४ मा रु.१० अर्ब ८० करोड ५७ लाख, २०७४।७५ मा रु.२० अर्ब ४४ करोड ९२ लाख राजश्व प्राप्त भएको पाइन्छ। यसले समेत कित्ताकाट वढेको अवस्थालाई संकेत गर्दछ।

राजश्वको एक प्रमुख स्रोतको रूपमा रहेको जग्गा प्रशासनबाट प्राप्त हुने राजश्व समेत बढ्दै गएको अवस्थामा कर्मचारीलाई कर प्रशासन सम्बन्धी पर्याप्त तालिम दिन नसक्नु, सूचना प्रविधिको पूर्ण उपयोग हुन नसक्नु, सेवाग्राहीको चाप बढ्नु जग्गा प्रशासनमा विचौलीयाको प्रभाव बढ्नु जस्ता कारणले राजस्व संकलनमा असर गरेको छ। वैकिक प्रणाली मार्फत राजश्व असुल गर्ने व्यवस्था मिलाइएपनि सेस्ताको अभिलेख र बैक दाखिला अभिलेख भिडान हुनेगरी विवरण तयार गर्ने नगरेबाट संकलित राजस्व र प्राप्त हुनुपर्ने राजस्व हिसाब एकीन गर्न सकिने अवस्था छैन।

१६. **भू-सूचना प्रणालीको उपयोग**— एशियाली विकास बैकको सहयोगमा २०७३ सालमा १४ जिल्लामा अनलाइन भू सूचना प्रणाली स्थापना गर्ने कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ। सर्भर तथा इन्टरनेट कनेक्टिभिटीमा देखिने समस्याले सेवाग्राहीको चाप घटेको छैन। विभागले २०७५।१०।२२ सम्ममा ५१ भूमिसुधार तथा मालपोत कार्यालयमा अनलाइन सेवा प्रणाली (भू-अभिलेख सूचना व्यवस्थापन प्रणाली) लागू गरेको छ। २०७५।७६ को अन्त्यसम्म १०८ मालपोत कार्यालयमा यो सेवा विस्तार गर्ने कार्यक्रम रहेकोमा नेटको गति सीमित रहँदा सेवाग्राहीलाई थप समय लाग्ने गरेकाले सूचना प्रणालीलाई थप व्यवस्थित गरेको देखिएन।

१७. **वार्षिक कार्यक्रम र प्रगति** — मन्त्रालयले तयार गरेको वार्षिक कार्यक्रम र प्रगतिमा कित्ताकाट सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा देहाय अनुसार छन्। यस बाहेकको कित्ताकाटसम्बन्धी अन्य विस्तृत लक्ष्य प्रगति विवरण मन्त्रालयले तयार गरेको देखिएन।

क्र. सं.	विवरण	एकाई	लक्ष्य	प्रगति	प्रतिशत
१.	मालपोत कार्यालय भापा, मोरङ, सुनसरी, उदयपुर, स्याङ्जा, रुपन्देही, कपिलवस्तु, सुर्खेत, कैलाली, भक्तपुर, डडेल्धुरा, जुम्ला, रौतहट, सिरहा, चितवन, कास्की र काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाहरुमा सरकारी जग्गाको डिजिटल अभिलेख तयार गर्ने।	जिल्ला संख्या	१७	१५	८८
२.	विभिन्न नापी कार्यालयहरुमा रहेको नापी तथा नयाँ नापीबाट थप भएका, संकलन गर्न छुट भएका कित्ता नापी नक्साको एमोनिया नक्सा संकलन गर्ने।	सिट संख्या	३०००	११७०	३९
३.	विभागमा विभिन्न जिल्लाका नापी कार्यालयबाट संकलित फिल्ड बुक इमेजहरुको इमेज रिफरेन्स म्यानेजमेण्ट कम्प्युटर इन्ट्रि गराउने।	कित्ता (लाखमा)	३	३	१००
४.	विभागबाट तयार भई नापी र मालपोत कार्यालयहरुमा सञ्चालनमा रहेका विभिन्न प्रणालीहरु सञ्चालन गर्न स्थानीय कर्मचारीहरुलाई स्थलगत प्रशिक्षण तथा सहजीकरण तालिम।	जना	१००	११२	११२

परिच्छेद - ४ सुझाव तथा निष्कर्ष

१८. **सुझाव** — माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुझाव प्रस्तुत गरिएको छः

१८.१. जग्गाको चक्काबन्दी गर्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिने गरी नीति तय गर्नुपर्दछ।

१८.२. नेपालको सबै भू-भागको जग्गा डिजिटलाइज्ड प्रविधिबाट नापजाँच गरी सोको अभिलेख विद्युतीय उपकरणमा राख्नुपर्दछ।

- १८.३. कित्ताकाट तथा जग्गाको चक्वालन्दी कायम गर्ने सम्बन्धी कार्यलाई थप व्यवस्थित गर्न भू-उपयोग नीति तथा कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयन हुनुपर्दछ ।
- १८.४. जग्गाको स्वामित्व हस्तान्तरण गर्दा विद्युतीय उपकरणको अभिलेखलाई समेत मान्यता दिने गरी कानून तर्जुमा गर्नुपर्छ ।
- १८.५. राज्यको पर्याप्त श्रोत र साधनबाट कृषियोग्य जमिनमा सिंचाई सुविधा उपलब्ध गराउँदै आइएको छ । हाल ती जग्गामा घर घडेरीको लागि कित्ताकाट भैरहेकोमा उक्त कार्यलाई निरुत्साहित गर्न आवासीय क्षेत्र घोषणा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- १८.६. भू-स्वामित्व विवादको अन्त्य गर्दै भूमिहिनहरुको हक हितको लागि स्पष्ट नीति लिनुपर्दछ ।
- १८.७. कृषि भूमिको न्यायोचित वितरण गर्न अनावश्यक रुपमा जग्गा ओगट्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्ने नीति अख्तियार गर्नुपर्नुपर्दछ ।
- १८.८. स्थानीय तहले भू-उपयोग नीति बमोजिम जग्गाको वर्गीकरण गर्ने निर्णय गरेपछि सो निर्णयको जानकारी सम्बन्धित मालपोत तथा नापी कार्यालयलाई उपलब्ध गराउनुपर्छ ।
- १८.९. कृषि प्रयोजनको लागि कम उपयोगी र जोखिमरहित जग्गालाई मात्र आवासीय र व्यवसायिक क्षेत्रको रुपमा विकास गर्न पाइने तथा भू-उपयोग परिवर्तन गर्न नपाइने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
- १८.१०. विद्यमान जग्गा प्रशासन र नापी निर्देशिकाहरु समसामयिक बनाउन परिमार्जन गर्दै जानुपर्छ ।
- १८.११. बहुदो जनसंख्या र तीव्र शहरीकरणबाट खेतीयोग्य जमिनमा घरघडेरी विकास गरी घरजग्गाको निसर्ग भएको अवस्था छ । जग्गाको चक्लाबन्दी गर्ने कार्यलाई प्रोत्साहन गर्दै जग्गाको उचित उपयोग गर्ने व्यवस्था लागू गर्नुपर्दछ । जग्गाको खण्डीकरण र कित्ताकाटलाई व्यवस्थित गर्न ऐन नियममा भएका व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
१९. **निष्कर्ष** — साविकमा खेतीयोग्य जमिनको परिभाषा नगरिएकोमा मन्त्रालयको २०७५।१।२६ को निर्णयमा सम्बन्धित स्थानीय तहले जग्गाको मौजूदा अवस्था र निर्धारित अन्य मापदण्डको आधारमा खेतीयोग्य जमिन भनी निर्धारण गर्नसक्ने व्यवस्था छ । त्यसैगरी फिल्डबुकमा शहरी क्षेत्रको किसिम निर्धारण गरिएको र स्थानीय तहबाट खेतीयोग्य जग्गा होइन भनी लेखी आएका कित्ता जग्गाहरु प्रचलित कानूनी व्यवस्था बमोजिम खण्डीकरण वा कित्ताकाट गर्ने गरिएको छ । आर्थिक वर्षको शुरुमा कायम रहेको खेतीयोग्य जग्गा सम्बन्धित जग्गाधनीले कित्ताकाट गरी विक्री वितरण वा हक हस्तान्तरण गर्न चाहेमा प्रत्येक आर्थिक वर्षमा तोकिएका मापदण्ड बमोजिमका न्यून संख्यामा मात्र कित्ताकाट गर्नुपर्दछ ।

राज्यले कित्ताकाट रोक्न आफैले पहल गर्नुपर्नेमा यसको जिम्मेवारी स्थानीय तहलाई दिएको देखिन्छ । यसले गर्दा खेतीयोग्य जग्गाको कित्ताकाट सम्बन्धमा स्थानीय तहमा एकरूपता र सन्तुलन आउन सक्ने देखिदैन । त्यसैगरी, खेतीयोग्य जग्गा कित्ताकाट गरी विक्री गर्ने तर्फ साविक निर्णय र यसवर्षको निर्णय पनि प्रभावकारी हुन सक्ने देखिदैन । अंशवण्डा, दर्ताफारी, सगोलनामा तथा वर्षमा एकपटक कित्ताकाट गर्न सकिने व्यवस्थालाई पूर्णरूपमा पालना गरेको देखिएन । अनलाइन प्रणालीलाई समयबद्ध तवरले लागू गर्दै सेवाग्राहीको चाप अनुसार पूर्वाधार सहितको कार्यालय र कर्मचारी व्यवस्थापन गरेमा जमिनको खण्डीकरणलाई व्यवस्थापन गर्न सहज हुने देखिन्छ । जमिनको खण्डीकरणबाट खेतीयोग्य जमिनको क्षेत्रफल घट्दै गएको अवस्था छ । व्यवस्थित बसोबासको व्यवस्था मिलाई जमिनको खण्डीकरणलाई न्यूनीकरण गर्नुपर्दछ ।

हाल तयार भैसकेका भू-उपयोग नक्सा सम्बन्धित स्थानीय तहमा पठाउने र भू-उपयोग नीति बमोजिम जग्गाको वर्गीकरण गरी कित्ताकाट सम्बन्धी कार्यलाई व्यवस्थित गर्नुपर्दछ । आधुनिक प्रविधिको प्रयोग मार्फत नापनक्सामा शुद्धता कायम गर्दै परम्परागत जग्गा प्रशासनको शैलीमा समय सापेक्ष सुधार गरी भूमि व्यवस्थालाई सुरक्षित, पारदर्शी र विश्वसनीय बनाउनु पर्दछ । त्यस्तै, राज्यको सम्पूर्ण भूमिलाई नापनक्सा गरी भू-सूचना प्रणालीमा आवद्ध गर्दै अनलाइन सेवाप्रवाह तथा डिजिटल अभिलेख तयार गर्न आवश्यक नीति, कानून, पूर्वाधार तयार गरी भएका स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालन गर्नुपर्दछ ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूको सेवा प्रवाह

परिच्छेद – १ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – २००७ सालमा प्रजातन्त्रको प्रादुर्भाव पश्चात् चुस्त एव विकेन्द्रित प्रशासनको आवश्यकता महशुस गरी काठमाडौं उपत्यका कमिश्नर मेजिस्ट्रेट ऐन, मधेश गोश्वरा ऐन, सामान्य प्रशासन र प्रहरी ऐनहरू निर्माण भएका थिए । यसै क्रममा गढी, गौडा र गोश्वाराको रूपमा गृह प्रशासनको कार्य सञ्चालन भएको थियो । वि.स. २०१८ मा नेपाललाई १४ अञ्चल ७५ जिल्लामा विभाजन गरियो । स्थानीय प्रशासनलाई विकेन्द्रित प्रशासन व्यवस्था अनुरूप सञ्चालन गर्न तथा शान्ति र व्यवस्थालाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ लागू गरियो । उक्त ऐनको दफा ५ ले जिल्लाको सामान्य प्रशासन सञ्चालन गर्न प्रत्येक जिल्लामा एउटा जिल्ला प्रशासन कार्यालय रहने व्यवस्था गरे अनुसार जिल्ला प्रशासन कार्यालयको स्थापना भएको हो ।

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – जिल्लामा सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाई सुशासनको प्रत्याभूति गर्नु जिल्ला प्रशासन कार्यालयको मुख्य कार्य हो । यस कार्यालयको कार्यक्षेत्र शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्ने, नागरीकता, राहदानी, नाता प्रमाणित, बजार अनुगमन, जिल्ला स्थित कार्यालयहरूको समन्वय गर्ने आदी रहेको छ । जनतासँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूको सेवा प्रवाह सरल, सुलभ, छिटो र प्रभावकारी हुन सके नसकेको सम्बन्धमा स्वतन्त्र एवं वस्तुगत मूल्यांकन गर्ने अभिप्रायले कार्यमूलक लेखापरीक्षणका लागि यो विषयको छनौट भएको हो ।

प्रमुख कार्य सम्पादन सूचक (KPI)

- सेवाग्राहीलाई समयमै सेवा प्रवाह ,
- निकायको सेवाप्रवाहबाट सेवाग्राहिहरूको सन्तुष्टी,
- सेवाग्राहि मैत्री कार्य प्रक्रिया एवं वातावरण ,
- सेवा प्रवाहमा समानता र पारदर्शिता ।

३. **नीतिगत व्यवस्था** – जिल्ला भित्र शान्ति सुव्यवस्था र सुरक्षा कायम राखी जिल्ला स्थित कार्यालयहरू बीच समन्वय गर्दै जिल्लाको श्रोत, साधनको समुचित प्रयोग गरी स्थानीय विकास गर्ने नीतिगत व्यवस्था रहेको छ । सम्बन्धित क्षेत्रगत ऐन नियममा जिल्ला प्रशासन कार्यालयले गर्ने कार्य भनी तोकेको कार्यको अतिरिक्त सम्बद्ध निकायले जारी गरेको निर्देशिका एवं नर्स अनुसार जिल्ला स्थित विभिन्न निकायले सञ्चालन गरेका आयोजनाको सञ्चालन एवं मूल्याङ्कन गरी आवश्यक निर्देशन दिने नीतिगत व्यवस्था रहेको छ ।

३.१. गृह मन्त्रालय अन्तर्गतका कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि चौधौं योजना (२०७३।७४-२०७५।७६) मा मुलुकमा शान्ति, अमनचयन कायम गरी नागरिकको सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने , नागरिक सुरक्षाका लागि प्रविधि, पद्धति केन्द्रित प्रणालीको स्थापना र विकास गर्ने उद्देश्य प्राप्त गर्न निम्न रणनीति तथा कार्यनीति कार्यान्वयन गर्ने उल्लेख छः

रणनीति

- नागरिक तथा व्यक्तिको जीउ, धन, स्वतन्त्रता तथा सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षा गर्न सुरक्षा निकायलाई आधुनिक, व्यावसायिक तथा साधन-स्रोत सम्पन्न बनाउने ,
- सुरक्षा प्रशासनमा विधिको शासनलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी जनतालाई सुशासनको प्रत्याभूति दिने,
- मानव बेचबिखन, अपराध नियन्त्रण तथा लागु औषध नियन्त्रण गर्ने,
- विपद् व्यवस्थापन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने ।

कार्यनीति

- सूचना सम्प्रेषण प्रणालीलाई केन्द्रीय सञ्जालमा आबद्ध गरी सुरक्षा प्रणालीलाई प्रविधिमा आबद्ध गराइने,
- अपराध नियन्त्रणमा सहयोग पुग्ने नयाँ प्रविधि प्रयोगमा ल्याइने,

- सुरक्षा सूचनाहरूको सङ्कलन, विश्लेषण तथा सम्प्रेषण/प्रवाहका लागि सबै सुरक्षा निकायहरूको संयुक्त सुरक्षा सूचना समन्वय संयन्त्र निर्माण गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्था गरिने,
- सुरक्षाका विभिन्न तहमा मानव अधिकार इकाई स्थापना र विकास गरिने,
- मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्तालाई कानूनको दायरामा ल्याई मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्दै लगिने,
- लागू औषधीको अवैध उत्पादन बिक्री वितरण एवम् ओसार पसारलाई कडाईकासाथ नियन्त्रण गरिने ।

३.२. नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयले २०७४ श्रावण १ गते जारी गरेको गृह प्रशासन सुधार मार्गचित्र, २०७४ जिल्ला प्रशासन कार्यालयको कामलाई प्रभावकारी बनाउन देहाय बमोजिम सुधार कार्यक्रम तयार गरेको छः

- सबै जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूमा सहायता कक्ष को स्थापना गर्ने । जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट सेवा लिनका लागि दिनु पर्ने निवेदन फारमहरू सहायता कक्षबाट निशुल्क रूपमा उपलब्ध गराईने व्यवस्थालाई थप प्रभावकारी बनाउने ।
- जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट सेवा लिन दिइने निवेदनको प्रक्रियालाई क्रमश अनलाईनबाट समेत दिन सक्ने प्रणालीको विकास गर्ने ।
- अशक्त, अपांग, जेष्ठ नागरिकलाई सेवा प्राप्त गर्ने क्रममा सहयोग गर्न कर्मचारी खटाउने , साथै प्रत्येक कार्यालयहरूमा प्रतिक्षालय, अपांगमैत्री संरचना खानेपानी र शौचालयको व्यवस्था क्रमश : निर्माण गर्दै लग्ने ।
- सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षा गर्न, प्राकृतिक स्रोतसाधनको संरक्षण गर्न, विकास निर्माणका कार्यहरूमा समन्वय गर्न, जिल्लास्तरका सरकारी कार्यालयहरूमा समन्वय गर्न, सेवा प्रवाहमा सुधार ल्याउन र सुशासन अभिवृद्धि गर्न जिल्ला प्रशासन कार्यालयको प्रभावकारिता अभिवृद्धि विशेष कार्ययोजनाले २ महिना भित्र तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने।
- सबै स्थानीय प्रशासनहरूमा क्रमशः सेवाग्राही कार्यालयमा आएपछि उनीहरूलाई सेवा प्राप्त गर्नका लागि क्यू मेसिन मार्फत टोकन लिने प्रणालीलाई थप व्यवस्थित गर्ने ।
- स्थानीय प्रशासनबाट प्रदान गरिने सेवा तथा उपयोगी जानकारीहरू नागरिकलाई सहज रूपमा उपलब्ध गराउन मोबाईल एप्लीकेसन निर्माण गरी २ महिनामा सञ्चालनमा ल्याउने ।

४. **कानूनी व्यवस्था** – स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८, राहदानी ऐन, २०२४ तथा राहदानी नियमावली, २०६७, हातहतियार खरखजाना ऐन, २०१८, सुशासन व्यवस्थापन तथा सञ्चालन ऐन, २०६४ तथा नियमावली, २०६५, दैवी प्रकोप (उद्धार) ऐन, २०३९ तथा राष्ट्रिय आपतकालिन कार्यसञ्चालन केन्द्र कार्य सञ्चालन विधि, २०७२ द्वारा जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूको सञ्चालन र सेवा प्रवाह व्यवस्थित हुने गरेको छ ।

५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** – जिल्लामा नेपाल सरकारको प्रतिनिधिको रूपमा रही शान्ति सुव्यवस्था र सुरक्षा कायम गरी जनताको जिउ, धनको संरक्षण गर्नु , सार्वजनिक सेवा वितरण लाई प्रभावकारी बनाई सुशासनको प्रत्याभूति जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूको मुख्य उद्देश्यहरू रहेको छन् ।

६. **वित्तीय व्यवस्था** – छनौटमा परेका ८ जिल्ला प्रशासन कार्यालयले सेवा प्रवाहको लागि गरेको ४ वर्षको चालु खर्च स्थिति देहायबमोजिम छः

(रु.हजारमा)

जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरू	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५
मोरङ	१७०८८	१६३८८	२३६८२	२३०५०
धनुषा	१३१००	१५५००	२०२११	१९९०९
काठमाण्डौ	२३१३२	२३५३७	३०६२१	३२५१५
मकवानपुर	१०६४१	१२२६२	१६९२९	१७९२४
कास्की	१३७८५	१४४६९	२०९९८	२३८१५

जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरू	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५
रुपन्देही	१३५९८	१५९३६	२२३१२	२०१२७
सुर्खेत	८३१२	१०२८८	१३६३१	१३९३९
कैलाली	११५७१	१२४१२	१७२००	१८४५१

७. **कार्यसञ्चालन स्थिति** – जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूको संगठन संरचना भित्र कार्य सञ्चालनका लागि स्थानिय प्रशासन तथा शान्ति सुरक्षा, राहदानी तथा जिन्सी दर्ता, गुनासो सुनवाई तथा अभिलेख व्यवस्था, नागरीकता तथा प्रतिलिपि शाखा, मुद्दा तथा हातहतियार, आर्थिक प्रशासन शाखाको व्यवस्था गरी सेवा प्रवाह हुदै आएको छ । जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूले २०७४।७५ मा गरेको सेवाप्रवाहको स्थिती देहाय बमोजिम रहेको छ :

बिबरण	मोरङ्ग	धनुषा	मकवानपुर	काठमाडौं	कास्की	रुपन्देही	सुर्खेत	कैलाली
राहदानी वितरण संख्या	१०२७०	६६५२	४९९७	२४४०६	८१०५	७३५१	१४६९	२५८०
नावालिक परीचयपत्र वितरण संख्या	४७५	४२०	१६०	६१४९	६८५	२४०	५६	७३
विवाह दर्ता संख्या	१०२	-	१८	६५२	९४	३४	५	१७
नागरीकता वितरण संख्या	१५९४२	६९९३	१६७८१	१७३५६	९३७३	१३१७१	७७५३	१४३४५
बजार अनुगमन संख्या	६	४८	२०	-	११४३	१०१९	५	३८

परिच्छेद – २

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति

८. **उद्देश्य** – जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूको सेवा प्रवाह स्थितिको कार्यदक्षता तथा प्रभावकारीताको दृष्टिकोणबाट अध्ययन तथा मूल्याङ्कन गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन दिनु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।
९. **क्षेत्र** – जिल्ला प्रशासनकार्यालयको सेवा प्रवाहको मुल्यांकनकोलागि जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरू मोरङ्ग, धनुषा, मकवानपुर, काठमाण्डौ, कास्की, रुपन्देही, सुर्खेत, र कैलालीलाई छनौट गरी उक्त जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूबाट राहदानी र नागरिकता वितरण, हतियार नियन्त्रण, शान्ति सुरक्षा अवस्था, बजार अनुगमन, उजुरी छानबिन तथा कारबाही टुङ्गे लागेको अवस्थाको परीक्षण मूल्याङ्कन गरीएको छ । उक्त परीक्षणको लागि उपलब्ध भएसम्म विगत ३ वर्षका तथ्यांकहरूको विश्लेषण गरीएको छ ।
१०. **पद्धति** – पहिचान भएका जोखिम क्षेत्रका आधारमा तात्विक महत्वका विषयहरू निर्धारण गरी तिनलाई पुष्ट्याई गर्न सम्बन्धित निकायमा कार्यरत जिम्मेवार पदाधिकारीहरूसँग सोधपुछ, छलफल गर्नुका साथै थप पुष्ट्याईका लागि तोकिएको ढाँचामा विवरणसंकलन, प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना र तथ्यांकको संकलन तथा विश्लेषण गरिएको छ । यसको साथै कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि स्थलगत निरीक्षण, अवलोकन, निकायको प्रगति प्रतिवेदन, वार्षिक प्रतिवेदन, नागरीक बढापत्र, कार्यसञ्चालन प्रक्रिया आदी विश्लेषण गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । लेखापरीक्षणमा प्रक्रियामूलक र नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरीएको छ ।
११. **सीमितता** – प्रश्नावली तथा विवरण संकलन फारमबाट प्राप्त सूचना, अभिलेख परीक्षण, जिल्ला प्रशासन कार्यालयका पदाधिकारीहरूसँगको छलफल तथा सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धी नीति आलेख, कृतिहरूको अध्ययन, वितीय लेखापरीक्षणबाट संकलित तथ्याङ्कका आधारमा प्रतिवेदन तयार पारिएको छ । प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त सूचना तथा विवरणको आधारमा विश्लेषण, नमूना छनौटको आधारमा लेखापरीक्षण गरिएको, स्रोत साधन तथा समयको अपर्याप्तता आदि सीमितता रहेका छन् ।

परिच्छेद - ३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** - ऐनबाट कार्यालयको जिम्मेवारीमा स्पष्टता हुनु, गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना तयार गर्नु, क्षतिपूर्ति सहितको नागरिक बडापत्र, बजार अनुगमन संख्या बढाउदै लैजानु, सेवाग्राहि गुनासो सुनवाईको व्यवस्था र सेवाग्राहि सहायता कक्षको व्यवस्था गर्नु सकारात्मक पक्ष रहेको छ।
- **समस्या तथा चुनौति** - जिम्मेवारी अनुरूप श्रोत साधनको व्यवस्था नगर्नु, दरबन्दी व्यवस्था गर्दा कार्य परीमाणलाई ध्यान नदिनु, वित्तीय स्रोतको कमी हुनु, गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना कार्यान्वयनमा कमी, सेवाग्राहिको संख्या बढ्दै गएको, समय सापेक्ष रूपमा सुशासनको प्रत्याभूति र पारदर्शिता प्रवर्द्धन समस्या तथा चुनौतीको रूपमा रहेका छन्।

१२. **कार्य प्रणाली** - जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूको सेवाप्रवाह प्रभावकारितामा वृद्धि गर्न गृह मन्त्रालयले गृह प्रशासन सुधार मार्ग चित्र, २०७४ लागु गरेको छ। मार्ग चित्रले सबै जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूमा सहायता कक्षको स्थापना गर्ने, सेवाका लागि निवेदनको प्रक्रियालाई क्रमश अनलाईनबाट समेत दिन सकिने प्रणालीको विकास गर्ने, अशक्त, अपांग, जेष्ठ नागरिकलाई सेवा प्राप्त गर्ने क्रममा सहयोग गर्न कर्मचारी खटाउने, प्रत्येक कार्यालयहरूमा प्रतिक्षालय, अपांगमैत्री संरचनाहरूको व्यवस्था गर्ने कार्यक्रम तयार गरेको छ। साथै सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षा गर्न, प्राकृतिक स्रोतसाधनको संरक्षण गर्न, विकास निर्माणका कार्यहरूमा समन्वय गर्न, जिल्लास्तरका सरकारी कार्यालयहरूमा समन्वय गर्न, सेवा प्रवाहमा सुधार ल्याउन र सुशासन अभिवृद्धि गर्न जिल्ला प्रशासन कार्यालयको प्रभावकारिता अभिवृद्धिमा विशेष कार्ययोजना २ महिना भित्र तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। सेवाग्राही कार्यालयमा आएपछि उनीहरूलाई सेवा प्राप्त गर्नका लागि क्यू मेसिन मार्फत टोकन लिने तथा जिल्ला प्रशासनबाट प्रदान गरिने सेवा तथा उपयोगी जानकारीहरू नागरिकलाई सहज रूपमा उपलब्ध गराउन मोबाईल अप्लिकेसन निर्माण गरी २ महिनामा सञ्चालनमा ल्याउनु पर्ने व्यवस्था समेत गरेकोछ। जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूको कार्यप्रणालीमा गरीने उपरोक्त सुधार कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन अवस्थाबारे जानकारी लिदा प्राप्त विवरणहरूबाट देहाय बमोजिम देखिएको छ :

सूचकहरू	मार्ग	धनुषा	मकवानपुर	काठमाडौं	कास्की	रूपन्देही	सुर्खेत	कैलाली
जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा सहायता कक्षको स्थापना गरेको ,	छ	छ	छ	छ	छ	छ	छ	छ
जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट सेवा लिन दिइने निवेदनको प्रक्रियालाई अनलाईन बाट समेत दिन सकिने प्रणालीको विकास गरेको,	छैन	छैन	छैन	छैन	छैन	छैन	छैन	छैन
अशक्त, अपांग, जेष्ठ नागरिकलाई सेवा प्राप्त गर्ने क्रममा सहयोग गर्न कर्मचारी खटाउने व्यवस्था गरेको ,	छ	छ	छ	छ	छ	छ	छ	छ
जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा प्रतिक्षालय, अपांगमैत्री संरचना खानेपानी र शौचालयको निर्माण गरेको ,	छ	छ	छ	छ	छ	छ	छैन	छ
जिल्ला प्रशासन कार्यालयको प्रभावकारिता अभिवृद्धि विशेष कार्ययोजना तयार गरेको,	छ	छ	छ	छ	छ	छ	छ	छ
सेवाग्राही कार्यालयमा आएपछि उनीहरूलाई सेवा प्राप्त गर्नका लागि क्यू मेसिन मार्फत टोकन लिने प्रणाली स्थापित गरेको,	छैन	छैन	छैन	छैन	छैन	छैन	छैन	छैन
कार्यालयबाट प्रदान गरिने सेवा तथा उपयोगी जानकारीहरू उपलब्ध गराउन मोबाईल अप्लिकेसन निर्माण गरेको,	छैन	छैन	छ	छैन	छ	छ	छैन	छ

राहदानी, विवाह दर्ता, नागरिकता, परिचयपत्र, संस्था दर्ता एवं नविकरण आदि सेवा लिन सेवाग्राही जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूमा आउने गर्दछन्। आवश्यक स्रोत र अनुगमनको कमीका कारण जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूले सेवाग्राहीहरूलाई कार्य योजनाबमोजिम अनलाईन निवेदन दिने व्यवस्था र सेवाग्राही कार्यालयमा आएपछि सेवा प्राप्त गर्नका लागि क्यू मेसिन मार्फत टोकनको व्यवस्था लागु गरेको पाईएन। त्यसैगरी ४ जिल्ला

प्रशासन कार्यालयहरू मोरङ, धनुषा, काठमाडौं र सुर्खेतले कार्यालयबाट प्रदान गरिने सेवा तथा उपयोगी जानकारीहरू उपलब्ध गराउन मोबाईल अप्लीकेसन निर्माण गरेको पाईएन । यसबाट सेवाग्राहिहरूलाई कर्मचारीहरूबाट समानता व्यवहार प्रदर्शित गरी समयमै सेवा प्राप्त हुने आश्वस्तताको सृजना हुन सकेन ।

१३. **हतियार दर्ता तथा नविकरण** – हातहतियार खरखजाना ऐन, २०१९ ले प्रमुख जिल्ला अधिकारीले तोकिएबमोजिमको शर्त बन्देज राखी दरखास्तवालाहरूलाई हतियार राख्न इजाजतपत्र दिन सक्ने प्रत्येक इजाजतपत्रको अवधि र त्यसलाई नविकरण गर्ने, अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी जिल्ला प्रशासन कार्यालयको रहेको छ । जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूमा दर्ता गरीएका हतियारहरूको नियमित रूपमा नविकरण गर्ने गरेको पाईएन । अनुगमनको कमीका कारण जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूले ईजाजत दिएका हतियारको समयमै नविकरण हुने नगरेको अवस्था देहाय बमोजिम छ :

विवरण	मोरङ	मकवानपुर	काठमाडौं	कास्की	सुर्खेत
हतियार दर्ता	६६८	६७	-	११३६	१२८
हतियार नवीकरण	१६४	१७	२०२४	६२५	२४
नवीकरण नगरेको	५०४	५०		५११	१०४

जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूबाट ईजाजत दिएको हतियारमा अधिकांसको समयमै नविकरण नहुँदा तोकिएको काममा बाहेक अन्य प्रयोजन समेतमा दुरुपयोग हुन सक्ने सम्भावना बढ्ने देखिन्छ ।

१४. **मुद्दा दर्ता तथा फछ्यौट** – स्थानिय प्रशासन ऐन २०२८ को दफा ८ ले मुद्दा मामिला र पाँचसय रूपैयाँसम्म बिगो भएको साधारण चोरी मुद्दा, बगलीमारा मुद्दा, नपुग नापतौल प्रयोग गरी ठगेको मुद्दा, स्त्रीजाति चौपाया मारेको सम्बन्धी मुद्दाहरूमा शुरू कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार प्रमुख जिल्ला अधिकारीको रहेको छ । जिल्ला प्रशासन कार्यालयले कारवाही किनारा गर्नु पर्ने उपरोक्त विषयहरूमा परेका मुद्दाहरूमा जनशक्ति र अनुसन्धानमा ढीलाईको कारण जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूले समयमै फछ्यौट हुन नसकि बाँकी रहेको स्थिति देहाय बमोजिम छ :

विवरण	मोरङ	मकवानपुर	काठमाडौं	कास्की	सुर्खेत
गत वर्षको बाँकी	१२४	४७	८६४	४८०	६२
मुद्दा दर्ता	३८४	४३१	३७५५	१०१५	४००
जम्मा	५०८	४७८	४६१९	१४९५	४६२
मुद्दा फछ्यौट	१०६	४२३	३००७	११०९	२५९
फछ्यौट हुन बाँकी मुद्दा	४०२	५५	१६१२	३८६	२०३
फछ्यौट प्रतिशत	७९.१३	११.५१	६५.१०	२५.८२	४३.९४

जिल्ला प्रशासन कार्यालयले कारवाही किनारा गर्नुपर्ने मुद्दाहरूमा मकवानपुरबाट ११.५१, कास्कीबाट २६, काठमाण्डौबाट ६५ र सुर्खेतबाट ४४ प्रतिशतमात्र फछ्यौट गरेको पाईयो । अन्य ३ जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूबाट यस सम्बन्धी विवरण प्राप्त भएन । समयमै मुद्दाहरूको किनारा नलगाउँदा नागरिकमा सुशासनको अनुभूति कम हुने देखिन्छ ।

१५. **अपराध स्थिति** – जिल्ला भित्र शान्ति सुव्यवस्था र सुरक्षा कायम राख्नु जिल्ला प्रशासन कार्यालयको प्रमुख कार्य रहेको छ । उपरोक्त कार्यहरूको लागि जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा प्रशासन तथा शान्ति सुरक्षा शाखाको व्यवस्था गरीएको छ । तर समयानुकूल रूपमा अपराध रोकथामका कार्यक्रम नहुँदा शान्ति सुव्यवस्था र जनताको सुरक्षा चुनौतीका रूपमा अपराधको घटनाहरू घटना प्रत्येक वर्ष बढ्दो क्रममा रहेको छ । जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा दर्ता भएको विवरण अनुसार परीक्षणका लागि छनौट गरीएका जिल्लाहरूमा अपराध रोकथामका सचेतना कार्यक्रमहरूको कमीका कारण अपराधको घटनाहरू देहाय बमोजिम बढ्दो क्रममा रहेको देखिएको छ :

जिल्ला प्रशासन कार्यालय	अपराधको घटना			अघिल्लो वर्षको तुलनामा अपराध वृद्धि प्रतिशत	
	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७३/७४	२०७४/७५
मोरङ	९७१	११८८	१६७८	२२.३५	४१.२५
धनुषा	५६८	८३६	९५३	४७.१८	१४.००
काठमाण्डौ	४९०२	४५८२	६८४१	-६.५३	४९.३०

मकवानपुर	६९३	८६५	९६२	२४.८२	११.२१
कास्की	९५९	११५९	१६९५	२०.८६	४६.२५
रुपन्देही	११८०	१४६६	१६५२	२४.२४	१२.६९
सुर्खेत	३१४	३३३	४९६	६.०५	४८.९५
कैलाली	६०१	६४८	९७५	७.८२	५०.४६

प्रहरी प्रधान कार्यालय, अपराध अनुसन्धान विभागबाट प्राप्त तथ्यांक अनुसार अपराध घटनाहरूको अधिल्लो वर्षको तुलनामा मोरङमा ४१, काठमाण्डौमा ४९, कास्कीमा ४६, सुर्खेतमा ४८ र कैलालीमा ५० प्रतिशतले बढेको देखिन्छ ।

१६. **राहत तथा क्षतिपूर्ति वितरण** – नागरिकलाई राहत, क्षतिपूर्ति तथा मुआब्जा वितरण कार्यको समन्वय गरी राहत तथा क्षतिपूर्ति वितरण गर्नु जिल्ला प्रशासन कार्यालयको प्रमुख जिम्मेवारी रहेको छ । नागरिक राहत तथा क्षतिपूर्ति वितरणकालागि जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूलाई प्रधानमन्त्री कार्यालय, गृह मन्त्रालय, परराष्ट्र मन्त्रालयबाट रकम निकासा हुने गर्दछ । यो वर्ष उपरोक्त निकायहरूबाट जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूमा रु.२ अर्ब ३ करोड ३० लाख १ हजार प्राप्त भएको छ । सम्बन्धीत निकायहरूबाट अनुगमनको कमीका कारण जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूबाट समयमै रकम वितरण नगर्दा विविध खातामा देहाय बमोजिम रु.१ अर्ब ४४ करोड ८८ लाख ६२ हजार मौज्जात देखिएको छ :

(रु.हजारमा)

बिबरण	मोरङ	धनुषा	मकवानपुर	काठमाण्डौ	कास्की	रुपन्देही	सुर्खेत	कैलाली
परराष्ट्रबाट श्रमिकहरूको क्षतिपूर्ति वितरणको लागि प्राप्त रकम	१३३	८१८५	०	९७९	६४५	०	११८६	४३
विभिन्न निकायहरूबाट मुआब्जा वितरणको लागि प्राप्त पेशकी रकम	६२६९५	१७९६१७	२३५१०८	५१६३४	२५२७०	२४०३३	०	३६०२
दैवी प्रकोप उद्धारकोषबाट प्राप्त रकम	१९८८५	८७७७	४४९१९	२१२१८	१०२४	११११	१६८९	४९७२
जम्मा :	८२७१३	१९६५७९	२८००२७	५३८५८१	२५४३६९	२५१४४	१८०७५	५३३७४

तोकिएको उद्देश्यको लागि पठाएको रकम सम्बन्धीत कार्यमा प्रयोग नगरी मौज्जात राख्नाले सम्बन्धीत नागरिकहरू सेवा प्राप्त गर्न वञ्चित रहेको पाईयो । साथै रकम निकासा गर्ने निकायहरूले खर्च जनाउने तर ठुलो रकम जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूमा मौज्जात रहने परिपाटीले सम्बन्धीत नागरिकले राहत/क्षतिपूर्ति नपाएको स्थिति छ ।

१७. **पारदर्शिता प्रवर्द्धन** – सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन,२०६४ को दफा ५ ले सार्वजनिक निकायसँग सम्बन्धित आम्दानी, खर्च तथा आर्थिक कारोबार सम्बन्धी अध्यावधिक विवरण ,सार्वजनिक निकायले सञ्चालन गरेको कार्यक्रम र सोको प्रगति प्रतिवेदन लगायतका सूचनाहरू सूचीकृत गरी प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूबाट कामको प्रतिवेदन एवं सूचना प्रवाहवारे जानकारी लिदा प्राप्त विवरणहरूबाट देहाय बमोजिम देखिएको छ :

सूचकहरू	मोरङ	धनुषा	मकवानपुर	काठमाण्डौ	कास्की	रुपन्देही	सुर्खेत	कैलाली
कार्यालयको कामको वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरेको,	छ	छैन	छ	छैन	छ	छैन	छ	छ
सेवाग्राहिले देख्ने गरी नागरिक बडापत्र राखेको,	छ	छ	छ	छ	छ	छ	छ	छ
सेवा प्रदान गर्दा सेवा शुल्क लिने गरेको,	छ	.	छैन	छैन	.	.	छैन	छैन

८ जिल्ला प्रशासन कार्यालयले नागरिक वडापत्र वेभ पेजमा राखेको पाईयो । छनौट गरिएका ८ जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूमध्ये ५ ले कामको वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरेको जानकारी गराएकोमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय कास्की र मकवानपुर बाहेक अन्यले वेभ पेजमा राखेको पाईएन । त्यस्तै ३ जिल्ला प्रशासन कार्यालय धनुषा, काठमाण्डौ र रुपन्देहीले कामको वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरेका छैनन् । त्यसैगरी जिल्ला प्रशासन कार्यालय

मोरङ, मकवानपुर र सुर्खेत बाहेक अन्य ५ जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूले मासिक प्रगति विवरणहरू र कुनैले पनि वित्तीय विवरणहरू वेभ पेजमा प्रकाशित गरेको पाईएन । तालुक निकायबाट अनुगमनको कमी र सम्बन्धित कार्यालयमा दक्ष जनशक्तिको कमीका कारण कानूनबाट तोकेका सूचनाहरू एवं प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक हुन सकेको छैन ।

१८. **सेवाग्राही सन्तुष्टि** – सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ को दफा ३० ले सर्वसाधारणलाई सेवा प्रदान गर्ने क्षेत्रिय, अञ्चल, जिल्ला वा स्थानीय स्तरमा कार्य सम्पादन गर्ने कार्यालय प्रमुखले आफू बहाल रहेको कार्यालयको काम, कारवाहीलाई स्वच्छ, पारदर्शी र वस्तुनिष्ठ बनाउन र सर्वसाधारण तथा सरोकारवालाको कानूनसम्मत सरोकारलाई सम्बोधन गर्न तोकिएबमोजिम सार्वजनिक सुनुवाइ गराउनु पर्ने व्यवस्था छ । सार्वजनिक सुनुवाइ गर्दा विषयसँग सम्बन्धित विशेषज्ञ, सरोकारवाला, नागरिक समाजका प्रतिनिधि तथा स्थानीय निकायका पदाधिकारी समेतलाई आमन्त्रण गर्नुपर्ने कार्यविधि रहेको छ । कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरीएका जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूबाट सेवाग्राहीको गुनासो सुनवाईको व्यवस्था गरेता पनि तालुक निकायबाट अनुगमनको कमी र सम्बन्धित कार्यालयमा दक्ष जनशक्तिको कमीका कारण अधिकांस कार्यालयहरूबाट सेवाग्राहि सन्तुष्टिको सर्वेक्षण गरी प्रतिवेदन तयार गरेको तथा नियमित रूपमा सार्वजनिक सुनवाई गरेको पाईएन ।

सूचकहरू	मोरङ	धनुषा	मकवानपुर	काठमाडौं	कास्की	रूपन्देही	सुर्खेत	कैलाली
सेवाग्राहि सन्तुष्टिको सर्वेक्षण गरी प्रतिवेदन तयार गरेको	छैन	छैन	छ	छैन	छैन	छैन	छैन	छ
सेवाग्राहिको गुनासो सुनवाईको व्यवस्था	छ	छ	छ	छ	छ	छ	छ	छ

परिच्छेद – ४ सुभाब र निष्कर्ष

१९. **सुभाब** – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभाब प्रस्तुत गरिएको छ:
- १९.१. **कार्य प्रणालीमा सुधार** – गृह मन्त्रालयले नियमित अनुगमनको व्यवस्था गरी सुधारको कार्ययोजना कार्यान्वयन गराई जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूको सेवाको प्रभावकारीता बढाउनु पर्दछ ।
- १९.२. **हतियार दर्ता तथा नविकरण** – अनुगमन व्यवस्था प्रभावकारी गरी ईजाजत दिएको हतियारहरूको तोकिएको काममा बाहेक अन्य प्रयोजनमा प्रयोग नहुने अवस्था सुनिश्चित गर्नु पर्दछ ।
- १९.३. **मुद्दा दर्ता तथा फछ्यौट** – गृह मन्त्रालय र जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूले आवश्यक जनशक्ति, श्रोत र कार्यतालिका व्यवस्था गरी समयमै मुद्दाहरू कारवाही गरी किनारा लगाउनुपर्दछ ।
- १९.४. **अपराध स्थिति** – गृह मन्त्रालय र जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूले जिल्लाका सुरक्षा निकायहरूसँग समन्वयगरी जागरुकता तथा चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी अपराध रोकथाम तथा जिल्लामा शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्नुपर्दछ ।
- १९.५. **राहत तथा क्षतिपूर्ति वितरण** – जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूले राहत तथा क्षतिपूर्तिका लागि प्राप्त रकम समयमै वितरण गरी सेवाको प्रभावकारीता बढाउनु पर्दछ ।
- १९.६. **पारदर्शिता प्रवर्द्धन** – गृह मन्त्रालयबाट अनुगमन गरी जिल्ला प्रशासन कार्यालयसँग सम्बन्धित आमदानी, खर्च तथा आर्थिक कारोबार सम्बन्धी अध्यावधिक विवरण,सञ्चालन गरेको कार्यक्रम र सोको प्रगति प्रतिवेदन लगायतका सूचनाहरू कार्यालयको वेभ पेजमा राख्न लगाई सेवाग्राहिहरूलाई सुचित गराउनुका साथै पारदर्शिता प्रवर्द्धन गर्नुपर्दछ ।
- १९.७. **सेवाग्राहि सन्तुष्टि** – जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूले सेवाग्राहि सर्वेक्षण र सार्वजनिक सुनवाहीको व्यवस्था गरी सेवाग्राहीको सन्तुष्टि स्तर मापन गर्नुका साथै प्राप्त सुभाब बमोजिम सेवाको प्रक्रिया र गुणस्तर सुधार गर्दै लैजानु पर्दछ ।

२०. **निष्कर्ष** – जिल्लामा शान्ति सुव्यवस्था र सुरक्षा कायम गरी जनतालाई निर्भय रूपमा जिविकोपार्जनको वातावरण तयार गर्नु जिल्ला प्रशासन कार्यालयको प्रमुख जिम्मेवारी रहेकोछ । यसकालागि कार्यालयले सार्वजनिक प्रशासनलाई जनमुखी, जवाफदेही, पारदर्शी बनाई सर्वसाधारणलाई छिटो छरितो ढंगले सेवा प्रदान गर्ने गराउने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूको लागि चालु खर्च रु.१ करोड ३९ लाख देखि रु. ३ करोड २५ लाख हुने गरेको पाईयो । गृह मन्त्रालयले जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूको सेवा प्रभावकारीता अभिवृद्धि गर्न गृह प्रशासन सुधार कार्ययोजना तयार गरेतापनि कार्यान्वयनमा कमी, जिम्मेवारी अनुरूप श्रोत साधनको व्यवस्था हुन नसक्नु , कार्यबोभको आधारमा दरबन्दी व्यवस्था नहुन, वित्तीय स्रोतको कमी हुन, प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरु सँग कार्यसम्पादन सम्भौता नगर्नु ,बढ्दो सेवाग्राहिको संख्याको अनुपातमा श्रोत व्यवस्थापन गर्न नसकेको आदिकारणले गर्दा समयमै मुद्दा फछ्यौट,अपराध नियन्त्रण ,छिटो तथा सेवाग्राहि मैत्री कार्यप्रक्रिया र वातावरण तयार गर्न कठिनाई परेको छ ।

आवश्यक श्रोत व्यवस्था गरी उपयुक्त प्रविधिको प्रयोगबाट सेवाग्राहीलाई समानता सहित समयमै सेवा प्रदान गर्ने , सेवाग्राही सन्तुष्टि सर्वेक्षण तथा सार्वजनिक सुनवाहीको व्यवस्था गरी सेवाको गुणस्तर बढाउने तथा सेवाग्राहि मैत्री कार्य प्रक्रिया एवं वातावरण तयार गर्ने , कार्य प्रगति, प्रतिवेदनहरु तथा अन्य सुचनाहरु वेभ पेजमा राखी सेवाग्राहिलाई सुसुचित गरी पारदर्शिता प्रवर्द्धन गर्नु पर्दछ । यसबाट सेवा प्रवाहमा कार्य दक्षता अभिवृद्धि भई सर्वसाधारणले पाउनु पर्ने सेवा छिटो, छरितो तथा कम खर्चिलो ढङ्गबाट पाउने अवस्था सृजना हुनुका साथै जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरूलाई सहजकर्ताको रूपमा रुपान्तरण गरेमा सुशासनको प्रत्याभूति हुन सक्ने देखिन्छ ।

प्राविधिक परीक्षणको स्थिति

परिच्छेद - १ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – सार्वजनिक श्रोत साधन र अधिकारको दुरुपयोग हुनसक्ने अवस्थालाई नियन्त्रण गर्न राज्यबाट प्रवाह हुने सेवा सुविधा तथा विकास निर्माणको कार्यमा गुणस्तर अभिवृद्धि गर्दै पारदर्शिता र सुशासन प्रबर्द्धन गर्ने तथा सम्पूर्ण राज्य व्यवस्था प्रति नागरिकको विश्वास कायम राख्ने, स्रोत साधन र अधिकारको दुरुपयोग हुन नदिन सार्वजनिक निकायको निगरानी राख्ने संस्थागत व्यवस्था, राज्यमा हुने विभिन्न प्रकारका सार्वजनिक एवं निजी क्षेत्रमा हुने भ्रष्टाचार तथा अनियमिततालाई न्यूनीकरण गर्दै जनतालाई सुशासनको प्रत्याभूति दिलाउने उद्देश्यका साथ राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रको स्थापना भएको हो । भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३७ अनुसार सरकारी कार्यालय वा सार्वजनिक संस्थाहरूबाट निर्माण एवं सञ्चालन गरिने आयोजनाको आवश्यकता अनुसार प्राविधिक परीक्षण गर्न २०६४।४।२८ मा केन्द्रको स्थापना भएको हो । प्राविधिक परीक्षणको मुल उद्देश्य सार्वजनिक निकाय निर्माणका आयोजनाहरूको उचित गुणस्तर कायम गर्ने, आयोजनाको दिगोपना कायम गर्न आयोजनाको कार्य सम्पादनमा सुधार ल्याउने, निर्दिष्ट लागत तथा समयमा तोकिएको गुणस्तर कायम गर्ने आदि रहेको छ । केन्द्रले मुख्यतः योजना तर्जुमा तथा डिजाइन चरण, खरिद तथा ठेक्कापट्टा चरण, निर्माणचरण, निर्माण पछिको सञ्चालन र सम्भार चरणमा प्राविधिक परीक्षण गर्ने जस्ता कार्य क्षेत्र निर्धारण गरेको छ ।
२. **लेखापरीक्षणको औचित्य** – नेपाल सरकारले सार्वजनिक निर्माण तथा पूर्वाधार विकासमा कुल पूँजिगत बजेटको ६० प्रतिशत लगानी गरेको, सार्वजनिक निर्माण कार्यको डिजाइन तथा लागत अनुगमन तयारी, ठेक्का व्यवस्थापन र कार्यान्वयन चरणमा समस्या रही समयमा आयोजना सम्पन्न नहुने, आयोजनाको लागत बढ्ने, समयमा प्रतिफल प्राप्त नहुने लगायतका समस्या समाधान गरी आयोजनाहरूको दिगोपना, उचित गुणस्तर कायम राख्न, आयोजनाको लागत, समय, गुणस्तरमा सुधार ल्याउन प्राविधिक परीक्षणको भूमिका महत्वपूर्ण हुने भएकोले प्राविधिक परीक्षणको प्रभावकारिता सम्बन्धमा अध्ययन आवश्यक भएकोले कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि विषय छनौट गरिएको हो ।
३. **नीतिगत व्यवस्था** – प्राविधिक परीक्षणको प्रभावकारिता मापन गर्न सम्बन्धमा निम्नबमोजिम नीतिगत व्यवस्थामा रहेका छन्:
 - प्राविधिक परीक्षण प्रयोगशालामा विकास निर्माणका आयोजनाहरूमा प्रयोग हुने सिमेन्ट, गिट्टी, बालुवा, डण्डी, विटुमीन जस्ता निर्माण सामग्रीहरूको गुणस्तर परीक्षण गर्ने ।
 - प्रबलित ढलान (Reinforced Concrete Cement), अस्फाल्ट ढलान (Asphalt Concrete) को गुणस्तर परीक्षण गर्ने ।
 - आयोजनाबाट अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुनसक्ने वा नसक्ने ।
 - आयोजनाको प्रभाव एवं असर मूल्याङ्कन गर्ने ।
४. **कानूनी व्यवस्था** – कानूनी व्यवस्था निम्नानुसार रहेको छ :
 - नेपालको संविधान, २०७२
 - लेखापरीक्षण ऐन, २०४८
 - भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९
 - राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र (कार्य सञ्चालन) नियमावली, २०६५
 - राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र (कार्य व्यवस्थापन) निर्देशिका, २०६८
 - सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४
 - आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ र नियमावली, २०६४
 - आयकर ऐन, २०५८ तथा नियमावली, २०५९
 - मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा नियमावली, २०५३
 - कार्यमूलक लेखापरीक्षण निर्देशिका, २०५३

परिच्छेद-२

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति:

५. **उद्देश्य** – राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रले गरेको प्राविधिक परीक्षण प्रतिवेदनको अध्ययन गरी प्रतिवेदनमा उल्लेखित सुभावहरूको कार्यान्वयन स्थिति सम्बन्धमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन दिने कार्यमूलक लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य हो । यसका सहायक उद्देश्यहरू देहायबमोजिम रहेका छन्:
- प्राविधिक परीक्षण व्यवस्थापनको मूल्याङ्कन गर्ने,
 - जनशक्ति व्यवस्थापन र कार्य प्रक्रियाको विश्लेषण गर्ने,
 - प्राविधिक परीक्षणको उपलब्धि मूल्याङ्कन गर्ने,
६. **क्षेत्र** – सरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट सडक, विद्युत, खानेपानी, सिंचाइ जस्ता पूँजी निर्माण हुने क्षेत्रहरूमा गरिएको लगानी, सोको व्यवस्थापन र उपयोग स्थितिसम्बन्धी विषयहरूमा प्राविधिक परीक्षणबाट देखिएका कमी कमजोरीहरूलाई समयमै सम्बोधन भए नभएको, परीक्षणबाट देखिएका कैफियतहरू सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाएकोमा सोको कार्यान्वयन भए नभएको, निर्माण भैसकेका र निर्माणाधीन संरचनाहरूको कुनै हानी नोक्सानी नहुने गरी गरिने परीक्षण कार्यलाई क्षेत्रगत रूपमा विकास गर्ने जस्ता विषयहरू समेटिने गरी लेखापरीक्षणको क्षेत्र निर्धारण गरिएको छ । त्यसैगरी २०७४।७५ राष्ट्रिय गौरवका १८ आयोजनाको मात्र प्राविधिक परीक्षण भएकामध्ये प्रभावकारिता मापन गर्ने गरी मेलम्ची खानेपानी आयोजना र पशुपतिक्षेत्र विकास कोषको अध्ययनको लागि छनौट गरिएको छ ।
७. **पद्धति** – प्राविधिक परीक्षणको मूल्याङ्कनका लागि सम्बन्धित क्षेत्रको स्थलगत निरीक्षण, विभिन्न उपभोक्ता समितिसँग छलफल, सम्बन्धित पदाधिकारीसँगको छलफल, लगायत प्रश्नावली भराई निर्दिष्ट फारामको माध्यमबाट सूचना सङ्कलन गरी नतिजामूलक विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन पद्धति अवलम्बन गरिएको छ ।
८. **सीमितता** – प्राप्त सूचना, अभिलेख, विवरण अन्तरवार्ता तथा द्वितीयक श्रोतबाट सङ्कलित तथ्याङ्क आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । प्राप्त सूचनाको विश्वसनीयता, विवरणको विश्लेषण, क्षमता, समयसीमा, संलग्न जनशक्तिको संख्या तथा विषयगत ज्ञान, कार्यालयबाट लेखापरीक्षणमा प्रयोग गरिने श्रोत साधन आदि सीमितता रहेका छन् ।

परिच्छेद - ३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रबाट भ्रष्टाचार नियन्त्रण, भ्रष्टाचार विरुद्धमा जनचेतनामा अभिवृद्धि, परियोजनाहरूको प्राविधिक परीक्षण, सार्वजनिक लाभको पदधारण गरेका पदाधिकारीहरूले सम्पत्ति विवरण अनुगमन गरिन्छ । संस्थागत क्षमता विकास अन्तर्गत प्राविधिक परीक्षण प्रयोगशाला स्थापना गरेको, प्राविधिक परीक्षणसम्बन्धी निर्देशिका तयार गरेको, स्वदेशी तथा विदेशी गरेर ३४० इन्जिनियरलाई तालिम गरि प्राविधिक परीक्षण तयार गरेको, २०७४।७५ सम्ममा ७९८ आयोजनाको प्राविधिक परीक्षण सम्पन्न भएको छ । यस केन्द्रले मूलतः भौतिक संरचनाहरूको प्राविधिक परीक्षण गर्दै आएको छ ।
- **समस्या तथा चुनौती** – प्राविधिक परीक्षणबाट योजनाहरूको प्राविधिक परीक्षण भैसकेपछि औँल्याइएका व्यहोरा परिपालनहरूलाई नसच्याउनु, मन्त्रालय विभाग तथा आयोजनाहरू जिम्मेवार नबनाउनु निर्माण कार्यको गुणस्तर कायम नगर्नु, तोकिएको समयमा निर्माण कार्य सम्पन्न नहुनु, भ्रष्टाचार जन्य क्रियाकलापहरूलाई नियन्त्रण गर्न नसक्नु, ठेक्काको मर्मत सम्भार अवधि बढाउन दिएको सुभाव कार्यान्वयन नहुनु, सार्वजनिक निकायबाट ठेक्का लगाउँदा ठूला आयोजनाहरूमा तर्जुमा गरिने प्राविधिक मापदण्डमा आयोजना पिच्छे फरक फरक मापदण्ड बनाई केन्द्रीय स्तरबाटै ठूला आयोजनाहरूमा खरिद गर्दा सोको अवधि वस्तुगत विश्लेषण गरी ठेक्का सम्झौताको म्याद तोक्ने र म्याद थप निर्णय समयमै र स्पष्ट औचित्यका आधारमा गर्न नसक्नु, विकास आयोजनाहरूको तालुक निकायको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्बन्धी संयन्त्र एवं जिम्मेवारीलाई सक्रिय बनाउन नसक्नु तथा प्राविधिक

परीक्षणलाई निरन्तर र प्रभावकारी बनाउन केन्द्रको चुनौती रहेको छ । आयोजनाको प्रगतिसँग तादम्यता मिलाउन नसक्नु जस्ता समस्या रहेका छन् ।

९. **प्राविधिक परीक्षण** – नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र बजेट वक्तव्यका आधारमा केन्द्रले आयोजनाहरूको प्राविधिक परीक्षण, योजना तर्जुमा तथा डिजाइन चरण, खरिद तथा ठेक्का पट्टा चरण, निर्माण चरण तथा निर्माण पछिको सञ्चालन र सम्भार चरणको परीक्षण गरिने भए तापनि योजना तर्जुमा तथा डिजाइन चरणमा प्राविधिक परीक्षण गर्ने गरेको पाइएन । आयोजनाको शुरुवाती र महत्वपूर्ण चरणमा नै प्राविधिक परीक्षण हुनसकेको छैन ।
१०. **अनुगमन** – राष्ट्रिय सर्तकता केन्द्र (कार्य सञ्चालन) नियमावली, २०६५ अनुसार केन्द्रले आयोजनाहरूको प्राविधिक परीक्षण गर्दा सोको लागत, समय,गुणस्तर, प्रभावकारिता र प्राप्त उपलब्धि समेतलाई विचार गरी आयोजनाको प्रारूप तयारी तथा सम्भाव्यता अध्ययन, वस्तु तथा सेवा, निर्माण सामग्रीको खरिद तथा प्रयोग र आयोजनाको कार्यान्वयन गर्दा सार्वजनिक निर्माण निर्देशिकाको साथै अन्य प्रचलित कानूनले तोकेको तरिका र गुणस्तर बमोजिम नभएमा, त्यस्ता विषयमा तत्काल सुधार गर्न तालुक निकायमा लेखी पठाउन सक्ने व्यवस्था भए तापनि तालुक निकायले सो सुझावहरू तत्काल लागु गर्न बाध्यकारी नहुँदा प्राविधिक परीक्षण प्रभावकारी भएको पाइएन । नभएकोले सुझाव कार्यान्वयन गर्न प्रभावकारी अनुगमन हुन आवश्यक देखिन्छ ।
११. **बाह्य प्राविधिक परीक्षण** – केन्द्रले आयोजनाहरूको प्राविधिक परीक्षण गराउन इन्जिनियरिङ्ग विषयमा स्नातक तह उत्तीर्ण भई इन्जिनियरिङ्ग क्षेत्रमा कम्तीमा १० वर्ष सेवा वा व्यवसाय गरेको, नेपाल इन्जिनियरिङ्ग परिषद्मा दर्ता भएको बाह्य प्राविधिकबाट प्राविधिक परीक्षण गराउँदै आएको छ । प्राविधिक परीक्षण गर्दा विशेष गरी कार्यक्षमता र प्रभावकारितालाई ध्यान दिइने हुनाले ती बाह्य परीक्षकहरूमा प्राविधिक परीक्षण गर्न मनासिव देखिएन । त्यस्ता आयोजनाहरूको निरन्तर अनुगमन तथा मूल्याङ्कन हुनुपर्दछ ।
१२. **परीक्षणको अवधि** – राष्ट्रिय सर्तकता केन्द्र (कार्य सञ्चालन) नियमावली, २०६५ को परिच्छेद ६ मा केन्द्रले प्राविधिक परीक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । सो व्यवस्था अनुसार केन्द्रले निम्नानुसारको चरणमा परीक्षण गर्ने गरेको पाइयो ।

सि.न.	परीक्षण चरण	हाल सम्म परीक्षण भएको अवस्था
१	योजना तथा डिजाइनिङ्ग	हाल सम्म कुनैपनि परीक्षण नभएको
२	खरिद	२ प्रतिशत
३	कार्यान्वयनपूर्व	८ प्रतिशत
४	कार्यान्वयन	९० प्रतिशत

- १२.१. कार्य सञ्चालन नियमावली, २०६५ को नियम २१ मा प्राविधिक परीक्षण प्रतिवेदनमा औँल्याईएका त्रुटिहरू सच्याउन केन्द्रले लेखी पठाउने र सम्बन्धित निकायले त्यस्तो त्रुटि सच्याउन र भविष्यमा त्यस्ता त्रुटि दोहोरिन नदिन अवलम्बन गरिने उपायको कार्ययोजना सहित सम्बन्धित केन्द्रीय निकायले यस केन्द्रलाई जानकारी गराउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । २०६१/६२ देखि केन्द्रले प्राविधिक परीक्षण गर्न सुरु गरी हालसम्म ७१८ आयोजना तथा निकायहरूको प्राविधिक परीक्षण सम्पन्न गरेको छ । केन्द्रले प्रत्येक वर्ष प्राविधिक परीक्षण प्रतिवेदनहरूबाट औँल्याईएका व्यहोरा कार्यशाला गोष्ठीमार्फत प्रस्तुत गर्ने र सोबाट औँल्याईएका व्यहोरा सम्बन्धित केन्द्रीय निकायलाई जानकारी गराउने गरेको पाइयो । तर सम्बन्धित निकायहरूमा त्रुटि सच्याउन गरेको पहल तथा कार्यहरूको अनुगमन गर्ने नगरेको र सम्बन्धित निकायले त्रुटि सच्याउन गरेको प्रयास र कार्ययोजनाको सम्बन्धमा केन्द्रलाई जानकारी गराउने गरेको देखिएन ।
- १२.२. केन्द्रले आयोजनाहरूको प्राविधिक परीक्षण गर्दा डिजाइन चरण, खरिद प्रक्रिया चरण, कार्यान्वयन चरण र सञ्चालन तथा मर्मत सम्भार चरणमा आवश्यकता र माग अनुसार छनौट गरी परीक्षण गर्ने गरेको व्यहोरा जनाएको छ । यो वर्ष प्राविधिक परीक्षण सम्पन्न गरेको ९९ आयोजनाको प्राप्त Non-compliance Report को केन्द्रमा सरोकारवाला निकायहरू समेतको सहभागितामा छलफल भएको व्यहोरा केन्द्रले जनाएको छ । उक्त प्रतिवेदनमा पहिचान गरिएका कमी कमजोरीहरूको सुधार भए नभएको स्पष्ट उल्लेख गरेको पाइएन ।

१२.३. केन्द्रबाट विभिन्न निकायहरूलाई निर्माणाधीन आयोजनाहरूको प्राविधिक परीक्षण गर्ने क्रममा देखिएका कमी कमजोरीहरू हटाउन र गुणस्तर नियन्त्रण कायम गर्नका लागि विभिन्न मन्त्रालय हरूलाई दिइएका व्यहोराहरू जस्ता आयोजनाहरूको तयार गरी स्वीकृत गर्नुपर्ने, प्रयोगशाला परीक्षणको प्रावधान बिल अफ क्वान्टिटीमा समावेश गर्नुपर्ने, आयोजना शुरु हुनुभन्दा अगाडि नियमानुसार वातावरणीय अध्ययनहरू सम्पन्न गरी स्वीकृत गराउनुपर्ने, निर्माण कार्यमा आवश्यकता अनुसार बायो इन्जिनियरिङ तथा वातावरणमैत्री जलवायु अनुकूलन तथा दिगो प्रविधिमा आधारित प्रविधिलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने, हरेक आयोजनाहरूले S-curve बनाई Earn Value Analysis गराउनुपर्ने, मुआब्जा निर्धारण एवं वितरण लगायत आयोजना पूर्व गरिने कार्यहरूमा स्पष्ट तयारी भैसकेपछि मात्र आयोजनाहरूको कार्यान्वयन हुनुपर्ने, भवन संहितालाई कडाइका साथ पालना गराउनुपर्ने जस्ता सुझावहरू दिएकोमा त्यस्ता सुझावहरू कार्यान्वयनमा आएको पाइएन ।

परिच्छेद-४

सुझाव तथा निष्कर्ष

१३. **सुझाव** – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ:
 - १३.१. राष्ट्रिय सर्तकता केन्द्रले आयोजनाहरूको प्राविधिक परीक्षण गर्न सरकारी, निजी गैरसरकारी क्षेत्रबाट पनि संलग्न जनशक्तिलाई पर्याप्त तालिमको व्यवस्था गरिनुपर्ने देखिन्छ ।
 - १३.२. प्राविधिक परीक्षण कार्यलाई व्यापक रूपमा सञ्चालन गर्न कार्यक्रममा आयोजनाको योजना तथा डिजाइन चरण, खरिद प्रक्रिया चरण, कार्यान्वयन चरण र सञ्चालन मर्मत तथ सम्भार चरणहरूमा आवश्यकता र माग अनुसार प्राविधिक परीक्षण गर्नुपर्दछ ।
 - १३.३. निर्माण भैसकेका वा निर्माणाधीन संरचनाहरूको कुनै हानी नोक्सानी नगरी गरिने परीक्षण (Non Destruction Test) सम्बन्धी उपकरणहरू खरिद गर्न आवश्यक देखिन्छ ।
 - १३.४. प्राविधिक परीक्षणबाट देखिएका कमी कमजोरीहरूलाई सम्बन्धित मन्त्रालयहरूमा लेखी पठाएको सो कमी कमजोरीहरूलाई सुधार गर्न सम्बन्धित मन्त्रालयले ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।
 - १३.५. प्राविधिक परीक्षकहरूको उत्पादन तथा व्यवस्थामा जोड दिनुपर्दछ ।
 - १३.६. प्राविधिक परीक्षण प्रयोगशाला कार्यविधि निर्माण गरी प्रयोगशाला सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।
 - १३.७. सीमाभन्दा बढी प्रशासनिक खर्च गर्दा प्राविधिक परीक्षण खर्चमा कमी आउने, उद्देश्य अनुरूपको कार्य गर्न श्रोतको अभाव हुने हुनाले प्रशासनिक खर्चमा नियन्त्रण हुने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
 - १३.८. आयोजनाहरूले गुणस्तर आस्वस्तता योजना (Quality Assurance Plan –QAP) तयार गरी स्वीकृत गराई लागु गर्नुपर्दछ ।
१४. **निष्कर्ष** – प्राविधिक परीक्षण आफैमा एउटा जटिल विषय हो जसमा ज्ञान, सीप, अनुभव दक्षता तथा योग्यताको आवश्यकता पर्दछ । केन्द्रले प्राविधिक परीक्षणको विश्वसनियता बढाउनका लागि संलग्न जनशक्तिलाई तालिम उपलब्ध गराई परीक्षण कार्यलाई अझ बढी प्रभावकारी बनाउन आवश्यक देखिन्छ । साथै प्राविधिक परीक्षण कार्यलाई क्षेत्रगत रूपमा विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

प्राविधिक शिक्षामा भएको लगानी र प्रतिफल

परिच्छेद -१ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** - प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालीममा पहुँच पुऱ्याई रोजगार प्रबर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याउन सीपयुक्त जनशक्ति तयार पार्ने उद्देश्यले २०४५ मा यो परिषद्को स्थापना भएको हो । उक्त परिषद्को कार्यक्षेत्र अन्तर्गत प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा प्रदान गर्ने व्यावसायिक तालिम परीक्षा सञ्चालन गर्ने र सीप परीक्षण गर्ने रहेको छ । परिषद्ले विशेष गरी आधारभूत तथा मध्यमस्तरको प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम प्रदानगरी दक्ष प्राविधिक जनशक्ति तयार गर्नु परिषद्को जिम्मेवारी रहेको छ । परिषदमा २३ सदस्यीय प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालीम सभा र ९ सदस्यीय प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद् सहित कार्यकारी बोर्डको व्यवस्था रहेको छ । परिषदमा पूर्णकालिन एक जना उपाध्यक्ष र एक जना सदस्य सचिव रहने व्यवस्था रहेको छ । परिषद्को मध्यम स्तरको प्राविधिक जनशक्ति उत्पादन गर्न बजार अनुसन्धान गर्ने, योजना तर्जुमा गर्ने, पाठ्यक्रम तयार गर्ने, शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, परीक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, पूर्वाधार निर्माण गर्ने र सीप परीक्षण गर्ने सम्बन्धन दिने जस्ता कार्यसम्पादन सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ ।

मुख्य कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- नीति तथा कार्यक्रम,
- बजेट व्यवस्थापन,
- जनशक्ति व्यवस्थापन,
- भौतिक पूर्वाधार निर्माणको स्थिति
- कार्यक्रम कार्यान्वयन
- उपलब्धि मूल्याङ्कन

२. **लेखापरीक्षणको औचित्य** - राज्यले प्रत्येक वर्ष प्राविधिक शिक्षाका लागि शिक्षालयको भौतिक पूर्वाधार तथा संरचना निर्माण गर्न र शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न श्रोत र साधन उपलब्ध गराउदै आएको छ । यसरी उपलब्ध सिमित श्रोत र साधनको प्राप्ति तथा उपयोगमा मितव्ययिता, शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालनमा कार्यदक्षता हासिल गरी लक्षित प्राविधिक जनशक्ति उत्पादनमा प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुन सके नसकेको सम्बन्धमा स्वतन्त्र एवं वस्तुगत मूल्यांकन गर्ने अभिप्रायले कार्यमूलक लेखापरीक्षणका लागि यो विषयको छनौट भएको हो ।

३. **परिषद्को नीतिगत उद्देश्य** - राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय श्रम बजारको आवश्यकतानुसार दक्ष प्राविधिक जनशक्ति उत्पादनकालागि प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा एवं तालिम पध्दति विकास गर्ने मुख्य उद्देश्य प्राप्तीका लागि परिषद्को तोकिएका अन्य उद्देश्य र लक्ष्य देहाय अनुसार रहेका छन् :

- देशको आर्थिक उन्नतिका लागि योग्य, सक्षम, प्रतिस्पर्धी र उत्पादनशील जनशक्ति तयार गर्न र सबैका निम्ति रोजगारका अवसरहरु सिर्जना गर्न प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमका अवसरहरुको व्यापक विस्तार गरी सबै इच्छुक नागरिकहरुको लागि समावेशी र समतामूलक पहुँच स्थापना गर्ने ।
- परम्परागत सीप, क्षमता र योग्यताको पहिचान, संरक्षण र विकास गर्नुका साथै औपचारिक तथा अनौपचारिक रुपमा सिकेका सीपलाई समेट समेटी राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय श्रम बजारको माग अनुरूप उपयुक्त, सान्दर्भिक एवं गुणस्तरीय प्राविधिक शिक्षा तथा तालिम प्रदान गर्ने ।
- प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा एवं तालिम प्रदायक निकायहरुलाई समन्वयात्मक रुपमा अघि बढाई उपलब्ध स्रोत साधनको अधिकतम उपयोग गर्नु ।

३.१ रणनीति

- मुलुकको आवश्यकता अनुरूप गुणस्तरीय, व्यावसायिक र सीपयुक्त शिक्षा प्रदान गर्ने ।
- रोजगारी एवम् स्वरोजगारीका लागि सीपमूलक शिक्षाको विस्तार गर्ने ।

३.२ कार्यनीति

- प्राविधिक र व्यावसायिक विद्यालयहरु सञ्चालनका लागि आवश्यक संस्थागत संरचना तथा नियमनकारी व्यवस्थालाई थप प्रभावकारी बनाउनु र साधारण तथा व्यावसायिक दुवै धारका कक्षा सञ्चालन गर्ने

माध्यमिक विद्यालयहरूलाई आवश्यक स्रोत व्यवस्था गरी थप सुदृढीकरणका लागि कार्यविधि, प्रक्रिया र संयन्त्रहरूलाई सुदृढ गरिने ।

- प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमको क्षेत्रमा लगानीको सुनिश्चिताका लागि प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र तालिमसम्बन्धी एकीकृत कोषको स्थापना गरिने ।
- व्यावसायिक विद्यालय र पोलिटेक्निक संस्थाहरू थप विस्तार गरी शिक्षालाई रोजगारीमूलक बनाउने कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा ल्याइने ।
- प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षामा सहज र सरल पहुँचका लागि सामाजिक न्यायका आधारमा लागत अनुदान, लागत साभेदारी र लागत उठ्तीको आधारमा शुल्क निर्धारण गर्ने नीति अवलम्बन गरिनेछ

४. **कानूनी व्यवस्था** - परिषद्को कार्यसञ्चालनका लागि प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम ऐन तथा नियमावली २०५५, आयकर ऐन, २०५८ तथा नियमावली २०५९, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा नियमावली २०५३, परिषद्को कर्मचारी सेवा शर्त तथा सुविधा सम्बन्धी विनियमावली २०६९ एवं कार्यक्रम निर्देशिका, परिपत्र आदी कानूनी व्यवस्था रहेको छन् :

५. **आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी ऐन कानून** - परिषद्को आर्थिक कार्य नियमित गर्न आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५, नियमावली, २०६४, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली २०६४, र परिषद्को आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी विनियमावली २०६२ आदि ऐन कानूनहरू रहेका छन् ।

६. **आवधिक योजना** - चौधौँ आवधिक योजनाको प्रमुख रणनीति तथा कार्यनीति एवं शिक्षा ऐन तथा नियमावली, स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन र नियमावलीमा रहेका शिक्षा क्षेत्रसँग सम्बन्धित नीतिगत व्यवस्थाहरू सान्दर्भिक रहेका छन् ।

६.१ नीतिगत व्यवस्था

- मध्यमस्तरीय प्राविधिक सीपयुक्त जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्ने र रोजगारीकोलागि नागरिकमा दक्षता र सीप विकास गर्ने, रोजगार मूलक सीप विकास गर्ने र प्राविधिक शिक्षाको विस्तार गर्ने, मधेसी आदिवासी, मुस्लिम समुदायमा प्राविधिक शिक्षा विस्तार गर्ने ।

- मध्यमस्तरीय प्राविधिक सीपयुक्त जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्ने र रोजगारीको लागि नागरिकमा दक्षता र सीप विकास गर्ने, रोजगार मूलक सीप विकास गर्ने ।

६.२ **बजेट वक्तव्यको व्यवस्था** - बजेट वक्तव्य २०७४।७५ मा प्राविधिक जनशक्ति उत्पादन गर्न शिक्षालयहरू विस्तार गरिने र आगामी आर्थिक वर्षहरूमा शिक्षा श्रम र उद्योग क्षेत्रमा आवश्यक पर्ने ७५ हजार जनशक्तिलाई सीप विकास गर्न छोटो अवधिको व्यावसायिक तालिम प्रदान गर्ने कार्यक्रम रहेको छ ।

७. **परिषद्को कार्य विभाजन** - परिषद अन्तर्गत सुचना तथा अनुसन्धान महाशाखा, प्राविधिक महाशाखा, पाठ्यक्रम विकास महाशाखा, प्रशासन महाशाखा, बहुप्राविधिक महाशाखा, नीतिनिर्माण तथा योजना महाशाखा, स्तर निर्धारण महाशाखा सामुदायिक विद्यालयमा प्राविधिक शिक्षा महाशाखा, र तालिम महाशाखा समेत ११ वटा महाशाखा, एवं ४५ आंगिक शिक्षालय र ५ वटा साभेदारी संस्था रहेका छन् ।

८. **वार्षिक कार्यक्रम र प्रगती** - परिषद्बाट संचालित विद्यालय तथा कार्यक्रम र स्थानीयतहको कार्यक्रम र प्रगती स्थिति निम्नानुसार रहेको छ :

क्र.सं.	कार्यक्रम	२०७२।७३ को संख्या	२०७३।७४ को संख्या	२०७४।७५ को संख्या	जम्मा संख्या
	प्रमाण पत्र तह	०	०	०	०
१	नर्सिङ	३००	७५	४०	४१५
२	सामान्य चिकित्सा	१६०	८०	३६	२७६
३	फिजियोथेरापी	०	०	३२	३२
	डिप्लोमा तह	०	०	०	०

१	फार्मोसी	१२०	८०	३७	२३७
२	इन्टरप्रिनरसीप डेभलपमेण्ट	०	४०	२३	६३
३	अटोमोवाइल्स	०	३७	०	३७
४	सिभिल	३२०	४०	४०	४००
५	जियोमेट्रिक्स	०	०	३६	३६
६	इलेक्ट्रीकल्स	८०	०	२०	१००
७	कृषि वाली	१६०	३८	४०	२३८
८	कृषि पशु	१६०	०	३२	१९२
		१३००	३९०	३३६	२०२६

९. **आर्थिक कारोवार** – प्राविधिक जनशक्ति विकासको लागि नेपाल सरकारबाट स्वीकृत बजेट अन्तर्गत प्राप्त श्रोत र सोको उपयोग सम्बन्धी वित्तीय स्थिति निम्नानुसार रहेको छ । (रु हजारमा)

आर्थिक वर्ष	कोष खाता	गतवर्षको जिम्मेवारी	यो वर्षको प्राप्त	जम्मा	खर्च	बाँकी
२०७२/७३	विनियोजन चालु खाता	०	२८१८०९	२८१८०९	२२२७०४	५९९०४
	विनियोजन पुँजीगतखाता	१३७५१७	४२७५७३	५६५०९०	३९८०८७	१६७००३
२०७३/७४	विनियोजन चालु खाता	०.००	१९३३८९	१९३३८९	१८६५६८	६८२१
	विनियोजन पुँजीगतखाता	१६७००३	५५२८१३	७१९८१६	४२९९१८	२९८६९८
२०७४/७५	विनियोजन चालु खाता	०	३२४५२७	३२४५२७	२४८६६९	७५८५८
	विनियोजन पुँजीगतखाता	२९८६९८	५५३२५२	८५१९५०	३७३९७२	४७७९७८
	जम्मा	६०३२९८	२३३३३६३	२९३६५८१	१८५१९९९	१०८५४६२

परिच्छेद – २

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति

१०. **उद्देश्य** – परिषद्बाट सञ्चालित प्राविधिक जनशक्ति उत्पादन गर्ने कार्य स्रोत साधन परिचालन, निर्माणाधीन तथा निर्मित संरचनाहरूको उपयोग दक्षतापूर्वक भए नभएको र उत्पादित जनशक्तिको स्थितिको सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गर्नु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।
११. **क्षेत्र** – परिषदद्वारा सञ्चालित कार्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धमा विगत ३ वर्षको अवधिमा सञ्चालित क्रियाकलापलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ । विशेष गरी परिषद् अन्तर्गतका शिक्षालयहरूमा भएको लगानी, भौतिक संरचना निर्माण तथा उपयोगको स्थिति र उत्पादित जनशक्तिको रोजगारी स्थितिमा केन्द्रीत रही मूल्याङ्कन गरिएको छ । मूल्याङ्कनको क्रममा योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, जनशक्ति उत्पादन एवं रोजगारपक्षलाई समेटिएको छ ।
१२. **पद्धति** – लेखापरीक्षणको क्रममा परिषदबाट सम्पादित कार्यहरूको प्रगति प्रतिवेदन, वार्षिक प्रतिवेदन तथा प्रकाशनहरूको अध्ययन गरी जोखिम क्षेत्रको आधारमा तात्त्विक महत्वको विषयहरू पहिचान गरी लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश तात्त्विक महत्वको विषयको मूल्यांकन गर्न छलफल र प्रश्नावली, लगायतका विधीबाट तथ्याङ्क एवं सूचना सकलन गरी त्यस्ता सूचना तथा जानकारीको प्रशोधन तथा विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ । कार्यक्रम सञ्चालनसँग सम्बन्धित विषयहरूलाई मूल्यांकन गर्न प्रक्रियामूखी र उपलब्धी मूल्याङ्कन गर्न नतिजामूलक मूल्यांकन पद्धती अवलम्बन गरिएको छ ।
१३. **सीमा** – समष्टीगत लेखापरीक्षण योजना, २०७५ र यस योजना अन्तर्गत लेखापरीक्षणका लागि समयको उपलब्धता, सीमित श्रोत साधन तथा सूचना, विवरण र स्रोतका कागजातको उपलब्धता आदि यसका सीमा रहने छन् । परिषदको अभिलेख व्यवस्थापन, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीमा रहेको कमजोरी, कार्यक्रम सञ्चालनका लागि भौतिक सुविधाको अभाव र लेखापरीक्षणको सिद्धान्त अनुसार लेखापरीक्षणमा रहने अन्तरनिहित जोखिम (Inherent risk) आदिका कारणले गर्दा लेखापरीक्षणले निकायको तोकिएको विषयको सम्पूर्ण क्रियाकलाप तथा जोखिम नसमेटीने अवस्था रहेको हुन्छ ।

परिच्छेद - ३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** - यस परिषदबाट २०७३/७४ सम्ममा राष्ट्रका लागि आवश्यक निम्नानुसारको ५५३३५ जना मध्यमस्तरीय प्राविधिक जनशक्ति(डिप्लोमा तह) तयार गरीसकेको छ । त्यसमा पनि कुल उत्पादित प्राविधिक जनशक्तिको ७२.०६ प्रतिशतले ३९८७९ जना स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धित रहेको छ ।

क्र.सं.	विषय	२०७१/७२ अघि	२०७२/७३	२०७३/७४	जम्मा संख्या
१	स्वास्थ्य समूह	२४०२४	७६२५	८२३०	३९८७९
२	इन्जिनियरिङ्ग समूह	६९६३	१८५२	१९४१	१०७५६
३	होटल व्यवस्थापन समूह	०	०	८४	८४
४	कृषि समूह	३८३०	१७७	५३१	४५३८
५	अन्य समूह	०	४२	३६	७८
	जम्मा	३४८१७	९६९६	१०८२२	५५३३५

त्यसैगरी विशेष छात्रवृत्ती कार्यक्रमबाट विगत २०६६/६७ देखि २०७१/७२ सम्म दलित १८३९, मुस्लिम ५३० र लोपोन्मुख ४६५ जनालाई इन्जिनियरिङ्ग, होटल व्यवस्थापन र कृषि विषयको प्रमाणपत्र र डिप्लोमा तालिम प्रदान गरी अति विपन्न वर्गलाई समेत प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा प्रदान गरी मध्यम स्तरीय जनशक्ति तयार गरेको छ ।

- **समस्या र चुनौति** - परिषदबाट प्राविधिक शिक्षामा हुने लगानी र प्रतिफलको प्राप्त सुचनाको आधारमा विश्लेषण गर्दा देखिएका प्रमुख समस्या र चुनौति देहाय बमोजिम छन्:
 - ✓ चौधौ योजनामा उल्लेखित परिषदसँग सम्बन्धित नीतिगत विषय परिषदको रणनीतिक योजना (२०१४-२०१८) मा समेटिए पनि सोको कार्यान्वयन स्थिति चुनौतिपूर्ण रहेको छ ।
 - ✓ बजेटको सन्तुलित व्यवस्थापन गर्न नसकेको कारणले बजेटको अभावमा समयमा पूर्वाधार निर्माण सम्पन्न गर्न कठिन भएको अवस्था रहेको छ भने वित्तीय विवरणमा उपलब्ध श्रोत र साधनको पुर्ण उपयोग नभई बजेट बाँकी फिज भएको अवस्था छ ।
 - ✓ परिषदको २०५२ को दरवन्दी अनुसार हालसम्म कार्यसम्पादन भैरहेको, विद्यमान शिक्षालय संख्या, विषय तथा कार्यक्रम अनुसार दरवन्दीमा संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण गरी वास्तविक दरवन्दी स्वीकृत नगरिनु, र सेवा करारबाट प्रशिक्षकबाट सेवा लिनु मानव संसाधन व्यवस्थापनमा चुनौती रहेको छ ।
 - ✓ आवश्यक भौतिक पूर्वाधारको पहिचान गरी गुरुयोजनाका आधारमा निर्माण कार्य सम्पन्न गर्नुपर्नेमा गुरुयोजना तयार नगरेको ।
 - ✓ तालिम क्षेत्रमा पूर्णरूपमा सामोदारी गराउन समस्या रहेको छ ।
 - ✓ मूल्याङ्कन तथा मागका आधारमा मात्र भौतिक पूर्वाधार निर्माण गर्ने गर्दा निर्माण कार्य समयमा सम्पन्न नहुने, गुणस्तरीय निर्माण नहुने, निर्मित पूर्वाधारको संरक्षण नहुने जस्ता समस्या रहेको छ ।
 - ✓ विद्यार्थी भर्ना क्षमताको पूर्णउपयोग नहुने, अध्ययनरत प्रशिक्षार्थीलेबीचमा छाडिदिने गर्नाले लगानीको पूर्ण उपयोग नभएको अवस्था छ ।
 - ✓ सम्बन्धन सम्बन्धमा समयमा निर्णय हुन नसकेको, अवस्थाले गर्दा निजी क्षेत्रलाई समेत प्राविधिक शिक्षा व्यावसायिक अनुगमन संयन्त्रको व्यवस्था भए तापनि ती संयन्त्र प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।

१४. **नीति तथा कार्यक्रम** - परिषदको लक्ष्य प्राप्तीका लागि स्वीकृत नीति तथा कार्यक्रम अनुसार तोकिएको अवधिभित्र कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा देहाय अनुसार छ:

१४.१ चौधौ योजनाको तोकिएको कार्यक्रम मध्ये प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमको क्षेत्रमा लगानीको सुनिश्चिताका लागि प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र तालिमसम्बन्धी एकीकृत कोषको स्थापना गर्नुपर्ने व्यवस्था

अनुरूप शिक्षा विज्ञान तथा प्रविधी मन्त्रालयमा रु १० करोड जम्मा गरी यस कोषको स्थापना भएको छ । तर उक्त कोषको सञ्चालन सम्बन्धमा कार्यविधी तयार भै नसकेको कारणले कोष सञ्चालनमा आएको छैन ।

चौधौ योजनामा सबै प्रदेश समेटिने गरी पोलिटेक्निक इन्स्टिच्यूट सञ्चालन गर्ने नीति तथा कार्यक्रम रहेकोमा प्रदेशका सबै स्थानीय तह समेटिने गरी पोलिटेक्निक इन्स्टिच्यूट स्थापना भएको छैन । प्राविधिक शिक्षाको स्थानीय निकाय तर्फको पहुँचको स्थिति निम्नानुसार छ ।

क्र.सं.	प्रदेश	डिप्लोमा सञ्चालन गर्ने	प्रा.एस.एल.सी. सञ्चालन गर्ने	जम्मा निकाय संख्या	स्थानीय तह संख्या	पहुँच पुगेको स्थानीय तह संख्या	पहुँच प्रतिशत
१	प्रदेश नं.१	६६	३६	१०२	१३७	३५	२५.५५
२	प्रदेश नं.२	५२	५२	१०४	१३६	३२	२३.५३
३	प्रदेश नं.३	१२५	१४९	२७४	११९	५०	४२.०३
४	गण्डकी प्रदेश	५६	४२	९८	८५	३८	४४.७१
५	प्रदेश नं.५	९४	८९	१८३	१०९	४३	३९.४५
६	कर्णाली प्रदेश	७०	३९	१०९	७९	४५	५६.९६
७	सुदूर पश्चिम प्रदेश	८२	४६	१२८	८८	४७	५३.४१
	जम्मा	५४५	४५३	९९८	७५३	२९०	३८.५१

सबैभन्दा कम प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको पहुँच पुगेको प्रदेश नं. २ र १ रहेको छ भने समग्र स्थानीय तहमा पहुँचको स्थिति ३८.५१ प्रतिशत रहेको छ । स्थानीय निकायमा यस प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको पहुँचमा कम हुनुमा एकमुष्ट बजेटको अभाव, जग्गा प्राप्तीमा समस्या, पूर्वाधार तयारी बिना कार्यक्रम प्रस्ताव भएको कारणले सबै प्रदेशको स्थानीय तहमा पोलिटेक्निक इन्स्टिच्यूटको स्थापनामा समस्या आदी कारण रहेको छ । यसबाट समतामूलक पहुँच सुनिश्चितताका लागि प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा एवं तालिमको विस्तार गर्ने कार्यमा असर परेको छ ।

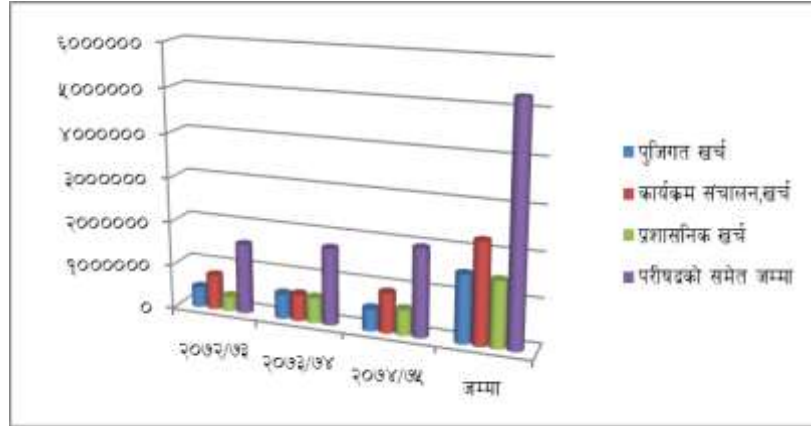
चौधौ योजनामा मध्यमस्तरीय सीपयुक्त प्राविधिक जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्न मधेसी आदिवासी, मुस्लिम समुदायमा प्राविधिक शिक्षा विस्तार गर्ने नीति अनुरूप विशेष छात्रवृत्ति कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेको छ । छात्रवृत्ती सञ्चालन निर्देशिका २०६६ अनुसार तराई मधेशका दलित र विपन्न मुसलमान परिवारका छात्रालाई प्राविधिक शिक्षाका लागि छात्रवृत्ति व्यवस्था भएकोमा २०६८।६९ मा संशोधन गरी लोपोन्मुख जातीलाई समेटिएको र २०७२।७३ मा भुक्तमा परी ज्यान गुमाएका, असक्त घाइते र अगंभगं भएका एकाघरका सदस्य र चेपाङ्ग,कमैया, हलैया र पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रका मुसलमान छात्राहरुलाई समेत समेटी प्राविधिक शिक्षा उपलब्ध गराउदै आएको छ । हाल सञ्चालनमा रहेको यस कार्यक्रम सम्बन्धि विवरण निम्नानुसार रहेको छ :

क्र.सं.	आर्थिक वर्ष	लाभान्वित लक्षित वर्ग					कुलमा प्रतिशत
		दलित	मुस्लिम	लोपोन्मुख	भुक्तम्प पिडित	जम्मा	
१	२०७२/७३	७१८	३	७९	५००	१३००	६४.१७
२	२०७३/७४	३३८	५२	०	०	३९०	१९.२५
३	२०७४/७५	२१६	२०	१००	०	३३६	१६.५८
	जम्मा	१२७२	७५	१७९	५००	२०२६	
	प्रतिशत	६२.७८	३.७०	८.८४	२४.६८		

विगत ३ वर्षमा यस विशेष छात्रवृत्ति कार्यक्रममा सहभागी कुल २०२६ जना मध्ये २०७२।७३ मा १३०० जना (६४.१७ प्रतिशत) रहेकोमा २०७३।७४ मा ३९० जना (१९.२५ प्रतिशत) र २०७४।७५ मा ३३६ जना (१६.५८ प्रतिशत) भई यस कार्यक्रममा सहभागी हुने लाभग्राही संख्या घट्दै गएको छ भने लाभान्वित हुने दलितको संख्या १२७२ जना (६२.७८) प्रतिशत रहेकोमा लोपोन्मुख जातीको १७९ जना (८.८४ प्रतिशत) र विपन्न मुस्लिमको संख्या ७५ जना (३.७० प्रतिशत) भई लोपोन्मुख र विपन्न मुस्लिम वर्ग कम लाभान्वित भएको देखिन्छ । यसरी कार्यक्रमबाट लक्षित र लाभान्वित संख्या घट्दै जानुको कारण स्पष्ट छैन ।

१५. **बजेट व्यवस्थापन** - परिषदको प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि भएको लगानीको दक्षतापूर्वक परिचालन हुनुपर्दछ । कार्यक्रम सञ्चालन गर्न विगत ३ वर्षमा भएको वित्तीय व्यवस्था तथा उपयोगको स्थिति निम्नानुसार स्तम्भचित्रमा प्रस्तुत गरीएको छ । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा देहायअनुसार छः

१५.१ प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम कार्यक्रमका लागि नेपाल सरकारको श्रोत तर्फ समेतको विगत ३ वर्षको कुल लगानी ५ अर्ब २९ करोड १८ लाख ६२ हजार भएकोमा पुजिगत तर्फ २८.८५ प्रतिशत, कार्यक्रम सञ्चालन तर्फ ४३.११ प्रतिशत र प्रशासनिक तर्फ २८.०४ प्रतिशत रहेको छ । सो लगानीमा बैदेशिक लगानी समावेश गरेको छैन । कुल लगानीमा रु १ अर्ब ४८ करोड ३७ लाख २८ हजार (२८.०४ प्रतिशत) प्रशासनिक खर्च भएको छ । यसबाट श्रोत व्यवस्थापन प्रभावकारी हुनसकी क्षमता अनुसार जनशक्ति उत्पादन गर्ने कार्यक्रम सञ्चालनमा असर पर्न गएको छ ।

१५.२ परिषदको विगत ३ वर्षको आन्तरीक आय रु.२ अर्ब ४५ करोड ४ लाख ८५ हजारको २२.०३ प्रतिशतले रु.५३ करोड ९९ लाख २७ हजार मात्र उपयोग भएको स्थिति छ । आन्तरीक आयको उपयोग तर्फ २०७२/७३ मा २५.०६, २०७३/७४ मा १९.९७ र २०७४/७५ मा २२ प्रतिशत मात्र रहेको छ । वित्तीय व्यवस्थापनमा आन्तरीक श्रोतको लगानीको उपयोग समेत बढाउनु पर्नेमा २५ प्रतिशत भन्दा घटी उपयोग भएको अवस्थाले तालिम सञ्चालनमा श्रोत व्यवस्थापन प्रभावकारी देखिएन ।

१५.३ विगत ३ वर्षमा परिषदले तोकेका स्वीकृत कार्यक्रम कार्यान्वयन हुन नसकी २०७२/७३ मा २१ स्थानमा निर्माणाधिन पोलिटेक्निक भवन निर्माणको रु १३ करोड ८५ लाख १७ हजार र १३ पोलिटेक्निकका लागि फर्निचर तथा मेशिनरी औजार, उपकरण खरिदको रु २ करोड ९४ लाख ८६ हजार, २०७३/७४ मा २४ स्थानमा निर्माणाधिन पोलिटेक्निक भवन निर्माणको रु १० करोड २ लाख २९ हजार र ६ पोलिटेक्निकका लागि फर्निचर तथा मेशिनरी औजार, उपकरण खरिदको रु २ करोड ९४ लाख ८६ हजार, २०७४/७५ मा निर्माणाधिन पोलिटेक्निकको फर्निचर तथा मेशिनरी औजार खरिदको रु १७ करोड ९२ लाख ८० हजार समेत ४७ करोड ६९ लाख ९८ हजार बजेट बचत तथा फिज भएको छ ।

यसरी तोकिएको समयमा स्वीकृत कार्यक्रम अनुसारको भवन निर्माण तथा पूजिगत सामान खरिद नहुदा पोलिटेक्निक सञ्चालन गरी प्राविधिक जनशक्ति तयार गर्ने कार्य नभएकोले सोबाट प्राविधिक सेवा प्रवाहमा असर पर्न गएको छ ।

१६. **मानव संसाधन व्यवस्थापन** - परिषदको कार्यक्रम सम्पादन प्रभावकारी र नतिजामुखि हुनकालागि कार्यबोर्डको आधारमा उपयुक्त सँगठनात्मक ढाँचा निर्धारण गरी सो बमोजिम दरवन्दी स्वीकृत एवं पदपूर्ति हुनुपर्दछ । साथै उपलब्ध जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गरिनुपर्दछ । परिषदको कार्य सञ्चालनका लागि आवश्यक मानव संसाधन व्यवस्थापन गर्न परिषदको कर्मचारी सेवा शर्त तथा सुविधा सम्बन्धी विनियमावली २०६९ को व्यवस्था गरिएको छ । यस सम्बन्धी देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छन्ः

१६.१ परिषदको स्वीकृत दरवन्दीमध्ये २०७३/७४ मा करारमा १२३, २०७४/७५ मा स्थायी २०७ र करारमा १०० कर्मचारी भर्ना गर्नाका अतिरिक्त शिक्षालयहरुले समेत कार्यक्रम सञ्चालनार्थ सेवा करारमा कर्मचारी भर्ना गरी कार्य सञ्चालन गरेको छ । यसरी शिक्षालयले सेवा करार नियुक्ती गरेकोमा पोखरा प्राविधिक शिक्षालयले ४, नेपाल बनेपा पोलिटेक्निक इन्स्टिच्यूट बनेपाले ९, भेरी प्राविधिक शिक्षालयले १८, सेती प्राविधिक शिक्षालयले ८ करारमा नियुक्ती गरी जनशक्ति प्रयोग गरेको जानकारी प्राप्त भएको छ । सेवा करारमा नियुक्तीमा शिक्षालयको प्राविधिक विषयगत

प्रशिक्षक समेत रहेको र यसबाट प्रशिक्षकको अल्पसमयमा निरन्तर परिवर्तनले गर्दा प्राविधिक शिक्षाको गुणस्तरमा असर परेको छ ।

- १६.२ परिषदबाट प्राप्त विवरण अनुसार हालको दरवन्दी ९३२ मा ३८ आंगिक शिक्षालयहरूको लागि ६९९ दरवन्दी थप आवश्यक रहेको प्रारम्भिक विवरण पेश भएको छ । तर परिषदले हालको ४५ आंगिक शिक्षालयहरूको लागि र प्रादेशिक ढांचामा परिषदको कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक जनशक्तिको कार्य विवरण तयार गरी सँगठन र व्यवस्थापन सर्वेक्षण (O&M) गरी वैज्ञानिक तवरले आवश्यक जनशक्तिको आकलन गरेको पाइएन । यसबाट परीक्षा सञ्चालन देखि नतिजा प्रकाशन र सीपमूलक तालिमबाट उत्पादित जनशक्तिको सीप परीक्षणमा समेत असर पर्न गएको छ ।
- १६.३ जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गर्न र जनशक्तिको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न स्वदेशी र विदेशी तालिमको आवश्यक पर्दछ । यस अवधिमा पोखरा प्राविधिक शिक्षालयले शिक्षालय प्रमुखलाई दक्षिण कोरीयामा ४ हप्ते वैदेशिक तालिममा पठाएको, नेपाल वनेपा पोलिटेक्निक इन्स्टिच्यूटले १ कर्मचारीलाई ४५ दिने सुचना प्रविधि तालिमका लागि भारत पठाएको, भेरी प्राविधिक शिक्षालयले २ प्रशिक्षकलाई २ वर्ष तालिमका लागि भारत पठाएको, राप्ती प्राविधिक शिक्षालयले शिक्षालय प्रमुखलाई १ हप्ते तालिमका लागि सिगापुर, उपप्रमुखलाई १ हप्ते तालिमको लागि श्रीलंका र १ प्रशिक्षकलाई २ वर्ष तालिमका लागि भारत पठाएको जानकारी सम्बन्धी तालिमबाट प्राप्त भएको छ । परिषदको केन्द्रीय कार्यालयबाट तालिम सम्बन्धी विवरण उपलब्ध नभएकोले जनशक्तिलाई दिएको स्वदेशी तथा विदेशी तालिम, तालिमको लागत, तालिम लिएका जनशक्तिको प्रयोगको स्थिति लगायत तालिमको पृष्ठपोषण सम्बन्धमा कुनै विश्लेषण गर्ने आधार रहेन । यसबाट परिषदको जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि प्रभावकारी देखिएन ।
१७. **भौतिक पूर्वाधार निर्माण** - परिषदको उद्देश्य प्राप्तीकालागि खरिद गुरुयोजनामा आधारित रही आवश्यक भौतिक पूर्वाधार निर्माण गर्ने दायित्व परिषद अन्तर्गत प्रशासन महाशाखा र प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम विस्तार इकाई (TEVT Expansion Unit) को रहेको छ । विगत ३ वर्ष मध्ये २०७२/७३ मा निर्माण कार्य सम्पन्न भएको छैन भने २०७३/७४ र २०७४/७५ मा रु ८४ करोड ३७ लाख ७० हजार मूल्यका प्राचार्य निवास, शैक्षिक भवन, छात्रावास, शौचालय वलक र साइड विकास सम्बन्धी पूर्वाधार निर्माण सम्पन्न भएको छ । यस सम्बन्धी देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छ :
- १७.१ परिषदको नीति निर्माण तथा योजना महाशाखा र पोलिटेक्निक महाशाखाले परिषदमा विद्यमान पूर्वाधारको मूल्याङ्कन गरी थप आवश्यक पूर्वाधारको पहिचान गरी सोको आधारमा गुरुयोजना तयार गरी श्रोत व्यवस्थापन र पूर्वाधार तयार भएपछि सोको व्यावसायिक उपयोग सम्बन्धमा योजनाबद्ध तवरले कार्यक्रम स्वीकृत गरी कार्यान्वयन गरेको छैन । यसबाट तोकिएको समयमा पूर्वाधार तयार नभएकोले शैक्षिक पठनपाठनमा असर परेको छ ।
- १७.२ प्रस्तुत आर्थिक विवरण अनुसार पूँजीगत खर्च विगत ३ वर्षमा रु.१ अर्ब १९ करोड ३१ लाख ७७ हजार भएकोमा रु.८४ करोड ३७ लाख ७० हजारका पूर्वाधार निर्माण कार्य सम्पन्न भएको विवरण पेश भएकोले अझै रु.३४ करोड ९४ लाख ७ हजारको पूर्वाधार निर्माण हुन बाँकी सम्बन्धमा परिषदबाट स्पष्ट खुलाएको छैन । परिषदको पूर्वाधार निर्माणसम्बन्धी अभिलेख अद्यावधिक नभएकोले पूर्वाधारमा गरेको लगानी यसको प्रतिफल र उपयोग सम्बन्धमा परिषदको उद्देश्य अनुरूपको प्रतिफल प्राप्तिमा असर पर्न गएको छ ।
- १७.३ जिरी प्राविधिक शिक्षालय, देलखाले भुकम्पबाट क्षतिग्रस्त संरचनाका सम्बन्धमा स्वीस सरकारबाट पुनः निर्माणको थालनी भएको जानकारी प्राप्त भएको छ । तर सोको लागत अनुमान, सम्मौता रकम र सम्पन्न हुने अनुमानित समय आदी स्पष्ट नभएकोले वैदेशिक श्रोतको परिचालन सम्बन्धमा समेत परिषदको केन्द्रीय कार्यालयले स्पष्ट नीति तय गरेको देखिएन । यसबाट श्रोत व्यवस्थापनमा वैदेशिक लगानीको अवस्था यसको असर सम्बन्धमा विश्लेषण गर्न सकिएन ।
- १७.४ रामेछाप प्राविधिक शिक्षालयको नवनिर्मित भवनको छत पानीले रसिएको देखिएकोमा प्राविधिक निरीक्षण गरी सोको मर्मत संभार र निर्मित भवनको गुणस्तर सम्बन्धमा सुनिश्चित हुने प्राविधिक प्रतिवेदन प्रस्तुत भएको छैन । यस समस्याको सम्बन्धमा परिषदले प्राविधिक निरीक्षण गरी सोको निराकरण गरीसकेको र अन्य सुझावलाई क्रमश कार्यान्वयन गर्दै लगिने प्रतिवद्धता सहितको प्रतिक्रिया दिएको छ ।

१८. **कार्यक्रम कार्यान्वयन** - परिषदको कार्यक्रम योजना बनाउने, समग्र नीतिको तर्जुमा गर्ने, दीर्घकालीन रणनीतिक योजना तयार गर्ने, परिषद अन्तर्गतको कृयाकलाप तथा कार्यक्रमहरूको मूल्याङ्कन अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी नीति निर्माण तथा योजना महाशाखाको हुने, परिषद् अन्तर्गतका सम्पूर्ण प्राविधिक तालिम प्रदान गर्ने शिक्षालयहरूको गुणस्तर कायम गर्ने जिम्मेवारी पोलिटेक्निक र प्राविधिक महाशाखाको हुने, व्यवस्था छ। यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छ।
- १८.१ नयाँ स्थापना भएका १८ शिक्षालयहरूको दरवन्दी तथा सँगठनात्मक ढाँचा निर्माण गरी स्वीकृत भएको छैन। यसबाट ती शिक्षालयको शैक्षिक कार्यक्रम विश्लेषण नगरी स्वीकृत दिएबाट शिक्षालयहरूबाट प्रदान गरिने प्राविधिक शिक्षा तथा तालिम चुस्त दुरुस्त र गुणस्तरीय हुने नहुने जोखिम रहेको छ। यस सम्बन्धमा सम्बन्धित महाशाखाले ध्यान दिएको छैन।
- १८.२ प्राविधिक जनशक्तिको आवश्यकताको सर्वेक्षण तथा अध्ययन गर्नुपर्नेमा विगतमा सुचना तथा अनुसन्धान महाशाखाले औद्योगिक क्षेत्रको सीप सम्बन्धी आवश्यकताको मुल्यांकन र योवर्ष कर्णाली क्षेत्रमा प्रभाव मुल्यांकन र जिरी क्षेत्रमा द्वैसर स्टडी गरेको जानकारी प्राप्त भएको छ। प्राविधिक शिक्षाको विकासको लागि उक्त अध्ययनको क्षेत्र सिमीत हुनाका साथै सो अध्ययनको नतिजालाई मूल्याङ्कन गरी आगामी दिनका लागि रणनीतिक योजना तयार गरेको देखिएन।
- १८.३ प्राप्त विवरण अनुसार परिषदले प्राविधिक शिक्षा सञ्चालन गन) शिक्षालयहरूको क्षमता र उपयोग सम्बन्धी स्थिति निम्नानुसार रहेको छ।

प्राविधिक एसएलसीतर्फ

आर्थिक वर्ष	कार्यक्रम संख्या	योग्य आवेदक संख्या	विद्यार्थी भर्ना क्षमता	भर्ना भएको संख्या	घटी भर्ना संख्या	क्षमता उपयोग प्रतिशत	शिक्षालय संख्या
२०७२/७३	१५	६२३६	११२८	१०६८	६०	९४.६८	३१
२०७३/७४	१५	६४११	११५७	१०५०	१०७	९०.७५	३१
२०७४/७५	१५	६६५०	१२९४	११८२	११२	९१.३४	३४
जम्मा:		१९२९७	३५७९	३३००	२७९	९२.२०	

प्रमाणपत्र र डिप्लोमा तह

आर्थिक वर्ष	कार्यक्रम संख्या	योग्य आवेदक संख्या	विद्यार्थी भर्ना क्षमता	भर्ना भएको संख्या	घटी भर्ना संख्या	क्षमता उपयोग प्रतिशत	शिक्षालय संख्या
२०७२/७३	१३	७१२३	१२८५	१२६०	२५	९८.०५	३३
२०७३/७४	१७	८२०६	१९५२	१८८६	६६	९६.६२	४५
२०७४/७५	२१	८५१४	२६३८	२४९२	१४६	९४.४७	४५
जम्मा:		२३८४३	५८७५	५६३८	२३७	९५.९७	

उक्त तालिका विश्लेषण गर्दा विगत ३ वर्षमा प्राविधिक एसएलसी तर्फ २७९ र प्रमाणपत्र एवं डिप्लोमा तर्फ २३७ जना क्षमता भन्दा कम भर्ना लिएको देखिन्छ। यसरी शिक्षालयको क्षमता भन्दा कम भर्ना लिदां उपलब्ध श्रोतको अधिकतम उपयोग नहुने, ती संख्याका थप जनशक्ति तयार नहुने र लक्षित वर्ग सो प्राविधिक शिक्षाबाट वन्चित हुन गएको छ।

- १८.४ परिषद् कार्यालय अन्तर्गतको सूचना तथा अनुसन्धान महाशाखाले प्राविधिक शिक्षामा भर्ना भई वीचमा छोड्ने (ड्रप आउट) विषयमा अध्ययन/अनुसन्धान गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ। परिषदबाट प्राप्त सुचना विश्लेषण गर्दा विगत ३ वर्षको प्राविधिक एसएलसी तर्फ ६७.४० उत्तीर्ण प्रतिशत र १४२ जनाले विचैमा अध्ययन छाडेको छ भने

प्रमाणपत्र र डिप्लोमा तह तर्फ उत्तीर्ण प्रतिशत ६२.८१ प्रतिशत र ३९ जनाले विचैमा छाडेको अवस्था छ । यस सम्बन्धमा परिषद् कार्यालय अन्तर्गतको सूचना तथा अनुसन्धान महाशाखाको साथै परीक्षा समिति र परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयले समेत ड्रप आउट सम्बन्धमा कार्यटोली वा अनुसन्धान टोली बनाई अध्ययन गराएको छैन । यसरी विचमा छाडदा अन्य प्रतिस्पर्धीको अवसर (कोटा) नोक्सानी र निजमा प्राविधिक शिक्षाको लागि भएको लगानी समेत खेर जाने देखिन्छ ।

प्राप्त विवरण अनुसार प्रमाणपत्र र डिप्लोमा तहमा १ हजार ८०२ नयाँ विद्यार्थी भर्ना भएकोमा १ हजार ८५२ परीक्षार्थी परीक्षामा सम्मिलित भई १ हजार २०० उत्तीर्ण भएको उल्लेख छ । भर्ना भएको संख्या भन्दा परीक्षा दिएको संख्या ५० ले बढी हुनुको कारण खुलाएको छैन ।

१९. **उपलब्धि मूल्याङ्कन** - आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम २६ बमोजिम मातहत कार्यालयको भौतिक र वित्तीय पक्षको समीक्षा गर्नुपर्ने र समीक्षामा प्रगती कम हुनाका प्रमुख कारणहरु र सोको निमित्त जिम्मेवार व्यक्तिको पहिचान गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यस्तै परिषद अन्तर्गत सञ्चालित कार्यक्रमहरुको अनुगमन गरी प्रगति समीक्षा केन्द्रीय कार्यालयबाट र क्षेत्रीय कार्यालयबाट हुने व्यवस्था छ । यससम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छन्:

१९.१ प्रशिक्षक अल्पअवधिमा परिवर्तन हुने र पाठ्यपुस्तक समयसापेक्ष अधावधिक नभएको समस्या देखिएकोमा दीर्घकालीन समाधान नखोजी अल्पकालीन समाधान मात्र गरेको देखिन्छ । यस्तै प्रशिक्षकको सेवा अवधि कम भएको सम्बन्धमा विषयगत तथा शिक्षालयगत प्रशिक्षक सम्बन्धी समस्या स्पष्ट खुलाएको छैन । यसबाट अनुगमन व्यवस्था प्रभावकारी छैन ।

१९.२ परिषदको मुख्य उद्देश्य तथा कार्यक्रममा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिममा सबैको पहुँचको सुनिश्चितता, गुणस्तर र सान्दर्भिकता अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य रहेकोमा २०७३/७३ मा यसमा भएको प्रगति विश्लेषणका लागि उपलब्ध भएन । २०७३/७४ मा यसको वित्तीय प्रगती ८०.६६ प्रतिशत र भौतिक प्रगती ९० प्रतिशत रहेकोमा २०७४/७५ मा वित्तीय प्रगति ७९.५३ प्रतिशत र भौतिक प्रगती ९० प्रतिशत रहेको विवरण पेश भएको छ । भौतिक प्रगति कम हुनुमा शैक्षिक भवन निर्माण तर्फ निर्माण व्यवसायीहरुबाट तोकिएको समयमा निर्माण कार्य सम्पन्न नहुनु, नयाँ पोलिटेक्निक इन्स्टिच्यूटहरुको स्थापनामा जग्गा प्राप्त समयमानै हुन नसक्नु र प्रशिक्षक कर्मचारी व्यवस्थापनतर्फ शिक्षालय र पोलिटेक्निकको विस्तारसँगै सोही अनुपातमा प्रशिक्षक तथा कर्मचारीहरुको दरवन्दी सिर्जना हुन नसकेकोले पठनपाठन कार्य अपेक्षित र प्रभावकारीतामा असर परेको छ ।

१९.३ विभिन्न व्यवसाय तथा पेशा र तहको सीप प्रमाणीकरण गर्न मानदण्ड तयार गर्ने, अनौपचारिकरूपले हासिल गरेको सीप परीक्षण गर्न इच्छुक व्यक्तिहरुको सीप परीक्षण गर्ने जिम्मेवारी परिषद अन्तर्गत राष्ट्रिय सीप परीक्षण समितिको रहेको छ । विगत ३ वर्षमा यस समितिबाट सीप परीक्षण गरेको विवरण निम्नानुसार छ :

तह	आर्थिक वर्ष २०७३/७३		आर्थिक वर्ष २०७३/७४		आर्थिक वर्ष २०७४/७५	
	परीक्षामा सम्मिलित संख्या	उत्तीर्ण संख्या	परीक्षामा सम्मिलित संख्या	उत्तीर्ण संख्या	परीक्षामा सम्मिलित संख्या	उत्तीर्ण संख्या
१	३३३१२	२५७८४	२७२४४	२१५३६	४८५४१	३७७११
२	५६९४	२६१३	५०४६	२५२०	८२३४	३४०५
३	४७९	९९	४२०	८९	१०७१	२४७
जम्मा	३९४८५	२८४९६	३२७१०	२४१४५	५७८४६	४१३६३
	उत्तीर्ण प्रतिशत	७२.१६	उत्तीर्ण प्रतिशत	७३.८१	उत्तीर्ण प्रतिशत	७१.५०
	लागत (रु हजारमा)	६६१७८	लागत (रु हजारमा)	५३१०८	लागत (रु हजारमा)	७७६५३
	लागत प्रतिउत्तीर्ण प्रशिक्षार्थी (रु हजारमा)	२३२२.३६	लागत प्रतिउत्तीर्ण प्रशिक्षार्थी (रु हजारमा)	२२००.०	लागत प्रतिउत्तीर्ण प्रशिक्षार्थी (रु हजारमा)	१८७७.२२

प्रति विद्यार्थी सीप परीक्षण लागत विगत ३ वर्षमा क्रमिकरूपमा घट्दो क्रममा रहेकोमा उत्तीर्ण प्रतिशत समेत घट्दो अवस्थामा छ । यसबाट सीप सम्बन्धी तालिम दिने शिक्षालय तथा संस्थाहरुको शिक्षण विधी प्रभावकारितामा असर परेको छ । यसैगरी सीप परीक्षणको लागि हालसम्म रु.१ अर्ब ३२ करोड ५१ लाख ६१ हजार (प्रति उत्तीर्ण युवा रु.४,२६२।-) खर्च भएकोमा ती युवाहरुले स्वदेश वा विदेशमा रोजगार प्राप्त गरे नगरेको अनुगमन गरी सीप प्रमाणीकरणको स्तर समेत मूल्याङ्कन गरेको छैन ।

१९.४ परिषदको योजना तथा कार्यक्रम बनाउने तथा समग्र नीतिको तर्जुमा गर्ने, लामो अवधीको रणनीतिक योजना निर्माण गर्ने, परिषद् अन्तर्गतका क्रियाकलाप तथा कार्यक्रमहरूको मूल्याङ्कन र अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी परिषदको नीति निर्माण तथा योजना महाशाखाको रहेको छ। यस महाशाखाले विगत ३ वर्षको प्राविधिक शिक्षामा दिक्षित प्राविधिक एसएलसीतर्फ २५५१ र प्रमाणपत्रतह र डिप्लोमा तहको २३३९ जनशक्ति लगायत हालसम्म परिषदबाट उत्पादित जनशक्तिको रोजगारीको अवस्था सम्बन्धमा विस्तृत र प्रभावकारी अध्ययन गरेको छैन। परिषदले कर्णाली प्राविधिक शिक्षालय जुम्ला र जिरी प्राविधिक शिक्षालय दोलखाको ट्रेसर स्टडी र इम्प्याक्ट स्टडी मात्र सम्पन्न गरेको छ। सो अध्ययनले उत्पादित जनशक्ति मध्ये ७५ प्रतिशत मात्र रोजगार भएको निष्कर्ष निकालेको छ।

परिच्छेद - ४

सुभाब तथा निष्कर्ष

२०. **सुभाब** – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभाब प्रस्तुत गरिएको छ:
- २०.१ **नीति तथा कार्यक्रम** -परिषदबाट सञ्चालन गरिने व्यावसायिक तालिममा कोषको वित्तीय योगदान नभएकोले तालिमको गुणस्तर कायम गर्न कोष सञ्चालन निर्देशिका तयार गरी कोषको परीचालन तथा सदुपयोग गरिनु पर्दछ। आवधिक योजनालाई वार्षिक योजना सँग आवद्ध गरी कार्यक्रम कार्यान्वयन गरी सन्तुलित तवरले प्रत्येक प्रदेशको स्थानीय तहमा पहुँच पुग्ने गरी प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षामा जोड दिइनुपर्दछ। विशेष छात्रवृत्ति कार्यक्रमको प्रभावकारीता घट्दै गएकोले लक्षित वर्ग लाभान्वित हुनेगरी छात्रवृत्ति कार्यक्रम प्रभावकारीरूपमा सञ्चालन गर्ने तर्फ परिषदले ध्यानदिनुपर्दछ।
- २०.२ **बजेट व्यवस्थापन** - प्रशासनिक खर्च नियन्त्रण गरी पुजिगत र शैक्षिक कार्यक्रम जस्तो उत्पादनशील खर्चमा लगानी वढाउनुपर्ने देखिन्छ। तालिम कार्यक्रम सञ्चालनका लागि श्रोत व्यवस्थापनमा आन्तरीक आयको समेत प्रभावकारी उपयोग गरिनुपर्दछ। तोकिएको समयमा स्वीकृत कार्यक्रम अनुसारको खरिद तथा निर्माण कार्य दक्षतापूर्वक सम्पन्न गरिनुपर्दछ।
- २०.३ **मानव संसाधन व्यवस्थापन** - परिषदको केन्द्रीय कार्यालय र शिक्षालयहरूमा करारमा कर्मचारी पदपूर्ती गर्ने व्यवस्थामा नियन्त्रण गरिनुपर्दछ। परिषदले हालको ४२ आंगिक शिक्षालयहरूको लागि र प्रादेशिक ढाँचामा परिषदको कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक जनशक्तिको सँगठन र व्यवस्थापन (O&M) सर्वेक्षणबाट पहिचान गरेको जनशक्तिको व्यवस्थापन गरिनुपर्दछ। केन्द्रीय कार्यालयले क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धमा अभिलेख अद्यावधीक गरी तालिममा भएको लगानीको कार्यक्रम सञ्चालनमा योगदान हुने वातावरण तयार गर्नुपर्ने एवं तालिममा कर्मचारी छनौट र लागत पारदर्शी गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- २०.४ **भौतिक पूर्वाधार निर्माण** - परिषदले श्रोतको व्यावसायिक उपयोग गरी पूर्वाधार निर्माण सम्बन्धमा योजनावद्ध तवरले कार्यक्रम स्वीकृत गरी कार्यान्वयन गर्नु जरुरी छ। उपलब्ध सिमित श्रोत साधनको दक्षतापूर्वक उपयोग गरी सोको उपलब्धीको गुणस्तर र प्रयोग सम्बन्धमा परिषदको विशेष ध्यानजानुपर्दछ। वैदेशिक श्रोतको परिचालन सम्बन्धमा समेत परिषदको केन्द्रीय कार्यालयले स्पष्ट नीति तय गर्नुपर्दछ। परिषदबाट निर्मित भवनको गुणस्तर सुनिश्चित गरिनुपर्दछ।
- २०.५ **कार्यक्रम कार्यान्वयन स्थिति** – नयाँ स्थापना भएका १८ शिक्षालयहरूको दरवन्दी तथा सँगठनात्मक ढाँचा निर्माण गरी स्वीकृत गर्नुपर्दछ। परिषदले उत्पादन गर्ने जनशक्तिको वजारमागको स्थितिको अध्ययन परिणाममूलक र नतिजामूलक हुनुपर्दछ। क्षमता अनुसार शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गरे नगरेकोतर्फ परिषदको जिम्मेवार निकाय नीति निर्माण तथा योजना महाशाखाको ध्यानजानुपर्दछ। परिषद् कार्यालय अन्तर्गतको सूचना तथा अनुसन्धान महाशाखाको साथै परीक्षा समिति र परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयले समेत ड्रप आउट सम्बन्धमा कार्यटोली वा अनुसन्धान टोली बनाई अध्ययन गरिनुपर्दछ। साथै, भर्ना भएको संख्या भन्दा ५० जना बढी परीक्षामा सम्मिलित भएको सम्बन्धमा स्पष्ट गरिनुपर्दछ।
- २०.६ **उपलब्धि मूल्याङ्कन** – अनुगमनमा देखिएका समस्यालाई स्पष्ट गरी सोको दीर्घकालीन समाधानका लागि नीतिगत निर्णय लिइनुपर्दछ। तोकिएको समयमा निर्माण कार्य सम्पन्न गर्ने, नयाँ पोलिटेक्निक इन्स्टिच्यूटहरूको स्थापनामा

जग्गा प्राप्तितर्फ पहल गर्ने एवं शिक्षालय र पोलिटेक्निकको विस्तारसँगै सोही अनुपातमा प्रशिक्षक तथा कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन गरीनुपर्दछ । उपलब्ध स्थितिको पहिचान गर्न सार्वजनिक कोषको प्रयोगबाट उत्तिर्ण भएका युवाहरूको रोजगारको स्थिति र सीप निर्धारणको स्तर मूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ । अनुगमन र मूल्याङ्कन व्यवस्था प्रभावकारी बनाई समग्र रोजगारीको स्थिति सार्वजनिक गर्नुपर्दछ ।

२१. **निष्कर्ष** – सीपयुक्त नेपाल, समृद्ध जनता दीर्घकालीन सोच रहेको यस परिषदले स्थापना कालदेखि राष्ट्रलाई मध्यम स्तरको स्वास्थ्य, इन्जिनियरींग, कृषि, होटल व्यवस्थापन लगायत विभिन्न प्राविधिक क्षेत्र सँग सम्वन्धित मध्यम स्तरको जनशक्ती तयार गर्दैआई रहेकोछ । अझ विशेष छात्रवृत्तिको माध्यमबाट दलित, विपन्न मुस्लिम, लोपोन्मुख वर्ग र भूकम्प पिडित व्यक्तिहरूलाई प्राविधिक शिक्षा तथा तालिम प्रदान गरी स्वरोजगारको अवसर प्रदान गरेको छ । परिषदले तालिम सञ्चालनका लागि शैक्षिक पूर्वाधार तयार गर्ने र शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा रणनीतिक कार्ययोजनालाई पूर्ण रूपमा अनुसरण गर्न सकेको छैन । यसले गर्दा लगानी र खर्च अनुरूप समयमा पूर्वाधार निर्माण हुन सकेको छैन भने प्रशिक्षकको छनौट समेत करारमा गरेको अवस्था छ । जसबाट शैक्षिक गुणस्तर कायम गर्न कठिनाइको अवस्था सिर्जना भएको छ । तरपनि परिषदको यो लक्ष्य प्राप्तीका लागि आन्तरीक, नेपाल सरकार लगायत विदेशी विकास साम्फेदारहरु समेतले चासो देखाई लगानी गर्न प्रारम्भ गरीसकेको अवस्था छ । संघिय संरचनामा परिषदको कार्यक्रम तर्जुमा, श्रोत साधन र जिम्मेवारीको वाडँफाँड, रणनीतिक योजनामा आधारित भएर सन्तुलित तवरले कार्यान्वयन गर्न कृयाशील हुनु जरुरी छ ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन

परिच्छेद -१ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** - प्राकृतिक साधन स्रोतको संरक्षण, सम्बर्द्धन, उपयोगसम्बन्धी नीतिमा जनसाधारणमा वातावरणीय स्वच्छतासम्बन्धी चेतना बढाई औद्योगिक एवं भौतिक विकासबाट वातावरणमा पर्नसक्ने जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्दै वन, वन्यजन्तु, पक्षी, वनस्पति तथा जैविक विविधताको संरक्षण सम्बर्द्धन गर्ने, दिगो उपयोग गर्ने र वातावरणीय सन्तुलनका लागि आवश्यक भू-भागमा वन क्षेत्र कायम राख्ने नीति अख्तियार गरेको छ । सोही अनुरूप नेपाल सरकारले देशको कुल भू-भागको ४० प्रतिशत वन क्षेत्र कायम राख्ने नीति लिएको छ । अहिले नेपालको कुल भू-भाग ४४.७४ प्रतिशत क्षेत्र वन क्षेत्र रहेको छ ।

नेपालमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ को दफा ३ र ३ (क) अनुसार घोषित १२ राष्ट्रिय निकुञ्जको ११ हजार वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल, १ वन्यजन्तु आरक्षको १७५ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल, १ शिकार आरक्षको १,३२५ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल, ६ संरक्षण क्षेत्रहरूको १५ हजार वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल र १३ मध्यवर्ती क्षेत्रहरूको ५ हजार वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल गरी कुल ३४ हजार वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल अर्थात मुलुकको कुल क्षेत्रफलको २३.३९ प्रतिशत क्षेत्रफल संरक्षित क्षेत्र प्रणाली अन्तर्गत पर्दछ ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ को चौथो शंसोधन (२०४९) मा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्ष क्षेत्रको वरिपरी बसोबास गर्ने स्थानीय जनताहरूलाई जैविक विविधता संरक्षणमा अर्थपूर्ण सहभागिता गराउन र संरक्षणको प्रतिफल समन्यायिक रूपमा वितरण गर्न ऐनको दफा २५ (क) अनुसार संरक्षित क्षेत्रले आमदानी गरेको ३० देखि ५० प्रतिशतसम्म राजश्व रकम स्थानीय तहसँग समन्वय गरी स्थानीय जनताको सामुदायिक विकासको लागि खर्च गर्न सकिने व्यवस्था छ । संरक्षित क्षेत्रहरूमध्ये १३ मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन कार्यक्रमबाट करिब ६५ हजार घर परिवार तथा ११ लाख ४५ हजार जनसंख्या लाभान्वित भएका छन् ।

संरक्षणको प्रतिफल वन्यजन्तुको बासस्थानमा सुधार भएको छ भने चोरी शिकार नियन्त्रणले (गैँडा चोरी शिकार शून्य वर्ष ३) गर्दा वन्यजन्तुको संख्यामा वृद्धि हुँदा मानव, वन्यजन्तु द्वन्द्व पनि बढेको छ । जैविक विविधताको संरक्षणको साथ साथै मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरण एवं निराकरण गर्नु आजको वन्यजन्तु संरक्षणको टड्कारो आवश्यकता हो ।

संरक्षित क्षेत्रको उपज पर्यपर्यटन प्रबर्द्धन एवं व्यवस्थापनबाट प्राप्त हुने राजश्व (पर्यटक प्रवेश शुल्क) महत्वपूर्ण पाटो हो । त्यसैगरी स्थानीय समुदायलाई रोजगारी एवं स्थानीय र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुऱ्याउने माध्यम पनि हो ।

अतः उल्लेखित परिवेशमा नेपालको संरक्षित क्षेत्रहरूमा जैविक विविधता संरक्षण एवं व्यवस्थापनको प्रभावकारिता, वन्यजन्तुको संख्यामा वृद्धि, यसबाट सिर्जित मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व एवं यसको न्यूनीकरण, रोजगारीको सिर्जना, स्थानीय र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा संरक्षित क्षेत्रले आर्जन गरेको राजश्वको योगदान र सन्तुलित वातावरण कायम गर्न कार्यान्वयनमा ल्याइएका नीति, ऐन, नियमावली, निर्देशिका अनुसार भए गरेका कार्यक्रमको नतिजामुलक उपलब्धिको विश्लेषण गर्ने अभिप्रायले कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि यो विषय छनोट गरिएको हो ।

२. **लेखापरीक्षणको औचित्य** - नेपालको कूल भू-भागको ४४.७४ प्रतिशत क्षेत्रफल वनजंगल क्षेत्रले ढाकिएको छ । सोमध्ये करिब २३.३९ प्रतिशत संरक्षित क्षेत्र रहेको छ । संरक्षित क्षेत्र १ लाख ९१ हजार हेक्टर र मध्यवर्ती क्षेत्र ५ हजार ६८७ वर्ग किलोमिटर रहेको छ । संरक्षित क्षेत्र भ्रमण गर्ने वार्षिक ३ लाख ४९ हजार पर्यटक रहेको र सोबाट रु.५५ करोड आय रहेको छ । मध्यवर्तीक्षेत्र व्यवस्थापनबाट ६४ हजार ५८७ परिवारका ११ लाख ४२ हजार जनसंख्या लाभान्वित भएको देखिन्छ । मानवीय र वन्यजन्तु द्वन्द्वबाट भौतिक क्षति, मानवीय क्षति, बालीनाली क्षति र पशुजन क्षति भएको छ । वर्षेनी करौडौं रकम क्षतिपूर्तिबापत नेपाल सरकारको दायित्व थप हुने गरेको छ । उल्लिखित परिस्थितिमा संरक्षण क्षेत्रको जैविक विविधता संरक्षण, सामुदायिक विकास एवं मध्यवर्ती क्षेत्रका पशुपक्षी, वनस्पति संरक्षण गर्न मानवीय एवं पशुबीचको द्वन्द्व न्यूनीकरण गरी रोजगारी, आय सृजना गर्न राष्ट्रिय नीति, व्यवस्थापकीय क्रियाकलाप र कार्यान्वयन नीति र परिमाण विश्लेषण गर्ने अभिप्रायले कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि यो विषय छनोट गरिएको हो ।

३. **नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था** –नेपालको संविधान (२०७२) को धारा ५१ मा भएको व्यवस्थामध्ये प्राकृतिक साधन स्रोतको संरक्षण, सम्बर्द्धन र उपयोगसम्बन्धी नीतिसँग सान्दर्भिक देहाय अनुसार रहेका छन्:

- राष्ट्रिय हित अनुकूल तथा अन्तरपुस्ता समन्यायको मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै देशमा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण, सम्बर्द्धन र वातावरण अनुकूल दिगो रूपमा उपयोग गर्ने र स्थानीय समुदायलाई प्राथमिकता र अग्राधिकार दिँदै प्राप्त प्रतिफलहरूको न्यायोचित वितरण गर्ने,
- जनसाधारणमा वातावरणीय स्वच्छतासम्बन्धी चेतना बढाई औद्योगिक एवं भौतिक विकासबाट वातावरणमा पर्नसक्ने जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्दै वन, वन्यजन्तु, पंक्षी, वनस्पति तथा जैविक विविधताको संरक्षण, सम्बर्द्धन र दिगो उपयोग गर्ने,
- वातावरणीय सन्तुलनका लागि आवश्यक भू-भागमा वन क्षेत्र कायम राख्ने,
- प्रकृति, वातावरण वा जैविक विविधतामाथि नकारात्मक असर परेको वा पर्नसक्ने अवस्थामा नकारात्मक वातावरणीय प्रभाव निर्मूल वा न्यून गर्न उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्ने,

३.१. **चौधौँ योजना (२०७३।७४-७४।७५) मा भएका व्यवस्था**

लक्ष्य

वन, वनस्पति, जडीबुटी, वन्यजन्तु, जैविक विविधता र जलाधारको समुचित संरक्षण, सम्बर्द्धन, व्यवसायीकरण र सदुपयोगद्वारा रोजगारी सिर्जना तथा जीविकोपार्जनमा सुधार गरी पारिस्थितिकीय प्रणालीबीच सन्तुलन कायम गर्ने ।

उद्देश्य

- नेपालको संरक्षित क्षेत्रको जैविक विविधताको संरक्षण गर्नु,
- संरक्षित क्षेत्रको जैविक विविधता संरक्षणमा स्थानीय समुदायको अर्थपूर्ण सहभागिता गराउनु,
- जैविक विविधता र स्रोतको संरक्षणलगायत वातावरणीय सेवाबाट प्राप्त हुने लाभ वृद्धि गर्दै न्यायोचित वितरण सुनिश्चित गर्नु ।

रणनीति

- जैविक विविधता र जलाधारको दिगो व्यवस्थापन र उपयोगमा स्थानीय समुदायको पहुँच वृद्धि गर्ने एवम् पर्या पर्यटनका आधार क्षेत्रहरूलाई पुनर्स्थापन तथा पुनर्निर्माण गर्ने ।
- दिगो वन व्यवस्थापन र संरक्षणमार्फत वातावरणीय सन्तुलन कायम राखी जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका सम्भावित अन्तर्राष्ट्रिय लाभहरूलाई स्थानीय स्तरसम्म पुर्याउने ।
- वन पैदावारमा आत्मनिर्भरता हासिल गर्दै यसमा आधारित उद्यमशीलता र रोजगारी वृद्धि गर्ने ।

कार्यनीति

- विविधतापूर्ण वन पैदावारको सहज आपूर्ति, रोजगारी सिर्जना र स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा उल्लेख्य योगदान पुर्याउन वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित वनको दिगो र वैज्ञानिक व्यवस्थापन गरिने,
- राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष, सिंकार आरक्ष, संरक्षित क्षेत्र, तराई तथा पहाडी भूपरिधिस्तरीय कार्य, जैविक मार्ग, सिमसार क्षेत्रहरूको संरक्षण र विकास गर्दै निजी क्षेत्रको समेत सहभागितामा पर्यटन प्रबर्द्धन गरिने,
- वन व्यवस्थापन कार्यलाई उद्योगको रूपमा विकास गर्न वन तथा वनपैदावारमा आधारित उद्यमशीलता विकास तथा उद्योग व्यवसाय सञ्चालन गरी हरित रोजगारी वृद्धि गरिनेछ,
- उच्च आर्थिक महत्वको वन्यजन्तुको पालन, प्रजनन र व्यवसायीकरण गर्न नीतिगत व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गरिने,

३.२. वन नीति २०७१

- वन अतिक्रमण नियन्त्रण गरी अतिक्रमणमा परेको क्षेत्रलाई पुनः वन क्षेत्र कायम गर्ने ।
- वन क्षेत्रको जग्गा विकल्प हुँदासम्म अन्य प्रयोजनका लागि उपलब्ध नगराउने र विकल्प नभएको अवस्थामा उचित मुआब्जाको व्यवस्था गर्ने ।
- जैविक विविधताको संरक्षणमा स्थानीय एवं परम्परागत ज्ञान, सीप र प्रविधिको उपयोग गर्ने ।

कार्यनीति

- नेपालको कुनै पनि जैविक विविधता र जैविक स्रोतहरू नष्ट हुन नदिने व्यवस्था मिलाइने छ ।
- वनस्पति र वन्यजन्तु प्रजाति तथा पारिस्थितिकीय प्रणालीको संरक्षणका लागि लक्षित संरक्षित क्षेत्रको पहिचान तथा विस्तार गरिने छ ।
- जैविक विविधता र स्रोतको संरक्षण र सदुपयोगबीच सन्तुलन कायम गरी स्थानीय जनताको जीविकोपार्जनमा टेवा पुऱ्याइने छ ।
- संकटापन्न, दुर्लभ, लोपोन्मुख वनस्पति र वन्यजन्तुको स्व र पर-स्थानीय संरक्षण गरिने छ ।
- महत्वपूर्ण जैविक मार्गको पहिचान गरी संरक्षण गरिने छ ।
- वनस्पति र वन्यजन्तु सम्बद्ध परम्परागत ज्ञान, सीप, अभ्यास र प्रविधिको वैज्ञानिक अभिलेखीकरण गरिने छ ।
- टुहुरा, घाइते र समस्याग्रस्त वन्यजन्तुको लागि उद्धार केन्द्र र वन्यजन्तुको उपचार केन्द्रको स्थापना र विस्तार गरिने छ ।
- मध्यवर्ती क्षेत्रमा समुदायको सहभागितामा जैविक विविधता र स्रोतको संरक्षण र व्यवस्थापन गरिने छ ।
- राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त पूर्वाधार निर्माणको लागि विकल्प नभएको अवस्थामा वन क्षेत्रको जग्गा मुआब्जा लिएर मात्र उपलब्ध गराइने छ । यस्तो रकम छुट्टै कोषमा जम्मा गरी गुमेको वन क्षेत्र स्थापना गर्न उपयोग गरिने छ ।
- मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व न्यूनीकरण र राहत वितरणलाई सरल, प्रभावकारी र फराकिलो बनाइने छ ।
- वन क्षेत्र र वन स्रोत सम्बद्ध परम्परागत दाह संस्कार प्रणालीलाई धर्म, सस्कृति र प्रथाको सम्मान गर्दै उपयुक्त ढङ्गबाट व्यवस्थित गरिने छ ।

३.३. संरक्षित क्षेत्र भित्र भौतिक पूर्वाधारहरू निर्माण एवं सञ्चालनसम्बन्धी कार्यनीति, २०६५

- नेपाल सरकारको राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरू बाहेक अन्य आयोजना सञ्चालन गर्न राष्ट्रिय निकुञ्ज आरक्ष संरक्षण क्षेत्र तथा मध्यवर्ती क्षेत्रको जग्गा उपलब्ध गराइने छैन । राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजना हो/होईन भन्ने निर्णय नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद्) बाट हुने ।
- आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन शुरु गर्दा देखिनै सकभर निकुञ्ज/आरक्ष नपर्ने गरी सम्भाव्यता अध्ययन गर्नुपर्नेछ । राष्ट्रिय निकुञ्ज/आरक्षको सिमाना भित्र नदी/खोला थुन्दा वा फर्काउँदा उक्त नदी/खोलामा कम्तिमा पचास प्रतिशत प्राकृतिक प्रवाह (Natural Flow) हुने गरी निर्वाध खुल्ला छाड्नुपर्ने ।
- निर्माणका संरचनाहरू राष्ट्रिय निकुञ्ज र आरक्षको सिमाना बाहिर पर्ने गरी जलविद्युत उत्पादन गर्ने आयोजनाहरूको निर्माण र सञ्चालन गरी Monthly Discharge को कम्तिमा १० प्रतिशत पानी अनिवार्य छाड्ने र विद्युत उत्पादन गर्न तयार गरिने वातावरणीय प्रभाव मुल्याङ्कन प्रतिवेदनले तोकेको परिमाणको पानी आयोजना निर्माण र सञ्चालन गर्दा छाड्ने शर्तमा मात्र अनुमति दिईने ।
- राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष र संरक्षण क्षेत्र तथा मध्यवर्ती क्षेत्रभित्र पर्ने सरकारी जग्गामा आयोजनाको भौतिक संरचनाले ओगट्ने क्षेत्रफल वरावरको जग्गामा प्रवर्द्धकले आफ्नै खर्चमा सम्बन्धित कार्यालयले तोकेको स्थानमा

वृक्षारोपण गरी पाँच वर्ष सम्म स्याहार सम्भार र संरक्षण गरी सम्बन्धित कार्यालयलाई बुझाउनुपर्नेछ। प्रवर्द्धक आफैले वृक्षारोपण र संरक्षण गर्न नसकेमा वृक्षारोपण गर्न र पाँच वर्षसम्म संरक्षण र स्याहार सम्भार गर्न लाग्ने लागत अनुसारको रकम सम्बन्धित कार्यालयलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने।

३.४. निकुञ्ज, आरक्ष वा संरक्षण क्षेत्र गैर सरकारी वा अन्य संस्थालाई व्यवस्थापन गर्न दिने नीतिको सम्बन्धमा अवलम्बन गरिने कार्य प्रक्रिया, २०६९

- संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्न इच्छुक गैर सरकारी वा अन्य संस्थाले संरक्षित क्षेत्र वरपर रहेका वासिन्दाहरूलाई लक्षित गरी हाल सञ्चालित मध्यवर्ती क्षेत्र र सामुदायिक विकासका कार्यक्रमहरूलाई निरन्तरता दिन छुट्टै संस्थागत संयन्त्रको व्यवस्था गर्नुपर्ने।
- संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्ने संस्थाले वातावरणमैत्री रूपमा अत्यावश्यक भौतिक पूर्वाधारहरूको मात्र निर्माण तथा विकास गर्न सक्नेछ। यस्तो पूर्वाधार निर्माणको लागि विभागबाट छुट्टै सहमति लिनुपर्ने।
- व्यवस्थापनको जिम्मा लिने संस्थाले कुनै तरिकाबाट संरक्षित क्षेत्र भित्रका जडिबुटी लगायतका वन पैदावार, वन्यजन्तु, जलश्रोत एवं अन्य प्राकृतिक श्रोतहरूको सङ्कलन, बेचबिखन वा अन्य कुनै किसिमबाट उपयोग वा हक हस्तान्तरण गर्ननपाउने।

३.५. बजेट वक्तव्य (२०७४।७५)

- वन, जलाधार, जैविक विविधता संरक्षण र व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने, वन विनास र वनको क्षयीकरण रोक्दै वनको संरक्षण, व्यवस्थापन र वृक्षारोपणबाट कार्वन उत्सर्जन न्यूनीकरण गर्ने
- दुर्लभ, लोपोन्मुख तथा रैथाने जीवजन्तु र वनस्पतिहरूको संरक्षणका लागि प्राणी तथा वनस्पति उद्यानको स्थापना कार्यलाई निरन्तरता दिने,
- भूमि तथा जलाधार संरक्षण र वृक्षारोपणको माध्यमबाट प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र व्यवस्थापन गर्दै प्राकृतिक तालतलैयाहरूको संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्ने
- वन, वनस्पति, वन्यजन्तु, संरक्षित क्षेत्र तथा जलाधारको संरक्षण एवं व्यवस्थापन गरी वातावरणीय सन्तुलन कायम राख्ने,
- वन अतिक्रमण नियन्त्रण गरी अतिक्रमणमा परेको क्षेत्रलाई पुनः वन क्षेत्र कायम गर्ने,
- समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन प्रणालीबाट प्राप्त वन पैदावारको विक्री वितरण प्रक्रियालाई थप न्यायोचित, पारदर्शी र प्रतिस्पर्धात्मक गर्ने,

४. कानूनी व्यवस्था

४.१. निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षणसम्बन्धी ऐन, नियम एवं निर्देशिकाहरू

- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९
- मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली, २०५२
- खोटो सङ्कलन (कार्यविधि) निर्देशिका, २०६४
- सामुदायिक वनको निर्देशिका, २०५२
- सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमको मार्गदर्शन, २०६५
- कबुलियति वन तथा चरन विकास आयोजना कार्यक्रम सञ्चालन निर्देशिका, २०५५
- वन क्षेत्रको जग्गा अन्य प्रयोजनको लागि उपलब्ध गराउने कार्यविधि, २०६३

- संरक्षित क्षेत्र भित्र भौतिक पूर्वाधारहरू निर्माण एवं सञ्चालनसम्बन्धी कार्यविधि, २०६५
- वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको राहत सहयोगसम्बन्धी निर्देशिका, २०६९
- वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३, नियमावली, २०५४,

४.२. आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी ऐन कानून तथा नियमहरू

- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ र नियमावली, २०६४
- आयकर ऐन, २०५८ र नियमावली, २०५९
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३, नियमावली, २०६४
- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ र नियमावली, २०५३

५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** – संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन गर्न सीमाना निर्धारण गर्नु, इलाका विभाजन गर्नु, निषेधित कार्य (चोरी शिकारी, विरुवा कटान, खनिज उत्खनन आदि) रोक्नु, पर्यापर्यटनको विकास, आय सृजना, विशेष प्रकृति एवं सम्पदाको संरक्षण गर्नु, आवागमन तोक्नु, मध्यवर्ती क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्नु, व्यवस्थापन कार्य योजना स्वीकृति गराउनु राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनको उद्देश्य रहेको देखिन्छ। मध्यवर्ती क्षेत्र भित्र वा अन्य आसपासका क्षेत्रमा वनजन्य पशुबाट जनधनको भएको नोक्सानीबापत क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने र मानवीय अतिक्रमण एवं आक्रमणबाट वन्यजन्तु, पंक्षी र प्राकृतिक सम्पदा सुरक्षा प्रदान गर्ने लक्ष्य रहेको छ।

परिच्छेद-२

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

६. **उद्देश्य** – सार्वजनिक स्रोतको प्राप्त र उपयोग तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाहको सम्बन्धमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताको आधारमा लेखापरीक्षण गरी उचित निष्कर्ष र सुझाव प्रदान गर्नु कार्यमूलक लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ। सोको अतिरिक्त लेखापरीक्षणका अन्य उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्:

- संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापनद्वारा मानवीय एवं पशुबीच द्वन्द्व न्यूनीकरण भएका प्रयास मूल्याङ्कन गर्ने,
- संरक्षित क्षेत्र, मध्यवर्ती क्षेत्र, अन्य अतिक्रमण रोक्का, आय सृजना, पर्यापर्यटन अवस्था जस्ता पक्षहरूको मूल्याङ्कन गर्ने,
- आर्थिक सामाजिक वातावरण क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको विश्लेषण गर्ने

७. **क्षेत्र** – यो वर्ष २० राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्षहरू वित्तिय लेखापरीक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्क र प्रश्नावलीको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ। अन्य सूचना, वित्तिय व्यवस्था दोस्रो तहको तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गरिएको र निकुञ्जमा हुने व्यवस्थापकीय कार्यबाट, श्रृजित मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व व्यवस्थापनमा भएका गतिविधि, जैविक विविधता र परिस्थितिकीय प्रणालीको अवस्थामा छलफल र जैविक विविधता र आरक्ष सुरक्षा व्यवस्थापन कार्यप्रणालीको अध्ययन गरिएको छ।

८. **पद्धति** – पहिचान भएका जोखिम क्षेत्रका आधारमा तात्त्विक महत्वका विषयहरू निर्धारण गरी तिनलाई पुष्ट्याई गर्न सम्बन्धित निकायमा कार्यरत जिम्मेवार पदाधिकारीहरूसँग सोधपुछ, छलफल गरिनुका साथै थप पुष्ट्याईका लागि तोकिएको ढाँचामा विवरण सङ्कलन, संरचित अन्तरवार्ता, प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना र तथ्याङ्कको सङ्कलन र विश्लेषण गरिएको छ। लेखापरीक्षणमा प्रमुख रूपमा प्रक्रियामूलक र नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ।

९. **सीमा** – द्वितीयक स्रोतबाट प्राप्त तहको तथ्याङ्क, छलफल र प्रश्नावलीका आधारमा प्रतिवेदन तयार गर्न र सोही आधारमा राय निर्माण गर्नु यसको सिमा रहेको छ। लेखापरीक्षणमा स्थलगत अध्ययन गरिएको छैन। राष्ट्रिय निकुञ्जहरू तथा आरक्षणबाट भएका गतिविधि तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरी सोको आधारमा लक्षित उद्देश्य प्राप्त भए नभएको विश्लेषण गरिएको छ।

परिच्छेद-३

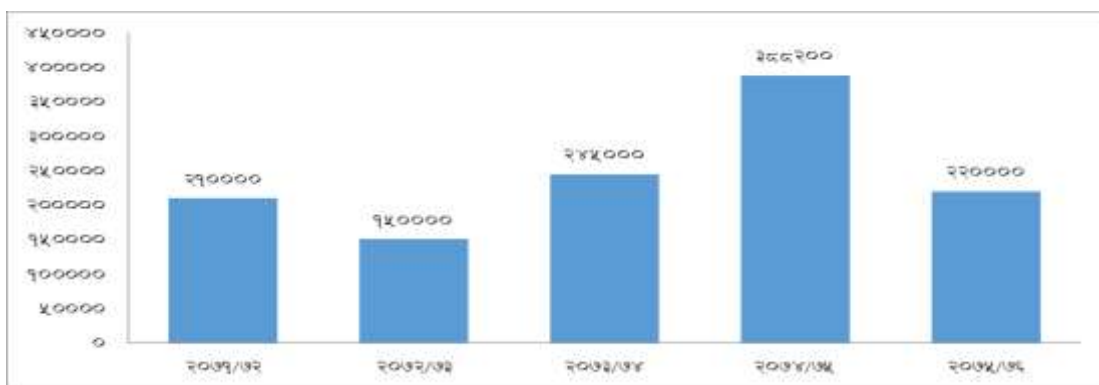
लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्षहरू** – वन्यजन्तु, वनस्पति एवं त्यसका प्रजाति, वनजङ्गल, मुहान, जलाधार क्षेत्रको संरक्षण, प्राकृतिक वासस्थान, प्रकृति सम्पदाको संरक्षण कार्य भएको जसको फलस्वरूप वन्यजन्तु संरक्षण र संख्यामा वृद्धि भएको, लोपोन्मुख वन्यजन्तुका जाति संरक्षण, वनस्पति र पारिस्थिकीय प्रणाली संरक्षण भएको, मध्यवर्ती क्षेत्रको व्यवस्थापनबाट मानवीय दैनिक आवश्यकता पूर्ति र आय आर्जनमा वृद्धि भएको निकुञ्ज क्षेत्रमा घुसपैठमा कमी, चोरी निकासी, अतिक्रमण सुधार, वन्यजन्तुको आहार विहार, वासस्थानको सुरक्षा भई प्राकृतिक वातावरण सृजना भएको छ । त्यसैगरी आन्तरिक तथा वाह्य पर्यापर्यटनले गर्दा राजश्व र मध्यवर्ती क्षेत्रका आय विस्तार भएको स्थानीय होटल व्यवसाय, कृषि आर्जन र साँस्कृतिक प्रवर्द्धन भएको छ । मानव र वन्यजन्तुको द्वन्द्व समयमा नै पहिचान भई रोकथाम एवं नियन्त्रणका लागि सहकार्य गर्ने अवस्था आउनुका साथै कृषकले केही वन्यजन्तुबाट भएका क्षतिमा राहत पाएको, जनतासँगको समन्वयले गर्दा वन जोगाउने र मानवीय कारणका क्षति न्यूनीकरण भएको, रोजगार सृजना भएको र आरक्ष क्षेत्रमा निर्माण हुने पोखरी, सिमसार र जलाधार क्षेत्रको संरक्षणले पानी मुहान वृद्धि भई वरिपरिका क्षेत्रमा खडेरी सुख्खा कम भएको छ ।
- **समस्याहरू** – संरक्षण क्षेत्रको अतिक्रमण हुनु, पछिल्लो समयमा भएका द्वन्द्व, वसाई सराई, जीवीकोपार्जनमा वन्यक्षेत्रको अधिक उपयोग भई वन मासिनु, वन्यजन्तु र वनस्पतीय प्रणालीमा सुरक्षा अभाव हुनु, मानव र वन्यजन्तुको द्वन्द्वबाट जनधनको क्षति र बाली नालीको नोक्सानी हुनु, सहरीकरण एवं विकास निर्माणका कार्यमा निकुञ्ज क्षेत्र संरक्षणमा ध्यान नदिएँदा वन्यजन्तुका परम्परागत आवागमन बाटो रोकिनु, वन मासिनु र पुर्नस्थापना गर्न नसक्नु जस्ता समस्याहरू रहेका छन् । त्यसैगरी निकुञ्ज क्षेत्रमा वर्षेनी हुने लगानीबाट लक्षित प्रतिफल लिने योजना तर्जुमा गर्न नसक्नु, चोरी नियन्त्रणमा प्रभावकारिता नहुनु, प्राकृतिक स्रोत साधन दीगो विकास गरी मानवीय विकास र अन्य आर्जन अपेक्षित गर्न नसक्नु, निजी क्षेत्रतर्फ वन्यजन्तु तथा वन र वनस्पति संरक्षण कार्य उत्साहित गर्न नसक्नु, निकुञ्ज व्यवस्थापनमा भौतिक पूर्वाधार, सीमा सुरक्षा, अतिक्रमण नियन्त्रण, नवीनतम प्रविधि प्रयोगमा बजेट तथा कार्यक्रम विनियोजन गर्न नसक्नु, मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन समितिले लक्ष्य अनुरूप कार्य गरी समुहमा आर्जन विकास, द्वन्द्व व्यवस्थापनमा उल्लेखनीय कार्य नहुनु जस्ता समस्या रहेका छन् । निकुञ्ज भित्रका होटल व्यवसाय व्यवस्थापन नगर्न, जनसंख्या अनुकूल वासस्थान वृद्धि गर्न नसक्नु र नियन्त्रणमा कानूनी जटिलता रहनु, जनतासँगको सहकार्य उल्लेखनीय नहुनु पनि समस्याका रूपमा रहेका छन् ।

१०. **संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापन-** राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा १६ ले निकुञ्ज/आरक्षभित्र उपयुक्त व्यवस्थाको लागि शिकार गर्न प्राकृतिक उपज हटाउन वा अन्य आवश्यक कामहरू गर्न दस्तुर लिई तोकेको वन पैदावर वा अन्य सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ । विभागले आरक्षको उपयुक्त व्यवस्थापनका लागि जीवजन्तुको वासस्थानको अवस्था, आहार विहार, आहार प्रणाली विकास र भौतिक सुविधा, आरक्ष क्षेत्रका पशुपंछी संख्याको अनुपातिकता एवं वातावरणमैत्री, जनावरमैत्री वातावरण कायम गर्नेसम्बन्धी मापदण्ड सहित कानूनी कार्यविधि तयार गरेको पाइएन । कानूनी एवं कार्यविधिगत व्यवस्था गरी निश्चित एवं निरन्तर रूपमा मानिस र वातावरणबीच सन्तुलित व्यवहार कायम गर्ने नीति, रणनीति, कार्यविधि कानूनी व्यवस्था नभएका कारण स्वस्थ, सक्षम प्रणाली विकास विस्तारगर्ने, वन्यजन्तु व्यवस्थापन गर्ने र लोपोन्मुख जीवजन्तुको लागि उपयुक्त वातावरण बनाउने कार्य भएको पाइएन ।

१०.१. निकुञ्ज, आरक्ष वा संरक्षण क्षेत्र गैर सरकारी वा अन्यलाई सञ्चालन व्यवस्थापन गर्न दिने नीतिको सम्बन्धमा अवलम्बन गरिने कार्य प्रक्रिया, २०६०, अनुसार विभागले राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषलाई अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजना कार्यक्रम, गौरीशंकर संरक्षण क्षेत्र र मनास्लु संरक्षण क्षेत्र संरक्षणका लागि उपलब्ध गराएको छ । संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन जिम्मा लगाउदा प्राविधिक, आर्थिक, भौतिक पूर्वाधार विश्लेषण गरी सो अनुसार कार्ययोजना तयार नभएको, प्रतिस्पर्धात्मक माध्यमबाट उच्च गुणात्मक व्यवस्थामा क्षमता मूल्याङ्कन गर्ने आधार, प्रकृया तयार नभएको, जीवजन्तु एवं वनस्पति सम्पदा हस्तान्तरण पूर्व र फिर्ता अवस्था मूल्याङ्कन गर्नु विधि निर्धारण वेगार संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापनका लागि उपलब्ध गराइएको छ । स्थानीय, जैविक एवं साँस्कृतिक स्थिति र सुरक्षा विश्लेषण नगरी व्यवस्थापनका लागि उपलब्ध गराएको कारण संरक्षण र जैविक वातावरणमा पुगेको योगदान र राष्ट्रिय आयमा खेलेको भूमिका यकिन हुने गरेको छैन ।

- १०.२. निकुञ्ज क्षेत्रमा वार्षिक ओहोर-दोहोर गर्ने पर्यटक र स्थानीय बासिन्दाबाट फोहोरमैला हुने गरेको छ । त्यस्ता फोहोरमैलाको परिणाममा आंकलन गरेको छैन भने फोहोरको व्यवस्था एवं ढल, पानीको निकासको व्यवस्थापनसम्बन्धमा कार्ययोजना रणनीति बनाएको छैन । चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज वरीपरी रहेका वियर र चाउचाउ कारखाना, नवस्थापित एक धार्मिक धाम, एक ह्याचरी साथै नगरपालिकाको फोहोर समेत नारायणी नदीमा फालिएकोले त्यसबाट निकुञ्ज र वन्यजन्तु क्षेत्रमा असर पर्नसक्ने अवस्था छ ।
- १०.३. निकुञ्ज आरक्ष वा संरक्षण क्षेत्र गैर सरकारी संस्थालाई व्यवस्थापन गर्न दिने नीतिको सम्बन्धमा अवलम्बन गरिने कार्यप्रक्रिया, २०६० को ८ ले शर्तअनुसार कार्य भएको अनुगमन एवं मूल्याङ्कन गरी दण्ड सजाय गर्न, व्यवस्थापन हस्तान्तरण गरिएको क्षेत्रको संरक्षण, विकास र व्यवस्थापन कार्यमा सघाउ पुऱ्याउन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयले आवश्यक नियमावली तर्जुमा गरी नेपाल सरकारमा स्वीकृतिको लागि पेश गनुपर्ने व्यवस्था भएपनि अनुगमन एवं मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयार नभएको र नियमावली समेत तर्जुमा भएको छैन । नियमावली तर्जुमा र अनुगमन नभएबाट जैविक विविधता, पर्यापर्यटन, विकास अवस्थामा सुधार र सुरक्षामा असर पर्ने देखिन्छ ।
- १०.४. संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली, २०५३ को (८) ले संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समिति गठन गरी व्यवस्थापन कार्य योजना तयार गर्न, प्राकृतिक स्रोतको दस्तुर उठाउने, तथ्याङ्क सङ्कलन गरी उपलब्ध गराउने, सामुदायिक विकासका लागि रचनात्मक क्रियाकलाप खेल्ने उल्लेख छ । उपलब्ध तथ्याङ्क अनुसार १३ व्यवस्थापन समिति गठन भई कार्य गरे पनि विभागले सबै कार्ययोजनाको स्वीकृत विवरण तयार गरी कार्यान्वयन कार्यविधि र रणनीति तयार नगरेको, सोमध्ये १२ ले सार्वजनिक सुनुवाई गरेको पाइएन । साथै सोही नियमावलीको नियम १० बमोजिम २ महिना अन्तर्गत बैठक बसे नबसेको, व्यवस्थापन समितिको आय र सरकारी राजश्वबाट जाने रकम र खर्चको एकीकृत आम्दानी खर्च विवरण तयार नगरेको, खर्चको प्राथमिकता निर्धारण र विकासएजेन्डामा एकरूपता हुने गरी कार्यविधि तयार गरेको पाइएन । व्यवस्थापन समितिहरूले हालसम्म आय र खर्चको एकीकृत विवरण नराखेको र अनुगमन नियमित हुने गरेको पाइएन । १३ व्यवस्थापन समिति र कार्ययोजनाबमोजिम काम भए नभएको खुलाएर एकीकृत अनुगमन योजनाको प्रभाव गरी कार्यान्वयन आय व्यय अवस्था अवलोकन र प्रतिवेदन, अनुगमन प्रभावकारी नभएबाट व्यवस्थापन समिति गठन आयबाट प्राप्त गर्ने लक्ष्य प्राप्तमा कठिनाई परेको देखिन्छ ।

संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समितिको बजेट

व्यवस्थापन समिति अन्तर्गत मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन उपभोक्ता समितिहरूको गठन अवस्था, त्यसबाट भएका कार्य, त्यसले समुदायमा मानव र वन्यजन्तुबीच द्वन्द्वसम्बन्धमा खेलेको भूमिका, आय आर्जनमा पारेको प्रभाव सम्बन्धमा अभिलेख राखेको र अनुगमन गरेको पाइएन ।

- १०.५. निकुञ्जको मूल्य मान्यता अन्तर्गत अध्ययन अनुसन्धान गर्नु गराउनु पनि रहेको देखिन्छ । विभागले जैविक विविधता, संकटापन्न दुर्लभ र महत्वपूर्ण जीवजन्तु सम्बन्धमा अध्ययन गरेको उल्लेख भएपनि सो अभिलेख राखेको छैन । अध्ययन अनुसन्धानमा संस्थागत कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन नगरिँदा त्यस अनुसार प्रतिवेदनले उपभोग मूल्य

प्राप्ति र प्राणी व्यवस्थापनमा प्रभावकारिता ल्याउन कठिन परेको र अध्ययनको बौद्धिक सम्पत्ति संरक्षण हुन सकेको छैन ।

- १०.६. चौधौँ योजना (२०७३/७४-७५/७६) ले राष्ट्रिय वन विकास तथा व्यवस्थापन कार्यान्वयन अन्तर्गत कर्णाली र महाकाली नदीबीचको शिवालिक, तल्लो महाभारत क्षेत्रगत जैविक विविधता र जलाधार संरक्षण गर्न कर्णाली महाकाली भूपरिधि संरक्षण कार्यक्रम लागुगर्ने उल्लेख छ । जैविक विविधता संरक्षणको लागी आरक्षण व्यवस्थापन गर्ने र संरक्षण कार्ययोजना तयार नगरी निर्धारित लक्ष्य प्राप्ति भएको देखिदैन ।
- १०.७. नेपालमा १७ हजार ९७ किसिमका वन्यजन्तु संरक्षण गर्न २३.६९ प्रतिशत भू-भागमा संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्था भएपनि हालसम्म वन्यजन्तु प्राणी अस्पताल चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जमा मात्र स्थापना भएको छ । प्राणी अस्पताल तथा चिकित्सकको उचित व्यवस्थापन नभएका कारण तत्काल उपचार, अध्ययन अनुसन्धान महामारी नियन्त्रण प्रभावित हुने देखिन्छ ।
- १०.८. राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषलाई अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र आयोजना कार्यक्रम, गौरीशंकर संरक्षण क्षेत्र र मनास्लु संरक्षण क्षेत्र संरक्षणको लागि व्यवस्थापन सञ्चालन उपलब्ध गराईएको छ । संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन जिम्मा लगाउदा ती क्षेत्रको प्राविधिक, आर्थिक, भौतिक पूर्वाधार विश्लेषण नगरिएको, कार्ययोजना तयार नभएको, प्रतिस्पर्धात्मक माध्यमबाट उच्च व्यवस्थापन क्षमता मूल्याङ्कन गर्ने आधार, प्रक्रिया, जीवजन्तु वनस्पती सम्पदा हस्तान्तरण र फिर्ता अवस्था मूल्याङ्कन गर्ने विधि, स्थानीय संस्कृति, सुरक्षा रणनीति, त्यसको राजश्वको असुली र राजस्व दाखिला अवस्था समेत विश्लेषण नगरी विधि र प्रकृया नतोकी सम्भौता भएको देखियो । राष्ट्रिय सम्पदालाई सञ्चालन गर्दा निश्चित मापदण्ड, कार्यविधि बनाएर गुणात्मक एवं प्रतिस्पर्धी व्यवस्थापन भित्र्याउने तर्फ कारवाही भएको पाइएन ।
- १०.९. नेपालका ११८ पारिस्थितिकीय प्रणाली संरक्षित क्षेत्रमा समेटिएको छ । मध्य पहाडी भू-भागको १५९ वर्ग किलोमिटरमा शिवपुरी राष्ट्रिय निकुञ्ज र खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्जको केही भाग रहेको छ भने शिवालिक क्षेत्रमा पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्ज, चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, बाँके राष्ट्रिय निकुञ्ज, बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जका केही भाग समेटेको देखिन्छ । क्षेत्रीय, भौगोलिक पारिस्थितिकीय प्रणाली समेटने गरी आरक्षहरु घोषणा र जैविक विविधता संरक्षणको व्यवस्था गरेको पाइएन ।
- १०.१०. राष्ट्रिय निकुञ्ज र पर्यावरण विषयगत (Ecological Hot Spot), चौविस घण्टा कार्य गर्नुपर्ने साथै फौजी कारवाही गर्नुपर्ने, न्यायिक कार्य गर्नुपर्ने, युनेस्को आउटस्ट्याण्डिङ मूल्यहरु पालना गराउने जस्ता कार्य भएकोले कर्मचारी व्यवस्थापनमा फौजी न्यायिक तालिम सहित विशिष्टीकृत सेवा विस्तार र जोखिम व्यहोर्ने गरी विमा व्यवस्थापन गरेको पाइएन ।
११. **निकुञ्ज क्षेत्रको आय** - निकुञ्ज क्षेत्रको क्रियाकलाप (काठ, दाउरा, विक्री, आयात निर्यात, वन पैदावर र जडिवुटी निकासी, राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष र संरक्षण क्षेत्रको शुल्क) बाट समेत विगत ५ वर्षमा सरकारी लगानीको तुलनामा निम्नानुसार आम्दानी देखिएको छ :

आर्थिक वर्ष	निकुञ्ज क्षेत्रमा सरकारी लगानी	निकुञ्ज क्षेत्रबाट प्राप्त आय	लगानीको अनुपातमा आम्दानी प्रतिशत (रु.लाखमा)
२०७०/७१	६८२१०५	५३०८५०	७७.८२
२०७१/७२	७०७७७२	५३५२२२	७५.६२
२०७२/७३	७३४६११	३५०२०४	४७.६७
२०७३/७४	११५६५५८	५५२७३६	४७.७९
२०७४/७५	१११३१८	७०५८८७	६३.००
जम्मा	३३९२३६४	२६७४८९९	६२.३८

उल्लिखित अवस्था विश्लेषण गर्दा निकुञ्जमा मध्यवर्ती क्षेत्र, अन्य संस्था खर्च बाहेक पनि सरकारी लगानीको तुलनामा आय बढ्न सकेको पाइएन । निकुञ्ज सञ्चालन खर्चमा आत्मनिर्भरता हासिल गर्न सकेको देखिदैन । दिगो प्रवर्द्धन र व्यवस्थापनको अभावले कार्य हुनसकेको देखिएन ।

१२. **शिकार आरक्ष** - राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा १२बमोजिम शिकार आरक्ष व्यवस्था गर्नसक्ने उल्लेख छ । नियमावली, २०३० को अनुसूची १बमोजिम शिकार अनुमतिपत्र र शिकारका प्रयोजनका लागि

नेपाली र विदेशी व्यक्तिलाई लाग्ने दस्तुर तोकिएको छ । नेपालमा एकमात्र ढोरपाटन शिकार आरक्ष रहेको छ । २०७३।७४ मा ४३ शिकार कोटा कायम गरी रु.१ करोड ४९ लाख र २०७४।७५ मा ३० शिकार कोटा कायम गरी रु.५५ लाख १७ हजार आम्दानी गरेको देखिन्छ । विभागबाट बढ्दो जीवजन्तु एवं चराका संख्याहरु वैज्ञानिक विधि अपनाई अध्ययन एवं भू-भाग र पशु अनुपात अनुसन्धान गरी संख्या निर्धारण गरी थप शिकार आरक्ष व्यवस्थापन भएको छैन । निजी क्षेत्रमा समेत बीउ, पशु वा माउ उपलब्ध गराई निजी एवं सामुदायिक स्तरमा बन्धजन्तु र पशुपंछीको संरक्षण, विकास एवं शिकार आरक्ष व्यवस्थापन गरी राष्ट्रिय आरक्ष र पर्यटन उद्योग विकासमा कार्य भएको देखिँदैन ।

१३. **चिडियाखाना व्यवस्थापन** – चौधौँ योजना (२०७३/७४-७५/७६) ले प्रत्येक प्रदेशमा खुल्ला चिडियाखाना स्थापना गर्ने व्यवस्था गरेको छ । सोबमोजिम राष्ट्रिय प्राणी उद्यान सूर्यविनायक भक्तपुरमा स्थापना भई गुरुयोजनाको कार्य शुरु भएको देखिन्छ । १०६ रोपनी जग्गामा फैलिएको सदर चिडियाखाना जावालाखेल राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष अन्तर्गत सञ्चालित छ । कतिपय असंगठित संस्था, सामुदायिक तथा स्थानीय तहले समेत बन्धजन्तु समाती प्रदर्शन गरेको समेत उल्लेख छ । नेपाल सरकारले हालसम्म सदर चिडियाखाना र खुल्ला चिडियाखानामा प्राणी तथा वनस्पती व्यवस्थापन, प्राकृतिक बासस्थान कायम गर्ने, निजी, सामुदायिक र सरकारी तहमा स्थापना गरी प्राणी नियमन गर्ने सम्बन्धमा नीति, ऐन र नियमावली नबनेको र नियमनकारी स्वतन्त्र संस्था समेत बनेको देखिँदैन । जसबाट प्राणी र वनस्पतीको संरक्षण एवं प्राकृतिक बासस्थान व्यवस्थापनमा कठिनाई परेको पाइन्छ । असंगठित एवं स्थानीय तहमा रहेको प्रदर्शन क्षेत्रलाई व्यवस्थित बनाउन सकेको देखिएन ।

१४. **रोजगारी र आय** – राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा बन्धजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ को प्रस्तावनामा बन्धजन्तु र त्यसको बासस्थानको संरक्षण, सम्बर्द्धन, विकास र उपयोग गरी सर्वसाधारण जनताको सदाचार र सुविधा कायम राख्ने उल्लेख छ । २०७४।७५ मा पर्यटकीय पूर्वाधारमा १९४ लाख, स्थानीय संस्कृति संरक्षण र सम्बर्द्धनमा रु.५१ लाख सहित कुल विभागको खर्च रु.१ अर्ब ५५ करोड रहेकोमा २०७०।७१ देखि २०७४।७५ सम्म क्रमशः रु.५३ करोड, रु.५३ करोड, रु.३५ करोड, रु.५५ करोड र रु.७० करोड आम्दानी भएको देखियो । आम्दानी खर्चमा पनि विभाग आत्मनिर्भर छैन । मध्यवर्ती क्षेत्रका व्यवस्थापन समिति मार्फत आम्दानी खर्चको अभिलेख विभागसँग छैन । यस आर्थिक वर्षमा ४ लाख ६२ हजार २६२ श्रमदिन अप्रत्यक्ष रोजगार सृजना भएको उल्लेख भएपनि सोको विश्वसनीय आधार देखिँदैन । त्यसैगरी वनस्पति र जैविक विविधता अध्ययन अनुसन्धान गरी मध्यवर्ती क्षेत्रमा रोपण विस्तार गरी आय आर्जन एवं उद्योग स्थापना र पर्यापर्यटन उद्योग समेत विस्तार कार्यमा प्रगति भएको देखिँदैन । जसको मुल कारण प्राकृतिक स्रोतको समुचित व्यवस्थापनमार्फत आय अवसर नखोज्नु हो । जसका कारण अमूल्य प्राकृतिक सम्पदा एवं सम्पत्तिमा संरक्षण गरी त्यसबाट अधिकतम लाभ सर्वसाधारणलाई उपलब्ध गराउने कार्य प्रभावित भएको छ । यसबाट पर्यटन पूर्वाधार तयार गर्नुपर्ने क्षेत्र पहिचान विकास र विस्तार गरी स्पष्ट आधार सहित रोजगारी सिर्जना र आयक्षेत्र विस्तार तथा विविधीकरण गरेको छैन ।

१५. **निकुञ्ज अतिक्रमण** – राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा बन्धजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा ५ बमोजिम कुनै भाग कब्जा गर्न, आवादी गर्न, खेती गर्न वा कुनै बाली उब्जाउन वा काट्न घरपालुवा जीवजन्तु वा पंछी चराउन वा वनपैदावरमा हानीनोक्सानी पुऱ्याउन, खनिज निकाल्न नपाईने व्यवस्था छ । निकुञ्जले यस आर्थिक वर्षमा २५ हेक्टर अतिक्रमण हटाएको भएतापनि बाँकी अतिक्रमित क्षेत्र ३ हजार ८७६ हेक्टर रहेको छ । जसमध्ये मध्यवर्ती क्षेत्रमा ३ हजार ६९४ हेक्टर अर्थात ९०.६ प्रतिशत क्षेत्र अतिक्रमणमा परेको साथै अतिक्रमण हटाईएको क्षेत्रमा पुनःवृक्षारोपण एवं जैविक विविधता कायम गर्नेतर्फ कारवाही भएको पाईएन । अतिक्रमित क्षेत्रका र निकुञ्ज भित्र रहेका वस्ती स्थानान्तरण तथा हटाउने र एकीकृत वस्ती व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा रणनीतिक कार्ययोजना एवम् सर्वपक्षीय समन्वयात्मक कार्य भएको पाईएन । जसबाट राष्ट्रिय वन क्षेत्रमा ह्रास आएको कारण बन्धजन्तुको प्राकृतिक वसोवास र आहार विहारमा असर परेको छ ।

सि.नं.	कार्यालयको नाम	अतिक्रमण भएको अनुमानित क्षेत्रफल	कैफियत
१.	चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा मध्यवर्ती क्षेत्र	१२११.१९ हेक्टर	
२.	बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा मध्यवर्ती क्षेत्र	४१०.६६ हेक्टर	६१६ बिगाहा
३.	बाँके राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा मध्यवर्ती क्षेत्र	१८८२.७७ हेक्टर	सल्यानजिल्लाको मध्यवर्ती क्षेत्रको तथ्याङ्कबाँकी रहेको ।
४.	शुक्लाफाँटा बन्धजन्तु आरक्ष तथा मध्यवर्ती क्षेत्र	१६१.४ हेक्टर	

५.	पर्सा वन्यजन्तु आरक्ष तथा मध्यवर्ती क्षेत्र	१९० हेक्टर	
६.	लामटाङ राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा मध्यवर्ती क्षेत्र	१९.९६ हेक्टर	
	कूलजम्मा	३८७.९८ हेक्टर	

१६. वन्यजन्तु मानव द्वन्द्व – वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको राहतसम्बन्धी निर्देशिका, २०६९ को ३ बमोजिम मानवीय क्षति, भण्डारण गरेको अन्नको क्षति, घरगोठको क्षति, खाद्यान्न वालीको क्षतिपूर्ति दिने जस्ता व्यवस्था गरेको छ। वनजङ्गलमा वन्यजन्तुमा भएको वृद्धिको अनुपातमा आहार विहार क्षेत्र सोही अनुपातमा विस्तार नभएको, मध्यवर्ती क्षेत्र मानवीय अतिक्रमणमा परेको साथै संरक्षित क्षेत्र वरपरको बहदो जनघनत्व एवं अव्यवस्थित भू-उपयोगका कारण वन्यजन्तुको वासस्थानमा भएको क्षयीकरण एवं संकुचनले गर्दा वन्यजन्तु आफ्नो वासस्थान छोडी गाउँबस्तीमा बस्ने गरेको पाईन्छ। जसबाट वन्यजन्तुको अतिरिक्त निकुञ्ज र आरक्षणको वरिपरी वसोवास गर्ने समुदायको कृषि वाली नोक्सानी हुनुको सम्पूर्ण मानवीय क्षति भएको फलस्वरूप क्षतिपूर्ति भुक्तानीमा समेत वृद्धि भएको छ।

आर्थिक वर्ष	मानवीय क्षति		वन्यजन्तु क्षति		धन क्षति	क्षतिपूर्ति भुक्तानी (रु.हजारमा)	द्वन्द्वबाट सिर्जित मुद्दा
	मृत्यु	घाइते	मृत्यु	घाइते			
२०७२/०७३	१०	३८	१६०	नखुलेको	३३	१,२४,१४	नखुलेको
२०७३/०७४	२२	४३	३२६	नखुलेको	१७१ गोठ, २६६४ पशुधन र १७१ स्थानमा अन्नवाली नोक्सानी	३,८८,६५	नखुलेको
२०७४/०७५	१५	७३	८०५	नखुलेको	घर गोठ ४३६, २६२९ घरघुरीको अन्नवाली क्षति	१,७०,६९,४०७	नखुलेको

१६.१. वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको राहतसम्बन्धी निर्देशिका २०६९ ले हात्ति, गैडा, बाघ, भालु, चितुवा, हिउचिचुवा, ध्वासे चितुवा, व्वाँसो, जंगली कुखुरा, जंगली बदेल् अर्ना लगायत ११ वन्यजन्तुको मानवीय क्षति र पशुधन क्षतिमा क्षतिपूर्ति पाइने व्यवस्था भएपनि भण्डारण अन्य घरगोठको क्षति र खाद्यान्न वालीको क्षतिमा हात्तिको मात्र पाइने उल्लेख छ। खरायो, बादर, दुम्सी लगायत अन्य प्राणि हुने क्षति भराउने व्यवस्था छैन। जनतामा पर्न जाने नोक्सानको क्षतिपूर्ति हुँदैन। अर्कोतर्फ मानवीय अतिक्रमण परेको भुभाग ४०.७७ हेक्टरमा मानवीय अतिक्रमणबाट वन्यजन्तु वसोवासमा परेको असर सम्बन्धमा समेत सम्बन्धितबाट नोक्सान भराउने र कारवाहीको पहल गरेको देखिँदैन।

१६.२. निर्देशिका २०६९ को सि.नं. ५ बमोजिम घाइतेलाई २ लाखसम्म र मृतकलाई १० लाखसम्म क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था छ। पशुधन क्षति १० देखि ३० हजारसम्म र गोठ १० हजारसम्म, भण्डारण १० हजारसम्म क्षतिपूर्ति दिने उल्लेख छ। क्षतिपूर्ति निर्धारणको वैज्ञानिक मापदण्ड आधार उल्लेख गरेको छैन। मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन समितिको तर्फबाट समेत क्षतिपूर्तिको रकम व्यवस्थापन गराउने कानूनी व्यवस्था भएको पाइएन। निश्चित मापदण्ड बनाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनुपर्दछ।

१६.३. वन्यजन्तु संख्याको वृद्धिसँगै त्यसको लागि आवश्यक पर्ने क्षेत्र, आहार विहार र ती वन्यजन्तुको क्षेत्रमा हुने विस्तारसँगै जनसंख्यामा भएको वृद्धि र प्राकृतिक स्रोत माथिको निर्भरता मानवीय जीवनयापनको लागि आवश्यक पर्ने स्रोत र जमीनबीच सन्तुलन कायम गरी द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्नेतर्फ कारवाही गरी कम क्षति अधिकतम लाभ सृजना गर्ने सम्बन्धमा कुनै पनि कार्य भएको देखिँदैन।

नयाँ प्रजाति देखा परेको –

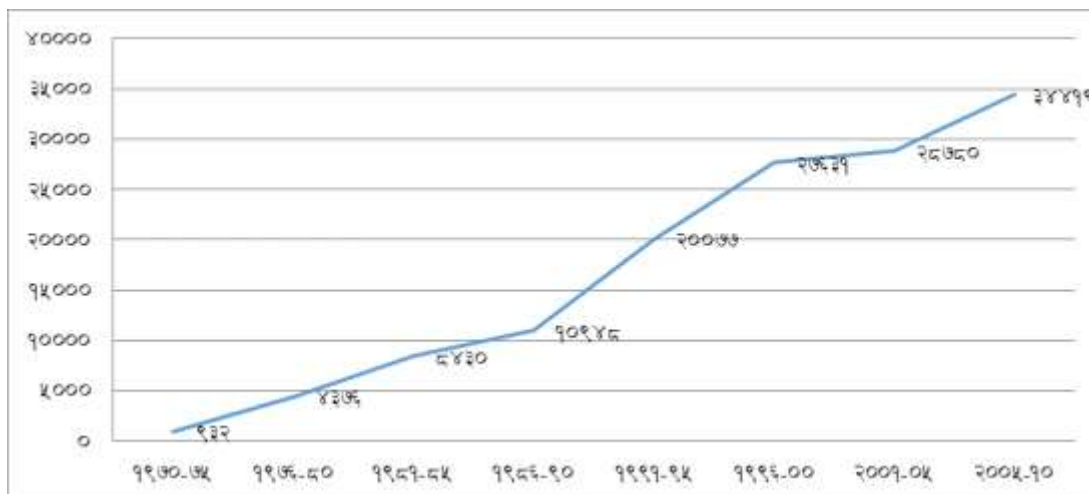
वन्यजन्तु	वर्ष	संख्या	वर्ष	संख्या
चरा प्रजाति	२००२	८६८	२०१७	८८६
स्तनधारी	२००२	२०८	२०१७	२१२

दुर्लभ वन्यजन्तु वृद्धि संख्या –

वन्यजन्तु	वर्ष	संख्या	वर्ष	संख्या	वर्ष	संख्या
बाघ	२००८	१२१	२०१३	१९८	२०१८	२३५
गैडा	२००८	४३५	२०११	५३४	२०१५	६४५
अर्ना	-	-	२०१६	४३२	२०१८	४४१
बाह्रसिंगा	-	-	२०१५	२३००	-	-
हात्ति	२००८	१०७.१४५	सेन्सस नभएको		सेन्सस नभएको	

स्नो लियोपार्ड	२००९	३००-४००	-	-	-	-
गौरी गाई	-	-	२०१६	४७३	-	-
घडियाल	-	-	२०१६	१९८	-	-

संरक्षण क्षेत्रको विवरण :

- १६.४. नयाँ प्रजाति आगमन र दुर्लभ वन्यजन्तु वृद्धि भएको देखिन्छ । निकुञ्जको जग्गा सामुदायिक व्यवस्थापन र सार्वजनिक वन क्षेत्र थप गरी संरक्षण क्षेत्रमा समावेश गरिएकोबाट निकुञ्ज क्षेत्र बढेपनि परम्परागत रूपमा रहेको आहार विहार क्षेत्र मात्र संरक्षण क्षेत्रमा गाभिएको देखिन्छ । निकुञ्ज भित्र वस्ती आवासलाई स्थानान्तरण गरी निकुञ्जको परिवेश कायम गर्न सकेको छैन । अर्कोतर्फ थप नयाँ क्षेत्र एवं आहार-विहार क्षेत्रमा विस्तार गरेको पाइन्छ । वन्यजन्तु र त्यसका लागि चाहिने जमीन, अनुपातिक मापदण्ड तयार नभएको, बढोत्तरीमा नियन्त्रण वा थप व्यवस्था गरी कानूनी व्यवस्था समेत गरेको पाइएन ।
- १६.५. वन्यजन्तु एवं मानवीय द्वन्द्वसम्बन्धमा राष्ट्रिय निकुञ्ज विभाग अन्तर्गत राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषले मृतक तथा घाइतेको परिवारका लागि जिविकोपार्जन बापत प्रति मृतक रु.५० हजार उपलब्ध गराउने गरेको छ । सो बापत केन्द्रीय स्तरमा निर्देशिका २०६९ हुँदाहुँदै कोषले मन्त्रिस्तरबाट छुट्टै मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व व्यवस्थापन कोष सञ्चालन कार्यविधि, २०७३ स्वीकृत गरी २०१६/१७ र २०१७/१८ मा क्रमशः रु.२२ लाख ८६ हजार र रु.३ करोड १३ लाख खर्च गरेको छ । वन विभागले समेत द्वन्द्व व्यवस्थापनमा खर्च गरेको पाइन्छ ।
१७. **निकुञ्जको जग्गा अन्य प्रयोजनमा**—संरक्षित क्षेत्रभित्र भौतिक पूर्वाधारहरु निर्माण एवं सञ्चालनसम्बन्धी कार्यनीति २०६५ बमोजिम नेपाल सरकारको राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजनासञ्चालन गर्न राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र तथा मध्यवर्ती क्षेत्रका जग्गा उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ । आयोजनाको भौतिक संरचनाले ओगटेको क्षेत्रफल बराबरको जग्गामा प्रवर्द्धकले आफ्नै खर्चमा वृक्षारोपण गरी पाँच वर्षसम्म स्याहार सम्भार र संरक्षण गरी सम्बन्धित कार्यालयलाई बुझाउनुपर्ने अन्यथा लगत असुल गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । राष्ट्रिय निकुञ्ज क्षेत्रमा २२७.५० हेक्टर जमिन उपलब्ध गराएको मध्ये विद्युत प्रसारण आयोजनाको लागि २००.१३ हेक्टर र ९६.५ कि.मि. विद्युत प्रसारण लाइन निर्माण, खानेपानी आयोजनाको लागि ११.९४३ र बाँकी १५.०५७ अन्य प्रयोजनको लागि उपलब्ध गराएको पाइन्छ । हालसम्म विभिन्न मितिको मन्त्रिपरिषदको निर्णयबाट जग्गा देहायअनुसार कार्यका लागि उपलब्ध गराएको देखिन्छ:
- १७.१. उपलब्ध विवरणबमोजिम ५८ हेक्टर क्षेत्रफल ४जलविद्युत आयोजनालाई उपलब्ध गराएकोमध्ये ५ हेक्टर जग्गा सोधभर्ना प्राप्त भएपनि मकालु वरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज क्षेत्रको अरुण ३ जलविद्युत आयोजनाले ओगट्ने ४४ हेक्टर क्षेत्रमध्ये भौतिक संरचना निर्माण भएको क्षेत्र बराबरशोधभर्ना प्राप्त भएको छैन । त्यसैगरी ५८ हेक्टर बराबर जग्गामा वृक्षारोपण नगर्नुका साथै अनुगमन गरेको समेत पाइएन । कटान भएका रुख १ वराबर २५ को अनुपातमा वृक्षारोपण गरी ५ वर्षसम्म स्याहार सम्भार र हुर्काई उपलब्ध गराउनुपर्ने अन्यथा लगत असुल गर्नुपर्नेमा सो समेत

भएको पाइएन । अनुगमन कार्य क्षेत्रीय वन निर्देशनालयबाट हुने उल्लेख छ । लिजिङ्ग वन क्षेत्र बराबर जग्गा वृक्षारोपण गराउन नसकेबाट संरक्षित क्षेत्रको वातावरण र वन्यजन्तु आहार विहार क्षेत्रमा प्रभावित हुने देखिन्छ ।

- १७.२. अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रअन्तर्गत सार्वजनिक वन क्षेत्रमा ११८ होटल सञ्चालन भएको छ । उक्त संरचनाले ओगटेको क्षेत्रफल अतिक्रमण हटाउन र लिजिङ्ग व्यवस्थाबमोजिम कानूनी दायरा ल्याउन प्रयास गरेको छैन । वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन समेत नभएबाट निकुञ्ज क्षेत्र भित्रको गतिविधिमा प्रभाव परेको देखिन्छ ।
- १७.३. रारा राष्ट्रिय निकुञ्जले समेत बिना प्रतिस्पर्धा विगत वर्षदेखि निकुञ्ज क्षेत्रभित्र र सरकारी भवनमा होटल सञ्चालन गर्न दिएको छ । जसबाट वार्षिक रु.९२ हजार प्राप्त गरेको छ । वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन एवं प्रतिस्पर्धा र चर्चेको भू-भाग यकीन बेगर अन्तर्राष्ट्रिय रामसार क्षेत्रमा सूचीकृत निकुञ्जमा होटल सञ्चालन गर्न दिएको देखिन्छ । बहदो पर्यटकसँगै वन क्षेत्रमा टेन्ट समेत प्रयोग गर्ने गरेबाट त्यसको फोहोर तथा ढलको उचित व्यवस्थापन गरेको पाइएन । जसबाट प्राकृतिक वातावरणमा असर पर्नुका साथै प्रतिस्पर्धी रूपमा राजश्व समेत प्राप्त भएको छैन ।
- १७.४. निकुञ्जबाट प्राप्त आय र वन पुनर्स्थापना लागत असुलीको रकम निकुञ्ज प्रभावित क्षेत्रको बसोबास विस्थापित गरी निकुञ्ज क्षेत्र विस्तार गर्ने कार्य एवम् कार्ययोजना बनाएको पाइँदैन ।
- १७.५. वन क्षेत्रको जग्गा अन्य प्रयोजनमा उपलब्ध गराएको पेश गरेको कार्ययोजना एवं स्वीकृति दिन शर्तबमोजिम कार्य भए/नभएको नियमित अनुगमन गर्नुपर्ने व्यवस्था वन क्षेत्रको जग्गा अन्य प्रयोजनाका लागि उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी कार्यविधि २०६३ ले गरेको छ । तर वन क्षेत्रको लिजिङ्गमा दिएको क्षेत्रमा अनुगमन मूल्याङ्कन र कारवाही हुने गरेको छैन ।
१८. **प्राणीका प्राकृतिक बाटो सुरक्षा** – निकुञ्ज, आरक्ष वा संरक्षण क्षेत्र गैर सरकारी वा अन्य संस्थालाई व्यवस्थापन गर्न दिने नीतिको सम्बन्धमा अवलम्बन गरिने कार्यविधि, २०६० को ७.३ बमोजिम राष्ट्रिय निकुञ्जको सैद्धान्तिक अवधारणाको प्रतिकूलता न्यून गरी निकुञ्ज क्षेत्र भित्र व्यवस्थापन कार्ययोजनामा उल्लेख भएबमोजिम वातावरणमैत्री पूर्वाधार निर्माण गर्न सकिने तथा जलचर वा अन्य कुनै किसिमको जनावर पशुपंछी वा जीवजन्तुलाई हानी नोक्सानी पुऱ्याउन नपाइने व्यवस्था छ । विभागले प्राकृतिक परम्परामा जीवजन्तुले ओहोरदोहोर गर्ने बाटो पहिचान, व्यवस्थापन संरक्षण गर्दै त्यस्ता क्षेत्रहरुमा भौतिक पूर्वाधार निर्माण गर्न रोक्ने, वृक्षारोपण र जैविक विविधता पुनर्स्थापना गरी परम्परागत बाटो कायम गर्न सकेको छैन । २० संरक्षितक्षेत्रमध्ये विवरण प्राप्त १० निकुञ्जमा त्यस्तो कार्य नभएको उल्लेख छ । जनसंख्या एवं शहरीकरणले जंगल क्षेत्रमा भएको बिनास र जङ्गलहरु एक आपसमा नजोडिएको कारण बाटो मासिन गई वन्यजन्तुको परम्परागत आवतजावतमा प्रभावित भएको देखिन्छ ।
१९. **संरक्षित क्षेत्रबाट उद्योग प्रवर्द्धन** – संरक्षण क्षेत्रको स्थापना जैविक विविधता संरक्षण सम्वद्धन र वन्यजन्तु संरक्षण गर्नुका साथै यसमा पर्यापर्यटन उद्योग, जडिवुटी विकास प्रवर्द्धन, होटल व्यवस्थापन प्रवर्द्धन समेत रहेको पाईन्छ । विभागले पर्यापर्यटन प्रवर्द्धन कार्यक्रम र साँस्कृतिक सम्पदा संरक्षण कार्यक्रमहरु सञ्चालन, मन्दिर गुम्बा संरक्षण कार्यक्रम वार्षिक रूपमा गर्ने गरेको देखिन्छ । २०७४।७५ मा ५ संरक्षण क्षेत्रमा ८७साँस्कृतिक परम्परसंरक्षण गरी रु.५१ लाख खर्च गरेको पाईन्छ ।

आर्थिक वर्ष	पर्यटक संख्या (हजारमा)	राजस्व आय (करोड)
२०६९।०७०	५१०	४७
२०७०।०७१	५५८	५३
२०७१।०७२	५१७	५४
२०७२।०७३	३८९	३५
२०७३।०७४	६०४	५५
२०७४।०७५	६९९	७०

उपरोक्त बमोजिम पर्यटक संख्या ६ वर्षमा ३७% पर्यटकीय संख्या वृद्धि भएको देखिन्छ । जुस बनाउने, जडिवुटी सङ्कलन विरुवा बारे विकास भएको छ । पर्यटकीय मनोरञ्जन विविधतामा पूर्वाधार तयार, तालिम आय आर्जन सीप दक्षता विकास नयाँ प्रविधि क्षेत्रको खोज नहुँदा पर्यटकीय उद्योगबाट स्थानीय जनताले यथोचित लाभ प्राप्त गर्न कठिन परेको छ ।

- १९.१. वन नीति, २०७१ को कार्यनीतिमा पर्यापर्यटन प्रवर्द्धनका लागि तोकिएको पारिस्थितिकीय प्रणालीका वन्यजन्तु पालना, अध्ययन अनुसन्धान र शिकार तथा उपयोगको व्यवस्था गर्न, पर्यावरणीमैत्री पर्यटकीय सेवा, चिडियाखानाको स्थापना एवं विस्तार गर्ने उल्लेख छ। तर निजी वन क्षेत्र विकास र वन्यजन्तु पालना व्यवस्था गर्न कानूनी पूर्वाधार र नयाँ चिडियाखानाको स्थापना भएको पाइएन। पर्यटकीय पूर्वाधार तयार नभएको कारण प्रतिस्पर्धी र निजी व्यवसायी प्रवेश नहुँदा वन्यजन्तु संरक्षणको क्षेत्रमा निजीक्षेत्रको उपस्थिति र सहभागी गराई उद्योग स्थापना हुन सकेन जसका कारण आर्थिक विकास र पर्यटकीय विस्तारमा असर परेको छ।
- १९.२. संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली, २०५३ को नियम २२ बमोजिम संरक्षण क्षेत्रभित्र होटेल लज सञ्चालन गर्न दिइने उल्लेख छ। यसै आधारमा विभागले निकुञ्जकै पूर्वाधारमा रारा राष्ट्रिय निकुञ्ज, लामाटाङ्ग राष्ट्रिय निकुञ्ज, मकालु राष्ट्रिय निकुञ्ज, अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रभित्र होटेल र लज खुलेको पाइयो। यस्ता होटेल एवं पर्यापर्यटन उद्योग खोल्दा वातावरण परीक्षण गरी त्यसक्षेत्रको प्राकृतिक बासस्थान वन्यजन्तु आहारविहार र स्वस्थ वातावरण कायम राख्ने कार्य गरेको पाइएन। वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन बेगर खोल्ने उद्योगले वातावरणीय स्वस्थता तथा जिवजन्तुको सुरक्षामा नकारात्मक असर पर्नसक्ने देखियो।
- १९.३. मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन समिति कार्य योजनामा भू-संरक्षण, पर्यटन सुधार, वातावरण र ऐतिहासिक सम्पदाको संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रम राख्नुपर्ने व्यवस्था छ। मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन समिति अन्तर्गत पर्यटकीय विकास कार्यक्रम र सम्पदा संरक्षण विवरण एकीकृत लक्ष्य र कार्यक्रम तयार भएको पाइएन। मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन समितिले पर्यापर्यटन उद्योग विकास लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन नगर्दा पर्यटकबाट लक्षित लाभ प्राप्त गर्नसकेको देखिदैन।

परिच्छेद-४ सुभाव तथा निष्कर्ष

२०. **सुभाव** - माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभाव प्रस्तुत गरिएको छ।
- २०.१. **एकीकृत कानून** - निकुञ्ज, आरक्ष र मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन गर्न वर्तमान अवस्थामा रहेका ऐन, नियम, नीति निर्देशिकामा समयानुकूल परिवर्तन गरी एकीकृत कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्दछ। उपयुक्त आरक्ष व्यवस्थापन गरी क्षेत्रगत, विषयगत, मापदण्ड बनाई सोहीअनुसार व्यवस्थापन गरिनु पर्दछ। गैर सरकारी संस्थाबाट निकुञ्ज र आरक्ष व्यवस्थापन गर्दा सुरक्षा, व्यवस्थापन सम्भौताको कार्यान्वयन र फिर्ता सम्बन्धमा स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्दछ।
- २०.२. **परिस्थितीय प्रणाली** - निकुञ्ज क्षेत्रमा जीवजन्तु तथा वनस्पतीहरुको जीव संरक्षण बैङ्क स्थापना गरिराख्नुपर्ने, नेपालको पारिस्थितिकीय प्रणाली र भू-भौगोलीक व्यवस्था अनुसार आरक्ष क्षेत्र विस्तार गर्नुपर्ने, कुल भू-भागको ३०% संरक्षित क्षेत्र बनाउनुपर्ने, क्षेत्रगत आधारमा समेत वन तथा आरक्ष क्षेत्रमा विस्तार एवं संरक्षण हुनुपर्दछ। प्राणी अस्पताल समेत निकुञ्जमा स्थापना हुनुपर्दछ।
- २०.३. **जैविक विविधता** - जलाधार क्षेत्र संरक्षण गरी चुरे क्षेत्रमा आरक्षहरु व्यवस्था गरी नवीकरणीय पानीका स्रोत संरक्षण गर्नुपर्ने साथै नवीनतम् प्रविधिको प्रयोग गरी संरक्षण अभियान सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ। वन क्षेत्रमा चोरी निकासी सम्बन्धमा रणनीतिक योजना तयार गरी संरक्षण गर्नुपर्ने, जलाधार संरक्षण क्षेत्र घोषणा गरी जैविक विविधता संरक्षण गरिनुपर्दछ। निजी क्षेत्रमा वन्यजन्तु प्रजनन र पालना गर्न कानूनी व्यवस्था गरिनुका साथै थप निजी तथा सरकारी चिडियाघर व्यवस्था गरिनुपर्दछ। अध्ययन र संस्थागत एवं वाह्य अनुसन्धान गरी विभिन्न प्राणी, प्रणाली र वनस्पती एवं जैविक विविधताको संरक्षण गरिनुपर्दछ।
- २०.४. **जैविक मार्गर फोहोर व्यवस्थापन** - पशुपंछीको संख्या अनुपातमा बसोबास क्षेत्र र आवत जावत क्षेत्रमा आहार प्रणाली विकास गर्नुपर्ने, अधिक पशुपंछीको संख्या नियन्त्रण तथा व्यवस्थापन कानून बनाउनुपर्ने, प्राकृतिक एवं परम्परागत बाटोहरु संरक्षण गरी वनजङ्गल पुनः स्थापना गरी प्राकृतिक आहारविहार र बाटो कायम राखिनुपर्दछ। जैविक मार्ग, निकुञ्ज र आरक्ष क्षेत्र भित्र र मध्यवर्ती क्षेत्रमा औद्योगिक विस्तार र जनसंख्याको कारण श्रृजित फोहोरमैला, पानीका स्रोतहरुमा हुने प्रदुषण र अतिक्रमण र फोहोरजन्य पदार्थबाट हुने संक्रमण नियन्त्रण गर्न प्रभावकारी कार्यनीति बनाई कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ।

- २०.५. **मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व व्यवस्थापन** – मानव जीवजन्तु द्वन्द्व व्यवस्थापनका लागि मध्यवर्ती क्षेत्र थप क्रियाशिल भई जोखिम न्यूनीकरण गरी मध्यवर्ती कोषबाट नै क्षतिपूर्ति व्यवस्थापन गर्नुपर्ने, वन्यजन्तुले पुऱ्याएको क्षतिको राहत तत्काल प्रदान गर्न बेग्लै कार्यक्रम तय गरी जनतालाई राहत प्रदान गरिनुपर्दछ । कृषकलाई दुःख दिने जीवजन्तुहरु खासगरी बाँदर, दुम्सी, हात्ति लगायतलाई नियन्त्रण तथा व्यवस्थापनमा जोड दिनुपर्दछ । मानव र वन्यजन्तु द्वन्द्वलाई न्यूनीकरण गर्न आवश्यक प्रबन्ध गरिनुपर्दछ ।
- २०.६. **पर्यटकीय विकास** – पर्यटन पुर्वाधार तयार गर्नुपर्ने क्षेत्र पहिचान, विकास र विस्तार गर्नुपर्ने, वनजन्य क्षेत्रबाट स्पष्ट आधार सहित रोजगारी सिर्जना गर्नुपर्ने देखिन्छ । पर्यटकीय उद्योग स्थापना, साँस्कृतिक प्रवर्द्धन संरक्षण, परम्परागत सीप र घरेलु कलात्मक उद्योग प्रवर्द्धन गरी आय आर्जन एवं पर्यटकीय क्षेत्रमा अधिकतम लाभ लिने व्यवस्था गर्न सीप र दक्षता वृद्धि र आर्थिक टेवा उपलब्ध गराउनुपर्दछ । पर्यटकीय लाभ हुने कार्यक्रम मध्यवर्ती क्षेत्रमा सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।
- २०.७. **अतिक्रमण नियन्त्रण** – अतिक्रमण क्षेत्र हटाइ सोक्षेत्रमा पुनः जैविक विविधता कायम गरिनुपर्दछ । अतिक्रमणकारीबाट क्षतिपूर्ति असुल गर्ने र पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था गरिनुपर्दछ । अतिक्रमण क्षेत्र अतिक्रमण मुक्त गरी पुनः जैविक विविधता कायम गर्दै प्राणी तथा वनस्पतिको पुनःस्थापना गरिनुपर्दछ ।
- २०.८. **लिजिङ्ग व्यवस्थापन** – वन क्षेत्रको जग्गामा भौतिक निर्माण बराबरको जग्गाको सोधभर्ना तथा आयोजनाले लिजमा लिएको क्षेत्रमा बराबर वृक्षारोपण गरी जग्गा प्राप्त गर्नुपर्दछ । अन्यथा लागत असुल गरिनुपर्दछ । उपलब्ध गराएको जग्गा बापत प्राप्त हुने क्षतिपूर्ति निकुञ्जसँग जोडिएको क्षेत्रमा आवद्ध जग्गा खरिद व्यवस्थापन गरी निकुञ्ज क्षेत्र विस्तार गर्नुपर्दछ । परिस्थिति प्रणाली र जैविक विविधतामा असर पर्ने गरी लिजिङ्ग दिनु हुँदैन ।
- २०.९. **मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन** – मध्यवर्ती क्षेत्रमा वनको वरिपरी हिंसात्मक प्रवृत्तिको नियन्त्रण गर्न एक बेग्लै टास्क फोर्स गठन गरी त्यस्ता जीवजन्तुलाई तत्कालै नियन्त्रणमा लिने, अन्यत्र लैजाने, थुन्ने कार्य गरी जनघनको सुरक्षालाई उच्च प्राथमिकता दिने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ । निकुञ्ज/आरक्ष वरिपरीका मध्यवर्ती क्षेत्रको संरक्षण र सम्बर्द्धन कार्य गर्न एक बेग्लै स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था गरी ती क्षेत्रमा सञ्चालन गरिने कार्यक्रममा स्थानीय जनताको प्रत्यक्ष संलग्नतामा कार्यक्रम सञ्चालन, आय पारदर्शिता, लेखापरीक्षण र नियमित बैठक गर्नुपर्दछ । मध्यवर्ती क्षेत्रमा जीवजन्तु, पर्यावरणको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्दै पर्यटकीय क्षेत्रको आकर्षणको केन्द्र बनाउन निजी क्षेत्रको लगानीलाई समेत समेट्दै लैजानुपर्दछ । मध्यवर्ती क्षेत्रमा मनोरन्जनात्मक स्थलको निर्माण, अध्ययन केन्द्र, जनमैत्री जीवजन्तुको विकास र विस्तारमा जोड दिनुपर्दछ ।
- २०.१०. **रोजगारी र आय** – वन पैदावार, जडिवुटी, प्राणी उद्यान एवं निजी क्षेत्रमा वन्यजन्तु उपलब्ध गराई व्यवसायिकरणको सुरुवात गर्नुपर्ने देखिन्छ । साथै संरक्षण क्षेत्रको स्वस्थ वातावरण कायम गर्नेगरी मात्र निकुञ्जभित्र व्यवसायिक कार्यको स्वीकृति दिनुपर्दछ । रोजगारी र आरक्ष व्यवस्थालाई एक अर्कासँग आवद्धता गरी कानून र नीतिगत व्यवस्था गर्दै कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ । वनजन्य औद्योगिक विकास, शिकार आरक्षको अध्ययन अनुसन्धान र विस्तार, निजी चिडियाघर, वन र आरक्षका लागि पुर्वाधार विकास गरी औद्योगिकरण रोजगारी र आय सृजना गर्नुपर्दछ ।
२१. **निष्कर्ष** – नेपालको कुल भू-भागको २३.७% आरक्षित क्षेत्रमा विभिन्न पारिस्थितिकीय प्रणाली र भू-भौगोलिक क्षेत्र समेत समेट्ने गरी थप आरक्ष एवं निकुञ्ज व्यवस्थापन गर्नुपर्ने, निकुञ्ज मध्यवर्ती क्षेत्र वाहेक अन्य आरक्षहरु गैर सहकारी संस्थालाई दिदा तिनको जैविक विविधता संरक्षण, वन्यजन्तु अवस्था समेत विश्लेषण गरी सरकारी नियन्त्रण लगायतका मुलभूत व्यवस्था कानूनमा नै उल्लेख गर्नुपर्छ । द्वन्द्व व्यवस्थापनका लागी वसोवास क्षेत्र र आवत जावत मार्ग, स्थानीय जनताको जीविकोपार्जन र निर्भरता समेतका आधारमा रणनीतिक तवरले समस्या समाधान गर्न स्थानीय व्यक्ति संलग्न रहने मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन समुहबाट नै क्षतिपूर्तिको व्यवस्थापन गर्नुपर्छ । लोपोन्मुख र संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतीहरु संरक्षणका लागि पारिस्थितिकीय प्रणाली र भू-भौगोलिक आवश्यक ताबमोजिम नर्सरी सहितको संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन गर्नुका साथै प्राणी तथा वनस्पती आरक्ष, तालहरु स्थापनामा तादरुकता ल्याएर संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन थप प्रभावकारी बनाउनुपर्ने देखिन्छ । देशको कुल आय र ग्राहस्थ उत्पादनमा महत्वपूर्ण क्षेत्र पर्यटन र त्यसको आधारभूत स्तरमा वनजन्य सम्पदा र जलाधार क्षेत्र संरक्षण प्रवर्द्धन गरी रोजगारी र उद्योग स्थापना गरी दीगो विकास गरिनुपर्दछ ।

वाग्मती कोरिडोर निर्माण र सरसफाई

परिच्छेद - १ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – नेपालका नदीहरूमध्ये वाग्मती उच्च साँस्कृतिक मूल्य र मान्यता बोकेको एक महत्वपूर्ण नदी हो । यो नदीको उद्गमस्थल काठमाडौँबाट १५ किलोमिटर उत्तरमा अवस्थित शिवपुरी डाँडा हो भने यसका सहायक नदीहरू उपत्यकाका विभिन्न स्थानबाट उत्पत्ति भएका छन् । समन्वयात्मक र योजनावद्ध पुनर्स्थापना एवम् संरक्षणका प्रयासहरूको अभाव, वातावरणीय आकर्षण र साँस्कृतिक क्षयीकरणका कारणले नदी स्वच्छ र सफा रहनसकेको छैन । वाग्मती र यसका सहायक नदीहरूलाई एकीकृत र समन्वयात्मक अवधारणामा केन्द्रित भई पुनर्जीवित र संरक्षित गर्ने उद्देश्यका साथ वाग्मती कार्ययोजनाको निर्माण भएको छ । अहिलेको अवस्थाबाट पार पाउनका लागि सरसफाई अभियान, वृक्षारोपण, जनचेतना अभिवृद्धि लगायतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने धेरै सघंसंस्थाहरू जुटेका छन् । एकीकृत वाग्मती सभ्यता विकास समितिसँग सहकार्य गरी कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषले वाग्मती कार्ययोजना २०६५-२०७० सुरुवात गरेको थियो । कार्य योजना अनुसार सरसफाई कार्यक्रम तथा कोरीडोर निर्माण कार्यले नदीको प्रदूषण तथा वातावरणमा परेको प्रभाव अध्ययनको विषय बनेको छ ।
२. **निकाय परिचय** – बढ्दो जनसंख्या, अनियन्त्रित शहरीकरण, अव्यवस्थित ढल निकास, औद्योगिक तथा गार्हस्थ फोहोरमैला निष्कासन आदि समस्याका कारण वाग्मती नदी अत्यधिक प्रदूषित बन्न पुगेको छ । वाग्मती नदीको सुन्दरीजलदेखि चोभारसम्मको खण्डलाई स्वच्छ, सफा राख्न नदीमा कुनै प्रकारको दुषित पदार्थ मिसिन नपाउने र तरल पदार्थ मिसाउने परेमा पनि प्रशोधन गरेर मात्र मिसाउने व्यवस्था गर्नको निमित्त नदी किनारामा ढल निर्माण गर्ने, फोहोर पानी प्रशोधन केन्द्रहरूको निर्माण, सञ्चालन तथा सम्भार गर्ने, नदीको बहाव क्षेत्र सुनिश्चित गर्ने, नदी कटान नियन्त्रण गर्ने तटबन्ध निर्माण गर्ने, नदी किनारामा आवश्यकता अनुसार सडक निर्माण गर्ने र वृक्षारोपण गर्ने समेतका कार्य गरी बढ्दै गएको प्रदूषण न्यून गरी पशुपति क्षेत्र लगायत वाग्मती नदीको वातावरणलाई सुधार गर्ने उद्देश्यले तत्कालीन मन्त्रिपरिषद्को निर्णय अनुसार २०५१।१२।२८ मा पशुपति क्षेत्र वातावरण सुधार कार्यान्वयन तथा अनुगमन समिति गठन गरेको थियो । पुनः २०५२।२।२६ को निर्णयानुसार शिवपुरी जलाधारदेखि चोभारसम्मको वृहत क्षेत्रलाई समेट्ने गरी अधिकार सम्पन्न वाग्मती क्षेत्र ढल निर्माण सुधार आयोजना कार्यान्वयन तथा अनुगमन समितिको रूपमा पुनर्गठन भएको र २०६५।२।२६ को निर्णयले नाम परिवर्तन गरी अधिकार सम्पन्न वाग्मती सभ्यता एकीकृत विकास समिति बनाएको हो । वाग्मती नदी र यसका सहायक नदी नालाहरूलाई स्वच्छ र सफा बनाई नदी क्षेत्र वरपरका धार्मिक, साँस्कृतिक र पुरातात्विक महत्वका विश्व प्रसिद्ध सम्पदाहरूको संरक्षण गरी समग्र वाग्मती सभ्यताको संरक्षण गर्ने गरी कार्यक्षेत्र थप भएको थियो । समिति र राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषबीच समझदारी कायम गरी तयार गरिएको ५ वर्षे कार्ययोजनालाई नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्बाट २०६६ श्रावण २७ मा वाग्मती कार्ययोजना २०६५-२०७० स्वीकृत भई सो अनुसार यस समिति अन्तर्गत हाल राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाको रूपमा वाग्मती क्षेत्र भौतिक पूर्वाधार विकास आयोजना सञ्चालन भइरहेको छ । वाग्मती सरसफाई कार्य २०७० बाट सञ्चालन भईरहेको छ ।
३. **उद्देश्य तथा लक्ष्य** – शिवपुरीदेखि चोभारसम्म वाग्मती नदीलाई स्वच्छ र सफा राख्न वाग्मती नदीमा कुनै प्रकारको दुषित पदार्थ मिसिन नदिने, ढल तथा ढल प्रशोधन केन्द्रको निर्माण, सञ्चालन तथा संभार गर्ने, तटबन्ध निर्माण गर्ने, नदी किनारमा आवश्यकता अनुसार सडक निर्माण र वृक्षारोपण गर्ने समितिको मूल उद्देश्य रहेको छ । समितिसँग सम्बन्धित मुख्य लक्ष्यहरू निम्नानुसार रहेका छन्:
 - नदीको दायाँ बायाँ व्यवस्थित ढल बिच्छ्याउने र ढल प्रणाली सोभै नदीमा खसाल्ने कार्यलाई रोक्न ढल प्रशोधन केन्द्रहरूको स्थापना गर्ने ।
 - नदी किनारको ठोस फोहोरमैला व्यवस्थापन गर्ने ।
 - नदी किनारको अव्यवस्थित बस्तीहरूलाई व्यवस्थित गर्ने ।
 - नदी अतिक्रमण र बहाव परिवर्तन रोक्न नदीको तटबन्ध निर्माण गर्ने ।

- नदी किनारको दायाँ बायाँ बाटो खोल्ने र काठमाडौं उपत्यकाको अत्याधिक सवारी चापलाई कम गर्ने ।
- हरित नदी प्रणाली अन्तर्गत खुल्ला स्थानको विकासको लागि उद्यान तथा पार्कहरूको निर्माण गर्ने ।

४. **नीतिगत व्यवस्था** – काठमाडौं उपत्यकाका नदीहरूलाई हराभरा र स्वच्छ बनाउन नमूना परियोजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिनेछ । राजधानी लगायतका ठूला सहरमा रहेका नदीहरूको प्रदूषण न्यूनीकरण गर्ने तथा जल, जमिन, ध्वनि तथा वायु प्रदूषण रोकथाम गर्नेसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था निम्नानुसार रहेको छः

४.१. **चौधौं आवधिक योजना (२०७३/७४–२०७५/७६)**

- बाग्मती नदी प्रणालीलाई ढलमुक्त बनाउने कार्यको प्राथमिकता साथ कार्यान्वयन गरेको, नदीको स्वच्छता र संरक्षणको लागि विकेन्द्रित ढल प्रशोधन प्रणाली विकास गर्ने कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाईने ।
- शिवपुरीदेखि चोभारसम्म बाग्मती नदीलाई स्वच्छ र सफा राख्न बाग्मती नदीमा कुनै प्रकारको दुषित पदार्थ मिसिन नदिने, ढल तथा ढल प्रशोधन केन्द्रको निर्माण, सञ्चालन तथा संभार गर्ने, तटबन्ध निर्माण गर्ने,
- राजधानी लगायतका ठूला सहरमा रहेका नदीहरूको प्रदूषण न्यूनीकरण गर्ने तथा जल, जमिन, ध्वनि तथा वायु प्रदूषण रोकथाम गरिनेछ ।

४.२. **बाग्मती कार्ययोजना (२००९–२०१४)**

- बाग्मती नदी सरसफाईसम्बन्धी हाल भैरहेको कार्यलाई क्रमशः स्थानीय क्लव, टोल सुधार समिति, विभिन्न गैरसरकारी संस्था तथा स्कुल, कलेजको संयोजनमा कार्यक्रम गर्दै लैजाने,
- बाग्मती नदीका किनारामा हाल भैरहेको वृक्षारोपण/पार्क निर्माणको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्न स्थानीय संस्थाहरूलाई परिचालन गर्दै लैजाने,
- थप नयाँ पार्कहरू विकास तथा निर्माण गरी हरियाली क्षेत्र प्रबर्द्धन गर्न सार्वजनिक निजी साभेदारीको अवधारणा अनुरूप नयाँ संघसंस्थाहरूसँग सम्भौता गर्ने,
- मिनभवनदेखि थापाथली पुलसम्मको बाग्मतीको नदीको दायाँ बायाँ कोरिडोर सडकलाई साँभ्र र रातको समयमा सुरक्षित र सुन्दर गर्न सौर्य बत्तीको समेत व्यवस्था गर्ने,
- बाग्मती तथा अन्य नदीहरूको दुवै किनारामा नियमित रूपमा सरसफाई गर्न स्थानीय संघसंस्थाहरूलाई निश्चित स्थान तोकी सो क्षेत्रभित्रको सरसफाई गर्ने सम्पूर्ण जिम्मेवारी उनीहरूलाई नै दिने,
- बाग्मती तथा अन्य नदीहरूको किनारामा अवस्थित सुकुम्वासीहरूको उचित व्यवस्थापन गर्न नेपाल सरकारबाट आवश्यक कारवाही गर्ने,
- नदी किनाराको जग्गा अतिक्रमण गरी विभिन्न निर्माण सामग्री थुपार्ने, पशुपंछी पालन गर्ने तथा मारकाट गर्ने जस्ता कार्यहरूलाई नियन्त्रण गर्न स्थानीय संघसंस्थाहरूसँग सहकार्य गर्ने र
- वर्षमा एक पटक बाग्मती नदी उत्सव मनाई यस अभियानलाई जीवन्त राख्न एवं अभियानलाई वृहत रूपमा लैजान आधार तयार गर्ने ।

५. **कानूनी व्यवस्था**

५.१. **सम्बन्धित ऐन, कानून तथा नियमहरू:**

- जलस्रोत ऐन, २०४९
- अधिकार सम्पन्न बाग्मती क्षेत्र ढल निर्माण र सुधार आयोजना कार्यान्वयन तथा अनुगमन समिति गठन आदेश, २०६५
- जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ को दफा ३ अन्तर्गतको अधिकार,

- अचल सम्पत्ति अधिग्रहण ऐन, २०३४ र जग्गा प्राप्त ऐन, २०३४ बमोजिम प्राप्त गर्नेसम्बन्धमा प्रारम्भिक कारवाहीदेखि अन्तिम कारवाहीसम्मको अधिकार,
- जग्गा प्राप्त गर्न प्रारम्भिक कारवाही चलाउने तथा प्रचलित कानूनले तोकेको अन्य प्रक्रिया चलाउने अधिकारीको काम आफैले वा समितिको कुनै सदस्य वा कर्मचारीबाट गराउने अधिकार ।

५.२. **आर्थिक प्रशासनसँग सम्बन्धित ऐन, कानून तथा नियमहरू:**

- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०६४
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४
- आयकर ऐन, २०५८ तथा नियमावली, २०५९
- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३

६. **निकायको कार्यविभाजन** – अधिकार सम्पन्न बाग्मती गठन आदेश, २०६३ अनुसार समितिका प्रमुख कार्यहरु निम्नानुसार रहेका छन्:

- समितिबाट सञ्चालन हुने योजना कार्यान्वयन गर्नको लागि सम्बद्ध मन्त्रालय तथा निकायसँग प्राविधिक सहयोग लिने,
- ढल निर्माण तथा अन्य कामको लागि आवश्यक जग्गा प्राप्त गर्ने,
- नदी किनारमा अनधिकृत रुपमा वा अतिक्रमण गरी निर्माण गरिएका संरचना हटाउने,
- नदीको वहाव क्षेत्र कायम गरी नापी नक्सामा जनाउन तथा श्रेस्ता कायम गर्न सम्बन्धित मालपोत कार्यालय र नापी कार्यालयमा लेखि पठाउने,
- नदी किनारमा गरिने विकास निर्माण तथा अन्य कामकासम्बन्धमा मापदण्ड कायम गरी कार्यान्वयनको लागि सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउने,

७. **वित्तिय व्यवस्था** – बाग्मती कोरीडोर निर्माण कार्यक्रम सञ्चालन गर्न कूल लागत रु.१९ अर्ब ४८ करोड ९५ लाख उल्लेख गरेकोमा विगत तिन वर्षको बजेट विनियोजन, निकास र खर्चको स्थिति निम्नानुसार छ:

(रु लाखमा)

क्र.सं.	आर्थिक वर्ष	बजेट	निकास	खर्च
१	२०७२/७३	४७८१	४५९५	४५९५
२	२०७३/७४	१७६०३	१५४५८	१५४५८
३	२०७४/७५	१५८२१	१४८८३	१४८८३
जम्मा		३८२०५	३४९३६	३४९३६

परिच्छेद – २

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

८. **उद्देश्य** – कोरिडोर निर्माण र सरसफाईको लागि समितिमा उपलब्ध स्रोत र साधनको उपयोगितामा मितव्ययिता र प्रभावकारिता सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गरी प्रतिवेदन गर्नु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ ।
९. **लेखापरीक्षणको औचित्य** – नेपाल सरकार, राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष, संयुक्त राष्ट्रसंघीय वातावरण कार्यक्रम, संयुक्त राष्ट्रसंघीय पूनर्वास कार्यक्रम समेतको सहयोगमा बाग्मती कार्ययोजना सम्बन्धमा अध्ययन टोली गठन भई समितिले बाग्मती कार्ययोजना (२०६५ देखि २०७०) पुस्तिका समेत तयार गरी बाग्मती नदी र यसका सहायक नदी नालाहरुलाई स्वच्छ र सफा बनाई नदी क्षेत्र वरपरका धार्मिक, साँस्कृतिक र पुरातात्विक महत्वका विश्व प्रसिद्ध सम्पदाहरुको संरक्षण गरी समग्र बाग्मती सभ्यताको संरक्षण गर्ने साथै बाग्मती सभ्यता बचाउ अभियान अन्तर्गत

यसको मुहान क्षेत्रमा बाँध निर्माणदेखि तटीय क्षेत्रमा हरित क्षेत्र, तटबन्ध, चेक ड्याम निर्माण गर्ने र सरसफाई गर्ने उद्देश्यका साथ हजारौं गैरसरकारी संघ संस्था र सहकारी संस्थाहरु समेत प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रुपमा संलग्न भएका छन् । परिचालित श्रोतसाधन र नीतिगत तथा संस्थागत व्यवस्थाबाट बाग्मती तथा सहायक नदीको दायाँ बायाँ कोरिडोर निर्माण गरी वैकल्पिक पहुँच मार्ग निर्माण र यसका सहायक नदी नालाहरुलाई स्वच्छ र सफा बनाई बाग्मती सभ्यताको संरक्षण गर्ने उद्देश्य रहेकोमा मितव्ययिता र प्रभावकारिताको दृष्टिकोणबाट यसको अध्ययन गरी स्वतन्त्र एवं वस्तुगत मूल्याङ्कन गर्ने अभिप्रायले कार्यमूलक लेखापरीक्षणका लागि यो विषयको छनौट गरिएको छ ।

१०. **पद्धति** – पहिचान भएका जोखिम क्षेत्रका आधारमा तात्त्विक महत्वका विषयहरु निर्धारण गरी तिनलाई पुष्ट्याई गर्न सम्बन्धित निकायमा कार्यरत जिम्मेवार पदाधिकारीहरूसँग सोधपुछ, छलफल गरिनुका साथै थप पुष्ट्याईका लागि तोकिएको ढाँचामा विवरण सङ्कलन, संरचित अन्तरवार्ता, प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना र तथ्याङ्कको सङ्कलन तथा विश्लेषण गरिएको छ । यसको साथै कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि स्थलगत निरीक्षण, आवलोकन, निकायको अभिलेख अध्ययन तथा विश्लेषण, कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने निकायका पदाधिकारीहरूसँग कार्यक्रम कार्यान्वयनको उपलब्धि समस्या र समाधानका उपाय विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रमको आयोजना गरी सूचना प्राप्त गरिएको छ । प्रभावकारिताको तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन र विश्लेषण गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । लेखापरीक्षणमा प्रमुख रूपले प्रक्रियामूलक र नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ ।
११. **क्षेत्र** – अधिकार सम्पन्न बाग्मती सभ्यता एकीकृत विकास समितिबाट बाग्मती कोरिडोर निर्माण र सरसफाईसम्बन्धी उपलब्ध तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन गरी तिनिहरुको यथार्थता, औचित्यता र सान्दर्भिकतालाई ख्याल गरी मितव्ययिता र प्रभावकारिताको आधारमा प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छ ।
१२. **सीमितता** – प्राप्त सूचना, अभिलेख, विवरण तथा वित्तीय स्रोतबाट सङ्कलित तथ्याङ्कका आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । प्राप्त सूचनाको विश्वसनीयता, विवरणको विश्लेषण क्षमता, समयसीमा, सँगलन जनशक्तिको संख्या तथा विषयगत ज्ञान,कार्यालयबाट लेखापरीक्षणमा प्रयोग गरिने स्रोत साधन आदि सीमितता रहेका छन् ।

परिच्छेद-३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकरात्मक पक्ष** – आवधिक योजनाले बाग्मती कोरिडोर निर्माण तथा नदी सरसफाई कार्यलाई प्राथमिकतामा राखेको,कार्ययोजना बनेको, कानूनी रुपमा निर्दिष्ट तथा प्रबल सांगठनिक संरचना, नदी सफाई अभियानमा स्थानीयवासी र संघ संस्थाहरुको परिचालन, नदीमा प्रदुषण कम गर्न नदीको दायाँ बायाँ किनारमा ढल तथा सडक निर्माण भैरहेको, सुन्दरीजलदेखि गोकर्णसम्म नदीको बहाव क्षेत्र २० मिटर कायम गरिएको, गुहेश्वरी मन्दिरको उत्तरपूर्व फाँटमा प्रतिदिन १६.४ मिलियन लिटर प्रशोधन क्षमता भएको ढल प्रशोधन केन्द्र निर्माणाधीन रहेको, बाग्मती र सहायक नदीहरुको प्रदुषण कम गर्न हरितक्षेत्र, सडक निर्माण र ढल निर्माणको कार्य शुरु भएको छ ।
 - **समस्या तथा चुनौतीहरु** – अव्यवस्थित सहरीकरण र बढ्दो जनसंख्याको चापले बाग्मती र यसका सहायक नदीहरुमा प्रदुषण नियन्त्रण गर्नु चुनौतीपूर्ण भएको छ । हरेक घरबाट निष्काशन हुने शौचालय लगायतका पानीलाई एकीकृत गरेर नदीमा बिसर्जन गर्नु, ढल व्यवस्थापन सम्बन्धमा खानेपानी सस्थान, खानेपानी तथा ढल निकास विभाग र स्थानीय निकाय लगायत सार्वजनिक निकायहरुको दायित्व भए तापनि ढल व्यवस्थापनको सम्बन्धमा स्पष्ट दायित्व र जिम्मेवारी किटान नहुनु, वैज्ञानिक तथा व्यवस्थित रुपमा ढलका संरचनाहरु निर्माण नहुनु, बाग्मती कार्ययोजना २०६५-२०७० मा भएका कार्यक्रमहरु पूर्णरुपमा कार्यान्वयन नहुनु, नदी किनारका अव्यवस्थित सुकुम्वासी बस्तिहरुको उचित व्यवस्थापन हुन नसक्नु, नदी सफाई अभियानमा संलग्न संघसंस्थालाई स्पष्ट जिम्मेवारी तोकिएको कार्य गराउने संस्थागत व्यवस्थाको अभाव र ढल, नदी नियन्त्रण तथा सडक निर्माण कार्यका निर्माण व्यवसायीले खरिद सम्झौतामा उल्लेखित अवधिमा कार्य नसक्नुले कोरिडोर निर्माण र सरसफाई व्यवस्थापनमा प्रमुख समस्या एवं चुनौती देखिएका छन् ।
१३. **न्यून प्रगति** – बाग्मती क्षेत्र भौतिक पूर्वाधार विकास आयेजना, २०५२।५३ मा शुरु भै सञ्चालन हुँदै आएको छ । विगतको ५ वर्षे कार्ययोजना अवधि २०७० मा समाप्त भए पश्चात राष्ट्रिय योजना आयोगबाट स्वीकृत भएको वार्षिक कार्यक्रमको आधारमा आयोजना पूरा हुने अवधि २०८०।८१ उल्लेख गरी आयोजनालाई निरन्तरता दिई सञ्चालन गरेको देखिन्छ । आयोजना पूरा हुने अवधि २०८०।८१ उल्लेख गरे तापनि प्रत्येक वर्ष गरिने क्रियाकलाप

वारे उल्लेख गरेको छैन । आयोजनाको लागत रु.१९ अर्ब ४८ करोड ९५ लाख उल्लेख भएकोमा २०७४।७५ सम्म रु.७ अर्ब २३ करोड ७० लाख खर्च भएको छ । कुल लागतको तुलनामा हालसम्मको वित्तीय खर्च ३७.१३ प्रतिशत र भौतिक प्रगति ३८.०५ प्रतिशत प्राप्त भएको छ । आयोजनाका कुल क्रियाकलापमध्ये जैविक विविधता र जलाधारको संरक्षण, विकेन्द्रित फोहोर पानी प्रशोधन केन्द्रहरु निर्माण, नदी किनारमा पर्खाल निर्माण, वर्षातको पानी सङ्कलन गर्न पोखरी निर्माण, भूमिगत जल रिचार्ज गर्ने निर्माण केन्द्र, बालकुमारीमा फोहोर पानी प्रशोधन केन्द्र निर्माण, सुन्दरीघाटमा फोहोर पानी प्रशोधन केन्द्र निर्माण गर्ने जस्ता रु.८ अर्ब ३९ करोड ६६ लाख लागत उल्लेख गरेका १८ क्रियाकलापको हालसम्म कार्य प्रारम्भ गरेको छैन । विगत २३ वर्षमा ३८.०५ भौतिक प्रगति भएको अवस्थामा बाँकी ६ वर्षमा ६१.९५ प्रतिशत क्रियाकलाप सम्पन्न गर्नुपर्ने अवस्था देखिएकाले प्रभावकारी ढङ्गले कार्य सञ्चालन भएको देखिएन ।

१४. **वार्षिक कार्यक्रम** – यस वर्षको स्वीकृत कार्यक्रमहरुमध्ये बाग्मती संग्रालय भवन निर्माण, सफाई उपकरण खरिद, नदी किनारमा हरित क्षेत्र विकास र फोहोर मैला व्यवस्थापन, सार्वजनिक निजी साभेदारीमा सरसफाई, पानीका श्रोतहरुमा जि.आई.एस प्रविधिको प्रयोग गरी नापी सीमाङ्कन, बाग्मती नदीसँग सम्बन्धित विषयमा विद्यावारिधि र स्नातकोत्तर गर्ने, उपत्यकाका नदी प्रणालीमा सरसफाई क्रियाकलाप जनस्तरमा पुऱ्याउन, नदी वरीपरीका सम्पदाको जिर्णोद्धार र मर्मत, बाग्मती नदीको गोरकणदेखि सुन्दरीघाटसम्म सोलार बत्ति जडान, गोरकणदेखि सुन्दरीघाटसम्म निर्माण भएको सडक मर्मत, गुहेश्वरी पार्क निर्माण, पशुपति क्षेत्रमा ढुङ्गा छ्याप्ने, नदीको विभिन्न स्थानमा ट्रेस ब्रिज निर्माण, गैरसरकारी सस्थाँ मार्फत फोहोर मैला व्यवस्थापन र शिवपुरी राष्ट्रिय निकुञ्जको वस्ती स्थानान्तरण लागायतका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न रु.२७ करोड ८५ लाख वार्षिक बजेट राखी कार्यक्रम स्वीकृत गरेकोमा कुनैपनि कार्यक्रम कार्यान्वयन नभएकाले शून्य भौतिक प्रगति भएको देखियो । समितिले वार्षिक बजेटमा स्वीकृत भएका कार्यक्रमहरु कार्यान्वयन गर्न नसकेबाट कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी रहेको पाइएन ।

१५. **निर्माण कार्यमा ढिलाई** – सार्वजनिक खरिद नियमवाली, २०६४ को नियम ५१ म सार्वजनिक निकायले बोलपत्रदातालाई निर्माण स्थलको यथार्थ जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्था छ । साथै सार्वजनिक निकायले खरिद सम्झौता पूर्व अवरोध हटाउने, मुआब्जा दिने, डिटेल डिजाईन तयार गर्ने आदि लगायतका कार्य पुरा गरेरमात्र एक वर्षभन्दा बढी अवधिको निर्माण कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने अवधि कायम गरी खरिद सम्झौताको व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ । यस समितिले यस आर्थिक वर्षमा सञ्चालन गरेका नदी नियन्त्रण, ढल,सडक निर्माण कार्यको लागि गरेका ६ खरिद सम्झौतामा उल्लेखित अवधि भित्र निर्माण व्यवसायीले कार्यसम्पन्न नगरेको कारणले आयोजना सञ्चालन गर्न ढिलाई हुनको साथै मूल्य समायोजन रु.२२ करोड ८३ लाख ६३ हजार थप दायित्व भुक्तानी गरेको देखियो, जसले गर्दा आयोजनाको निर्माण कार्य मितव्ययी नहुनुको साथै आयोजनाको प्रतिफलबाट समयमै लाभावाञ्छित हुनसकेका छैनन् ।

ठेक्काको विवरण	सम्झौताको मिति	का.स हुनुपर्ने मिति	म्याद थप	मूल्य समायोजन
०५-०६९/७०	२०७०।४।२०	२०७२।१।१७	२०७५।१।१५	४९९४७
०६-०६९/७०	२०७०।३।२७	२०७२।१।१२	२०७४।०।३।१७	५०८९३
०७-०६९/७०	२०७०।३।२८	२०७२।१।१२	२०७५।१।२।२७	६१४५९
०१-०७०/७१	२०७१।६।०७	२०७३।०।१०।०७	२०७५।०।२।३१	१४६८८
०१-०७१/७२	२०७२।८।१७	२०७४।८।१७	२०७६।०।३।१६	३०५२९
०२-०७१/७२	२०७२।६।२९	२०७४।६।२९	२०७५।०।६।२८	२०८४७
			जम्मा	२२८३६३

१६. **अव्यवस्थित बस्ती** – बाग्मती कार्ययोजना (२०६५–२०७०) अवधिमा नदी किनारका अवस्थित सुकुम्वासी बस्तीहरु प्रमाणीकरण गरी नदीको अतिक्रमण तथा प्रदुषण न्यूनीकरण को लागि व्यवस्थित रुपमा स्थानान्तरण गर्ने लक्ष्य रहेकोमा बाग्मती र यसका सहायक नदीहरुको ८ स्थानमा २ हजार ६९३ घरधुरी सुकुम्वासी बस्ती रहेकोमा ती बस्तीहरुको व्यवस्थित रुपमा स्थानान्तरण गरेको देखिएन । अव्यवस्थित बस्तीका वास्तविक सुकुम्वासीको पहिचान गरी परिचयपत्र दिन नसक्नु, गैरसरकारी संस्थाहरुले समस्या समाधानमा सकारात्मक भूमिका निर्वाह नगर्नु, सरकारले उचित विकल्प दिएर निर्णय गर्न नसक्नु आदि कारणले यस्ता बस्तीको व्यवस्थापन गर्न नसकिएको समितिले जनाएको छ । अतिक्रमित बस्तीको उचित व्यवस्थापन नहुँदा नदीको किनारमा निर्माण भैरहेका सडक, नदी नियन्त्रण, ढल निर्माण कार्यहरु तोकिएको समयमा सम्पन्न गर्न कठिनाई भएको, निर्माण व्यवसायीलाई मूल्यवृद्धि र माग दावी भुक्तानी गर्नुपर्दा आयोजनाको लागत वृद्धि भए तापनि नदीको प्रदुषण न्यूनीकरण हुनसकेको छैन ।

१७. **स्थानीय संघ संस्था** – बाग्मती कार्ययोजना २०६५-२०७० मा स्थानीय संघसंस्थालाई स्पष्ट जिम्मेवारी र कार्यक्षेत्र तोकी नदी सफाई अभियानमा सहभागी गराउने लक्ष्य रहेकोमा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता भएका २८ संस्था सरसफाई अभियानमा संलग्न रहेकोमा एक संस्थालाई मात्र कार्यक्षेत्र तोकेको र २७ संस्थालाई स्पष्ट जिम्मेवारी तथा कार्यक्षेत्र ताकिएको छैन ।
१८. **फोहर पानी व्यवस्थापन केन्द्र** – बाग्मती कार्य योजना २०६५-२०७० मा बाग्मती तथा यसका सहायक नदीको प्रदुषित पानी व्यवस्थापन गर्न काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेड र यस समितिले कार्यान्वयन गर्ने गरी गोकर्ण, गुहेश्वरी, त्रिपुरेश्वर, धोविघाट, हनुमानघाट, सल्लाघारी र बालकुमारी लगायत ७ स्थानमा रु.१६ अर्ब ६६ करोड लागतमा कार्ययोजना अवधिभित्र फोहर पानी व्यवस्थापन केन्द्र स्थापना गर्ने लक्ष्य रहेकोमा गुहेश्वरी, धोविघाट, सल्लाघारी र बालकुमारी ४ स्थानका प्रशोधन केन्द्र निर्माण चरणमा रहेका र गोकर्ण, त्रिपुरेश्वर तथा हनुमानघाटका प्रशोधन केन्द्रहरूको डिजाईन कार्यमात्र भएको देखियो । कार्ययोजनाको अवधि व्यतित भएको चार वर्ष हुँदा समेत कुनैपनि प्रशोधन केन्द्र निर्माण सम्पन्न भएको नदेखिएकोले नदी क्षेत्रमा प्रदुषण नियन्त्रण कार्य प्रभावकारी रूपमा भएको पाइएन ।
१९. **खरिद सम्झौताको कार्यान्वयन** – बाग्मती सुधार आयोजना अन्तर्गत गोकर्णदेखि सिनामंगल पुलसम्मको नदी नियन्त्रण, सौन्दर्यीकरण, पैदलयात्री मार्ग निर्माण कार्यको लागि २०७५।१०।१८ भित्र कार्यसम्पन्न गर्ने गरी रु.१ अर्ब ९० करोड २८ लाखमा एक निर्माण व्यवसायीसँग २०७३।७।१९ मा खरिद सम्झौता भएकोमा खरिद सम्झौतामा उल्लेखित कार्यसम्पन्न गर्नुपर्ने अवधिमध्ये स्थलगत अवलोकन अवधि २०७५।११।८ सम्म शतप्रतिशत समयावधि समाप्त भएकोमा कार्यालयले २०७५ कार्तिकसम्म रु.१ अर्ब ५ करोड ६९ लाख भूक्तानी गरी ५५.५४ प्रतिशत कार्य प्रगति भएको देखियो । आयोजनाको स्थलगत निरीक्षण गर्दा आयोजनाको शुरु विन्दु गोकर्ण ड्यामदेखि गुहेश्वरीसम्ममा कुनै खण्डमा पनि कार्य सम्पन्न भएको देखिएन, निर्माण कार्यको डिजाईन मा १२ मिटर क्षेत्रमा पैदलयात्री मार्ग, साइकल यात्री मार्ग र हरियाली क्षेत्र निर्माण गर्ने र बाँकी ८ मिटरमा मोटरबाटो बनाउने रहेकोमा बढ्दो सहरीकरण र सवारी साधनको चाप हेर्दा ८ मिटरको सडकले लामो समय धान्ने नदेखिएको, सडक विस्तार गर्नुपर्दा हाल भएको खर्च र प्रयोग भएका ईटा लगायतका निर्माण सामग्री नोक्सानी हुने अवस्था देखिएकाले यसबाट आयोजनाको कार्यान्वयन प्रभावकारी रहेको देखिएन ।

परिच्छेद – ४ **सुझाव तथा निष्कर्ष**

२०. **सुझाव** – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुझाव प्रस्तुत गरिएको छः
- २०.१. आयोजना कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरूको समाधान गरी स्पष्ट कार्ययोजना बानाई तोकिएको समयमा कार्य सम्पन्न हुने गरी आयोजना सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- २०.२. आवधिक योजना र बजेटले लिएका लक्ष्य अनुसार कार्यान्वयन गर्न सकिने कार्यक्रमहरूमा मात्र बजेट व्यवस्था गरी वार्षिक कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- २०.३. खरिद सम्झौता पूर्व अवरोध हटाउने, मुआब्जा दिने, डिटेल डिजाईन तयार गर्ने आदि कार्यहरू पूरा गरेर मात्र एक वर्षभन्दा बढी अवधिको निर्माण कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने वास्तविक अवधि कायम गरी खरिद सम्झौताको व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।
- २०.४. नदी किनारमा रहेका अव्यवस्थित बस्ती तथा सुकुम्वासीहरूको उचित व्यवस्थापन हुने कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था गरी कोरिडोरमा निर्माण भै रहेका संरचनाहरू मितव्ययी रूपमा समयमै सम्पन्न गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- २०.५. स्थानीय संघसंस्थाहरू लाई स्पष्ट जिम्मेवारी र कार्यक्षेत्र तोकेर नदी सरसफाई अभियानमा परिचालन गर्नुपर्दछ ।
- २०.६. स्थानीयको जायज मागहरू पूरा गर्ने तथा प्रशोधन केन्द्रको लागि आवश्यक जग्गा अधिग्रहण गरी वातावरणलाई प्रदुषणमुक्त बनाउन फोहर पानी प्रशोधन केन्द्रहरूको निर्माण कार्य तिव्र गतिमा गर्नुपर्दछ ।

- २०.७. नदी किनारको जग्गा मुअब्जा बिबादको समस्या समाधान हुने गरी नेपाल सरकारबाट स्पष्ट कानूनी तथा नीतिगत निर्णय गराई खरिद सम्झौता अनुसार निर्माण व्यवसायीले गर्नुपर्ने निर्माण कार्य यथाशिघ्र गर्नुपर्दछ ।
२१. **निष्कर्ष** – बाग्मती र यसका सहायक नदीहरूको वातावरण संरक्षण, मानवीय अतिक्रमणको नियन्त्रण, भौतिक पूर्वाधार लगायतको एकीकृत विकास गरी सहरी वातावरणमा स्वच्छता ल्याउने उद्देश्यले बाग्मती कार्ययोजना २०६५-२०७० तयार गरी कार्यान्वयन गरेकोमा सडक, ढल तथा तटबन्ध निर्माण कार्य भएतापनि विकेन्द्रित फोहोर पानी प्रशोधन केन्द्र, वर्षातको पानी सङ्कलन गर्ने पोखरी निर्माण, भूमिगत जल रिचार्ज गर्ने संरचना आदि नदीको प्रदूषणलाई न्यूनीकरण गरी वातावरणमा स्वच्छता ल्याउने महत्वपूर्ण संरचनाहरूको कार्य प्रारम्भ भएको देखिएन । नदी किनारका अव्यवस्थित बस्तीहरूको स्थानान्तरण नहुनु, जग्गा विवाद तथा स्थानीयको अवरोधले गर्दा भौतिक पूर्वाधार निर्माण कार्यहरू तोकिएको समयमा सम्पन्न नहुनु, वातावरण संरक्षण र पूर्वाधार विकास गर्ने विभिन्न सरकारी निकायबीच समन्वय नहुनु, बाग्मती र यसका सहायक नदीहरूमा सडक, ढल, नदी नियन्त्रण जस्ता भौतिक पूर्वाधार संरचनाहरूको निर्माण गर्ने निकाय धेरै हुनु र ती निकायहरूले निर्माण गर्ने संरचना मापदण्डमा एकरूपता नहुनु जस्ता समस्याहरू देखिएका छन् । भौतिक संरचनाहरूको निर्माण तथा वातावरण संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रमहरूको दीर्घकालीन तथा अल्पकालीन कार्यनीति सहितको एकीकृत बाग्मती विकास कार्ययोजना तयार गरी नदीको वातावरण स्वच्छ तथा सफा हुने कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

वैदेशिक रोजगारीको सेवा प्रवाह

परिच्छेद १ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – नेपालमा रोजगार प्रवर्द्धनका लागि सरकारी स्तरबाट अनुकूल वातावरणको सिर्जना गर्न २०५६ सालमा विभागको कार्यक्षेत्र विस्तार गरी श्रम तथा रोजगार प्रवर्द्धन विभागको स्थापना भएकोमा वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ मा भएको व्यवस्था अनुरूप श्रम विभागबाट अलग गरी २०६५ मा वैदेशिक रोजगार सम्बन्धी मामिला हेर्न वैदेशिक रोजगार विभाग स्थापना भई सञ्चालन हुँदै आइरहेको छ । हरेक वर्ष श्रम बजारमा प्रवेश गर्ने जनसंख्यालाई स्वदेशी श्रम बजारले धान्न नसक्दा वैदेशिक रोजगार नेपाली श्रमिक शक्तिको प्रमुख गन्तव्यको रूपमा देखिएको छ । रोजगारी, आर्थिक अवसर, गरिबी निवारण, विप्रेषण र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पुऱ्याएको योगदानको दृष्टिले वैदेशिक रोजगार ज्यादै महत्वपूर्ण क्षेत्रको रूपमा रहेको छ । हाल दैनिक एक हजार पाँच सयको हाराहारीमा युवाहरु वैदेशिक रोजगारीमा जाने गरेका छन् ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- वैदेशिक रोजगार नीति कार्यान्वयन,
- श्रम इजाजत तथा श्रम सम्झौता,
- उजुरी व्यवस्थापन र क्षतिपूर्ति,
- आर्थिक सहायता तथा उद्धार
- सीप विकास तथा अभिमुखीकरण तालिम

२. **लेखापरीक्षणको औचित्य** – वैदेशिक रोजगार नेपाली नागरिकको लागि रोजगारी एउटा प्रमुख माध्यमको रूपमा रहेको छ । वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त रेमिट्यान्सले वैदेशिक मुद्राको आवश्यकता पूर्ति गर्न मद्दत पुगेको छ । वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारको संख्यामा वृद्धि हुँदै जाँदा यसमा ठगी र अनियमितताको संख्यामा समेत वृद्धि भएको छ । रोजगारीमा जाने कामदारहरुले तोके बमोजिमको पारिश्रमिक नपाएको, तोकिएको भन्दा बढी लागत खर्च भुक्तानी गर्नु परेको, न्यून पारिश्रमिकमा जोखिमयुक्त काम गर्नु पर्ने अवस्था रहेको, कामको सिलसिलामा अंगभंग तथा मृत्यु हुने गरेको जस्ता समस्या आम संचार माध्यममा नियमित जसो आइरहेको सन्दर्भमा वैदेशिक रोजगार ऐन तथा नियमावलीको व्यवस्था तथा सोको कार्यान्वयन स्थिति र वैदेशिक रोजगारीको समग्र अवस्था मूल्यांकन गर्नु सान्दर्भिक देखिएकोले कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि यो विषय छनौट गरिएको हो ।
३. **नीतिगत व्यवस्था** – वैदेशिक रोजगारीलाई बढी उत्पादक, सुरक्षित, मर्यादित र व्यवस्थित बनाउने उद्देश्य हासिल गर्ने उद्देश्य हासिल गर्न सीप तथा व्यावसायिक तालिमका अवसरहरुको विकास एवम् विस्तार गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धा गर्नसक्ने श्रम शक्तिको उत्पादन गर्ने, वैदेशिक रोजगारीलाई सुरक्षित, मर्यादित, भरपर्दो र प्रतिफलयुक्त बनाउने र प्राप्त विप्रेषणलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालन गर्ने रणनीति त्रिवर्षीय योजना (२०७३।०७४-०७५।७६) ले लिएको छ ।

- ३.१. चौधौँ योजनामा उल्लेखित वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी प्रमुख नीतिहरु निम्न छन् :

- वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ र वैदेशिक रोजगार नियमावली, २०६४ को समयानुकूल परिमार्जन ।
- कामदारहरुको हित अभिवृद्धि गर्न सूचनामूलक र प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम ।
- कोलम्बो प्रोसेस (कामदारहरु पठाउने राष्ट्रहरुको सङ्गठन) र अबुधावी वार्ता (कामदारहरु पठाउने र लिने राष्ट्रहरुको सङ्गठन) सहभागी भई कामदारहरुको साभ्ना हकहितसम्बन्धी विषयमा सहकार्यको खोजी ।
- आप्रवासनसम्बन्धी सार्कस्तरीय घोषणापत्रको तयारी र बैठक आयोजना
- वैदेशिक रोजगारीबाट फर्किएका कामदारहरुको सीप तथा क्षमताको उपयोग र पुर्नःएकीकरणका लागि सामाजिक परिचालन
- वैदेशिक रोजगारीलाई समावेशी र विपन्नमुखी बनाउन निर्देशिका तर्जुमा गरी सीपमूलक तालिम ।
- वैदेशिक रोजगारमा जान चाहने महिलाहरुलाई सीप र सही सूचना उपलब्ध गराउन विशेष तालिम ।
- सामाजिक शिक्षाका शिक्षकहरुको लागि वैदेशिक रोजगारीसम्बन्धी सूचनामूलक तथा चेतनामूलक कार्यक्रम ।

- वैदेशिक रोजगारीमा जान चाहनेहरूलाई बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाबाट ऋण व्यवस्था र सीप परीक्षण गर्ने संयन्त्रमार्फत परीक्षण प्रमाणपत्र प्राप्त गरेकालाई मात्र वैदेशिक रोजगारीको अनुमति दिने ।
- त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलमा वैदेशिक रोजगारीमा जाने र फर्कनेहरूका लागि छुट्टै कक्ष र सूचना प्रणालीको स्थापना ।
- वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी अभिलेख प्रणालीमा सुधार ।
- वैदेशिक रोजगारीमा गएकाहरूको समस्या र उजुरी सुनुवाइ र समस्या समाधान गर्न टोल-फ्री नम्बर सहितको संयन्त्रको व्यवस्था ।
- वैदेशिक रोजगारीका विविध पक्षको नियमित अनुगमनद्वारा सबै प्रकारका शोषणको अन्त्य ।

३.२. आर्थिक वर्ष २०७४।७५ को बजेट बक्तव्यमा वैदेशिक रोजगारीसम्बन्धी भएको व्यवस्था: वैदेशिक रोजगारीमा श्रमको उच्चतम मूल्य प्राप्त हुने गरी दक्ष वा अर्धदक्ष जनशक्ति विकास गरिने, विप्रेषणलाई औपचारिक माध्यमबाट भित्राउन वैदेशिक रोजगारीमा जानु अघि अनिवार्य रूपमा बैंकमा खाता खोल्नुपर्ने र सोही खातामा विप्रेषण पठाउनुपर्ने व्यवस्था मिलाइने, विप्रेषणलाई आर्जनकर्ताको स्वेच्छिक योगदान रहने गरी रेमिट हाइड्रो लगायतका उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी गर्न प्रोत्साहन गरिने आदि व्यवस्था गर्ने विषय वैदेशिक रोजगार सम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रम उल्लेख भएका छन् ।

३.३. वैदेशिक रोजगार नीति, २०६८ मा वैदेशिक रोजगारी सम्बन्धी भएको व्यवस्था: मुलुकको जनशक्तिलाई अन्तर्राष्ट्रिय बजारको माग अनुरूप ज्ञान र सीप प्रदान गरी दक्ष, क्षमतावान् र प्रतिस्पर्धी श्रमशक्तिको रूपमा विकास गर्दै वैदेशिक रोजगारीमा उनीहरूको प्रवेशलाई सुरक्षित, व्यवस्थित र मर्यादित बनाउने उद्देश्य निर्धारण गरी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम बजारमा रोजगारीका अवसरहरूको पहिचान तथा प्रवर्द्धन गर्ने, प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता सहितका सीपयुक्त जनशक्ति विकास गरी वैदेशिक रोजगारीको लाभ अधिकतम गर्ने, वैदेशिक रोजगारीका समग्र प्रक्रियालाई सरल, पारदर्शी, भरपर्दो, व्यवस्थित र सुरक्षित बनाउने, श्रम बजारमा महिला कामदारहरूका सरोकारलाई सम्बोधन गर्दै समग्र आप्रवासन चक्रमा उनीहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्ने, वैदेशिक रोजगार व्यवस्थापनमा सुशासनको प्रत्याभूत गर्ने, वैदेशिक रोजगार व्यवस्थापनमा स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्रोत परिचालन गर्दै क्षेत्रगत साभेदारिताको अभिवृद्धिबाट सहकार्यको प्रवर्द्धन गर्ने उल्लेख छ ।

४. कानूनी व्यवस्था

४.१. वैदेशिक रोजगारीको सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित ऐन, कानून तथा नियमहरू

- वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४
- वैदेशिक रोजगार नियमावली, २०६४
- निर्णय एवं प्रचलित नर्म्सहरू
- वैदेशिक रोजगार न्यायाधिकरण नियमावली, २०६८
- वैदेशिक रोजगारमा घरेलु कामदार पठाउने निर्देशिका, २०७२
- वैदेशिक रोजगार विभागको आन्तरिक कार्यसञ्चालन निर्देशिका, २०६६
- कामदारका परिवारलाई स्वास्थ्योपचार सम्बन्धी मापदण्ड, २०७३

४.२. आर्थिक प्रशासनसँग सम्बन्धित ऐन कानून तथा नियमहरू

- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४
- आयकर ऐन, २०५८, तथा नियमावली, २०५९

- भ्रमण खर्च नियमावली, २०६४ आदि ।

५. **कार्यक्षेत्र** – वैदेशिक रोजगारलाई सुरक्षित, मर्यादित र व्यवस्थित बनाउने उद्देश्यले जारी भएको वैदेशिक रोजगार नीति, श्रम नीति तथा वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ तथा वैदेशिक रोजगार नियमावली, २०६४ लगायतका कानूनले वैदेशिक रोजगारको सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित निकायको जिम्मेवारी निम्नानुसार रहने उल्लेख गरेको छ :

- श्रम तथा रोजगार सम्बन्धी नीति, योजना तथा कार्यक्रमको तर्जुमा कार्यान्वयन, समन्वय, अनुगमन र मूल्यांकन,
- श्रम शक्ति र श्रम बजार सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान, तथ्यांक संकलन तथा विश्लेषण,
- श्रम सम्बन्धी राष्ट्रिय अन्तराष्ट्रिय संघ संस्थाहरूसँग सम्पर्क र सम्बन्ध,
- रोजगार, सेवा तथा श्रमिक आपूर्ति,
- व्यावसायिक तालिमको संचालन, समन्वय तथा प्रवर्द्धन,
- श्रमिकहरूको सामाजिक सुरक्षा,
- विदेशीहरूका लागि श्रम स्वीकृति,
- श्रम प्रशासन र व्यवस्थापन,
- श्रमिकलाई उपलब्ध गराईने वोनस,
- रोजगारी श्रृजना सम्बन्धी कार्यमा समन्वय ।

६. **वित्तीय व्यवस्था** – वैदेशिक रोजगारीको सेवा प्रवाहमा संलग्न निकायहरूको विगत ३ वर्षको बजेट खर्च विनियोजन र कोष समेत) को स्थिति देहाय बमोजिम छ:

(रु हजारमा)

सेवा प्रवाहमा संलग्न निकायहरू	२०७२/०७३	२०७३/०७४	२०७४/०७५
वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन बोर्ड	३६१८२१	४५१२९२	६२३४६१
वैदेशिक रोजगार विभाग	३९७९९	५९६६८	६९५६६
वैदेशिक रोजगार विभाग, काठमाडौं कार्यालय, ताहाचल	१६०८५	५४४५१	३६०४८
वैदेशिक रोजगार विभाग, मलेशिया शाखा, काठमाडौं	७५१७	१००८५	९७०५
वैदेशिक रोजगार विभाग, कतार शाखा, काठमाडौं	८४९७	१०८००	११८३१
वैदेशिक रोजगार विभाग, साउदी अरब शाखा, काठमाडौं	७५५१	९४८२	९१४७
वैदेशिक रोजगार विभाग, इ.पि.एस कोरिया शाखा, काठमाडौं	७२२५६	६६८११	१४६८११

७. **कार्यसञ्चालन स्थिति** – वैदेशिक रोजगारीको लागि अनुमति प्रदान गर्ने, नियमन गर्ने लगायतका कार्यमा संलग्न निकाय र जिम्मेवारी देहाय बमोजिम छ :

७.१. **श्रम रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय** – वैदेशिक रोजगारी सम्बन्धी ऐन,नियम, निर्देशिका तयार गरी स्वीकृत गर्ने वा सम्बन्धित निकायमा स्वीकृतिको लागि पेश गर्ने कार्य मन्त्रालयले गर्दछ ।

७.२. **वैदेशिक रोजगार विभाग** – वैदेशिक रोजगार व्यवसाय सञ्चालन गर्ने व्यवसायी लाई इजाजत पत्र प्रदान तथा नविकरण गर्ने, वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा स्वास्थ्य परीक्षण गर्ने, अभिमुखीकरण तालिम सञ्चालन गर्ने संस्थालाई इजाजत प्रदान गर्ने, इजाजत प्राप्त संस्था तथा मातहत निकायको अनुगमन गर्ने, वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा हुने ठगि तथा अनिमितताको उजुरी सुन्ने, क्षतिपूर्ति भराउने र अदालतमा मुद्दा दर्ता गर्ने लगायतका कार्य गर्दछ ।

७.३. **वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन बोर्ड** – वैदेशिक रोजगार सम्बन्धी नीति नियम, ऐन तथा कानूनमा समयानुकूल सुधार गर्न आवश्यक कार्य गर्ने, इजाजत पत्र प्राप्त संस्थाको अनुगमन गर्ने, मृतक, अंगभंग तथा विरामी कामदारलाई आर्थिक सहायता प्रदान गर्ने, सुरक्षित वैदेशिक रोजगार सम्बन्धी नियमित सूचना सम्प्रेषण गर्ने, सीप विकास तालिम सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने, पूर्व प्रस्थान अभिमुखीकरण तालिम व्यवस्थापन गर्ने लगायतका कार्य गर्दछ ।

- ७.४. **वैदेशिक रोजगार कार्यालयहरु** – वैदेशिक रोजगारीमा जानको लागि श्रम इजाजत प्रदान गर्न विभाग अन्तर्गत काठमाडौं कार्यालय र सो कार्यालय अर्न्तगत मलेशिया, साउदी अरब, कतार शाखा रहेका छन् । मलेशियामा जाने कामदारलाई मलेशिया शाखाले, कतारमा जाने कामदारलाई कतार शाखाले र साउदी अरब जाने कामदारलाई साउदी अरब शाखाले इजाजत प्रदान गर्दछ । उल्लेखित ३ देश र दक्षिण कोरिया बाहेक अन्य देशमा जाने कामदारलाई श्रम इजाजत प्रदान गर्ने कार्य काठमाण्डौं कार्यालयले गर्दछ । दक्षिण कोरियामा जाने कामदारलाई श्रम इजाजत प्रदान गर्ने कार्य ललितपुरको ग्वाकोमा रहेको इ.पि.एस. कोरिया शाखाले गर्दछ ।

परिच्छेद २

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति

८. **उद्देश्य** – वैदेशिक रोजगारीको सेवा प्रवाहमा देखिएका समस्याहरु पहिचान गरी यसलाई सरल, व्यवस्थित, भरपर्दो, मर्यादित र दक्षतापूर्ण बनाउन सुभाब दिने उद्देश्यले लेखापरीक्षण गरिएको छ ।
९. **क्षेत्र** – लेखा परीक्षणको उद्देश्य प्राप्तीका लागि विगत ३ देखि ५ वर्षमा वैदेशिक रोजगारसँग सम्बन्धित निकायबाट सञ्चालित काम कारवाहीहरु वैदेशिक रोजगारीको अनुमति प्रदान, उजुरी र कारवाही स्थिति, उद्धार व्यवस्थापन, अन्य निकायसँग समन्वय, जनशक्ति व्यवस्थापन लगायतका समग्र रूपमा वैदेशिक रोजगार व्यवस्थापनसँग सम्बन्धीत क्रियाकलापलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्र भित्र समेटिएको छ ।
१०. **पद्धति** – लेखापरीक्षण कागजातहरुको अध्ययन,सम्बन्धित पक्षसँगको छलफल,स्थलगत अवलोकन प्रश्नावली लगायतका विधिबाट तथ्याङ्क एवं सूचना संकलन एवं सेवाग्राहीसँग अन्तरवार्ता लिई विश्लेषण गरिएको छ । कार्यक्रम सञ्चालनसँग सम्बन्धित विषयलाई मूल्याङ्कन गर्न प्रक्रियामूलक र नतिजामूलक पद्धति अवलम्बन गरिएको छ ।
११. **सीमा** – वैदेशिक रोजगारका लागि कामदारहरु रहेका देशहरुमा गई जानकारी हासिल गर्दा प्रभावकारी हुनेमा सो नभए पनि वास्तविक कामदारहरुको अवस्था, समस्या तथा प्राप्त सुविधाहरु विभिन्न निकायबाट प्रकाशित प्रतिवेदनको आधारमा मुल्यांकन गरिएको छ ।

परिच्छेद ३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – देशमा रोजगारीका अवसर कम भएको, स्वदेशमा भन्दा विदेशमा पारिश्रमिक दर उच्च रहेको, उच्च शिक्षा आर्जन गर्ने र सोही सिलसिलामा केही रकम आर्जन गर्ने लगायतका विविध कारण नेपाली नागरिक विदेशमा रोजगारीको लागि जाने गरेको देखिएको छ । प्रत्येक वर्ष श्रम बजारमा प्रवेश गर्ने व्यक्तिको लागि स्वदेशी श्रम बजारले नधानेको अवस्थामा वैदेशिक रोजगार नेपाली नागरिकको लागि राम्रो गन्तव्य बनेको छ । स्वदेशमा रोजगारीका अवसर कम भएको अवस्थामा वैदेशिक रोजगारीको कारण नेपाली नागरिकले रोजगारको अवसर प्राप्त गरेका छन् । आर्थिक वर्ष २०७२।०७३ मा ६ लाख ४२ हजार ५७७ आर्थिक वर्ष २०७३।०७३ मा ६ लाख ४३ हजार १६५ र आर्थिक वर्ष २०७४।७५ मा ६ लाख १२ हजार ६८५ नेपाली नागरिकले विदेशी मुलुकमा रोजगारी प्राप्त गरेको देखिन्छ । वैदेशिक रोजगारीको अर्को सकारात्मक पक्ष विप्रेषण हो । २०७२।७३ मा रु. ६ खर्ब ६५ अर्ब २०७३।७४ मा रु.६ खर्ब ९५ अर्ब र २०७४।७५ मा ४ खर्ब ७२ अर्ब विप्रेषण प्राप्त भएको देखिन्छ । वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त विप्रेषण मुलुकको ५५.८ प्रतिशत घरधुरीमा पुगेको देखिन्छ । वैदेशिक रोजगारीमा गएका नेपाली नागरिकले वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा सिकेको सीप स्वदेशमा प्रयोग गरी उत्पादन वृद्धि तथा रोजगारी बढाउन मद्दत पुगेको छ । कृषि क्षेत्रमा यस प्रकारको सीपबाट उत्पादन समेत बढेको छ ।
- **समस्या र चुनौती** – रोजगारी, आर्थिक अवसर, गरिबी निवारण, विप्रेषण र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पुऱ्याएको योगदानको दृष्टिले वैदेशिक रोजगार महत्वपूर्ण क्षेत्रको रूपमा रहेको छ । हाल दैनिक एक हजार पाँचसयको हाराहारीमा युवाहरु वैदेशिक रोजगारीमा जाने गरेका छन् । विप्रेषण नेपाली अर्थतन्त्रको एक महत्वपूर्ण औजारको रूपमा रहेको छ । यति हुँदाहुँदै पनि वैदेशिक रोजगारीमा जान चाहने कामदारहरुलाई सहि सूचना प्रवाह हुन नसक्दा गन्तव्य मुलुकमा कामदारको सुरक्षा प्रमुख समस्याको रूपमा देखिएको छ । त्यस्तै कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम अनिवार्य अभिमुखिकरण तालिमको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्नु, दक्ष एवं व्यवसायिक तालिम प्राप्त गरेका जनशक्ति

उत्पादन हुन नसक्नु, कामदारले करार बमोजिम काम तथा अन्य सुविधा नपाउनु एवं तोकिएको काम भन्दा फरक एवं खतारायुक्त काम गर्न बाध्य पारिनु, वैदेशिक रोजगारीमा जाँदा अपनाउनु पर्ने प्रक्रियामा अपारदर्शिता रहनु आदि समेत समस्याको रूपमा देखिएका छन् ।

वैदेशिक रोजगार ठगी अन्तर्निहित मुद्दामा अनुसन्धान र तहकिकातलाई गहन र प्रतिफलमुखी बनाउनुपर्ने, कामदारको हकहितका लागि सम्बन्धित कागजातहरूको वैज्ञानिक तवरमा अभिलेख व्यवस्थापन गर्नुपर्ने, वैदेशिक रोजगार सम्बद्ध स्वदेशी निकायहरू, विदेशस्थित नियोगहरू र सरोकारवालासँग सुदृढ तथा समन्वयात्मक कार्यसम्पादन प्रणालीको स्थापना गर्नुपर्ने, विभागको अनुगमन कार्यलाई उपत्यका बाहिर प्रभावकारी बनाउनुपर्ने एवं वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारलाई राज्यले उपलब्ध गराउने सेवा सुविधा, वैदेशिक रोजगारीमा जाँदा अपनाउनुपर्ने प्रक्रिया छिटो छरितो बिना भन्फट तथा भेदभावरहित उपलब्ध हुन्छ, र यसमा तोकिएको दस्तुर बाहेक अन्य थप दस्तुर उपलब्ध गराउनु पर्दैन भन्ने कुरामा विश्वास दिलाउने आदि समस्या तथा चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

१२. **नीतिगत व्यवस्थाको कार्यान्वयन** – चौधौँ योजना (२०७३/७४-२०७५/७६) ले वैदेशिक रोजगारीलाई सुरक्षित, मर्यादित, भरपर्दो र प्रतिफलयुक्त बनाउने र प्राप्त विप्रेषणलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी गर्ने रणनीति निर्धारण गरेको छ । उक्त रणनीति अन्तर्गत सूचनामूलक र प्रवर्धनात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, रोजगारबाट फर्किएका कामदारको सीप क्षमताको उपयोग र पुनर्एकीकरणका लागि सामाजिक परिचालन गर्ने, रोजगारीमा जान चाहनेका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ऋण व्यवस्था गर्ने, वैदेशिक रोजगारीमा जान चाहने र गएकाहरूको समस्या, उजुरी सुनुवाई र समस्या समाधान गर्न टोल फ्रि नम्बरसहितको संयन्त्रको व्यवस्था गर्ने, वैदेशिक रोजगारीका विविध पक्षको नियमित अनुगमनको व्यवस्था गर्ने नीतिहरू हालसम्म प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भएको अवस्था छैन

वैदेशिक रोजगारी सम्बन्धी सेवा प्रवाहमा रहेका मुख्य मुख्य समस्या देहायअनुसार रहेका छन्:

- नीतिगत व्यवस्थाको कमजोर कार्यान्वयन ।
- तथ्याङ्क तथा अभिलेखहरू अद्यावधिक नभएको ।
- महिलाहरू कामदारको रूपमाजाने प्रवृत्तिको विकास भैरहेकोले सुरक्षा चुनौती रहेको ।
- केही देशसँग मात्र द्विपक्षीय श्रम सम्झौता भएको ।
- दक्ष कामदारको रूपमा जाने संख्या न्यून रहेकोले काममा जोखिम बढी रहेको ।
- वैदेशिक रोजगार कल्याणकारी कोषको परिचालन कम भएको ।
- वैदेशिक रोजगारीका क्रममा मृत्यु र अङ्गभङ्गका घटनामा वृद्धि भएको ।
- वैदेशिक रोजगारमा जाने कामदारहरू ठगिने क्रम बढी रहेको ।
- रोजगारीमा जानेलाई दिने सेवा प्रवाह र अभिमुखीकरण तालिम प्रभावकारी नभएको ।

१३. **वैदेशिक रोजगारीको अवस्था** – वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ को दफा ३ मा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी

वैदेशिक रोजगार व्यवसाय सञ्चालन गर्न पाउने मुलुक तोक्न सक्ने उल्लेख छ । नेपालले ११० मुलुकमा संस्थागत रूपमा वैदेशिक रोजगारीमा जान अनुमति दिने गरेको छ । त्यस्तै व्यक्तिगत रूपमा रोजगारीमा जान खुल्ला गरिएका मुलुकको संख्या १७२ रहेको छ । वैदेशिक रोजगार विभागको अभिलेख अनुसार २०५१।५२ देखि नेपालबाट वैदेशिक रोजगारीको लागि जाने गरेको देखिन्छ । विभागबाट प्राप्त विगत ३ वर्षको वैदेशिक रोजगारीको स्थिति देहाय बमोजिम छ:

आर्थिक वर्ष	रोजगार संस्था मार्फत	व्यक्तिगत रूपमा	पुनःप्रवेश	पुनःप्रवेश बाहेक जम्मा	पुनः प्रवेश सहित जम्मा
२०७२/०७३	३६७७२३	२७४८५४	२३८०८८	४०४४८९	६४२५७७
२०७३/०७३	३५४५३३	२८८३२७	२५९३६६	३८३४९४	६४१८६०
२०७४/०७५	३२३८७६	२८८८१०	२५८६०३	३५४०८२	६१२६५८

१३.१. उल्लेखित तालिका अनुसार पुनः प्रवेश बाहेक वैदेशिक रोजगारीमा जानेको संख्या २०७२।७३ मा ४ लाख ४ हजार ४८९, २०७४।७५ मा ३ लाख ८३ हजार ४९४, २०७४।७५ मा ३ लाख ५४ हजार ८२ भएकोमा पुनः प्रवेश सहित यो संख्या क्रमशः ६ लाख ४२ हजार ५७७, ६ लाख ४९ हजार ८६० र ६ लाख १२ हजार ६५८ रहेको छ । एक पटक विदेश गई विदा वा सम्झौता अवधि पुरा गरी पुनः व्यक्तिगत रूपमा जाने कामदारलाई विभागले पुनः प्रवेश भनी वर्गिकरण गरेको छ । पुनः प्रवेशमा कार्यकाल पुरा गरेको विदामा आएको नखुलेकोले एउटै व्यक्ति दोहोरो गणना हुने अवस्था देखिएकोले गणना पद्धतिमा सुधार गरेको पाइएन ।

१३.२. प्रारम्भमा वैदेशिक रोजगारीमा पुरुष जाने गरेकोमा पछिल्ला वर्षहरूमा महिला समेत वैदेशिक रोजगारीमा गएको देखिन्छ । २०७२/७३ मा १९ हजार ३०७, २०७३/७४ मा २० हजार १८८ र २०७४/७५ मा २२ हजार ४१८ (पुनः प्रवेश बाहेक) महिला वैदेशिक रोजगारको लागि विदेश गएको देखिन्छ । विगत ५ वर्षको अवधिमा महिला कामदार वैदेशिक रोजगारीको लागि जाने प्रवृत्तिमा १४ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । जसको कारण महिला हिंसा जस्ता सुरक्षा चुनौती समेत थपिएकोमा आवश्यक सुरक्षा रणनीति अपनाएको देखिएन ।

१३.३. वैदेशिक रोजगारीमा जान सस्थागततर्फ ११० र व्यक्तिगत तर्फ १७१ मुलुक खुला गरिएको भए तापनि केही मुलुकमा मात्र अधिक संख्यामा रोजगारीमा गएको देखिन्छ । २०७४/७५ मा वार्षिक ५० हजार भन्दा बढी संख्यामा रोजगारीमा जाने देशको संख्या जम्मा ४, वार्षिक ५ हजारदेखि ५० सम्म रोजगारीमा जाने देशको संख्या ५, १ हजारदेखि ५ हजारसम्म रोजगारीमा जानेको संख्या ६, १०० देखि १ हजारसम्म रोजगारीमा जाने देशको संख्या २१ रहेको छ भने १०१ देशमा ५० जना मात्र रोजगारीमा गएको देखिन्छ । यसरी १ हजारभन्दा बढी संख्यामा वैदेशिक रोजगारीमा जाने देश १५ रहेको र ५० हजारभन्दा बढी जाने देश ४ मात्र रहेको देखिएवाट वैदेशिक रोजगारी देशगत रुपमा विस्तार भएको देखिदैन ।

१३.४. वैदेशिक रोजगारीको लागि संस्थागत तर्फ ११० र व्यक्तिगत रुपमा १७१ देश रोजगारीका लागि खुला गरिएको भए तापनि केही देशमा मात्र उल्लेख्य मात्रामा रोजगारीको लागि गएको देखिन्छ । वैदेशिक रोजगारीमा जाने प्रमुख १० गन्तव्यको विगत ३ वर्षको विवरण देहाय बमोजिम छ :

क्र.सं.	देशको नाम	२०७२/०७३	२०७३/०७४	२०७४/०७५
१.	साउदी अरब	१३४७१०	७३९५३	४०९६२
२.	कतार	१२७७७५	१२१३१७	१०३१७९
३.	मलेशिया	५८९६९	९५३७८	१०४२०९
४.	युनाइटेड अरब इमिरेट्स	५२०१७	५७९९०	६०२४४
५.	कुवेत	९९२६	१३१५१	१७५५५
६.	दक्षिण कोरिया	७३५०	७५१०	७८७३
७.	बहराईन	३१२७	३९१६	४८६२
८.	ओमान	३०२४	३०७३	३०५९
९.	जापान	३८४०	२२३८	७६१
१०.	साईप्रस	१५००	१३७५	१५७४
११.	जोर्डन	१२३२	२७४५	१९४४
	जम्मा	३९६१२०	३७५१३६	३३८३४९

वैदेशिक रोजगारीमा जाने कूल संख्याको ९५ प्रतिशत उल्लेखित १० देशले ओगटेको छ । उपरोक्त देशहरू मध्ये ८ देशमा श्रम सम्झौता गरिएको छ । यसरी हेर्दा वैदेशिक रोजगारीमा जाने प्रमुख देशहरूमा द्विपक्षीय श्रम सम्झौता आदि गरी रोजगारीलाई सुरक्षित भरपर्दो र व्यवस्थित गन्तव्य बनाउनु पर्ने देखिन्छ ।

१४. **श्रमिकको स्तर** – वैदेशिक रोजगारमा जाने नेपाली नागरिकले मुलतः सुरक्षा गार्ड, सवारी चालक, निर्माण मजदुर, घरायसी कामदार, कृषि तथा औद्योगिक मजदुरको रुपमा रोजगारीको लागि जाने गरेको देखियो । वैदेशिक रोजगारीमा जाँदा मुलतः अर्धदक्ष कामदारको रुपमा गएको देखिन्छ भने केही संख्यामा अदक्ष र केही दक्ष कामदारको रुपमा गएको देखिन्छ । सीपको आधारमा विगत ३ वर्षको कामदारको विवरण देहाय बमोजिम छ ।

श्रमिकको स्तर	२०७२/०७३			२०७३/०७४			२०७४/०७५		
	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा
दक्ष	६९८४३	३७३१	७३५७४	१२०५४९	७९६७	१२८५१६	१९२७७६	८५३१	२०१३०
अर्धदक्ष	७९७७६	२४३७५	४८०६४	७५५९२	३४२७	७९०१९	४२५९९	२७६३	४५३६२
अदक्ष	४५९६८९	३८४४	८३६२०	४३३३०९	२२१४६	४३५४५५	३४४३३३	२१६७४	३६६००७
जम्मा	६०९३०८	३१९५०	६४१२८५	६०९५४०	३३५४०	६४२९९०	५७९७०८	३२९६८	६१२६७३

उल्लेखित तालिका अनुसार गत ३ वर्षको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा दक्ष कामदारको रूपमा ११.७१, अर्धदक्ष कामदारको रूपमा ९.०९ र अदक्ष कामदारको रूपमा ७९.२० प्रतिशत नेपाली नागरिक वैदेशिक रोजगारीको लागि विदेश गएको देखिन्छ । दक्ष र सीपमूलक जनशक्ति उत्पादन गरी वैदेशिक श्रमबजारको स्मतर वृद्धि हुनसकेको देखिएन ।

१५. **वैदेशिक रोजगार कल्याणकारी कोष** – वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ को दफा ३२ मा वैदेशिक रोजगारमा गएका तथा वैदेशिक रोजगारबाट फर्की आएका कामदार तथा निजको परिवारको सामाजिक सुरक्षा तथा कल्याणको लागि बोर्ड मातहत रहने गरी एक वैदेशिक रोजगार कल्याणकारी कोषको स्थापना गर्ने व्यवस्था छ । उक्त कोषमा वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारले तोकिए बमोजिम जम्मा गरेको रकम, इजाजत पत्र प्राप्त गर्न राख्नुपर्ने धरोटीको व्याजबाट प्राप्त रकम, इजाजतपत्र तथा नविकरण दस्तुर, वैदेशिक रोजगार व्यवसायसँग सम्बन्धित संस्थाबाट समय समयमा कोषलाई प्राप्त रकम तथा स्वदेशी तथा विदेशी व्यक्ति वा निकायबाट प्राप्त सहयोग रकम जम्मा गरिने व्यवस्था छ । ऐनको दफा ३० मा तोकिए अनुसार वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन बोर्डले कल्याणकारी कोषबाट वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा मृत्यु भएका, अंगभंग तथा विरामी परेका कामदारलाई आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउने मृतकका सन्तानलाई शैक्षिक छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने, मृतकको शव नेपाल भिकाई निजको घर सम्म पुऱ्याउने, विचल्लीमा परेका कामदारलाई उद्धार गर्ने, तालिम, सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन लगायतका कार्य गर्ने गरेको छ । वैदेशिक रोजगार कल्याणकारी कोषको ५ वर्षको आम्दानी र खर्चको स्थिति देहाय बमोजिम रहेको देखिन्छ :

(रु हजारमा)

आर्थिक वर्ष	जिम्मेवारी	यस वर्ष आम्दानी	जम्मा	खर्च	बचत	खर्च प्रतिशत
२०७०/७१	१९५५३८१	९२५६७८	२८८१०५९	२२३१७२	२६५७८८७	७.७४
२०७१/७२	२६५७८८८	१०३२५८५	३६९०४७३	३८५३९८	३३०५०७५	१०.४४
२०७२/७३	३३०५०६६	७५१३३४	४०५६४००	३४२३६०	३७१४०४०	८.४४
२०७३/७४	३७१४०४०	७७२१२७	४४८६१६७	४५१२९२	४०३४८७५	१०.०५
२०७४/७५	४०३४८८४	१६३२२९५	५६६७१७९	६१२४५४	५०५४७२५	१०.८०

उल्लेखित तालिका विश्लेषण गर्दा प्रत्येक वर्ष कुल आम्दानीको ७.७४ देखि १०.८० प्रतिशतसम्म खर्च भएको छ । गत वर्षको मौज्जात यो वर्ष समेत रु.५ अर्ब ६६ करोड ७९ लाख ७९ हजार मौज्जात रहेकोमा ७० करोड ९२ लाख ८५ हजार खर्च गर्ने गरी कार्यक्रम स्वीकृत भएकोमा ६१ करोड २४ लाख ५४ हजार अर्थात १०.८० प्रतिशतमात्र खर्च भएकोको छ । यसबाट वैदेशिक रोजगारमा जानेबाट संकलन भएको रकम समुचित ढङ्गले परिचालन हुन सकेको देखिएन ।

१६. **रोजगारीको सिलसिलामा मृत्यु** – वैदेशिक रोजगारीमा गएको कामदारको सम्बन्धित देशको हावा पानी, कामको चापको कारण मदिरा सेवन, कामदारबीचको भैभगडा, पारिवारिक तनाव, स्थानीय ऐन कानूनको जानकारीको अभाव, मेसिनरी औजारको सञ्चालनमा हुने प्रावधिक त्रुटि लगायत विभिन्न कारणले कामको दौरानमा मृत्यु, अंगभंग तथा विरामी परेको अवस्था छ । विगत ५ वर्षमा कामदारको कामको सिलसिलामा भएको मृत्युको विवरण देहाय बमोजिम देखिएको छ :

आर्थिक वर्ष	कामदारको संख्या	मृत्यु हुनेको संख्या	वृद्धि प्रतिशत
२०७०/७१	५२७८१४	८७७	-
२०७१/७२	५२१३८७	१००६	१४.७०
२०७२/७३	४१८७१३	८१६	-१८.८८
२०७३/७४	६४३१६५	७५६	-७.३५
२०७४/७५	६१२६८५	८२१	८.५९

उल्लेखित विवरण अनुसार २०७०/७१ मा मृत्यु हुनेको संख्या ८७७ रहेकोमा हालसम्म यो संख्या घटेको छैन । २०७३/०७४ मा कुल मृत्यु हुनेको संख्या ७६१, विवरण अनुसार २०७३/७४ मा १०९ देशमा रोजगारीको लागि गएकोमा १४ देशमा कामदारको मृत्यु भएको उल्लेख छ । जसमध्ये मलेशियामा २५८, साउदी अरबमा २४१, कतारमा १४२, संयुक्त अरब इमिरेट्समा ४५, र कुबेतमा १७ रहेको छ । मृत्यु भएका कुल कामदारमध्ये उल्लेखित

५ देशमा मात्र ९२.३७ प्रतिशत रहेको छ । रोजगारीमा जाँदा ज्यान नै गुमाउनुपर्ने कारणहरुको पहिचान गरी देखिएका जोखिमको समाधान भएको देखिएन

१७. **अंगभंग तथा विरामी** – कामको सिलसिलामा मेसिनरी औजार उपकरण सञ्चालन गर्दा तथा अन्य विविध कारण कामदारको अंगभंग हुने तथा विरामी पर्ने गरेको देखिएको छ । विगत ५ वर्षमा अंगभंग भएको कामदारको स्थिति देहाय बमोजिम छ :

आर्थिक वर्ष	कुल कामदारको संख्या	अंग भंग हुनेको संख्या	वृद्धि प्रतिशत
२०७०/०७१	५२७८१४	११६	-
२०७१/०७२	५२१३८७	१८५	५९.४८
२०७२/०७३	४१८७१३	११७	-३६.७५
२०७३/०७४	६४३१६५	२०४	७४.३५
२०७४/०७५	६१२६८५	३६१	४३.४९

२०७४।७५ मा वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा अंगभंग हुनेतर्फ मलेशियामा ६६, साउदी अरबमा ४९, कतारमा ४९, संयुक्त अरब इमिरेट्समा २२ र अफगानिस्तानमा ५ समेत कुल ३६१ रहेको छ । मृतक मध्ये महिला कामदारको संख्या १८ र अंग भंगको संख्या ६ रहेको छ । विदेशमा कामको सिलसिलामा हुने अंगभंगको कारण खोजी गरी सोको न्यूनीकरणको लागि आवश्यक पहल भएको पाइएन ।

१८. **आर्थिक सहायता** – वैदेशिक रोजगारी नियमावली, २०६४ को नियम २८(२) बमोजिम वैदेशिक रोजगारमा गएको कुनै कामदार करार अवधि भित्र कुनै कारणले मृत्यु भएमा मृतक कामदारको नजिकको हकवालालाई कोषबाट प्रारम्भमा तीन लाख र २०७४ श्रावण १६ मा भएको नियमावलीको तेस्रो शंसोधन पश्चात् सातलाख रुपैयाँ आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ । नेपाल सरकारबाट मृतक कामदारका आफन्तलाई उपलब्ध गराएको आर्थिक सहायताको विवरण देहाय बमोजिम देखिएको छ:

आर्थिक वर्ष	मृतक कामदारको संख्या	आर्थिक सहायता (रु.हजारमा)	वृद्धि प्रतिशत	अंगभंग तथा विरामी कामदारको संख्या	आर्थिक सहायता (रु.हजारमा)
२०७०/०७१	८७७	१२०६६१	-	-	-
०७१/०७२	१००६	२४७४४०	१४.७०	११६	७५५९
२०७२/०७३	८१६	२२१६५०	-१८.८८	१८५	१६९३३
०७३/०७४	७५६	२२६३००	७.३५	११७	१४५८५
०७४/०७५	८२१	४५६५००	८.५९	२०४	२९५२९

२०७४।७५ मा ८२१ मृतकका परिवारलाई रु.४५ करोड ६५ लाख आर्थिक सहायता उपलब्ध गराएको छ । साथै अंगभंग भएकालाई २०७३।७४ मा रु. १ करोड ४५ लाख ८५ हजार आर्थिक सहायता उपलब्ध गराएकोमा २०७४।७५ मा रु.२ करोड ९५ लाख २९ हजार आर्थिक सहायता करिव दोब्बर उपलब्ध गराएको छ । कामदारको मृत्यु वा अंगभंग भए पछि आर्थिक सहायता दिनु भन्दा मृत्यु वा अंगभंग हुनबाट जोगिने उपायको खोजी गरेको छैन । साथै अङ्गभङ्ग तथा विरामी कामदारको संख्या बढी हुन नदिने गरी चेतनामूलक कार्यक्रम गरेको पाइएन ।

१९. **सम्झौता कार्यान्वयन** – वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदार लाई तोकिएको भन्दा बढी शुल्क लिएको, सम्झौतामा उल्लेख भएको भन्दा फरक काम दिएको, सम्झौतामा उल्लेख भएको भन्दा घटी पारिश्रमिक दिएको, सम्झौतामा खान र बस्नको लागि व्यवस्था भएको भनिएकोमा सोको लागि तलबबाट रकम कट्टा गरेको लगायतबाट ठगी हुने गरेको लेखापरीक्षणको क्रममा उजुरीको अभिलेख हेर्दा देखियो ।

२०. **उजुरी व्यवस्थापन** – वैदेशिक रोजगारीमा जाने व्यक्तिले वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा भएका ठगी तथा अपराधजन्य क्रियाकलापको उजुरी सुन्न तथा अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने कामको लागि विभागमा न्याय तर्फ सरकारी वकिल समुहको ११ दरबन्दी रहेको मुद्दा फाँट स्थापना गरिएको छ । विभागबाट प्राप्त विवरण अनुसार विगत ३ वर्षमा दर्ता भएका उजुरी स्थिति देहाय बमोजिम छ:

उजुरीको विवरण		फर फारक	मुद्दा दायर	फर फारक र मुद्दा दायर प्रतिशत
आर्थिक वर्ष	उजुरी संख्या			
२०७१/७२	२६७९	६६३	१६६	३१
२०७२/७३	२१७२	५२०	२२०	३४
२०७३/७४	२३८३	८४६	३१७	४९

२०.१. उल्लेखित विवरण अनुसार २०७१/७२ मा २६७९, २०७२/७३ मा २ हजार १७२ र २०७३/७४ मा २ हजार ३८३ उजुरी परेकोमा २०७१/७२ मा ६६३ फरफारक र १६६ मुद्दा दायर गरेको, २०७२/७३ मा ५२० उजुरी फरफारक र २२० उजुरीमा मुद्दा दायर गरेको, २०७३/७४ मा ८४६ उजुरी फरफारक भएको र ३१७ उजुरीमा मुद्दा दायर गरेको उल्लेख छ। कुल उजुरीमा सम्बन्धित वर्षमा फर फारक तथा मुद्दा दायर गरेको प्रतिशत क्रमशः ३१, ३४ र ४९ प्रतिशत रहेको छ। उजुरी माथि कारवाहीको प्रतिशत क्रमशः बढ्दो भएपनि सम्बन्धित वर्षमा उजुरीको संख्या न्यून देखिएकोले पीडितले समयमा न्याय पाएको छ भन्न सक्ने स्थिति देखिएन।

२०.२. विभागले सम्बन्धित वर्षमा परेका उजुरी सोही वर्षमा फछ्यौट नगरेकोमा फछ्यौट नभएका उजुरीको अभिलेख समेत राखेको छैन। अधिल्लो वर्षमा फछ्यौट नभई बाँकी रहेका उजुरीको अभिलेख नराखेको र वार्षिक प्रतिवेदन तयार गर्दा सो वर्षको उजुरी र फछ्यौट संख्या मात्र उल्लेख गर्ने गरेकोले हालसम्म फछ्यौट नभई बाँकी रहेका उजुरीको संख्या खुल्ने अवस्था छैन।

२१. **क्षतिपूर्ति** – वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा ठगिमा परेका व्यक्तिलाई विभागले क्षतिपूर्ति दिलाउने गरेको छ। दुवै पक्षको मिलापत्रको विभागको निर्णय तथा अदालत मार्फत यस्तो क्षतिपूर्ति दिलाउने गरेको छ। विगत ३ वर्षमा दर्ता भएका उजुरी संख्या, क्षतिपूर्ति रकम र अदालतमा दायर मुद्दाको संख्या देहाय बमोजिम छन्।

विवरण	२०७२/०७३	२०७३/०७४	२०७४/०७५
उजुरी संख्या	२१६२	२३८३	१३८३
दावि रकम (रु हजारमा)	६९५०९६	७५७८४२	६७६८०८
भराएको विगो रकम(रु हजारमा)	१०३६७८	१५९४१८	१५३७३३
जाहेरी फर फारक संख्या	५२०	८४६	८०९
अदालतमा मुद्दा दायर संख्या	२२६	३१७	१५७
अदालतमा विगो दावि रकम (रु हजारमा)	३७८७८०	१६८०४३	२०५८७८
विभागबाट निर्णय जरिवाना (रु हजारमा)	१४००	२८१०	२५००

उल्लेखित विवरणअनुसार यस आर्थिक वर्षमा व्यक्तिगत उजुरी तर्फ ९३१ उजुरीबाट रु.३२ करोड १७ लाख ७७ हजार माग दावि गरेकोमा रु.६ करोड ९१ लाख ३ हजार विगो भराएको छ। त्यस्तै २६५ उजुरीको सम्बन्धमा अदालतमा मुद्दा दायर गरी रु १६ करोड ६५ लाख ४२ हजार विगो दावी गरेको छ। संस्थागततर्फ पीडितबाट प्राप्त १ हजार ४५२ उजुरीबाट रु.४३ करोड ६० लाख ६५ हजार दावी गरेकोमा रु ९ करोड ३ लाख १४ हजार विगो भराएको छ भने अदालतमा दर्ता ५२ मुद्दाबाट रु.१५ लाख दावी गरेको छ। दावी रकमको तुलनामा क्षतिपूर्ति भराएको रकम २०७२/०७३ मा १४.९० प्रतिशत, २०७३/०७४ मा २१.०४ र ०७४/०७५ मा २२.७१ रहेको छ। दावि रकमको तुलनामा विगो भराएको रकम न्यून देखियो।

२२. **श्रम सम्झौता** – वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ को दफा ४ मा वैदेशिक रोजगारीमा गएका वा जाने संभावना भएका विदेशी मुलुक सँग नेपाल सरकारले द्विपक्षीय श्रम सम्झौता गर्नसक्ने उल्लेख छ। वैदेशिक रोजगारीको लागि हाल संस्थागत तर्फ ११० र व्यक्तिगत तर्फ १७२ देश खुला गरिएको भए तापनि कतार, संयुक्त अरब इमिरेट्स, दक्षिण कोरिया, बहराईन, जापान, इजरायल, जोर्डन र मलेशिया समेत जम्मा ८ मुलुकसँग मात्र द्विपक्षीय श्रम सम्झौता भएको छ।

श्रम सम्झौता नहुँदा सरकारी तवरमा श्रमिकको सुरक्षा, कामदारले व्यहोर्नुपर्ने, लागत पाउने सुविधा सम्बन्धमा कामदारहरु ठगिने, विचौलीयाले अनुचित फाइदा लिने भएकोले वैदेशिक रोजगारीमा जाने अन्य सबै देशसँग श्रम सम्झौता गरेको देखिएन।

२३. **सेवा प्रवाह स्थिति** – वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारलाई श्रम इजाजत प्रदान गर्न काठमाडौंको ताहचलमा वैदेशिक रोजगार विभाग अन्तर्गत श्रम काठमाडौं, साउदी अरब शाखा, मलेशिया शाखा, कतार शाखा, रहेका छन् । मलेशियामा जाने कामदारलाई मलेशिया शाखाले, साउदी अरब जाने कामदारलाई साउदी अरब शाखाले, कतार जाने कामदारलाई कतार शाखाले र सो भन्दा बाहेकका मुलुकमा जाने कामदारलाई काठमाडौं कार्यालयले इजाजत प्रदान गर्ने गरेको छ । त्यस्तै दक्षिण कोरियामा जाने कामदारलाई ललितपुरको ग्वाकोमा रहेको इ.पि.एस. ग्वाको शाखाले इजाजत प्रदान गर्ने गरेको छ । उल्लेखित कार्यालयबाट प्रदान गरिएको सेवा प्रवाहको स्थिति देहाय बमोजिम छ :
- २३.१. सुशासन (सञ्चालन तथा व्यवस्थापन) ऐन २०६४ को दफा २५ मा सर्वसाधारणलाई सेवा प्रदान गर्ने वा जनसम्पर्क कायम गर्ने प्रत्येक सरकारी कार्यालयले सबैले देख्ने ठाउँमा तोकिए बमोजिम नागरिक वडापत्र राख्नुपर्ने र उक्त वडापत्रमा सम्बन्धित कार्यालयले दिने सेवा र त्यसको प्रकृति, सेवाग्राहीले सेवा प्राप्त गर्न पूरा गर्नुपर्ने कार्यविधि, सेवा प्रदान गर्न लाग्ने समयवधि, सेवा प्रदान गर्ने पदाधिकारी र निजको कार्यक्षेत्रको विवरण, सेवा प्राप्त गर्न कुनै दस्तुर तथा अन्य रकम लाग्ने भए सो समेत उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । कार्यालयको नागरिक वडापत्र कार्यालयको कम्पाउण्ड भित्र रहेको छ । कार्यालयको कम्पाउण्ड परिसर भित्र सेवाग्राहीको अत्यधिक चाप रहेको कारण वैदेशिक रोजगारीमा जान चाहने सेवाग्राहीले पेश गर्नुपर्ने सम्पूर्ण कागजात पेश गरेपछि मात्र सेवाग्राहीलाई कार्यालयको कम्पाउण्ड भित्र प्रवेश गर्नदिने व्यवस्था गरिएको छ । सेवाग्राहीले पेश गर्नुपर्ने सम्पूर्ण कागजात पूरा गरेपछि मात्र कार्यालयको कम्पाउण्ड भित्र प्रवेश गर्नदिने व्यवस्थाले नागरिक वडापत्रको अवधारणा अनुसार सेवाग्राहीले सेवाप्राप्त गर्दा पेश गर्नुपर्ने कागजातको जानकारी कार्यालयको नागरिक वडापत्रबाट पाउने अवस्था छैन ।
- २३.२. नागरिक वडापत्र तयार गर्दा सेवा प्रदान गर्ने पदाधिकारी र निजको कार्यक्षेत्रको विवरण, सेवा प्राप्त गर्न कुनै दस्तुर तथा अन्य रकम लाग्ने भए सो समेत उल्लेख गर्नुपर्ने र गुनासो सुन्ने अधिकारीको पद र नाम, सेवा प्रदायक निकायको तालुक कार्यालय र टेलिफोन नम्बर, सेवा प्रवाहको प्राथमिकता, क्षतिपूर्ति प्राप्त हुने र नहुने सेवाहरु उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । वैदेशिक रोजगारीमा जाने व्यक्तिले वैदेशिक रोजगारीमा जाँदा २ वर्षसम्म रोजगारीमा जानेले प्रति व्यक्ति रु.१५ हजार र सोभन्दा बढी अवधिको लागि रोजगारीमा जानेले रु.२५ हजार शुल्क तिर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । उक्त रकम जम्मा गर्न विभिन्न ६ बैङ्कमा खाता खोलिएकोमा कार्यालयको नागरिक वडापत्रमा उक्त व्यहोरा उल्लेख छैन । त्यस्तै सेवा प्रदायक निकायको तालुक कार्यालय र टेलिफोन नम्बर, सेवा प्रवाहको प्राथमिकता, क्षतिपूर्ति प्राप्त हुने र नहुने सेवाहरु उल्लेख गरिएको छैन । नागरिक वडापत्रमा देखिएका उल्लेखित कैफियत अनुसार नागरिक वडापत्रको अवधारण अनुसार नागरिक वडापत्र तयार गरेको देखिदैन ।
- २३.३. वैदेशिक रोजगारीको लागि पठाउने वैदेशिक रोजगार व्यवसायीले खाडी तथा मलेशियामा टिकट तथा भिषा बापत कुनै शुल्क लिन नमिल्ने र प्रबर्द्धन खर्च बापत रु.१० हजारसम्म लिन पाउने, कामदारले कामको सम्भौता अवधि अनुसार रु.१५ हजार वा रु.२५ हजार कल्याणकारी कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको, अभिमुखिकरण तालिमको लागि रु.७ सय लाग्ने, त्यस्तै वैदेशिक रोजगारीमा पठाउने सेवा प्रदायक संस्थाले सम्भौतामा उल्लेख भए बमोजिमको काम र पारिश्रमिक उपलब्ध गराईदिन नसकेमा, मेडिकल अनफिट भई फर्केमा वा दुर्घटना भई मृत्यु तथा अंगभंग भएमा विभिन्न प्रकारका क्षतिपूर्ति तथा राहत उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ । वैदेशिक रोजगारमा जाने व्यक्तिलाई ऐन, कानून, निर्देशिका आदिमा उल्लेख भएका वा सरकारले तोकेका व्यवस्थाको जानकारी नहुँदा वैदेशिक रोजगार व्यवसायी, विचौलीया, अनलाईन सेवा प्रदायक संस्था लगायतबाट तोकिए बमोजिमभन्दा बढी शुल्क लिई ठगी हुने गरेकोमा कार्यालयमा सोको रोकथामको लागि उल्लेखित व्यहोराको सूचना तथा जानकारी दिने व्यवस्था गरेको पाइएन । वैदेशिक रोजगारमा जाने व्यक्तिलाई आवश्यक सूचना तथा जानकारी प्रदान गरी ठगीबाट बचाउन वैदेशिक रोजगारमा जाने व्यक्तिले अपनाउनुपर्ने प्रक्रिया, विभिन्न सेवा प्रदायक संस्थाबाट लिनुपर्ने सेवा र सो सेवा प्राप्त गरेबापत तिर्नुपर्ने शुल्क, प्राप्त हुने क्षतिपूर्ति तथा राहत, उजुरी दिने संख्या लगायतका विवरण समेटिएको होर्डिङ्ग बोर्ड, डिजिटल बोर्ड, पर्चा, बुकलेट आदिका माध्यमबाट जानकारी दिने व्यवस्था गरेको छैन ।
- २३.४. सेवाग्राहीको अधिक चाप हुने कार्यालयमा पहिले आउने सेवाग्राहीलाई पहिले सेवाप्रदान गर्न, कार्यालयको कामलाई पारदर्शी बनाउन तथा सेवाग्राहीलाई धेरै समय पड्तीबद्ध भई उभिदा हुने मानसिक तथा शाररिक असरलाई कम गर्न टोकन प्रणालीलागु गर्ने व्यवस्था छ । यस कार्यालयमा पनि सेवाग्राहीको चापलाई ध्यानमा राखी सेवाग्राहीलाई सुविधा प्रदान गर्ने टोकन प्रणाली लागु गर्न सोसम्बन्धी यन्त्र उपकरण, सफ्टवेयर आदिको व्यवस्था गरेको भए पनि टोकन प्रणाली लागु गरेको देखिएन ।

२४. **भौतिक पूर्वाधार** – वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारलाई श्रम इजाजत प्रदान गर्न काठमाडौंको ताहचलमा वैदेशिक रोजगार विभाग अन्तर्गत श्रम काठमाडौं, साउदी अरब शाखा, मलेशिया शाखा, कतार शाखा, रहेका छन् । मलेशियामा जाने कामदारलाई मलेशिया शाखाले, साउदी अरब जाने कामदारलाई साउदी अरब शाखाले, कतार जाने कामदारलाई कतार शाखाले र सो भन्दा बाहेकका मुलुकमा जाने कामदारलाई काठमाडौं कार्यालयले इजाजत प्रदान गर्ने गरेको छ । सेवा प्रदान गर्ने कार्यालयको भौतिक पूर्वाधारको निरीक्षण गर्दा सेवाग्राही प्रतिक्षामा रहदा बस्नको लागि बेन्चको व्यवस्था गरेको भए पनि खुलाचौरमा बेञ्च राखेकोले वर्षातको मौसममा पानीले भिज्ने तथा गर्मीको मौसममा गर्मीमा बस्नु पर्ने अवस्था देखियो । खुल्ला चौरमा राखेका बेञ्चहरु पानी तथा घामले सड्ने अवस्था देखिएकोले छाना सहितको सुरक्षित प्रतिक्षालय र पर्याप्त पानीको व्यवस्था गरी सेवाग्राहीमैत्री सुवा प्रवाह गरेको देखिएन ।
२५. **अभिमुखीकरण तालिम** – वैदेशिक रोजगार ऐन २०६४ को दफा २७ मा वैदेशिक रोजगारमा जाने कामदारले वैदेशिक रोजगारमा जानु भन्दा अघि विभागबाट अनुमति प्राप्त संस्थाबाट तोकिए बमोजिम अभिमुखीकरण तालिम लिनु पर्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै वैदेशिक रोजगार नियमावली, २०६४ को नियम २० मा वैदेशिक रोजगारमा जाने कामदारले वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन बोर्डले स्वीकृत गरेको पाठ्यक्रम अनुसार अभिमुखीकरण तालिम लिनुपर्ने व्यवस्था छ । वैदेशिक रोजगार विभागले अभिमुखीकरण तालिम सञ्चालन गर्न १३२ संस्थालाई अनुमति दिएको छ । बोर्डले स्वीकृत गरेको अभिमुखीकरण तालिमको पाठ्यक्रमका सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा देहाय बमोजिम छन्:
- २५.१. वैदेशिक रोजगारको लागि १७२ देश गरेको र प्रत्येक देशको श्रम कानून, मुलुकी ऐन, हावापानी, संस्कृति, सामान्य नागरिकले पालना गर्नुपर्ने नियम तथा नियम उल्लंघन गरेमा हुने दण्ड सजाय आदि फरक फरक भएको सन्दर्भमा अभिमुखीकरण तालिम प्रदान गर्दा समग्र पक्ष उल्लेख गरी पाठ्यक्रम तयार गरेको देखियो । श्रमिकको गन्तव्य अनुसारको मुलुकलाई लक्षित गरी पाठ्यक्रम तयार गरेको देखिएन ।
- २५.२. बोर्डले स्वीकृत गरेको पाठ्यक्रममा वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी नेपालको नीति, ऐन, कानून, सम्बन्धित मुलुकसम्बन्धी सामान्य जानकारी निर्देशिकामा भएका कामदार तथा रोजगार व्यवसायी तथा अन्य संस्थासम्बन्धी व्यवस्था, ठगी तथा उजुरी व्यवस्था, हर्जाना तथा क्षति पूर्ति, राहत तथा आर्थिक सहायता आदिका सम्बन्धमा जानकारी दिने व्यवस्था भएको देखिएन ।
- २५.३. अभिमुखीकरण तालिम प्रभावकारी नभई वैदेशिक रोजगारीमा जाने व्यक्तिहरु ठगिने अवस्था रहेको, अंगभंग हुने र मृत्युहुनेको संख्या बढी रहेको देखिन्छ । वैदेशिक रोजगारीमा गई फर्केका ८० जनालाई अभिमुखीकरण तालिम लिएर नलिएको सम्बन्धमा प्रश्न सोधिएकोमा सबैले अभिमुखीकरण तालिम लिएको जानकारी दिएका छन् । अभिमुखीकरण तालिमको प्रभावकारिता सम्बन्धमा सोधिएकोमा तालिमले केही हदसम्म (खाडी तथा मलेशियामा) रहनसहन, संस्कृति तथा ट्राफिक नियम सम्बन्धमा जानकारी दिएको भए पनि औपचारिक मात्र रहेको भन्ने भनाई रहेको छ ।
२६. **पारिश्रमिक** – वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ को दफा २३ मा नेपाल सरकारले न्यूनतम पारिश्रमिक तोक्नसक्ने व्यवस्था अनुरूप हालसम्म संस्थागत रूपमा ११० र व्यक्तिगत रूपमा १७१ देशमा रोजगारीको लागि जान खुला गरिएकोमा देहायबमोजिमका देशमा मात्र न्यूनतम पारिश्रमिक सुविधा तोकेको देखियो ।

देशको नाम	परिश्रमिक रकम	मुद्रा	सटही दर	नेपाली रुपैया
खाडी मुलुक	६००-८००	कतारी डिनार	३०.३१	२४२४८
	८००-१०००	साउदी रियाल	२९.२८	२९२८०
	६०	कुवेती रियाल	३६२.६९	२१७६१
मलेशिया	९००	रिंगिट	२७.०४	२५३३६
लिविया	४१७५-४२५०	लिवियन डिनार		
अल्जेरिया	३००-४००	अमेरिकी डलर	११०.३५	४४१४०
पोलैण्ड	४००	”	११०.३५	४४१४०

- २६.१. खाडी मुलुकमा ६ सयदेखि ८ सय कतारी डिनार र ८ सय देखि १ हजार साउदी रियाल तथा ६० कुवेती डिनार, मलेशियामा ९ सय रिंगिट, लिवियामा ४ हजार १७५ देखि ४२५० लिवियन डिनार अल्जेरियामा ७ सय अमेरिकी डलर

र पोलैण्डमा ४ सय अमेरिकी डलर तोकेको छ । खाडी मुलुक र मलेशियाले कुल वैदेशिक रोजगारीको ९० प्रतिशतभन्दा बढी हिस्सा ओगटेको छ । उल्लेखित देशका न्यूनतम पारिश्रमिक ३० हजारभन्दा कम देखिएकोले विदेशमा रोजगारीको लागि जाने ९० प्रतिशतभन्दा बढी कामदारको पारिश्रमिक ३० हजार भन्दा कम रहेको देखियो ।

- २६.२. वैदेशिक रोजगारीमा गएका ८८ कामदारसँग तोकिए अनुसारको पारिश्रमिक पाउनु भयो वा भएन भन्ने प्रश्नको जवाफमा १४ कामदारले तोकिए अनुसारको पारिश्रमिक नपाएको उत्तर दिएका छन् । यस अनुसार वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारलाई दिएको अनुमति पत्र, वैदेशिक रोजगारीमा गई फर्केका कामदारसँग लिइएको अन्तरवार्ता आदिको आधारमा विश्लेषण गर्दा १५.९ प्रतिशतले न्यूनतम वा सम्भौतामा तोकेको पारिश्रमिक समेत नपाएको स्थिति देखियो । त्यस्तै एउटै कामको लागि समेत नेपाली कामदारको पारिश्रमिक अन्य विदेशी कामदारभन्दा घटी रहेको भन्ने समेत भनाई रहेको छ ।
२७. **लागत खर्च** – वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ को दफा २४ मा नेपाल सरकारले कुनै खास मुलुक वा कम्पनीको लागि प्रति कामदार सेवा शुल्क र प्रवर्द्धन खर्च सहित संस्थाले लिनपाउने रकमको अधिकतम हद तोक्नसक्ने व्यवस्था छ । सेवा शुल्क तथा प्रवर्द्धन खर्च सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा देहायबमोजिम छन् :
- २७.१. श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय (राज्यमन्त्रीस्तर) को २०७२।२।२६ र २०७२।३।६ निर्णय बमोजिम खाडि मुलुक र मलेशियाको लागि वैदेशिक रोजगारमा जाने कामदारबाट रु.१० हजारसम्म लिने र रोजगारदाता कम्पनीले भिसा खर्च, आतेजाते हवाई टिकट बापत लाग्ने खर्च समेत व्यवसायी मार्फत व्यहोर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै लिवियाको लागि ९० हजार, मोरिसको लागि १९ हजार ९००, अल्जेरियाको लागि १ लाख १८ हजार जापानको लागि ५० हजार रसियाका लागि ८० हजार ,पोलैण्डका लागि ८० हजार ४०० र पोर्चुगलका लागि रु.६५ हजार तोकिएको पाइयो । वैदेशिक रोजगारमा जानको लागि १७१ देश खुला गरिएको भए पनि उल्लिखित बाहेकका देशहरूका लागि सेवा शुल्क तथा प्रवर्द्धन खर्च तोकेको पाइएन ।
- २७.२. वैदेशिक रोजगारीमा गई फर्केमा ८८ जना कामदारसँग वैदेशिक रोजगारमा जान तपाईंले कति शुल्क बुझाउनु भयो भनी सोधिएको प्रश्नको जवाफमा ४ जनाले रु १० हजार, ७ जनाले रु.२० हजारदेखि ५० हजारसम्म, ३० जनाले रु.६० हजारदेखि १ लाखसम्म शुल्क बुझाएको देखियो भने रु.१ लाखभन्दा बढी शुल्क बुझाउनेको संख्या ३१ रहेको छ र १६ कामदारले शुल्क खुलाउन नचाहेको देखियो । वैदेशिक रोजगारमा जान अधिकतम लागत खर्च तोकिएको भएपनि सो लागु भएको देखिएन ।
२८. **सीप विकास तालिम** – सुरक्षित वैदेशिक रोजगारका लागि राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना, २०७२ ले प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता सहितका सीपयुक्त जनशक्ति विकास गरी वैदेशिक रोजगारको लाभ अधिकतम गर्ने उद्देश्य उल्लेख गरेको छ । सो उद्देश्य पुरा गर्न वैदेशिक रोजगारमा जानेहरूलाई वैदेशिक रोजगार केन्द्रित विषयगत सीप र ज्ञानसम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्न प्रथम रणनीति तयार गरेको छ । त्यस्तै वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ को दफा ३०, मा कुनै सीपमूलक तालिम आवश्यक पर्ने काम गर्न वैदेशिक रोजगारमा जाने कामदारले नेपाल सरकारबाट मान्यता प्राप्त संस्थाबाट त्यस्तो तालिम लिनु पर्ने उल्लेख छ । वैदेशिक रोजगार विभागले वैदेशिक रोजगारीको लागि सीप विकास सम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्न ७२ संस्थालाई इजाजत प्रदान गरेको छ । सीप विकास तालिम सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा देहाय बमोजिम छन् :
- २८.१. विषयगत सीप विकास सम्बन्धी तालिम नीतिको कार्यान्वयन गर्न कार्ययोजना तयार गरेको भए पनि उक्त कार्ययोजना कार्यान्वयन भएको देखिएन । नीति कार्यान्वयनको लागि कार्यान्वयनको जिम्मेवार निकाय वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन बोर्ड, सिटिईभिटि, सीप विकास तालिम केन्द्र र तालिम दिने निजी संस्थाहरू रहने तथा सहयोगि निकाय श्रम रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय र विकासका साभेदारहरू रहने उल्लेख गरेकोमा जिम्मेवारी पाएका निकायले जिम्मेवारी अनुसारको काम गरे नगरेको सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने, प्रतिवेदन लिने आदि नगरेकोले वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारले सीपविकास तालिम लिए नलिएको खुल्ने अवस्था छैन ।
- २८.२. वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन बोर्डले २०७२।०७।३ मा ४ हजार र २०७३।०७।४ मा १० हजार व्यक्तिलाई वैदेशिक रोजगार लक्षित तालिम सञ्चालन गरेको छ । आर्थिक वर्ष २०७४।०७।५ मा थप १५ हजार व्यक्तिलाई तालिम प्रदान गर्न रु.१५ करोड विनियोजन गरेकोमा तालिम सञ्चालन गरेको छैन । तालिम सञ्चालन गर्नका लागि इच्छुक सेवा प्रदायकहरूको लागि आशयपत्रको सूचना माग गर्ने, प्राप्त आसय माथि मूल्यांकन गरी सेवा प्रदायक संस्था समेत

छनौट भएको र उक्त प्रक्रियामा रु १६ लाख ५५ हजार खर्च भएको अवस्थामा तालिम सञ्चालन गर्ने निर्णय रद्द गरेको छ ।

२८.३. वैदेशिक रोजगारीमा गएका ८८ कामदारसँग वैदेशिक रोजगारीमा जान तपाईंले कुनै तालिम लिनुभएको थियो वा थिएन र तालिम अनुसारको काम पाउनु भयो वा भएन भन्ने प्रश्नको जवाफमा ४९ जनाले कुनै तालिम नलिएको तथा तालिम लिएका ३३ मध्ये २५ ले मात्र तालिम अनुसारको काम पाएको उत्तर प्राप्त भएको छ । तालिम नलिने र लिए पनि सोही अनुसारको काम नपाउनेको संख्या ६५ प्रतिशत रहेको छ । तालिम नलिई रोजगारीमा गएको सम्बन्धमा सोधिएकोमा विदेशमा गरिने काम अनुसारको तालिम दिने संस्थाको जानकारी नभएको, स्वदेशमा लिएको तालिमले मात्र विदेशमा काम गर्न पर्याप्त नभएकोले काम शुरु गरेपछि अनिवार्य रूपमा पुनः तालिम लिनुपर्ने अवस्था भएको भन्ने भनाई रहेको छ ।

२९. **विप्रेषण परिचालन** – वैदेशिक रोजगार नीति, २०६८ मा वैदेशिक रोजगारमा जाने कामदार तथा निजका परिवारलाई आर्थिक साक्षरता प्रदान गरी विप्रेषणको उपयोग प्रभावकारी बनाइने, विप्रेषणलाई आधिकारिक माध्यमबाट पठाउन उत्प्रेरित हुने गरी बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरुबाट विशेष प्याकेज कार्यक्रम सञ्चालन गरिने, औपचारिक माध्यमबाट विप्रेषण पठाउँदाको कमिसन शुल्क शोधभर्ना दिने/यसलाई विशेष सुविधासँग आवद्ध हुने व्यवस्था मिलाइने, वैदेशिक रोजगार ऋणपत्रहरुको माध्यमबाट नेपाली कामदारहरुलाई विदेशमा आर्जित रकमको सुरक्षित, व्यवस्थित र उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग गर्न जोड दिइने, आकर्षक लगानीका क्षेत्रहरु तथा राष्ट्रिय प्राथमिकताका आयोजनाहरुमा वैदेशिक रोजगारमा रहेका नेपालीहरुले शेयर लगानी गर्न पाउने गरी विशेष व्यवस्था गरिने, वैदेशिक रोजगारमा गई फर्किदा कामदारले ल्याउने निश्चित सामग्रीहरुमा लाग्ने भन्सार तथा करहरुमा विशेष छूट तथा सुविधा प्रदान गर्ने गरी आवश्यक व्यवस्था मिलाइने उल्लेख छ । विप्रेषण सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा देहाय बमोजिम छन् :

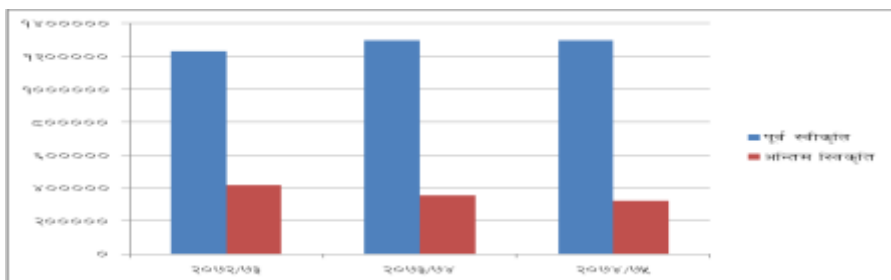
२९.१. नीतिमा उल्लेख भएका कामदारका परिवारलाई आर्थिक साक्षरता प्रदान गर्ने, विप्रेषणलाई आधिकारिक माध्यमबाट पठाउन उत्प्रेरित गर्ने, वैदेशिक रोजगार ऋणपत्रहरुको माध्यमबाट नेपाली कामदारहरुलाई विदेशमा आर्जित रकमको सुरक्षित, व्यवस्थित र उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग गर्न जोड दिइने, रेमिट हाइड्रो लगायत आकर्षक लगानीका क्षेत्रहरु तथा राष्ट्रिय प्राथमिकताका आयोजनाहरुमा वैदेशिक रोजगारमा रहेका नेपालीहरुले शेयर लगानी गर्न पाउने गरी विशेष व्यवस्था गर्ने लगायतका व्यवस्था कार्यान्वयन भएको छैन ।

२९.२. आर्थिक वर्ष २०६५/६६ मा रु.२०९.७ अर्ब विप्रेषण प्राप्त भएकोमा २०७२/७३ मा रु.६६५ अर्ब र २०७३/७४ मा रु.६९५ अर्ब पुगेको छ । तर २०७४/७५ मा रु.४७९.९ अर्ब मात्र विप्रेषण प्राप्त भएको छ, जुन गत वर्षको तुलनामा ३२.१० प्रतिशत न्यून रहेको छ । यसरी रोजगारीमा जानेको संख्या वृद्धिभए पनि विप्रेषण आय घटेको देखिएको छ ।

३०. **रकम ट्रान्सफर** – वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ को दफा ६९(३) बमोजिम नेपाली कामदारले आफूले कमाएको रकम बैङ्क वा बैंकिङ्ग सेवा प्रदान गर्ने संस्था वा कम्पनी मार्फत स्वदेश फिर्ता पठाएमा त्यस्तो कामदारलाई नियमावली, २०६४ को नियम ४४ बमोजिम आय आर्जन स्वदेश फिर्ता गरे बापतको सुविधा प्रदान गर्ने व्यवस्था भएकोमा सोको कार्यान्वयनको लागि थप कार्यविधि निर्माण तथा कानूनी व्यवस्था गरेको छैन ।

३१. **पूर्व तथा अन्तिम स्वीकृति** – वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ को दफा १५ मा रोजगारदाता संस्थासँग भएको सम्झौता वा सहमतिका आधारमा इजाजतपत्रवालाले रोजगारदाता संस्थाको नाम, ठेगाना र कामदार पठाउने मुलुक, वैदेशिक रोजगारको किसिम, कामदारको किसिम र संख्या, कामदारले पाउने तलब, सुविधा र बिदा, काम गर्नुपर्ने दिन र समय, वैदेशिक रोजगारमा जाने मुलुकको आधिकारिक निकाय वा कूटनैतिक नियोग वा श्रम सहचारी वा चेम्बर अफ कमर्स वा नोटरी पब्लिकबाट प्रमाणित गरिएको मागपत्र र अख्तियारनामाको सक्कल प्रति, रोजगारदाता संस्था र कामदारबीच हुने करारको प्रतिलिपि, इजाजतपत्रवाला र कामदारबीच हुने करारको प्रतिलिपि खुलाई वैदेशिक रोजगारमा कामदार पठाउनु पूर्वस्वीकृतिका लागि विभाग समक्ष निवेदन दिनु पर्ने र तोकिएको प्रकृया पुरा गरे पछि विभागले कामदार लैजार अन्तिम स्वीकृति दिने व्यवस्था छ । गत ३ वर्षको पूर्व तथा अन्तिम स्वीकृतिको स्थिति देहाय बमोजिम छ ।

आर्थिक वर्ष	पूर्व स्वीकृति	अन्तिम स्वीकृति
२०७२/७३	१२२९५४२	४१८७१३
२०७३/७४	१२९५६२८	३५४५३३
२०७४/७५	१२९८४२८	३२३८७६

उल्लिखित चार्ट अनुसार २०७२/०७३ मा वैदेशिक रोजगार व्यवसायीबाट १२ लाख २९ हजार ५४२ व्यक्तिलाई वैदेशिक रोजगारीमा पठाउनको लागि पूर्व स्वीकृति लिएकोमा ४ लाख ९८ हजार ७९३ व्यक्तिलाई मात्र रोजगारीको लागि पठाएको देखिन्छ। त्यस्तै २०७३/०७४ मा १२ लाख ९५ हजार ६२८ व्यक्तिलाई वैदेशिक रोजगारीमा पठाउन पूर्व स्वीकृति लिएकोमा ३ लाख ५४ हजार ५३३ व्यक्ति मात्र रोजगारीमा गएको देखिन्छ। २०७४/०७५ मा पूर्व स्वीकृति लिनेको संख्या १२ लाख ९८ हजार ४२८ रहेकोमा अन्तिम स्वीकृति लिनेको संख्या ३ लाख २३ हजार ८७६ रहेको छ। गत ३ वर्षको अवधिमा पूर्व स्वीकृति लिएको संख्याको ३१ प्रतिशत मात्र अन्तिम स्वीकृति प्राप्त गरी रोजगारीको लागि गएको देखिन्छ।

३२. **इ.पि.एस. प्रणाली** – वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ को दफा ६ मा नेपाल सरकारले नेपालसँग कूटनैतिक सम्बन्ध कायम गरेका मुलुकको सरकारसँग सन्धी वा सम्झौता गरी नेपाल सरकारको कुनै कार्यालय, निकाय वा नेपाल सरकारको पूर्ण स्वामित्वमा रहेको संस्था मार्फत त्यस्तो मुलुकमा कामदार पठाउनसक्ने व्यवस्था छ। यही व्यवस्था अन्तर्गत सरकारी निकायको पूर्ण नियन्त्रणमा भाषा परीक्षाको माध्यमबाट कामदार छनौट (इ.पि.एस) गरी रोजगारीको लागि दक्षिण कोरियामा कामदार पठाउन नेपाल र कोरिया सरकारबीच सम्झौता भएको छ। यससम्बन्धी व्यहोरा देहाय बमोजिम छन् :

३२.१. यस प्रणाली अन्तर्गत कोरिया जाने कामदारको विगत ५ वर्षको स्थिति देहाय बमोजिम छ।

आर्थिक वर्ष	इशवी सम्बत	फाराम भर्नेको संख्या	परीक्षामा उत्तीर्ण हुनेको संख्या	रोजगारीमा जानेको संख्या
०७०/०७१	२०१४	६२२२३	३६६३	५८२३
०७१/०७२	२०१५	५११३७	८४९०	६६८६
०७२/०७३	२०१६	६०६२६	३५१७	७३५०
०७३/०७४	२०१७	७५५८०	१२१०८	७५१०
०७४/०७५	२०१८	८२२३५	७९९६	७८७३
	जम्मा	३३९८०१	३५७७४	३५२४२

उल्लेखित विवरण अनुसार गत ५ वर्षमा परीक्षामा सामेल हुन ३ लाख ३१ हजार ८०१ ले आवेदन दिएकोमा रोजगारीको अवसर पाउनेको संख्या ३५ हजार ७४२ अर्थात १०.६२ प्रतिशत रहेको छ। रोजगारीको लागि लिइने परीक्षामा उत्तीर्ण भए पनि सबै उत्तीर्ण परीक्षार्थीले रोजगारीमा जाने अवसर नपाएको स्थिति देखियो। गत ५ वर्षमा परीक्षामा सामेलभई रोजगारीमा जान नपाउने नागरिकको संख्या ५३२ रहेको छ। परीक्षाको तयारी गरी परीक्षा उत्तीर्ण गरे पश्चात रोजगारीमा जान नपाउँदा परीक्षाको तयारी गरिने समय र आर्थिक रकम खेर गएको स्थिति छ भने अर्कोतर्फ परीक्षामा उत्तीर्ण भए पश्चात रोजगारीमा जान नपाउदा नैराश्यता उत्पन्न हुने स्वदेशमा अन्य कामकाज गर्न समेत अलमल हुने स्थिति समेत देखिन्छ।

३२.२. रोजगारीका लागि दक्षिण कोरिया जान चाहने कामदारले कोरियन सरकारद्वारा लिइने इ.पि.एस. भाषा परीक्षामा सामेल भई उत्तीर्ण हुनु पर्ने व्यवस्था छ। उक्त परीक्षामा सामेल हुन परीक्षार्थीले परीक्षा शुल्क बापत २४ अमेरिकी डलर बुझाउनु पर्ने व्यवस्था छ। परीक्षा शुल्क बापत उठाएको रकम कोरियन सरकारलाई पठाउनु पर्ने र कोरिया पठाएको रकम मध्ये २५ प्रतिशत रकम नेपालमा सञ्चालन गरिने परीक्षाको लागि खर्च गर्न इ.पि.एस कोरिया शाखालाई प्राप्त हुने व्यवस्था छ। गत ५ वर्षको परीक्षा दस्तुर बापत प्राप्त भएको रकमको विवरण देहाय बमोजिम छ :

आर्थिक वर्ष	सन्	परीक्षार्थी संख्या	कोरियन सरकारलाई पठाएको अमेरिकी डलरमा	फिर्ता प्राप्त भएको अमेरिकी डलरमा
२०७०/०७१	२०१४	६२२२३	१४९३३५२.००	३७३३१३.००
२०७१/०७२	२०१५	५११३७	१२२७२८८.००	३०६७९७.००
२०७२/०७३	२०१६	६०६२६	१४५५०२५.००	३६३७५६.००
२०७३/०७४	२०१७	७५५८०	१८९३९२०.००	४५३४८०.००
२०७४/०७५	२०१८	८२२३५	१९७३६४०.००	४९३४१०.००

उल्लेखित विवरण अनुसार गत ५ वर्षमा परीक्षा दस्तुर बापत ७९ लाख ६३ हजार अमेरिकी डलर प्राप्त भएको र उक्त रकममध्ये कोरियन सरकारलाई पठाएकोमा सोको २५ प्रतिशतले हुने १९ लाख ९१ हजार अमेरिकी डलर परीक्षा सञ्चालन खर्च बापत नेपाल सरकारलाई प्राप्त भएको छ । परीक्षासम्बन्धी सम्पूर्ण खर्च नेपालमा हुने र सोको नतिजा प्रकाशन गर्ने कार्य मात्र कोरियन सरकारबाट हुने व्यवस्था छ, भने नेपाललाई २५ प्रतिशत र कोरियालाई ७५ प्रतिशत रकम प्राप्त हुने गरी बाँडफाँडको व्यवस्था औचित्यपूर्ण रहेको देखिएन ।

३२.३. कोरियामा जाने कामदारसँग सेवा शुल्क बापत ४६, अभिमूखिकरण तालिम बापत ६३, स्वास्थ्य परीक्षण बापत ५५.६४ अमेरिकी डलर लिने गरेको छ । सेवा शुल्क बापत लिएको रकम इ.पि.एस.कोषमा जम्मा गरेको र यस वर्षसम्म उक्त कोषमा रु.१९ करोड ४८ लाख ४९ हजार मौज्जात रहेको छ । कोषको मौज्जात रकमबाट कार्यालयले परीक्षा सञ्चालनको लागि भवन निर्माण गर्न निर्माण व्यवसायीसँग रु.१० करोड ५० लाख ५० हजारमा ठेक्का सम्झौता गरेको छ । अभिमूखिकरण तालिम बापत लिएको रकम मध्ये रु.८ करोड ७१ लाख २० हजार व्यवसायिक सीप विकास तथा तालिम केन्द्रको खातामा बचत रहेको छ । स्वास्थ्य परीक्षण बापतको रकम स्वास्थ्य परीक्षण गर्ने संस्थाले लिने भएकोले उक्त रकमबाट भएको बचतको अभिलेख कार्यालयसँग रहेको देखिएन । कामदारसँग विभिन्न कार्यको लागि लिएका सेवा शुल्कको आधार स्पष्ट भएन । सेवा प्रदान गर्ने विभिन्न निकायमा कामदारसँग लिएको शुल्कको बचत रकम रहेको अवस्थाले कामदारसँग आवश्यकता भन्दा बढी शुल्क लिएको अवस्था देखियो ।

३३. अनुगमन तथा मूल्याङ्कन – वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४ को दफा ३४ मा विभागले समय समयमा इजाजतपत्रवालाको कार्यालयमा अनुगमन तथा निरीक्षण गर्ने र इजाजतपत्रवालाले राखेको अभिलेख तथा अन्य सम्बन्धित कागजातहरू निरीक्षण गर्नसक्ने व्यवस्था छ । कार्यालयले अनुगमनको कार्ययोजना तयार गरी सबै वैदेशिक रोजगार व्यवसायीलाई समेटेर अनुगमन गर्ने गरेको देखिएन । केवल उजुरीमा केन्द्रत भई अनुगमन गर्ने गरेको छ । विभागले कुल इजाजतपत्रवाला १२०८ मध्ये २०७२।७३ मा ६६ अनुगमन तथा निरीक्षण गरेकोमा ५६ लाई कारवाहीको सिफारिस गरेको छ त्यस्तै २०७३।७४ मा २५ अनुगमन तथा निरीक्षण गरेकोमा २० लाई कारवाहीको सिफारिस गरेको भने २०७४।७५ मा १२ पटक अनुगमन तथा निरीक्षण गरेको मा १० लाई कारवाहीको सिफारिस गरेको छ । वैदेशिक रोजगारीको सन्दर्भमा भैरहेको ठगी अनियमितता र विचौलीयाको उपस्थिति लाई नियन्त्रण गर्न विभागले गरेको अनुगमन न्यून देखियो ।

परिच्छेद – ४ सुभाब तथा निष्कर्ष

३४. सुभाब – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभाब प्रस्तुत गरिएको छ:

३४.१. वैदेशिक रोजगारको अवस्था – वैदेशिक रोजगारको लागि १७१ देश खुला गरिएको भए पनि खाडी राष्ट्र तथा मलेशियाले मात्र ९० प्रतिशत हिस्सा ओगटेकोले देशगत रुपमा विस्तार गर्न पहल हुनुपर्दछ ।

३४.२. कल्याणकारी कोषको परिचालन – सेवा प्रवाह गर्ने विभिन्न कार्यालयमा खडागरिएका कोषको उद्देश्य अनुरूप परिचालनको व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

३४.३. रोजगारीको सिलसिलामा मृत्यु तथा अंगभंग – वैदेशिक रोजगारको सिलसिलामा हुने मृत्यु तथा अंगभंगको कारण पहिल्याई न्यूनीकरण गर्न मोवाइल मेडीकल टोली खटाउन पहल गर्नुपर्दछ ।

- ३४.४. **सम्भौता कार्यान्वयन** – एजेन्ट मार्फत हुने ठगीलाई नियन्त्रण गर्न गैर कानूनी रूपमा व्यवसाय सञ्चालन गर्ने व्यवसायी र तिनका एजेन्टको पहिचान गर्ने र आमसंचारका माध्यमबाट प्रभावकारी जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
- ३४.५. **उजुरी व्यवस्थापन** – वैदेशिक रोजगारीको सेवा प्रवाह गर्ने निकायले सञ्चालन गरेका सेवाहरु अनुमति पत्र प्रदान, सेवा अवधि पुरा नगरी फिर्ता भएका कामदारको विवरण, ठगी तथा क्षतिपूर्ति, मुद्दा दर्ता, फैसला स्थिति, लगायतको अभिलेख व्यवस्थित गरी समयमै उजुरी फछ्यौट गर्नुपर्दछ ।
- ३४.६. **क्षति पूर्ति** – ठगिको क्षतिपूर्तिको लागि दावी गरिएको रकमको तुलनामा विगो भराएको रकम न्यून देखिएकोले सुधार हुनुपर्दछ ।
- ३४.७. **श्रम सम्भौता** – वैदेशिक रोजगारको लागि खुला गरिएका देशमध्ये उल्लेखनीय संख्यामा रोजगारीमा जाने देशसँग शून्य लागत श्रम सम्भौता गर्नुपर्ने र श्रम सम्भौता भएका देशसँग सम्भौतामा व्यवस्था भए अनुसारको सेवा सुविधा प्राप्त भए नभएको सम्बन्धमा अनुगमन गर्नुपर्दछ ।
- ३४.८. **सेवा प्रवाह** – सबैले देख्ने र नियममा व्यवस्था भएबमोजिमका सबै व्यहोरा समावेश गरी नागरिक वडापत्र तयार गर्नुपर्दछ । होर्डिङ बोर्ड, डिजिटल बोर्ड, पर्चा पम्पेट, लगायतका माध्यमबाट सरोवारलाई आवश्यक सूचना प्रवाह गर्नुपर्दछ । कानून अनुसार तोकिएको सेवा शुल्क तथा दस्तुर मात्र तिरी रोजगारीमा जान पाईने कुरामा विश्वास जगाउन विचौलीयाको उपस्थिति, विचौलीया तथा कर्मचारीको मिलेमतो हुनसक्ने अवस्था, आदिको अध्ययन गरी टोकन प्रणालीलाई व्यवस्थित र वैज्ञानिक बनाउनुपर्दछ ।
- ३४.९. **भौतिक पूर्वाधार** – सेवा प्रदान गर्ने निकायको भौतिक पूर्वाधारको अध्ययन गरी आवश्यक भौतिक पूर्वाधार व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- ३४.१०. **अभिमुखीकरण तालिम** – पाठ्यक्रम परिमार्जन, तालिम प्रदान गर्ने संख्याको अनुगमन लगायतका कार्य गरी अभिमुखीकरण तालिमलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।
- ३४.११. **पारिश्रमिक** – वैदेशिक रोजगारमा जाने अधिकांश मुलुकले उपलब्ध गराउने पारिश्रमिक न्यून देखिएकोले राम्रो पारिश्रमिक उपलब्ध गराउने मुलुकको खोजी गर्नु पर्दछ, र वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा सामान कामको लागि अन्य मुलुकका कामदारले पाए सरहको सुविधा नेपाली कामदारले पाए नपाएको अध्ययन गरी पारिश्रमिक तथा सुविधा समान बनाउन पहल गर्नुपर्दछ ।
- ३४.१२. **लागत खर्च** – फ्रि भिसा फ्रि टिकटको अवधारणा कार्यान्वयन नभएको र यसले ठगीमा समेत सहयोग पुगेकोले पूर्णरूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- ३४.१३. **सीप विकास तालिम** – वैदेशिक रोजगारमा जाने जनशक्ति हाल अर्धदक्ष र अर्धदक्ष रहेकोले दक्ष जनशक्ति पठाउन देश भित्र तालिम सञ्चालन गर्ने सबै सरकारी निकायसँग समन्वय गरी वैदेशिक रोजगारी लक्षित तालिम समेत सञ्चालन गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- ३४.१४. **विप्रेषण परिचालन** – विप्रेषणलाई उत्पादन मूलक कार्यमा लगाउन र वैडिग प्रणाली मार्फत विप्रेषण प्राप्त हुने व्यवस्था मिलाउन जोड दिनुपर्दछ ।
- ३४.१५. **सेवा शुल्क पुनरावलोकन** – वैदेशिक रोजगारीमा जानेसँग लिइने रोजगार अनुमति दस्तुर र दक्षिण कोरिया जाने कामदारसँग लिइने परीक्षा दस्तुर, मेडिकल दस्तुर, सीप परीक्षण शुल्क, सेवा शुल्क लगायतका शुल्कको पुनरावलोकन गर्नुपर्दछ ।
- ३४.१६. **नियमन तथा अनुगमन** – वैदेशिक रोजगारको सन्दर्भमा वृद्धि भैरहेको ठगी अनियमितता र विचौलियाको विगविगीलाई नियन्त्रण गर्न अनुगमनको दायरा वृद्धि गरी नियमन र अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।
३५. **निष्कर्ष** – औपचारिक रूपमा वैदेशिक रोजगार प्रारम्भ भएको करिब दुई दशकभन्दा बढी भएको छ । यस अवधिमा वैदेशिक रोजगारीले देशका बेरोजगार जनशक्तिलाई रोजगारीको अवसर प्राप्त भएको छ । त्यस्तै वस्तु तथा सेवा आयातको लागि अत्यावश्यक वैदेशिक मुद्रा आर्जन गर्ने प्रमुख माध्यमको रूपमा समेत वैदेशिक रोजगार रहेको र सीप तथा प्रविधि भित्राउने प्रमुख माध्यमको रूपमा समेत वैदेशिक रोजगार रहेको छ । वैदेशिक रोजगारको

माध्यमबाट प्राप्त पूँजीको कारण गरिबी न्यूनीकरणमा समेत सहयोग पुगेको छ । वैदेशिक रोजगारीमा जानेको संख्यामा वृद्धि हुँदै जाँदा यसमा ठगी, अनियमितता तथा भ्रष्टाचारजन्य क्रियाकलापमा समेत वृद्धि भएको छ । कामको सिलसिलामा मृत्यु तथा अंगभंग हुनेको संख्यामा समेत वृद्धि भएको छ । यस क्षेत्रमा भएको विचौलीयाको उपस्थितिले तोकिएको भन्दा बढी शुल्क तिर्नु पर्ने अवस्था, वैदेशिक रोजगार सञ्चालन गर्ने व्यवसायी तथा तिनका एजेन्टबाट हुने ठगी, कर्मचारी तथा विचौलीयाको मिलेमतोबाट हुने ठगी, सेवा प्रदान गर्ने निकायमा कार्यरत कर्मचारीबाट हुने अनियमितता तथा भ्रष्टाचारजन्य क्रियाकलाप आदिको कारण वैदेशिक रोजगारीमा तोकिएको सेवा शुल्क तथा दस्तुर भन्दा अतिरिक्त रकम बुझाउनु पर्दछ भन्ने मानसिकता विकास भएको छ ।

वैदेशिक रोजगारीलाई व्यवस्थित बनाउन तथा यस क्षेत्रमा देखिएका ठगी तथा अनियमितता नियन्त्रण गर्न ठगीसम्बन्धी उजुरी सुन्ने, क्षतिपूर्ति भराउने, मुद्दा दर्ता गर्ने, अनलाईन प्रणालीबाट फारम भर्ने, रोजगारीमा जानको लागि खर्च गर्ने रकमको सिमा तोक्ने, श्रम सहकारीको व्यवस्था, दुतावास मार्फत कानूनी प्रतिरक्षाको व्यवस्था, सचेतना मुलक कार्यक्रम सञ्चालन, अभिमुखीकरण तालिम लिनु पर्ने, लगायतका कार्य समेत भएको छ । राज्यबाट भएका प्रयासका बावजुद यस क्षेत्रमा हुने ठगी तथा अनियमितता हट्नसकेको छैन । राज्यबाट भएका सुधारका प्रयासको प्रभावकारिताको अध्ययन भएको देखिदैन । सुधारका कार्यक्रमहरु लागु गरिएपश्चात त्यसको कार्यान्वयन अवस्था तथा प्रभावकारिता सम्बन्धमा अध्ययन भएको देखिदैन । वैदेशिक रोजगारीलाई व्यवस्थित तथा मर्यादित बनाउन तुलनात्मक लाभ भएका मुलुकको खोजी गरी न्यून पारिश्रमिक भएका मुलुक तथा अदक्ष काममा जान निरुत्साहित गर्ने, बढी संख्यामा पठाउनु भन्दा कम संख्यामा तथा बढी पारिश्रमिक प्राप्त गर्ने मुलुकमा पठाउने नीति अवलम्बन गर्न उपयुक्त देखिन्छ । मुलुक भित्रैको रोजगारीमा युवाहरुलाई प्रोत्साहित गरी रोजगारीका लागि विदेश जाने प्रवृत्ति न्यूनीकरण गर्नुपर्दछ ।

संगठित संस्थाको जग्गा उपयोग र संरक्षण

परिच्छेद - १ परिचय

१. **पृष्ठभूमि** –द्वितीय विश्वयुद्धपछि लोककल्याणकारी राज्य स्थापना र योजनावद्ध विकासको प्रक्रियालाई अघि बढाउन सरकारी लगानीमा सार्वजनिक संस्थानहरूको स्थापना भएको पाइन्छ । सरकारी निकाय एवं विभागहरूमा कर्मचारीतन्त्रका व्यवधानहरूले गर्दा व्यावसायिक ढंगले काम गर्न कठिन हुने मान्यताका आधारमा सार्वजनिक संस्थानहरूलाई उत्पादन, विक्री, वितरण, आपूर्ति, निर्माण एवं सार्वजनिक सेवाको व्यवस्थापन गर्न व्यावसायिक सिद्धान्तहरूको अवलम्बन गर्न सक्ने गरी स्वायत्त अधिकार प्रदान गरियो । त्यस समयमा सार्वजनिक संस्थाहरूलाई विकासका संवाहक र लोक कल्याणकारी निकायको रूपमा परिभाषित गरिएको थियो । व्यवसायमा सरकार भन्ने अवधारणाका आधारमा विकसित तथा विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा विभिन्न प्रकृतिका सार्वजनिक संस्थाहरू स्थापना हुँदै गए ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- जग्गाको अभिलेख
- जग्गाको संरक्षण
- जग्गाको अतिक्रमण
- जग्गाको उपयोग तथा व्यवस्थापन

सर्वसाधारण नागरिकहरूलाई आधारभूत आवश्यकताका वस्तु तथा सेवाहरू सर्वसुलभ रूपमा र सुपथ मूल्यमा उपलब्ध गराउने, पूंजी निर्माण गर्ने, दिगो विकासका लागि भौतिक पूर्वाधारहरूको विकास गर्ने, राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुऱ्याउने, रोजगारी वृद्धि गर्ने जस्ता उद्देश्यहरू पुरा गर्न सरकारी स्वामित्व र व्यवस्थापनमा सञ्चालित संस्थानहरू नै सार्वजनिक संस्थाहरू हुन् । निजीक्षेत्रको उच्चमशीलता विकास नभएको, प्राविधिक ज्ञानको कमी रहेको, व्यावसायिकता न्यून भएको, पूर्वाधार विकासमा अनुभव नभएको जस्ता कारणले देश विकासका लागि सरकारले कुनै न कुनै प्रकृतिको हस्तक्षेपको नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने तथ्यलाई मनन गरी सार्वजनिक सेवा, उद्योग, व्यापार, वित्तीय, जनउपयोगी, उत्पादनमूलक जस्ता क्षेत्रमा आफ्नो पूर्ण वा बहुसंख्यक स्वामित्व रहने गरी सरकारले सार्वजनिक संस्थाहरू स्थापना गरेको पाइन्छ ।

२. **लेखापरीक्षणको औचित्य** – संस्थान अन्तर्गत रहेका जग्गा देशभरमा ठूलो परिमाणमा रहेका छन् । त्यसरी रहेको जग्गाको व्यवस्थापन तथा उपयोग गर्ने कार्य ती संस्थान जग्गाको श्रेस्ता अद्यावधिक र व्यवस्थित नभएको, जग्गाको आमदानी खर्चको हिसाव अद्यावधिक गर्न नसकेको, कतिपय जग्गाको कागजात नरहने गरेको, पूर्ण स्वामित्वमा रहेको जग्गाको समेत दीर्घकालिन योजना तयार गरी व्यवस्थित रूपमा उपयोग गर्न नसकेको सम्बन्धमा विगतका लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा औल्याइएको छ । सोको अतिरिक्त विभिन्न सञ्चार माध्यम तथा सरोकारवालाबाट समेत जग्गाको उपयोगको प्रभावकारीताका सम्बन्धमा सवाल उठाइरहेको हुँदा सोसम्बन्धमा विस्तृत रूपमा अध्ययन विश्लेषण गरी सोको वास्तविक अवस्था उजागर गरी सुझाव पेश गर्न कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि यो विषय छनौट गरिएको हो ।

३. **नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था** – नेपालको संविधानको धारा ५१ मा राज्यका नीतिहरूको उल्लेख गरेको छ । जसमा भूमिको उत्पादनशीलता, प्रकृति तथा वातावरणीय सन्तुलन समेतका आधारमा नियमन र व्यवस्थापन गर्दै त्यसको समूचित उपयोग गर्ने, ऐतिहासिक, पुरातात्विक तथा साँस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकासका लागि अध्ययन र परिचालन गरी स्थानीय जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्दै सामुदायिक विकास गर्ने उल्लेख छ ।

३.१. त्रिवर्षीय योजना (२०७३।७४ देखि २०७५।७६) ले लिएका रणनीति एवं कार्यनीति

- पूर्ण व्यावसायिक सार्वजनिक संस्थानहरूका माध्यमबाट वस्तु वा सेवाको सुलभ रूपमा सहज र गुणस्तरीय रूपमा आपूर्ति तथा वितरण मार्फत जनताको हित गर्ने ।
- सार्वजनिक संस्थानको व्यवस्थापकीय क्षमता एवं वित्तीय सामाजिक उत्तरदायित्व वृद्धि गर्ने ।
- संस्थानको उद्देश्य, सम्पादित कामको नतिजा, आर्थिक स्थिति, व्यावसायिक दक्षता र सरकारको नीति समेत विश्लेषण गरी सरकारी लगानी आवश्यक पर्ने नपर्ने छनौट गर्ने ।

- सरकारको नियन्त्रणमा रहनुपर्ने सार्वजनिक संस्थानको व्यवसायिक क्षमता विकासको लागि रणनीतिक साभेदारीमा सञ्चालन गर्ने ।

३.२. कानूनी व्यवस्था –

- नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण ऐन, २०५३
- नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण नियमावली, २०५८
- नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण सेवा शुल्क नियमावली, २०६७
- नेपाल विद्युत प्राधिकरण ऐन, २०४९
- जलश्रोत ऐन, २०४९
- सञ्चार ऐन, २०२८
- नेपाल वायुसेवा निगम ऐन, २०१९

३.३. आर्थिक प्रशासनसँग सम्बन्धित ऐन, कानून तथा नियमहरू –

- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५
- आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३
- सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४
- आयकर ऐन, २०५८
- आयकर ऐन, २०५८
- आयकर नियमावली, २०५९
- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२
- मूल्य अभिवृद्धि कर नियमावली, २०५३
- सम्बन्धित संस्थाको प्रचलित अन्य कानूनहरू ।

४. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** – जग्गाहरूको लगत व्यवस्थित रूपमा राख्नु, अभिलेख अद्यावधिक गर्नु, जग्गाको संरक्षण, सम्बर्द्धन र उपयोग गर्नु, जग्गाबाट आयआर्जन गर्न सकिने क्षेत्रहरूको पहिचान गर्नु, जग्गाबाट हुने आम्दानी खर्च लाई व्यवस्थित तवरले लेखाङ्कन गर्नु र प्रचलित कानूनबमोजिम तोकिएको कार्यहरू गर्नु नै जग्गाको सन्दर्भमा संगठित संस्थाका उद्देश्यहरू रहेका छन् । जग्गाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्दै त्यस्ता जग्गाहरूको महत्तम उपयोग गर्दै संस्थालाई आत्मनिर्भर बनाउने कार्य संस्थानले गरेका छन् ।

५. **मानदण्ड** – संगठित संस्थाको जग्गा जमिन संरक्षण र उपयोग विषयको कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्दा कार्यमूलक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, २०६९ तथा कार्यमूलक लेखापरीक्षणसम्बन्धी सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय संगठन (ईन्टोसाई) द्वारा प्रकाशित मार्गदर्शन ३१०० को अनुशरण गरिएको छ ।

परिच्छेद - २

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

६. **उद्देश्य** – जग्गाको उपयोग स्थितिको अध्ययन, मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गरी सुझाव प्रस्तुत गर्ने यस लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यसैगरी जग्गाको संरक्षण र सम्बर्द्धनको लागि गरिएको नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थाको विश्लेषण गर्ने, जग्गाको लगत अध्ययन गर्ने, जग्गाको अतिक्रमण हुन नदिन भएका कानूनी व्यवस्था तथा प्रयासहरूको अध्ययन विश्लेषण गर्ने, अतिक्रमणमा परेका तथा विवादमा रहेका जग्गाहरूको विवरण सङ्कलन गरी विश्लेषण गर्ने, जग्गाको उपयोग गर्ने तथा संस्थाको आम्दानी वृद्धि गर्ने सम्बन्धमा भएका प्रयासहरूको मूल्याङ्कन गर्ने सहायक उद्देश्यहरू रहेका छन् । समग्रमा जग्गाको उपयोग र सोको प्रभावकारिताको अध्ययन नै यस लेखापरीक्षणको ध्येय रहेको छ ।

७. **क्षेत्र** – संस्थाहरुले सम्पादन गर्ने काम कर्तव्यहरु मध्ये जग्गाको उपयोग स्थितिसम्बन्धमा मात्र यस कार्यमूलक लेखापरीक्षण केन्द्रीत रहेको छ। जग्गाको लगत, आम्दानी, संरक्षण तथा उपयोगलाई लेखापरीक्षणमा विशेष महत्त्व दिई अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ। अध्ययन विश्लेषणलाई प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गर्नको लागि विगत ३ वर्षको तथ्याङ्कहरु सङ्कलन गरिएको छ। लेखापरीक्षणको लागि आवश्यक विवरण तथा सूचना सङ्कलन कार्य केन्द्रीय कार्यालयबाट गरिएको छ।
८. **पद्धति** – लेखापरीक्षणका उद्देश्यहरु प्राप्त गर्नका लागि प्रक्रियामूलक एवं नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरी जग्गाको सम्बन्धमा गरिएको नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था, कार्य सञ्चालन प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन परीक्षण गर्ने तथा आवश्यक तथ्याङ्क, सूचना एवं जानकारी सङ्कलन गरिनुका साथै अभिलेख तथा कागजातको अध्ययन, परीक्षण एवं विश्लेषण गरिएको छ। लेखापरीक्षणको प्रमाण सङ्कलनको लागि छलफल, कागजात भिडान, प्रश्नावली, निरीक्षण, अवलोकन विधि प्रयोग गरिएको छ। विषयसँग सम्बन्धित जोखिम मूल्याङ्कन गरी पहिचान भएका विषयहरुको परीक्षण गर्ने सन्दर्भमा विश्वसनीय, पर्याप्त, सान्दर्भिक प्रमाण सङ्कलन गर्न आवश्यकतानुसार नियन्त्रणको परीक्षण, विश्लेषणात्मक कार्यविधि, विस्तृत विवरणको परीक्षण विधि समेत अवलम्बन गरिएको छ।
९. **सीमा** – प्राप्त सूचना, अभिलेख विवरण वित्तीय श्रोतबाट सङ्कलित आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ। प्राप्त सूचनाको विश्वसनीयता, विवरण विश्लेषण क्षमता, समयसीमा, संलग्न जनशक्तिको संख्या तथा विषयगत ज्ञान, कार्यालयबाट लेखापरीक्षणमा प्रयोग गरिने साधन आदि सीमितता रहेका छन्। यो लेखापरीक्षण गरिएका ४ सार्वजनिक संस्थाको जग्गाको संरक्षण र उपयोग स्थितिमा मात्र केन्द्रित रहेको छ।

परिच्छेद-३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – जग्गाको अद्यावधिक अभिलेख, संरक्षण र उपयोग सम्बन्धमा विभिन्न प्रयासहरु भएका छन्। संस्थाहरुले जग्गाको व्यवसायिक रूपमा प्रयोग गर्ने तर्फ तत्परता देखाएका छन्। हालका वर्षहरुमा अतिक्रमित जग्गाहरुलाई स्वामित्वमा ल्याउन विभिन्न प्रयास भएका छन्। जग्गाको संरक्षण र उपयोग सम्बन्धमा संस्थाले विभिन्न कार्य गर्दै आएको छ।
 - **समस्या र चुनौती** – सार्वजनिक संस्थाहरुको स्वामित्वमा रहेको जग्गाको अद्यावधिक अभिलेख नरहेको, संस्थाको स्वामित्वमा रहेको जग्गामध्ये केहीको जग्गाधनी पुर्जा नरहेको र भएका जग्गामा पनि विभिन्न निकाय र व्यक्तिहरुको अतिक्रमण गरेको देखियो। जसले गर्दा भएको जग्गाबाट पनि प्रयाप्त लाभ लिन सकेको देखिएन। यसरी संस्थाको भोगाधिकारमा रहेको जग्गाको अभिलेख राखी जग्गाधनी पुर्जा प्राप्त गरी राख्नु अतिक्रमण हुन नदिई भएका जग्गाबाट लाभ लिनु यसका समस्या र चुनौती रहेका छन्।
१०. **जग्गाको विवरण र अभिलेख** – आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५३ को दफा २७ अनुसार सार्वजनिक संस्थाले आफ्नो जग्गा जमिनको व्यवस्थित अभिलेख र संरक्षण गरी राख्नुपर्दछ। निम्न संस्थाहरुले उपलब्ध गराएको विवरण अनुसार संस्थाहरुको स्वामित्वमा रहेको जग्गाहरुको विवरण र अद्यावधिक अभिलेख देहायबमोजिम रहेको देखिन्छ।

क. स.	सँगठित संस्थाको नाम	स्वामित्वको कूल क्षेत्रफल			जग्गाधनीपूजा नभएको क्षेत्रफल			कैफियत
		बिगाहा	रोपनी	बर्गमिटर	बिगाहा	रोपनी	बर्गमिटर	
१	नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण	६७०	१५५२५	१२३५०	२९११४४	४७४०	-	२०७३/७४को अद्यावधिक
२	नेपाल विद्युत प्राधिकरण	-	३१७०८	-	-	१८८२	-	२०६९/७० को अद्यावधिक
३	नेपाल टेलिभिजन	२.७२	८५.५०	१५००	०-३-६	६४.५०	१५००	२०७४/७५को अद्यावधिक
४	नेपाल वायुसेवा नियम	११.३५	५५.८९	८४२१	-	२.४७	-	२०७४/७५को अद्यावधिक

यससम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छन्:

- १०.१. प्राधिकरणसँग जग्गाको संरक्षण र उपयोग स्थिति माग गरिएकोमा जग्गा जमिन, भवन तथा अन्य सामानको व्यवस्थापन गर्ने विषयमा स्पष्ट वर्गीकरण पूँजीकरण, अभिलेखीकरण, संरक्षण र अनुगमन लगायतका सम्पत्ती

व्यवस्थापनका कार्य गर्न सञ्चालक समितिले २०७५।१।१५ मा स्थिर सम्पत्ती व्यवस्थापन निर्देशिका जारी गरी कार्यक्रमको सुरुवाती चरणमा रहेकोले अद्यावधिक अभिलेख नरहेको भनि जवाफ प्राप्त भएको छ । यसरी प्राधिकरणको जग्गाको वास्तविक अवस्था र स्वामित्व खुल्ने विवरण पेश भएन । तथापि सङ्कलन गरिएको तथ्यांकको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । देहायका क्षेत्रको जग्गाधनी पुर्जा र अभिलेख हालसम्म अद्यावधिक छैन । यसरी अद्यावधिक अभिलेख नराखेकोले जग्गाको प्रयोग र स्वामित्वमा असर पर्ने देखिन्छ । अद्यावधिक नभएको अभिलेखबाट जग्गाको वास्तविक स्थिति, अतिक्रमित अवस्था लगायतका अन्य विवरण नखुल्दा प्राधिकरणले आफ्नो नीति र जग्गा उपयोग कार्ययोजना समेत बनाउन नसक्ने देखिन्छ ।

स्थान र कार्यालय	क्षेत्रफल	कैफियत
प्रधान कार्यालय बबरमहल	१०-८ रोपनी	कुनै कागजात फेला नपरेको
त्रिभुवन विमानस्थल कार्यालय	२९८९ -१-१ रोपनी	" "
रिपिटर स्टेशन पुल्चोक	१०० रोपनी	" "
पूर्वीक्षेत्र नलिञ्चोक	३३-२-१ रोपनी	लालपुर्जा नभएको
टीका भैरव	अभिलेख नरहेको	क्षेत्रफल नखुल्ने
विराटनगर विमानस्थल	३१-७-४ विगाहा	लालपुर्जा नभएको
नेपालगञ्ज विमानस्थल	४८-१९ विगाहा	" "
धनगढी विमानस्थल	२११.१४ विगाहा	" "
लामिडांडा विमानस्थल	४२.५ रोपनी	" "
बन्हाड विमानस्थल	१३०.४८ रोपनी	" "
रामेछाप विमानस्थल	१६७ रोपनी	फांटवारी फायल मात्र
डोटी विमानस्थल	१०४.६६ रोपनी	जग्गा प्राप्ती फायल मात्र प्राप्त
राजविराज विमानस्थल	४३५ विगाहा	जग्गा प्राप्ती फायल मात्र प्राप्त
ढोरपाटन विमानस्थल	५६०-१५-३-२ रोपनी	नक्सामा देखिने
लामटाङ्ग विमानस्थल रसुवा	१६०.२८ रोपनी	नापी हुन छुटेको
जनकपुर विमानस्थल	६६. १९.१४ विगाहा	लालपुर्जा नभएको
स्याङ्बोचे विमानस्थल	१०७ रोपनी	कुनै कागजात फेला नपरेको

१०.२. नेपाल विद्युत प्राधिकरणले आफ्नो जग्गा जमिनको अभिलेख अद्यावधिक राखी व्यवस्थित संरक्षण गरेको देखिएन । २०६९।७० देखि हालसम्म जग्गाको अद्यावधिक अभिलेख राखेको छैन । प्राधिकरणको केन्द्रीय कार्यालय काठमाडौं अन्तर्गत २६ रोपनी २ आना १दाम १ पैसा रोपनी ईन्जिनियरिङ्ग सेवा निर्देशनालय अन्तर्गत ७ हजार ५९६ रोपनी ६ आना ३ पैसा २ दाम, वितरण तथा ग्राहक सेवा निर्देशनालय अन्तर्गत ४२३५-१२-०-२ रोपनी, उत्पादन निर्देशनालय अन्तर्गत १७ हजार १११ रोपनी ११ आना ३ दाम, प्रशारण निर्देशनालय अन्तर्गत २ हजार ७३७ रोपनी ११ आना १ पैसा गरी ३१ हजार ७०७ रोपनी ११ आना ३ पैसा जग्गा रहेको जानकारी दिएको छ । सोमध्ये २८ हजार ३५१ रोपनी ८ आना ३ पैसा २ दाम समस्या रहित १ हजार ८८१ रोपनी १५ आना २ पैसा २ दाम जग्गा लालपुर्जा नभएको र १ हजार ४०४ रोपनी ३ आना १ पैसा जग्गा अतिक्रमण परेको उल्लेख छ ।

१०.३. नेपाल टेलिभिजनसँग जग्गाको संरक्षण र उपयोग स्थिति माग गरिएकोमा जग्गा जमिन, भवन तथा अन्य सामानको व्यवस्थापन गर्ने विषयमा स्पष्ट वर्गीकरण, पूँजीकरण, अभिलेखीकरण, संरक्षण र अनुगमन लगायतका सम्पत्ति व्यवस्थापनका कार्य गर्न आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण जग्गाको वास्तविक अवस्था र स्वामित्व खुल्ने विवरण पेश भएन ।

तथापि सङ्कलन गरिएको संक्षिप्त विवरण तथा उपलब्ध तथ्यांकको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । देहायका क्षेत्रको जग्गाधनी पुर्जा र अभिलेख हालसम्म अद्यावधिक भएको छैन । यसरी अद्यावधिक अभिलेख नराखेकोले जग्गाको प्रयोग र संस्थाको स्वामित्वमा समेत असर पर्ने देखिन्छ । अद्यावधिक नभएको अभिलेखबाट जग्गाको वास्तविक स्थिति, अतिक्रमित अवस्था लगायतका अन्य विवरण नखुल्दा टेलिभिजनले आफ्नो नीति र जग्गा उपयोग कार्ययोजना समेत बनाउन नसक्ने देखिन्छ ।

स्थान र कार्यालय	नेपाल सरकार	उपभोक्ता समिति	अवस्था
सिंहदरवार	३९.१४ रोपनी		लालपुर्जा नभएको
भद्रकाली	२.५ रोपनी		लालपुर्जा नभएको

तेहथुम		४ रोपनी	लालपुर्जा नभएको
दाउन्ने	९ रोपनी		लालपुर्जा नभएको
दाङ	२ रोपनी		लालपुर्जा नभएको
ककनी	१.५ रोपनी		लालपुर्जा नभएको
बुढीतोला	५४.५ रोपनी	३ रोपनी	लालपुर्जा नभएको
चमेरे	३ कठा ६ धुर		लालपुर्जा नभएको
गुल्मी		३ रोपनी	लालपुर्जा नभएको
फुलचोकी	१५०० बर्ग मि.		लालपुर्जा नभएको
डोल्पा		२ रोपनी	लालपुर्जा नभएको

१०.४. नेपाल वायुसेवा निगमसँग जग्गाको संरक्षण र उपयोग स्थिति माग गरिएकोमा जग्गा जमिन, भवन तथा अन्य सामानको व्यवस्थापन गर्ने विषयमा स्पष्ट वर्गीकरण, पूँजीकरण, अभिलेखीकरण, संरक्षण र अनुगमन लगायतका सम्पत्ति व्यवस्थापनका कार्य गर्न आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण जग्गाको वास्तविक अवस्था र स्वामित्व खुल्ने विवरण पेश भएन । यसरी अद्यावधिक अभिलेख नराखेकोले जग्गाको प्रयोग र संस्थाको स्वामित्वमा समेत असर पर्ने देखिन्छ । अद्यावधिक नभएको अभिलेखबाट जग्गाको वास्तविक स्थिति, अतिक्रमित अवस्था लगायतका अन्य विवरण नखुल्दा निगमले आफ्नो नीति र जग्गा उपयोग कार्ययोजना समेत बनाउन नसक्ने देखिन्छ ।

निगमको केन्द्रीय कार्यालयमा रहेको १४ रोपनी ७ आना १ पैसा १ दाम र अन्य स्थानमा रहेका जग्गाको क्षेत्रफल तथा स्थान उल्लेख भए तापनि मूल्य खुलेको छैन । मूल्य बिनाको आधारबाट वित्तीय विवरणमा उल्लेखित रु.१ करोड ४२ लाख २४ हजारसम्बन्धमा यकिन भएन । जग्गाको पुनर्मूल्याङ्कन भएको पनि देखिएन । त्यसैगरी बैतडी, पाटनमा रहेको २ रोपनी ७ आना २ पैसा २ दाम जग्गाको जग्गाधनी प्रमाणपुर्जा प्राप्त गरेको देखिएन । साथै स्वामित्वमा रहेको जग्गाको उचित संरक्षण गरी राख्नुपर्नेमा नेपालगंज तत्कालिन सोनापुर गा.वि.स.४ ख कित्ता नं. १७८,१८०,१७४,१७६,४३,४६, र १८२ गरी कुल ०३ विगाहा ०७ कठ्ठा ०३ धूर क्षेत्रफल जग्गा मोही र निगमको दोहोरो स्वामित्वमा रहेको पाईयो ।

११. **जग्गाको संरक्षण** – सँगठित संस्थाले आफ्नो जग्गाजमिनको संरक्षण गर्नुपर्दछ । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छन्:

११.१. **नेपाल नागरिक उड्ययन प्राधिकरण** – प्राधिकरण अन्तर्गत रहेका विमानस्थलमध्ये विगतमा सञ्चालन भई हाल बन्द रहेको विमानस्थल संख्या २० भन्दा बढी रहेको छ । बन्द विमानस्थलमा रहेका जग्गा व्यवसायिक रुपमा प्रयोग समेत नभएको स्थिति छ ।

जसमा टिकापुर एयरपोर्ट १ लाख ८६ हजार ०९५ बर्ग मिटर, ढोरपाटन एयरपोर्ट १ लाख ९ हजार ४५६ बर्ग मिटर, गुदेल एयरपोर्ट ५६ हजार ९५३ बर्ग मिटर, कमलबजार एयरपोर्ट १ लाख १७ हजार ४०० बर्ग मिटर, गोकुलेश्वर एयरपोर्ट दार्चुला ४५ हजार ७८४ बर्ग मिटर, पालुङ्गटार एयरपोर्ट १ लाख ६६ हजार २२६ बर्ग मिटर, महेन्द्रनगर एयरपोर्ट ३ लाख ५७ हजार ५२४ बर्ग मिटर लगायतका एयरपोर्ट विगत लामो समयदेखि सञ्चालनमा नरहेको देखिन्छ । ती विमानस्थलमा संरक्षणका लागि पर्याप्त घेरावार नभएको, चरिचरनको रुपमा प्रयोग गरिएको, मानवीय बसोवासले अतिक्रमण भएको अवस्था रहेको छ । ती जग्गाको पूर्व प्रयोग वा अन्य व्यवसायिक योजना बनाई कार्य सञ्चालन गरेको छैन ।

पालुङ्गटार एयरपोर्ट, गोरखा

११.२. **मुआब्जाबाट प्राप्त जग्गा** – हवाई यातायात क्षमता अभिवृद्धि आयोजना अन्तर्गत यो वर्ष रु.४ अर्ब ५९ करोड ८५ लाखको मुआब्जा वितरण गरेको देखियो । उक्त मुआब्जा वितरण गर्दा सो जग्गामा भएको घरको मुआब्जा वितरण नगरेको र जग्गाधनी प्रमाण पूर्जा समेत प्राप्त नगरी मुआब्जा वितरण गरेको छ । जग्गाको मुआब्जा दिँदा घरको मुआब्जा वितरण गरेका छैन । जग्गाको मुआब्जा दिँदा घरको मुआब्जा नदिएकोले घरधनीहरू हालसम्म सोही घरमा

बसोवास गर्दै आइरहेको देखिन्छ । यसरी जग्गाको मुआब्जा दिई घरको मुआब्जा नदिँदा जमिन प्रयोग गर्नसक्ने अवस्था नरहेको र लालपूर्जा समेत नरहेकोले पछि सो जग्गा प्रयोग गर्न कठिन हुने देखिन्छ ।

११.३. **नागरिक उड्डयन कार्यालय पोखरा** – कार्यालयको विगत हवाई कार्यालय देखिको स्वामित्वमा रहेको ११५६ रोपनी जग्गामा सिद्धार्थ राजमार्ग समेत परेको देखियो । उक्त जग्गामा नयाँ नापी सम्पन्न गराई वास्तविक क्षेत्रफल तथा स्वामित्व एकिन गर्नुपर्नेमा सो अनुसार गरेको छैन । सोमध्ये कित्ता नं. १३९० को जग्गा व्यक्तिगत रूपमा अतिक्रमण भई तीनकुने भन्ने स्थानमा ब्लक लगाई घरको संरचना तयार गर्न लागेको भनी कार्यालयले केन्द्रीय कार्यालयलाई जानकारी गराएको, सोही व्यहोरा स्थानीय जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई जानकारी दिएको छ । जिल्ला प्रशासन कार्यालय कास्कीको २०६९/१०/२२ को पत्रानुसार उक्त जग्गा साविक पोखरा उपमहानगरपालिका वडा नं.९ कित्ता नं.१३९० क्षेत्रफल १२ रोपनी ७ आना २ पैसा ३ दाम रहेको र सो कित्ताकाट भई कि.न.१७९२, १७९३, १७९४ र १७९५ रहेको र सो कित्ताको प्राप्ती र मुआब्जाको सम्बन्धमा जानकारी माग गरेको देखिन्छ । यससम्बन्धमा उक्त कित्ता १३९० र हालको कित्ता नं.१७९३ को जग्गाको सम्बन्धमा वास्तविकता बुझी प्रतिवेदन पेस गर्न नेपाल सरकार (पर्यटन तथा नागरीक उड्डयन मन्त्रालय, सचिवस्तर) को २०६८/५/७ को निर्णयानुसार गठित टोलीद्वारा सोकार्य सम्पन्न गरी दिएको प्रतिवेदन अनुसार पनि सो जग्गा पोखरा नागरिक उड्डयन कार्यालयको नाममा रहेको र जसलाई व्यावसायिक योजना अनुसार प्रयोग गर्न सकिने सुझाव दिएकोमा कार्यान्वयन भएको छैन ।

त्यस्तै कार्यालयले सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोग र तत्कालीन जिल्ला विकास समिति कास्कीलाई लेखेको पत्रानुसार कि.न.३१४ क्षेत्रफल ४३९ रोपनी ११ पैसा २ दामको जग्गा पनि सुरक्षित हवाई उडान तथा अवतरण गर्नका लागि खाली राखिएकोमा बेलाबखत सुकुम्बासीद्वारा अतिक्रमित हुने स्थिति रहेको भनिएकोमा तत्पश्चात सो जग्गाको संरक्षणसम्बन्धमा कारवाही भएको देखिँदैन ।

११.४. नेपाल विद्युत प्राधिकरणले जग्गाधनी पूर्जा लिन बाँकी जग्गा १८८१ रोपनी १५ आना २ दाम २ पैसा जग्गामध्ये ५९ वितरण कार्यालय तथा स्टेशनको न्यूनतम पाटन वितरण केन्द्रमा ५ आनादेखि अधिकतम धनगढी वितरण केन्द्रको १ बिगाहा ११ कठा १९ धुर जग्गा रहेको छ । जग्गाधनी पूर्जा लिन बाँकी जग्गामध्ये केही अतिक्रमणमा परेको केहीमा घर बाटो बनेको लगायतका समस्या रहेको देखियो ।

१२. **जग्गाको अतिक्रमण** – सँगठित संस्थाको स्वामित्वमा रहेको विभिन्न ठाँउमा रहेका जग्गाहरु देहायबमोजिम देखिन्छन्:

१२.१. नागरिक उड्डयन प्राधिकरणले विगत लामो समयदेखि प्रयोगमा नल्याएको खुल्ला विमानस्थल तथा अन्य उपकरण राख्न लिइएका जग्गाहरुमा भएको अतिक्रमण वा अन्य निकायबाट प्रयोग भएको स्थिति खुल्ने अद्यावधिक विवरण राखेको देखिएन । लामो समयदेखि प्रयोगविहीन ती सम्पत्तीलाई थप संरक्षण गर्न अद्यावधिक अभिलेख राखी व्यवस्थित बनाई राख्नुपर्दछ । व्यवसायिक आय हुनसक्ने जग्गा जमिनको अभिलेख र स्वामित्व स्पष्ट नहुँदा प्राधिकरणलाई वित्तीय हानी हुने र जग्गा नै गुम्ने अवस्था रहन्छ ।

कन्चनपुर एयरपोर्ट, कन्चनपुर

गोकुलेश्वर एयरपोर्ट, दार्चुला

१२.२. विमानस्थलको लागि विगतमा नेपाल सरकारले जग्गाको मुआब्जा दिएकोमा सोको अद्यावधिक अभिलेख र जग्गाधनी पूर्जा कार्यालयसँग रहेको छैन । सो समयमा अधिग्रहण गरिएको कित्ता नं.२५६१ को जग्गामा पछि सोही जग्गाधनीले पक्कै घर बनाई बसोवास गरेको देखियो । उक्त जग्गा हाल विमानस्थल बनाउनको लागि घरधनीलाई घरको क्षतिपूर्ति बापत रु.१८ लाख भुक्तानी दिएको छ ।

- १२.३. १४७४ रोपनी ३ आना १ पैसा जग्गामध्ये नेपाल सरकारका निकायबाट ८३ रोपनी ४ आना २ पैसा २२ दाम क्षेत्रफल अतिक्रमण भएको देखियो । जसमा कुंडहरमा २ रोपनी १० आना ३ दाम सरकारी विद्यालयले र ३ रोपनी ४ आना ३ पैसा २ दाम वन कार्यालयले गरी ५ रोपनी १५ आना २ पैसा २ दाम जग्गा अतिक्रमणमा गरेको देखियो । त्यस्तै पनौती जलविद्युत केन्द्रको १ रोपनी जग्गा वडा र हुलाक कार्यालयले, सुनकोशी जलविद्युत केन्द्रको ७ रोपनी जग्गा एक सरकारी स्कुलले, ५ आना जग्गा अर्को स्कुलले मोदी जलविद्युत केन्द्रको १ रोपनी जग्गा सरकारी स्कुलले, गौर वितरण केन्द्रको १२ कट्टा नेपाली सेना, धनकुटा वितरण केन्द्रको ६० रोपनी जग्गा नेपाली सेनाले उपभोग र विभिन्न स्थानका करिव २५ रोपनी जग्गा सार्वजनिक बाटोमा रहेको देखियो ।
- १२.४. जलेश्वर वितरण केन्द्रको २ रोपनी ५ आना जग्गा उद्योग बाणिज्य संघले भवन र पनौती वितरण केन्द्रको ९ रोपनी जग्गामा गुम्बा निर्माण भएको देखियो । यसरी प्राधिकरणको जग्गा निजी संस्थाबाट अतिक्रमण भएको देखियो ।
- १२.५. काठमाडौंको स्वयम्भूमा रहेको माटो ढुङ्गा तथा कंक्रीट प्रयोगशालाको ८-४-३-० मध्ये ८ आना चिनीमाया कार्कीले अतिक्रमण गरेको, सिरहामा १-१-० धुर जग्गा स्थानीय व्यक्तिहरूले लिएको त्यस्तै सुनकोशी विद्युत केन्द्रको २३ रोपनी १० आना जग्गामा स्थानीय व्यक्तिहरूले ४ तलासम्मको ३५ भन्दा बढी कटेज र पक्की घर निर्माण भएको उल्लेख छ । साथै कुलेखानी प्रथमको ६ रोपनीमा ४९ घर र कुलेखानी दोश्रोमा १० रोपनी जग्गा अतिक्रमण गरी वाली लगाई खाइरहेको देखियो । साथै सुर्खेत वितरण केन्द्रको ११८ रोपनी, तौलिहवा वितरण केन्द्रको ३ रोपनी, मोदीखोला जलविद्युत केन्द्रको ८ आना जग्गा त्यस्तै देविघाट जल विद्युत केन्द्रको २ रोपनी सधियारले अतिक्रमण गरेको, इलाम वितरण केन्द्रको ४ आना जग्गाको छतमा स्थानीय आदिवासी जनजाती महासंघले १ ठूलो हल ३ शौचालय लगायतका संरचना निर्माण गरेको देखियो भने लमही सब स्टेशनको १० कट्टा खुला जमिनमा ४० तीन तलेसम्मका घर बनाई पसल बजार सञ्चालनमा रहेको, त्यस्तै त्रिशुली जलविद्युत केन्द्रको २३४२ रोपनी जग्गामध्ये ११७४-१४-०-१ रोपनी जग्गा स्थानीय व्यक्ति संघ संस्थाहरूबाट अतिक्रमण गरी पक्की तथा भुप्रा घरहरू बनाएको, धनकुटा वितरण केन्द्र अन्तर्गत ७ रोपनी जग्गा, सेती फेवा जलविद्युत केन्द्रको २ रोपनी जग्गा र कालीगण्डकी ए जलविद्युत केन्द्रको २ रोपनी जग्गामा कच्चीपक्कि घर तथा व्यक्तिगत बाटो बनाई जग्गा अतिक्रमण गरेको उल्लेख छ । त्यस्तै फर्पिङ्ग जलविद्युत केन्द्रको ३२४ रोपनी जग्गामध्ये करिव ६६-२-०-० रोपनी जग्गा अतिक्रमण गरी १९ घर ७ गाई गोठ १ मन्दिर लगायतका संरचना निर्माण गरी प्राधिकरणको जग्गा अतिक्रमण भएको उल्लेख छ । प्राधिकरणले दिएको विवरणअनुसार उपरोक्त जग्गाको स्वामित्व र भोगाधिकार प्राप्त गर्न जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा निवेदन दिई केही जग्गामा कानूनी कारवाहीको लागि अदालतमा समेत गएको उल्लेख छ ।

त्रिशुली जलविद्युत केन्द्रको अतिक्रमण

अमलेखगांज सव-स्टेशन, बारा

१३. जग्गाको उपयोग –नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणतर्फ

- १३.१. नागरिक उड्डयन प्राधिकरण अन्तर्गत त्रिभुवन विमानस्थल कार्यालय परिसरको करिब ५२ रोपनी जग्गा ३० वर्षलाई निर्माण सञ्चालन तथा हस्तान्तरण परियोजना अन्तर्गत रसुवा/केडी जेभीलाई प्रयोग गर्न दिइएको छ । जग्गा भाडा वापत वार्षिक रु.७८ लाख प्राप्त हुने गरी २०६९ मा सम्झौता भएकोमा हालसम्म आम्दानी प्राप्त भएको विवरण पेश भएको छैन । साथै सो जग्गाको जग्गाधनी प्रमाण पूर्जा कार्यालयसँग नरहेको र निर्मित संरचना नियमानुसार नगरपालिकाबाट नक्सापास भएको समेत नदेखिँदा निर्माण पश्चात उक्त जग्गाको उपयोग र सञ्चालनमा असर पर्ने देखिन्छ ।
- १३.२. सानोठिमी स्थित तालिम केन्द्र परिसरको १७३ रोपनी जग्गा कृषि वाली प्रयोजनको लागि ठेकामा दिइएकोमा हाल जग्गाको बहाल सम्झौता गत वर्षनै समाप्त भइसकेपछि पनि २०७५ आषाढ मसान्तमा ठेकेदारले उक्त स्थान छोडेको छैन । कार्यालयबाट भएको पहलको बावजूद पनि ठेकेदारले जग्गा उपभोग गर्न छोडेको देखिएन । तसर्थ समय समाप्त भएको सम्झौतापछि जग्गालाई कार्यालयले आफ्नो उपभोगमा ल्याउन नियमानुसार कारवाही गर्नुपर्दछ । साथै ९ रोपनी जग्गाको हालसम्म जग्गाधनीपूर्जा नरहेको, पूर्वतर्फ सीमाना पर्खाल भत्केकोले अतिक्रमण हुनसक्ने देखिन्छ ।
- १३.३. नागरिक उड्डयन कार्यालय पोखराले मुस्ताङ चौकको १३१४.९३ वर्गमिटर (५तला) को व्यापारिक भवन भाडामा दिन न्यूनतम रकम प्रति वर्गमिटर मासिक रु.३००१-ले मासिक रु.३९४४७९१- ले हुने वार्षिक ४७,३३,७४८१-कायम गरी २०७३।४।१८ मा सिलवन्दी बोलपत्र आव्हान भएको २०७३।६।१९ सार्वजनिक बढाबढ गर्ने निर्णय गरी २०७३।७।१ मा सोको लागि ७ दिने सूचना प्रकाशन गर्दा समेत कुनै पनि व्यक्ति, फर्म निकायबाट बोलपत्र दाखिला नभएको र सार्वजनिक बढाबढमा समेत कोही नआएकोले हालसम्म भाडाको लागि सम्झौता भएको देखिएन । उक्त भवन २०७२।०७।३ मा मूल्य अभिवृद्धि कर सहित ७,००,८३,३०२।०९ को लागतमा तयार भएकोमा, २०७३।०७।४ र २०७४।०७।५ गरी २ वर्षमा पनि भाडा नलागेकोले सो लगानीबाट प्रतिफल प्राप्त नभएको अवस्था छ । यसरी लामो समय भाडामा नजाँदा लगानीको प्रतिफल प्राप्त नहुनाका साथै भवनभित्रको विद्युत, सेनेटरी आइटम, पानी तान्ने मोटर र लिफ्टसमेत प्रयोगविहिन भई बिग्रिँदै जाने अवस्थामा रहेको पाईयो । स्थानको अवलोकन गर्दा अण्डरग्राउण्ड पार्किङलाई पानीको निकासको व्यवस्था नगरी सटर कोठा बनाएकोले पार्किङको सुविधा नभएको, सडकबाट सटरमा सिधै जान नसकिने र घुमेर पछाडिबाट जानुपर्ने हुँदा सटरसमेत व्यापारिक प्रयोजनमा प्रयोग हुने अवस्था देखिएन । यसरी घर भाडाको अवधि बढीमा ३ वर्षलाई हुने नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण विमानस्थल सेवा शुल्क नियमालीको व्यवस्था, पार्किङको असुविधा र सटरमा सिधै पहुँचको अभाव आदि कारणले घरभाडामा नलागेको देखियो ।
- १३.४. माथि उल्लेखित संस्थाहरुको जग्गा जमिनको प्राप्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा ती सार्वजनिक संस्थाहरुले आफ्नो स्वामित्वमा रहेको जग्गाको उपयोगबाट आर्थिक लाभ लिनसक्ने अवस्था देखिन्छ । नेपाल नागरिक उड्डयन

प्राधिकरण, नेपाल विद्युत प्राधिकरण र नेपाल वायुसेवा निगमले आफ्नो जग्गाको अभिलेख राख्दा प्रयोग स्थिति स्पष्ट खुल्ने गरी अद्यावधिक अभिलेख राखेको देखिएन । नेपाल टेलिभिजनले आफ्नो सम्पूर्ण जग्गामा भौतिक संरचना निर्माण गरेको उल्लेख गरेको छ । नेपाल वायुसेवा निगमको २३ स्थानमा रहेको जग्गामध्ये १७ स्थानमा भएको करिब १२ बिगाहा ४४ रोपनी र ५००२ बर्गमिटर जग्गा प्रयोगविहीन रहेको र केन्द्रीय कार्यालय, मोरङ र बाँकेको केही भाग र कास्कीको सबै जग्गा भाडामा लगाएको विवरण पेश गरेको छ । जसमा संस्थाको व्यवसायिक कार्यसञ्चालनमा तथा आन्तरिक आयलाई समेत मजबुद बनाई वित्तीय लाभको लागि जग्गाको दक्षतापूर्वक प्रयोग गरी संस्थानले जग्गा जमिनको समुचित प्रयोग र प्रभावकारी उपयोग गर्नसकेको देखिएन ।

परिच्छेद - ४ **सुभाव तथा निष्कर्ष**

१४. **सुभाव** – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभाव प्रस्तुत गरिएको छ:
 - १४.१. **जग्गाको अभिलेख** – सँगठित संस्थाहरूले आफ्नोजग्गा जमिनको अद्यावधिक अभिलेख राखी जग्गाधनीपूर्जा नभएको जग्गाको जग्गाधनीपूर्जा प्राप्त गर्नुपर्दछ ।
 - १४.२. **जग्गाको संरक्षण** – जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा समयमा प्राप्त गर्न कानूनी र प्रकृत्यागत कारवाही अगाडि बढाउनु पर्दछ, साथै जग्गाको संरक्षणको लागि सँगठित संस्थाहरूले विशेष कार्ययोजना बनाई जग्गाको स्वामित्व र निर्वाध प्रयोग हुनसक्ने गरी संरक्षण गर्नुपर्दछ ।
 - १४.३. **जग्गाको अतिक्रमण** – अतिक्रमित जग्गालाई कानूनअनुसार संस्थाको स्वामित्वमा लिई व्यवसायिक प्रयोगमा ल्याउनुपर्दछ । मूआब्जा वितरणपछि सम्पूर्ण रुपमा जग्गा आफ्नो नाममा आउने सुनिश्चित हुनेगरी खर्च गर्नुपर्दछ ।
 - १४.४. **जग्गाको उपयोग** – जग्गा जमिन तथा सम्पूर्ण स्थिरसम्पत्तिको अभिलेख अद्यावधिक राख्ने, आफ्नो व्यावसायिक कार्यमा प्रयोग हुनसक्ने र उच्च सम्भावनायुक्त जग्गाको प्रयोगको व्यवस्थापकीय कार्ययोजना बनाई प्रभावकारी उपयोग गर्नुपर्दछ ।
१५. **निष्कर्ष** – सार्वजनिक संस्था नेपाल सरकारद्वारा प्रदान गरिने सार्वजनिक सरोकारका आधारभूत सेवा सुविधाहरू प्रदान गर्ने महत्वपूर्ण अंग हुन् । ती संस्थाको व्यवस्थापकीय सक्षमता एवं प्रभावकारितामा नेपाल सरकारको सक्षमतामा भल्किन्छ । सार्वजनिक संस्थाहरूको स्वामित्वमा रहेका जग्गा जमिनको संरक्षण र उपयोगबाट उल्लेख्य आय आर्जन हुन सक्नेमा जग्गा जमिनको प्रभावकारी संरक्षण र उपयोग भएको देखिएन । जग्गा जमिनको दीर्घकालीन संरक्षण र उपयोग गरी नीतिगत र कानूनको माध्यमबाट जग्गाको संरक्षण र उपयोग कार्ययोजना बनाई, कुशलतापूर्वक कार्य गर्न सकेमा यसबाट सार्वजनिक संस्थानले पर्याप्त व्यवसायिक एवं आर्थिक लाभ लिनसक्ने देखिन्छ ।

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन

खण्ड-१: परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – नेपालको संविधानको धारा ५०(३) मा उपलब्ध स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालनद्वारा तीव्र र दिगो आर्थिक विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य रहेको छ। देशको ४४.७४ प्रतिशत भू-भाग ओगटेको प्राकृतिक स्रोत

वन क्षेत्रबाट राज्यले पर्याप्त फाईदा लिन सकेको छैन। वन एक नवीकरणीय प्राकृतिक स्रोत भएको र यसको उचित व्यवस्थापन तथा सदुपयोगबाट स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा उल्लेखनीय योगदान रहने तथ्यलाई आत्मसात गरी नेपालले २०६९/१०७० देखि वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम कार्यान्वयन गरी २०७१ देखि वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि कार्यान्वयनमा ल्याएको देखिन्छ। संयुक्त राष्ट्रसंघको दिगो विकास लक्ष्य तथा वनसम्बन्धी फोरमले दिगो वन व्यवस्थापनका लागि जारी गरेको विश्वव्यापी लक्ष्यहरूलाई वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको सैद्धान्तिक आधार मानिन्छ। नेपालमा वन अनुसन्धानको अभाव र जलवायु तथा भौगोलिक अवस्था सिमावर्ती भारतसँग मेल खाने भएको हुँदा वन व्यवस्थापनमा भारतबाट लिइएका शेल्टरउड तथा सेलेक्सन पद्धति वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको सन्दर्भमा सान्दर्भिक मानी कार्यान्वयनमा ल्याइएको पाईयो।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- वन ऐन तथा सम्बद्ध कानून
- वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यान्वयन निर्देशिका
- कार्यक्रम कार्यान्वयन अभिलेख
- वन क्षेत्र र वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम लागु भएको क्षेत्र
- आय तथा रोजगारी
- बजेट खर्च र उपलब्धि
- सरोकारवालाहरूको प्रतिक्रिया

नेपालमा कपिलवस्तु जिल्लाबाट सुरु गरिएको यो कार्यक्रम हाल ४४ जिल्ला (बाजुरा,डोटी, कैलाली, कञ्चनपुर, दैलेख, जुम्ला, सुर्खेत, अर्घाखाँची, बाँके, कपिलवस्तु, बर्दिया, दाङ, गुल्मी, नवलपरासी (पश्चिम र पूर्व), पाल्पा, प्यूठान, रोल्पा, रुपन्देही, बागलुङ, कास्की, लमजुङ, तनहुँ, चितवन, धादिङ, दोलखा, काभ्रेपलान्चोक, ललितपुर, मकवानपुर, रामेछाप, सिन्धुली, सिन्धुपाल्चोक, बारा, रौतहट, सर्लाही, ईलाम, भापा, मोरङ, सोलुखुम्बु, सुनसरी, उदयपुर, पर्सा, महोत्तरी, धनुषा र धनकुटा) का विभिन्न वनमा कार्यान्वयनमा छ। कुल वन क्षेत्रको ५१ प्रतिशत क्षेत्रमा उत्पादनमुलक वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्न सकिने र सोबाट वार्षिक ६ देखि १२ करोड घनफिटसम्म काठ उत्पादन, ५ लाख ८५ हजारदेखि १२ लाख ९५ हजारसम्म मानिसले वार्षिक रोजगारी र वार्षिक एक खर्ब राजस्व आर्जन हुने अनुमानका साथ कार्यविधि बनाई कार्यान्वयनमा ल्याएको देखिन्छ।

तेह्रौँ योजनामा वनक्षेत्र ४० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा ४४.७४ प्रतिशत पुगेको तथ्याङ्क रहेको छ। प्राकृतिक स्रोतको उपयोग सम्बन्धमा वर्तमान संविधानमा खानी उत्खनन, राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्षण तथा सिमसार क्षेत्र र राष्ट्रिय वन नीति सम्बन्धी अधिकार संघमा, खानी अन्वेषण र व्यवस्थापन तथा प्रदेश भित्रको वन व्यवस्थापन गर्ने अधिकार प्रदेशमा तथा जलाधार, वन्यजन्तु, खानी तथा खनिज पदार्थको संरक्षण स्थानीय तहमा हुने गरी प्राकृतिक स्रोत सम्बन्धी अधिकार सुम्पिएको छ। यसै वस्तुतथ्यलाई मध्यनजर राखी वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनतर्फ अग्रसर हुनु राष्ट्रिय आवश्यकता देखिन्छ।

२. **लेखापरीक्षणको औचित्य** – नेपालको संविधानको धारा ५०(३) मा उपलब्ध स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालनद्वारा तीव्र र दिगो आर्थिक विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य रहेको उल्लेख छ। धारा ५१(छ) मा प्राकृतिक साधन, स्रोतको संरक्षण, सम्बर्द्धन र उपयोग सम्बन्धी नीति अनुरूप प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँड र उपयोग सम्बन्धमा उल्लेख छ। वातावरण अनुकूल दिगो उपयोगका लागि जनचासोमा अभिवृद्धि भएको र उपलब्ध प्राकृतिक स्रोतको राज्यले पर्याप्त रूपमा उपयोग गर्न नसकेको व्यहोरा विभिन्न क्षेत्रबाट समय समयमा उठान भईरहेको छ वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यान्वयन गरेका अन्य मुलुकहरू जस्तै मलेसिया, इन्डोनेसिया, भारत लगायतले वन पैदावारबाट राम्रो आय आर्जन गरेको देखिएकोले वन व्यवस्थापनबाट राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान दिने सम्भावना देखिन्छ। यसै पृष्ठभूमिलाई मध्यनजर गरी नेपालमा भएका वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यक्रमको अध्ययन तथा मूल्याङ्कन गर्न उक्त विषयवस्तुलाई वातावरणीय लेखापरीक्षणको लागि छनौट गरिएको हो।

३. नीतिगत व्यवस्था

३.१. **त्रिवर्षीय योजना** – (२०७३।७४–२०७५।७६) मा देहायका व्यवस्था रहेका छन्:

- जलवायु परिवर्तन र विभिन्न प्राकृतिक प्रकोपसँग जुध्ने क्षमता विकास गर्ने ।
- प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त लाभको यथोचित वितरण गर्ने ।

३.२. **२०७४।७५ को बजेट वक्तव्यमा उल्लेखित सान्दर्भिक व्यवस्था –**

- वन तथा जलाधार जैविक विविधता संरक्षण र व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरु कार्यान्वयन गरिने, वन विनास र वनको क्षयीकरण रोक्दै वनको संरक्षण व्यवस्थापन र वृक्षारोपणबाट कार्बन उत्सर्जन न्यूनीकरण गरी अन्तर्राष्ट्रिय भुक्तानीका अवसरबाट फाईदा लिने ।
- साबिकमा वन विभाग, वनस्पति विभागबाट सञ्चालित वृक्षारोपण, जडीबुटी विकास, वृक्ष सुधार, भूसंरक्षण लगायतका कार्यक्रम तथा निजी वन, सामुदायिक, कबुलियती वनहरु स्थानीय तहबाट सञ्चालन गरिने ।
- राष्ट्रपति चुरे संरक्षण क्षेत्र गुरुयोजनाका कार्यक्रम सञ्चालनको लागि रु.१ अर्ब ९२ करोड विनियोजन गरेको छ ।

४. **कानूनी व्यवस्था** – वन व्यवस्थापनका लागि कानूनी व्यवस्था निम्नानुसार रहेको छ:

- वन नीति, २०७१
- वन ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५१
- वन अतिक्रमण नियन्त्रण रणनीति, २०६८
- वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ र नियमावली, २०५४,
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९
- सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम मार्गदर्शन, २०६५,
- साभेदारी वन व्यवस्थापन निर्देशिका, २०६८
- वन सुरक्षा योजना, २०७०,
- संरक्षित क्षेत्र भित्र भौतिक संरचना तथा पूर्वाधार निर्माण एवं सञ्चालन कार्यनीति, २०६५
- वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि-२०७१
- विदेशबाट काठ आयात गर्दा अपनाउनुपर्ने मापदण्ड, २०७३
- मन्त्रालय विभागबाट जारी भएको विभिन्न कार्यविधि तथा निर्देशिकाहरु

नेपालमा वनको समग्र अवस्था

नेपालको कुल क्षेत्रफल १ करोड ४७ लाख १८ हजार १०० हेक्टरमध्ये ४०(४० जंगल र ४(३४ बुट्यान सहितको वनको क्षेत्रफल ६६ लाख १० हजार हेक्टर (आर्थिक सर्वेक्षण ०७४।७५)

- ❖ साबिकमा ३९.६ प्रतिशतबाट बढेर हालको सर्वेक्षणमा ४४.७४ प्रतिशत पुगेको, उक्त वनमा कुल बायोमास १ अर्ब १५ करोड ९७ लाख टनमा ९८ करोड २३ लाख ३२ हजार क्युविक मिटर स्टिम रहेकोमा सालको हिस्सा १९ प्रतिशत । (मन्त्रालयको वेबसाइट रहेको)
- ❖ धार्मिक वन २१, साभेदारी वन ३०, सामुदायिक वन १९९१६, निजीवन २४५८, कबुलियती ७४६३, संरक्षित १० रहेको (मन्त्रालय वेबसाइट)
- ❖ वनको कुल क्षेत्रफलमा १८७९९९८ (२८ प्रतिशत) सामुदायिक वनले ओगटेको ।
- ❖ यो वर्ष वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनबाट ३ लाख क्युविक फिट गोलिया काठ, वल्लावल्ली, पोल, दाउरा उत्पादन भएको (आर्थिक सर्वेक्षण ०७४।७५)
- ❖ नेपालको कुल वन क्षेत्रफल मध्ये २१ लाख ८० हजार हेक्टर वन क्षेत्र वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्न योग्य, (वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि २०७१)
- ❖ तराईको वन, खोटे सल्ला वन उत्तिसको रुख, कटुस, चिलाउनेको वनबाट मात्र वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गरेमा वार्षिक ६-१२ करोड घनफिट काठ उत्पादन हुने अनुमान, (वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि २०७१)
- ❖ वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनबाट वार्षिक एक खर्ब राजस्व आर्जन हुने । (वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि २०७१)
- ❖ वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन को सुरुवात २०६९।०७० देखि कापिलवस्तु तिलौराकोटको साभेदारी वनबाट गरिएको ।
(वन तथा भूसंरक्षण विभाग)

५. **वित्तीय स्थिति** – वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयको विगत ३ वर्षको बजेट र तथा खर्चको स्थिति निम्नानुसार रहेको छः

(रु.हजारमा)

निकायको नाम	२०७२/७३			२०७३/७४			२०७४/७५		
	बजेट	खर्च	खर्च प्रतिशत	बजेट	खर्च	खर्च प्रतिशत	बजेट	खर्च	खर्च प्रतिशत
वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय	१३३२४२०५	९९८५८८३	७४.८३	१४३५९७२२	१२६०८५१५	८७.८०	१५३८२२९३	१३१५६६७२	८२.८१
पूजीगत	६५९६५५८	४९८३२७५	६३.४२	५२२४८८५	४५९७२७८	८७.९९	५०८८४४३	३८०६५१०	७४.८१
चालु	६७२७६४७	५००२६०८	८६.२५	९१३४८३६	८०११२३७	८७.७०	१०२९३८५०	९३५०१६२	९०.८३

६. **जनशक्ति** – वन मन्त्रालयमा ६ महाशाखा र त्यस मातहतमा अन्य शाखाहरु रहेका छन् । प्रत्येक महाशाखा प्रमुखमा सहसचिव रहने व्यवस्था छ । मन्त्रालयकै सहसचिवको नेतृत्वमा रेड कार्यान्वयन केन्द्र र केन्द्रीय वन तालिम तथा प्रसार केन्द्र रहेका छन् । मन्त्रालय र अन्तर्गत निकायमा २०७३।७४ सम्म जम्मा ९ हजार ५४९ कर्मचारीको दरबन्दी रहेको देखिन्छ ।

७. **लेखापरीक्षण मानदण्ड** – वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन विषयको वातावरणीय लेखापरीक्षण गर्दा वातावरणीय लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, २०६९ तथा वातावरणीय लेखापरीक्षणसम्बन्धी सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरुको अन्तर्राष्ट्रिय संगठन (ईन्टोसाई) द्वारा प्रकाशित मार्गदर्शन ५१०० अनुसरण गरिएको छ ।

परिच्छेद – २

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

८. **उद्देश्य** – वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धमा सरकारी तवरबाट सञ्चालन भएका कार्यक्रमहरुको मूल्याङ्कन गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन पेश गर्नु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको थियो । यसको साथै अन्य सहायक उद्देश्यहरु निम्नानुसार रहेका थिएः

- वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम कार्यान्वयनको अवस्था मूल्याङ्कन गर्ने,
- वनबाट राज्यले लिनसक्ने फाईदा औँल्याउने,
- वनको उचित उपयोग भए नभएको सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गर्ने ।

९. **क्षेत्र** – वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धमा लेखापरीक्षण गर्दा वन तथा वातावरण मन्त्रालय, वन तथा भूसंरक्षण विभाग, जिल्ला वन कार्यालयहरु, मोरङ्ग, नवलपरासी, चितवन, बर्दिया, कपिलवस्तु, सुर्खेत, कैलाली, सर्लाही लगायतका कार्यालयहरुमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको कार्यान्वयन अवस्थाको स्थलगत अध्ययन गर्ने कार्यक्षेत्रलाई समेत समेटिएको थियो । लेखापरीक्षणको प्रयोजनको लागि पछिल्लो ३ वर्षमा सञ्चालित क्रियाकलापमा केन्द्रित रही मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

१०. **पद्धति** – उल्लेखित उद्देश्यहरु प्राप्त गर्नका लागि प्रक्रियामूलक नतिजामूलक एवं विश्लेषणात्मक पद्धतिको अवलम्बन गरी प्राकृतिक स्रोतको उपयोग सम्बन्धमा गरिएको नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था, कार्यसञ्चालन प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन परीक्षण गर्ने तथा आवश्यक तथ्याङ्क, सूचना एवं जानकारी सङ्कलन गरिनुका साथै, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, वन तथा भूसंरक्षण विभाग लगायत कार्यालयहरुमा पठाइएको प्रश्नावलीबाट प्राप्त जवाफ विश्लेषण गरिएको छ । सञ्चालित कार्यहरुको विवरणको विश्लेषण गरी देखिएका जोखिम क्षेत्र एवं तात्त्विक महत्वका विषयहरुलाई थप पुष्ट्याई प्राप्त गर्न प्रश्नावली एवं विवरणबाट सूचना सङ्कलन, स्थलगत भ्रमण तथा अवलोकन र सम्बन्धित पदाधिकारी र सरोकारवालाहरूसँग छलफल समेत गरिएको छ ।

११. **सीमा** – नेपालको कुल वनपैदावार, वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यान्वयन भएको क्षेत्र,नेपालको वन क्षेत्रमा रहेको काठ दाउराको अवस्था तथा विदेशबाट भएको पैठारी सम्बन्धमा मात्र यो लेखापरीक्षण सीमित गरिएको छ ।

परिच्छेद - ३
लेखापरीक्षणमा देखिएका व्यहोरा

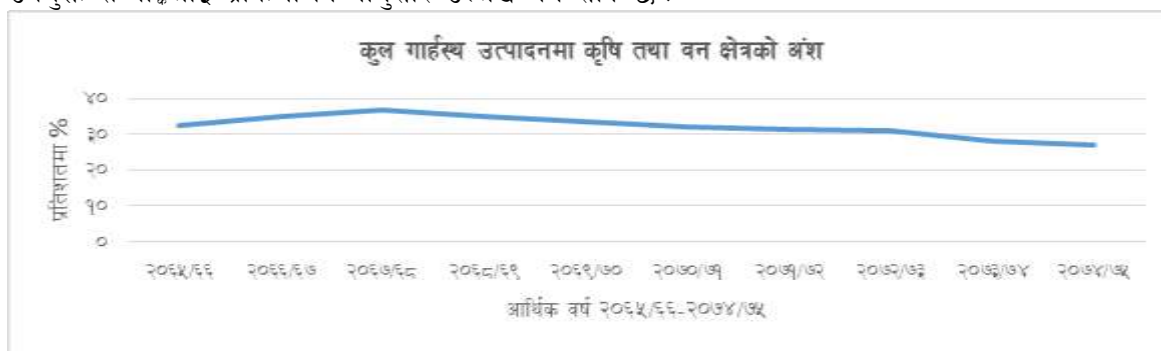
- **सकारात्मक पक्षहरु** - वन पैदावारको उत्पादन र वनको उत्पादकत्वमा वृद्धिका साथै समग्रमा वनको हैसियतमा सुधार आई दिगो वन व्यवस्थापनद्वारा अर्थतन्त्रमा योगदान हुनसक्ने, भावि पुस्तालाई आवश्यक पर्ने वन पैदावारको निरन्तरता हुने, स्थानीय स्तरमा रोजगारीको सिर्जना, वनपैदावारमा आधारित उद्योगधन्दाको वृद्धि र समूह कोष परिचालनबाट गरीबी निवारणमा सहयोग हुनसक्ने, साथै चक्ला, निजी, सामुदायिक तथा साभेदारी वनबाट सरोकारवाला सबै पक्षलाई आर्थिक लाभ हुनसक्ने, तराईका दक्षिणी भेगमा जनताहरुलाई सहूलियत दररेटमा काठ दाउरा प्राप्त हुने, तथा वन डहेलो नियन्त्रण, कार्वन उत्सर्जनमा कमी र सञ्चितमा वृद्धि गरी जलवायु परिवर्तनको प्रभाव न्यूनीकरण हुने, खेर गईरहेको बूढो, सुकेको, ढलापडा रुखको सदुपयोग तथा काठ आयातको प्रतिस्थापन हुने जस्ता सकारात्मक पक्ष रहेका छन् ।
- **समस्या तथा चुनौती** - लेखापरीक्षणको क्रममा वैज्ञानिक वनको पहिचान गर्ने, पुनरोत्पादनको ग्यारेन्टी, अपर्याप्त/अस्पष्ट नियम कानून, वैज्ञानिक वनको बारेमा समान बुझाई र उचित समन्वयको अभाव, नरम जातको कमसल काठको समयमा नै सदुपयोग सम्बन्धी समस्या, जैविक विविधताको दिगो सम्बर्धन एवं संरक्षण गर्ने, प्राकृतिक श्रोतको सदुपयोग र बढ्दो गरीबी तथा बेरोजगारी यस कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा समस्या र चुनौती रहेको पाइयो ।

१२. **घट्दो योगदान** - आर्थिक सर्वेक्षण २०७४।७५ अनुसार कुल गार्हस्थ उत्पादनमा वन क्षेत्रको योगदानलाई कृषि क्षेत्रको योगदानसँग एकमुष्ट रूपमा उल्लेख गरेको देखिन्छ । आर्थिक सर्वेक्षणमा कृषि तथा वन क्षेत्रको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा रहेको योगदान छुट्टा छुट्टै देखिने गरी विश्लेषण गर्ने नगरेको तथा मन्त्रालयले यसको छुट्टै अभिलेख नराखेको अवस्था छ ।

आर्थिक वर्ष	२०६५.६६	२०६६.६७	२०६७.६८	२०६८.६९	२०६९.७०
१	२	३	४	५	६
कुल गार्हस्थ उत्पादन (दश लाखमा)	९८८२७२	११९२७७४	१३६६९५४	१५२७३४४	१६९५०११
कृषि र वन क्षेत्रको अंश(%)	३२.५४	३५.००	३६.६८	३४.८२	३३.४०

२०७०.७१	२०७१.७२	२०७२.७३	२०७३.७४	२०७४.७५
७	८	९	१०	११
१९६४५४०	२१३०१५०	२२५३१६३	२६४२५९५	३००७२४६
३२.१६	३१.२७	३१.०८	२८.२५	२७.१०

उपर्युक्त तथ्याङ्कलाई ग्राफमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

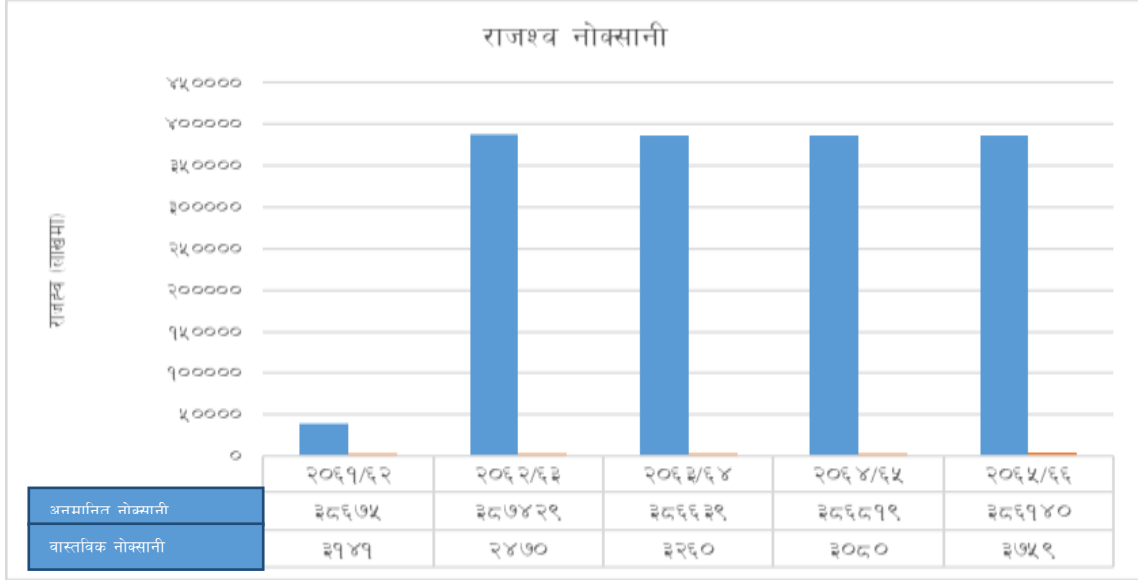

उपर्युक्त तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्दा २०६५।०६६ देखि २०७४।०७५ सम्म कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि तथा वन क्षेत्रको योगदान क्रमश ३२.५४, ३५.००, ३६.६८, ३४.८२, ३३.४०, ३२.१६, ३१.२७, ३१.०८, २८.२५, २७.१० रहेको देखिएको छ । सामान्य अवस्थामा मुलुकको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि तथा वनको योगदान घट्नुले मुलुक औद्योगीकरणतर्फ उन्मुख भएको सङ्केत गर्ने भए तापनि मुलुकको अर्थतन्त्रमा झण्डै आधा हिस्सा रेमिट्यान्सले

धानेको अवस्थामा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा यस क्षेत्रको योगदान प्रभावजन्य पाईएन । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधिबमोजिम वन क्षेत्रबाट वार्षिक रु.१ खर्ब राजस्व सङ्कलन गर्न सकिने अनुमान गरे तापनि वार्षिक राजस्व सङ्कलन रु.२ अर्बको हाराहारीमा रहेकोले कुल गार्हस्थ उत्पादनमा वन क्षेत्रको योगदान निकै न्यून रहेको छ । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको आवधिक लक्ष्य सहितको कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गर्नुपर्नेमा नगरेकोले वन तथा वातावरण मन्त्रालय र अन्तर्गत निकायको कार्यदक्षता न्यून देखियो ।

१३. **कार्यविधि निर्माण पूर्वको प्रक्षेपण** – वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ स्वीकृत हुनुपूर्व नेपालको वन क्षेत्रबाट वार्षिक रुपमा भइरहेको नोक्सानी र यो कार्यक्रम कार्यान्वयन गरेको हुने नोक्सानी तथा अपेक्षित उपलब्धि निम्नानुसार रहेको पाइयो:

१३.१. वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम लागु अघि तपसिलबमोजिम राजश्व नोक्सानी भएको विश्लेषण गरिएको थियो:

नेपालमा उपलब्ध वन जंगलबाट काठको उच्च उत्पादन भएको अवस्थामा उर्पयुक्तबमोजिमको राजश्व नोक्सानी प्रक्षेपण गरी वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम लागु गरिएकोमा कार्यक्रम लागु भएपश्चातको अवस्था विश्लेषण गरेको देखिएन ।

१३.२. नेपालमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागु गर्ने सम्बन्धमा वन तथा भूसंरक्षण विभागबाट गरिएको अध्ययन विश्लेषण अनुसार नेपालको सम्पूर्ण वन क्षेत्रमध्ये करिब ५१ प्रतिशत वन मात्र वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम लागु गर्न सकिने प्रकृतिको रहेको र बाँकी ४९ प्रतिशत वनक्षेत्रमा वैज्ञानिक वन कार्यक्रम लागु गर्न नसकिने उल्लेख गरेको छ । भौगोलिक धरातल ४५ डीग्री भन्दा बढी भिरालो भएका, भूक्षयका दृष्टिकोणबाट अत्यन्त सम्बेदनशिल क्षेत्र र आरक्षले ओगटेका उक्त वन क्षेत्रमा वनजंगल संरक्षणका बाहेक वन व्यवस्थापनका कार्य सञ्चालन गर्न अत्यन्त कठिन भएकोले काठ उत्पादनमूलक वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका लागि उपयुक्त ठानिदैन । विभागले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधिमा नेपालका वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्न सकिने ५१ प्रतिशत वन क्षेत्रमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्ने हो भने तपसिलबमोजिमको काठ उत्पादन हुने प्रक्षेपण गरिएको देखिन्छ:

- क) वनमा वृद्धि रोकिएको पुराना काठको सम्पूर्ण कटानबाट : ६,१५,१५,४७६ क्यू.फिट काठबाट रु.२९ अर्ब ४९ करोड आम्दानी हुने ।
- ख) पचास प्रतिशत वृद्धि भएको अवस्थाको कटानबाट: ९२२७३२१४ क्यू.फिट काठबाट रु.३९ अर्ब २४ करोड आम्दानी हुने ।
- ग) वनको विस्तार तथा वृद्धिदर राम्रो भएको अवस्था: १२३०३०९५२ क्यू.फिट काठबाट रु.९८ अर्ब ९९ करोड आम्दानी हुने ।

उपर्युक्त काठ उत्पादनबाट रु.१ खर्ब ६७ अर्ब ७२ करोड रोयल्टी तथा उक्त वनमा वृक्षारोपण, काठ छपान, काठ ओसार पसार, फर्निचर बनाउने तथा विक्री वितरण गर्ने तथा समग्र वन व्यवस्थापन कार्यमा प्रति वर्ष १८४५४६ जनाले रोजगारी समेत प्राप्त गर्नसक्ने प्रक्षेपण गरिएकोमा उपलब्धी मूल्यांकन गरेको देखिएन ।

१४. **न्यून आय** – वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ अनुसार तराईका २० जिल्लाको ४ लाख ९३ हजार ३७९ हेक्टर क्षेत्रफलको आधा २ लाख ४६ हजार ६८९.५ हेक्टरमा मात्र वैज्ञानिक वन कार्यक्रम लागु भएमा वार्षिक १५ अर्बका दरले राजस्व आर्जन हुने अनुमान गरिए तापनि विगत ६ वर्षको स्थिति निम्नानुसार रहेको पाईयो :

वर्ष	२०६९/७०	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	जम्मा
राजश्व	१.३९ अर्ब	१.१८ अर्ब	०.५३ अर्ब	०.७० अर्ब	१.५३ अर्ब	२ अर्ब	७.३३

नेपालमा वन क्षेत्रको प्रभावकारी उपयोगका लागि वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रमलाई पूर्णरूपमा लागु गर्दा वार्षिक रु.१ खर्ब राजस्व प्राप्त हुने प्रक्षेपण गरिएकोमा २०६९।७० देखि २०७४।७५ सम्म रु.७ अर्ब ३३ करोड (७.३३) प्रतिशत) मात्र प्राप्त भएको देखिएको छ । यसले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम प्रभावकारी भएको देखिएन ।

१५. **काठको मूल्य निर्धारण** – वन नियमावली, २०५१ को नियम ९ को अनुसूची २ बमोजिम सरकारी काठको न्यूनतम मूल्य कायम गरी लागत अनुमान तयार गरी काठ दाउरा विक्री गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । टिम्बर कर्पोरेशन, प्रचलित बजार दर र सरकारी नियमावलीको मूल्याङ्कनबीच ठूलो अन्तर रहेको छ । उदाहरणका लागि साल जातको पहिलो ग्रेडका गोलिया काठको राजश्व मूल्य प्रति घनफिट रु.१ हजार दोस्रो ग्रेडका रु.८ सय र तेस्रो ग्रेडका गोलियाको न्यूनतम राजश्व रु.६ सय रहेको छ । यसलाई खुल्ला प्रतिस्पर्धाबाट विक्री गर्दा औषतमा रु.१६ सयदेखि २ हजार प्रतिघनफिट विक्री वितरण हुने गरेको छ । यसमा १३ प्रतिशत मूल्य अभिवृद्धि कर र औषतमा जिल्ला अनुसार प्रति घनफिट रु.१५० कटान मुद्दान खर्च व्यहोर्दा व्यवसायीहरूले प्रति घनफिट रु.२५०० देखि रु.२७०० मूल्यमा गोलिया काठ प्राप्त गर्दछन् । त्यसलाई चिरान गर्दा करिब ७० प्रतिशतमात्र काठ प्राप्त हुन्छ । यसैगरी टिम्बर कर्पोरेशनले क्रमशः रु.१ हजार ४ सय, १ हजार ६ सय र ८ सय न्यूनतम मूल्य तोकेको काठबाट उत्पादन भएको सालको चिरान काठको बजार मूल्य क्रमशः रु.६ हजार ५ सय रहेको पाईन्छ । प्रचलित बजार दर एवं सरकारी मूल्यबीच ठूलो अन्तर देखिएको छ । सोको प्रत्यक्ष असर वन क्षेत्रको आयमा परेको देखियो ।

१६. **मन्त्रालयको भूमिका** – वन तथा वातावरण मन्त्रालयले वन क्षेत्रको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने नीतिका साथ वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनलाई प्रमुख प्राथमिकता साथ सञ्चालन गरी वन क्षेत्रको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गरी क्रमशः आन्तरिक आवश्यकता पूर्ति गरी वैदेशिक आयातलाई प्रतिस्थापन गर्ने उद्देश्य लिएको छ । यसका लागि नेपाल सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालयले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । साथै वन नीति, २०७१ र हाल वन तथा वातावरण मन्त्रालयबाट मस्यौदा भई रायका लागि अर्थ मन्त्रालयमा पठाइएको राष्ट्रिय वन नीति, २०७५ मा समेत दिगो एवं वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनलाई प्रमुख स्तम्भ मानिएको छ ।

यो नीति कार्यान्वयन गराउनको लागि सबै सम्भाव्य व्यवस्थापन पद्धतिहरूमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यान्वयनमा ल्याउने रणनीति लिईएको छ । नेपाल सरकारको २०७५।०७६ को नीति तथा कार्यक्रममा वन व्यवस्थापनलाई वैज्ञानिक बनाइनेछ, भनी उल्लेख गरिएको छ । वन तथा वातावरण मन्त्रालयको वन तथा वातावरण सुधार कार्ययोजना, २०७५ मा उत्पादनशील वनमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन प्रणालीको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि मार्गदर्शन तर्जुमा र कार्यान्वयन, चक्ला वन व्यवस्थापनमा निजी क्षेत्रको संलग्नता अभिवृद्धिको लागि मार्गदर्शन तथा मापदण्ड तर्जुमा, सामुदायिक वनको दीगो व्यवस्थापन, वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गरी वार्षिक ६० लाख घनफिट काठ उत्पादन गर्ने उद्देश्य राखेको छ । नेपाल सरकारको २०७५।०७६ को बजेट तथा कार्यक्रममा वन व्यवस्थापनलाई वैज्ञानिक बनाउदै यस क्षेत्रको उपयोग र संरक्षणलाई प्राथमिकता दिइनेछ, भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

माथि उल्लेखित नीतिगत व्यवस्थाका अलावा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको स्थलगत कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउन वन तथा वातावरण मन्त्रालयले निम्न भूमिका निर्वाह गर्दै आएको पाईयो:

- वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सम्बन्धमा ज्ञान, सीप भएका क्षमतावान वन प्राविधिकहरूलाई वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका संभावना र अवसर भएका जिल्लाहरूमा परिचालन गर्ने ।

- कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम अन्तर्गत वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेटमा व्यवस्था गरी तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका कार्यहरु समावेश गरी कार्ययोजना पुनरावलोकन तथा सम्बन्धित उपभोक्ता समूहलाई कार्यान्वयनको लागि आर्थिक अनुदानको व्यवस्था गर्ने ।
- प्रचार प्रसारका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- नियमित अनुगमन गरी सुधारको लागि पृष्ठपोषणका साथै कार्यक्रम विस्तार गर्ने ।

मन्त्रालयको उपर्युक्त भूमिकाका वावजुद वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम कार्यान्वयन स्थिति सुस्त देखिँदा निर्धारित नीति कार्यान्वयन प्रभावकारी भएको देखिएन ।

१७. **वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन** – नेपालले भन्डै तीन दशकभन्दा लामो समयदेखि सहभागितात्मक वन व्यवस्थापन प्रणालीको सफल अभ्यास गर्दै आईरहेको सन्दर्भमा राष्ट्रिय वन नीति २०३३, वन क्षेत्रको गुरुयोजना २०४५, वन ऐन २०४९ तथा वन नियमावली २०५१, वन नीति २०५७ र वन नीति २०७१ समेतले दिगो व्यवस्थापनबाट वन पैदावारको उत्पादकत्व र उत्पादन बढाएर आन्तरिक माग पूर्ति गर्दै निकासी प्रबर्द्धन गर्नसकिने कुरा उल्लेख गरेको पाईन्छ । त्यसैगरी सरकार तथा समुदायद्वारा व्यवस्थित वनमा कार्ययोजना स्वीकृत गराई वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित व्यवस्थापन गरिने समेत उल्लेख भएको छ । यसका लागि नेपालको अधिकांश तराई, भित्री मधेश र पहाडी क्षेत्रमा निम्न उद्देश्यका साथ वन तथा भू संरक्षण विभागले समुदायद्वारा व्यवस्थित वन तथा सरकारी वन क्षेत्रमा २०६९।७० देखि वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ । २०६९।७० देखि वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन पद्धति कार्यान्वयनमा आएको भए तापनि वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ लागु भएपछिमात्र यो कार्यक्रमले अग्रता लिएको पाईन्छ । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन पद्धतिको उद्देश्य निम्न अनुसार रहेका छन् :

- वनजंगलको दिगो एवम वैज्ञानिक व्यवस्थापन गरी मुलुकको अर्थतन्त्रका साथै रोजगारीमा टेवा पुऱ्याउने ।
- गरीबी न्यूनीकरणमा योगदान पुऱ्याउने ।
- वातावरण सन्तुलन कायम राख्ने ।
- स्थानीय तथा राष्ट्रिय रुपमा बढ्दो वन पैदावारको मागलाई दिगो रुपमा आपूर्ति गराई विदेशबाट हुने काठको आयत प्रतिस्थापन गर्ने ।

उल्लेखित उद्देश्यका साथ २०६९।७० देखि नेपालका विभिन्न वन वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रमको कार्यान्वयन सुरु गरे तापनि स्पष्ट कार्ययोजना र सो कार्यान्वयनको अभिलेखन, हरेक कार्यान्वयन क्षेत्रको उत्पादन, खपत, मौज्जात ,लागत लाभ, रोजगारी, गरिबी निवारणमा योगदान, वातावरणीय सुधार, आपूर्तिमा सहजता जस्ता विषयको तथ्याङ्क एकीकृत गरेको पाईएन । त्यसैगरी उपलब्ध तथ्याङ्कको विश्लेषणद्वारा प्राप्त पृष्ठपोषणको कार्यान्वयनमा कमि रहेको देखिन्छ । यसबाट यो कार्यक्रमले पारेको सामाजिक आर्थिक तथा वातावरणीय पक्षको वास्तविक मूल्याङ्कन हुन सक्ने अवस्था देखिएन ।

१८. **वित्तीय स्थिति विश्लेषण** – वन तथा भूसंरक्षण विभागबाट प्राप्त विवरण अनुसार वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रमको लागि विगत ३ वर्षको बजेट र तथा खर्चको स्थिति निम्नानुसार रहेको छ:

(रु.लाखमा)

निकायको नाम	२०७२/७३			२०७३/७४			२०७४/७५			जम्मा बजेट	जम्मा खर्च
	बजेट	खर्च	खर्च प्रतिशत	बजेट	खर्च	खर्च प्रतिशत	बजेट	खर्च	खर्च प्रतिशत		
साविकको वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय (वैज्ञानिक वन कार्यक्रम)	१९९	१८६	९३	१५५४	१३९९	९०	२७६७	२१२१	७७	४५२०	३७०६

उल्लेखित बजेट विवरणबाट विगत ३ वर्षमा कार्यालयले कार्यक्रमको लागि रु.४५ लाख २० हजार छुट्याएकोमा रु.३७ लाख ६ हजार (८२ प्रतिशत) मात्र बजेट खर्च भएको देखियो । बजेट व्यवस्था भई कार्यक्रम स्वीकृत भएको अवस्थामा कार्यक्रम सञ्चालन गरी लक्ष्य अनुसारको प्रगति हासिल हुन सकेको देखिएन ।

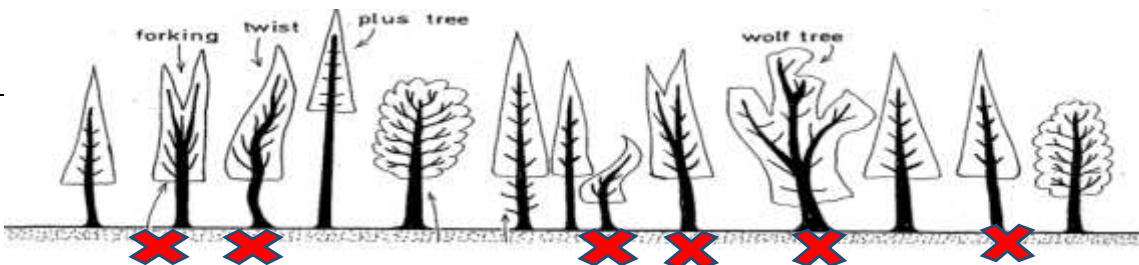
१९. **जैविक विविधता** – नेपाल विश्वको कूल भू-भागको ०.१ प्रतिशत ओगटेको भएपनि जैविक विविधताको उपस्थितीमा धनी राष्ट्र हो । फूल फुल्ने वनस्पतिका लागि नेपाल विश्वव्यापीरूपमा ३१ सौँ स्थान र एशियामा १० सौँ स्थानमा रहेको छ । जैविक विविधताको प्रचुरताको हिसावमा नेपाल विश्वमा २५ सौँ राष्ट्रको श्रेणीमा पर्दछ । स्तनधारी प्राणीको प्रजातिको हिसावले विश्वको ४ प्रतिशत प्रजातिय अंश र चरा प्रजातिमा ९ प्रतिशत अंश ओगटेको छ । पछिल्लो वन सर्वेक्षणको आँकडा अनुसार वन र बुट्यान क्षेत्र गरी नेपालमा ६६ लाख १० हजार हेक्टर (४४.७४ प्रतिशत) वन क्षेत्र रहेको छ । जसमा ९८ करोड २३ लाख ३२ हजार रुखको काण्ड आयतन रहेको छ । नेपालमा रहेका ३५ किसिमका वनलाई भू-वनोट एवं जलवायुको आधारमा १० समूहमा विभाजन गरी व्यवस्थापन गर्न सकिने प्राविधिक सीफारिस भएपनि व्यावस्थापकिय, प्रशासनिक, वित्तीय र प्राविधिक ज्ञान जस्ता जिषयमा रहेको न्यूनता आदिले वन क्षेत्रको सही व्यवस्थापन हुनसकेको छैन ।

समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन शैलीहरुका लागि नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमै प्रख्यात रहेपनि मुलुकको सम्वृद्धिमा वनबाट गर्नसक्ने जति योगदान हुनसकेको छैन । पछिल्लो तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन प्रणाली (सामुदायिक वन, कबुलियति वन, साभेदारी वन, मध्यवर्ति सामुदायिक वन तथा धार्मिक वन) मार्फत गठित करिब २८ हजार समूहले २१ लाख ९२ हजार २१८ हेक्टरभन्दा बढी वन क्षेत्र व्यवस्थापन गरिरहेका छन् । स्थानीय तहका काठ, दाउरा, घाँस, स्याउला, सोत्तर जस्ता जीविकोपार्जनमा टेवा दिने पक्षमा यस्ता वनहरुले योगदान दिएपनि यो प्रणालीमा व्यवस्थित वनहरु पनि परम्परागत स्वरुपमै हुर्काइएकोले तीनमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन प्रणाली अवलम्बन हुनसकेको छैन । वन संरक्षणमा राम्रै प्रगति गरेपनि मुलुकको सम्वृद्धिको राष्ट्रिय लक्ष्यमा वनको सहयोग न्यून रहको छ । नेपालमा वन व्यवस्थापनको अवस्थालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

क्र.स.	किसिम	संख्या	क्षेत्रफल (हेक्टर)	संलग्न घरधुरी
१.	सामुदायिक वनको संख्या	२२२६६	२२३७६७०	२९०७७८१
२.	धार्मिक वनको संख्या	३६	५०५४	
३.	साभेदारी वनको संख्या	३१	७५६६५	८७७१८८
४.	विपन्नका लागि कबुलियति वन	७४८४	४३३१७	७१७५३
५.	व्यवसायिक प्रयोजनका लागि कबुलियति वन	२२	६४०	-
६.	चक्ला वन	७	१४७५२	-
७.	निजी वन	२४५८	२३६०	-
८.	संरक्षित वन	१०	१०९०८०९	-
	जम्मा		३४७०२६७	-

(श्रोत वन तथा भूसंरक्षण विभाग)

२०. **वन सम्पदाको उपयोग** – सन् १९५६ बाट नेपालको योजनावद्ध विकासको थालनी भएको देखिन्छ । शुरुवाती अवस्थामा नै काठ सङ्कलन गरी मुलुकलाई राजश्व जुटाउन टिम्बर कर्पोरेशन अफ नेपालको स्थापना भएको देखिन्छ । विश्वका अधिकांश मुलुकहरुमा दिगो वन व्यवस्थापनका नाउँबाट वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका अभ्यासहरु निरन्तर भएका छन् । नेपालको वन क्षेत्रमा व्यवस्थापनको बारेमा दीर्घकालीन अनुसन्धानका परिणामहरुको अभाव र जलवायु तथा भौगोलिक अवस्था सीमावर्ती भारतसँग मेल खाने भएको हुँदा वन व्यवस्थापनमा समेत भारतबाट लिइएका सिकाइहरुनै नेपालको वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको सन्दर्भमा बढी उपयोगी तथा सान्दर्भिक मानिएका छन् । हाल नेपालमा अभ्यास गरिएका शेल्टरउड तथा सेलेक्सन पद्धति समेत भारतीय सिकाईबाट कार्यान्वयनमा ल्याइएका हुन ।

सेल्टर उड पद्धतिमा सगला राम्रा बीउ रुखहरु सुरक्षित राखी बाँकी रुखहरुलाई क्रमशः हटाउदै लगी हैसियत कमसल भएको वनलाई गुणस्तरीय बनाउने र काटिएका काठ दाउरा लगायत अन्य वन पैदावारको वृद्धि गर्दै आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा योगदान गरिन्छ। छनौट पद्धतिमा भने सुखा, ढलापढा, रोग लागेका, हैसियत विग्रिएका रुखहरु हटाउदै स्वस्थ रुख विरुवालाई कायम राखी वनको अवस्थामा सुधार गरिन्छ। वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको सिद्धान्त अनुसार विभिन्न रुखका प्रजातिहरुको रोटेशन अनुसार सिमान्त वृद्धि निर्धारण गर्नुपर्ने हुन्छ। सालको ८० वर्ष, सिसौको २० देखि ३० वर्ष, असनाको करिब ८० वर्ष रहेको पाइन्छ। रोटेशन उमेर पुरा भएपछि यसको वृद्धि दर स्थिर रहन गई केवल बाँच्नको लागि खानेमात्र भई कुनै उपलब्धि प्राप्त हुँदैन। भौगोलिक अवस्था अनुसार रोटेशन उमेरमा फरक पर्नसक्ने हुँदा बालीचक्र अवधिपनि फरकपर्दछ। नेपालको वनजंगलको अवस्था विश्लेषण गर्दा वन संरक्षणमा मात्र ध्यान दिएको देखिएकोमा वन सम्पदाको प्रभावकारी उपयोग भएको देखिएन।

२१. **सुस्त प्रगति** – नेपालको जंगलमा ४४३ प्रजातिका रुखहरु पाइन्छन्। देशको ४४.७४ प्रतिशत वन (६० लाख ५१ हजार हेक्टर वन क्षेत्रफल) क्षेत्र भित्र छातिको उचाईमा १० सेन्टिमिटरभन्दा बढी व्यास भएका औषतमा प्रति हेक्टर १६४.७६ घनमिटरका दरले २ अर्ब ५६ करोड ३२ लाख ७० हजार घनमिटर काण्ड आयतन रुख रहेका छन्। जसबाट जमिनमाथिको सुख्खा जैविक पिण्ड १ अर्ब १५ करोड ९६ लाख ५० हजार टन रहेको छ। नेपालको कुल क्षेत्रफल १ करोड ४७ लाख १८ हजार १०० हेक्टरमध्ये ४०.४० प्रतिशत जंगल र ४.३४ प्रतिशत बुट्यान सहित वनको क्षेत्रफल ६६ लाख १० हजार हेक्टर रहेको छ। वनको वर्गीकरण अनुसार हालसम्म वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागु भएको वनको क्षेत्रफल निम्नानुसार रहेको पाइयो:

वर्गीकरणअनुसार वनको किसिम	लागु भएको जिल्ला संख्या	लागु भएका वर्ष	जम्मा क्षेत्रफल हे.मा	वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागु भएको क्षेत्रफल हे. मा.	जम्मा संख्या	कार्ययोजना स्वीकृत भएको संख्या	कुल काठ उत्पादन क्षमता वार्षिक (घनफि.)
सामुदायिक वन	४१	२०७२।०७३	२२,३७,६७०	करिब ४०,०००	२२,२६६	३२६	१६०००००
साझेदारी वन	१२	२०६५।०६६	७५,६६५	करिब ३४,२९१	३१	१५	११४००००
चक्ला वन	७	२०७०।०७१	१४,५७२	करिब १०,०४३	७	३	५०००००
जम्मा							३२४००००

कार्यविधि तयार गर्दा तत्काल कायम वन क्षेत्र ४२ लाख ७५ हजार हेक्टरको ५१ प्रतिशतले हुने २१ लाख ८० हजार हेक्टर वनक्षेत्र उत्पादनमुलक वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्न योग्य रहेको उल्लेख गरेता पनि आवधिक लक्ष्य सहितका कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयनमा ल्याएको पाईएन। कार्यक्रम लागु भएको छ वर्ष बितिशकदासम्म जम्मा ८४,३३४ हेक्टर (३.९० प्रतिशत) मा मात्र कार्ययोजना स्वीकृत गरि लागु गरिएको छ भने कार्यविधि लागु भएपश्चात ३ वर्षमा रु ३७ करोड ६ लाख खर्च भएको देखिएको छ। तसर्थ वनको पहिचान तथा कार्यान्वयनको गति निकै सुस्त रहेको पाइयो।

२२. **साभेदारी वन** – तराई, चुरे तथा भित्री मधेशमा रहेको वन क्षेत्रको व्यवस्थापनको लागी नेपाल सरकारले परिमार्जित वन नीति, २०५७ मा व्यवस्था गरी खासगरी तराई मधेशमा रहेका वनमा आश्रित लाखौं समुदायको वनश्रोत माथिको पहुँच र नियन्त्रण बढाउन, दक्षिण सिमावर्ती क्षेत्रसम्म रहेका परम्परागत उपभोक्ताको वन अधिकारको सुरक्षा गर्न एवं वनको व्यवस्थापनमा स्थानीय समुदाय, स्थानीय सरकार र नेपाल सरकार बीचको साभेदारीता बढाउने उद्देश्य सहित साभेदारी वनको अवधारणा शुरु गरिएको हो। साभेदारी वनको निर्देशिका २०६८, वन नीति २०७१ तथा वन ऐन २०४९ को दोश्रो संशोधन, २०७३ अनुसार सञ्चालित वन व्यवस्थापन पद्धति नै साभेदारी वन हो। मध्य तराईको वारा, पर्सा र रौतहट जिल्लाबाट शुरु भएको साभेदारी वनको अभ्यास हाल मोरङ, धनुषा,

महोत्तरी, सर्लाही, नवलपरासी, कपिलवस्तु, रुपन्देही र कैलाली जिल्लाहरूमा सफलतापूर्वक सञ्चालनमा रहेको छ । यस कार्यक्रमद्वारा वनको अवस्थामा सुधार, वनदेखि टाढा रहेका परम्परागत उपभोक्ताहरूको वनश्रोतमा पहुँच वृद्धि, रोजगारीको सृजना, स्थानीय तहमा आम्दानीमा वृद्धि तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुगेको देखिन्छ ।

हालसम्म नेपालका १२ जिल्लामा ३१ समूह गठन भई साभेदारी वन व्यवस्थापन योजना' अनुसार वनको व्यवस्थापन हुँदै आएको छ । जसमध्ये १५ साभेदारी वनमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यान्वयनमा रहेको छ । तीन साभेदारीबीचको सहकार्यमा सञ्चालित यो अवधारणा २०६५।६६ देखि साभेदारी वन व्यवस्थापन कार्यक्रम कार्यान्वयनमा रहेको भए तापनि तिलौराकोट साभेदारी वनको कार्ययोजना स्वीकृत भएपश्चात २०६९।७० देखि वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्य सञ्चालन भएको छ । २०७४।७५ सम्म मोरङ, बारा, पर्सा, रौतहट, महोत्तरी, सर्लाही, धनुषा, नवलपरासी (पूर्व पश्चिम), कपिलवस्तु, रुपन्देही, र कैलाली जिल्लाका ३१ साभेदारी वनको ८ लाख ७७ हजार १८८ हेक्टर क्षेत्रफलमा कार्यक्रम स्वीकृत भएको पाइयो । यो कार्यक्रम पूर्ण रुपमा लागू भएमा साभेदारी वनबाट मात्र हालको अवस्थामा वार्षिक २०२२२८६.४ क्यू.फि. काठ तथा ४०१२ चट्टा दाउरा उत्पादन हुन सक्ने र ६१११५८७ श्रमदिन रोजगारी सृजना हुन सक्ने अवस्था रहेता पनि त्यसको कायान्वयन पक्षको यथार्थ र पुर्ण अभिलेख वन तथा भूसंरक्षण विभागले राखेको देखिएन ।

२३. **सामुदायिक वन** – सामुदायिक वन व्यवस्थापन पद्धतिले वनको हैसियतमा सुधार हुनुका साथै कार्यक्रमबाट गरीबी न्यूनीकरण तथा सामुदायिक विकास भएको यथार्तता विभिन्न अध्ययनहरूले समेत उजागर गरेका छन् । शुरुआती चरणमा संरक्षणमुखी अवस्थामा रहेका सामुदायिक वनहरू दोश्रो चरणमा आईपुग्दा दोश्रो पुस्ताका सवालहरू जस्तै दिगो वन व्यवस्थापन, सुशासन तथा जिविकोपार्जन सुधारमा केन्द्रित हुँदै आएकोमा हालको अवस्थामा भने बजार केन्द्रित अवधारणा प्रति अग्रसर भएको देखिन्छ । यति हुँदा हुँदैपनि आम उपभोक्ताहरूको धारणा वनको सघन व्यवस्थापन गर्दा नासिन्छ कि भन्ने त्रासले अधिकांश सामुदायिक वनहरूमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन हुनसकेको छैन । वन तथा भूसंरक्षण विभागबाट प्राप्त २०७४।७५ सम्मको तथ्याङ्क अनुसार, कपिलवस्तु, रुपन्देही, चितवन, सुनसरी र उदयपुर लगायतका ४१ जिल्लाका ३२६ सामुदायिक वनमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन पद्धति अपनाएर कार्ययोजना कार्यान्वयन भएको छ । सामुदायिक वनमा वैज्ञानिक वन कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिए तापनि सबै सामुदायिक वनको अध्यावधिक अभिलेख राखी मूल्याङ्कन गरिएको छैन । यसमा तत्कालसुधार नगर्ने हो भने वन श्रोतको सदुपयोग होला भनि यकिन गर्नसक्ने अवस्था रहेन ।

२४. **चक्ला वन** – वन नीति, २०५७ लागू भएपश्चात तराई तथा भित्री मधेसका जिल्लाका गाउँ बस्तीदेखि टाढा रहेका ठूला ठूला चक्ला वनलाई सरकारद्वारा व्यवस्थित उत्पादनशील वनको रुपमा व्यवस्थापन गर्न जिल्ला वन कार्यालयहरूले कार्ययोजना तयार पारी स्वीकृत योजना अनुशार व्यवस्थापन गर्दै आएको छ । हालसम्म बाँके, दाङ्ग, नवलपरासी, रौतहट, उदयपुर र सुनसरी जिल्ला गरी ६ जिल्लाका ६ उत्पादनशील चक्ला वनहरूको वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित कार्ययोजना स्वीकृत भएका छन् भने ३ चक्ला वनहरूमा स्वीकृत कार्ययोजना अनुसार वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको कार्य हुँदै आएको छ । तराई र भित्री मधेसका यी ६ चक्ला वनहरूको अलावा पहाडी जिल्ला धनकुटाको सल्लेरी वनको समेत यस्तो कार्ययोजना तयार पारी व्यवस्थापन गरिएको छ । यस्ता चक्ला (सरकारद्वारा व्यवस्थित) वनहरूको विस्तृत विवरण तपसिलबमोजिम रहेको छः

क्र.सं.	जिल्लाको नाम	चक्ला वनको नाम	योजना अवधि	स्वीकृत मिति	क्षेत्रफल(हे.)
१	२	३	४	५	६
१	दाङ	कालापानी खोला	१० वर्ष	२०७०.१०.०९	५४५.६३
२	रौतहट	धनसर ब्लक फरेष्ट	१० वर्ष	२०७१.०७.२६	१०५२.९२
३	उदयपुर	बेलकातरी तपेश्वरी	१० वर्ष	२०७३.०७.०९	२८८६.००
४	सुनसरी	धरान चक्ला वन	१० वर्ष	२०७३.०७.०३	३५७७.००
५	नवलपरासी	दुम्कीवास अरुणखोला	१० वर्ष	२०७३.१०.२०	३८८८.८२
६	बाँके	शमसेरगञ्ज माथेवास	१० वर्ष	२०७३.१०.२७	२५७८.००
७	धनकुटा	सल्लेरी वन	१० वर्ष	२०७१.०७.११	४३.७३
कुल जम्मा					१४५७२.१०

वनको सञ्चिति प्रति हेक्टर	वार्षिक निकाल्न सकिने परिमाण		वार्षिक कूल अनुमानित राजश्व (रु)	वार्षिक अनुमानित बजेट रु.(लागत)	कूल रोजगारी (श्रमदिन)
	काठ क्यू फि	दाउरा चट्टा			
७	८	९	१०	११	१२
७६.१६	९०३९	२८	४७४८००	२३५४९०	२९५९०
१७०.९२	२४६४५	३२	१५१४७२२८	५६०४६३५०	१५५१५८
१४९.४	५८६९३	७४	६८५६३९१	२२७७०७०	२५९५२८
१३५.१८	२१०३६५	२५१	५४८१००००	४९००००००	२९४८७
१४५.३१	१४७०००	२४४	१४७३८८०००	६२६७२०००	१००००
१६२.४४	६४६५५	१००	४५४६६९८३	१७६०१०८	१४९५९०
१७७.१३	३८८७	३	१०४१५७१	७८२३२५	८६६
	५१८२८४	७३२	२७११८४९७३	१७२७७३३४३	६३४२१९

हाल उक्त वनहरुको वन सम्बर्द्धन प्रणालीमा आधारित व्यवस्थापन योजना बनाइ सो अनुसार कार्यान्वयन गर्दा वन क्षेत्रको उत्पादकत्व एवं वन पैदावारको उत्पादनमा वृद्धि भई काठ दाउराको आपूर्तिमा वृद्धि हुने, रोजगारी सिर्जना हुने, स्थानीय एवं राष्ट्रिय आयमा वृद्धि हुने तथा वातावरणीय सन्तुलन कायम भई वनको दिगोपना कायम हुने लक्ष्य राखिएको भए तापनि सोको मूल्याङ्कन गरिएको छैन ।

२५. **काठ उत्पादन** – वन तथा भूसंरक्षण विभागबाट प्राप्त विवरण अनुसार विगत ३ वर्षको काठ उत्पादनको अवस्था निम्नानुसार रहेको देखिन्छ :

आर्थिक वर्ष	गत वर्षको जिम्मेवारी (घनफिट)	काठ उत्पादन (घनफिट)	बिक्री (घनफिट)	मौज्दात (घनफिट)
२०७२/७३	१०४९४०१.८१	७९३३८४.९७	६८६७१२.६९	११५६०७४.१०
२०७३/७४	११५६०७४.१०	१२८८३६७.४९	११३५७७७.०८	१३०८६६४.५१
२०७४/७५	८५४७४७	१३८१६०८	११४५९४९	१०९४२५०
जम्मा उत्पादन		३४६३३६०.४६		

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम लागु गर्दा वन तथा भूसंरक्षण विभागले वार्षिक ३२ लाख ४० हजार घनफिट काठ उत्पादनको प्रक्षेपण गरेकोमा वार्षिक औषतमा ११ लाख ५४ हजार (करीब ३५ प्रतिशत) उत्पादन भएको देखिएको छ । साथै २०७३/७४ को काठ मौज्दात १३०८६६४.५१ घनफिट रहेकोमा अ.ल.या गर्दा ८५४७४७ घनफिट मात्र गरेको देखिएकोले ४५३९७१.५१ घनफिट काम मौज्दात घटी देखियो । यसबाट उत्पादित काठको मौज्दात व्यवस्थापन भएको देखिएन भने काठ उत्पादनले आवश्यकतालाई पूर्ति गर्न सकेको देखिएन ।

२६. **तथ्याङ्क नराखेको** – वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ बमोजिम कार्यक्रमको एकिकृत विवरण खुल्ने तथ्याङ्क राख्नुपर्ने व्यवस्था छ । वन तथा भूसंरक्षण विभागले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम लागु भएको ४३ जिल्लाहरुको स्वीकृत कार्ययोजना अनुरूपको उपलब्धि समेत खुल्ने तथ्याङ्क सङ्कलन नगरको हुँदा यस सम्बन्धी समग्र विप्लेषण गर्न सकििएन । विभागबाट प्राप्त विवरण अनुसार वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम लागु भएका तपसिलबमोजिमका जिल्लाहरुको उपलब्धिलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

जिल्लाको	उपभोक्ता समिति संख्या	उत्पादन लक्ष्य (क्यू.फिटमा) वार्षिक	आ.ब. २०७३/७४			आ.ब. २०७४/७५		
			काठ उत्पादन (क्यू.फिट)	आम्दानी	रोजगारी	काठ उत्पादन	आम्दानी (हजारमा)	रोजगारी
कैलाली	२४	१५१३५६	६४२४४	०	०	४४०८४७	५३३९०	
सुर्खेत	१९	१०५७८५				३६३८६	२२३५३	२७८५४
बाँके	१०	६४६५५	११६१९	६५६९	३७६४	१५०३९१	०	४४३२९
सर्लाही	२	२४३२६४				३४५२९		

उपर्युक्त विवरण अनुसार कैलाली जिल्लाको काठ उत्पादन लक्ष्य वार्षिक १ लाख ५१ हजार ३५६ क्यू.फिट रहेकोमा २०७३/७४ मा ६४२४४ क्यू.फिट मात्र उत्पादन भएको छ भने २०७४/७५ मा ४ लाख ४० हजार ८४७

क्यूफिट उत्पादन गरेको छ । सुर्खेत जिल्लाको वार्षिक लक्ष्य १ लाख ५ हजार ७८५ घनफिट रहेकोमा ३६ हजार ३८६ घनफिट (३४ प्रतिशत) मात्र उत्पादन भएको छ भने सर्लाही जिल्लाको वार्षिक लक्ष्य २ लाख ४३ हजार २६४ घनफिट रहेकोमा २०७४।७५ मा ३४ हजार ५२९ घनफिट (१४.१९ प्रतिशत) मात्र उत्पादन गरेको छ । बाँके जिल्लाको वार्षिक लक्ष्य ६४ हजार ६५५ घनफिट रहेकोमा १ लाख ५० हजार ३९९ घनफिट मात्र उत्पादन गरेको पाईयो । कार्ययोजनाको लक्ष्य भन्दा घटी/बढी उत्पादन गर्दा पुनरोत्पादन तथा वातावरणीय प्रणालीमा समेत असरपर्ने देखिएकोले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम कार्यान्वयन प्रभावकारी भएको देखिएन ।

२७. **सट्टा भर्ना जग्गा** – वन ऐन, २०४९ को दफा ६८ तथा राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त योजनाका लागि वन क्षेत्र प्रयोग गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि २०७४ को दफा ८ अनुसार मुनाफा कमाउने उद्देश्यले कार्यान्वयन हुने योजनाले वन क्षेत्रको भूउपयोग स्थायी रूपमा परिवर्तन हुने गरी प्रयोग गर्न सम्झौता भएमा एक वर्षभित्र सो वरावरको सट्टा जग्गा उपलब्ध गराएर मात्र राष्ट्रिय वन प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था रहेको छ । मन्त्रालयले गरेको वन क्षेत्रको जग्गा अन्य प्रयोजनको लागि दिईएको जग्गाको अनुगमन प्रतिवेदन, २०७५ अनुसार उल्लेखित उद्देश्यले स्थापित निम्न आयोजनालाई उपलब्ध गराएको जग्गाको सट्टाभर्ना भएको देखिएन ।

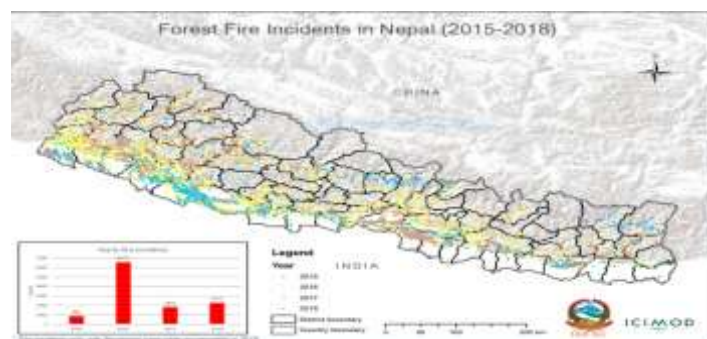
क्र.सं.	आयोजनको विवरण	संख्या	क्षेत्रफल (हेक्टर)
१	जलविद्युत आयोजना	१६४	३२२३.६३
२	सिमेन्ट उद्योग	२२	३९८.८५२
३	पर्या पर्यटन	१९	२१४.७४५
	जम्मा		३८३७.२२७

उपर्युक्त नाफामूलक आयोजना सञ्चालनमा भएको देखिएकोमा वन क्षेत्रको दिगो विकासका लागि सट्टा जग्गा प्राप्त गरी वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको माध्यमद्वारा वन क्षेत्रको संरक्षण भएको देखिएन ।

२८. **अनुगमन** – वन तथा वातावरण मन्त्रालयले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनलाई प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाको रूपमा सञ्चालन गर्दै गर्दा यसबाट नकरात्मक असर नपरोस् भनेर विभिन्न तरिकाले अनुगमन गर्ने गरेको छ । मन्त्रालयका प्राविधिक तथा प्रशासनिक कर्मचारीहरूलाई विभिन्न समयमा स्थलगत अनुगमन गराएर प्रतिवेदन लिने गरेको छ । मन्त्रालय तथा विभिन्न विभागहरूका सह सचिवहरू समेत संलग्न टोली गठन गरी वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनका बहुआयामहरू जस्तै सामाजिक, आर्थिक, प्राविधिक, शुसासनका विषयहरूमा स्थलगत अध्ययन तथा विभिन्न सरोकारवालाहरूसँग छलफल गराई प्रतिवेदन लिने र मन्त्रालयमा प्रस्तुति गराउने समेत गरेको जानकारी गराएकोमा अभिलेख अध्यावधि गरेको छैन । यसले अनुगमन मूल्यांकन सम्बन्धमा भएको खर्चको उपादेयतामा समेत समेत सोचनिय भएको छ ।

मन्त्रालयले विभिन्न राष्ट्रिय गोष्ठीहरू जस्तै साभेदारी वन गोष्ठी, वन अधिकृतहरूको राष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठी, सामुदायिक वन गोष्ठी आदि सञ्चालन गरी सञ्चालित वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रमको प्रभावकारिताको बारेमा मन्त्रालयबाट अनुगमन, मूल्याङ्कन गर्ने, गराउने गरेको तथा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम लागू भएको क्षेत्रमा पुनरोत्पादनको उचित व्यवस्थापनका लागि निर्देशन दिईएको व्यहोरा जनाए तापनि वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम कार्यान्वयन पश्चात उपलब्धिको अभिलेख अद्यावधिक नभएको हुँदा अनुगमन प्रभावकारी रहेको भन्न सक्ने आधार देखिएन ।

२९. **डढेलो रोकथाम** – प्रत्येक वर्ष विश्वमै आगलागीका कारण रुख वनस्पति तथा वन्यजन्तुहरूको अपुरणीय क्षति हुनेगरेको छ । यसबाट हुने धनजनको क्षति र प्राकृतिक श्रोतको संरक्षणका लागि वनलाई आगोबाट नियन्त्रणमा राख्न जरुरी छ । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनमा अपनाईने विभिन्न प्रविधिहरू जस्तै आधुनिक उपकरणको प्रयोगबाट हुने कटान, मुछान, थिनिङ, प्रुनिङ, फायर लाइनको व्यवस्था, हेरालुको व्यवस्था र सरसफाईका कारण पनि आगलागी नियन्त्रणमा सहयोग पुग्ने

देखिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा विगत सन् २०१५ देखि १८ नोभेम्बरसम्मको ४ वर्षको वन डढेलोबाट वन विनाशको अवस्था अध्ययन गर्दा सन् २०१६ मा पटक पटक गरी ६ हजार ५७७ पटक आगलागी भएको पाइयो । त्यसैगरी ४ वर्षको अवधिमा सबैभन्दा बढी आगलागी हुने महिनामा अप्रिलमा ५७ प्रतिशत घटना घटेको, मार्चमा २० प्रतिशत र बाँकी घटना अन्य ६ महिना मे, फेब्रुअरी, जनवरी, डिसेम्बर, जुलाई र नोभेम्बरमा हुने गरेको पाइयो । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनमा वैज्ञानिक तरिका बाटै वनका हरेका क्रियाकलाप सञ्चालन हुने हुँदा यसले आगलागी नियन्त्रणमा सहयोग पुगी धनजनको क्षतिमा न्यूनता ल्याउने भएको हुँदा यसको प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष प्रभाव समग्र वन व्यवस्थापनमा पर्दछ । यस सम्बन्धमा ईसिमोडको एक प्रतिवेदनले देखाएको नेपालको आगलागी अवस्था निम्न रेखाचित्रमा देखाइएको छ । नेपालमा ४४ जिल्लामा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम लागु भएकोमा पनि आगलागीका घटना वृद्धि भैरहेको अवस्थाले प्रभावकारी व्यवस्थापन भएको देखिएन ।

३०. **पुनरोत्पादन** – वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ मा उल्लेखित वनको पुनरोत्पादन सुनिश्चितताका लागि प्रति हेक्टर १५ देखि २५ माउ रुख राख्ने प्रावधानले वनमा बीउको अभाव नहुने र पुनरोत्पादन सुनिश्चित हुने मान्यता लिएको देखिन्छ । रुख कटान गरिएको स्थानमा माउ रुखको संरक्षणमा विरुवा उत्पादन तथा वृक्षारोपणको व्यवस्था गरी विरुवा संरक्षण तथा व्यवस्थापन भई पुनरोत्पादन भए नभएको सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गरेको देखिएन । सर्लाहीको फुलजोर बावा साभेदारी वनका रुख कटान गर्दा माउ रुख को पर्याप्ततालाई ध्यान नदिई कटान गरेको अवस्था देखिएको छ ।

३१. **स्थलगत अवलोकन** – लेखापरीक्षणको शिलशिलामा प्युठान, चितवन र सर्लाही जिल्लाको स्थलगत अवलोकनमा देखिएका व्यहोराहरु निम्नानुसार छनः

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम अर्न्तगत जस्पुर सामुदायिक वन प्युठान बाट उत्पादन भएको काठ मौज्जात र वन

फुलजोर बावा साभेदारी वनकारुख कटान गर्दा माउ रुख समेत कटान भएको वन

३१.१. सर्लाही जिल्लाको फूलजोर बावा साभेदारी वन अवलोकन गर्दा नक्सौकन, रेखाँकन, सरसफाइको स्थिति व्यवस्थित नदेखिएको, भाडी सरसफाइ र कटान पश्चात बारबेर गरी संरक्षण कार्य गर्नु पर्नेमा पहिले बारबेर गरी कटान गर्दा बारबेरको खर्च अनुत्पादक देखिएको, वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन निर्देशिकाले तोकेको मापदण्डको पालना हुने गरी माउ रुख नराखेको, कुपको स्पष्ट पहिचान र विवरण खुल्ने सूचनापाटी उपयुक्त ढंगले नराखेका र ढलेको अवस्था देखियो ।

३१.२. सुरदेवी सामुदायिक वन पिप्ले ५ चितवनमा उपभोक्ता समिति सदस्य २१ लाई सोधिएको १९ प्रश्नको वनद प्रश्नावली अन्तरक्रियाबाट वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको जानकारी र आवश्यकता सबैले बुझेको, साविकको वन व्यवस्थापन प्रक्रिया भन्दा फरक रहेको, वैज्ञानिक तरिकाको व्यवस्थापन गरिने, वनको सदुपयोग हुने, आपूर्तिमा

सहज भएको, कार्यक्रमको निरन्तरता आवश्यक रहने, अन्य सम्बद्धन कार्यक्रम लागु गर्न सकिने, वनका कर्मचारीले आफ्नो हात माथि पार्न खोजेको भनाई सत्य नरहेको व्यहोराका ४२ प्रतिशत प्रश्नमा सतप्रतिशत सकारात्मक मत राखेको पाइयो ।

३१.३. प्युठान जिल्लाको जस्पुर सामुदायिक वनको अवलोकन गर्दा वर्तमानमा कार्यक्रम सञ्चालनको दोस्रो वर्षमा घाटगद्दीमा काठ मौज्दात रहेको देखियो ।

३२. **उपभोक्ता सहभागिता** – स्थलगत लेखापरीक्षणको क्रममा विभिन्न जिल्लामा गरिएको नागरिक सहभागिता सहितको लेखापरीक्षणमा निम्न व्यहोरा देखिएका छन्:

३२.१. नवलपरासी जिल्लामा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन को प्रभाव विषयमा सामुदायिक वन ६, साभेदारी वन २, र सरकारद्वारा व्यवस्था गरिएका चक्ला वन १ उपभोक्ता र सरोकारवालामा परेको प्रभावका बारेमा एक अध्ययन कर्ताले गरेको प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन २०१८ अनुसार ५० जना उपभोक्ता र सरोकारवालसँग १४ वन्द तथा १ खुला प्रश्न राखिएकोमा निम्नानुसारको भावना व्यक्त भएको पाईयो ।

क्र.स.	विषय	प्रतिक्रिया प्रतिशत
१	वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको जानकारी भएको	६० प्रतिशत
२	वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको आवश्यकता छ	९६ प्रतिशत
३	वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको प्रविधिलेबारेमा जानकारी छ	१० प्रतिशत
४	वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनमा समुहको सहभागिता भएको	७६ प्रतिशत
५	समुहको आम्दानीमा टेवा पुगेको	६६ प्रतिशत
६	रोजगारीमा टेवा पुगेको	६६ प्रतिशत
७	वनको अवस्थामा सुधार भएको	६८ प्रतिशत
८	काठ दाउरा बितरणमा सुविधा भएको	६० प्रतिशत
९	चोरी निकासी नियन्त्रण भएको	४० प्रतिशत
१०	आपूर्तिमा सहजता भएको	७४ प्रतिशत
११	खर्चको पारदर्शिता हुने	७० प्रतिशत
१२	आर्थिक निर्णयमा सहभागिता	९६ प्रतिशत
१३	बजेट बाँडफाँडमा सहभागि गराउने	९० प्रतिशत
१४	वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम लागु गर्नु पर्ने	६८ प्रतिशत

उल्लेखित व्यहोराबाट वैज्ञानिक वनको आवश्यकताको महसुस ९६ प्रतिशतमा भई सोही अनुसार जनसहभागिता र आर्थिक पक्षमा पारदर्शिता भएको पाईयो । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रमको प्राविधिक पक्षमा १० प्रतिशत सहभागिलाई जानकारी भएको र ४० प्रतिशत सहभागिले चोरी नियन्त्रण भएको अभिमत जाहेर गरेबाट प्रविधिको जानकारी गराउने तथा चोरी नियन्त्रणको लागि आवश्यक व्यवस्था गराउनेतर्फ सम्बद्ध निकायको ध्यानाकर्षण हुनुपर्ने देखियो ।

३२.२. सरुमारानी गाउँपालिका ५ प्युठान अन्तर्गतको जस्पुर सामुदायिक वनको स्थलगत अनुगमन र वन कर्मचारी तथा उपभोक्ता सदस्य सहित २५ उपस्थितिमा गरिएको अन्तरक्रिया कार्यक्रममा प्राप्त सकारात्मक र सुझावात्मक व्यहोरा निम्नानुसार रहेका छन् :

- **सकारात्मक व्यहोरा** – विभिन्न उपभोक्ता सदस्यले वैज्ञानिक वनले गर्दा वनको हैसियतमा सुधार आएको, वातावरण सुधिएको, रोजगारीमा वृद्धि भएको, काठ दाउरा आपूर्तिमा सहज भएको, फायरलाईनले आगो नियन्त्रण गर्न सहज भएको, कुहिएर बुढा भई धोत्रिएर जाने रुखको सदुयोग भएको, समुहको आय आर्जनले सदस्यलाई धन चलाउन सजिलो भएको, चरणवद्ध काम गरिनेहुँदा जंगली जनावरकोलागि वासस्थान सुरक्षित भएको ।
- **सुझावात्मक व्यहोरा** – त्यसैगरी कार्यक्रम लागु गर्दा समथर र यातायात सहज हुने क्षेत्र छनौट हुनुपर्ने, फायरलाईन बनाउदा भू क्षय समेतको विचार गर्नुपर्ने, फेलिड सेरिजको कटान आदेश समयमै हुनुपर्ने, बजारको पूर्व निश्चितता हुनुपर्ने, पुनरोत्पादन स्थलको अनुगमन र पुनरउत्पादन अद्यावधिक हुनुपर्ने, जीव जन्तुको आवश्यकता अनुसार पनि पुराना रुख राख्ने व्यवस्था हुनुपर्ने, उत्पादन बढाउन कटानको तालिम र आधुनिक उपकरणको व्यवस्था हुनुपर्ने, थिनिडको स्पष्ट कार्यविधि बन्नुपर्ने तथा क्षेत्रीय अनुगमन समयमा हुनुपर्ने ।

३२.३. पुरदेवी सामुदायिक वन पिप्ले ५ चितवनमा उपभोक्ता समिति सदस्य २१ लाई सोधिएको १९ प्रश्नको वनद प्रश्नावली अन्तरक्रियाबाट वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको जानकारी र आवश्यकता सबैले बुझेको, साविकको वन व्यवस्थापन प्रक्रियाभन्दा फरक रहेको, वैज्ञानिक तरिकाको व्यवस्थापन गरिने, वनको सदुपयोग हुने, आपूर्तिमा सहज भएको, कार्यक्रमको निरन्तरता आवश्यक रहने, अन्य सम्बद्धन कार्यक्रम लागु गर्न सकिने, वनका कर्मचारीले आफ्नो हात माथि पार्न खोजेको भनाई सत्य नरहेको व्यहोराका ४२ प्रतिशत प्रश्नमा सतप्रतिशत सकारात्मक मत राखेको पाइयो । त्यसैगरी बाँकी ५८ प्रतिशत प्रश्नमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्दा गरिने कामको बारेमा ९५ प्रतिशतलाई जानकारी भएको, प्राविधिकले नियमित सहयोग गर्नेमा ७० प्रतिशतले समर्थन गरेको, रोजगारीमा सुधार भएकोमा ६२ प्रतिशत, मूल्य सुलभ भएको, योजना निरन्तर कार्यान्वयन भएको, लागत कम भएकोमा ९० प्रतिशतले समर्थन जनाएको, उत्पादन विक्री भएकोमा ८५ प्रतिशत, आयव्ययको जानकारी भएको ९० प्रतिशत, संरक्षणका कार्यक्रम गरेकोमा ८० प्रतिशत सहभागी सदस्यले मत जाहेर गरेकोले समग्रमा यो कार्यक्रम प्रति सामुदायिक वन उपभोक्ता सदस्यहरु जागरुक र कार्यान्वयनमा तत्पर रहेको देखियो । उल्लेखित प्रतिक्रिया र मतबाट जनस्तरमा यो कार्यक्रमको प्रभाव सकारात्मक देखिदा देखिदै पनि कार्यान्वयन पक्षले यसलाई दिगो व्यवस्थापन हुने गरी कार्यान्वयनमा गति प्रदान गर्न सकेको देखिएन ।

३३. **वायुको गुणस्तर** – हरितगृह ग्याँस उत्पादन गर्ने २०६ राष्ट्रमा नेपाल १३७ सौँ स्थानमा रहेको छ । पहिलो, दोस्रो र तेस्रो स्थानमा रहेका चीन अमेरिका र भारतले क्रमश २८, १५ र ६ प्रतिशत हरितगृह ग्याँस उत्पादन गरेकोमा ४४.७४ प्रतिशत वन क्षेत्र भएको नेपालको अंश ०.०२७ प्रतिशत रहेको छ । आफ्नो न्यून सहभागिता हुँदाहुँदै पनि हालैको एक अध्ययनले नेपालका प्रमुख सहरहरुमा वायुको प्रदुषण पार्टिकुलर म्याटर पि एम १० को मात्रा १२० माईको पर क्युविक मिटर हुनुपर्नेमा यसको मात्रा १९६ देखि २१०४ माईको पर क्युविक मिटर देखिएकोले प्राणी जगतको स्वास्थ्यमा खतरा रहेको छ ।

३४. **कार्वन सञ्चिति** – हरितगृह ग्याँसको मुख्य तत्व कार्वनको असर कम गर्न उत्पादित कार्वनलाई सञ्चित गर्ने जंगलको आवश्यकता पर्दछ । कार्वन व्यापारको नियमन र व्यवस्थापनका लागि सन् २००८ देखि रेड (रिड्यूसिड ईमिसन फ्रम डिफरेण्टेशन एण्ड फरेष्ट डिग्रेडेसन) कार्यक्रम शुरु भएकोमा सन् २०१५ देखि रेड प्लस कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । मन्त्रालयले सन् २०१९ मा नेपाल राष्ट्रिय रेडप्लस रणनीति (२०७५-२०७९) कार्यान्वयनमा ल्याएको देखियो । उक्त रणनीतिमा सन् २०२२ सम्म कार्वन व्यापारको लागि तयारी अवधि तोकिएकोमा लाभांश वितरणको मानदण्ड लगाएतका कार्यहरु बाँकी नै रहेको देखिएकोले कार्यान्वयन पक्ष चुस्त हुनसकेको देखिएन । सन् २०१५ देखिहालसम्म विश्व बैङ्कको ८ करोड ४ लाख ४४ हजार र नेपाल सरकारको रु.२ करोड ४१ लाख ४५ हजार समेत गरी रु.१० करोड ४५ लाख ५९ हजार खर्च गरेको छ । हरित गृहग्याँस उत्पादन गर्ने मुलुकले सो ग्यास उपयोग गर्ने क्षमता बराबरको जंगल कायम नगरी अन्य मुलुकको जंगलबाट फाईदा लिएको अवस्थामा नेपालले ४४.७४ प्रतिशत वन क्षेत्रमा सञ्चित कार्वनको व्यापार मार्फत पूँजी वृद्धि गर्नसकेको देखिएन । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनबाट वनको कार्वन सञ्चितिमा बढोत्तरी भई कार्वन व्यापार मार्फत पूँजी वृद्धि हुने हुँदा वनमा सञ्चित कार्वनबाट फाईदा लिन रेड रणनीतिलाई यथार्थ कार्यान्वयनमा ल्याई तोकिएको समयमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग न्यायोचित सन्धि सम्झौता र कानून निर्माण गरी कार्वन व्यापारबाट पूँजी वृद्धि गर्नुपर्दछ ।

३५. **काठ आयातमा वृद्धि** – वन तथा भूसंरक्षण विभाग र भन्सारको आसिकुडा तथ्याङ्क अनुसार विगत ३ वर्षमा विभिन्न देशबाट गोलिया र चिरान काठ र फर्निचर निम्नानुसार आयात गरेको छ :

वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना तयार गर्दा प्रत्येक वर्षको उत्पादन परिमाण तोकिए तापनि योजनाको यथार्थ कार्यान्वयन नगर्दा राज्यले विगत ३ वर्षको अवधिमा ३४ लाख ६३ हजार क्युफिट मात्र काठ उत्पादन गरेको देखिन्छ । वन तथा

आर्थिक वर्ष	काठ उत्पादन (क्यू.फि.)	वन तथा भूसंरक्षण विभाग का अनुसार काठ आयात(क्यू.फिट हजारमा)	आसिकुडा तथ्यांक अनुसार काठको आयात परिमाण (क्यू.फि.)	मुल्य रु (हजारमा)	फर्निचर आयात(हजारमा)
०७२।७३	७९३३८४.९७	८०००००	९०११६३	१०१२७६२	६२२८८२
०७३।७४	१२८८३६७.४९	५०००००	३३७३४०९	१४०८३३२	९५०५९६
०७४।७५	१३८१६०८	९७५०००	१३८९५४५	२२३६००४	१६९०३५४
जम्मा	३४६३३६०.४६	२२७५०००	५६६४११७	४६५७०९८	३२६३८३२

भूसंरक्षण विभागका अनुसार ३ वर्षमा २२ लाख ७५ हजार क्यू.फिट काठ आयात गरेको जनाएको छ भने आसिकुडा

तथ्याङ्क अनुसार ३ वर्षमा ५६ लाख ६४ हजार ११७ क्युफिट काठ आयात आयात गरेको छ । आयातित काठको मूल्य रु.४ अर्ब ६५ करोड ७० लाख ९८ हजार र फर्निचर आयात बापत रु.३ अर्ब २६ करोड ३८ लाख ३२ हजारको समेत रु.७ अर्ब ९२ करोड ९ लाख ३० हजार विदेशी मुद्रामा भुक्तानी गर्नुपर्दा व्यापार सन्तुलनमा समेत असर परेको देखिन्छ । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी हालको व्यापार घाटा न्यूनीकरण गर्नुपर्दछ ।

परिच्छेद ४ सुभाव तथा निष्कर्ष

३६. **सुभाव** – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभाव प्रस्तुत गरिएको छः
 - ३६.१. **घट्टो योगदान** – मुलुकको अर्थतन्त्रमा भण्डै आधा हिस्सा रेमिट्यान्सले धानेको अवस्थामा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा यस क्षेत्रको योगदान प्रभावजन्य नदेखिएकोले उपलब्ध प्राकृतिक नवीकरणीय श्रोतको दिगो रूपमा उच्चतम उपयोग गरी वनको योगदानमा वृद्धि गरिनुपर्दछ ।
 - ३६.२. **पूर्व प्रक्षेपण** – कार्यविधि निर्माण पूर्वको प्रक्षेपण तथा निर्माण पश्चातको कार्यान्वयन अवस्थाको यथार्थ मूल्यांकन गरी आगामी कार्यदिशा तय हुनु पर्दछ ।
 - ३६.३. **न्यून आय** – वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रमलाई पूर्णरूपमा लागु गर्दा वार्षिक रु.१ खर्ब राजस्व प्राप्त हुने प्रक्षेपण गरिएकोमा २०६९।७० देखि २०७४।७५ सम्म रु.७ अर्ब ३३ करोड (७.३३ प्रतिशत) मात्र प्राप्त भएकोले सोको यथार्थ विश्लेषण गरी वार्षिक लक्ष्य हासिल गर्नुपर्दछ ।
 - ३६.४. **काठको मूल्य निर्धारण** – प्रचलित बजार दर एवं सरकारी मूल्यबीचको अन्तर कम गरिनुपर्दछ ।
 - ३६.५. **मन्त्रालयको भूमिका** – कार्यक्रम कार्यान्वयन पक्षको प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने भूमिका मन्त्रालयबाट हुनुपर्दछ ।
 - ३६.६. **कार्यान्वयनको अवस्था** – वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७१ को पृष्ठभूमिमा तत्कालको वन क्षेत्रको ५१ प्रतिशतले हुने २१ लाख ८० हजार हेक्टर वनक्षेत्र उत्पादनमुलक वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्न योग्य रहेको उल्लेख गरेकोमा हालसम्म जम्मा ८४,३३४ हेक्टर (३.९० प्रतिशत) मा मात्र कार्ययोजना स्वीकृत गरि लागु गरिएकोले कार्यान्वयन पक्षमा तिव्रता दिनुपर्दछ ।
 - ३६.७. **वित्तीय स्थिति विश्लेषण** – बजेट व्यवस्था भई कार्यक्रम स्वीकृत भएको अवस्थामा कार्यक्रम सञ्चालन गरी लक्ष्य अनुसारको प्रगति हासिल गर्नु पर्दछ ।
 - ३६.८. **जैविक विविधता** – कार्यक्रमको कार्यान्वयन गर्दा जैविक विविधताको संरक्षण गरी पर्यापर्यटनको लागि नेपाललाई गन्तव्य मुलुकको रूपमा चिनाउने कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ ।
 - ३६.९. **वन सम्पदाको उपयोग** – वन संरक्षणको साथसाथै वन सम्पदाको दक्षता पूर्वक प्रभावकारी उपयोगतर्फ समेत आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
 - ३६.१०. **सुस्त प्रगति** – उत्पादनशिल वनको आवधिक लक्ष्य सहितको कार्ययोजना बनाइ वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनद्वारा अधिकतम लाभ लिने गरी कार्यान्वयनको गति बढाउनुपर्दछ ।
 - ३६.११. **काठ उत्पादन** – वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी कार्वन सञ्चित गर्न नसक्ने तथा अन्य लाभ नदिने रुखबाट काठ उत्पादन गरी हालको व्यापार घाटा न्यूनीकरण गर्नुपर्दछ ।
 - ३६.१२. **तथ्याङ्क नराखेको** – वन तथा भूसंरक्षण विभागले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम लागु भएका जिल्लाहरुको स्वीकृत कार्ययोजना अनुरूपको उपलब्धि खुल्ने तथ्याङ्क सङ्कलन र विप्लेषण गरी यथार्थ अभिलेख कायम गर्नुपर्दछ ।
 - ३६.१३. **सट्टा भर्ना जग्गा** – वन क्षेत्रको दिगो विकासका लागि सट्टा जग्गा प्राप्त गरी वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको माध्यमद्वारा वन क्षेत्रको संरक्षण गरिनुपर्दछ ।

- ३६.१४. **अनुगमन** – तालुक निकायबाट गरिएको अनुगमन मूल्याङ्कनसम्बन्धमा भएको खर्चको उपादेयतामा मूल्याङ्कन गरी उपलब्धको अभिलेख अद्यावधिक गरिनुपर्दछ ।
- ३६.१५. **डडेलो नियन्त्रण** – वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनमा अपनाईने प्रविधिहरु जस्तै कटान, मुछान, थिनिड, पुनिड, फायर लाइन आदिको यथार्थ कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।
- ३६.१६. **पुनरोत्पादन** – वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गरेका वनहरुमा पर्याप्त मात्रामा पुनरोत्पादन नभएको अवस्थामा समयमै वृक्षारोपणको वैकल्पिक व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- ३६.१७. **स्थलगत अवलोकन** – सकारात्मक पक्षलाई प्रोत्साहन गरी नकारात्मक पक्षलाई सुधार गर्नुपर्दछ ।
- ३६.१८. **बायुको गुणस्तर** – पुरानो र अस्वस्थ वनलाई वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनद्वारा नयाँ र स्वस्थ बनाई वायुमा रहेको प्रदुषणलाई कम गर्नुपर्दछ ।
- ३६.१९. **कार्वन सञ्चिति** – नयाँ विरुवाको प्रवृद्धनले कार्वन सञ्चितिमा बढोत्तर हुने हुँदा कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनुपर्दछ ।
- ३६.२०. **काठ आयातमा वृद्धि** – कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी काठ उत्पादनमा वृद्धि गरी आयात घटाई व्यापार सन्तुलन कायम गरिनुपर्दछ ।
३७. **निष्कर्ष** – दिगो वन व्यवस्थापनका लागि वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम २०६९ देखि साभेदारी वन, सामुदायिक वन र चक्ला वनमा लागु भएको छ । वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयले यस कार्यक्रममा बजेट अनुरूप खर्च तथा लक्षित कार्यक्रम अनुरूपको प्रगति हासिल गरेको छैन । राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरुको सञ्चालन गर्दा वन क्षेत्रको कटान हुन गई जलवायु परिवर्तन तथा जैविक विविधतामा समेत प्रतिकुल असर पर्ने भएकोले सोको वैकल्पिक व्यवस्थापन आवश्यक हुन्छ । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम कार्यान्वयन अन्तर्गत गरिने कटान, छपान कार्यले वनजंगलमा हुने अनधिकृत फडानी तथा वन डडेलोबाट समेत वनको क्षतिमा समेत बचाव हुने हुँदा वैज्ञानिक वनसम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धि गरी वनबाट अधिकतम प्रतिफल प्राप्त गर्नका लागि दिगो वन व्यवस्थापनको महत्वसम्बन्धमा सक्रियता बढाईनुपर्दछ । वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गर्दा पुराना रुखहरुको कटान तथा नयाँ विरुवाको संरक्षणबाट कार्वन सञ्चिती बढ्ने, काठ आयातमा कमी हुन गई व्यापार सन्तुलनमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने तथा नेपालको महत्वपूर्ण प्राकृतिक श्रोतको रूपमा रहेको हरियो वन नेपालको धनको उपयोगबाट राष्ट्रिय आयको वृद्धि तथा रोजगारी अभिवृद्धि समेत हुने हुँदा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रम प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

एकल खाता कोष प्रणाली परिच्छेद - १ परिचय

- १ **स्थापना, उद्देश्य र कार्यक्षेत्र** – महालेखा नियन्त्रक कार्यालय नेपाल सरकारको सञ्चित कोष सञ्चालन गर्ने जिम्मेवार निकाय हो। यस कार्यालयले बजेट कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्ने, सरकारको आय र व्ययको लेखा राख्ने र सोको केन्द्रीय वार्षिक विवरण तयार गरी महालेखापरीक्षकको कार्यालयमा पेश गर्ने जिम्मेवारी वहन गर्दै आएको छ। यो कार्यालय अन्तर्गत वि.सं.२०३८ सालबाट प्रतिनिधि कार्यालयका रूपमा ७५ वटै जिल्लामा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरू स्थापना भई सञ्चालनमा रहेको छ। सरकारको वित्तीय एवं खर्च व्यवस्थापन र नगद व्यवस्थापनको कार्यलाई सरल, मितव्ययी, पारदर्शी र प्रभावकारी तुल्याई वित्तीय जोखिम न्यून गर्दै नेपाल सरकारको कोष प्रणालीलाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरको तुल्याउने उद्देश्यले एकल खाता कोष (ट्रेजरी सिङ्गल एकाउण्टस) प्रणाली लागू गरेको हो। विनियोजन, राजस्व, धरौटी, वित्तीय व्यवस्था तथा अन्य विविध खर्चको कारोवारको लागि जिल्लास्थित सरकारी कारोवार गर्ने बैङ्कमा सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको नाममा रहेको खातामार्फत यो कोष सञ्चालन हुँदै आएको छ। एकल खाता कोष प्रणालीको कार्यक्षेत्र हाल ७७ जिल्लामा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरू सहित (काठमाडौंमा थप ४ भुक्तानी केन्द्र समेत) ८१ कार्यालय रहेका छन्।
- २ **कानूनी व्यवस्था** – सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४ विद्युतीय कारोवार ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४ आदि रहेका छन्।
- ३ **नीतिगत व्यवस्था** – राष्ट्रिय विद्युतीय शासन गुरुयोजना, नेपाल जि.इ.ए इन्फ्रास्ट्रक्चर आर्टिफेक्चर, सरकारी निकायको वेबसाईट निर्माण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धि निर्देशिका, २०६८, सूचना प्रविधि प्रणाली (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) निर्देशिका, २०७१, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति, २०७२, एकल खाता कोष प्रणाली सञ्चालन निर्देशिका, २०७३ रहेका छन्।
- ४ **चालु वर्षको वजेट वक्तव्यका सान्दर्भिक व्यवस्था**
 - सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको लागि २०७४।७५ मा रु.४ अर्ब ८ करोड विनियोजनको व्यवस्था र
 - सरकारी निकायबाट प्रकाशित सामग्री, सूचना तथा निर्णयहरू एकीकृत रूपमा विद्युतीय माध्यमबाट समेत उपलब्ध गराउने गरी सूचना विभागमा सूचना बैङ्कको स्थापना गरिने व्यवस्था रहेका छन्।

परिच्छेद-२

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र, पद्धति

- ५ **उद्देश्य** – सरकारी निकायहरूबाट सञ्चालन हुने कार्य सञ्चालन गर्न प्रयोगमा ल्याईएका सूचना प्रविधि प्रणालीको वैधानिकता र तिनको उपयोगको स्थिति मूल्याङ्कनका लागि राष्ट्रिय विद्युतीय शासन गुरुयोजना र यसको कार्यन्वयन पक्षको अध्ययन गरी निकायको कार्यसम्पादनमा उपयोग गरिएको सूचना प्रविधि सफ्टवेयरको दुरुस्तता, पूर्णता र नियमितता एवम् प्रमाणीकरण पद्धति परीक्षण गरी नियन्त्रण पद्धति, तथ्याङ्कको विश्वसनीयता, एप्लिकेशन प्रणालीको उपयुक्तता, प्रविधिको प्रयोग, सूचना प्रविधि पूर्वाधार, जनशक्ति व्यवस्थापन, सफ्टवेयरको प्रभावकारिता, उपयोग प्रणालीको दक्षता, सूचना प्रणालीको गोप्यता, उपलब्ध हुने सूचनाको विश्वसनीयता तथा सुरक्षा प्रणाली मूल्याङ्कन गर्ने सिलसिलामा सूचनाको विश्वसनीयता, एप्लिकेशन प्रणालीको उपयुक्तता, प्रविधिको उपयोग, सूचनाको निष्पक्षता, निष्ठा, एवम् कानूनी प्रावधानहरूसँगको परिपालनाको जाँच गर्नु सूचना प्रविधि लेखापरीक्षणको मूल उद्देश्य रहेको छ।
- ६ **लेखापरीक्षणको क्षेत्र** – यस लेखापरीक्षणले महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय र अन्तर्गतका कार्यालयहरूमा प्रयोगमा ल्याईएका सफ्टवेयरलाई समेटेको छ।
- ७ **पद्धति** – लेखापरीक्षण योजनामा उल्लेखित विधि एवं प्रक्रिया अनुरूप लेखापरीक्षण गरिने निकायको सूचना प्रविधि वातावरणको अध्ययन र जोखिम क्षेत्रको पहिचान गरी सम्बन्धित निकायबाट विद्युतीय तथ्याङ्क प्राप्त गरी उपयुक्त

लेखापरीक्षण विधिद्वारा त्यसको सुनिश्चितता यकिन गरिएको छ । यसका अलावा सूचना प्रविधिमा संलग्न जनशक्ति, कार्यालय प्रमुख र अन्य पदाधिकारीसँगको छलफल र तथ्याङ्क परीक्षण तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

- ८ **लेखापरीक्षणका अन्तरनिहित सीमा** – नमुना छनौट, मानवीय त्रुटि, कारोबार र प्रणालीको जटिलता एवम अनिश्चितता, समयको कमी, समयमै सूचना प्राप्त नहुने ईत्यादि लेखापरीक्षणका सीमितताका रूपमा रहेका छन् ।

परिच्छेद-३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- ९ **सूचना प्रविधि निर्देशक समिति** – सूचना प्रविधिसम्बन्धमा देखिएका नवीन अवधारणा तथा आन्तरिक रूपमा देखिएका समस्या तथा चुनौती उपर निर्णय लिनको लागि कार्यालयमा सूचना प्रविधि निर्देशक समिति गठन गरिनुपर्दछ । कार्यालयमा २०७४।२।८ मा सूचना प्रविधि निर्देशक सहित ५ सदस्यीय कमिटी गठन भएको देखियो । समिति गठन गरे तापनि हालसम्म निष्क्रिय रहेको छ । जसले गर्दा सूचना प्रविधिसम्बन्धमा देखिएका प्राविधिक समस्या तथा चुनौती उपर तत्काल निर्णय लिन असहज भई सूचना प्रविधि कार्यमा रोकावट आउन सक्दछ ।
- १० **वार्षिक तथा रणनीतिक योजना** – सूचना प्रविधिका सम्बन्धमा रणनीतिक योजना तथा वार्षिक योजना तयार गरेको हुनुपर्दछ । कार्यालयको ८ वर्षे योजना (२०१७-२०२५) मा नै सूचना प्रविधि रणनीतिक योजना तथा वार्षिक योजना रहेको भनाई छ । साथै सार्वजनिक कोष व्यवस्थापन, सूचना प्रविधि रणनीतिक रोडम्याप, अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन कार्ययोजना साथै राजश्व व्यवस्थापन सूचना प्रणाली, (RFMIS) लाईन मन्त्रालय बजेट सूचना प्रणाली, (CMISIS) कम्प्यूटरकृत सरकारी लेखा प्रणाली, (C-GAS) वित्त व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (FMIS) जस्ता प्रणालीको अवधारणा पनि सो सूचना प्रविधि नीतिमा रहेको जानकारी पाईयो । तर कार्यालयले अलग्गै रूपमा सूचना प्रविधि सम्बन्धी रणनीतिक तथा वार्षिक योजनाहरू तयार गरेको देखिएन । जसले गर्दा कार्यालय सूचना प्रविधिको निरन्तरता तथा प्रविधि विकासमा सहजतामा असर पर्नसक्छ ।
- ११ **सूचना प्रविधि नीति** – कार्यालयमा प्रयोग भएको सूचना प्रविधिसम्बन्धमा सूचना प्रविधि नीति, सुरक्षा नीति, प्रकोप पुनर्स्थापना नीति, तेश्रो पक्ष उपयोग नीति, हार्डवेयर नीति, सफ्टवेयर, तथ्याङ्कको विश्वसनियता नीति, व्याकअप नीति, रिमोट एक्सेस नीति, व्यवसाय निरन्तरता योजना लगायतका नीतिहरू तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याईनुपर्दछ । तर कार्यालयमा प्रयोग भएको सफ्टवेयर सुरक्षासम्बन्धमा सो अनुरूपका नीतिहरू बनाईएको छैन । जसले गर्दा सूचना प्रविधिसम्बन्धी सफ्टवेयरको सुरक्षा व्यवस्थामा जोखिम रहने देखिन्छ । सूचना प्रविधि निर्देशकका अनुसार सूचना प्रविधि नीति, सुरक्षा नीति, प्रकोप पुनर्स्थापना नीति, तेश्रोपक्ष उपयोग नीति, हार्डवेयर नीति, सफ्टवेयर नीति, डाटा विश्वसनियता नीति, व्याक अप नीति, ग्रामिण पहुँच नीति आदी तयार गरेको जवाफ आएकोमा ती नीतिहरू व्यवस्थापनबाट स्वीकृत भएका छैनन् ।
- १२ **तेश्रोपक्ष आश्वस्तता** – कार्यालयले प्रयोग गरेको एकल खाता कोष प्रणाली (ट्रेजरी सिङ्गल एकाउण्ट्स) लगायत सूचना प्रविधिको प्रक्रिया, उपयोग, सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा अनुगमनका लागि स्वतन्त्र एवं निष्पक्ष सूचना प्रविधि विशेषज्ञबाट आश्वस्तता परीक्षण गराएको हुनुपर्दछ । कार्यालयले एक संयुक्त साभेदार कम्पनी मार्फत सूचना प्रविधि प्रणालीको आश्वस्तता परीक्षण गराएको देखियो । उक्त कम्पनीले १५ जुलाई २०१८ मा पेश गरेको प्रतिवेदनमा विभिन्न सुधारका कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न प्याच व्यवस्थापन, चेञ्ज मेनेजमेन्ट विधि, उपयोगकर्ता व्यवस्थापन र सुरक्षा जस्ता विभिन्न ३० सुझाव दिएकोमा कार्यालयबाट कार्यान्वयन गर्ने चरणमा रहेको जवाफ दिएको छ । आगामी ३ वर्ष भित्र कार्यान्वयन गर्ने गरी कार्यालयको वार्षिक कार्यक्रम २०७५।७६ तथा विश्व बैङ्कको सहायतामा सञ्चालन हुने विस्तृत आयोजना प्रस्ताव परियोजनामा पारेको छ । तेश्रोपक्षबाट आएको सुझावहरू समयमै कार्यान्वयन नहुँदा एकल खाता कोष प्रणालीको सञ्चालनमा समस्या आउन सक्छ ।
- १३ **आन्तरिक लेखापरीक्षण** – कार्यालयले प्रयोगमा आएको सूचना प्रविधि सफ्टवेयरको आन्तरिक परीक्षण गराएको हुनुपर्दछ । कार्यालयले सूचना प्रविधि विभाग मार्फत २०७४।७५ मा वेभ सुरक्षाको परीक्षण गराएको तर उक्त सूचना प्रविधि परीक्षण वेभसाईटमा मात्र केन्द्रित रहेको तथा एकल खाता कोष प्रणालीसम्बन्धमा कुनै परीक्षण गरेको छैन । सूचना प्रविधि विभाग मार्फत गराईएको परीक्षणमा उच्च जोखिम -१२०, मध्यम जोखिम-११६३, न्यून जोखिम-५ तथा सूचनात्मक जोखिम-६५४ गरी जम्मा १९४२ जोखिम क्षेत्रको पहिचान सीफारिस गरेकोमा कार्यालयबाट उक्त जोखिमहरूलाई समाधान तथा न्यूनीकरण गर्नको लागि एक प्रा.लि. लाई सीफारिश गरिएको भए तापनि उक्त

कम्पनीमार्फत के कस्ता कार्य भईरहेका छन् सो अभिलेख राखेको छैन । यसरी सूचना प्रविधि विभागमार्फत दिईएका सुभाबहरु समयमै कार्यान्वयनमा नल्याईदा प्रणाली सञ्चालनमा जोखिम रहन सक्दछ ।

- १४ **जनशक्ति व्यवस्थापन** – कार्यालयमा प्रयोग भएको सफ्टवेयर सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको लागि सूचना प्रविधि शाखामा निर्देशक-१, कम्प्यूटर इन्जिनियर-२ तथा प्रणाली विकास तथा समन्वय शाखामा २ कम्प्यूटर इन्जिनियरहरुको दरबन्दी रहेको छ । तर दुवै शाखामा गरी ४ कम्प्यूटर इन्जिनियर कर्मचारीको पदपूर्ति भएको छैन । दरबन्दी अनुसार पदपूर्ति नहुँदा कार्यालयको दैनिक कार्य सञ्चालनमा असर पर्ने देखिन्छ । साथै सूचना प्रविधि जनशक्तिको लागि व्यक्तिगत रुपमा कार्यविवरण प्रदान नगरी शाखागत रुपमा कार्य विवरण प्रदान गरिएको छ । जसले गर्दा कर्मचारीले गरेका कामहरु मूल्याङ्कन गर्न सकिदैन । एकल खाता कोष प्रणाली सञ्चालन गर्नको लागि करारका बाह्य कर्मचारी बढी निर्भर रहेको पाईयो । मुख्य कामहरु जस्तै: प्रणाली सञ्चालन, डेटावेश सञ्चालन तथा नेटवर्क सञ्चालन ईत्यादी कार्यहरु बाह्य स्रोत मार्फत गराएको छ । जसले गर्दा बाह्य स्रोत प्रति कार्यालय बढी निर्भर रहेको छ ।
- १५ **कर्मचारी तालिम** – सूचना प्रविधिको तालिमसम्बन्धी योजना तयार गरी एकल खाता कोष प्रणाली सञ्चालन गर्ने कर्मचारी तथा आवद्ध प्रयोगकर्ताहरुलाई सुरक्षा जागरण आवश्यक तालिम सञ्चालन गरी प्रयोग गर्न सक्षम तुल्याउनुपर्दछ । सूचना प्रविधि लेखापरीक्षणको क्रममा: कार्यालयसँग तालिम सञ्चालन गर्ने समय तालिका नरहेको तथा सूचना प्रविधि सम्बन्धमा छुट्टै तालिम योजना नरहे तापनि २०७५।७६ को लागि व्यवस्थापन पक्षबाट स्वीकृत गराई क्षमता विकास तथा सूचना प्रविधि शाखा, तथ्याङ्क व्यवसायको विशेषज्ञता सम्बन्धमा तालिम, तथ्याङ्क विश्लेषण, सूचना प्रविधि ईन्टरप्राईज गर्भनेन्स, इन्टरप्राईजेज आर्किटेक्चर, सुरक्षा, पब्लिक फण्ड मेनजमेन्टको प्रयोगकर्ताको लागि सूचना प्रविधि सहायता कक्षसँग सम्बन्धित तालिम, एकल खाता कोष प्रणाली, राजश्व व्यवस्थापन सूचना प्रणाली, कम्प्यूटरकृत सरकारी लेखा प्रणाली तथा सुत्र आदि तालिमहरु सञ्चालन गर्ने कार्यक्रम रहेको कार्यालयको भनाई रहेको छ । यसरी एकल खाता कोष प्रणालीको तालिमसम्बन्धमा तालिम योजना नहुँदा कर्मचारीहरुमा प्रणालीमा विशेषता थप भएमा नयाँ विशेषताहरु सम्बन्धमा ज्ञान नहुने समस्या हुने हुन्छ ।
- १६ **नियमितता परीक्षण** – कार्यालयमा प्रयोग गरिएको सूचना प्रविधि प्रणालीको सुरक्षा मापदण्ड तथा हार्डवेयर र सफ्टवेयर नियन्त्रण ठीकसँग कार्यान्वयन भएको सुनिश्चित गर्नका लागि अपरेटिङ प्रणालीहरु अनुभवी सिस्टम इन्जिनियर, सफ्टवेयर प्याकेजबाट परीक्षण, पेनेट्रेसन टेष्ट, सुरक्षा मापदण्ड र सञ्चालन मापदण्डबाट नियमितताको जाँच गरिनुपर्दछ । कार्यालयले वेभ साईट को भि.ए.पि.टी. परीक्षण सूचना प्रविधि विभाग मार्फत गराएको भए तापनि के कति समयमा भि.ए.पि.टी. गराउनुपर्ने हो सोको कुनै समय तालिका तथा बाध्यात्मक निर्णय भएको पाईएन । जसले गर्दा सञ्चालनमा आएको प्रणालीमा के कस्ता जोखिमहरु छन् सोको जानकारी व्यवस्थापन पक्षलाई समयमै प्राप्त हुदैन ।
- १७ **हेल्पडेस्क** – कार्यालयले उपयोगकर्ताहरुलाई सूचना प्रविधि वातावरणमा परेका समस्याहरु तत्काल र पर्याप्त रुपमा विश्लेषण गरी सूचना प्रविधि सहायक मार्फत सुल्झाउन हेल्पडेस्क सेवाको व्यवस्था गरेको हुनुपर्दछ । एकल खाता कोष प्रणालीसँग सम्बन्धित समस्याहरुलाई सम्बोधन गर्नको लागि प्रणालीमा कुनै व्यवस्था रहेको छैन । त्यस्ता समस्याहरुको जानकारी सम्बन्धित कार्यालयहरु मार्फत महालेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई ईमेल मार्फत आउने गरेको तथा छुट्टै संयन्त्रको व्यवस्था रहेको छैन । जसले गर्दा प्रणालीमा श्रृजना भएका समस्याहरुको समयमै समाधान नभई प्रणाली सञ्चालनमा समस्या उत्पन्न हुन्छ ।
- १८ **उपयोगकर्ता दिग्दर्शन/प्रक्रिया** – कार्यालयले एकल खाता कोष प्रणाली सञ्चालनका लागि तार्किक पहुँच सुरक्षा, गोप्यता र निष्ठा कायम गर्नको लागि औपचारिक प्रक्रिया स्थापित गरिएको हुनुपर्दछ । कार्यालयद्वारा यससम्बन्धमा एकल खाता कोष प्रणाली उपयोगकर्ता दिग्दर्शन तयार गरेको छ । जसमा उक्त प्रणाली सञ्चालन गर्नको लागि के-कस्ता विशेषता भएका हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरको आवश्यकता पर्दछ सोपनि खुलाईएको छैन । तथापि उक्त एकल खाता कोष प्रणालीको सञ्चालन उक्त उपयोगकर्ता दिग्दर्शन अनुसार भएको छ, छैन सोको पुनरावलोकन तथा मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको छैन । पुनरावलोकन गर्ने संयन्त्र रहेको पनि पाईएन । जसले गर्दा संवेदनशील तथ्याङ्क तथा सूचनाहरुको खुलासा हुनसक्ने तथा प्रयोगकर्ताको अधिकार र दायित्वमा अस्पष्टता आउन सक्दछ ।
- १९ **पासवर्ड** – सूचना प्रविधि प्रणालीका प्रणाली सञ्चालक, साधारण उपयोगकर्ता तथा कर्मचारीहरुलाई अक्षर, अङ्क तथा सङ्केत सहितको बलियो पासवर्डका लागी सजिलै सम्भन नसकिने र सुरक्षित यूजर नेम वा आईडी तथा निश्चित

समय पछि पासवर्डलाई अनिवार्य रूपमा परिवर्तन गर्नुपर्ने व्यवस्था, राउटर, फायरवाल तथा वायरलेस आदि हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरका डिफल्ट पासवर्ड परिवर्तन गर्नुपर्ने व्यवस्था सहितको पासवर्ड नीति बनाएको हुनुपर्दछ । तर कार्यालयमा प्रणालीको पासवर्ड सम्बन्धमा कुनै नीति रहेको छैन । पासवर्ड नीतिको अभावमा ह्याकरले सूचना तथा तथ्याङ्क चुहावट गर्ने एवं प्रणालीलाई नोक्सानी पुऱ्याउने जोखिम रहन्छ ।

- २० **कार्य विभाजन** – प्रणाली सञ्चालनका लागि प्रयोगकर्ता तथा प्रयोगकर्ताहरूको कामको स्पष्ट कार्य विवरण तयार गरिएको हुनुपर्दछ । कार्यालयले एकल खाता कोष प्रणालीसम्बन्धमा कर्मचारीहरूमा कार्य विभाजन युजर नेम र पासवर्डको आधारमा गरेको छ । यसरी कार्यको विभाजन गर्ने गरिएको भए तापनि सोको पुनरावलोकन तथा मूल्याङ्कन गर्ने संयन्त्र प्रणालीमा रहेको छैन । जसले गर्दा सफ्टवेयर सञ्चालनमा समस्या आउन सक्दछ ।
- २१ **अडिट लग र अनुगमन** – प्रणाली तथा एप्लिकेशनमा गरेका कामहरूको अभिलेख राखी नियमित रूपमा अनुगमन गर्ने र अनधिकृत क्रियाकलाप नियन्त्रण गर्ने गरिनुपर्दछ । प्रणालीको सुरक्षाको लागि अडिट लगको व्यवस्था गरिए पनि एक निश्चित समय-समयमा अडिट लगको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको छैन । प्रणाली सञ्चालनसम्बन्धमा कुनै समस्या देखा परी त्यसको जानकारी प्राप्त भए पश्चात मात्र त्यसको अनुगमन हुने गरेको पाईयो । यसरी एक निश्चित समयमा अडिट लगको अनुगमन हुने प्रणाली नहुँदा त्यसले प्रणाली सञ्चालनमा जोखिम रहने हुनसक्छ ।
- २२ **लग ईन तथा लग आउट** – सफ्टवेयर सञ्चालनसम्बन्धमा सफ्टवेयर सञ्चालन हुन छोडेको निश्चित समयावधि पश्चात स्वतः एप्लिकेशन बन्द हुने, गलत लग ईन वा लग आउट पासवर्ड प्रयोग गरेमा निश्चित प्रयास पछि स्वतः बन्द हुने व्यवस्था सहितको लग ईन लग आउट नीति हुनुपर्दछ । तर कार्यालयमा एकल खाता कोष प्रणाली सञ्चालनको लागि उपयोगकर्ताको लग ईन तथा लग आउटसम्बन्धमा कुनै पनि नीति रहेको छैन । प्रणाली उपयोगकर्ताले प्रणाली सञ्चालन गर्नको लागि के कति पटकसम्म गलत यूजर नेम तथा गलत पासवर्ड प्रयोग गर्न पाउने हो सोको कुनै व्यवस्था छैन । प्रयोग भएको गलत युजर नेम तथा गलत पासवर्डसम्बन्धमा प्रणालीमा कुनै लग बस्ने व्यवस्था छैन । प्रणाली सञ्चालन गर्न छोडेको केही समय पश्चात प्रणाली स्वतः बन्द हुने व्यवस्था रहेको हुनुपर्दछ । तर यस प्रणालीको हकमा ३० मिनेट रहेको पाईयो । ३० मिनेट राख्नुभन्दा पहिला स्वतः बन्द हुने समय १५ मिनेट रहेको र सो समय परिवर्तन गर्दा डेटावेश सञ्चालकले व्यवस्थापन पक्षसँग कुनै स्वीकृति नलिई तथा कुनै अभिलेख नराखी प्रणालीमा परिवर्तन गरेको देखियो । जसले गर्दा प्रणाली सञ्चालनमा जोखिम हुने भई प्रणालीको सुरक्षामा असर पर्नसक्छ ।
- २३ **नवप्रवेशी तथा छाड्नेहरूको व्यवस्थापन** – कार्यालयमा प्रयोग गरिएको सफ्टवेयर सञ्चालनको लागि नयाँ प्रवेशीलाई नयाँ युजर आईडी तथा पासवर्ड दिने र अन्यत्र जाने कर्मचारीको तत्काल युजर आईडी तथा पासवर्ड स्थगन गरी सुरक्षित व्यवस्थापन गरिनुपर्दछ । कार्यालयले नवप्रवेशी कर्मचारीलाई अभिमुखिकरण सहित युजरनेम र पासवर्ड दिने गरेको, छाडेर जानेको यूजरनेम र पासवर्ड ब्लक गर्ने गरेको तथा प्रणाली प्रयोगकर्ता भए उसलाई दिएको यूजर आईडी र पासवर्ड रमाना हुने दिनमै बन्द हुनुपर्नेमा सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको सूचना प्रविधि शाखालाई जानकारी गराए पश्चात मात्र युजर आईडी र पासवर्ड बन्द गर्ने गरेको छ । जसले गर्दा रमाना भई जाने कर्मचारीको सम्बन्धमा प्रणालीसँग सम्बन्धित तथ्याङ्कहरूमा पहुँच हुने सम्भावना रही तथ्याङ्कहरूको गलत प्रयोग हुन सक्दछ ।
- २४ **प्रणाली सञ्चालक** – प्रणाली सञ्चालन सम्बन्धी अधिकार तथा अन्य सुविधाहरू कार्य विवरणअनुसार कार्यालयका आन्तरिक श्रोतका सीमित व्यक्तिहरूलाई दिईएको हुनुपर्दछ र प्रणाली सञ्चालकमा सर्वाधिकार उपयोगकर्ता अधिकार रहेको हुन्छ । कार्यालयले यूजर लक फल्याग, स्रोत फल्याग, एनफिनिटी एक्सस फल्याग आदि सम्बन्धमा बाह्य स्रोतका परामर्शदाता मार्फत काम गराएको छ । बाह्य श्रोतबाट मुख्य क्रियाकलापमा विशेषज्ञ संलग्न गराउँदा प्रयोगकर्ताको सम्बेदनशील तथ्याङ्क तथा सूचनाहरू चोरिने, हराउने तथा जालसाजी हुने जोखिम रहन्छ ।
- २५ **एप्लिकेशन नियन्त्रण** – सूचना प्रविधि प्रणाली सञ्चालनमा सूचना, कारोबार तथा तथ्याङ्कहरूलाई पूर्ण, शुद्ध, सुरक्षित र आधिकारिक रूपमा राख्न तथा स्थान्तरण गर्न नियन्त्रणको वातावरण हुनुपर्दछ । नियन्त्रण वातावरणको लागि प्रणाली नक्साङ्कन सहितको आधिकारिक प्रयोगकर्ताको सूची, स्ट्याण्डर्ड यूनिट फर्म, फोर्मेट चेक, रेन्ज चेक, रिजनेबलेन्स चेक, डिपेन्डेन्सी चेक, परीक्षण तथा सामान्य व्यवस्थापन पुनरावलोकन प्रक्रियाको स्वीकृत अभिलेख समेत रहनु पर्दछ । सूचना प्रविधि नियन्त्रण वातावरणको लागि प्रणाली नक्साङ्कन जरुरत पर्दछ । तर कार्यालयले नियन्त्रण वातावरणको लागि प्रणाली नक्साङ्कन बनाएको छैन । सूचना प्रविधि निर्देशकका अनुसार प्रणालीलाई लाईभ

सर्भरमा लैजानुपूर्व प्रणालीको लाभग्राही स्वीकृति परीक्षण गराएको जनाए तापनि लाभग्राही स्वीकृति परीक्षणको प्रतिवेदन पेश नगरेको र उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख भएका सुभावहरूको कार्यान्वयन अवस्था तयार गरेको छैन । यसबाट तथ्याङ्क तथा ट्रान्जेक्सनको निष्ठा असर पर्न सक्छ ।

- २६ **एन्टिभाइरस** – सूचना प्रविधि प्रणालीलाई हानी पुऱ्याउन सक्ने संकास्पद क्रियाकलाप तथा भाइरस इत्यादिलाई नियन्त्रण गर्ने, पत्ता लगाउने र हटाउने एन्टिभाइरस प्रयोग गर्ने नीति तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याईनुपर्दछ । कार्यालयले एआईएक्स ओएस अफ आइबिएम प्रयोगमा ल्याएको छ । कार्यालयले एकल खाता कोष प्रणालीको प्रणाली नियन्त्रणमा एन्टिभाइरस राखेको छैन । सोको सुरक्षाको निम्ति छुट्टै एन्टिभाइरसको आवश्यकता नपर्ने भनाई रहेको छ । तर एप्लिकेशन कन्ट्रोल सर्भरका लागी एन्टिभाइरस राख्न नपर्ने भनि कार्यालयको भनाई रहे तापनि सोसम्बन्धी निर्णय अभिलेख गरेको देखिएन । यसरी प्रणालीमा एन्टिभाइरसको प्रयोग नगरिनाले प्रणालीको तथ्याङ्क तथा सूचनाहरू काम नलाग्ने हुने जोखिम रहन्छ ।
- २७ **फायरवाल नीति** – प्रणाली सञ्चालनमा आवद्ध सहयोगी तथा अन्य नेटवर्कसँगको सम्बन्ध फायरवालद्वारा व्यवस्थित तथा नियन्त्रित गराईनु पर्दछ । फायरवालले बाहिरबाट आउने पहुँचलाई स्वीकार गर्ने वा नगर्ने जाँच गरी संकास्पद गतिविधि आएमा सुचित गरी भाइरसबाट नेटवर्कलाई सुरक्षित गर्दछ । तर कार्यालयले फायरवाल सम्बन्धी कार्य प्रक्रियालाई अपनाए तापनि नीतिलाई स्वीकृत गराएको छैन । स्वीकृत फायरवाल नीति नभएकोले प्रणालीलाई जोखिमरहित बनाउन नसक्ने तथा प्रणालीमा हुने जोखिम प्रति कार्यालयलाई पूर्व जानकारी प्राप्त नहुन सक्दछ ।
- २८ **पूर्वाधार पहुँच सुरक्षा विधि** – सूचना प्रविधिसम्बन्धी हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरमा समानरूपमा प्रयोग हुने गरी भौतिक सुरक्षा विधि स्वीकृत गरी अवलम्बन गरिएको हुनुपर्दछ । तर कार्यालयमा पूर्वाधार पहुँच सुरक्षाका लागी स्वीकृत नीति तथा विधि रहेको छैन । बाहिरबाट कार्यालयको डाटावेशमा प्रवेश गर्नेहरूको लागी आगन्तुक क्रियाकलाप अभिलेखको व्यवस्था गरेको पाईएन । यद्यपि आन्तरिकरूपमा ४ जनालाई बायोमेट्रिय मार्फत डाटावेशमा पहुँच प्रदान गरिएको छ । आगन्तुक क्रियाकलाप अभिलेखको व्यवस्था नहुँदा प्रणालीमा रहेको डाटावेशमा जोखिम आउन सक्दछ ।
- २९ **अनुगमन** – कार्यालयले स्वचालित कार्य सञ्चालनमा अनधिकृत फाइल, तथ्याङ्क वा गलतिहरू अनधिकृत फाइल तथा तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गरी सफ्टवेयर तथा तथ्याङ्कहरूबाट हटाउन तथा रोकनका लागी नियमित अनुगमन गरिनुपर्दछ । लेखापरीक्षणको क्रममा प्रणालीमा रहेका तथ्याङ्कहरूको सुरक्षाको लागी नियमित रूपमा पुनरावलोकन तथा मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको छैन । सफ्टवेयरमा रहेका तथ्याङ्कहरूसम्बन्धमा नियमित रूपमा अनावश्यक तथ्याङ्कहरूलाई हटाउँदै जाने गरिएको छैन । जसले गर्दा सफ्टवेयरको सञ्चालनमा जोखिम रहन सक्छ ।
- ३० **व्याकअप नीति** – प्रणालीमा रहेका तथ्याङ्कहरूको सुरक्षाको निम्ति व्याकअप नीति श्रृजना गरी त्यसको उचित परीक्षण गर्नुपर्दछ । तथ्याङ्कहरूको व्याकअपको लागी विभागको आफ्नै तथ्याङ्क केन्द्र तथा सरकारी एकीकृत तथ्याङ्क केन्द्रमा तथ्याङ्क केन्द्र रहेको छ । तथ्याङ्कहरूको सुरक्षाको लागी प्रत्येक २-२ दिनमा व्याकअप दिईने भए तापनि तथ्याङ्क व्याकअपको प्रक्रिया राम्रोसँग सम्पन्न भए नभएको परीक्षण गर्ने गरिएको छैन । जसले गर्दा तथ्याङ्क व्याकअपको प्रक्रिया राम्रोसँग सम्पन्न भएको विश्वस्त हुनसक्ने आधार नभई प्रणालीमा रहेको तथ्याङ्कको सुरक्षामा असर पर्नसक्दछ ।
- ३१ **तेश्रोपक्ष** – कार्यालयको कायबोझ तथा आवश्यकता अनुसार स्वीकृत व्यवस्थापकीय निर्णयको आधारमा तेश्रो पक्ष नियुक्त गरिनुपर्दछ । कार्यालयले सफ्टवेयरलाई निरन्तर सञ्चालन गर्नको लागी आवश्यक इन्टरनेट सेवा प्रदायक, प्रणाली सञ्चालन, नेटवर्क सञ्चालन, डाटावेश सञ्चालन आदि सेवाहरू विभिन्न तेश्रोपक्ष मार्फत लिईरहेको छ । कार्यालयले सफ्टवेयर सञ्चालनका लागी तेश्रोपक्ष समक्ष बढी निर्भर रहँदा सफ्टवेयरको तथ्याङ्कमा जोखिम रहन सक्ने तथा सफ्टवेयर सञ्चालनमा असर पर्नसक्दछ ।
- ३२ **ईन्टरफेस** – कार्यालयले नेटवर्क, डिस्कस वा टेप्स मार्फत पूर्ण तथा शुद्ध तथ्याङ्कहरू स्थान्तरण गरेको र नेटवर्क मार्फत स्थान्तरण हुनेमा स्वचालितरूपमा गलति पत्ता लगाउने र सुधार गर्ने सुविधा रहेको हुनुपर्दछ । परीक्षणको क्रममा तथ्याङ्कहरू सोभै डाटाबेसमा जाने र अपलोड तथा स्थान्तरणमा हार्ड डिस्क प्रयोग हुने गरेको छैन । तथापि डाटावेशमा अपलोड भएका तथ्याङ्कहरू पूर्ण रूपमा ट्रान्सफर भए नभएको परीक्षण तथा मूल्याङ्कन गर्ने संयन्त्र भने छैन । पुनरावलोकन गर्ने पद्धति नरहेकोले शुद्ध तथा पूर्ण तथ्याङ्क स्थान्तरणमा विश्वस्त नहुने जोखिम रहेको छ ।

- ३३ **वातावरणीय प्रतिरक्षा** – सूचना प्रविधिमा प्रयोग हुने सम्पूर्ण हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर आगलागी तथा बाढी पहिरोबाट नोक्सानी हुन नसक्ने वातावरणीय स्थानमा राखिएको र पूर्ण सुरक्षित विद्युतीय शक्ति तथा वैकल्पिक विद्युत आपूर्तिसमेतको व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ । कार्यालयले सम्पूर्ण हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरहरूको आगलागी, बाढी, भूकम्प तथा अनियमित विद्युत आपूर्तीका लागि राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्रमा रहेको सरकारी सूचना डाटा केन्द्रमा निर्भर रहेको पाईयो । तर सरकारी एकीकृत तथ्याङ्क केन्द्रमा रहको पूर्वाधार वाढी, भूकम्प तथा अनियमित विद्युत आपूर्ती व्यवस्था सन्तोषजनक हुनसक्ने पूर्वाधार व्यवस्थाको अभिलेख कार्यालयमा रहेको देखिएन । यसबाट कार्यालयको सूचना तथा तथ्याङ्क नोक्सानी हुनसक्ने जोखिम रहेको छ ।
- ३४ **सेक्युरिटी लग्स** – कार्यालयले सूचना प्रविधिको प्रयोगमा आईपरेका सबै किसिमका सुरक्षा चुनौतीको अभिलेख राख्ने र उच्च व्यवस्थापनबाट विश्लेषण गरी समाधान गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ । कार्यालयले एकल खाता कोष प्रणाली सञ्चालनको लागि सेक्युरिटी लग्स सम्बन्धमा नीति बनाएको छैन । तथापि प्रणालीसम्बन्धमा कुनै सेक्युरिटी जोखिम आएमा सो पत्ता लगाएर त्यसको जानकारी माथिल्लो तहमा जानकारी गराउने गरिए पनि सोको लग राख्ने गरिएको छैन । यसबाट नेटवर्कमा अनधिकृत गतिविधि तथा अनधिकृत परिमार्जन पत्ता नलाने जोखिम रहन्छ ।
- ३५ **सम्पत्ति अभिलेख** – सूचना प्रविधिमा प्रयोग भएका सबै हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरको सम्पत्ति अभिलेख राख्ने र नियमित भौतिक परीक्षण गरी अभिलेख अद्यावधिक राखेको हुनुपर्दछ । कार्यालयले हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरको अभिलेख अन्य सम्पत्तिसङ्ग राखेको र सो पनि स्पष्ट रहेको छैन । कार्यालयले सूचना प्रविधिसङ्ग सम्बन्धित हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरहरूको वर्गीकरण तथा व्यवस्थित सम्पत्ति अभिलेख राख्ने गरेको छैन र कुन-कुन हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर रहेको स्थानको अभिलेख गर्ने गरेको पनि देखिएन । यसबाट सूचना प्रविधिका हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर उपकरणहरूको प्रभावकारी उपयोगमा असर पर्नसक्छ ।
- ३६ **तथ्याङ्क धुल्याउने** – कार्यालयले कागज, चुम्बकीय, श्रव्यदृश्य, युएसवी स्टोरेज, पुराना कम्प्युटर र ल्यापटप आदिमा रहेका सम्वेदनशील सूचना तथा तथ्याङ्कहरू स्वीकृत कार्यविधि अनुसार धुल्याएको हुनुपर्दछ । कार्यालयले हालसम्म तथ्याङ्क धुल्याउने कार्यहरू गरेको छैन र कार्यविधि तयार गरेको पनि छैन । कार्यालयको जानकारी अनुसार वर्तमान सर्भरको स्टोरेज क्षमता ४ टि.बी. रहेकोमा हाल ४०० जि.बी. मात्र प्रयोगमा आएको छ । तथ्याङ्कहरू नधुल्याईएमा तथ्याङ्क रहने स्थानको अभाव हुने जोखिम रहन्छ । जसले गर्दा सफ्टवेयर सञ्चालनसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क भण्डारणमा जोखिम हुनसक्दछ ।
- ३७ **व्यवसाय निरन्तरता योजना र प्रकोप पुनःस्थापना योजना** – कार्यालयले सूचना प्रविधिको व्यवसाय निरन्तरता योजना र प्रकोप पुनःस्थापना योजना तयार गरि त्यसको प्रभाव विश्लेषण गर्ने गरेको हुनुपर्दछ । कार्यालयले व्यवसाय निरन्तरता योजना तथा प्रकोप पुनःस्थापना योजना तयार गरेको छैन । यद्यपि कार्यालयले नियमित व्याक अप गर्ने गरेको भए तापनि त्यसको नियमित रूपमा मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको छैन । कार्यालयको प्रकोप पुनःस्थापनाका लागि सरकारी एकीकृत तथ्याङ्क केन्द्रको निमित्त हेट्टीडामा स्थान उपलब्ध भएको जनाएको छ । यी योजनाको अभावमा बाह्य चुनौती, साईवर आक्रमण, प्राकृतिक प्रकोप आदि अवस्थामा एकल खाता कोष प्रणालीको निरन्तरतामा अवरोधको जोखिम रहन्छ । यसबाट सूचना तथा तथ्याङ्कको विश्वसनीयता तथा निष्ठातामा असरपर्दछ ।
- ३८ **कस्टुमाईज्ड/बीस्कोप सूचना प्रविधि प्रणाली** – कार्यालयले सूचना प्रविधि प्रणालीलाई कार्यालयको कामको रणनीति, परिभाषित आवश्यकता तथा मापदण्ड, जोखिम विश्लेषण, लागत-लाभ विश्लेषण, सुरक्षा जोखिम मूल्याङ्कन अनुसार प्रणाली विकास, परिमार्जन तथा सुधार गर्ने गरी प्राथमिकता निर्धारण गरिनुपर्दछ । एकल खाता कोष प्रणाली बीस्कोप सूचना प्रविधि प्रणालीमा आधारित रहेको छ । सूचना प्रविधि निर्देशकका अनुसार एकल खाता कोष प्रणालीलाई आवश्यकता अनुसार परिमार्जन गरिएको र सरकारी निकाय, बैङ्क तथा अन्य उपयोगकर्ताको समस्याहरू र सुझावहरू आई.टी. टिमको पुनरावलोकन तथा छलफल पश्चात स्वीकृत गराई अद्यावधिक, परिमार्जन तथा पुनरावलोकन गर्ने गरेको छ । तर कार्यालयले प्रणाली पुरावलोकन गर्ने निश्चित समय निर्धारण गरेको छैन ।
- ३९ **उच्च व्यवस्थापन स्वीकृति** – सञ्चालित सूचना प्रविधि प्रणालीमा थप विकास तथा परिमार्जन गर्नुपरेमा कार्यालयको उच्च व्यवस्थापन तथा सूचना प्रविधि शाखाको स्वीकृत भएको हुनुपर्दछ । प्रणालीमा कुनै नयाँ किसिमको विशेषता जडान तथा परिवर्तन गर्दा प्रमुख विषयवस्तुहरूमा बाहेक उच्च व्यवस्थापन पक्षबाट स्वीकृति लिईएको अभिलेख राख्ने गरिएको छैन । जस्तै: यूजर लगआउटको स्क्रिन सेभरसम्बन्धमा पहिला १५ मिनेट सयम राखिएकोमा पछि ३० मिनेट बनाएकोमा त्यसको कुनै अभिलेख राखिएको छैन । त्यस्तै सफ्टवेयर प्रणालीमा के के, कहिले र कसले

परिमार्जन गरेको भन्ने स्वचालित अभिलेखाङ्कन हुने प्रणाली छैन । समयानुकूल पुनरावलोकन नहुनाले निर्धारित समयमा गरिनुपर्ने सुधार नहुन सक्दछ ।

- ४० **कार्य विभाजन** – कार्यालयले सफ्टवेयर प्रणालीको तथ्याङ्कहरूको विकास, परिमार्जन, परीक्षण, कार्यान्वयन र स्थान्तरण गर्ने कार्य फरक फरक वातावरणमा व्यवस्थित गरेको हुनुपर्दछ । एकल खाता कोष प्रणाली सम्बन्धमा व्यवसायिक आवश्यकता अनुसार प्रणालीको विकास गरिन्छ । प्रणालीमा के-कस्ता विशेषताहरू थप गर्नुपर्ने हो सोको जानकारी विजनेश यूनिटलाई गराएपछि डेभलपर्सद्वारा प्रणालीको विकास गरिन्छ, सो पश्चात त्यसलाई विजनेश यूनिटले टेष्ट इन्भाइरोमेन्ट परीक्षण गर्दछन् । यसैगरी विभिन्न व्यक्तिहरू उक्त प्रणालीको परीक्षण तथा प्रयोगमा सहभागी हुन्छन् साथै टेस्ट सर्भर र लाईभ सर्भरको लागि फरक फरक युजर नेम र पासवर्डको व्यवस्था गरिएको छ । यसरी प्रणालीका नेटवर्क सञ्चालक, डाटावेश सञ्चालक तथा प्रणाली सञ्चालकको कार्य विभाजन गरेको छ । यद्यपि प्रणालीमा टेस्ट सर्भरमा बसेका कर्मचारीलाई लाईभ सर्भरमा लिन नलिनसम्बन्धमा प्रणालीको विकास गरिएको छैन । साथै लाईभ सर्भरमा गए पश्चात त्यसको सुपरीवेक्षण तथा मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको छैन । जसले गर्दा प्रणाली सञ्चालनमा जोखिम रहने र प्रणालीको तथ्याङ्कमा अनाधिकृत पहुँच रहने जोखिम रहन्छ ।
- ४१ **उपयोगकर्ता स्वीकृति परीक्षण** – कार्यालयले विकास तथा परिमार्जन गरेको सफ्टवेयर प्रणालीलाई प्रयोगमा लैजानुभन्दा पहिला लाभग्राहीहरूलाई उपयोगमा सहज हुने वा समस्या नआउनेसम्बन्धमा उपयोगकर्ता स्वीकृति परीक्षण गराउनुपर्दछ । कार्यालयले एकल खाता कोष प्रणालीको सुरुवात समय र हाल तेस्रोपक्ष मार्फत प्रणालीमा थप विकास गर्दा पनि उपयोगकर्ता स्वीकृति परीक्षण गर्ने गरिएको छैन । जसले गर्दा कुन उद्देश्यले प्रणालीको विकास गरिएको थियो तथा प्रयोगकर्ता अनुकूल थियो वा थिएन सोको अभिलेख नरहँदा प्रणालीको सञ्चालनमा जोखिम रहने हुन्छ ।
- ४२ **परिवर्तन व्यवस्थापन** – कार्यालयमा प्रणाली प्राप्ति तथा व्यवस्थापन परिवर्तन र प्रणालीमा आकस्मिक परिमार्जन गर्दा नीति अनुसारको प्रक्रिया अवलम्बन गरिनुपर्दछ । यस प्रणालीमा सामान्य परिवर्तन गर्दा विजेनस युनिटको आग्रहमा प्रणाली व्यवस्थापकद्वारा परिवर्तन गर्ने गरेको तर यस्ता परिवर्तनको अभिलेख राख्ने गरेको छैन । अभिलेख नराखेका कारण जालसाजीपूर्ण तथा अनधिकृत परिवर्तन हुनसक्ने देखिन्छ । यसबाट प्रणालीमा पोर्न आक्रमण हुनसक्ने तथा डाटा चोरी हुनसक्ने जोखिम रहन्छ ।
- ४३ **विश्वसनीयता** – कार्यालयले प्राप्ति गरेका हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरको विश्वसनीयताको सम्झौता समेत गरेको हुनुपर्दछ । कार्यालयले हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर खरिद गर्दा सोको स्पेसिफिकेशनमा वारेन्टी हुने जनाए तापनि आपूर्तकबाट सुरक्षण धरौटी कटाउने गरेको छैन र कार्यालयले वारेन्टीसम्बन्धी अभिलेखहरू राखेको छैन । यसबाट हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरको उपयोग अवधिको सुनिश्चितता तथा सञ्चालन/मर्मत लागत वृद्धिको जोखिम बढेको छ ।
- ४४ **प्रयोग पश्चात पुनरावलोकन** – कार्यालयमा प्रयोगमा आएको सफ्टवेयर प्रणालीको विकास तथा परिमार्जनको कार्यसम्पादन निश्चित समयमा प्रयोग पश्चात पुनरावलोकन गरिएको हुनुपर्दछ । आकस्मिक अवस्थामा प्रणालीमा कुनै किसिमको परिवर्तन गरेको खण्डमा विश्लेषण तथा जांचको मात्रा बढाइनु पर्दछ । जसले गर्दा सफ्टवेयरमा सूचना भएका समस्याको जानकारी कार्यालयलाई समयमै हुन्छ । तर कार्यालयले एकल खाता कोष प्रणाली सफ्टवेयरको समय समयमा पुनरावलोकन गर्ने व्यवस्था गरेको छैन । यसबाट प्रणाली सञ्चालनमा आईपरेका ईन्सिडेण्ट, बगस तथा अन्य विभिन्न समस्याहरू समाधान हुन नसकी प्रणालीको निरन्तर सञ्चालन तथा सुनिश्चिततामा जोखिम रहन्छ ।
- ४५ **बैङ्क समाधान** – एकल खाता कोष प्रणाली सञ्चालन निर्देशिकको दफा ४ अनुसार कार्यालयले गरेको कारोवार अनुसारको प्राप्ति तथा भुक्तानीको समायोजनका लागि नेपाल राष्ट्र बैङ्कलाई हरेकदिन समायोजन आदेश पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ । कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय (को.ले.नि.का.) हरूले सरकारी कारोवार गर्ने बैङ्कसङ्ग दैनिक रुपमा हिसाब मिलान गर्दछन् तर एकल खाता कोष प्रणालीमा स्वचालित रुपमा हिसाब मिलान हुने अवस्था छैन ।
- ४६ **कर्मचारीहरूको भुक्तानी** – एकल खाता कोष प्रणाली सञ्चालन निर्देशिकको १०.१.१ अनुसार खर्च गर्ने कार्यालयले आफ्ना कर्मचारीहरूलाई भुक्तानी गरिने तलव भत्ता रकम सम्बन्धित कर्मचारीको बैङ्क खातामा सिधै जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । कार्यालयले सबै कर्मचारीहरूको तलव भत्ता रकम एउटै चेक मार्फत बैङ्क खातामा कर्मचारीको विवरणसमेत पठाउने र बैङ्कले सम्बन्धित कर्मचारीको खातामा जम्मा गर्ने गरेको छ । तर अदालतका कर्मचारीहरूको तलव भत्ता रकम नगदै भुक्तानी गर्ने गरेको भनाइ रहेको छ ।

- ४७ **रेखाङ्कित चेक** – एकल खाता कोष प्रणाली सञ्चालन निर्देशिकको १०.१.१८ अनुसार कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट जारी हुने चेक रेखाङ्कित हुनुपर्छ । तर अधिकांश रेखाङ्कित चेक जारी गरे तापनि स-साना भुक्तानीका लागि कारण खुलाएर बाहक (वियरर) चेक पनि जारी गर्ने गरेको छ । यसबाट निर्देशिका कार्यान्वयनको उद्देश्य प्राप्तमा असर पर्नसक्छ ।
- ४८ **यथार्थ समयको बैक मौज्जात** – एकल खाता कोष प्रणाली सञ्चालन निर्देशिकको १०.१.२१ अनुसार प्रत्येक महिनाको ५ गते भित्रमा सरकारी कारोबार गर्ने बैङ्कसँग हिसाब मिलान गरी अभिलेख अद्ययावधिक गरी प्रमाणित गरिराख्नुपर्ने व्यवस्था छ । कार्यालयले आर्थिक वर्ष व्यतित भएपछि पनि चेकको भुक्तानी म्याद बाँकी रहने हुनाले एक आर्थिक वर्षमा जारी भएको चेकको भुक्तानी अर्को आर्थिक वर्षमा गर्नुपर्ने हुँदा सोको लागि कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालयले भुक्तानी हुन बाँकी चेकको विवरण तयार गरी सम्बन्धित बैङ्कमा पठाउनुपर्ने र कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालयले चेक साट्न बाँकीको विवरण तयार गरी नेपाल राष्ट्र बैङ्कमा पेश गर्ने गरेको छ । यसबाट कार्यालयको यथार्थ समयको बैङ्क मौज्जात थाहा हुनुपर्ने निर्देशिकाको उद्देश्य प्राप्तमा असर परेको छ । यसको कारण प्रणालीले स्वचालित रूपमा बैङ्क समाधान विवरण तयार गर्ने नगर्नु हो ।
- ४९ **निर्देशिका कार्यान्वयन** – एकल खाता कोष प्रणाली सञ्चालन निर्देशिकाको १०.१.२३ अनुसार कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले नेपाल राष्ट्र बैङ्कलाई रकम जम्मा गर्न दिएको आदेशको एकप्रति दैनिक रूपमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालय कोष प्रशासन शाखामा पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ । तर कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरूले महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पठाउने गरेका छैनन् । उप महालेखा नियन्त्रकका अनुसार प्रणालीमा स्वचालित रूपमा व्यवस्थापन गर्ने भएकाले को.ले.नि.का.बाट नेपाल राष्ट्र बैङ्कलाई रकम जम्मा गर्न दिएको आदेशको प्रति दैनिक रूपमा लिने नगरेको जानकारी भयो । निर्देशिकामा उल्लिखित व्यवस्था आवश्यक नपर्ने भए निर्देशिकाको उक्त व्यवस्था पुनरावलोकन गरिनुपर्दछ ।
- ५० **प्रोत्साहन प्रणाली** – एकल खाता कोष प्रणाली सञ्चालन निर्देशिकको १०.१.२३ अनुसार भुक्तानी आदेशबमोजिम निकास गर्ने, बैङ्कबाट खर्चको विवरण लिने र बैङ्कलाई रकम शोधभर्ना गर्ने कार्यको लागि कार्यालयले निम्नानुसारको तालिका अवलम्बन गरेको हुनुपर्दछ ।

कार्य विवरण	कार्यालय समय ५ बजेभित्र	कार्यालय समय ४ बजेभित्र
भुक्तानी आदेश दर्ता	१२ बजे भित्र	१२ बजे भित्र
चेक जारी	२ बजे भित्र	२ बजे भित्र
दैनिक बैकिङबाट चेक भुक्तानीको विवरण प्राप्त	४:३० बजे भित्र	३ बजे भित्र
हिसाब भिडान गरि केन्द्रिय सरकार खाताबाट खर्च लेखि सरकारी कारोबार गर्ने बैङ्कलाई शोधभर्ना गर्न लेखि पठाउने	४:३० बजे भित्र	३:३० बजे भित्र
केन्द्रीय सरकारको खाताबाट खर्च लेख्न नेपाल राष्ट्र बैङ्कलाई लेखेको जानकारी महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पठाउने	५ बजे भित्र	४ बजे भित्र

कर्मचारीहरूलाई प्रोत्साहन गर्नको लागि कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्रणाली अवलम्बन गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार महालेखा नियन्त्रक कार्यालय अन्तर्गतका ८१ कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयद्वारा अवलम्बन गरिएको छ । मलेनिका अनुसार बढी प्रोत्साहन भत्ता दावी गर्न कार्यालयले पेश गरेको भुक्तानी आदेश कोलेनिकाले जुनसुकै समयमा स्वीकार नगरी अनुकुल समयमा भुक्तानी आदेश स्वीकार गरी कार्यतालिका अनुसार नै कार्य सम्पन्न गरेको देखाईन्छ । जसले गर्दा वास्तविक रूपमा समय तालिकाको पूर्णरूपमा कार्यान्वयन भएको छैन ।

- ५१ **धरौटीको मास्केवारी** – एकल खाता कोष प्रणाली सञ्चालन निर्देशिकको १०.२ अनुसार कोलेनिकाले धरौटीको मास्केवारी तयार गरी महिना भुक्तान भएको सात दिनभित्र तथा निर्देशिकको १०.१.२४ अनुसार कोषको अवस्थाको मासिक विवरण मासिक रूपमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालय कोष प्रशासन शाखामा पठाउनु पर्नेछ तर उक्त विवरण एकल खाताकोष प्रणालीद्वारा नै स्वचालित रूपमा प्राप्त हुनेहुँदा सोअनुसार पठाउने गरेको पाइएन । निर्देशिकामा उल्लिखित व्यवस्था आवश्यक नपर्ने भए निर्देशिकाको उक्त व्यवस्था पुनरावलोकन गरिनुपर्दछ ।

- ५२ **केन्द्रीय हिसाब** - संघीयता कार्यान्वयन पश्चात प्रदेश तह र स्थानीय तहले एकल खाताकोष प्रणाली (Treasury Single Account – TSA) कार्यान्वयन नगरेकोले ती नै तहको सरकारको वित्तीय सूचना एकीकृत गरी केन्द्रीय

हिसाब तयार हुन सकेको छैन । संघीयता कार्यान्वयन संगै तीनै तहको सरकारको वित्तीय सूचना एकीकृत गरी केन्द्रीय हिसाब बनाउन एकल खाता कोष प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउनेतर्फ ध्यान दिनुपर्दछ ।

- ५३ **अभिलेख/प्रतिवेदन** - एकल खाता कोष प्रणाली कार्यान्वयन पश्चात प्रणालीबाट नै लेखा अभिलेख राख्ने तथा प्रतिवेदन तयार हुनुपर्नेमा सम्बन्धित मन्त्रालय, विभाग तथा कार्यालयहरूले लेखा अभिलेख राख्न र प्रतिवेदन तयारीमा प्रणाली प्रयोग गरेको देखिएन ।

परिच्छेद-४

सुभाव तथा निष्कर्ष

- ५४ **सुभाव** - माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभाव प्रस्तुत गरिएको छः
- ५४.१ **सूचना प्रविधि निर्देशक समिति** - सूचना प्रविधि निर्देशक समितिको पुनर्गठन गरी प्रभावकारी बनाईनुपर्दछ ।
- ५४.२ **वार्षिक तथा रणनीतिक योजना** - कार्यालयले सूचना प्रविधि शाखाको रणनीतिक योजना तथा वार्षिक योजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- ५४.३ **सूचना प्रविधि नीति** - सूचना प्रविधि सफ्टवेयरको सुरक्षाको लागि आवश्यक उल्लिखित नीतिको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरि सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित कर्मचारीहरूलाई जिम्मेवार एवं जवाफदेही बनाईनुपर्दछ ।
- ५४.४ **तेश्रोपक्ष आश्वस्तता** - तेश्रो पक्षबाट दिईएको सुभावहरू कार्यान्वयन चरणमा रहेको/नरहेको सुपरीवेक्षण गर्ने संयन्त्रको विकास गरी प्रणालीको सुरक्षा तथा प्रभावकारी सञ्चालनको लागि उक्त प्रतिवेदनको सुभावहरू कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- ५४.५ **आन्तरिक लेखापरीक्षण** - सूचना प्रविधि विभाग मार्फत दिईएका सुभावहरू शिघ्र कार्यान्वयनमा ल्याउने तथा एकल खाता कोष प्रणाली सफ्टवेयरको पनि आन्तरिक लेखापरीक्षण गराईनुपर्दछ ।
- ५४.६ **जनशक्ति व्यवस्थापन** - कार्यालयमा भएको सूचना प्रविधि तर्फको जनशक्तिको दरबन्दी अनुसार कर्मचारीको व्यवस्था गर्दै बाह्य स्रोत माथीको निर्भरतालाई कम गर्दै लैजानुपर्दछ ।
- ५४.७ **कर्मचारी तालिम** - एकल खाता कोष प्रणाली सम्बन्धमा थप भएका नयाँ विशेषताहरू प्रति कर्मचारीहरूलाई अभ्यस्त बनाउनको लागि वार्षिक तालिम योजना बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ ।
- ५४.८ **नियमितता परीक्षण** - कार्यालयमा प्रयोग गरिएको सूचना प्रविधि प्रणालीको सुरक्षा मापदण्ड तथा हार्डवेयर र सफ्टवेयर नियन्त्रणहरू ठीकसँग कार्यान्वयन भएको सुनिश्चित गर्नका लागि अपरेटिङ प्रणालीहरूको नियमितताको जाँच गरिनुपर्दछ ।
- ५४.९ **हेल्पडेस्क** - एकल खाता कोष प्रणालीमा देखिएका समस्याहरूको जानकारी महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको सम्बन्धित सूचना प्रविधि शाखालाई जानकारी गराउनको लागि हेल्पडेस्कको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- ५४.१० **उपयोगकर्ता दिग्दर्शन/प्रक्रिया** - सफ्टवेयर सञ्चालनसम्बन्धमा भएको उपयोगकर्ता दिग्दर्शनमा व्यवस्था भएबमोजिम काम सञ्चालन भए नभएको जाँच गर्ने संयन्त्र तयार गर्नुपर्दछ ।
- ५४.११ **पासवर्ड** - पासवर्डसम्बन्धमा न्यूनतम पासवर्ड अङ्क, पासवर्डको न्यूनतम तथा अधिकतम आयु, पासवर्डका अन्य विशेषताहरू खुल्ने गरी पासवर्ड नीतिको स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याईनुपर्दछ ।
- ५४.१२ **कार्य विभाजन** - प्रणाली सञ्चालनका लागि कार्य विभाजनको उद्देश्य अनुरूप काम सञ्चालन भए नभएको सुपरीवेक्षण तथा मूल्याङ्कन गर्नको लागि प्रणालीमै पुनरावलोकन तथा सुपरीवेक्षण संयन्त्रको विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याईनुपर्दछ ।
- ५४.१३ **अडिट लग र अनुगमन** - एप्लिकेशन तथा प्रणाली प्रयोगमा आएका समस्या समाधानका लागि अडिट लग अद्यावधिक गरी नियमित रूपमा अनुगमन गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- ५४.१४ **लग ईन तथा लग आउट** - प्रणालीको लग ईन तथा लग आउटसम्बन्धमा स्पष्ट नीतिको तर्जुमा गरी सोको प्रभावकारिताका साथ प्रयोग गर्ने तथा प्रणालीमा कुनै विशेषता परिवर्तन गर्दा व्यवस्थापन पक्षसँग स्वीकृति लिई सो अभिलेख रहने गरी प्रक्रियालाई अधि बढाईनुपर्दछ ।

- ५४.१५ **नवप्रवेशी तथा छाड्नेहरुको व्यवस्थापन** – रमाना भई जाने कर्मचारीहरुको यूजर आईडी र पासवर्ड बन्द गर्ने सम्बन्धमा प्रणालीमै महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको सूचना प्रविधि शाखालाई जानकारी गराइने व्यवस्था गरिनुपर्दछ। साथै सोको अभिलेख राख्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ।
- ५४.१६ **प्रणाली सञ्चालक** – प्रणाली सञ्चालक तथा सुपर युजरमा आन्तरिक श्रोतकै कर्मचारीहरुलाई लगाउने तथा अन्य सहायक काममा मात्र बाह्य स्रोतका कर्मचारीहरुलाई संलग्न गराईनुपर्दछ।
- ५४.१७ **एप्लिकेशन नियन्त्रण** – कोष प्रणालीको सम्पूर्ण प्रक्रिया स्पष्ट देखिने प्रणाली नक्शाङ्कन तयार गर्नुपर्ने, लाभग्राही स्वीकृति परीक्षण प्रतिवेदनमा उल्लिखित सुभावहरु कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ।
- ५४.१८ **एन्टिभाइरस** – कार्यालयले सफ्टवेयरमा रहेका तथा अपलोड हुने अभिलेख तथा फायलहरु अनिवार्य रुपमा स्वतः स्क्यान हुने एन्टिभाइरस जडान गरी सफ्टवेयरलाई सुरक्षित गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- ५४.१९ **फायरवाल नीति** : व्यवस्थापन पक्षबाट फायरवाल नीतिलाई स्वीकृत प्रदान गरी त्यसलाई कार्यान्वयनमा ल्याईनुपर्दछ।
- ५४.२० **पूर्वाधार पहुँच विधि** – कार्यालयको सूचना प्रविधिको भौतिक पूर्वाधार सुरक्षाका लागि नीति तथा विधि स्वीकृत गराई बाह्यबाट कार्यालयको डाटावेशमा प्रवेश गर्नेहरुको लागि आगन्तुक क्रियाकलाप अभिलेखको व्यवस्था गरिनुपर्दछ।
- ५४.२१ **अनुगमन** – सफ्टवेयरको तथ्याङ्कमा रहेको तथ्याङ्कहरुको नियमित रुपमा पुनरावलोकन गरी अनावश्यक तथ्याङ्कहरुलाई हटाउँदै लैजानुपर्दछ।
- ५४.२२ **व्याकअप नीति** – तथ्याङ्क व्याकअपको प्रक्रिया राम्रोसँग सम्पन्न भए नभएको जाँच गर्नको लागि तथ्याङ्क व्याकअप नीतिको तर्जुमा गरी सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन भए नभएको पुनरावलोकन तथा मूल्याङ्कन गर्ने संयन्त्रको विकास गरी सोको अभिलेख राख्नुपर्दछ।
- ५४.२३ **तेश्रोपक्ष** – आन्तरिक कर्मचारीहरुको क्षमता विकास गरी तेश्रोपक्षमाथिको परनिर्भरता नियन्त्रण गरिनुपर्दछ।
- ५४.२४ **ईन्टरफेस** – शुद्ध एवं सुरक्षित तथ्याङ्क स्थान्तरणका लागि सुरक्षित नेटवर्क तथा निर्देशिका तयार गरी कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ।
- ५४.२५ **वातावरणीय प्रतिरक्षा** – केन्द्रमा रहेको पूर्वाधारबाट सूचना तथा तथ्याङ्क सुरक्षित हुने आश्वस्तता हुने अभिलेख राख्नुपर्दछ।
- ५४.२६ **सेक्युरिटी लग्स** – प्रणाली सञ्चालन सम्बन्धमा सेक्युरिटी लग्स नीतिको तर्जुमा गरी सोको कार्यान्वयनसम्बन्धमा नियमित रुपमा सेक्युरिटी लग्स अनुगमन तथा विश्लेषण गरी सुरक्षा चुनौतीहरु समाधान गरिनुपर्दछ।
- ५४.२७ **सम्पत्ति अभिलेख** – सम्पत्ति प्राप्त मिति, वारेन्टी अवधि, उपयोग अवधि तथा स्वामित्वको अवस्था आदिको विस्तृत विवरणसहित उपयोग गरेको स्थानको अभिलेख राखिनुपर्दछ।
- ५४.२८ **तथ्याङ्क धुल्याउने** – तथ्याङ्कहरु पहिचान गरी उच्च व्यवस्थापनको स्वीकृतिमा धुल्याईनुका साथै पुराना ल्यापटप, डेस्कटप कम्प्युटर तथा अन्य सूचना प्रविधिसँगसम्बन्धित सामग्रीहरुको लिलाम विक्री गर्दा हार्डडिस्कलाई डिसपोजल गरेर मात्र लिलाम विक्री गरिनुपर्दछ।
- ५४.२९ **व्यवसाय निरन्तरता योजना र प्रकोप पुनःस्थापना योजना** – भावी चुनौतीहरुलाई ध्यानमा राखी स्वीकृत व्यवसाय निरन्तरता योजना एवं प्रकोप पुनःस्थापना योजना तयार गरी कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ।
- ५४.३० **कस्टुमाईज्ड/ बीस्कोप सूचना प्रविधि प्रणाली** – प्रयोगमा आएको सफ्टवेयरसम्बन्धमा नियमित तथा समयानुकुल प्रयोग पश्चात पुनरावलोकनको व्यवस्था गर्नुपर्दछ।
- ५४.३१ **उच्च व्यवस्थापन स्वीकृति** – स्वचालित अभिलेखाङ्कन प्रणाली जडान गर्ने, निर्धारित समयमा पुनरावलोकन गर्ने तथा परिमार्जन पूर्व उच्च व्यवस्थापनको स्वीकृति गराउने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ।

- ५४.३२ **कार्य विभाजन** – कार्यालयले सफ्टवेयर प्रणालीको तथ्याङ्कहरूको विकास, परिमार्जन, परीक्षण, कार्यान्वयन र स्थान्तरण गर्ने कार्य फरक फरक वातावरणमा व्यवस्थित गरेको हुनुपर्दछ। साथै लाईभ सर्भरमा भए गरेका कामहरूको सुपरिवेक्षण हुने संयन्त्रको व्यवस्था गरिनुपर्दछ।
- ५४.३३ **उपयोगकर्ता स्वीकृति परीक्षण** – कार्यालयले विकास तथा परिमार्जन गरेको सफ्टवेयर प्रणालीलाई प्रयोगमा लैजानुभन्दा पहिला लाभग्राहीहरूलाई उपयोगमा सहज हुने वा समस्या नआउने सम्बन्धमा उपयोगकर्ता स्वीकृति परीक्षण गराउने तथा अभिलेख राख्नुपर्दछ।
- ५४.३४ **परिवर्तन व्यवस्थापन** – कार्यालयमा प्रणाली प्राप्ति, व्यवस्थापन परिवर्तन तथा प्रणालीमा आकस्मिक परिमार्जन गर्दा नीति तयार गरी सोही अनुसारको प्रक्रिया अवलम्बन गरिनुपर्दछ।
- ५४.३५ **विश्वसनियता** – हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर प्राप्ति गर्दा निश्चित अवधिको वारेन्टी सहित लागत लाभ विश्लेषण गरिएको हुनुपर्दछ।
- ५४.३६ **प्रयोग पश्चात पुनरावलोकन** – कार्यालयले प्रयोगमा आएको सफ्टवेयरको प्रयोग पश्चात पुनरावलोकन गरी देखिएका समस्याहरू समाधान गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ।
- ५४.३७ **बैङ्क समाधान** – एकल खाता कोष सफ्टवेयर प्रणाली अनुसार स्वचालित एवं नियमित रूपमा हिसाब मिलान गरिनुपर्दछ।
- ५४.३८ **कर्मचारीहरूको भुक्तानी** – कार्यालयले आफ्ना कर्मचारीहरूलाई भुक्तानी दिनुपर्ने तलव भत्ता रकम सम्बन्धित कर्मचारीको बैङ्क खातामा सिधै जम्मा गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ।
- ५४.३९ **रेखाङ्कित चेक** – कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालयबाट रेखाङ्कित चेक जारी गरिनुपर्दछ।
- ५४.४० **यथार्थ समयको बैक मौज्जात** – निर्देशिकको १०.१.२१ बमोजिम प्रत्येक महिनाको ५ गते भित्रमा सरकारी कारोवार गर्ने बैङ्कसँग हिसाब मिलान गरी अभिलेख अद्ययावधिक गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ।
- ५४.४१ **निर्देशिका कार्यान्वयन** – निर्देशिकको १०.१.२३ अनुसार कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले नेपाल राष्ट्र बैङ्कलाई रकम जम्मा गर्न दिएको आदेशको एकप्रति दैनिक रूपमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालय कोष प्रशासन शाखामा पठाउने व्यवस्था गरिनुपर्दछ।
- ५४.४२ **प्रोत्साहन प्रणाली** – निर्देशिकको १०.१.२३ अनुसार भुक्तानी आदेशबमोजिम निकास गर्ने, बैङ्कबाट खर्चको विवरण लिने र बैङ्कलाई रकम शोधभर्ना गर्ने कार्यको लागि कार्यालयले निर्देशिकको व्यवस्था अवलम्बन गरिनुपर्दछ।
- ५४.४३ **धरौटीको मास्केवारी** – निर्देशिकको १०.२. अनुसार कोलेनिकाले धरौटीको मास्केवारी तयार गरी महिना भुक्तान भएको सात दिनभित्र तथा निर्देशिकको १०.१.२४ अनुसार कोषको अवस्थाको मासिक विवरण मासिक रूपमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालय कोष प्रशासन शाखामा व्यवस्था गरिनुपर्दछ।
- ५४.४४ **केन्द्रीय हिसाब** – संघीयता कार्यान्वयन संगै तीनै तहको सरकारको वित्तीय सूचना एकीकृत गरी केन्द्रीय हिसाब बनाउन एकल खाता कोष प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउनेतर्फ ध्यान दिनुपर्दछ।
- ५४.४५ **अभिलेख/प्रतिवेदन** – सम्बन्धित मन्त्रालय, विभाग र कार्यालयहरूलाई जिम्मेवार बनाउने गरी कोष सूचना प्रणाली विकसित गरिनुपर्दछ।
- ५५ **निष्कर्ष** – एकल खाता कोष प्रणाली सार्वजनिक क्षेत्रको वित्तीय कारोवारको वित्तीय योजना, खर्च व्यवस्थापन, नगद व्यवस्थापनद्वारा मितव्ययी, प्रभावकारी तथा पारदर्शिता प्रबर्द्धन गर्ने उद्देश्यले स्थापना गरिएको हो। कार्यालयले सूचना प्रविधि निर्देशक समितीको पुनर्गठन गरी प्रभावकारी बनाउने, सूचना प्रविधि शाखाको रणनीतिक योजना तथा वार्षिक योजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने, सूचना प्रविधि सफ्टवेयरको सुरक्षा तथा सञ्चालनका लागि आवश्यक नीतिको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरी सूचना प्रविधिसँगसम्बन्धित कर्मचारीहरूलाई जिम्मेवार एवं जवाफदेही बनाउने, प्रणालीका जोखिम मूल्याङ्कन गरी सुरक्षित तवरले सञ्चालन गर्ने, एकल खाता कोष प्रणाली सञ्चालन निर्देशिकाको पूर्णपालना गर्ने लगायतका कार्य गरी प्रणाली सञ्चालनका उद्देश्य प्राप्तमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ।

विद्युतीय सरकारी खरिद (ई-जिपी)

परिच्छेद - १ परिचय

- १ **स्थापना, उद्देश्य र कार्यक्षेत्र** – सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४ ले व्यवस्था गरेका विधि र प्रक्रिया विधिसम्मत तरिकाले लागु भए नभएको सन्दर्भमा अनुगमन गरी लागु गराउने महत्वपूर्ण निकायको रूपमा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको २०६४।१।३ मा स्थापना भएको हो । सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा देखिएको अस्वस्थ प्रतिस्पर्धालाई न्यून गरी खरिद प्रक्रियालाई खुल्ला, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ र विश्वसनीय बनाउने उद्देश्यले सिङ्गल पोर्टलमा आधारित सार्वजनिक विद्युतीय खरिद प्रणालीको विकास भएको हो । त्यो प्रणालीमा अनलाईन मूल्याङ्कन, ठेक्का सम्झौता, ठेक्का व्यवस्थापन, विद्युतीय भुक्तानी लगायतका प्रणालीहरू थप गरी सम्पूर्ण खरिद प्रणालीलाई व्यवस्थित, वैज्ञानिक र तथ्याङ्कीय सुरक्षा सहितको सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा आवद्ध गरी विद्युतीय बोलपत्रसम्बन्धी सम्पूर्ण कामहरू यसै प्रणाली मार्फत हुने गर्दछ । सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा १४(२) अनुसार बोलपत्रको सूचना सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय र सम्बन्धित निकायको वेबसाईटमा राख्नुपर्ने र नियमावलीको नियम १४६ अनुसार निकायहरूको विद्युतीय खरिद प्रणालीको पोर्टलमा दर्ता भई खरिद कारवाही सञ्चालन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यस प्रणालीको कार्यक्षेत्र राज्यका सरकारी तथा सार्वजनिक कार्यालयहरूको वस्तु तथा सेवा खरिदसम्बन्धी बोलपत्र सूचना प्रकाशनदेखि मूल्याङ्कन तथा आसय पत्रको सूचना जारीसम्म रहेको छ ।
- २ **कानूनी व्यवस्था** – सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४, विद्युतीय कारोबार ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४ रहेका छन् ।
- ३ **नीतिगत व्यवस्था** – सरकारी निकायको वेबसाईट निर्माण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी निर्देशिका, २०६८, सूचना प्रविधि प्रणाली (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) निर्देशिका, २०७१, विद्युतीय खरिद प्रणाली सञ्चालन निर्देशिका, २०७४, राष्ट्रिय विद्युतीय शासन गुरुयोजना, नेपाल जीइए इन्फ्रास्ट्रक्चर आर्किटेक्चर, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति, २०७२ रहेका छन् ।
- ४ **चालु वर्षको वजेट बक्तव्य**
 - सूचना तथा सञ्चार प्रविधिका लागि आ.व. २०७४।७५ मा रु.४ अर्ब ९८ करोड विनियोजनको व्यवस्था र
 - सरकारी निकायबाट प्रकाशित सामग्री, सूचना तथा निर्णयहरू एकीकृत रूपमा विद्युतीय माध्यमबाट समेत उपलब्ध गराउने गरी सूचना विभागमा सूचना बैंकको स्थापना गरिने व्यवस्था रहेको छ ।

परिच्छेद-२

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र, पद्धति र सीमा

- ५ **उद्देश्य** – सरकारी निकायहरूबाट कार्य सञ्चालन गर्न प्रयोगमा ल्याईएका सूचना प्रविधि प्रणालीको वैधानिकता र तिनको उपयोगको स्थिति मूल्याङ्कनका लागि राष्ट्रिय विद्युतीय शासन गुरुयोजना र यसको कार्यन्वयन पक्षको अध्ययन गरी निकायको कार्यसम्पादनमा उपयोग गरिएको सूचना प्रविधि सफ्टवेयरको दुरुस्तता, पूर्णता र नियमितता एवं प्रमाणीकरण पद्धतिमा परीक्षण गरी नियन्त्रण पद्धति, तथ्याङ्कको विश्वसनियता, एप्लीकेशन प्रणालीको उपयुक्तता, प्रविधिको प्रयोग, सूचना प्रविधि पूर्वाधार, जनशक्ति व्यवस्थापन, सफ्टवेयरको प्रभावकारीता, उपयोग प्रणालीको दक्षता, सूचना प्रणालीको गोप्यता, उपलब्ध हुने सूचनाको विश्वसनीयता तथा सुरक्षा प्रणाली मूल्याङ्कन गर्ने सिलसिलामा सूचनाको विश्वसनीयता, एप्लीकेशन प्रणालीको उपयुक्तता, प्रविधिको उपयोग, सूचनाको निष्पक्षता, निष्ठा, एवं कानूनी प्रावधानहरूसँगको परिपालनाको जाँच गर्नु यस लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ ।
- ६ **लेखापरीक्षणको क्षेत्र** – यस लेखापरीक्षणले सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय र विद्युतीय खरिद प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने सरकारी निकायहरूको सूचना प्रविधि संयन्त्र र प्रयोगमा ल्याईएका सफ्टवेयरलाई समेटेको छ ।
- ७ **पद्धति** – लेखापरीक्षण योजनामा उल्लेखित विधि एवं प्रक्रिया अनुरूप लेखापरीक्षण गरिने निकायको सूचना प्रविधि वातावरणको अध्ययन, जोखिम क्षेत्रको पहिचान गरी सम्बन्धित निकायबाट विद्युतीय तथ्याङ्क प्राप्त गरी उपयुक्त

लेखापरीक्षण विधिद्वारा त्यसको सुनिश्चितता यकिन गरिएको छ । यसका अलावा सूचना प्रविधिमा संलग्न जनशक्ति, कार्यालय प्रमुख र अन्य पदाधिकारीसँगको छलफल र तथ्याङ्क परीक्षण तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

- ८ **सीमा** – यो लेखापरीक्षणमा नमुना छनौट, मानवीय त्रुटि, कारोबार र प्रणालीको जटिलता एवं अनिश्चितता, समयको कमी, समयमै सूचना प्राप्त नहुने, ईत्यादि सीमितताका रूपमा रहेका छन् ।

परिच्छेद-३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- १० **सूचना प्रविधि निर्देशक समिति** – सूचना प्रविधि सम्बन्धमा देखिएका नवीन अवधारणा तथा आन्तरिक रूपमा देखिएका समस्या तथा चुनौती उपर निर्णय लिनकोलागि कार्यालयमा सूचना प्रविधि निर्देशक समिति गठन गरिनुपर्दछ । सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयमा स्टेरिङ्ग कमिटी गठन भएको देखिएन । जसले गर्दा सूचना प्रविधिमा असहज भई सूचना प्रविधि कार्यमा रोकावट आउन सक्दछ ।
- ११ **वार्षिक तथा रणनीतिक योजना** – कार्यालयले सूचना प्रविधिसम्बन्धमा रणनीतिक योजना तथा वार्षिक योजना तयार गरेको हुनुपर्दछ । सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले सूचना प्रविधिसम्बन्धी रणनीतिक तथा वार्षिक योजनाहरू तयार गरेको देखिएन । जसले गर्दा कार्यालयमा सूचना प्रविधिको निरन्तरता तथा सूचना प्रविधि विकासमा सहजता आउन सक्दैन ।
- १२ **सूचना प्रविधि नीति** – कार्यालयमा प्रयोग भएको सफ्टवेयर सुरक्षासम्बन्धमा सूचना प्रविधि नीति, सुरक्षा नीति, व्यवसाय निरन्तरता नीति, डिजास्टर रिस्कभरी नीति, हार्डवेयर नीति, सफ्टवेयर नीति, तथ्याङ्कहरूको गोपनीयता नीति, व्याकअप नीति, रिमोट पहुँच नीति, परिवर्तन व्यवस्थापन नीति, सूचना प्रविधि तालिम व्यवस्थापन नीति, तेश्रोपक्ष उपयोग नीति तयार गरेको हुनुपर्दछ । ई-जिपी सफ्टवेयरको सुरक्षासम्बन्धमा सो अनुरूपका नीतिहरू तयार गरेको छैन । जसले गर्दा तथ्याङ्क तथा सफ्टवेयरको सुरक्षासम्बन्धमा जोखिम हुने देखिन्छ ।
- १३ **तेश्रोपक्ष आश्वस्तता** – कार्यालयले प्रयोग गरेको विद्युतीय खरिद प्रणाली(ई-जिपी) लगायत सूचना प्रविधिको प्रक्रिया, उपयोग, सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा अनुगमनका लागि स्वतन्त्र एवं निष्पक्ष सूचना प्रविधि विशेषज्ञबाट आश्वस्तता परीक्षण गराएको हुनुपर्दछ । कार्यालयले विश्व बैङ्कको आर्थिक सहयोगमा नियुक्त एक कम्पनीबाट सूचना प्रविधि प्रणालीको आश्वस्तता परीक्षण गराएको देखियो । उक्त कम्पनिले २४ अप्रिल २०१८ मा पेश गरेको प्रतिवेदनमा विभिन्न सुधारका कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न सुझाव दिएकोमा कार्यालयबाट सोमध्ये सूचना प्रविधि प्रणाली सुधार गर्नुपर्ने, सूचना प्रविधि नीति तयार गर्नुपर्ने, अभिलेख व्यवस्थित गर्नुपर्ने, नेटवर्क व्यवस्थापन टुल्स (नागिओस) अपग्रेड गर्नुपर्ने लगायत ३८ सुझाव कार्यान्वयन गरेको छैन भने इनएक्टिभ यूजरलाई १२ महिनापछि स्वतः डिसएवल गर्नुपर्ने, प्रणाली सञ्चालनमा अधिकार र जिम्मेवारीको कार्य विवरण बनाउनेसमेत विभिन्न ५ सुझाव आँसिक कार्यान्वयन गरेको छ । जसले गर्दा ई-जिपी प्रणालीको सञ्चालनमा समस्या आउनसक्ने जोखिम रहन्छ ।
- १४ **आन्तरिक परीक्षण** – कार्यालयले प्रयोग गरेको सूचना प्रविधिका सफ्टवेयरको आन्तरिक परीक्षण गराएको हुनुपर्दछ । कार्यालयका अनुसार कर्मचारी अभावले आन्तरिक परीक्षण शाखा गठन गरेको छैन । जसले गर्दा प्रणालीमा देखापरेका समस्याहरूको पूर्व ज्ञान नभई सूचना प्रविधि प्रणाली सञ्चालनमा कठिनाई सृजना हुन सक्दछ ।
- १५ **जनशक्ति व्यवस्थापन** – सूचना प्रविधि व्यवस्थापन गर्न कार्य विवरण तथा कार्यबोझ अनुसार पर्याप्त दरबन्दी व्यवस्था गरी सहि काममा योग्य र अनुभवी कर्मचारी व्यवस्था गरिनुपर्ने र दरबन्दी पूर्ति वा कर्मचारी अपर्याप्त भई बाह्य श्रोतबाट पूर्ती गर्नुपरेमा मुख्य काम र सहायक काम छुट्याई मुख्य काममा आन्तरिक श्रोत र सहायक काममा बाह्य श्रोतका कर्मचारीलाई काममा खटाईनुपर्दछ । कर्मचारी दरबन्दी तालिका अनुसार निर्देशक १, कम्प्युटर ईन्जिनियर ३, कम्प्युटर अफिसर १ र व्यक्तिगत कन्सल्टेन्ट ३ रहेकोमा एक कम्प्युटर ईन्जिनियर रिक्त रहेको छ । ईजीपि सञ्चालन तथा मर्मत सहायतामा एक जेभीसँग २०७५ वैशाखमा २ वर्षीय सम्झौता भई ३ राष्ट्रिय र २ अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदाता तथा सहायता कक्ष सेवामा एक प्रा.लि.सँग सम्झौता गरी काममा लगाएको देखियो । सूचना प्रविधि शाखामा इजिपि हेल्पडेस्क र सूचना प्रविधिका डाटावेश, प्रणाली प्रयोग, मर्मत सम्भार तथा विकासका कार्यहरू समेत मुख्य कार्य तथा सहायक कार्य (कोर एरिया एण्ड ननकोर एरिया) नछुट्याई बाह्य श्रोतका

कर्मचारीहरूबाट काम गराएको छ । यसबाट सूचना तथा तथ्याङ्कहरू अन्यत्र चुहावट हुनसक्ने, बाह्य श्रोतमा परनिर्भरता बढ्ने जोखिम रहन्छ ।

- १६ **कर्मचारी तालिम** – सूचना प्रविधिको तालिमसम्बन्धी योजना तयार गरी सूचना प्रविधि(ई-जिपी) प्रणाली सञ्चालन गर्ने कर्मचारी तथा आवद्ध प्रयोगकर्ताहरूलाई सुरक्षा जागरण सम्बन्धी आवश्यक तालिम सञ्चालन गरी प्रयोग गर्न सक्षम तुल्याउनुपर्दछ । पाईलट प्रोजेक्टको रूपमा २०७३ वैशाख २ बाट शुरु गरिएको ई-जीपी प्रणाली २०७४ श्रावण १ देखि पूर्णरूपमा कार्यान्वयनमा रही २०७४/७५ मा १५५० समेत हालसम्म करिब ६ हजार लाभग्राही तथा प्रयोगकर्तालाई जागरण तालिम प्रदान गरेको बुझियो । तर सूचना प्रविधि निर्देशकसँगको छलफलमा छुट्टै तालिम क्यालेन्डर नबनाएको र कर्मचारीहरूलाई आवश्यकताको आधारमा तालिम दिने गरेको, २०७४/७५ मा कार्यालयले प्रणाली सञ्चालन गर्ने कर्मचारीलाई कुनैपनि किसिमको तालिम नदिएको र तालिमका लागि बजेट व्यवस्था पनि नभएको बुझियो । यसबाट मुख्य कर्मचारीहरू नयाँ थप तथा विस्तारित प्रविधिबाट बञ्चित हुने जोखिम रहन्छ ।
- १७ **हेल्पडेस्क** – कार्यालयले उपयोगकर्ताहरूलाई सूचना प्रविधिमैत्री वातावरणमा परेका समस्याहरू तत्काल र पर्याप्त रूपमा विश्लेषण गरी सूचना प्रविधि सहायक मार्फत सुल्झाउन हेल्पडेस्क सेवाको व्यवस्था गरेको हुनुपर्दछ । कार्यालयले हेल्पडेस्क प्रयोजनका लागि एक प्रा.लि.सँग गरेको सम्झौतामा ई-जिपी सफ्टवेयर प्रणालीका प्रयोगकर्ताहरूलाई प्राविधिक निर्देशन तथा हेल्पडेस्कमा आएको समस्या पहिचान गरी (म्याल फड्कसन, परफरमेन्स प्रोबलम तथा डाटा करप्सन) जस्ता समस्याहरू समाधानको लागि कार्यालयको आईटी समूहलाई पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ । उपयोगकर्ताहरूले टेलिफोनबाट सोधनी गर्ने तथा उपयोगकर्ता आवश्यकता अनुसार सम्पर्कमा आएमा ई-जीपी प्रयोगको प्रशिक्षण गर्ने गरेको देखियो । तर कम्पनीले सफ्टवेयरमा आएका समस्याहरू र समाधानका लागि कार्यालयको आईटी समूहलाई जानकारी दिएको वा आफैले समाधान गरेको अभिलेख तथा समस्या पहिचान र समाधान गर्न टिकट पद्धति (टिकेटिङ सिस्टम) राखेको छैन । त्यस्तै यो वर्ष १३२५ लाभग्राहीलाई सेवा प्रदान गरेको अभिलेख रहेकोमा समस्या पहिचान तथा समाधानको अवस्थाको अभिलेख राखेको छैन । जसले यथार्थ लाभग्राही तथा उपयोगकर्ताहरूले प्रणालीमा परेको समस्या यथासमयमा समाधान (रियल टाइम मनिटोरिङ) हुने कार्यमा असर परेको छ ।
- १८ **नियमितता परीक्षण** – कार्यालयमा प्रयोग गरिएको सूचना प्रविधि प्रणालीको सुरक्षा मापदण्ड तथा हार्डवेयर र सफ्टवेयर नियन्त्रणहरू ठीकसँग कार्यान्वयन भएको सुनिश्चित गर्नका लागि सञ्चालन प्रणालीहरू अनुभवी सिस्टम ईन्जिनियर, सफ्टवेयर प्याकेजबाट परीक्षण, पेनेट्रेसन टेष्ट, सुरक्षा मापदण्ड र सञ्चालन मापदण्डबाट नियमितताको जाँच गरिनुपर्दछ । बाहिरी सञ्जालहरू फायरवालद्वारा ब्लक गरिएको, अवाञ्छित पोर्टहरू डिसेबल गरिएको, अवाञ्छित गतिविधिहरूलाई आईपि एड्रेस मार्फत ब्लक गरिएको लगायतका कार्य गरी व्यवस्थित गर्ने प्रयास गरेको, अन्य नेटवर्कसङ्ग भर्चुअल प्राईभेट नेटवर्क (भिपीएन) मार्फत मात्रै सम्पर्क गर्ने गरिएको र नेटवर्क तथा एप्लिकेशन प्रणालीको अनुगमन परीक्षणका लागि पेनडोरा तथा जिनुस (ओपन सोर्स) औजार प्रयोग गरेको जनाएको छ । तर कार्यालयले यस सम्बन्धी स्वीकृत नीति बनाएको छैन । यसबाट सुरक्षा मापदण्डका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने कार्यहरू बाध्यकारी नभएको र प्रविधिको कर्मचारीहरूले गर्नसक्ने गलत कार्यका लागि जिम्मेवार बनाउन सकिने अवस्था रहदैन ।
- १९ **उपयोगकर्ता प्रक्रिया (यूजर म्यानुअल/प्रोसिड्युर)** – कार्यालयले ईजीपी प्रणाली सञ्चालनका लागि बोलपत्रदाता, बैङ्कर लगायत लाभग्राहीका लागि उपयोगकर्ता दिग्दर्शन (यूजर म्यानुअल) तयार गरेको हुनुपर्दछ । कार्यालयले इजीपी निर्देशिका र बोलपत्रदाता, बैङ्कर लगायत लाभग्राहीका लागि यूजर लग म्यानुअल तयार गरी लाभग्राहीको जिम्मेवारी निर्धारण गरेको छ । तर यूजर म्यानुअल बनाएको छैन । यूजर म्यानुअलको अभावमा अनधिकृत पहुँच हुने, संवेदनशिल तथ्याङ्क तथा सूचनाहरूको चुहावट (डिसक्लोजर) तथा परिवर्तन (मोडिफिकेसन) हुने जोखिम रहन्छ ।
- २० **पासवर्ड** – सूचना प्रविधि प्रणालीका प्रणाली सञ्चालक (सिस्टम एडमिनिस्ट्रेटर), साधारण उपयोगकर्ता तथा कर्मचारीहरूलाई अक्षर अङ्क तथा सङ्केत सहितको मजबूत पासवर्डका लागि सजिलै सम्झन सकिने, जटिल र सुरक्षित यूजर नेम वा आईडी तथा निश्चित समयपछि पासवर्डलाई अनिवार्य रूपमा परिवर्तन गर्नुपर्ने व्यवस्था, राउटर, फायरवाल तथा वायरलेस आदि हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरका डिफल्ट पासवर्ड परिवर्तन गर्नुपर्ने व्यवस्था सहितको पासवर्ड नीति बनाएको हुनुपर्दछ । सूचना प्रविधि निर्देशकका अनुसार पासवर्ड नीतिको ड्राफ्ट तयार गरेको,

व्यवहारमा ढ डिजिटको पासवर्ड बनाउने गरेको, पटक पटक गलत पासवर्ड प्रयोग गरेमा ब्लक गर्ने व्यवस्था रहेको र निर्देशिकाको दफा १६ अनुसार ओ.टी.पी (वान टाइम पासवर्ड) को कार्यान्वयन गरेको भनाई छ । तर पासवर्ड नीति, डिफल्ट पास वर्ड नीति स्वीकृत भएको छैन । फायरवाल, सुरक्षा व्यवस्था (ईन्क्रिपसन, कि लगर) को पासवर्ड निश्चित समयमा परिवर्तन गर्नुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्था छैन । बोलपत्रदाता तथा लाभग्राहीलाई ओ.टी.पी. ईमेल वा एसएमएस

(SMS) बाट पठाउने गरेकोमा अनिवार्य पासवर्ड परिवर्तन गर्नुपर्ने वा स्वाचालित रूपमा पासवर्ड (अटोमेटेड सिस्टम फर पासवर्ड) समाप्त हुने व्यवस्था रहेको छैन । पासवर्ड नीतिको अभावमा ह्याकरले सूचना तथा तथ्याङ्क चुहावट एवं प्रणालीलाई नोक्सानी पुऱ्याउने जोखिम रहन्छ ।

२१ **कार्य विभाजन** – प्रणाली सञ्चालनका लागि प्रयोगकर्ता तथा प्रयोगकर्ताहरुको कामको स्पष्ट कार्य विवरण तयार गरिएको हुनुपर्दछ । कार्य विभाजन र एप्लिकेशन युजरतर्फ कार्यालय स्वयं (सुपर युजर), अन्य सरकारी निकाय (एडमिन, क्रियटर-यूजर-एपुभर-एकाउन्टेन्ट), बाणिज्य बैङ्कहरु (सेन्टर-मेकर-चेकर) र बोलपत्रदाताहरु (युजर) तथा सिस्टम यूजरतर्फ कार्यालयको आई टी ईन्जिनियर तथा विशेषज्ञको सिस्टम एडमिनस्ट्रेटर गरी वर्गीकरण गरेको छ । एप्लिकेशन यूजरका लागि कार्यालयले निर्देशिका कार्यान्वयन गरिएको जनाएको छ । तर सिस्टम यूजरका लागि काम कर्तव्य सहितको स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छैन ।

एप्लिकेशन युजर अन्तर्गत कार्यालय र एक बैङ्कबीच भएको सम्झौताको दफा ६(ख) मा बोलपत्रदाताले बोलपत्रसम्बन्धी विद्युतीय प्रति (ईलोकट्रोनिक कपी) बैङ्कको ड्यासबोर्डमा अपलोड गरेपछि २ कार्यदिनभित्रमा बोलपत्र दस्तुर र बोलपत्र जमानतको प्रमाण भिडान गरी कार्यालयलाई प्रणालीबाट जानकारी दिनुपर्ने शर्त रहेका छ । लेखापरीक्षणको क्रममा उक्त बैङ्कको ३८ हजार ९४ बैङ्क निर्देशन परीक्षण गरिएकोमा २ दिनभित्रमा १७ हजार ९ (४४ प्रतिशत) र २ दिनभन्दा बढी समय लगाएर २१ हजार ८९५ (५६ प्रतिशत) भिडान गरेको देखियो । काम कर्तव्यको स्पष्ट कार्य विवरण नबनाएकोले कर्मचारीहरुबीचको उत्तरदायित्व बहन नहुने तथा निश्चित समयमा कार्य सम्पन्न नहुने जोखिम रहेको छ ।

२२ **लग ईन तथा लग आउट** – सफ्टवेयर सञ्चालन हुन छोडेको निश्चित समयावधि पश्चात स्वतः एप्लिकेशन बन्द हुने, गलत लग ईन वा लग आउट पासवर्ड प्रयोग गरेमा निश्चित प्रयासपछि स्वतः लगईन लगआउट हुने नीति हुनुपर्दछ । सफ्टवेयर प्रयोग नभएमा करिव १ घण्टा अवधिपछि स्वतः लगआउट हुने र ५ पटकभन्दा बढी गलत पासवर्ड प्रयोग गरेमा १५ मिनटका लागि लक हुने व्यवस्था रहेको र करिव एक घण्टा समयवधि पश्चात मात्र (स्क्रीन साइनआउट) हुने गरेको देखियो । तर लग ईन र लग आउट नीति रहेको छैन । जसले गर्दा सफ्टवेयर सञ्चालनमा जोखिमको बढोत्तरी हुने सम्भावना रहन्छ ।

२३ **अडिट लग र अनुगमन** – प्रणाली तथा एप्लिकेशनमा गरेका कामहरुको अभिलेख अडिट लग राखी नियमित रूपमा अनुगमन गर्ने र अनधिकृत क्रियाकलाप नियन्त्रण गर्ने गरिनुपर्दछ । कार्यालयको आईटि टिमले परामर्शदातालाई गिटल्याब नामक सफ्टवेयर प्रयोग गरी आन्तरिक समस्याहरुको प्रकृति, समय र अवस्थाको अडिट लग राखेको देखियो । तर ई-जिपी सफ्टवेयरको प्रयोगकर्ताको अडिट लग राख्ने गरेको छैन । प्रणाली प्रयोगमा कुनै समस्या देखिए लाभग्राहीले टेलिफोन मार्फत बाह्य श्रोतबाट नियुक्त हेल्पडेक्स सञ्चालकलाई आग्रह गर्ने र टेलिफोनबाट नै समाधान गर्ने गरेको बुझियो । तर नियमितरूपमा प्रयोगकर्ताको पुनरावलोकन, सफ्टवेयर सञ्चालन गर्ने कर्मचारीको अभिलेख, इजिपिका लाभग्राही तथा आईटि कर्मचारीहरुको अडिट लग पुनरावलोकन गर्ने गरेको देखिएन । हेल्पडेक्सबाट पेश भएको अभिलेख अडिट लगको रूपमा रहेको छैन ।

२४ **नवप्रवेशी तथा छाडनेहरुको व्यवस्थापन** – कार्यालयमा प्रयोग गरिएको सफ्टवेयर सञ्चालनको लागि नयाँ प्रवेशीलाई नयाँ यूजर आईडी तथा पासवर्ड दिने तथा अन्यत्र जाने कर्मचारीको तत्काल युजर आईडी तथा पासवर्ड स्थगन (डिसेबल) गरी सुरक्षित व्यवस्थापन गरिनुपर्दछ । कार्यालयले नवप्रवेशी कर्मचारीलाई अभिमुखीकरण सहित युजरनेम र पासवर्ड दिने गरेको, छाडेर जानेको युजरनेम र पासवर्ड ब्लक गर्ने गरेको तथा प्रणाली प्रयोगकर्ता (सिस्टम युजर) भए उसलाई दिएको युजर आईडि र पासवर्ड रमाना हुने एकदिन अगावै बन्द गर्ने भनिए तापनि सोको अभिलेख राखेको छैन । यससम्बन्धी नीति नरहेकोले कार्यरत कर्मचारी अन्यत्र सरुवा भएमा जोखिम रहन सक्छ ।

- २५ **प्रणाली सञ्चालक (सिस्टम एडमिनिस्ट्रेसन)** – प्रणाली सञ्चालनसम्बन्धी अधिकार तथा अन्य सुविधाहरु कार्य विवरण अनुसार कार्यालयका आन्तरिक श्रोतका सीमित व्यक्तिहरुलाई दिईएको हुनुपर्दछ र प्रणाली सञ्चालकमा सुपर युजर राईट रहेको हुन्छ । कार्यालयले प्रणाली सञ्चालकसम्बन्धी अधिकारहरु बाह्य श्रोतका परामर्शदाता कम्पनिका दुई विशेषज्ञलाई दिएको देखियो । बाह्य श्रोतबाट मुख्य क्रियाकलापमा विशेषज्ञ संलग्न गराउँदा प्रयोगकर्ताको सम्बेदनशील तथ्याङ्क तथा सूचनाहरु चोरिने, हराउने तथा जालसाभी हुने जोखिम रहन्छ ।
- २६ **एप्लिकेशन नियन्त्रण** – सूचना प्रविधि प्रणाली सञ्चालनमा सूचना, कारोबार तथा तथ्याङ्कहरुलाई पूर्ण, शुद्ध, सुरक्षित र आधिकारिकरूपमा राख्न तथा स्थानान्तरण (क्याप्चर एण्ड ट्रान्सफर) गर्न नियन्त्रणको वातावरण (कन्ट्रोल ईन्भ्यारेमेण्ट) हुनुपर्दछ । नियन्त्रण वातावरणको लागि प्रणाली नक्शा (सिस्टम म्याप) सहितको आधिकारिक प्रयोगकर्ताको सूची (अथोराइज्ड युजर लिस्ट), स्ट्याण्डर्ड इन्पुट फर्म, फरमेट परीक्षण (फरमेट चेक्स), रेन्ज परीक्षण (रेन्ज चेक्स), रिजनेबलनेस चेक, परनिर्भरता परीक्षण, डिजिटको उपयोग, परीक्षण तथा सामान्य व्यवस्थापन पुनरावलोकन (जनरल म्यानेजमेन्ट रिभ्यू), प्रक्रियाको स्वीकृत अभिलेख समेत रहनुपर्दछ । एक्टिभिटी डायग्राम पेश भएन । कार्यालयले नियन्त्रण वातावरणको लागि प्रणाली नक्शाङ्कन (सिस्टम म्याप) बनाएको छैन । सूचना प्रविधि निर्देशकका अनुसार प्रणालीलाई लाईभ सर्भरमा लैजानुपूर्व लाभग्राहीहरुलाई परीक्षणको रूपमा प्रयोग (युजर एसप्टेन्स टेस्ट युएटी) गराएको जनाए तापनि सोसम्बन्धी प्रतिवेदन तयार नगरेको र उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख भएका सुझावहरुको कार्यान्वयन अवस्था समेत तयार गरेको छैन । यसबाट तथ्याङ्क (डाटा) तथा कारोबारको निष्ठा असर पर्नसक्छ ।
- २७ **एन्टिभाइरस** – सूचना प्रविधि प्रणालीलाई हानी पुऱ्याउनसक्ने संकास्पद क्रियाकलाप तथा भाईरस/म्यालिसियस प्रोग्राम ईत्यादिलाई नियन्त्रण गर्ने, पत्ता लगाउने र हटाउने एन्टिभाइरस प्रयोग गर्ने नीति तयार गरी कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ । कार्यालयले ई-जिपी सफ्टवेयरको एप्लिकेशन कन्ट्रोल प्रणालीमा एन्टिभाइरस राखेको छैन । डेभलेपरको डिभाईसमा बजारमा उपलब्ध भएको एन्टिभाइरस राख्ने गरेको तर एप्लिकेसन कन्ट्रोल सर्भरका लागि कन्सलटेन्ट/डेभलपर्सले एन्टिभाइरस राख्न नपर्ने जनाएकोले नराखिएको भनाई रहे तापनि सोसम्बन्धी निर्णय भएको देखिएन । ई-जिपीमा एन्टिभाइरस प्रयोग नगरिनुले बोलपत्रदाता लगायत लाभग्राहीहरुले अपलोड गरेका फायलहरु स्क्यान नहुने भाईरस आक्रमणबाट प्रणालीका तथ्याङ्क तथा सूचनाहरु काम नलाग्ने (करप्टेड/ईनफेक्टेड) हुने जोखिम रहन्छ ।
- २८ **डाटावेश सुरक्षा** – सूचना प्रविधिको सूचना, तथ्याङ्क तथा सफ्टवेयर सुरक्षाको लागि विशेष सुरक्षाको व्यवस्थाहरु अपनाउनुपर्दछ । ई-जिपी सफ्टवेयरसम्बन्धमा कार्यालयले त्यस्तो व्यवस्था गरेको देखिएन । जसले गर्दा सफ्टवेयर तथा डाटाको सुरक्षामा जोखिम सृजना हुनसक्दछ ।
- २९ **भौतिक पहुँच सुरक्षा विधि (फिजिकल एक्सेस सेक्युरिटी प्रोसिडिअर)** – सूचना प्रविधिसम्बन्धी हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरमा समानरूपमा प्रयोग हुने गरी भौतिक सुरक्षा विधि स्वीकृत गरी अवलम्बन गरिएको हुनुपर्दछ । कार्यालयको भौतिक पहुँच सुरक्षाका लागि स्वीकृत नीति तथा विधि रहेको छैन । डाटावेशको सुरक्षाको लागि डाटा सेन्टर, डिजास्ट्रर रिक्भरी सेन्टर तथा डाटा व्याकअपको उचित व्यवस्थापन गरिएको हुनुपर्दछ । ई-जिपी सफ्टवेयरको डाटा सेन्टर राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र (आइटीसी) को सरकारी एकीकृत तथ्याङ्क केन्द्र (जिआईडिसी) मा भए तापनि डाटा व्याकअपको लागि कार्यालयले पेन ड्राईभ जस्ता डिभाईस मार्फत डाटा ट्रान्सफर गर्ने गरेको छ । कार्यालयले सफ्टवेयरको नियमित पुनरावलोकन गर्ने गरेको छैन । जिआईडिसीमा रहेको सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको भौतिक पूर्वाधारको सुरक्षाको लागि एनआईटीसीमा निर्भर रहेको छ । स्वीकृत भौतिक पहुँच सुरक्षा विधिको अभावमा प्रविधिको पूर्वाधारमा अन्य व्यक्तिको अनधिकृत पहुँचको जोखिम रहेको छ । अत कार्यालयको सूचना प्रविधिको भौतिक पूर्वाधार सुरक्षाका लागि नीति तथा विधि स्वीकृत गराई कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।
- ३० **पूर्वाधार सुरक्षा** – कार्यालयको सूचना प्रविधिसम्बन्धी पूर्वाधारहरु जस्तै हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर जडान गरिएको कक्षमा प्रवेशका लागि निश्चित व्यक्तिहरु बाहेक अन्यलाई प्रवेश निषेध गरिएको तथा उक्त कक्षमा प्रवेशका लागि विशेष सुरक्षा पास (सेक्युरिटी पास) तथा आगन्तुक पुस्तिका (भिजिटर लग्स) व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ । लेखापरीक्षणको क्रममा सर्भर कक्षमा प्रवेश गर्ने र बाहिरिनेहरुका लागि म्यानुअल लग राखेको देखियो । कार्यालयको सर्भर रहेको कक्ष खुल्ला राखेको छ । हातले राखेको म्यानुअल लग स्वतन्त्र तथा भरपर्दो रहँदैन र यसले महत्वपूर्ण एवं संवेदनशील हार्डवेयर उपकरणमा अनधिकृत पहुँच भई चोरी नोक्सानीको जोखिम रहन्छ ।

- ३१ **अनुगमन** – कार्यालयले स्वचालित कार्य सञ्चालनमा अनधिकृत फाइल, तथ्याङ्क वा गलतिहरूलाई विश्लेषण गरी सफ्टवेयर तथा तथ्याङ्कहरूबाट हटाउन तथा रोक्नका लागि नियमित अनुगमन गरिनुपर्दछ । कार्यालयले ईजिपी सफ्टवेयरका विशेष जोखिमहरू मूल्याङ्कन गर्ने गरेको छैन । लाभग्राहीको समस्याहरू कार्यालयका आफ्नै कर्मचारीहरूबाट समाधान गर्ने र नसकेमा बाह्य निकायमा पठाउने र विश्लेषण परीक्षण गरी समाधान गरेको बुझियो । तर ई-जिपी सफ्टवेयरको समग्र मूल्याङ्कन गरिएको छैन । यसबाट ई-जिपी प्रणालीको कार्यसम्पादनमा प्रभाव पार्न सक्ने समस्या तथा घटनाहरू (मेजर ईस्यु/ईन्सिडेन्ट) को जोखिम रहन्छ । यसले सामान्य व्यवसायिक कार्यसञ्चालनमा ढिला हुने तथा प्रणाली समयानुकूल अद्यावधिक नहुने हुन्छ ।
- ३२ **व्याकअप नीति** – कार्यालयले सबै अभिलेख, सूचना तथा तथ्याङ्कहरू निरन्तर एवं दैनिक रूपमा सुरक्षित हुने गरी तीन तह (थ्री जेनरेसन/साईकल) को व्याकअप सूचनाको व्यवस्था गरी सबै तथ्याङ्क तथा अभिलेखहरू निरन्तर परीक्षण गरिएको हुनुपर्दछ । कार्यालयले दैनिक दुई पटक २० मिनट समय लगाई व्याकअप गर्ने गरेको र राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्रको सरकारी सूचना तथ्याङ्क केन्द्रमा व्याकअप गर्ने गरेको देखियो । तर कार्यालयले व्याकअप सर्भर तथा तथ्याङ्क परीक्षण नगरी राख्ने गरेको छ । उचित एवं नियमित परीक्षण नगरी भण्डारण गरेको अभिलेख तथा तथ्याङ्क पुनः प्रयोग गर्न नमिल्ने जोखिम रहन्छ ।
- ३३ **तेश्रोपक्ष** – कार्यालयको कायबोक्क तथा आवश्यकता अनुसार स्वीकृत व्यवस्थापकीय निर्णयको आधारमा तेश्रो पक्ष नियुक्त गरिनुपर्दछ । कार्यालयले सहायता कक्ष व्यवस्थापक (हेल्प डेस्क म्यानेजर), प्रणाली व्यवस्थापक (सिस्टम एडमिनिष्ट्रर), नेटवर्क व्यवस्थापक, डाटाबेस व्यवस्थापक (डाटाबेस एडमिनिष्ट्रर) एसएमएस सेवा प्रदायक आदि कार्यका लागि बाह्य श्रोतबाट तेश्रोपक्ष नियुक्त गरेको छ । ई-जिपी प्रणाली सञ्चालनमा बाह्यश्रोतका कम्पनीमा अधिक निर्भर रहेको देखियो । तेश्रोपक्षले सेवा प्रवाहको सम्भौताको नवीकरण नगरेको अवस्थामा कार्यालयको कार्यसञ्चालनमा हानी पुग्ने तथा कार्यालयका आन्तरिक श्रोतका कर्मचारीहरूमा आत्म विश्वासको जोखिम रहन्छ । अतः तेश्रोपक्ष मार्फत प्राप्त सेवाको कार्यसम्पादनको मूल्याङ्कन समयानुकूल नवीकरण गर्ने तथा आन्तरिक कर्मचारीहरूको क्षमता विकास गरी तेश्रोपक्ष माथिको परनिर्भरता नियन्त्रण गरिनुपर्दछ ।
- ३४ **ईन्टरफेस** – कार्यालयले नेटवर्क, डिस्क वा टेप्स मार्फत पूर्ण तथा शुद्ध तथ्याङ्कहरू स्थान्तरण गरेको र नेटवर्क मार्फत स्थान्तरण हुनेमा स्वचालितरूपमा गलति पत्ता लगाउने र सुधार गर्ने सुविधा रहेको हुनुपर्दछ । परीक्षणको क्रममा तथ्याङ्कहरू सोभै डाटाबेसमा जाने र अपलोड तथा स्थान्तरणमा हार्ड डिस्क प्रयोग हुने गरेको छ । तर अपलोड पूर्व भाईरस परीक्षणका लागि डाटा स्क्यान गर्ने प्रणाली रहेको छैन । स्थान्तरण गरिएको तथ्याङ्कको शुद्धता र पूर्णताको परीक्षण गर्ने निर्देशिका तथा नीति तयार गरेको छैन । पुनरावलोकन गर्ने पद्धति नरहेकोले शुद्ध तथा पूर्ण तथ्याङ्क स्थान्तरणमा विश्वस्त नहुने जोखिम रहेको छ ।
- ३५ **वातावरणीय प्रतिरक्षा** – सूचना प्रविधिमा प्रयोग हुने सम्पूर्ण हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर आगलागी तथा बाढी पहिरोबाट नोक्सानी हुन नसक्ने वातावरणीय स्थानमा राखिएको र पूर्ण सुरक्षित विद्युतीय शक्ति तथा बैकल्पिक विद्युत आपूर्तिसमेतको व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ । कार्यालयले सम्पूर्ण हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरहरूको आगलागी, बाढी, भूकम्प तथा अनियमित विद्युत आपूर्तीका लागि राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्रमा रहेको सरकारी एकीकृत डाटा केन्द्रमा निर्भर रहेको पाईयो । तर सरकारी एकीकृत डाटा सेन्टरमा रहको पूर्वाधार बाढी, भूकम्प तथा अनियमित विद्युत आपूर्ति व्यवस्था सन्तोषजनक हुनसक्ने पूर्वाधार व्यवस्थाको अभिलेख कार्यालयमा रहेको देखिएन । यसबाट कार्यालयको सूचना तथा तथ्याङ्क नोक्सानी हुनसक्ने जोखिम रहेको छ ।
- ३६ **सेक्युरिटी लग्स** – कार्यालयले सूचना प्रविधिको प्रयोगमा आईपरेका सबै किसिमका सुरक्षा चुनौती (सेक्युरिटी थ्रेट) को अभिलेख राख्ने र उच्च व्यवस्थापनबाट विश्लेषण गरी समाधान गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ । कार्यालयले सेक्युरिटी लग्स राख्ने गरेको छ । तर उक्त लग्स अनुगमन गर्ने गरिएको छैन । यसबाट नेटवर्कमा अनधिकृत गतिविधि, अनधिकृत परिमार्जन पत्ता नलाग्ने जोखिम रहन्छ ।
- ३७ **सम्पत्ति अभिलेख** – सूचना प्रविधिमा प्रयोग भएका सबै हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरको सम्पत्ति अभिलेख राख्ने र नियमित भौतिक परीक्षण गरी अभिलेख अद्यावधिक राखेको हुनुपर्दछ । कार्यालयले हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरको छनौट अभिलेख नराख्ने । अन्य सम्पत्तिसँग राखेको र सो पनि स्पष्ट रहेको छैन । सरकारी सूचना तथ्याङ्क केन्द्रमा रहेको पूर्वाधारको मासिकरूपमा अवलोकन गर्ने गरको छ । कार्यालयले सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरहरूको वर्गीकरण तथा व्यवस्थित सम्पत्ति अभिलेख राख्ने गरेको छैन र हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर रहेको

स्थानको ट्रायकिङ्ग गर्ने अभिलेख पनि देखिएन । यसबाट सूचना प्रविधिका हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर उपकरणहरूको प्रभावकारी उपयोगमा असर पर्नसक्छ ।

- ३८ **तथ्याङ्क धुल्याउने** – कार्यालयले कागज, चुम्बकीय, श्रव्यदृश्य, युएसबी स्टोरेज, पुराना कम्प्युटर र ल्यापटप आदिमा रहेका सम्बेदनशील सूचना तथा तथ्याङ्कहरू स्वीकृत कार्यविधि अनुसार धुल्याएको हुनुपर्दछ । कार्यालयले हालसम्म तथ्याङ्क धुल्याउने कार्यहरू गरेको छैन र कार्यविधि तयार गरेको पनि छैन । तथ्याङ्कहरू नधुल्याईएमा तथ्याङ्क रहने स्थान (डाटा स्टोरेज स्पेस) अभावको जोखिम रहन्छ । अतः अनावश्यक तथ्याङ्कहरू पहिचान गरी उच्च व्यवस्थापनको स्वीकृतिमा धुल्याईनु पर्दछ । परीक्षणको क्रममा डिभाईसको ७८ प्रतिशत स्पेस प्रयोग भईसकेको देखिएको छ ।
- ३९ **व्यवसाय निरन्तरता योजना र प्रकोप पुनःस्थापना योजना (बीसीपी तथा डीआरपी)** – सूचना प्रविधिको व्यवसाय निरन्तरता योजना (बिजनेस कन्टिन्यूटी प्लान) र प्रकोप पुनःस्थापना योजना (डिजास्टर रिभरी प्लान) तयार गरी त्यसको प्रभाव विश्लेषण गर्नुपर्दछ । कार्यालयले व्यवसाय निरन्तर योजना तथा प्रकोप पुनःस्थापना योजना तयार गरेको छैन । कार्यालयको प्रकोप पुनःस्थापनाका लागि साईट उपलब्ध नभएको र जिआईडिसिका लागि हेटौडामा स्थान उपलब्ध भएको जनाएको छ । यी योजनाको अभावमा बाह्य चुनौती, साईबर आक्रमण, प्राकृतिक प्रकोप आदि अवस्थामा ईजिपी प्रणालीको निरन्तरतामा अवरोधको जोखिम रहन्छ । यसबाट सूचना तथा तथ्याङ्कको विश्वसनियता तथा निष्ठातामा असरपर्दछ ।
- ४० **केन्द्रीय अभिलेख** – कार्यालयमा प्रयोगमा रहेका सफ्टवेयरहरू नेपाल सरकारको सूचना प्रविधि प्रणाली (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) निर्देशिका, २०७१ को दफा ४ अनुसार सूचना प्रविधि विभागमा अभिलेखीकरण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । लेखापरीक्षणको क्रममा कार्यालयमा प्रयोग भएका सफ्टवेयरहरूको सूची माग गरिएकोमा पेश भएन । कार्यालयले सूचना प्रविधि विभागमा ई-जिपी सफ्टवेयरलाई अभिलेखीकरण गरेको देखियो तर कार्यालयले उपयोग गरेका अन्य सफ्टवेयरहरू एफएमआईएस, आरएमआईएस, ई-एटेनडेन्स, पीपीएमआईएस आदि सूचना प्रविधि विभागमा अभिलेखीकरण गरेको देखिएन । यसबाट सफ्टवेयरको वैधानिकता, नियमितता तथा अभिलेखीकरणमा असर परेको छ ।
- ४१ **अनुकूलित/परिमार्जित सूचना प्रविधि प्रणाली (कस्टुमाईज्ड/बीस्कोप आईटी सिस्टम)** – कार्यालयले सूचना प्रविधि प्रणालीलाई कार्यालयको कामको रणनीति, परिभाषित आवश्यकता तथा मापदण्ड, जोखिम विश्लेषण, लागत लाभ विश्लेषण, सुरक्षा जोखिम मूल्याङ्कन अनुसार प्रणाली विकास, परिमार्जन तथा सुधार गर्ने गरी प्राथमिकता निर्धारण गरिनुपर्दछ । सूचना प्रविधि निर्देशकका अनुसार विद्युतीय सरकारी खरिद प्रणालीलाई सार्वजनिक खरिद ऐन अनुसार परिमार्जन गरिएको र सरकारी निकाय, बैंक, बोलपत्रदाता तथा अन्य उपयोगकर्ताको समस्याहरू र सुझावहरू सूचना प्रविधि (आईटी) टिमको पुनरावलोकन तथा छलफल पश्चात स्वीकृत गराई अद्यावधिक, परिमार्जन तथा पुनरावलोकन गर्ने गरेको छ । तर कार्यालयले प्रणाली पुनरावलोकन गर्ने निश्चित समय निर्धारण गरेको छैन ।
- ४२ **उच्च व्यवस्थापन स्वीकृति (सिनियर म्यानेजमेन्ट एपुभल)** – सञ्चालित सूचना प्रविधि प्रणालीमा थप विकास तथा परिमार्जन गर्नुपरेमा कार्यालयको उच्च व्यवस्थापन तथा सूचना प्रविधि शाखाको स्वीकृत भएको हुनुपर्दछ । कार्यालयको सूचना प्रविधि प्रणालीमा कुनै परिमार्जन गर्नु परेमाटेस्ट सर्भरमा परीक्षण पश्चात प्रणाली प्रशासकले आईटी शाखाका कम्प्युटर ईन्जिनियरलाई र निजको सीफारिस पश्चात आईटी निर्देशकले अन्तिम स्वीकृत गर्ने गरेको देखियो । तर प्रणालीमा आवधिक पुनरावलोकन गर्ने व्यवस्था र प्रणाली परिवर्तन गर्दा उच्च व्यवस्थापनको स्वीकृति गराउने गरेको छैन । त्यस्तै सफ्टवेयर प्रणालीमा के के, कहिले र कसले परिमार्जन गरेको भन्ने परिवर्तनको स्वचालित लेखाङ्कन प्रणाली (अटोमेटेड चेञ्ज ट्रायकिङ्ग सिस्टम) छैन । समयानुकूल पुनरावलोकन नहुनाले निर्धारित समयमा गरिनुपर्ने सुधार नहुन सक्दछ ।
- ४३ **कार्य विभाजन** – कार्यालयले सफ्टवेयर प्रणालीको तथ्याङ्कहरूको विकास, परिमार्जन, परीक्षण, कार्यान्वयन र स्थान्तरण (डेभलपमेन्ट, मोडिफिकेशन, टेस्टिङ्ग, डिप्लोएमेन्ट/म्याईग्रेसन) गर्ने कार्य फरक फरक वातावरणमा व्यवस्थित गरेको हुनुपर्दछ । तर ई-जीपी सफ्टवेयर प्रणालीमा तथ्याङ्कहरूको विकास र परीक्षण गर्न(डेभलेपर/टेस्टर) एउटै व्यक्ति रहेको अवस्था छ । जसले गर्दा सफ्टवेयरमा विकास तथा परिमार्जनबाट प्रयोगमा भएको समस्याको पहिचान नभई सफ्टवेयर सञ्चालनमा समस्या आउन सक्दछ ।

- ४४ **उपयोगकर्ता स्वीकृति परीक्षण (यूजर एसप्टेन्स टेस्ट)** – कार्यालयले विकास तथा परिमार्जन गरेको सफ्टवेयर प्रणालीलाई प्रयोगमा लैजानुभन्दा पहिला लाभग्राहीहरूलाई उपयोगमा सहज हुने वा समस्या नआउने सम्बन्धमा उपयोगकर्ता स्वीकृति परीक्षण गराउनुपर्दछ । कार्यालयले ई-जिपी प्रणालीको प्रथम चरण र दोश्रो चरणको सफ्टवेयरको उपयोगकर्ता स्वीकृति परीक्षण(यूजर एसप्टेन्स टेस्ट) गराएको देखिएन । हाल कार्यालयले बाह्यश्रोतको एक प्रा.लि.मार्फत सफ्टवेयर विकास तथा परिमार्जन गरेकोमा सोको उपयोगकर्ता स्वीकृति परीक्षण गराउने चरणमा रहेको जनाएको छ । उक्त परीक्षण नगराई प्रयोग गरिएको ईजिपी प्रणालीको पहिलो र दोश्रो चरणको सफ्टवेयरले कार्यान्वयनको उद्देश्य हासिल नगर्ने जोखिम रहन्छ ।
- ४५ **परिवर्तन व्यवस्थापन (चेञ्ज म्यानेजमेण्ट)** – कार्यालयमा प्रणाली प्राप्ति तथा व्यवस्थापन परिवर्तन तथा प्रणालीमा आकस्मिक परिमार्जन गर्दा नीति अनुसारको पक्रिया अवलम्बन गरिनुपर्दछ । कार्यालयले प्रणाली कार्यान्वयनमा कुनै किसिमको परिवर्तन गर्नुपरेमा आईटी डाइरेक्टरको स्वीकृतिमा गर्ने गरेको र प्रणाली प्राप्ति (सिस्टम एक्जुजिसन) गर्नुपरेमा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयका सचिवको सहमति र स्वीकृतिमा आईटी टीमसँगको छलफल पश्चात प्राप्ति गर्ने गरेको छ । तर कार्यालयले परिवर्तन व्यवस्थापन (चेञ्ज म्यानेजमेण्ट), प्रणाली प्राप्ति (सिस्टम एक्जुजिसन) तथा आकस्मिक प्रणाली परिमार्जन (ईमरजेन्सी सिस्टम मोडिफिकेसन) का विधि तयार गरेको छैन ।
- ४६ **वारेन्टी** – कार्यालयले प्राप्त गरेका हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरको वारेन्टीको सम्झौता समेत गरेको हुनुपर्दछ । कार्यालयले हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर खरिद गर्दा सोको स्पेसिफिकेशनमा वारेन्टी हुने जनाए तापनि कार्यालयले वारेन्टीसम्बन्धी अभिलेखहरू राखेको छैन । यसबाट हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरको उपयोग अवधिको सुनिश्चितता तथा सञ्चालन/मर्मत लागत वृद्धिको जोखिम बढेको छ ।
- ४७ **प्रयोग पश्चात पुनरावलोकन (पोष्ट ईम्लिमेन्टेसन रिभ्यू)** – कार्यालयमा प्रयोगमा आएको सफ्टवेयर प्रणालीको विकास तथा परिमार्जनको कार्यसम्पादनको निश्चित समयमा प्रयोग पश्चात पुनरावलोकन गरिएको हुनुपर्दछ । जसले गर्दा सफ्टवेयरमा सृजना भएका समस्याको जानकारी कार्यालयलाई समयमै हुन्छ । तर कार्यालयले ईजिपी सफ्टवेयर प्रणालीको समय समयमा पुनरावलोकन गर्ने व्यवस्था गरेको छैन । यसबाट प्रणाली सञ्चालनमा आईपरेका (ईनसिडेण्ट, बग्स) तथा अन्य विभिन्न समस्याहरू समाधान हुन नसकी प्रणालीको निरन्तर सञ्चालन तथा सुनिश्चिततामा जोखिम रहन्छ ।
- ४८ **प्रणाली प्रयोगको लागि दर्ता** – विद्युतीय खरिद प्रणाली सञ्चालन निर्देशिका, २०७४ को परिच्छेद-३ को दफा ६ र ७ मा सार्वजनिक खरिद कारोबार गर्ने मन्त्रालय/विभाग वा यस्तै केन्द्रीयस्तरमा रहेका सार्वजनिक निकायहरू प्रणाली सञ्चालक (एडमिन युजर) को रूपमा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयमा, प्रदेश र जिल्ला तथा स्थानीय स्तरका सार्वजनिक निकायहरूले प्रणाली प्रयोगकर्ता (सिस्टम युजर) को रूपमा आफ्नो तालुक कार्यालयको प्रणाली सञ्चालकसँग सम्पर्क गरी प्राप्त निर्देशनबमोजिम दर्ता गर्नुपर्ने र मातहत कार्यालयहरूको सम्बन्धमा तालुक निकायले ई-जिपी सफ्टवेयर सञ्चालनको एडमिन युजर आईडी र पासवर्ड तयार गरी मातहत कार्यालयलाई दिनुपर्ने व्यवस्था छ । कार्यालयमा २०७५ आश्विनसम्ममा नेपाल राष्ट्र बैङ्क, धनगढी, सशस्त्र प्रहरी वल, मोरङ्ग आदि समेत १६३४ सार्वजनिक निकायहरू दर्ता भएका छन् । कार्यालयले मन्त्रालयस्तर, विभागस्तर लगायत केन्द्रियस्तरका निकायहरूमात्र दर्ता गर्नुपर्नेमा प्रादेशिकस्तर, जिल्लास्तर र स्थानीयस्तरका निकायहरू समेतलाई सोभै दर्ता गर्ने गरेको देखियो । प्रादेशिकस्तर, जिल्लास्तर र स्थानीयस्तरका निकायहरूको पासवर्ड तथा युजर नेमहरू तालुक मन्त्रालय, विभाग तथा केन्द्रियस्तरका निकायहरूले निर्माण गर्नुपर्नेमा सो नगरी सोभै सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले निर्माण गरी वितरण गरेको छ । यसबाट प्रादेशिक, जिल्ला तथा स्थानीयस्तरका निकायहरू सम्बन्धित मन्त्रालय, विभाग तथा केन्द्रीयस्तर निकायहरूसँग बाईपास भई अनियन्त्रित हुने जोखिम रहन्छ ।
- ४९ **सूचना प्रकाशन तथा प्रस्ताव** – ई-जिपी खरिद निर्देशिकाको दफा १३ अनुसार बोलपत्र सूचना प्रकाशन तथा दफा १६ अनुसार बोलपत्रदाताहरूले आफ्नो बोलपत्र प्रस्ताव अनलाईन मार्फत दर्ता गरेको हुनुपर्दछ । कार्यालयहरूले प्रकाशन गरेको बोलपत्र सूचना अनुसार अधिकांश बोलपत्रदाताहरूले बोलपत्र प्रस्ताव पेश गर्दा अपलोड मोडल र अनलाईन दुवै माध्यम मार्फत प्रस्ताव पेश गर्ने गरेको र अधिकांशले एक्सएल फरम्याटमा अनलाईनमा अपलोड गर्ने गरेका छन् । प्रणाली मार्फत यो वर्ष मालसामान खरिदको १ हजार ९५१ र निर्माण कार्यको ५ हजार १३२ गरी ७ हजार ८३ बोलपत्र सूचना प्रकाशन भएकोमा क्रमशः १ हजार २८७ (६५.९७ प्रतिशत) र १ हजार २३१ (१५.१४ प्रतिशत) समेत २ हजार ५१८ (३५.५५ प्रतिशत) बोलपत्रदाताले एक्सएल सीटबाट डाटा अपलोड गरेको देखियो ।

बोलपत्रदाताहरूले बिल अफ क्वाण्टिटिजको बोलपत्र विवरण नभरी आफ्नै ढाँचामा एक्सएलसीट तयार गरी पेश गरेको बोलपत्र प्रस्तावलाई ईजिपि प्रणालीले स्वीकार गरेकोले खरिद प्रणालीको निर्धारित प्रक्रिया अवलम्बन नगर्ने तथा एक्सएल फरमेटमा एकरूपता नहुने जोखिम बढेको छ । सबै बोलपत्रको सूचना र बोलपत्र प्रस्ताव अनलाईन प्रकाशन गराउने गरी कार्यालयले एक्सएलसिटको ढाँचा समेत सफ्टवेयर प्रणालीले निर्धारण गर्ने गरी एकरूपता कायम गरेको छैन ।

५० **बोलपत्र मूल्याङ्कन, स्वीकृति र भुक्तानी** – ई-जिपी सञ्चालन निर्देशिकाको दफा २२ अनुसार बोलपत्र प्रस्तावको मूल्याङ्कन, दफा २३ अनुसार बोलपत्र स्वीकृतिको आशयको सूचना, पुनरावलोकन तथा बोलपत्र स्वीकृतिको पत्र र दफा २८ अनुसार कामको अग्रिम/पेशकी/रनिङ्ग बिल/अन्तिम बिल/क्षतिपूर्ति लगायतका बिलहरू अनलाईन मार्फत पेश गर्ने र भुक्तानी दिनुपर्ने व्यवस्था छ । सबै कार्यालयको प्रश्नावली विवरण अनुसार यो वर्ष ७ हजार २७६ अनलाईन बोलपत्र सूचना प्रकाशन भएकोमा १ हजार ३३२ (१८ प्रतिशत) बोलपत्रको मात्र अनलाईन मूल्याङ्कन भएको र मूल्याङ्कित बोलपत्रहरूमध्ये २९० (२१ प्रतिशत) बोलपत्रको स्वीकृति र २०३ (१५ प्रतिशत) बोलपत्रको आसयपत्र अनलाईनमार्फत गरेको छ । तर कार्यालयहरूले बोलपत्रदाताहरूलाई अग्रिम पेशकी, रनिङ्ग बिल, अन्तिम बिल र प्रोत्साहन भुक्तानीको कार्य विद्युतीय खरिद प्रणाली मार्फत गरेको देखिएन । यसबाट ई-जिपि प्रणालीमा व्यवस्थित बोलपत्र स्वीकृति, आशयपत्रको सूचना दिने, पुनरावलोकन गर्ने, अग्रिम तथा पेशकी भुक्तानी, रनिङ्ग तथा अन्तिम बिल र क्षतिपूर्ति भुक्तानी गर्ने व्यवस्थाको अनुशरण नहुने जोखिम बढेको छ ।

५१ **विद्युतीय खरिद प्रणालीको प्रयोग (ईम्प्लीमेन्टेसन अफ ई-जिपी सिस्टम)** – विद्युतीय खरिद प्रणाली सञ्चालन निर्देशिका, २०७४ को दफा ३५ मा सार्वजनिक निकायले विद्युतीय प्रणालीबाट खरिद गर्दा अनिवार्य रूपमा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले सञ्चालनमा ल्याएको विद्युतीय खरिद प्रणालीको मात्र प्रयोग गर्नुपर्ने र रु.२० लाखभन्दा माथिको परामर्श सेवा, रु.६० लाखभन्दा माथिको खरिद र रु.२ करोडभन्दा माथिको सार्वजनिक निर्माणमा अनिवार्य रूपमा विद्युतीय खरिद प्रणालीबाट मात्र खरिद गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । सार्वजनिक निकायले खरिद सूचनामा ई-जिपी प्रणालीको एकल पोर्टलमा रहेको बोलपत्रसम्बन्धी कागजातको खरिद सूचनामा र बोलपत्रसम्बन्धी विवरण खण्ड (डाटा सिट) मा सम्पूर्ण खरिद व्यवस्था विद्युतीय खरिद प्रणाली सञ्चालन निर्देशिकावमोजिम मात्र हुनेछ भनी उल्लेख गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । कार्यालयको प्रश्नावली विवरण अनुसार रु.२० लाखभन्दा माथिको परामर्श २३, रु.६० लाखभन्दा माथिको मालसामान खरिद ३८१, रु.६० लाखभन्दा माथिको निर्माणकार्य १ हजार २४१ र रु.२ करोडभन्दा माथिको निर्माण कार्य ६५६ को अनलाईन बोलपत्र सूचना प्रकाशन भएको देखिएको छ । कार्यालयको अभिलेखमा रहेको विवरण अनुसार निर्देशिकाको अनुशरण नभएको केही उदाहरण निम्न देखिएको छ:

निकायको नाम	सूचना प्रकाशन मिति	कामको विवरण	बोलपत्र जमानत (२.५ प्रतिशत)	लागत अनुमान	ठेक्का नं
स्थानीय पूर्वाधार विभाग	अक्टोबर २, २०१८	१३,२६,३२,३६ र ४० एमएमको वायर आपूर्ति तथा ढुवानी	अमेरिकी डलर ५५०००	अमेरिकी डलर २२०,००,०००	आईसीवी/टीवी/डब्लुआ २/०१-२०१८/१९
कङ्काली नगरपालिका, भापा	श्रावण १४, २०७५	हाइड्रोलिक एक्साभेटर (कम्तिमा १६५ एचपी)	रु २,७५,०००	रु १,१०,००,०००	ककनी/०१/०७५-७६

माथि उल्लिखित उदाहरणमा दुवै बोलपत्रहरूको अनिवार्य रूपमा विद्युतीय माध्यमको प्रयोगबाट मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने सीमा रहेको छ । स्थानीय पूर्वाधार विभागको बोलपत्र सूचनाको सि.नं ६ मा निर्देशिका अनुसार विद्युतीय माध्यमबाट खोलिने भन्ने मात्र र कङ्काली नगरपालिकाको बोलपत्र सूचनाको सि.नं. ७ मा बोलपत्रदाताको प्रतिनिधिहरूको रोहवरमा बोलपत्र खोलिने उल्लेख गरेको छ । अनिवार्यरूपमा विद्युतीय खरिद प्रणालीको मात्र प्रयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था उल्लेख गरेको छैन । यसबाट निर्देशिकाको दफा ३५ को अनुशरण र प्रणाली कार्यान्वयनमा असर पर्ने जोखिम रहन्छ । यसको कारण निर्देशिकाको कार्यान्वयन बाध्यकारी नहुनु हो ।

५२ **बैङ्क जमानत** – बैङ्क ग्यारेन्टीको नियन्त्रण र निरीक्षणका लागि ई-जिपी सफ्टवेयर संयन्त्रमा व्यवस्था गरेको हुनुपर्छ । सरकारी विद्युतीय खरिद प्रणालीको सफ्टवेयर सूचना प्रविधि प्रणालीमा बोलपत्र जमानत तथा कार्यसम्पादन बैङ्क जमानतलाई स्वतः प्रमाणित तथा अनुगमन गर्न कुनै व्यवस्था रहेको छैन । उक्त बैङ्क जमानतको समय सकिएको र नक्कली बैङ्क ग्यारेन्टी समेतबाट कारोबार हुनसक्ने देखियो । सोको जानकारी यस प्रणालीबाट पाउन नसकिदा जोखिम बढ्ने देखिन्छ ।

- ५३ **समन्वय** - भन्सारले प्रयोग गरेको विद्युतीय सूचना प्रणाली वस्तु आयात, निर्यात र भन्सार राजस्व असुली स्थिति पहिचान गर्ने प्रारम्भिक माध्यम हो । यस प्रणालीबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा व्यवसायीहरूको आयात निर्यात कारोबार लगायत अन्य र विभिन्न राष्ट्रिय तथ्याङ्कहरू विश्लेषण गरिन्छ । यस प्रणालीलाई आन्तरिक राजस्व, व्यवसाय दर्तालगायतका प्रणालीसँग आवद्ध गरिएको छैन ।

परिच्छेद-४

सुभाब तथा निष्कर्ष

- ५४ **सुभाब** - माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभाब प्रस्तुत गरिएको छः
- ५४.१ **सूचना प्रविधि निर्देशक समिति** - सूचना प्रविधिसम्बन्धमा देखिएका नवीन अवधारणा तथा आन्तरिकरूपमा देखिएका समस्या तथा चुनौती उपर निर्णय लिनको लागि कार्यालयमा २०७५।६।१९ मा सहसचिवको संयोजकत्वमा ६ सदस्यीय प्राविधिक समिति सूचना प्रविधि निर्देशक समिति गठन गरे तापनि हालसम्म कुनैपनि काम नगरेकोले सो समितिलाई प्रभावकारी तुल्याइनुपर्दछ ।
- ५४.२ **वार्षिक तथा रणनीतिक योजना** - कार्यालयले सूचना प्रविधि शाखाको रणनीतिक योजना तथा वार्षिक योजना तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ ।
- ५४.३ **सूचना प्रविधि नीति** - कार्यालयमा प्रयोग भएको सफ्टवेयर सुरक्षाको लागि सुरक्षा नीति, व्यवसाय निरन्तरता नीति, डिजास्टर रिकभरी नीति, हार्डवेयर नीति, सफ्टवेयर नीति, तथ्याङ्कहरूको गोपनियता नीति, व्याकअप नीति, परिवर्तन व्यवस्थापन नीति, दूर पहुँच नीति, सूचना प्रविधि तालिम व्यवस्थापन नीति, तेश्रोपक्ष उपयोग नीति, लग ईन/लग आउट नीति, फायरवाल नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ ।
- ५४.४ **तेश्रोपक्ष आश्वस्तता** - तेश्रोपक्ष कम्पनीद्वारा ई-जिपी प्रणालीको पुनरावलोकन पश्चात दिईएका सुभाबहरू कार्यालयद्वारा कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।
- ५४.५ **आन्तरीक लेखापरीक्षण** -आन्तरिक रूपमा प्राविधिक सहितको आन्तरीक लेखापरीक्षण शाखा गठन गरी आन्तरिक लेखापरीक्षण गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- ५४.६ **जनशक्ति व्यवस्थापन** -आवश्यक दरवन्दीको बन्दोवस्त गरी सूचना प्रविधिका नेटवर्क प्रशासक, प्रणाली प्रशासक तथा डाटावेश प्रशासक जस्ता मुख्य कार्यहरूका साथै सफ्टवेयरको परिवर्तनहरू तथा अद्यावधिक जस्ता कार्यहरूमा कार्यालयकै कर्मचारीहरूबाट गराउनुपर्दछ ।
- ५४.७ **कर्मचारी तालिम** -सूचना प्रविधि तालिमको आवश्यकता पहिचान गरी कर्मचारीहरूलाई योजनाबद्ध तालिम दिई बाह्यश्रोत (बाह्य कर्मचारी) माथिको परनिर्भरतालाई न्यून बनाउँदै लैजानुपर्दछ ।
- ५४.८ **हेल्पडेस्क** - लाभग्राहीको समस्या तथा समयमा समाधान गर्न (रियल टाईम इनसिडेन्ट मनिटोरिङ टुल सिआईईएम) जस्ता प्रविधि उपयोग गरी चौविसै घण्टा सेवा प्रदान गर्ने तथा घटनाक्रम व्यवस्थापन नीति (इनसिडेन्ट म्यानेजमेण्ट पोलिसी) तयार गरी हेल्पडेस्कलाई जिम्मेवार बनाईनुपर्दछ ।
- ५४.९ **नियमितता परीक्षण** - सञ्जालहरू फायरवालद्वारा ब्लक गरिएको, अवाञ्छित पोर्टहरू डिसेबल गरिएको, अवाञ्छित गतिविधिहरूलाई आईपि एड्रेस मार्फत ब्लक गरिएको लगायतका कार्य गरी व्यवस्थित गर्ने प्रयास गरिएको, अन्य नेटवर्कसँग भर्चुअल प्राईभेट नेटवर्क (भिपीएन) मार्फत मात्रै सम्पर्क गर्ने गरिएको र नेटवर्क तथा एप्लिकेशन प्रणालीको अनुगमन परीक्षणका लागि पेनडोरा तथा जिनोस (ओपन सोर्स) औजार प्रयोग गरेको जनाएकोमा आवश्यक नीति तथा मापदण्ड तयार गरी व्यवस्थापनबाट स्वीकृत पश्चात कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।
- ५४.१० **उपयोगकर्ता प्रक्रिया (युजर म्यानुअल/प्रोसिड्युअर)** - यूजर म्यानुअल तयार गरी तथ्याङ्क तथा सूचनाहरूमा अनधिकृत पहुँच तथा चुहावट नियन्त्रण सहित प्रविधि पहुँचलाई सुरक्षित बनाईनुपर्दछ ।

- ५४.११ **पासवर्ड** – सम्भन सकिने, संकेत अक्षर तथा अङ्क सहितको कम्प्लेक्स वर्ड र निश्चित समयमा अनिवार्य परिवर्तन गर्नुपर्ने व्यवस्था सहितको पासवर्ड नीति स्वीकृत गराई कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।
- ५४.१२ **कार्य विभाजन** – डाटावेश तथा नेटवर्क प्रणाली सञ्चालनमा एप्लिकेशन यूजरसँग भएको सम्भौतालाई बाध्यकारी कार्यान्वयको व्यवस्था गरी सिस्टम यूजरहरुको काम कर्तव्य अधिकारको स्पष्ट व्यवस्था सहित प्रणाली प्रयोगलाई प्रभावकारी बनाईनुपर्दछ ।
- ५४.१३ **लग ईन तथा लग आउट** – लग ईन तथा लग आउट नीतिको तर्जुमा सहित सफ्टवेयरको सुरक्षाको लागि स्क्रीन सेभरको समयावधी कम गर्ने तथा सफ्टवेयरमा टेम्पोरोरी सेभ एण्ड नेक्स्ट बटमको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- ५४.१४ **अडिट लग र अनुगमन** – एप्लिकेशन तथा प्रणालीको प्रयोगमा आएका समस्या समाधानका लागि अडिट लग अद्यावधिक गरी नियमित अनुगमन गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- ५४.१५ **नवप्रवेशी तथा छाडनेहरुको व्यवस्थापन** – सरुवा भई आउने तथा सरुवा भई जाने सफ्टवेयर प्रयोगकर्ताको यूजर आईडिको निर्माण र प्रोफाइल लक गर्दा प्रणाली मार्फत नै गरिने संयन्त्रको विकास गरिनुपर्दछ ।
- ५४.१६ **प्रणाली सञ्चालक (सिस्टम एडमिनिस्ट्रेसन)** – प्रणाली सञ्चालक तथा सुपर युजरमा आन्तरिक श्रोतकै कर्मचारीहरुलाई लगाउने तथा सूचना प्रविधि प्रमुखको स्वीकृतमा निश्चित समयको अन्तरालमा प्रणाली सञ्चालक परिवर्तन गरी तेश्रोपक्ष माथिको परनिर्भरतालाई कम गर्दै लैजानुपर्दछ ।
- ५४.१७ **एप्लिकेशन नियन्त्रण** – ई-जिपी प्रणालीको सम्पूर्ण प्रक्रिया स्पष्ट देखिने गरी सिस्टम म्याप तयार गर्नुपर्ने तथा युजर एसप्टेन्स टेस्ट (यूएटी) प्रतिवेदनमा उल्लिखित सुभावहरु कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।
- ५४.१८ **एन्टिभाइरस** – ई-जिपी सफ्टवेयर प्रणालीमा अपलोड हुने अभिलेख तथा फायलहरु अनिवार्यरुपमा स्वतः स्क्यान हुने एन्टिभाइरस प्रणाली जडान गरि ई-जिपी प्रणालीलाई सुरक्षित गरिनुपर्दछ ।
- ५४.१९ **डाटावेश सुरक्षा** – सफ्टवेयर तथा डाटाको सुरक्षाको लागि (डाटावेश एक्लिभिटी अनुगमन-डिएएम) जस्तो नवीन प्रविधिको प्रयोगतर्फ अग्रसर हुनुपर्ने देखिन्छ ।
- ५४.२० **पूर्वाधार पहुँच सुरक्षा विधि (फिजिकल एक्सेस सेक्युरिटी प्रोसिडिअर)** – कार्यालयले सूचना प्रविधिको भौतिक पूर्वाधार सुरक्षाका लागि नीति तथा विधि स्वीकृत गराई कार्यान्वयन ल्याईनु पर्दछ ।
- ५४.२१ **पूर्वाधार सुरक्षा** – संवेदनशील उपकरणहरु राखिएका सर्भर कक्ष, नेटवर्क स्वीच जस्ता सम्वेदनशील क्षेत्रमा प्रवेशकर्ताहरुको प्रवेश तथा बाहिरिएको अभिलेख स्वचालित रुपमा रही अनुगमन गर्ने तथा अनिवार्य प्रवेश पासको व्यवस्था गरी जोखिम न्यून गरिनुपर्दछ ।
- ५४.२२ **अनुगमन** – स्वचालित कार्य सञ्चालनमा अनधिकृत फाइल, तथ्याङ्क वा गलतिहरुलाई विश्लेषण गरी सफ्टवेयर तथा तथ्याङ्कहरुबाट हटाउन तथा रोक्नका लागि कार्यालयद्वारा आन्तरिक तथा नियमित रुपमा ई-जिपी सफ्टवेयरका विशेष जोखिमहरु मूल्याङ्कन तथा अनुगमन गरिनुपर्दछ ।
- ५४.२३ **व्याकअप नीति** – उचित व्याकअप नीति तथा तथ्याङ्क व्याकअपको लागि योजना एवं सूची तयार गरी नियमित रुपमा पुनःभण्डारण (रिस्टोरिङ्ग) को व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- ५४.२४ **तेश्रोपक्ष** – सहायता कक्ष व्यवस्थापक (हेल्प डेस्क म्यानेजर), प्रणाली व्यवस्थापक (सिस्टम एडमिनिष्ट्रेटर), नेटवर्क व्यवस्थापक, डाटाबेस व्यवस्थापक (डाटावेश एडमिनिष्ट्रेटर) को लागि बाह्य श्रोतबाट नियुक्त नगरी आन्तरीक कर्मचारीहरुको क्षमता विकास गरी तेश्रोपक्षमाथिको परनिर्भरता नियन्त्रण गरिनुपर्दछ ।
- ५४.२५ **ईन्टरफेस** – शुद्ध एवं सुरक्षित तथ्याङ्क स्थान्तरणका लागि सुरक्षित नेटवर्क तथा निर्देशिका तयार गरी कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।
- ५४.२६ **वातावरणीय प्रतिरक्षा** – सरकारी एकीकृत डाटा सेन्टरमा रहेको सूचना तथा तथ्याङ्कहरु सुरक्षित राख्नको लागि सूचना तथा तथ्याङ्कहरु सुरक्षित हुने आस्वशतता सहितको पूर्वाधार तथा संयन्त्रको विकास गरिनुपर्दछ ।

- ५४.२७ **सेक्युरिटी लग्स** – सूचना प्रविधिको प्रयोगमा आईपरेका सबै किसिमका सुरक्षा चुनौती (सेक्युरिटी थ्रेट) को अभिलेख तथा सेक्युरिटी लग्सको व्यवस्था गरी त्यसको उच्च व्यवस्थापन मार्फत विश्लेषण गरी समाधान गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- ५४.२८ **सम्पत्ति अभिलेख** – सूचना प्रविधिमा प्रयोग भएका हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरको प्राप्त मिति, वारेन्टी अवधि, उपयोग मिति तथा स्वामित्वको अवस्था देखिने विस्तृत विवरण सहितको अभिलेख राखिनुपर्दछ ।
- ५४.२९ **तथ्याङ्क धुल्याउने** – तथ्याङ्क धुल्याउने प्रोग्राम, क्लियरिङ्ग जस्ता विभिन्न पद्धति प्रयोग मार्फत जाँच गरी तथ्याङ्कहरू धुल्याएर तथ्याङ्क भण्डारण स्थान (डाटा स्टोरेज स्पेस) को क्षमता बढाइनुपर्दछ ।
- ५४.३० **व्यवसाय निरन्तरता योजना र प्रकोप पुनःस्थापना योजना (बीसीपी तथा डीआरपी)** – सूचना प्रविधि प्रणालीको भावी चुनौतीहरूलाई ध्यानमा राखी कार्यालयले व्यवसाय निरन्तरता योजना एवं प्रकोप पुनःस्थापना योजना तयार गरी कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।
- ५४.३१ **केन्द्रीय अभिलेख** – नेपाल सरकारको सूचना प्रविधि प्रणाली (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) निर्देशिका, २०७१ मा भएको व्यवस्थाको परिपालना गरी उपयोगमा ल्याईएको सफ्टवेयरहरू सूचना प्रविधि विभागमा अभिलेखीकरण गरिनुपर्दछ ।
- ५४.३२ **अनुकुलित/परिमार्जित सूचना प्रविधि प्रणाली (कस्टुमाईज्ड/बीस्कोप आईटी सिस्टम)** – प्रयोगमा ल्याईएको सूचना प्रविधि प्रणाली(कस्टुमाईज्ड/बीस्कोप आईटी सिस्टम) सम्बन्धमा नियमित तथा समयानुकूल प्रयोग पश्चात पुनरावलोकन (पोष्ट ईम्प्लिमेन्टेसन रिभ्यू) को व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- ५४.३३ **उच्च व्यवस्थापन स्वीकृति (सिनियर म्यानेजमेन्ट एपुभल)** – स्वचालित अभिलेखाङ्कन प्रणाली जडान गर्ने, निर्धारित समयमा पुनरावलोकन गर्ने तथा परिमार्जन पूर्व उच्च व्यवस्थापनको स्वीकृति गराउने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।
- ५४.३४ **कार्य विभाजन** – सफ्टवेयर प्रणालीको तथ्याङ्कहरूको विकास, परिमार्जन, परीक्षण, कार्यान्वयन र स्थान्तरण (डेभलपमेन्ट, मोडिफिकेशन, टेस्टिङ्ग, डिप्लोएमेन्ट/म्याईग्रेसन) गर्ने कार्य फरक फरक वातावरणमा व्यवस्थित गरिनुपर्दछ ।
- ५४.३५ **उपयोगकर्ता स्वीकृति परीक्षण (यूजर एसप्टेन्स टेस्ट)** – सूचना प्रविधि प्रणालीमा प्रयोग गरिएका सम्पूर्ण परिमार्जनको स्वचालित अभिलेख राख्ने तथा उपयोगकर्ता स्वीकृति परीक्षण पश्चातमात्र उपयोगमा ल्याउने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- ५४.३६ **परिवर्तन व्यवस्थापन (चेञ्ज म्यानेजमेन्ट)** – परिवर्तन व्यवस्थापन (चेञ्ज म्यानेजमेन्ट), प्रणाली प्राप्त (सिस्टम एक्ज्यूजिसन) तथा आकस्मिक प्रणाली परिमार्जन (ईमरजेन्सी सिस्टम मोडिफिकेशन) गर्न आवश्यक विधि तयार गरी सो अनुसारको अनुसारको प्रक्रिया अवलम्बन गरिनुपर्दछ ।
- ५४.३७ **वारेन्टी** – हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरको सुरक्षाको लागि हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर प्राप्त गर्दा निश्चित अवधिको वारेन्टी सहित लागत लाभ विश्लेषण गरिनुपर्दछ ।
- ५४.३८ **प्रयोग पश्चात पुनरावलोकन (पोष्ट ईम्प्लिमेन्टेसन रिभ्यू)** – प्रयोगमा आएको सफ्टवेयर प्रणालीको विकास तथा परिमार्जनको एक निश्चित समयमा प्रयोग पश्चातको पुनरावलोकन (पोष्ट ईम्प्लिमेन्टेसन रिभ्यू) गरिनुपर्दछ ।
- ५४.३९ **प्रणाली प्रयोगको लागि दर्ता** – विद्युतीय खरिद प्रणाली सञ्चालन निर्देशिका, २०७४ को परिच्छेद-३ को दफा ६ र ७ अनुसार सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले मन्त्रालय विभाग र केन्द्रीयस्तरको निकाय दर्ता गर्ने र प्रादेशिक, जिल्ला र स्थानीयस्तरका निकायहरू सम्बन्धित तालुक निकायबाट दर्ता गर्ने व्यवस्थाको पालना गरिनुपर्दछ ।
- ५४.४० **बोलपत्र सूचना प्रकाशन तथा प्रस्ताव दर्ता** – विद्युतीय खरिद प्रणाली सञ्चालन निर्देशिका, २०७४को दफा १३ अनुसार बोलपत्र सूचना प्रकाशन तथा दफा १६ अनुसार बोलपत्रदाताहरूले आफ्नो बोलपत्र प्रस्ताव अनलाईन मार्फत दर्ता गराउने व्यवस्थाको परिपालना गरिनुपर्दछ ।

- ५४.४१ **बोलपत्र मूल्याङ्कन, स्वीकृति र भुक्तानी** – विद्युतीय खरिद प्रणाली सञ्चालन निर्देशिका, २०७४ को दफा २२ अनुसार बोलपत्र प्रस्तावको मूल्याङ्कन, दफा २३ अनुसार बोलपत्र स्वीकृतिको आशयको सूचना, पुनरावलोकन तथा बोलपत्र स्वीकृतिको पत्र र दफा २८ अनुसार कामको अग्रिम/पेशकी/रनिङ्ग बिल/अन्तिम बिल/क्षतिपूर्ति लगायतका बिलहरु अनलाईन मार्फत पेश गर्ने र भुक्तानी दिनुपर्ने व्यवस्थाको कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।
- ५४.४२ **विद्युतीय खरिद प्रणालीको प्रयोग (ईम्प्लीमेन्टेसन अफ ई-जिपी सिस्टम)** – ई-जिपी प्रणालीको सफल कार्यान्वयनको लागि विद्युतीय खरिद प्रणाली सञ्चालन निर्देशिका, २०७४ मा नै ई-जिपी प्रणालीलाई अनिवार्य प्रयोग गर्ने व्यवस्था गर्ने तथा प्रणाली कार्यान्वयनको अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाईनु पर्दछ ।
- ५४.४३ **बैङ्क जमानतको अनुगमन** – विद्युतीय सरकारी खरिद प्रणालीले स्वचालित रूपमा बैङ्क जमानतको परीक्षण तथा अनुगमन गर्ने संयन्त्रको विकास गरिनुपर्दछ ।
- ५४.४४ **समन्वय** – यस प्रणालीलाई आन्तरिक राजस्व, व्यवसाय दर्तालगायतका प्रणालीसँग आवद्ध गरी सूचना आदान प्रदानमा विभिन्न निकायबीच समन्वय स्थापित गरी अधिकतम उपयोग गर्नुपर्दछ ।
- ५५ **निष्कर्ष** – सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा देखिएको अस्वस्थ प्रतिस्पर्धालाई न्यून गरी खरिद प्रक्रियालाई खुल्ला, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ र विश्वसनीय बनाउने उद्देश्यले २०६४।५।३ देखि सिङ्गल पोर्टलमा आधारित सार्वजनिक विद्युतीय खरिद प्रणालीलाई प्रयोगमा ल्याईए तापनि सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले प्रयोगमा ल्याएको ई-जिपी सूचना प्रविधि प्रणालीको सुरक्षासम्बन्धमा हालसम्म सूचना प्रविधि नीति, सुरक्षा नीति, व्यवसाय निरन्तरता नीति, डिजास्टर रिकभरी नीति लगायतका नीतिहरु तयार नगरेको, सेक्युरिटी लगस्को समय समयमा सुपरीवेक्षण हुने नगरेको, प्रयोगमा ल्याएको सूचना प्रविधि प्रणालीहरु सूचना प्रविधि विभागमा अभिलेखीकरण नगरिएको, सूचना प्रविधि प्रणाली प्रयोगमा ल्याउनु पूर्व यूजर एसप्टेन्स टेस्ट नगराएको जस्ता व्यहोरा देखिएकोमा ई-जिपी प्रणालीलाई पूर्णत सूचना प्रविधिमा आधारित बनाउनको लागि उल्लेखित सुधारका उपायहरुलाई अवलम्बन गरिनुपर्दछ ।

स्वचालित भन्सार जाँचपास प्रणाली (आशिकुडा)

परिच्छेद-१ परिचय

- १ **स्थापना, उद्देश्य र कार्यक्षेत्र** – भन्सार विभाग र अन्तर्गतका भन्सार कार्यालयहरूमा प्रयोग भएको भन्सार जाँचपास व्यवस्थालाई सूचना प्रविधिमा आधारित बनाउने उद्देश्यले सन् १९९६ देखि स्वचालित भन्सार जाँचपास (आशिकुडा) प्रणाली प्रयोगमा रहेको थियो । यसबाट भन्सार जाँचपास प्रणाली पूर्णरूपमा स्वचालनमा आउन नसकेकोले सन् २०१६ को अन्तर्राष्ट्रिय भन्सार दिवसको अवसरमा आशिकुडाको नयाँ भर्सन आशिकुडा वर्ल्ड कार्यान्वयनमा ल्याई हाल नेपाल भन्सार जाँचपास प्रणाली (नेपाल कस्टम अटोमेटेड सिस्टम) नेपाली नामाकरण गरिएको छ । यो प्रणालीले भन्सार जाँचपास प्रणालीलाई सरल, सहज र अन्तर्राष्ट्रियस्तरको बनाउन भन्सार परिसरमा मालबाहक सवारीको प्रवेश, दर्ता, मूल्याङ्कन, कर तथा महशुल भुक्तानी र बहिर्गमनसम्मका सम्पूर्ण जाँचपास गर्ने गरिएको छ । यस प्रणालीको सफल कार्यान्वयनको लागि आवश्यक हार्डवेयर, नेटवर्क इन्फ्रस्ट्रक्चर र सफ्टवेयरहरूको व्यवस्था भएको र भन्सार विभागमा डाटा सेन्टरको स्थापना हुने र भन्सार कार्यालयहरूमा यसै प्रणाली अनुसार आयात/निर्यातको तथ्याङ्क अभिलेखन तथा भन्सार जाँचपास हुने गरेको छ । यसको कार्यक्षेत्र भन्सार विभाग र अन्तर्गतका भन्सार कार्यालयहरूमा रहेको छ ।
- २ **कानूनी व्यवस्था** – भन्सार ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४, विद्युतीय कारोबार ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४ रहेका छन् ।
- ३ **नीतिगत व्यवस्था** – राष्ट्रिय विद्युतीय शासन गुरुयोजना, सरकारी निकायको वेभसाईट निर्माण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी निर्देशिका, २०६८, सूचना प्रविधि प्रणाली (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) निर्देशिका, २०७१, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि नीति, २०७२ रहेका छन् ।
- ४ **चालु वर्षको बजेट वक्तव्यमा उल्लेख भएका प्रमुख व्यवस्था :**
 - सूचना तथा सञ्चार प्रविधिकालागि २०७४।७५ मा रु.४ अर्ब ९८ करोड विनियोजनको व्यवस्था र
 - सरकारी निकायबाट प्रकाशित सामग्री, सूचना तथा निर्णयहरू एकीकृत रूपमा विद्युतीय माध्यमबाट समेत उपलब्ध गराउने गरी सूचना विभागमा सूचना बैङ्कको स्थापना गरिने व्यवस्था रहेका छन् ।

परिच्छेद - २

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र, पद्धति

- ५ **उद्देश्य** – सरकारी निकायहरूबाट सञ्चालन हुने कार्य सञ्चालन गर्न प्रयोगमा ल्याईएका सूचना प्रविधि प्रणालीको वैधानिकता र तिनको उपयोगको स्थिति मूल्याङ्कनका लागि राष्ट्रिय विद्युतीय शासन गुरुयोजना र यसको कार्यान्वयन पक्षको अध्ययन गरी निकायको कार्यसम्पादनमा उपयोग गरिएको सूचना प्रविधि सफ्टवेयरको दुरुस्तता, पूर्णता र नियमितता एवं प्रमाणीकरण पद्धतिमा परीक्षण गरि नियन्त्रण पद्धति, तथ्याङ्कको विश्वसनीयता, एप्लीकेशन प्रणालीको उपयुक्तता, प्रविधिको प्रयोग, सूचना प्रविधि पूर्वाधार, जनशक्ति व्यवस्थापन, सफ्टवेयरको प्रभावकारिता, उपयोग प्रणालीको दक्षता, सूचना प्रणालीको गोप्यता, उपलब्ध हुने सूचनाको विश्वसनीयता तथा सुरक्षा प्रणाली मूल्याङ्कन गर्ने सिलसिलामा सूचनाको विश्वसनीयता, एप्लीकेशन प्रणालीको उपयुक्तता, प्रविधिको उपयोग, सूचनाको निष्पक्षता, निष्ठा, एवं कानूनी प्रावधानहरूसँगको परिपालनाको जाँच गर्नु सूचना प्रविधि लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ ।
- ६ **क्षेत्र** – यस लेखापरीक्षणले भन्सार विभाग र अन्तर्गतका कार्यालयहरूको सूचना प्रविधि संयन्त्र र विशेष गरी यस विभागमा प्रयोगमा ल्याईएको सफ्टवेयरलाई समेटेको छ ।
- ७ **पद्धति** – लेखापरीक्षण योजनामा उल्लेखित विधि एवं प्रक्रिया अनुरूप लेखापरीक्षण गरिने निकायको सूचना प्रविधि वातावरणको अध्ययन, जोखिम क्षेत्रको पहिचान गरी सम्बन्धित निकायबाट विद्युतीय तथ्याङ्क प्राप्त गरी उपयुक्त

लेखापरीक्षण विधिद्वारा त्यसको सुनिश्चितता यकिन गरिएको छ । यसका अलावा सूचना प्रविधिमा संलग्न जनशक्तिसंगको छलफल र तथ्याङ्क परीक्षण तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

- ८ **सीमा** – नमुना छनौट, मानवीय त्रुटि, कारोबार र प्रणालीको जटिलता एवं अनिश्चितता, पेशागत विवेकको प्रयोग, समयको कमी, समयमै सूचना प्राप्त नहुने, त्रुटि वा जालसाजी पत्ता नलाग्ने ईत्यादि लेखापरीक्षणका सीमितताका रूपमा रहेका छन् ।

परिच्छेद-३

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- १० **सूचना प्रविधि निर्देशक समिति** – सूचना प्रविधि सम्बन्धमा देखिएका नवीन अवधारणा तथा आन्तरिक रूपमा देखिएका समस्या तथा चुनौती उपर निर्णय लिनको लागि विभागमा सूचना प्रविधि निर्देशक समिति गठन गरिनुपर्दछ । विभागले २०७१।७।२८ मा निर्देशक समिति तथा समन्वय समिति गठन गरे तापनि हालसम्म कुनै काम गरेको छैन । जसले गर्दा सूचना प्रविधिसम्बन्धमा देखिएका प्राविधिक समस्या तथा चुनौती उपर तत्काल निर्णय लिन असहज भई सूचना प्रविधि कार्यमा रोकावट आउन सक्दछ ।
- ११ **वार्षिक तथा रणनीतिक योजना** – विभागले स्वचालित भन्सार जाँचपास प्रणाली (आशिकुडा) सम्बन्धमा वार्षिक रूपमा गरिने कार्यको लागि वार्षिक तथा रणनीतिक योजना तयार गरेको हुनुपर्दछ । विभागमा सोसम्बन्धमा विशेषरूपमा सूचना प्रविधिसम्बन्धी वार्षिक तथा रणनीतिक योजना तयार नगरी विभागको समष्टिगत ५ वर्षे रणनीतिक योजनामा समावेश गरेको छ । जसले गर्दा विभागले वार्षिकरूपमा सूचना प्रविधि सम्बन्धमा गर्नुपर्ने कार्यहरु सम्बन्धमा स्पष्टता भएको देखिँदैन ।
- १२ **सूचना प्रविधि नीति** – विभागमा प्रयोग भएको सफ्टवेयर सुरक्षासम्बन्धमा सूचना प्रविधि नीति, सुरक्षा नीति, व्यवसाय निरन्तरता नीति, डिजास्टर रिस्कभरी नीति, हार्डवेयर नीति, सफ्टवेयर नीति, तथ्याङ्कहरुको गोपनियता नीति, व्याकअप नीति, दुर पहुँच नीति, परिवर्तन व्यवस्थापन नीति, सूचना प्रविधि तालिम व्यवस्थापन नीति, तेश्रोपक्ष उपयोग नीति तयार गरेको हुनुपर्दछ । तर आशिकुडा सफ्टवेयरको सुरक्षासम्बन्धमा सो अनुरूपका नीतिहरु तयार गरेका छैनन् । जसले गर्दा तथ्याङ्क तथा सफ्टवेयरको सुरक्षासम्बन्धमा जोखिम हुने देखिन्छ ।
- १३ **तेश्रोपक्ष आश्वस्तता तथा आन्तरिक लेखापरीक्षण** – विभागले सञ्चालनमा रहेको सूचना प्रविधि प्रणालीको सूचना प्रविधि विभाग तथा स्वतन्त्र तेश्रोपक्षबाट परीक्षण गराउनुपर्दछ । विभागले प्रयोगमा ल्याएको आशिकुडा वर्ल्डसम्बन्धमा सूचना प्रविधि विभाग तथा स्वतन्त्र तेश्रोपक्षबाट उक्त प्रणाली परीक्षण गराएको छैन । जसले गर्दा आशिकुडा वर्ल्डसम्बन्धमा भएमा जोखिमहरु विभागलाई पूर्व जानकारी नभई भविष्यमा सो समस्याको समाधानका लागि विभागलाई आवश्यक कदम पहल गर्न कठिन हुन्छ ।
- १४ **जनशक्ति व्यवस्थापन** – विभागमा प्रयोग भएको सफ्टवेयर सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको लागि सूचना प्रविधि शाखामा निर्देशक-१, कम्प्यूटर अधिकृत-२ र कम्प्यूटर ईन्जिनियर-२ तथा अटोमेशन तथा विकास शाखामा निर्देशक-१, कम्प्यूटर अधिकृत-२ र कम्प्यूटर ईन्जिनियर-५ गरी १३ कर्मचारीहरुको दरबन्दी रहेको छ । सूचना प्रविधि शाखामा २ कम्प्यूटर ईन्जिनियर र अटोमेशन तथा विकास शाखामा निर्देशक-१ र कम्प्यूटर इन्जिनियर-४ गरी ७ कर्मचारीको पदपूर्ति भएको छैन । जसले गर्दा विभागको सूचना प्रविधि सम्बन्धी दैनिक सेवा प्रवाहमा असर पर्ने देखिन्छ ।
- १५ **कर्मचारी तालिम** – सूचना प्रविधिको तालिमसम्बन्धी योजना तयार गरी सूचना प्रविधि (आशिकुडा) प्रणाली सञ्चालन गर्ने कर्मचारी तथा आवद्ध प्रयोगकर्ताहरुलाई सुरक्षा जागरण आवश्यक तालिम सञ्चालन गरी प्रयोग गर्न सक्षम तुल्याउनुपर्दछ । कर्मचारी तालिमसम्बन्धमा विभागमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय व्यापार तथा विकास सम्मेलन र विभागको आफ्नै तालिम योजना रहेको पाईयो । अंकटाडको तालिम सञ्चालन भए तापनि कर्मचारीको समय अभावले गर्दा आन्तरिक तालिम सञ्चालन गर्न नसकेको विभागको भनाई रहेको पाइयो । यसरी तालिम अभावले गर्दा कर्मचारीहरुलाई प्रणालीमा थप गरिएको नयाँ विशेषता उपर जानकारी हुँदैन । जसले गर्दा प्रणाली सञ्चालनमा कठिनाई पर्न जान्छ ।

- १६ **हेल्पडेस्क** – सूचना प्रविधि सफ्टवेयरको सञ्चालनसम्बन्धमा प्रयोगकर्ताहरुमा कुनै समस्या आएमा सोको जानकारी सफ्टवेयर सञ्चालन गर्ने केन्द्रलाई सफ्टवेयरको प्रणाली मार्फत जानकारी पठाउने तथा सोको अभिलेख राख्नको लागि सफ्टवेयरमा सहायता कक्षको व्यवस्था हुनुपर्दछ । तर यो सफ्टवेयरमा सहायता कक्षको व्यवस्था रहेको छैन । सफ्टवेयरको सञ्चालनमा प्रयोगकर्तालाई कुनै समस्या सृजना भएमा प्रयोगकर्ताहरुले सिधै भन्सार विभागका कर्मचारीहरुलाई फोन मार्फत सूचना गर्ने र सो पश्चात सूचना प्रविधि अधिकृतले गिट हब मार्फत समस्याको सम्बोधन गर्ने गरेको देखिन्छ । जसले गर्दा सफ्टवेयर सञ्चालनमा समस्या आउन सक्दछ ।
- १७ **नियमितता परीक्षण** – विभागमा प्रयोग गरिएको सूचना प्रविधि प्रणालीको सुरक्षा मापदण्ड तथा हार्डवेयर र सफ्टवेयर नियन्त्रणहरु ठीकसँग कार्यान्वयन भएको सुनिश्चित गर्नका लागि अपरेटिङ प्रणालीहरु अनुभवी सिस्टम ईन्जिनियर, सफ्टवेयर प्याकेजबाट परीक्षण, पेनेट्रेसन टेष्ट, सुरक्षा मापदण्ड र सञ्चालन प्रणालीबाट नियमितताको जाँच गरिनुपर्दछ । तर आशिकुडा प्रणालीकोसम्बन्धमा सूचना प्रविधि विभागबाट पेनेट्रेसन टेष्ट नगराएको तथा कोबिट फाईभको अनुशरण गरेको छैन । साथै विभागले प्रणालीको नियमितता परिक्षणको लागि हालसम्म विशेष मापदण्ड तयार गरेको छैन ।
- १८ **प्रक्रिया** – विभागले प्रणाली सञ्चालनका लागि, गोप्यता र निष्ठा कायम गर्नको लागि औपचारिक प्रक्रिया स्थापित गरिएको हुनुपर्दछ । विभागद्वारा यससम्बन्धमा उपयोगकर्ता दिग्दर्शन तयार गरेको भए तापनि सोको पुनरावलोकन गर्ने संयन्त्र रहेको पाईएन । जसले गर्दा संवेदनशील तथ्याङ्क तथा सूचनाहरुको खुलासा हुनसक्ने तथा प्रयोगकर्ताको अधिकार र दायित्वमा अस्पष्टता आउन सक्दछ ।
- १९ **पासवर्ड** – सफ्टवेयरको सुरक्षासम्बन्धमा प्रणाली सञ्चालक र साधारण प्रयोगकर्ताको लागि पासवर्ड नीति तथा प्रत्येक प्रयोगकर्ताको लागि अलग अलग युजर नेम र युजर आईडी हुनुपर्दछ । तर सफ्टवेयर प्रयोगकर्ता सम्बन्धमा पासवर्ड तथा पासवर्डको पालना तथा पासवर्ड नीति बनाएको छैन । जसले गर्दा सफ्टवेयरमा रहेको तथ्याङ्कको सुरक्षा नहुने तथा सफ्टवेयर सञ्चालनमा असर पर्नसक्दछ ।
- २० **उपयोगकर्ताको कार्य विभाजन** – प्रणाली सञ्चालनको लागि प्रयोगकर्ता तथा प्रयोगकर्ताहरुको कामको स्पष्ट कार्य विवरण तयार गरिएको हुनुपर्दछ । प्रयोगकर्ताको अधिकार र दायित्वसम्बन्धमा स्पष्टरूपमा कार्य विभाजन गरिए तापनि सोको पुनरावलोकन गर्ने गरिएको छैन । जसले गर्दा सफ्टवेयरको सञ्चालनमा समस्या आउनसक्दछ ।
- २१ **अडिट लग र अनुगमन** – सफ्टवेयर सुरक्षाको लागि प्रणालीमा अडिट लगको व्यवस्था तथा त्यसको उचित अनुगमन गर्नुपर्दछ । आशिकुडा सफ्टवेयरसम्बन्धमा अडिट लगको व्यवस्था भए तापनि सोको अनुगमन एक निश्चित समयमा गर्ने नगरी सफ्टवेयर प्रयोगकर्तामा समस्या आए पश्चात मात्र सुपरीवेक्षण गर्ने गरिएको पाइयो । जसले गर्दा सफ्टवेयरको सुरक्षामा समस्या आउन सक्दछ ।
- २२ **नवप्रवेशी तथा छाडनेहरुको व्यवस्थापन (स्टार्टर एण्ड लिभर म्यानेजमेण्ट)** – सफ्टवेयर सञ्चालनको लागि नयाँ प्रयोगकर्ता र पुरानो प्रयोगकर्ताको सरुवासम्बन्धमा प्रोफाइल लक/चेञ्जको उचित व्यवस्था गरी नयाँ कर्मचारीको हकमा नयाँ उपयोगकर्ता आईडीको निर्माण तथा सरुवा भई जाने कर्मचारीको तत्काल युजर आईडी बन्द गर्ने व्यवस्था प्रणालीमार्फत नै गरिनुपर्दछ । तर यो सफ्टवेयर सञ्चालनको हकमा सो व्यवस्थाको परिपालना भएको पाईएन । जस्तै: नयाँ युजर आईडीसम्बन्धमा २०७५ आश्विनमा भन्सार विभागबाट भैरहवा कार्यालय प्रमुख भई जानुभएका एक कर्मचारीले २०७५ कार्तिक १४ मा मात्र फोन मार्फत भन्सार विभागको सूचना प्रविधि शाखामा जानकारी गराएको पाईयो । जसले गर्दा सफ्टवेयरको सञ्चालनमा समस्या आउन सक्दछ ।
- २३ **एप्लिकेशन नियन्त्रण** – विभागमा सञ्चालन भएको सफ्टवेयरको नियन्त्रणको लागि प्रणाली नक्शा (सिस्टम म्याप) तयार गरिएको हुनुपर्दछ । तर सफ्टवेयर सञ्चालनसम्बन्धमा प्रणाली नक्शा तयार गरेको छैन । जसले गर्दा सफ्टवेयरमा कुनै समस्या आई परेमा त्यसको समाधान गर्न कठिन हुन्छ ।
- २४ **एन्टिभाइरस** – सूचना प्रविधि प्रणालीलाई हानी पुऱ्याउन सक्ने शंकास्पद तथा भाइरस युक्त कार्यक्रम (भाइरस/ म्यालिसियोस) ईत्यादिलाई नियन्त्रण गर्ने, पत्ता लगाउने र हटाउने एन्टिभाइरस प्रयोग गर्ने नीति तयार गरी कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ । विभागले आशिकुडा सफ्टवेयरको सञ्चालन प्रणाली (अपरेटिङ सिस्टम) मा लिनक्सको प्रयोग गरिएकोले एन्टिभाइरसको आवश्यकता नपर्ने जानकारी दिए तापनि सोसम्बन्धी निर्णय अभिलेख गरेको

देखिएन । सफ्टवेयरमा एन्टिभाईरस प्रयोग नगरिनुले अपलोड गरिएका फायलहरु स्क्यान नहुने, भाईरस आक्रमणबाट प्रणालीका तथ्याङ्क तथा सूचनाहरु काम नलाग्ने हुने तथा सफ्टवेयर सञ्चालनमा नै जोखिम रहन्छ ।

- २५ **डाटावेश सुरक्षा (डाटावेश सेक्युरिटी)** – प्रणालीमा रहेका तथ्याङ्कहरुको सुरक्षाको निमित्त तथ्याङ्कआधारको सुरक्षाको व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ । सफ्टवेयरको लागि तथ्याङ्क केन्द्रको व्यवस्था गरिएकोमा तथ्याङ्क आधार (डाटावेस) पढ्न नसक्ने (ईन्क्रिपटेड) स्वरूपमा राखेको पाईएन ।
- २६ **पूर्वाधार सुरक्षा (फिजिकल सेक्युरिटी)** – प्रणालीको तथ्याङ्क सुरक्षाको लागि उचित सुरक्षाको उपायहरु अवलम्बन गरिनुपर्दछ । यो प्रणालीको हकमा रेडियो फ्रिक्वेन्सी कार्ड तथा फिङ्गरथम्ब (Finger thumb) को व्यवस्था गरिएको तथा बाहिरको मानिसलाई तथ्याङ्क केन्द्रमा प्रवेश गर्ने अनुमति नभएको तथा प्रवेश गरेमा आधिकारिक अधिकारीसँग प्रवेश गर्ने व्यवस्था रहेकोमा सोसम्बन्धमा भिजिटर लग रजिष्ट्ररको व्यवस्था रहेको देखिएन । जसले गर्दा प्रणालीको तथ्याङ्क सुरक्षामा जोखिम आउन सक्दछ ।
- २७ **अनुगमन** – विभागले स्वचालित कार्य सञ्चालनमा अनधिकृत फाइल, तथ्याङ्क वा गलतिहरुलाई विश्लेषण गरी सफ्टवेयर तथा तथ्याङ्कहरुबाट हटाउन तथा रोकनका लागि नियमित अनुगमन गरिनुपर्दछ । सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित कर्मचारीहरुले सन्दर्भ तथ्याङ्क (रिफरेन्स डाटा) जस्तै: साटफेर तथ्याङ्क (एक्सचेञ्ज डाटा) मात्र प्रणालीमा प्रविष्ट गर्दछन् । अन्य तथ्याङ्कहरु आयातकर्ता, निर्यातकर्ता तथा ब्रोकरले प्रविष्ट गर्दछन् । यदि प्रयोगकर्ताले अनधिकृत तथ्याङ्क प्रणालीमा प्रविष्ट गरेमा यसलाई भन्सार अधिकृतद्वारा पुनरावलोकन, मूल्याङ्कन र सशोधन गरिन्छ । त्यसैले त्यहाँ अनधिकृत अभिलेख तथा तथ्याङ्क नरहने सम्भावना रहे तापनि सफ्टवेयरमा त्यसलाई पुनरावलोकन गर्ने संयन्त्र रहेको पाईएन । यसले सामान्य व्यवसायिक कार्यसञ्चालनमा ढिला हुने तथा प्रणाली समयानुकुल अद्यावधिक नहुने हुन्छ ।
- २८ **व्याकअप नीति** – प्रणालीमा रहेका तथ्याङ्कहरुको सुरक्षाको निमित्त व्याकअप सृजना गरी त्यसको उचित परीक्षण गर्नुपर्दछ । विभागको आफ्नै डाटा सेन्टरमा प्रत्येक ५-५ मिनेटमा र राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्रको डाटा सेन्टरमा प्रत्येक २-२ दिनमा व्याकअप दिईने भए तापनि डाटा व्याकअपको प्रक्रिया समुचित रूपमा सम्पन्न भए नभएको २-२ महिनामा परीक्षण गर्ने गरिएको भन्ने व्यवस्थापन पक्षबाट जानकारी गराएकोमा सोको अभिलेख राख्ने गरिएको छैन । जसले गर्दा डाटा व्याकअपको प्रक्रिया राम्रोसँग सम्पन्न भएको भनी विश्वस्त हुनसक्ने आधार नभई प्रणालीमा रहेको तथ्याङ्कको सुरक्षामा असर पर्न सक्दछ । अतः डाटा व्याकअपको प्रक्रिया राम्रोसँग सम्पन्न भए नभएको जाँच गर्नको लागि डाटा व्याकअप नीतिको तर्जुमा गरी सोको प्रभावकारीका साथ कार्यान्वयन गरी सोको अभिलेख राख्नुपर्दछ ।
- २९ **ईन्टरफेस** – विभागले नेटवर्क, डिस्क वा टेप्स मार्फत पुर्ण तथा शुद्ध तथ्याङ्कहरु स्थान्तरण गरेको र नेटवर्क मार्फत स्थान्तरण हुनेमा स्वचालितरूपमा गलति पत्तालगाउने र सुधार गर्ने सुविधा रहेको हुनुपर्दछ । परीक्षणको क्रममा तथ्याङ्क स्थान्तरणको लागि कुनै पनि डिस्क, टेपको प्रयोग गरेको पाईएन । तथापि तथ्याङ्क स्थानान्तरण गर्नको लागि फाईबर च्यानल पोर्टकल र ट्रान्समिसन कन्ट्रोल प्रोटोकलको प्रयोग गरेको पाईयो । तथ्याङ्क स्थान्तरणको क्रममा देखापरेका समस्या र तथ्याङ्क स्थान्तरण पूर्णरूपमा स्थान्तरण भए नभएको त्यसको अभिलेख प्रत्येक ५-५ मिनेटमा गई बस्ने भए तापनि सोको पुनरावलोकन गर्ने संयन्त्र भने प्रणालीमा रहेको पाईएन । जसले गर्दा तथ्याङ्क स्थान्तरण गर्न प्रयोगमा ल्याईएको संयन्त्रमाथि पूर्णरूपमा विश्वस्त हुने स्थिति रहँदैन ।
- ३० **वातावरणीय प्रतिरक्षा** – सूचना प्रविधिमा प्रयोग हुने सम्पूर्ण हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर आगलागी तथा बाढी पहिरोबाट नोक्सानी हुन नसक्ने वातावरणीय स्थानमा राखिएको र पूर्ण सुरक्षित विद्युतीय शक्ति तथा बैकल्पिक विद्युत आपूर्ति समेतको व्यवस्था गरिएको हुनुपर्दछ । विद्युत आपूर्तिको लागि नेपाल विद्युत प्राधिकरण मार्फत डेडिकेट लाईन तथा सिटी लाईन, व्याट्री व्याकअपको लागि जेनेरेटर, आगलागी तथा बाढीको पूर्व जानकारी दिनको लागि अलार्म तथा भूकम्प प्रतिरोधी भवनको समेत व्यवस्था रहेको छ । सम्पूर्ण हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरहरुको आगलागी, बाढी, नियमित विद्युत आपूर्तिको लागि बैकल्पिक रूपमा राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्रमा रहेको सरकारी सूचना डाटा केन्द्रमा व्यवस्था गरे तापनि सन्तोषजनक हुनसक्ने आधार नभएको विभागको भनाई रहेको पाईयो । यसबाट विभागको सूचना तथा तथ्याङ्क नोक्सानी हुनसक्ने जोखिम रहेको छ ।

- ३१ **सेक्युरिटी लग्स** – सफ्टवेयर सुरक्षाको निम्ति सेक्युरिटी लग्सको व्यवस्था गरी त्यसको समय समयमा मूल्याङ्कन तथा सुपरीवेक्षण गरिनुपर्दछ । सफ्टवेयरको सुरक्षाको निम्ति सेक्युरिटी लग्सको व्यवस्थापन गरिएको भए तापनि विभागबाट सुपरीवेक्षण हुने गरेको छैन । जसले गर्दा सफ्टवेयर सञ्चालनमा असर पर्न सक्दछ ।
- ३२ **सम्पत्ति अभिलेख** – सूचना प्रविधिमा प्रयोग भएका सबै हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरको सम्पत्ति अभिलेख राख्ने र नियमित भौतिक परिक्षण गरि अभिलेख अद्यावधिक राखेको हुनुपर्दछ । विभागले हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरको अभिलेख अन्य सम्पत्तिसङ्ग राखेको र सो पनि स्पष्ट रहेको छैन । राष्ट्रिय सूचना तथ्याङ्क केन्द्रमा रहेको पूर्वाधारको मासिक रुपमा अवलोकन गर्ने गरको छ । विभागले सूचना प्रविधिसङ्ग सम्बन्धित हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरहरूको वर्गीकरण तथा व्यवस्थित सम्पत्ति अभिलेख राख्ने गरेको छैन र कुन कुन हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर रहेको स्थानको अभिलेख ट्र्याकिङ्ग गर्ने गरेको पनि देखिएन । यसबाट सूचना प्रविधिका हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर उपकरणहरूको प्रभावकारी उपयोगमा असर पर्नसक्छ ।
- ३३ **तथ्याङ्क धुल्याउने** – प्रणालीमा रहेको तथ्याङ्क धुल्याउनेसम्बन्धमा विभागद्वारा नीति तयार गरेको हुनुपर्दछ । आशिकुडा प्रणालीको हकमा तथ्याङ्क धुल्याउने नीति नबनाएको र विभागबाट कुनै पनि तथ्याङ्क धुल्याउने गराएको छैन । जसले गर्दा तथ्याङ्क भण्डारण अनावश्यक तथा पुराना तथ्याङ्कहरूले भरिन गई सूचना प्रविधि प्रणालीको सञ्चालनमा असर पर्न सक्दछ ।
- ३४ **व्यवसाय निरन्तरता योजना र प्रकोप पुनःस्थापना योजना (बी.सी.पी तथा डि.आर.पी)** – सफ्टवेयरको सुरक्षा तथा व्यवसायिक निरन्तरताको लागि विभागद्वारा व्यवसायिक निरन्तर योजना तथा प्रकोप पुनःस्थापन योजना निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्नेमा विभागबाट काम भएको छैन । जसले गर्दा सफ्टवेयर सञ्चालनमा असर पर्न सक्दछ ।
- ३५ **सफ्टवेयरको अभिलेखीकरण** – नेपाल सरकारको सूचना प्रविधि प्रणाली (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) निर्देशिका, २०७१ को दफा ४ अनुसार नेपाल सरकारका निकायहरूमा प्रयोगमा रहेका सूचना प्रविधि प्रणालीलाई वर्गीकरण गर्ने प्रयोजनार्थ सूचना प्रविधि विभागमा अभिलेखीकरण गराउनुपर्ने व्यवस्था छ । तर भन्सार विभागबाट उपयोगमा ल्याईएका आशिकुडा लगायतका सफ्टवेयरहरू सूचना प्रविधि विभागमा अभिलेखीकरण गराएको छैन । जसले गर्दा सूचना प्रविधि प्रणाली (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) निर्देशिकाले गरेको व्यवस्थाको परिपालना हुनसकेको छैन ।
- ३६ **अनुकुलित/परिमार्जित आई टी प्रणाली (कस्टुमाईज्ड/बीस्कोप आइटी सिस्टम)** – विभागले सूचना प्रविधि प्रणालीलाई विभागको कामको रणनीति, परिभाषित आवश्यकता तथा मापदण्ड, जोखिम विश्लेषण, लागत लाभ विश्लेषण, सुरक्षा जोखिम मूल्याङ्कन (सेक्युरिटी रिस्क म्यानेजमेण्ट) अनुसार प्रणाली विकास, परिमार्जन तथा सुधार गर्ने गरी प्राथमिकता निर्धारण गरिनुपर्दछ । विभागले अहिले प्रयोग गरिरहेको सफ्टवेयर अनुकुलित सफ्टवेयर रहेको र व्यवसायको आवश्यकता अनुसार सफ्टवेयरलाई अनुकुलित गरिएको तथा केन्द्रकृत सफ्टवेयर भएको कारणले गर्दा नै विभागले यसलाई अनुकुलित गर्ने गरेको भनाई रहेको छ ।
- ३७ **कार्य विभाजन** – विभागले सफ्टवेयर प्रणालीको तथ्याङ्कहरूको विकास, परिमार्जन, परिक्षण, कार्यान्वयन र स्थान्तरण गर्ने कार्य फरक फरक वातावरणमा व्यवस्थित गरेको हुनुपर्दछ । विभागमा प्रणालीको छुट्टा छुट्टै परीक्षण (टेस्ट) तथा लाईभ ईन्भ्यारेमेण्ट गर्ने गरेको साथै प्रणाली निर्माणकर्ताले टेस्ट सर्भरमा सफ्टवेयरको परीक्षण तथा स्वीकृत गरी अन्य सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित कर्मचारीहरूले यसलाई प्रयोगमा ल्याउने गरेको छ । तर सफ्टवेयर निर्माणकर्ता र सफ्टवेयर जाँचकर्ता एउटै रहेको छ । जसले गर्दा सफ्टवेयर निर्माणकर्ता र परीक्षणकर्ता एउटै व्यक्ति हुदाँ सफ्टवेयरको गुणस्तरमा आश्वस्तता हुनसक्ने स्थिति रहदैन । अतः विभागले यसतर्फ उचित ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने देखिन्छ ।
- ३८ **उपयोगकर्ता स्वीकृति परिक्षण (यूजर ऐसेप्टेन्स टेस्ट)** – विभागले विकास तथा परिमार्जन गरेको सफ्टवेयर प्रणालीलाई प्रयोगमा लैजानुभन्दा पहिला लाभग्राहीहरूलाई उपयोगमा सहज हुने वा समस्या नआउनेसम्बन्धमा उपयोगकर्ता स्वीकृति परिक्षण गराउनुपर्दछ । विभागले आशिकुडा प्रणालीको उपयोगकर्ता स्वीकृति परीक्षण गराएको छैन । जसले गर्दा सफ्टवेयरले वास्तविक रुपमा आफ्नो उद्देश्य हासिल गर्न नसक्ने जोखिम रहन्छ ।

- ३९ **वारेन्टी** – विभागले प्राप्त गरेका हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरको वारेन्टीको सम्झौता (वारेन्टी एग्रीमेण्ट) समेत गरेको हुनुपर्दछ। विभागले हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर खरिद गर्दा सोको स्पेसिफिकेशनमा वारेन्टी हुने जनाए तापनि विभागले वारेन्टीसम्बन्धी अभिलेखहरू राखेको छैन। यसबाट हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरको उपयोग अवधिको सुनिश्चितता तथा सञ्चालन/मर्मत लागत वृद्धिको जोखिम बढेको छ।
- ४० **प्रयोग पश्चात पुनरावलोकन (पोस्ट इम्प्लेमेन्टेसन रिभ्यू)** – विभागमा प्रयोगमा आएको सफ्टवेयर प्रणालीको विकास तथा परिमार्जनसम्बन्धमा कार्यसम्पादनको निश्चित समयमा प्रयोग पश्चात पुनरावलोकन गरिएको हुनुपर्दछ। विभागले आशिकुडाको कार्यान्वयन पछिको पुनरावलोकन ७ जुलाई, २०१७ मा एडीवीद्वारा गराइएको छ। उक्त प्रतिवेदनमा आशिकुडा प्रणालीको प्रभावकारी सञ्चालनको लागि कार्यगत कार्यान्वयन र प्राविधिक कार्यान्वयन सम्बन्धमा समय सीमा सहित सुझावहरू उल्लेख गरिएको छ। विभागले सूचना प्रविधि लेखापरीक्षणको समयसम्म उक्त सुझावहरूको कार्यान्वयन गरेको छैन। जसले गर्दा आशिकुडा प्रणालीको सञ्चालनमा समस्या आउनसक्ने जोखिम रहन्छ।
- ४१ **भन्सार महसुल दर परिवर्तन** – सूचना प्रविधि प्रणालीमा प्रत्येक बजेट भाषणपछि भन्सार महसुल दरमा भएको परिवर्तन गर्न प्रणाली स्थापना गरेको हुनुपर्छ। भन्सार दर बजेट भाषणसँगै प्रणालीमा भन्सार दर परिवर्तन गरिए तापनि प्रणाली पुनरावलोकन गरिएको छैन। यसले गर्दा भन्सार महसुल दरमा असर पर्न जान्छ।
- ४२ **समूह गठन** – सूचना प्रविधि प्रणालीमा भन्सार दरहरू परिवर्तन गर्न एडमिन यूजर टिम हुनुपर्छ। तर भन्सार विभागमा भन्सार दर परिवर्तन लागू गर्न टोली गठन गरेको जनाए तापनि त्यसको अभिलेख राखेको पाइएन। यसले गर्दा अनधिकृत सदस्यहरूले प्रणालीमा दर परिवर्तन र अपडेट गर्न सक्दछ।
- ४३ **मूल्य अभिवृद्धि कर** – भन्सार एजेन्टले गलत र जालसाजीपूर्ण सूचना प्रविष्टि गरेको खण्डमा सोको चेक र नियन्त्रण गर्ने प्रणाली हुनुपर्छ। तर सहूलियत प्राप्त गर्ने उद्देश्यले कमर्सियल ईनभ्वाइसलाई नै सहूलियत प्रमाणको रूपमा अपलोड गरी भन्सार तथा मूल्य अभिवृद्धि कर छुट दिएको देखियो। केही नमुनाहरूको परीक्षण गर्दा वीरगन्जस्थित सुख्खा बन्दरगाह भन्सारका एक एजेन्टले कागजात प्रविष्टि गर्दा गलत प्रमाण अपलोड गरी सोही कागजात भन्सार अधिकृतले स्वीकृत गरी भन्सार जाँचपास गरेको देखियो। यसले गर्दा राजस्व छली हुनसक्ने देखियो। छनौट गरिएका नमुनाहरू देहाय अनुसार छन्:

पीपी नं.	एजेण्ट नं.	मिति	लेन सेलेक्टीभिटी	कैफियत
एम १०७४३	२७०	१९-०६-२०१८	रातो	व्यवपारिक वील लाई
एम १२८३२	२७०	२५-०७-२०१८	रातो	भन्सार महशुल तथा मूल्य अभिवृद्धि कर छुट सुविधा पाउने प्रमाणको रूपमा पुनः अपलोड गरेको
एम १३९८०	२७०	१४-०८-२०१८	रातो	
एम ८२९२	२७०	१०-०५-२०१८	रातो	
एम १५२९७	२७०	०६-०९-२०१८	रातो	
एम ५२७८	२७०	२२-०३-२०१८	रातो	
एम ८३३९	२७०	११-१५-२०१८	रातो	
एम ८२९२	२७०	१०-०५-२०१८	रातो	

- ४४ **बैङ्क जमानतको अनुगमन** – बैङ्क ग्यारेन्टीको नियन्त्रण र निरीक्षणका लागि आशिकुडा सफ्टवेयर संयन्त्रमा व्यवस्था गरेको हुनुपर्छ। नेपाल भन्सार जाँचपास प्रणालीको सफ्टवेयर सूचना प्रविधि प्रणालीमा बैङ्क जमानतलाई स्वतः प्रमाणित तथा अनुगमन गर्न कुनै व्यवस्था रहेको छैन। उक्त बैङ्क जमानतको समय सकिएको र नक्कली बैङ्क ग्यारेन्टी समेतबाट कारोबार हुनसक्ने देखियो। सोको जानकारी यस प्रणालीबाट पाउन नसकिँदा राजस्व गुम्नसक्ने देखिन्छ।

परिच्छेद-४

सुभावा तथा निष्कर्ष

- ४५ सुभावा – माथि उल्लेखित लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा सुधारका लागि निम्नबमोजिम सुभावा प्रस्तुत गरिएको छः
- ४५.१ सूचना प्रविधि निर्देशक समिति – सूचना प्रविधिसम्बन्धमा देखिएका नवीन अवधारणा तथा आन्तरिकरूपमा देखिएका समस्या तथा चुनौती उपर निर्णय लिनको लागि विभागमा सूचना प्रविधि निर्देशक समिति गठन गरे तापनि हालसम्म कुनैपनि काम नगरेकोले उक्त समितिलाई कार्यान्वयनमा ल्याइनुपर्दछ ।
- ४५.२ वार्षिक तथा रणनीतिक योजना – विभागले स्वचालित भन्सार जाँचपास प्रणाली (आशिकुडा) सम्बन्धमा वार्षिकरूपमा गरिने कार्यको लागि वार्षिक तथा रणनीतिक योजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- ४५.३ सूचना प्रविधि नीति – विभागमा प्रयोग भएको सफ्टवेयर सुरक्षाको लागि विभागले निम्नानुसारको नीतिहरु तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनुपर्दछ । सुरक्षा नीति, व्यवसाय निरन्तरता नीति, डिजास्टर रिक्भरी नीति, हार्डवेयर नीति, सफ्टवेयर नीति, तथ्याङ्कहरुको गोपनियता नीति, व्याकअप नीति, परिवर्तन व्यवस्थापन नीति, दूर पहुँच नीति, सूचना प्रविधि तालिम व्यवस्थापन नीति, तेश्रोपक्ष उपयोग नीति, लग ईन्/लग आउट नीति, फायरवाल नीति ।
- ४५.४ तेश्रोपक्ष आश्वस्तता तथा आन्तरिक लेखापरीक्षण – विभागले प्रयोगमा ल्याएको सूचना प्रविधि प्रणालीको सूचना प्रविधि विभाग तथा तेश्रोपक्ष मार्फत सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण गराइनुपर्दछ ।
- ४५.५ जनशक्ति व्यवस्थापन – विभागमा प्रयोग भएको सफ्टवेयर सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको लागि सूचना प्रविधि शाखामा दरबन्दी अनुसार सूचना प्रविधि जनशक्तिको पदपूर्ति गरिनुपर्दछ ।
- ४५.६ कर्मचारी तालिम – सूचना प्रविधि प्रणालीमा आएका नवीन अवधारणा तथा विशेषताहरुलाई आत्मसात गर्नको लागि विभागले वार्षिक कार्यक्रममा तालिम स्वीकृत गराई सो अनुसारको तालिम सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।
- ४५.७ हेल्पडेस्क – सूचना प्रविधि सफ्टवेयरको सञ्चालनसम्बन्धमा प्रयोगकर्ताहरुमा कुनै समस्या आएमा सोको जानकारी सफ्टवेयर सञ्चालन गर्ने केन्द्रलाई सफ्टवेयरको प्रणालीमार्फत जानकारी पठाउने तथा सोको अभिलेख राख्नको लागि सफ्टवेयरमा सहायता कक्षको व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- ४५.८ नियमितता परिक्षण – विभागले सूचना प्रविधि प्रणालीको नियमितता परिक्षणको लागि विशेषिकृत मापदण्ड तयार गर्नुपर्ने तथा सूचना प्रविधि विभागबाट पेनेट्रेसन टेष्ट गराइनुपर्दछ ।
- ४५.९ प्रक्रिया – विभागले सफ्टवेयर सञ्चालनसम्बन्धमा उपयोगकर्ता दिग्दर्शन तयार गरी सोको पुनरावलोकन गर्ने संयन्त्रको विकास गरिनुपर्दछ ।
- ४५.१० पासवर्ड – विभागले प्रत्येक प्रयोगकर्ताको लागि अलग अलग युजर नेम, युजर आईडि, पासवर्ड क्यारेक्टर (अल्फा, न्यूमेरिक, स्यामबोल) तथा पासवर्डको न्यूनतम क्यारेक्टर र अधिकतम क्यारेक्टरको व्यवस्था तथा पासवर्ड नीतिको उचित व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- ४५.११ उपयोगकर्ताको कार्य विभाजन – विभागले प्रणाली सञ्चालनसम्बन्धमा प्रयोगकर्ताको लागि तयार गरिएको कामको स्पष्ट विवरणको समय समयमा पुनरावलोकन गर्ने संयन्त्र तयार गरी सोको सुपरीवेक्षण गरिनुपर्दछ ।
- ४५.१२ अडिट लग र अनुगमन – विभागले सूचना प्रविधि प्रणालीको सुरक्षाको लागि प्रणालीमा कुनै समस्या सृजना हुनुपूर्व नै अडिट लगको निश्चित समय समयमा उचित अनुगमन गर्ने संयन्त्रको विकास गरिनुपर्दछ ।
- ४५.१३ नवप्रवेशी तथा छान्नेहरुको व्यवस्थापन (स्टार्टर एण्ड लिभर म्यानेजमेण्ट) – विभागले सरुवा भई आउने तथा सरुवा भई जाने सफ्टवेयर प्रयोगकर्ताको युजर आईडिको निर्माण र प्रोफाइल लक गर्दा प्रणालीमार्फत नै गरिने संयन्त्रको विकास गरिनुपर्दछ ।

- ४५.१४ **एप्लिकेशन नियन्त्रण** – विभागले सञ्चालनमा ल्याएको सूचना प्रविधि प्रणालीसम्बन्धमा स्पष्ट प्रणाली नक्शा बनाई कार्यान्वयनमा ल्याइनुपर्दछ ।
- ४५.१५ **एन्टिभाइरस** – विभागले आशिकुडा सफ्टवेयर प्रणालीमा अपलोड हुने अभिलेख तथा फायलहरु स्वतः स्क्यान हुने एन्टिभाइरस सफ्टवेयर जडान गरी आशिकुडा प्रणालीलाई सुरक्षित राखिनुपर्दछ ।
- ४५.१६ **डाटावेश सुरक्षा (डाटावेश सेक्युरिटी)** – विभागले तथ्याङ्क केन्द्र राखेको तथ्याङ्कको सुरक्षाको निम्ति तथ्याङ्कलाई ईनक्रिपटेड स्वरूपमा राख्ने संयन्त्रको विकास गरिनुपर्दछ ।
- ४५.१७ **पूर्वाधार सुरक्षा(फिजिकल सेक्युरिटी)** – बाहिरबाट विभागको तथ्याङ्क केन्द्रमा प्रवेश गर्ने आगन्तुकहरुको लागि भिजिटर लग रजिष्टरको व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- ४५.१८ **अनुगमन** – सूचना प्रविधि प्रणालीमा प्रविष्ट हुने अनधिकृत फाइल, तथ्याङ्क वा गलतिहरुलाई विश्लेषण गरी सफ्टवेयर तथा तथ्याङ्कहरुबाट हटाउन तथा रोक्नका लागि विभागबाट नियमित अनुगमन एवं पुनरावलोकन गरिनुपर्दछ ।
- ४५.१९ **व्याकअप नीति** – डाटा व्याकअपको प्रक्रिया राम्रोसँग सम्पन्न भए नभएको जाँच गर्नको लागि डाटा व्याकअप नीतिको तर्जुमा गरी सोको प्रभावकारीका साथ कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।
- ४५.२० **ईन्टरफेस** – तथ्याङ्क स्थानन्तरण गर्न प्रयोगमा ल्याईका संयन्त्रहरु ट्रान्समिसन कन्ट्रोल प्रोटोकल र फाईबर च्यानल पोर्टकलको निश्चित समयावधिमा पुनरावलोकन गर्ने संयन्त्रको विकास गरिनुपर्दछ ।
- ४५.२१ **वातावरणीय प्रतिरक्षा** – सरकारी एकीकृत डाटा सेन्टरमा रहेको सूचना तथा तथ्याङ्कहरु सुरक्षित राख्नको लागि सूचना तथा तथ्याङ्कहरु सुरक्षित हुने आस्वशता सहितको पूर्वाधार तथा संयन्त्रको विकास गरिनुपर्दछ ।
- ४५.२२ **सेक्युरिटी लग्स** – सफ्टवेयरको सुरक्षाको निम्ति प्रयोग गरिएको सेक्युरिटी लग्सको समय समयमा सुपरीवेक्षण गरी सुपरीवेक्षण गरिएको अभिलेख तयार गरिनुपर्दछ ।
- ४५.२३ **सम्पत्ति अभिलेख** – सूचना प्रविधिमा प्रयोग भएका हार्डवेयर तथा सफ्टवेयरको प्राप्त मिति, वारेन्टी अवधि, उपयोग मिति तथा स्वामित्वको अवस्था देखिने विस्तृत विवरणसहितको अभिलेख राखिनुपर्दछ ।
- ४५.२४ **तथ्याङ्क धुल्याउने** – सूचना प्रविधि प्रणालीमा रहेको तथ्याङ्कको सुरक्षाको लागि तथ्याङ्क धुल्याउने नीतिको तर्जुमा गरी समयानुसार तथ्याङ्कको वर्गीकरण पश्चात पुराना तथा महत्वहिन तथ्याङ्कहरुलाई नष्ट गरिनुपर्दछ ।
- ४५.२५ **व्यवसाय निरन्तरता योजना र प्रकोप पुनःस्थापना योजना (बी.सी.पी तथा डि.आर.पी)** – विभागले व्यवसायिक योजना तथा प्रकोप पुनः स्थापना योजनाको निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनुपर्दछ ।
- ४५.२६ **सफ्टवेयरको अभिलेखीकरण** – नेपाल सरकारको सूचना प्रविधि प्रणाली (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) निर्देशिका ,२०७१ मा भएको व्यवस्थाको परिपालना गरी उपयोगमा ल्याईएको सफ्टवेयरहरु सूचना प्रविधि विभागमा अभिलेखीकरण गरिनुपर्दछ ।
- ४५.२७ **अनुकूलित/परिमार्जित आई.टी. प्रणाली (कस्टुमाइज्ड/बीस्कोप आइटी सिस्टम)** – विभागको आवश्यकता अनुसार अनुकूलित तथा परिमार्जित आई टी प्रणालीमध्ये कुन उपयुक्त हुने हो परीक्षण गरी सोअनुसारको आई.टी प्रणाली प्रयोगमा ल्याइनुपर्दछ ।
- ४५.२८ **कार्य विभाजन** – सफ्टवेयरको गुणस्तर आश्वस्तताको लागि सफ्टवेयरको निर्माणकर्ता तथा सफ्टवेयरको जाँचकर्ता फरक हुने गरी सूचना प्रविधि प्रणालीको छुट्टा छुट्टै परीक्षण तथा लाईभ ईनभ्यारेमेण्ट परीक्षण गरिनुपर्दछ ।
- ४५.२९ **उपयोगकर्ता स्वीकृति परीक्षण (यूजर एसेप्टेन्स टेस्ट)** – सफ्टवेयरलाई प्रयोगमा ल्याउनु पूर्व उपयोगकर्ता स्वीकृति परीक्षण (यूजर एसप्टेन्स टेस्ट) पश्चातमात्र उपयोगमा ल्याउने गरिनुपर्दछ ।
- ४५.३० **वारेन्टी** – हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर प्राप्त गर्दा निश्चित अवधिको वारेन्टी सहित लागत लाभ विश्लेषण गरिएको हुनुपर्दछ ।

- ४५.३१ **प्रयोग पश्चात पुनरावलोकन (पोस्ट इम्प्लीमेन्टेसन रिभ्यू)** – ए.डि.वि.द्वारा आशिकुडा प्रणालीको पुनरावलोकन पश्चात दिईएका सुझावहरू विभागद्वारा कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।
- ४५.३२ **भन्सार महसुल दर परिवर्तन** – भन्सार दर बजेट भाषणसँगै दरहरू परिवर्तन गरिएपछि सोको समय समयमा पुनरावलोकन गरिनुपर्दछ ।
- ४५.३३ **समूह गठन** – भन्सार दर परिवर्तन लागू गर्न एडमिन यूजर टिम गरिएको टोलीले गरेका कामहरूको अभिलेख राख्नुपर्दछ ।
- ४५.३४ **मूल्य अभिवृद्धि कर छलीको सम्भावना** – भन्सार एजेन्टले प्रविष्टि गरेको सूचना नमूनाको आधारमा छनौट गरी विश्लेषण गर्दा सहूलियत प्राप्त गर्ने उद्देश्यले कमरसियल ईनभ्वाईसलाई नै सहूलियत प्रमाणको रूपमा अपलोड गरि भन्सार तथा मूल्य अभिवृद्धि कर छुट दिएको देखिएकोले यससम्बन्धमा विस्तृत छानबिन गरी गलत कागजात अपलोड गर्ने भन्सार एजेन्ट तथा कर्मचारीलाई कारवाही गरी घटि महशुल असुल गरिनुपर्ने देखिन्छ ।
- ४५.३५ **बैङ्क जमानतको अनुगमन** – स्वचालित भन्सार जाँचपास प्रणालीले स्वचालित रूपमा बैङ्क जमानतको परीक्षण तथा अनुगमन गर्ने संयन्त्रको विकास गरिनुपर्दछ ।
- ४६ **निष्कर्ष** – भन्सार जाँचपास प्रणालीलाई सूचना प्रविधिमा आधारित बनाउने उद्देश्यले सन् १९९६ देखि स्वचालित भन्सार जाँचपास प्रणालीलाई प्रयोगमा ल्याईए तापनि विभागले प्रयोगमा ल्याएको आशिकुडा सूचना प्रविधि प्रणालीको सुरक्षासम्बन्धमा हालसम्म सूचना प्रविधि नीति, सुरक्षा नीति, व्यवसाय निरन्तरता नीति, डिजास्टर रिक्भरी नीति लगायतका नीतिहरू तयार नगरेको, सूचना प्रविधि विभाग तथा तेश्रोपक्ष मार्फत सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण नगराएको तथा भि.ए.पि.टी. टेस्ट नगराएको, सेक्युरिटी लगस्को समय समयमा सुपरीवेक्षण हुने नगरेको, प्रयोगमा ल्याएको सूचना प्रविधि प्रणालीहरू सूचना प्रविधि विभागमा अभिलेखीकरण नगरिएको, सूचना प्रविधि प्रणाली प्रयोगमा ल्याउनु पूर्व यूजर एसप्टेन्स टेस्ट नगराएको जस्ता व्यहोरा देखिएकोमा आशिकुडा प्रणालीको उद्देश्य प्राप्त तथा भन्सार जाँचपास प्रणालीलाई पूर्णतः सूचना प्रविधिमा आधारित बनाउनको लागि उल्लेखित सुधारका उपायहरूलाई अवलम्बन गरिनुपर्दछ ।

दिगो विकास लक्ष्य

विश्वका १९३ देशका राष्ट्र तथा सरकार प्रमुखबाट २०१५ को २५ सेप्टेम्बरमा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाबाट दिगो विकास एजेन्डा २०३० पारित गरी सन् २०३० सम्म दिगो विकास लक्ष्यका १७ मुख्य लक्ष्य हासिल गर्ने गरी अनुमोदन भएको छ । दिगो विकासका तीन आयाम आर्थिक, सामाजिक र वातावरणीय पक्षलाई एकीकृत रूपमा समेटेका ती लक्ष्यहरू हासिल गर्न १६९ गन्तव्य र २३० विश्वव्यापी सूचक रहेका छन् ।

दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन गर्न प्रत्येक राष्ट्रले आ-आफ्नो दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनको तयारी योजना बनाउनुपर्दछ । नेपालले लक्ष्य १४ बाहेक १६ मुख्य लक्ष्यको १५९ गन्तव्यमा रहेको विश्वव्यापी सूचकहरूमा २४५ सूचक थप गरेको छ । तयारी योजना अन्तर्गत प्रमुख रूपमा आवश्यक संस्थागत, कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था गर्ने, विश्वव्यापी दिगो विकास लक्ष्य तथा गन्तव्यलाई राष्ट्रिय परिवेशमा रूपान्तरण गर्ने, प्राप्त प्रगतिलाई तुलना गर्न उपयुक्त आधारसहित मध्यकालीन गन्तव्य तोक्ने, गन्तव्यमा पुग्नको लागि आवश्यक पर्ने नीति र आवश्यक वित्तीय तथा अन्य स्रोतको व्यवस्था गर्ने तथा कार्यान्वयनमा सबै सरकारी, गैरसरकारी, निजी क्षेत्र र नागरिक समाजको वृहत् साभेदारी निर्माण गर्ने तथा उपयुक्त अनुगमन तथा मूल्याङ्कन संयन्त्र विकास गर्ने कार्य पर्दछन् । यस सम्बन्धमा नेपालले गरेका प्रयासहरू र सुधार गर्नुपर्ने प्रमुख व्यहोरा देहायबमोजिम छन्:

- १. संरचनागत व्यवस्था** - संघीय सरकारमा दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन सम्बन्धमा नीतिगत दिशा निर्देश तथा स्रोत व्यवस्थापन र उपलब्धिको आवधिक समीक्षा गरी निर्देशन दिन प्रधानमन्त्रीको संयोजकत्वमा उच्चस्तरीय निर्देशक समिति रहेको छ । साथै दिगो विकास लक्ष्यसम्बन्धी योजना तथा बजेट, स्रोत परिचालन तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको अनुगमन गर्नका लागि आयोगका उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा कार्यान्वयन तथा समन्वय समिति र आयोगका सदस्यहरूको अध्यक्षतामा ९ विषयगत समिति गठन भएका छन् । तर विषयगत मन्त्रालयहरूमा यससम्बन्धी उपयुक्त संस्थागत संयन्त्रको व्यवस्था गरिएको छैन । साथै सो अनुरूपको संयन्त्र प्रदेश र स्थानीय तहमा समेत गठन भएको छैन । संस्थागत संयन्त्रको अभावमा दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नका लागि नीतिगत एकरूपता र लक्ष्य केन्द्रित योजना र बजेटको तर्जुमामा र सोको कार्यान्वयन तथा अनुगमनमा सामञ्जस्यता नआउने हुन्छ । संघीय शासन व्यवस्थामा दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्ने मुख्य संयन्त्रका रूपमा ७ प्रदेश र ७५३ स्थानीय तह रहेको हुँदा दिगो विकास लक्ष्यको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि प्रदेश र स्थानीय तहमा पनि प्रदेश प्रमुख र गाउँ/नगर प्रमुखको संयोजकत्वमा निर्देशक समिति लगायतका संयन्त्र निर्माण गर्नुपर्दछ । साथै विषयगत मन्त्रालयमा समेत उपयुक्त संयन्त्र व्यवस्थापन गरी जिम्मेवारी तोकिनुपर्दछ ।
- २. कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था** - नेपालको चालु आवधिक विकास योजना र वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमा दिगो विकास लक्ष्यलाई आधारको रूपमा लिइएको छ । तयारी चरणमा रहेको २५ वर्षे सोच तथा आगामी पञ्चवर्षीय योजना तर्जुमा गर्दा समेत दिगो विकास लक्ष्यलाई आधार लिइएको छ । कानूनी र नीतिगत रूपमा उल्लेख भएका विषयहरूलाई संघीय सरकारका विषयगत मन्त्रालय, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले तयार गर्ने नीति, कार्यक्रम र बजेटमा समेत दिगो विकास लक्ष्यलाई आवश्यक महत्वकासाथ प्रतिबिम्बित गर्ने र विषय क्षेत्रगत मन्त्रालयका मध्यकालीन र दीर्घकालीन लक्ष्य निर्धारण गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने देखिन्छ ।
- ३. लक्ष्यहरूको आन्तरिकीकरण** - दिगो विकास लक्ष्यहरू हासिल गर्न संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारको नीति, कानून, योजना, बजेट तथा कार्यक्रममा सामञ्जस्यता हुनुपर्दछ । राष्ट्रिय योजना आयोगले नमुनाका रूपमा प्रदेश स्तरीय र स्थानीय तहको लागि योजना तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७५ जारी गरेको छ । संघले दिगो विकास लक्ष्यअनुरूप योजनालाई प्राथमिकीकरण गरी बजेट र कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने पद्धतिको थालनी गरे तापनि सोहीअनुरूप प्रदेश र स्थानीय तहबाट नीति, योजना र कार्यक्रममा सामञ्जस्यता हुने गरी लक्ष्यहरूको स्थानीयकरण हुन सकेको छैन । दिगो विकास लक्ष्यहरूलाई आन्तरिकीकरण गर्ने सन्दर्भमा प्रदेशले समेत आधार रेखा सूचकाङ्क तयार गरी परिमाणात्मक लक्ष्यहरू निर्धारण गर्नुपर्दछ । संघबाट हस्तान्तरण गरिने सशर्त अनुदानलगायतका रकमलाई दिगो विकास लक्ष्यहरूसँग आवद्ध गरी कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने पद्धति अवलम्बन गर्नुपर्दछ । प्रदेश र स्थानीय तहहरूबाट दिगो विकास लक्ष्यलाई आन्तरिकीकरण गर्न आवधिक, वार्षिक विकास योजना तर्जुमा गरी दिगो विकास लक्ष्यमा पुऱ्याउने योगदानसमेतको आधारमा योजनाको प्राथमिकीकरण, छनौट तथा वर्गीकरण एवं आवश्यक स्रोत र खर्चको प्रक्षेपण गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने देखिन्छ ।

४. **अनुगमन तथा मूल्याङ्कन** - आयोगद्वारा दिगो विकासको लक्ष्यअन्तर्गतका परिमाणात्मक १५९ गन्तव्यहरूको अनुगमन गर्न तय गरिएका ४७५ सूचकमध्ये करिब २५० भन्दा कम सूचकको लागि आवश्यक तथ्याङ्कमात्र हाल राष्ट्रियस्तरमा उपलब्ध हुन सक्ने व्यहोरा दिगो विकास लक्ष्य, आवश्यकता पहिचान, लागत र वित्त आपूर्ति रणनीति विषयक प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । प्रगति अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न विश्वसनीय आधार तथ्याङ्कलाई प्रयोग गरेमा मात्र मापन कार्य विश्वसनीय हुन सक्ने देखिन्छ । कतिपय मध्यकालीन गन्तव्य तथा सूचकका लागि लक्ष्य र सोको आधार अङ्क उल्लेख गरेको देखिएन । विशेषगरी प्रदेश तथा स्थानीय तह र निजी तथा सहकारी क्षेत्रले गर्ने कार्यहरूको सम्बन्धमा यस किसिमको अवस्था रहेको देखिन्छ । अधिकांश विश्वव्यापी सूचकहरू र नेपालले थप गरेका सूचकहरूको पनि तथ्याङ्क नभएको देखिएकाले गुणस्तरीय सूचना तथा तथ्याङ्क आउने गरी सबै सूचकहरूको मापन गर्न आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क उपलब्ध हुने वातावरण तयार गर्ने कानूनी, संरचनागत व्यवस्था र प्रणाली विकास गर्न तत्काल पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनमा प्रदेश र स्थानीय तहका महत्वपूर्ण भूमिका हुने भएकोले तिनको क्षमता अभिवृद्धिमार्फत व्यापकरूपमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ । गत विगत वर्षदेखि वार्षिक विकास कार्यक्रमहरूलाई दिगो विकास लक्ष्यको संकेत (कोड) राख्न शुरु गरेको भए तापनि उक्त संकेतअनुसार विनियोजित वार्षिक बजेट प्रस्तुत गर्ने व्यवस्था गर्न सकिएको छैन । तसर्थ सबै तहको वार्षिक बजेट दिगो विकास संकेतको आधारमा प्रस्तुत गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।

५. **वित्तीय स्रोत परिचालन** - सरकारले दिगो विकास लक्ष्य आवश्यकता पहिचान, लागत र वित्त आपूर्ति रणनीति विषयक प्रतिवेदन तयार गरेको छ । उक्त प्रतिवेदनले दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन गर्न वार्षिक रु.२० खर्ब २५ अर्ब लगानी गर्नुपर्ने अनुमान गरेको छ । सो लगानीमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रतर्फ रु.२ खर्ब १८ अर्ब र निजी क्षेत्रतर्फ रु.३ खर्ब ६७ अर्बसमेत वार्षिक रु.५ खर्ब ८५ अर्ब वित्तीय स्रोत अपुग रहने व्यहोरासमेत उल्लेख छ । वित्तीय स्रोत परिचालन गर्ने र व्यापक लागत सहभागिता जुटाउने, वैदेशिक सहयोग जुटाई लगानीको प्राथमिकीकरण गर्ने सम्बन्धमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

६. **सरोकारवालाको संलग्नता** - दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने स्रोत साधन परिचालन गर्न सबै तहका सरकार, नागरिक समाज, निजी तथा सहकारी क्षेत्रबीच व्यापक साभेदारी तथा सहकार्यको आवश्यकता पर्दछ । अतः दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन प्रक्रियामा कोही नछुट्नु भन्ने मर्मअनुसार सरोकारवालाहरूको पहिचान गर्ने, सहभागिताको तरिका र भूमिका तय गर्ने गरी सहभागिताका सम्बन्धमा स्पष्ट रणनीति बनाई सोको आधारमा सरोकारवालाहरूलाई केवल सूचित गर्ने मात्र नभई तिनलाई संलग्न र सहकार्य गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । सबै सरोकारवालाबीच समन्वय गर्ने, सूचना तथा प्रतिवेदन आदान प्रदान गर्ने र तथ्याङ्कलाई अद्यावधिक गर्ने कार्य महत्वपूर्ण भएकोले यसतर्फ ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

७. **एकीकृत सूचना तथा अभिलेख** - दिगो विकास लक्ष्यहरूका लागि तय गरिएका सूचकहरूको मापन गर्नका लागि तथ्याङ्क उपलब्ध गराउने मुख्य स्रोतको रूपमा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग रहेको छ । साथै दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरूको मापनका लागि सो विभागका अतिरिक्त विभिन्न मन्त्रालयहरूबाट उपलब्ध हुने तथ्याङ्क र व्यवस्थापन सूचना प्रणालीबाट प्राप्त हुने सूचनाको प्रयोग गरिने आयोगले जारी गरेको मार्गचित्र प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । विभिन्न निकायहरूबाट प्राप्त हुने तथ्याङ्क र सूचनालाई एकीकृत गरी विश्लेषण गर्ने र सन् २०१९, २०२२, २०२५ र २०३० मा दिगो विकास लक्ष्यहरूको प्रगति अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्न एकिकृत रूपमा आवश्यक विश्वसनीय खण्डीकृत तथ्याङ्क र सूचना समयमा उपलब्ध हुने भरपर्दो व्यवस्था मिलाइएको छैन । दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरू एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित भएकाले कुन लक्ष्यलाई कुन कार्यक्रम वा विषयगत मन्त्रालयले सञ्चालन गरेको क्रियाकलापबाट के कति योगदान पुग्छ, सो मूल्याङ्कन गर्ने आधार एवं मापदण्डसमेत तयार गरिएको छैन । जसले गर्दा मध्यावधिक लक्ष्यको मूल्याङ्कन गर्न कठिनाई हुने देखिन्छ । तसर्थ दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरूको मापन गर्न आवश्यक पर्ने खण्डीकृत विश्वसनीय तथ्याङ्क र सूचना समयमा उपलब्ध हुने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने देखिन्छ ।

Institutional Framework for Fighting Against Corruption in Nepal,

Introduction

1. **Background:** Corruption control is challenging job for all countries as its trans-boundary character and organized crime. It is complicated to control through the effort of a single country or entity. It violets social values, norms, legal provisions that produces sorrow, pain, social imbalance as result in people, society and country. All unethical and illegal work leads towards corruption. World Bank has defined the corruption as misuse of public resources for the private gain.

Corruption is also assumed as abuse of power in Nepal, which is further classified into corruption and undue influence. Nepal is also bearing the burden of poor governance system and various form of corruption like other least developed countries. United Nations has started for fighting against corruption as it permitted the United Nations Convention against Corruption (UNCAC) in 2005. Nepal also agreed the UNCAC in 2011 and made a separate national strategy and action plan 2012, for its effective implementation of UNCAC provision. In addition to this, policy, legal and institutional framework has been established at national level to control corruption and misuse in order to promote good governance in the nation. As report published by Transparency International in 2017, Nepal got 31 point in the corruption perception index (CPI) which is below than average score and lies in 122nd position out of 180 countries. Controlling corruption remains as a major challenge despite of above provision due to the lack of effective implementation of framework.

2. **Rational of Audit:** This topic has been selected for performance audit because of the national priority in order to control corruption, supporting SDGs, fulfill the public interest, news paper coverage and also as a concern of INTOSAI

3. **Strategic Provision:** Following legal and strategic provisions are relevant to this audit

- Strategy and Action Plan against Corruption 2008,
- Strategy and action Plan against Corruption 2008 and Entity Wise Action Plan 2009
- National Strategy and Action Plan, 2012 in order to implement United Nations Convention Against Corruption
- Periodic Plan 2015/16 - 2017/18
- Five Year Strategy, 2014-2018 of CIAA

4. **Legal Provision:** Following Acts and Rules are relevant to this Performance audit.

- The Constitution of Nepal, 2015
- Commission for Investigation of Abuse Authority Act, 1991
- Prevention of Corruption Act, 2002
- Public Procurement Act, 2007 and Rule, 2007
- Financial Procedure Act, 1999 and Rule, 2007
- Revenue Leakage (Investigation and Control) Act, 1996
- Money Laundering Prevention Act, 2008
- Right to Information Act, 2007
- Army Act, 2006
- Army Court Rule, 2007

- Constitutional Council Act, 2017
 - National Vigilance Center (Operational) Rule, 2009
5. **Organizational Provision:** Following institutions are directly or indirectly involving in corruption control in Nepal
- Supreme Court
 - Special Court
 - Army Special Court
 - Commission for Investigation of Abuse of Authority
 - Office of The Auditor General
 - National Vigilance Center
 - Attorney General
 - Financial Comptroller General Office
 - Revenue Investigation Department
 - Public Procurement Monitoring Office
 - Army Investigation Committee
6. **Objective and Goal:** Institutional and legal provisions are established for the objective of maintaining financial discipline, good governance, public participation, poverty alleviation, enhancing the life style of the citizen through corruption control. Following are the major objectives of the institutions in order to achieve predetermined goals;
- To promote transparency in financial administration, governance and public service delivery
 - To Maintain governance through preventive, curative and punitive action
 - To establish rule of law through minimizing undue activities and controlling corruption
 - To maintain financial discipline through implementable and practical suggestion for improvement in the form of audit report by SAI
 - To make public procurement more competitive, economic and effective for utilization of public purse
 - To make government officials more responsible and accountable
 - To promote effectiveness in public entities
 - Help in executing prevailing law

Audit Objectives, Scope, and Methodology

7. **Audit Objective:** The objective of this audit is to report with suggestions for improvement of weak point identified through an assessment of national level institutional framework established for fighting against corruption. The sub-objectives are as bellows,
- Assessment of cooperation and coordination among the institutions
 - Assessment of implementation status of "National Strategy and Action Plan, 2069" to address the UNCAC provisions

8. **Audit Scope:** To assess the national level institutional framework for fighting against corruption. It includes the assessment of implementation status of "National Strategy and Action Plan, 2012" to address the UNCAC provisions. The audit will mainly focus on the activities of OPMCM, CIAA, NVC, OAGN and FCGO.

The period 2012 to 2016/17 has been taken to assess the implementation status of National Strategy and Work Plan, 2012 to address the UNCAC provisions where as fiscal year 2014/15 to 2016/17 for an assessment of the activities of an other institutions mentioned above.

9. **Audit Methodology:** This performance audit has been conducted as per the INTOSAI standard and the need of United Nations Development Programme Global Anti Corruption Initiative tools. To achieve the objectives of audit, *procedure oriented, problem oriented, and result oriented* methodologies have been used. Policies, legal provisions, and annual reports of the respective institutions have been studied. Similarly, information has been collected through questionnaire, discussion held with authorities, examination of record and analyzed.
10. **Limitations of Audit:** This report has been prepared based on response of audit questionnaire, policy & legal provision, study and analysis of annual report of concerned institutions despite of limited resources and adequate knowledge of subject matter.

Major Audit Observations

11. **Preventive Measures:** National Strategy and Action Plan, 2012 has been provisioned various preventive measures to be implemented for controlling corruption. Among those measures, the OPMCM has started online grievance management system, online recording of government revenue and expenditure, software system, information are providing through web sites, Information Officer, implementation of code of conduct for the employee of ministry of foreign affairs and Ministry of Finance. Similarly, Commission for Investigation of Abuse of Authority Institutional Strategy (2014-2019), National Vigilance Center Directive 2011, Public Procurement procedures 2016 for Embassy of Nepal has been implemented. Necessary amendments have been made on Public Procurement Act, Bank and Financial Institutions Act, Company Act and Nepal Rastra Bank Act.

The complaints and grievances are not settling in reasonable time, lack of reliable and believable recording system of revenue, no update of web sites with intended information, and enough information, no implementation of citizen charter and code of conduct, lack of national integrity policy for public officials as mentioned in provision of preventive measures of corruption. Similarly, no any progress achieved on evaluating the policies regarding to corruption control, legal & administrative provisions from CIAA and NVC as approved work plan. Commission has developed a draft for Corruption Control Act, as they informed during audit period. Therefore, preventive measures to control corruption, integrity policy, code of conduct for construction sector, independent evaluation of implementation of code of conduct, sufficiency test of existing policy, rules & its effectiveness, updating an university curriculum including the content of discouraging corruption is required.

This happened because of an ineffective existing mechanism and amending the necessary laws. Due to this lacking and effective implementation, CPI went down below than an average. Therefore, above terms shall be managed and effectively implemented.

12. **Property Statement:** As per the Prevention of Corruption Act 2002, Whoever joins a public office have to submit the property detail within sixty days from the date of joining the public office and thereafter within sixty days from the date of completion of each fiscal year, submit the up dated statement of property in his/her name or in the name of his/her family members along with the sources or e evidence thereof to the body or authority prescribed by Government of Nepal. Similarly, Judges have to submit property statement to Judicial Council as per the provision of Judicial Council Act 2016.

As per the above provision, Prime Minister, Ministers are disclosing the property in his/her name or in the name of his/her family members joining the post. Civil servant and Judges are also submitting their

property statement each year as per legal provision. The statement of property submitted under this section shall be confidential. Provided that, if statement of property is required in connection with investigation and inquiries under this Act, such statement may be made available to the concerned authority.

The person/authority occupying the public post including Judges and other public officials has to publish their up-dated statement of property in his/her name or in the name of his/her family members during service period and members of Council of Minister have to publish at the time of their departure from the Government in order to maintain good governance through the promotion of transparency by public officials/authority with legal provisioning.

13. **Amendment in Prevailing laws:** There is the provision of amending the existing Prevention of Corruption Act 2002 in National Strategy and Action Plan 2012, which is prepared to execute the United Nations Convention against Corruption in order to control all gist, form, and tint of corruption with effective institutional mechanism through UNCAC implementation. In this regard, CIAA is responsible to amend the Prevention of Corruption Act 2002 with following subject matter.

Table No. 1: Subject matter shall be added through amendment in Prevention of Corruption Act, 2002

S. N.	Subject matter to be added in Prevention of Corruption Act, 2002
1.	Prevention of Corruption Act, 2002 shall be amended with the provision of criminal offence to the public official relating to either national or international organizations those accepting bribe.
2.	Prevention of Corruption Act, 2002 shall be amended with the provision of punishment to the foreign official working in international public organization involved in giving bribes to the public official of the nation.
3.	Make a provision of criminal offence to the public officials for punishment those involving in misuse of public property, imbuement, in Prevention of Corruption Act, 2002
4.	Misuse of power should be included through amendment in Prevention of Corruption Act, 2002 as per the article 18 of convention.
5.	The act of earning property with the means of corruption should be established as a kind of an offence to be included in Prevention of Corruption Act, 2002
6.	The act of obstructing in justice such as; forcing to witness for false statement in the charge of corruption, restriction to witness for statement, undue influence, restriction in evidence, restriction to the judges and employees in performing their duty should be incorporated in existing Prevention of Corruption Act, 2002 through amendment in order to make punitative.
7.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2002 to make necessary legal provision by establishing criminal offence liability of a legal person associated to corruption through establishing criminal, civil, and administrative liability.
8.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2002 with the provision of considering the sensitivity of an offence for parole and pre-release to the accused of corruption.
9.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2002 with the provision of freezing, recovering and confiscating of property earned through corruption in accordance with UNCAC.
10.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2002 with the provision of confiscation of the property earned through corruption as it changed the earned property or mixed it with other property.
11.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2002 with the duty of blamed person to verify the source of the property earned through corruption.
12.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2002 with dismissal of concerned contract, permission, and return back the written document or remedial action for addressing the consequence of corruption.
13.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2002 with the provision of right to complaint against oppressor for compensation by victim person suffered from any loss as a result corruption.
14.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2002 with more clarity and detail in prevailing legal provision of minimizing castigation or release from prosecuting to the accused, assisting in investigation of corruption case.
15.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2002 with the legal provision of sharing information

	between public entities being involved in investigation and filing the case of corruption.
16.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2002 with the legal provision of cooperation between public entities being involved in investigation and filing the case of corruption, private sector and financial institution.
17.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2059 with the legal provision of considering the pre-punishment from one state while punishing the same person
18.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2002 expanding the jurisdiction concerning to corruption occurred inside the aircraft registered in Nepal or ship with national flag of Nepal
19.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2002 with the provision of not excusing or minimize the punishment, if corruption proved.
20.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2002 with the provision of investigation, filing the case and judicial action related to the public officials left the post through impeachment.
21.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2002 with the provision of banking confidentiality in order to support the investigation in corruption cases
22.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2002 with the provision of utilizing investigative technology for attention and control delivery in order to control corruption
23.	Amending the Prevention of Corruption Act, 2002 with the provision of punishment to the public officials those do not perform the doable job or perform not doable job with the intention of undue benefit.

Draft has been prepared and submitted in 2012, which is still in progress for amendment of existing Prevention of Corruption Act 2002, as Commission for Investigation of Abuse of Authority informed in the response of audit questionnaire. Illegal actions by national or international public officials, such as; embezzlement of public property, financial fraud, abuse, bribe, abuse of power cannot be carried within the periphery of corruption offence. Therefore, the Prevention of Corruption Act, 2002 should be amended in order to incorporate above subject matter.

14. **Formation of New Laws:** As per the National Strategy and Action Plan 2012, following new Acts shall be made in order to implement the provision of article no. 4.1.2 of the United Nation Convention against Corruption. The OPMCM and CIAA have informed in the response of audit questionnaire that Act relating to conflict of interest, secret information and other have not yet been prepared.

Table No. 2: Proposeddraft Act for formation of the new Acts

SN	New Acts to be formed	Yes	No
1	Regarding to conflict of interest		✓
2	Regarding to secret information		✓
3	Regarding to international organized crime	✓	
4	Regarding to reciprocal legal assist	✓	
5	Regarding to protection of victims, witness and specialist	✓	
6	Regarding to entrusting	✓	
7	Establishing Department of Money Laundering Investigation and Revenue Investigation Department as separate autonomous entity		✓
8	Regularize the appointment and terms of reference of advisors and staff working in the secretariat of Prime Minister and Council of Minister through Act		✓

Following are the major findings;

- 14.1. Conflict of interest would be created, if public officials work for their own benefit instead of fulfilling the assigned official responsibilities. Conflict of interest has been known as the grey area of corruption. Therefore, it is very important to identify the potential sectors where conflicts of interest have taken place to succeed the campaign of corruption control. Inherent conflict of interest has been involved in all kinds of corruption, irregularity and improper conducts. Inherent conflict of interest has not been acceptable in civilized society even though all kinds of inherent conflict of interest are not corruption, irregularities and improper conducts. Taking this fact in mind, it has been written in “National Strategy

and Action Plan regarding Implementation of the United Nation Convention against Corruption, 2012” to formulate the new law. The work plan has issued to control all kinds of corruptions through the implementation of UN Convention against Corruption with more enhanced and effective organizational provision.

It has been seen that Nepal’s commitment against corruption could be affected because an integrated law incorporating all the possible sectors, where an inherent conflict of interest would take place, have not been built yet. Even though there are various provision regarding conflict of interest in number of Acts such as Commission for the Investigation of Abuse of Authority Act, 1991, Prevention of Corruption Act, 2002, Public Procurement Act, 2007, Good Governance Management and Operation Act, 2006, Civil Service Act, 1993 and others but these provisions are incomplete and in the scattered form. Therefore, an integrated law should be made incorporating all the possible sectors where conflict of interest could take place and penalizing such activities be made. It would be helpful to control the corruption through an integrated law considered on such kind of activities.

- 14.2. There is an important role of information providers, witness, specialists, and victims in corruption control. It has been provisioned to formulate the separate law in the “National Strategy and Action Plan regarding implementation of UN Convention against Corruption, 2012” to control such activities through protecting the person who has helped expose the corruption in public institutions. An integrated law incorporating all the aspect of witness, specialist and victim’s security regarding corruptive guilt, have not been made yet even though some provisions are included in some prevailing laws such as articles no. 51 of Evidence Act, rule no. 15 of Government Cases Rules, 1999, and article no. 53 of Prevention of Organized Crime Act. Lacking adequate legal provisions, the success of corruptive cases sued in the court have been directly affected by validity of evidence, collection of information, witness of secret information providers and other various reasons. Therefore, it has been necessary to formulate and implement an integrated law covering individual protection measures for information providers, witness, victims and specialist.
- 14.3. Secret Information Providers (SIPs) plays an important role in corruption prevention. It has been provisioned to formulate the separate law in the “National Strategy and Work Plan regarding Implementation of UN Convention against Corruption, 2012” to control such activities through protecting the person who has helped expose the corruption in public institutions. Although, there are various provisions for the protection of Secret Information Provider in some existing laws such as articles no. 60 of Prevention of corruption Act, 2002, articles no. 30 of Revenue Leakage Investigation and Control Act 1996, article no. 29 of Right to Information Act, 2064, and article no. 95 of upcoming Civil Crime Code Act, these provisions are not adequate for protecting the Secret Information Providers and their family as well. Because of inadequate legal provisions, it has been ineffective to collect the information and present the Secret Information Provider as witness. Thus, taking this fact in mind, adequate and integrated legal provision should be set up covering all the aspects regarding the protection of SIP.
- 14.4. Although, the Department of Money Laundering Investigation and Department of Revenue Investigation have been established as the institutions for corruption prevention, these institutions are not able to run independently because they have been operated through similar staffs of revenue group of civil service. In order to address this fact, in the “National Strategy and Work plan regarding Implementation of UN Convention against Corruption, 2012”, these two departments have been envisaged to be developed independently. It has been informed from Office of the Prime minister and Minister of Council that they have formed a study team and it has been working for making these departments administratively independent. Even though the independencies of these institutions are clearly provisioned in various prevailing laws, it has been said that they could not be administratively independent. Administrative independency has been seen to be enhanced in these institutions after the decision of Nepal Government dated on 30 March 2018 of taking them under the jurisdiction of Prime minister from Ministry of Finance.

15. **Participation of Civil Society in Corruption Prevention:** According to UNCAC, every state should enhance the active participation of external group and persons such as Civic Society, NGOs, and Community Based Organization for making public aware of corruption-induced challenge and its existence, causes, and level of seriousness as well as make them fight against corruption and to prevent it. In order to enhance such participation and awareness, flowing points have been carried out on the basis of nation's capacity and fundamental principle of law. A) Addressing in enhancement of public participation and transparency in decision-making process. B) Ensuring the effective public access to the information. C) Adopting public information system that could deliver non-tolerable views towards corruption through public education program and school/university level curriculum. D) Promoting the independency in the Collection of information regarding corruption as well as publishing them for people.

Commission for the Investigation of Abuse of Authority and National Vigilance Center were asked through questionnaire for the implementation of the conventions but no any information received from National Vigilance Center. CIAA has begun using the hot line telephone, Fax, Internet, Email, Postal, and other various mean to register the complaints. CIAA has also enhanced the access of public to commission through the development of information and technology, office automation, speaker person and nodal officer for information delivery. Press release, Website, Face book page, Bulletin, and Radio program have also been used to convey the regular updates of commission to the public. As stated in the convention, people have been able to complain about potential corruptive guilty action found around without stating their identity. It has become possible only because of proper arrangement of CIAA.

Despite the above improvements, public information system has not been used to deliver the non-tolerable message towards corruption through university and school level curriculum as well as public education program, which could enhance the transparency and public participation in decision-making process. Therefore, it has not been found that available ideas and alternatives have used to bring the awareness in public and encourage them to fight against corruption. As a result, corruptive action has not been seen as a subject of socially boycotted and non-tolerable issue. Social culture has not been developed yet that could boycott the people who does corruption and that helped people do not corruption more.

16. **Corruption Relating to Private Sector:** Each estate has to develop accounting and auditing standard for private sector with compatible in the line of prevailing basic legal principle to prevent corruption of same sector. If fail to comply such standards, a provision is required for punishment as criminal offence in the response of article 12 of UNCAC.

Government of Nepal has set up the National Strategy and Action Plan 2012 to implement UNCAC provision for preventing corruption associated to private sector, along with detail work plan such as; different 11 activities, provision of responsible & supportive institutions, time and evaluating indicator. The implementation status of such plan is as follows;

- 16.1. Chartered Accountant Association of Nepal has issued a separate accounting and auditing standards for private sector even though the provisions under the standard are not enough to fulfill the objective of controlling corruption. After approving the action plan, the methods of recording income & expenditure and auditing techniques should be determined from Ministry of Finance and OAGN within 360 days of plan approved.

In monitoring indicator of work plan, accounting and auditing techniques of private sector shall be made with the amendment of different 12 acts including Prevention of Corruption act 2002.

The OPMCM is responsible for monitoring. Company Act, 2006 and Nepal Rastra Bank (Central Bank of Nepal) Act, 2002 have been amended out of 12 act listed for amendment in work plan, as informed by OPMCM in the response of audit questionnaire.

- 16.2. In goal no.8 of National Strategy and Action Plan 2012 in order to implement UNCAC, the public official involved in monitoring & supervision of private sector during his/her tenure, will not be eligible

to join such a private sector as an employee after getting retirement until three year from theirretirement.An activity has been determined in work plan for legal provisioning that will restrict the conflict of interest of an employee.

There is no any restriction tojoin theprivate sector as an employeefter getting retirement as no any legal provision made yet from Government of Nepal.Due to the lack of such restriction provision, the public officials near to their retirementuse to engage in assisting to private entities/sector concerning to their job with an intention of joining the same private entity/sector after getting their retirement.

- 16.3. In goal no. 8 of "National Strategy and Work Plan 2012" in order to implement UNCAC provisions,there is the legal provision to formulate law in order to regularize andexact recording of an income &expenditure of private sector entities to promote transparency and non-compliance of law with vestedinterest will be punishable.

Necessary legal provision with amending in existing 12 laws including Commission for the Investigation of Abuse of Authority Act, 1991 is taken as monitoring indicator for the complianceUNCAC. The OPMCM is responsible institution for monitoring and, when we askabout its implementation status during audit period but no any amendment made to meet an intention of UNCAC provision as OPMCM informed. Therefore, controlling corruption of private sector is complicated because of loopholes and no amendment in existing laws

- 16.4. Similarly, the act of giving or receiving bribe in financial, economic, trade activities of private sector should be punishable through amending 11 Act including company act 2006, Commission for the Investigation of Abuse of Authority Act, 1991 within 2 years from the approval of work plan but no any Act amended as OPMCM informed during audit period.

- 16.5. An embezzlement of private property is punishable work as per the goal no. 8 of "National Strategy and Action Plan 2012" for implementing United Nations Convention against Corruption. Necessary legal provision with amending in existing 11 laws including Commission for the Investigation of Abuse of Authority Act, 1991 has been taken as monitoring indicator for the compliance UNCAC.

The OPMCM is responsible institution for monitoring about its progress and, when we ask about its implementation status during audit period but no any amendment made to meet an intention of UNCAC provision as OPMCM informed.

Above-mentioned activities are notpunishable in existing laws,as a results private sector has influenced the task of controllingcorruption. The corruption control in private sector has been affected due to this reason.

- 16.6. In goal no. 8 of "National Strategy and Action Plan 2012" in order to implement UNCAC, There is an activity of monitoring the compliance of keeping record andauditing standardwiththe legal provision of punishment, if not complied.Necessary legal provision has been set with an amendment in existing 11 laws including Commission for the Investigation of Abuse of Authority Act, 1991. The OPMCM is responsible institution for monitoring and, when we ask about its progress during the audit period through questionnaire, no any amendment made to meet an objective of UNCAC provision as OPMCM informed. As a result, the corruption problems in the private sector remain unsolved.

- 16.7. There is the provision to penalize as corruption in the private sector shall be treated as an offence under an activity of the goal no. 8 of "National Strategy and Action Plan 2012" for implementing United Nations Convention against Corruption. Necessary legal provision with amending in existing 11 laws including Commission for the Investigation of Abuse of Authority Act, 1991 has been taken as monitoring indicator for the compliance UNCAC. The OPMCM is responsible institution for monitoring and, when we ask about its implementation status during audit period but no any amendment made to meet an intention of UNCAC provision as OPMCM informed.No any progress has been attained due to lack of legal provision.

- 16.8. In goal no. 8 of "National Strategy and Action Plan 2012" for implementing United Nations Convention against Corruption. There is an activity of policy formation and legal provisioning in order to enhance cooperation between law implementing entity and private institutions. The OPMCM is responsible institution for monitoring and, when we ask about its progress during the audit period but no any amendment made to meet an intention of UNCAC provision as OPMCM informed. As a result, corruption control in the private sector is being affected.
- 16.9. In goal no. 8 of "National Strategy and Action Plan 2012" in order to implement UNCAC, There is an activity of developing code of conduct, standards and procedures in order to maintain purity in private sector transaction, avoid conflict of interest in their transaction and performing their job suitably. Amending in existing 12 laws including Commission for the Investigation of Abuse of Authority Act, 1991 has been set as monitoring indicator for its compliance. The OPMCM is responsible institution for monitoring and, when we ask about its progress during the audit period through questionnaire, no any amendment made to meet an objective of UNCAC provision as OPMCM informed. As a result, the corruption problems in the private sector remain unsolved.
- 16.10. In goal no. 8 of "National Strategy and Action Plan 2012" in order to implement UNCAC, there is an activity of arranging policy and legal provision in order to promote transparent among the private entities. The OPMCM is responsible institution for monitoring and, when we ask about its progress during the audit period but no any provision made to meet the specific objective of UNCAC, as OPMCM informed. As a result, corruption control in the private sector is being affected.
- 16.11. In goal no. 8 of "National Strategy and Action Plan 2012" in order to implement UNCAC provisions, there is an activity of strengthen internal auditing and internal control in private sector entities. The corruption control without strengthen an internal auditing and internal control system in private sector is complicated, and difficult to control overall corruption. Therefore, internal auditing and internal control system in private sector is recommended to strength.
- 16.12. The corruption activities related to private sector neither can be controlled nor treated as an improper action under corruption due to lack of proper legal provision, even though it will be helpful to implement the provision of convention through implementation of activities under Action plan 2012. Therefore, enough legal provision is required in order to investigate and to take action against illegal activities of private sector as corruption. Similarly, there should be a legal provision to penalize to the auditor as an offence, those certifying wrong financial statement of private sector enterprises.
17. **Jurisdiction:** The jurisdiction should not be dual or overlapped among the entities established for fighting against corruption. As per the NVC annual report 2014/15, different decisions have been taken after investigating the same complaint registered in both CIAA and NVC at the same time concerning to corruption. There is the problem of duality in complaint, investigation, decision, and suggestion at the same time for same matter from both entities. Therefore, the NVC has suggested through its annual report to make clear jurisdiction and limiting the scope.

While asking about duplication and overlap problem through questionnaire, CIAA replies; no duplication in scope as there is clear legal provision concerning the scope, where as NVC has mentioned the problem of duplication in an annual report.

Above problems normally occurs when the complainant do not notify about the same complaint to NVC and CIAA through carbon copy (cc) at the same time, as NVC further replied in our concern. Lack of coordination between entities, lack of sharing ideas and information are some supportivereason for duplication.

A separate Act is required for NVC for its smooth operation under the direct control and supervision of an executive body of the state in order to promote moral character, integrity, good governance with effective public service delivery through controlling corruption and financial, administrative irregularities.

18. **Case Filing and Settlement:** There is legal provision to investigate the corruption cases and filing those cases to Special Court. If not agreed upon the decision of Special Court, then submitted it to Supreme Court for reconsideration

The Special Court has been established as per the provision of Special Court Act, 2002 in order to settle the corruption cases in time. The status of cases filed into the Supreme Court and settled during 2014/15 to 2016/17 are as follows:

Table No.4: Status of filing cases and its settlement

Particular	2014/15	2015/16	2016/17	Total
No. of filing cases in special court	303	144	154	601
No. of cases settled from special court	109	284	160	553
No. of judgment/adjudication in the favor of commission out of judgments	83	141	117	341

(Source: CIAA)

Analyzing above table, 551 cases have been settled from Special Court and 50 cases remain unsettled out of 601 filing cases related to corruption. Similarly, 341 or (61.89 percentage) judgments were in the favor of commission out of total filing cases during three years period.

The number of filing cases to Supreme Court due to unfavored decision from special court and decisions are as follows:

Table No. 5: Status of cases sent for re-examination and settled

Particular	2014/15	2015/16	2016/17	Total
No. of complaints sent to Supreme Court for re-examination	20	125	52	197
No. of complaints settled from Supreme Court	7	59	63	129

(Source: CIAA)

Analyzing above table, out of 197 cases registered by commission, 129 has been settled and 68 still to be settled from Supreme Court but number of cases in the favor of commission could not identified in the absence of complete information.

There is no uniformity in decision making on accusing due to lack of clear guidelines and evidence. As a result, low cases are being settled in the favor of commission. Therefore, policies and standards are required for its management and create uniformity for re-examination of cases with the assessment of evidence.

19. **Complaint Handling:** The complaints registered in CIAA and NVC should be settled within stipulated time. Following are some findings;

- 19.1. The number of complaints registered in and settled from CIAA as follows;

Table No. 6: The status of complaints registered and settled in CIAA

Particular	2014/15	2015/16	2016/17
Brought forward from last year	9710	9565	7876
Complaints registered in current year	21503	15126	11704
Total	31213	24691	19580
Number of complaints postponed	12084	10606	7065
No. of complaints decided for detail investigation	1244	428	306
No. of complaints settled through various ways	8320	5660	4490
No. of complaints settled through preliminary study/investigation	21648	16694	11861
No. of complaints carry forwarded to next year	9565	7997	7719

(Source: CIAA)

Analyzing above data, only 21648 or (69.35%) complaints have been settled out of total cases in F/Y 2014/15 and 9656 forwarded to next year. Similarly, 7997 cases of 2072/73 and 7719 of 2016/17 forwarded to following year without settlement.

During three years period, 50203 or (66.50 percentage) cases have been settled through preliminary investigation out of 75484 cases registered in the same period where as 29755 cases or (59.27 percentages) have been postponed out of 50203 cases settled through preliminary investigation.

19.2. Following is the status of the case registered and settled as informed by NVC

Table No. 7: Status of complaints registered and settled in NVC

Particular	2014/15	2015/16	2016/17
No. of cases brought forward from L/Y	615	536	622
No. cases registered in current year	973	772	944
Total	1588	1308	1566
Pay attention	1	5	8
Direction and Suggest	12	5	5
Aware and Alert	97	53	66
Submitted to CIAA	158	85	172
File Postponed	784	538	792
No. of settled complaint	1052	686	1043
Carry forwarded to next year	536	622	523

(Source:NVC)

19.3. The number of complaint registered in NVC during F/Y2015/16 has been decreased in comparison it to complaint of last and next year. Two-third of the complaint has been settled during the same year and remaining was forwarded to next year. Maximum number of file has been postponed and sent to CIAA for further investigation out of settled cases. The, working manner of NVC is not effective as expectation because of small number of cases settled. Therefore, it is recommended to revise role and responsibilities through review.

20. **Internal Auditing:** Financial Comptroller General Office is responsible for internal audit of all government Ministries/Departments/Offices in order to enhance good governance and internal control system against corruption as specified in Financial Procedure Act. The main responsibility of internal audit is to assist to prevent and control of corruption and fraud through examining internal control system of an entity, even though the main responsibility of internal audit is not detecting corruption and fraud. Following are main findings during assessment of internal audit:

20.1. Office of the Comptroller General is responsible for internal audit through District Treasury Comptroller Office. DTTCO is conducting internal audit of appropriation of budget, revenue, retention money and other transaction in all government offices. Employees from account group under civil service are working in DTTCO and the objective of office is not only conducting internal audit but also releasing annual budget. Employees working with the office bearing their dual responsibility of keeping record and conducting internal audit as appointed by personnel administration department of Financial Comptroller General Office. There is possibility of conflict of interest as the same person sometime appointed as an accountant and as an internal auditor for a moment. Considering this fact, a sub-committee formed by Public Account Committee suggested to segregate the internal audit unit from District Treasury Comptroller Office as a separate entity under FCGO in order to conduct internal audit, monitoring & evaluation along with internal audit standard and clear career development plan even though such suggestions have not yet been executed.

Public Expenditure and Financial Accountability assessment of internal auditing system was held on 2015 based on structure, authority, and professional auditing techniques but obtained "D" grade. This is the indication of ineffective internal auditing.

- 20.2. Internal audit standard has not been prepared for internal audit purpose even if all government entities are receiving budget release and audited from District Treasury Comptroller Office. The internal audit directive issued by Office of the Comptroller General has talked about objectives and scope of internal audit but not covered wide range of transaction as well as entities.

Internal Audit Directive (IAD) has provision of quarterly internal audit, periodic reporting, keeping record of audit findings and follow up to implement audit findings but not complied as provisioned and remained unsettled until final audit. Similar supervision and monitoring during internal audit is absent.

- 20.3. Risk areas are being identified with the analysis of effectiveness of internal audit before conducting audit from Office of the Auditor General. The financial transaction of 2402 entity for F/Y 2072/73 had been audited based on the report produced by internal audit without additional assessment. No any irregularities found in 1897 entities out of 4054 entities being audited from District Treasury Comptroller Office where as 99 percent unsettled advance and remaining theoretical issue was found during internal audit without mentioning legal bases.

It seems clear that, internal audit from Financial Comptroller General Office is not effective. It takes more time to final audit because of inefficiency of internal audit and detail audit techniques has been applied to audit the financial transaction of F/Y 2016/17.

- 20.4. There is the provision of internal audit in Financial Procedure Act as a tool of internal control. Internal audit is not effective as expectation. Due to its inefficiency, final audit is almost engaging in financial audit of transaction, such as; totaling, audit of regularity, compliance audit using with limited resources available instead of conducting performance audit with sophisticated tools, techniques, and practices. Therefore, it is recommended robust internal audit mechanism for effective and reliable internal control system in government entities.

21. **Final Audit:** As per the article 241 of constitution of Nepal, the accounts of all Federal, State, and local level Government Offices shall be audited by the Auditor-General in accordance with law, with considering regularity, economy, efficiency, effectiveness, and the propriety thereof. The annual audit report shall be submitted to president as per article 249 of constitution. Audit techniques, scope, matter to be audited, and audit of public enterprises with full ownership & majority share holding is mentioned in Audit Act 1991. Audit is being conducting based on constitution and audit act.

Constitution of Nepal has given an authority of final audit to Auditor General of Nepal for audit of government revenue and expenditure. OAG is strengthen the financial discipline contributing through audit report evaluating financial statement considering regularity, economy, efficiency, effectiveness and rationality factor.

OAGN is contributing towards maintaining financial discipline and financial accountability through financial and performance audit. Similarly, contributing towards prevention of corruption through promotion of economy, efficiency, & effectiveness in financial transaction, though the main responsibility and accountability of OAG is not detecting the corruption in financial transaction, procurement process, and construction work. Some issues included in audit report have provided bases for further investigation to such investigative authority. The CIAA has investigated and filing the case in Special Court related to arrear tax settlement on the basis the matter that has been included in OAG annual audit report.

There is no mandate of forensic audit with OAGN, no initiation of audit of fraudulent and no practices to refer audit findings to concerned entities for further investigation, even though OAGN is contributing directly or indirectly towards exploring corruption activities.

Office of the auditor General has the practices of reporting the irregularities with following classification.

Table No:8: Status of classification of irregularities for F/Y 2015/16

(million)

Classification	Government Offices	Committees Other Institutions and District Development Committees	Total	Total Irregularities (%)
Total Irregularities	888559	85810	974369	100
1. To be recovered	404389	9478	413867	8.6
2. To be regularized	244032	60778	304810	45.26
• Irregular	51355	20964	72319	11.28
• Evidence not submitted	181425	37096	218521	33.35
• Balance not c/f	14	0	14	0
• Not reimbursed	11238	2718	13956	0.63
3. Advance	240138	15554	255692	46.14
• Employee advance	4091	321	4412	2.78
• Mobilization advance	166173	0	166173	18.73
• L/C advance	29856	0	29856	6.72
• Institutional advance	40018	15233	55251	17.91

(Source: Annual Report of OAGN)

All corruptions activities are treated as irregularities where as all irregularities are not treated as corruption. So, an amount declared as irregularities cannot be assumed as corruption.

The existing category of irregularities has to be reviewed considering corruption-oriented activities, as there is the possibility of containing corruption activities within above classification.

22. **Settlement of Irregularities:** There is the legal provision of keeping record of irregularities, settlement, & its procedures, responsibility in the *Financial Procedure Act*, 1999 and Rule 2007. The settlement status of irregularities of government offices, organized institution, committee and other institution for the F/Y 2015/16 is presented as belows:

Table No: 9, Status of settlement and follow up for F/Y 2015/16

(million)

Particular	Irregularity of previous year	Adjustment	Settlement	Irregularity of current year	Updated (Remaining)
Government Offices	1124138	17	337787	888559	1674927
Organized Institutions, Committees and Other	504049	0	45861	85810	543998
जम्मा	1628187	17	383648	974369	2218925

(Source: Annual Report of OAGN)

As per above table, 30.05 percentages under government offices and 9.10 percentages under organized institution irregularities of previous year have been settled with amount to NRS. 38364.80 million.

The amount of irregularities have amounted to 221 billion and 892 million at the end of the year after adding current year's irregularities of 97 billion and 437 million. The amounts of irregularities have been increasing every year because of the higher amount of irregularities of respective year than that of the amount had been settled up. The respective entities only focus their effort to settle irregularities with amount rather than having the similar attention to principle issues, even though there is provision of settling the irregularities related to principle issues as well. Due to lack of seriousness in settling irregularities in time with proper action could have effect on maintaining financial discipline.

It would be better to have legal provision totie upmitigate and irregularity settlement with career growth of concerned officer in order to minimize irregularity.

23. **Technical Audit:** As per National Vigilance Center (Operating) Rule, 2008 section 6(Rule 13 to 26), NVC is responsible to perform technical audit and reporting considering the cost, time, quality, quantity,

effectiveness and achievement of project being implemented by government offices or public institution concerning with construction or project operation.

Major portion of development budget is spending on construction of road, irrigation, building construction, hydropower project, water induced disaster management. NVC is conducting technical audit as per the legal provision to examine and analyze the quality, quantity, and timely completion of above-mentioned project with doable suggestions for further improvement. Technical audit is reliable tool to control probable corruption and finding from audit is essentially be implemented by entities for further improvements. Main findings are as below:

- 23.1. As per the statement of technical audit obtained from NVC in the response of performance questionnaire, 50, 44 and 106 technical audit were conducted during the fiscal year 2014/15, 2015/16 and 2016/17 respectively out of which 633 audit findings were not complied.

Table No.10: Status of technical audit and its compliance

Fiscal Year	No. of Technical Audit	Not complied
2014/15	50	209
2015/16	44	141
2016/17	106	283
Total	200	633

(Source: NVC)

The center is unable to notify the audit findings that have been implemented out of observation detected from technical audit, because of not building the mechanism to implement the audit findings with good recording system.

- 23.2. The technical audit of two hundred continuing projects were carried out only in construction phase during two fiscal year (i.e.2014/15-2015/16) even though it can be conducted in any phases of project cycle; such as planning, designing, procurement, contracting, constructions, operation and maintenance phase.
- 23.3. Technical audit did not played effective role as expectation in order to control corruption in construction sector due to minimum number of project chosen for technical audit in comparison to large number project under construction, technical audit conducted only in construction phase, audit observation implementation and post monitoring audit. Therefore, technical audit and post monitoring audit shall be carried-out simultaneously in order to develop technical audit as a value-engineering tool for effective control of corruption.
24. **Information Network:** There is the provision of functional information network among the institutions functioning against corruption in National Strategy and Action Plan 2012. CIAA, NVC, National Investigation Department, Revenue Investigation Department are responsible institution to make such a network. Discussions were held with officials of CIAA and NVC during audit in order to know about the network. Information network exists through correspondence, information sharing & coordination meeting as informed by CIAA though it is not formal and continuous. No any functional network has been developed to share information among the institutions. There may be the possibility of duplication in job, lack of cooperation and coordination between ACAs. Therefore, it is recommended to maintain formal mechanism for sharing information among them.
25. **Conclusion:** Controlling corruption is still challenging, though we have different institutional and legal framework, national strategy, and work plan to respond the commitment in national and international convention against corruption.

The jurisdiction of Commission for Investigation of Abuse of Authority is investigation and filing case related to corruption only as mentioned in constitution of Nepal. The head of constitutional bodies, judges, Nepal Army, cabinet decision, parliamentary issues, and corruption practices in private sector are beyond the jurisdiction of Commission for Investigation of Abuse of Authority. Due to this reason,

the policy level and institutional corruption practices from such institutions cannot be investigated and it has negative impact in control of various form of corruption.

Major number of complaint registered in CIA and NVC are being postponed, no effective internal audit, no enough attention to settle the irregularities raised by final audit, final audit and reporting is not being concentrated towards corruption issues, non compliance issues found through technical audit cannot be obligatory to implement for further improvement because of limited legal authority with NVC, different acts has to be made and amended the prevailing laws to implement the National Strategy and Action Plan, 2012 made to address the UNCAC provisions but the situation is neither sufficiently made nor amended.

The effectiveness of the entities established to control corruption can be seen through enough legal backup and its unbiased implementation. So, need to prepare new laws and amend the prevailing laws as per the National Strategy and Action Plan 2012, integrity, &virtue policy for public officials. The corruption situation is above than the average despite of institutional, legal, policy and system backup to control corruption.

गैरसरकारी संस्थाहरुको कार्यसम्पादन स्थिति प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित
संस्था दर्ता र नवीकरण स्थिति

क्र.सं	जिल्लाको नाम	आ.व. २०७२/७३			आ.व. २०७३/७४			आ.व. २०७४/७५			कैफियत
		दर्ता	नवीकरण	नवीकरण प्रतिशत	दर्ता	नवीकरण	नवीकरण प्रतिशत	दर्ता	नवीकरण	नवीकरण प्रतिशत	
१	ताप्लेजुङ	४५६	०	०	४७०	९१	१९.३७	२३०	६२	२६.९६	२०७५/४/८ मा २६३ संस्था खारेज गरिएको
२	पाँचथर	७२५	१६१	२२	७५८	१४४	१९	७१६	११७	१४	
३	इलाम	१०१३	१६४	१६.१८	१०८५	१६१	१४.८३	११२२	२०६	१८.३६	
४	भ्जापा	२५५०	५१०	२०	२७०४	५८०	२१.४४	२८७५	६२०	२१.५६	
५	मोरङ	३२०९	५९६	१८.५७	३३११	६०७	१८.३३	३४४९	३७६	१०.९	
६	सुनसरी	२५०७	४२१	१६.७९	२६४२	५३७	२०.४६	२८२४	४६६	१६.५०	
७	धनकुटा	७०७	३९	५.५५	७६३	३६	४.७२	७८६	३४	४.३३	
८	तेह्रथुम	५३१	८९	१६.७६	५५५	५८१	१५.१३	५८१	५५	१०.५६	
९	भोजपुर			२४.३८			२४.३८	६४८	१५८	२४.३८	
१०	संखुवासभा	४५५	२२	४.८	४८३	८	१.६५	५१५	२९	५.६३	
११	सोलुखुम्बु	४६२	१५५	३३.५५	५३४	१७८	३३.३३	५८४	१५७	२६.८८	
१२	खोटाङ	५२९	७६	१४.३७	५४३	५६	१०.३१	५६४	४९	८.६९	
१३	ओखलढुङ्गा	६००	७४	१२.३३	६२९	७९	१२.५५	६६५	६९	१०.३७	
१४	उदयपुर	९६९	१५५	१६	१०११	१६२	१६	१०७०	१६१	१५	
१५	सिराहा	२१७	१४२	६५.४३	२४५	१८०	७३.४६	२७१	१७०	६२.७३	
१६	सप्तरी	१३१७	२१०	१५.९४	१४०७	३६२	१८.६२	१४७५	२९४	१९.९३	
१७	धनुषा	२१६६	३४५	१५.९३	२२६७	४१८	१८.४४	१३७३	५१६	२१.७४	
१८	महोत्तरी	१५१५	१७	१.१२	१५३६	१२	०.७८	१५६४	१९	१.२१	
१९	सर्लाही	१६२८	१५१	९.२०	१७००	२८५	१६.६९	१७५१	१९९	११.३६	
२०	सिन्धुली	२०४	२१	१०.२९	३८०	३१	८.२७	५९८	१७	२.८४	
२१	रामेछाप	९२२	१६१	१७.४६	१०२२	१६५	१६.१४	१०६६	९०	८.४४	
२२	दोलखा	१०४७	१६१	१५.३७	१०९३	१३५	१२.३५	११३२	११९	१०.५१	
२३	रसुवा	३८७	१५	३.८७	४०६	१६	३.९४	४१८	१३	३.११	
२४	सिन्धुपाल्चोक	१७२६	९०	५.२१	१८०१	११०	६.१०	१८८१	१११	५.९	
२५	नुवाकोट	७४	५९	७९.७	१४९	३८	२५.५	२०३	३३	१६.२५	
२६	धादिङ्ग	१४१४	१४४	१०.१८	१४८९	१५२	१०.२०	१५५३	१४०	९.०१	

क्र.सं	जिल्लाको नाम	आ.व. २०७२/७३			आ.व. २०७३/७४			आ.व. २०७४/७५			कैफियत
		दर्ता	नवीकरण	नवीकरण प्रतिशत	दर्ता	नवीकरण	नवीकरण प्रतिशत	दर्ता	नवीकरण	नवीकरण प्रतिशत	
२७	काठमाडौं		४२८४	२०.६१		४४८८	२०.६१	२२१६२	४५६८	२०.६१	औषत
२८	ललितपुर	४३८४	१६८९	३८.५२	४५७०	१७८५	३९.०६	४६८२	१९७७	४२.२२	
२९	भक्तपुर	१३३७	२६३	१९.६७	१४१०	३००	२१.२७	१४९३	३४४	२३.०४	
३०	काभ्रेपलान्चोक	१८७८	२९९	१५.९२	१९७६	३१६	१५.९९	२०५७	२८३	१३.६३	
३१	रौतहट	२०६४	३७	१.७९	२१७३	३५	१.६१	२२६५	२२	०.९७	
३२	वारा	१६७५	२०	१.१२	१७८१	७४	४.१५	१८८२	५१	२.७१	
३३	पर्सा	१९६२	१०	०.५१	२०४६	२६	१.२७	२१०६	१४	०.६६	
३४	चतवन	२८९७	३६८	१२.७	३०३४	२९८	९.८२	३१९६	५९८	१८.७१	
३५	नवलपरासी	२७८	९२	३३	२२१	१४५	६६	२६६	१४४	५४	
३६	नवलपुर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
३७	रुपन्देही	२२९९	५३३	२३.१८	२४३२	६०१	२४.७१	२६११	६६९	२५.६२	
३८	कपिलवस्तु			१७.०५	९५८	१५६	१६.२८	९९८	१७८	१७.८३	
३९	पाल्पा	३४६	२८४	८२	३८२	१९८	५१.८	४१६	१८१	४३.५	
४०	अर्घाखाँची	४४१	१०	२.२६	४६१	२४	५.२०	४८६	४१	८.४३	
४१	गुल्मी	९५५	२०८	१९.८२	१०८२	१८६	१७.१९	१११८	१६२	१४.४९	
४२	स्याङ्जा	१०८०	४२६	३९.४४	११९८	४३०	३५.८९	१३१५	४०९	३१.१	
४३	तनहुँ	२८४६	७१२	२५.०२	२९८८	८२६	२७.६४	३१७४	९४३	२९.७१	
४४	गोरखा	१३०२	६०	४.६	१३९६	४४	३.१५	१४७२	४६	३.१२	
४५	लमजुङ्ग	१३०७	३९८	१५.१५	५५	१८	३२.७२	५५	२०	३६.३६	
४६	कास्की	३४१३	१७०७	५०	३५७५	२३८०	६७	३७३०	१५०८	४०	
४७	मनाङ्ग	५०	७	१४	५२	७	१३.४६	५२	२	३.८५	
४८	मुस्ताङ्ग	२१३	२९	१३.५७	२२१	३०	१३.५७	२२६	३७	१६.३७	
४९	म्याग्दी	४३१	५६	१३	४६६	५०	१०.७२	४९१	६३	१२.८३	
५०	वाग्लुङ्ग	१००५	१५४	१५.३२	१०५०	१५४	१४.६६	१०९५	१४५	१३.२४	
५१	पर्वत	१२५८	१७६	१३.९९	१३०१	१९२	१४.७५	१३५८	१८३	१३.४७	
५२	दाङ्ग	१०६०	१७	१.६	१०९४	१५	१.३७	१०२९	१०	०.९७	
५३	रोल्पा	२७७	५२	१८.७७	२९६	६४	२१.६२	३१८	४८	१५.०९	
५४	सल्यान	३११	२६	८.२६	३२५	३७	११.३८	३४३	३३	९.६२	
५५	रुकुम पूर्व	०	०	०	०	०	०	१७	२	११.७६	
५६	रुकुम पश्चिम	२११	४८	२२.७४	२२७	५९	२५.९९	२५१	४४	१७.५२	
५७	डोल्पा	२२८	६	२.६४	२५२	१०	३.९७	२५७	१०	३.९०	

क्र.सं	जिल्लाको नाम	आ.व. २०७२/७३			आ.व. २०७३/७४			आ.व. २०७४/७५			कैफियत
		दर्ता	नवीकरण	नवीकरण प्रतिशत	दर्ता	नवीकरण	नवीकरण प्रतिशत	दर्ता	नवीकरण	नवीकरण प्रतिशत	
५८	मुगु	३९७	४६	१८.६२	४१४	४६	१९.०४	४२२	४४	१८.५७	
५९	हुम्ला	२५९	२	०.७७	२६४	५	१.८९	२६८	४	१.४९	
६०	जुम्ला	१९३	३७	१९.१७	२३०	२२	९.५६	२५२	२७	१०.७१	
६१	कालिकोट	३९६	७	१.७६	४२३	८	१.८९	४४८	३	०.६६	
६२	जाजरकोट	३३८	१२	०.०३६	३४७	१०	०.०२९	३६०	१०	०.०२८	
६३	दैलेख	३७४	३६	९.६२	३९३	३३	८.३९	४२३	३२	७.५६	
६४	सुर्खेत	७८६	१३२	१६.७९	८२६	१४३	१७.३१	८९०	१६०	१७.३९	
६५	बर्दिया	६९१	१३५	२०	७२०	१५१	२१	७५०	१४७	२०	
६६	बाँके	१४३१	२५९	१८.०९	१४८२	२८९	१९.५	१५३५	२७३	१७.८७	
६७	कैलाली	२२३७	४३२	१९.३१	२३६०	४६१	१९.५३	२५०७	४१५	१६.५५	
६८	डोटी	५२३	२३	४.३९	५४४	२१	३.८६	५९३	४९	८.२६	
६९	अछाम	४५६	२८	६.१४	४९२	४०	८.१३	५१७	५२	१०.०५	
७०	बाजुरा	४४६	१५	३.३६	४६२	१६	३.४६	४७३	११	२.३२५	
७१	बझाङ	५८१	२३	३.९६	५९६	१९	३.१८	६२६	१०	१.५९	
७२	दार्चुला	३४१	५२	१५.२४	३५२	५३	१५.४	३६५	५६	१५.३४	
७३	वैतडी	६४३	१०	१.५५	६७०	२३	३.४	६९९	१२९	१८.४५	
७४	डडेलधुरा	४१६	८९	२१.६९	४३३	८०	१८.४८	४५४	६९	१५.२	
७५	कन्चनपुर	१३४९	२६१	१९.३५	१४२०	२३५	१६.५५	१५००	१६०	१०.६७	
७६	मकवानपुर	१७१५	१	०.०५८	१७८३	४	०.२३	१८४४	१५	०.८१	
७७	प्युठान	३०३	४६	१५.७५	३२२	४५	१४.८५	३३१	४५	१३.९७	
	जम्मा	७६७१३	१७५९५	२२.९३	८०५३८	१९७७६	२४.५५	१०६०९२	१८७२६	१७.६५	

गैरसरकारी संस्थाहरुको कार्यसम्पादन स्थिति प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित
बैंङ्क मार्फत प्राप्त सहायता रकम

क्र. सं.	वैकको नाम	आ.व. २०७२।७३			आ.व. २०७३।७४			आ.व. २०७४।७५		
		संस्थाको संख्या	जम्मा प्राप्त रकम	आर्थिक वर्षको अन्त्यमा रहेको मौज्दात रकम	संस्थाको संख्या	जम्मा प्राप्त रकम	आर्थिक वर्षको अन्त्यमा रहेको मौज्दात रकम	संस्थाको संख्या	जम्मा प्राप्त रकम	आर्थिक वर्षको अन्त्यमा रहेको मौज्दात रकम
१	नविल बैङ्क लिमिटेड	२३६५	१८६१९५६८५१२	२२४७३८०८०२	२५२१	२३५५१७६९६८४	२४५४७०२१७	२६५९	१८५३०६९६३८८	२५३३५४४१९४
२	नेपाल बङ्गलादेश बैङ्क लिमिटेड	४०	२८३३०९७८६.२	५१०९१३६९.८१	३२	२००८५७६२२.६	१३०२२१२८.६१	३५	२२१९९५५८५.५	
३	लक्ष्मी बैङ्क लिमिटेड	१९	५६७४२७७०२.७	१२४८७८९१७.१	३३	१७५५५८७८६३	७७३११०३४.५३	४१	११८१९६२५८८	९४७७८०७१.२७
४	जनता बैङ्क लिमिटेड	१३२	४७३६२५०७३.६	५०४८४०१२.५३	१४६	७४०९७६१८९.६	१३२१२५२८९.१	१६९	१४७७६१८२६	१०५१३६७३७.८
५	सानिमा बैङ्क लिमिटेड	२८०	२२१९३७५२६१	२९११०४४०.४	३८४	३३२३५८४५२५	४०६२९६४७८.१	४१४	४३२८५५५०९.३	४७९६२९१२४.६
६	सिद्धार्थ बैङ्क लिमिटेड	४२	२११७३३६८७.४	१७४५२६११०.६	५२	२४४५१६१८३.५	१५१५१२६२३.७	६१	३३०२३०३०२	१५०८४५८०९.८
७	नेपाल इनभेस्टमेन्ट बैङ्क लिमिटेड	१३१	१२५२६७०३४१	३४०२४९०४४	१४१	१६५५०८५३१८	२८९०५४०८८	१४४	१७५५३३००२९	४१४६४३१६१
८	ग्लोबल आइ एमि ई बैङ्क लिमिटेड	२६	११३३९५४७५	३३२७९७३३	३०	१६६८३१३८५	२३५५६०४८	४०	१८६०४६८८	२०४५०७१९
९	कुमारी बैङ्क लिमिटेड	८	१२२७०१२६.७३	३३५७४५८६.०८	८	१७८९५४०९.८१	१६७७५६११.३३	९	३०९२०५७५.३२	१४३००८१६.७२
१०	सिटीजन बैङ्क लिमिटेड	८	३८६०२४३७.४६	१३१५४७३४.१८	७	१३६८३७२७.२	१४६९६०५३.२९	६	३३८२१७८७.२५	१२९७०८४७.०३
११	मेगा बैङ्क लिमिटेड	४५	१८१२३१८७३.५९	८१२१८७०४.२५	३२	१६३९६०६०३.८	४४१५०७८२.९८	४१	१५४१७८६९४.५	४४३६७८२२.१६
१२	एन आइ सी एसीया बैङ्क लिमिटेड	६०	३७८४८१४१.५	६६८१११७४२.६	५७	३९२८७५०९१.३	७४८७९७०७०.४	५४	४०५२१०५५६.२	७९९७८८३७६.२
१३	माछापुछे बैङ्क लिमिटेड	१०	१३३७२२४३	११३०९५८	९	२८८१७६४.३४	३०७२९९.५	१०	३२११४३२.६	२५६०३६.९२
१४	यन एम बि बैङ्क लिमिटेड	१६	५९६९००६९१.७	४८८७५८.३८	२१	४६३२९१३०.४१	३२११८४१.३	८	१०८७१८३१३२	४८९१४५.७३
१५	सनराइज बैङ्क लिमिटेड	२२४	३७१२४६९०६.८	९६६५१७८३.१७	२२९	२७६०६१९५१.७		३०६	४८६७८१०२३.१	९५५६७९९५.९३

क्र. सं.	बैंकको नाम	आ.व. २०७२।७३			आ.व. २०७३।७४			आ.व. २०७४।७५		
		संस्थाको संख्या	जम्मा प्राप्त रकम	आर्थिक वर्षको अन्त्यमा रहेको मौज्दात रकम	संस्थाको संख्या	जम्मा प्राप्त रकम	आर्थिक वर्षको अन्त्यमा रहेको मौज्दात रकम	संस्थाको संख्या	जम्मा प्राप्त रकम	आर्थिक वर्षको अन्त्यमा रहेको मौज्दात रकम
१६	प्रभु बैङ्क लिमिटेड	३०	१९०१७५५९१.५	३१५७९७८०.८	३९	३३८८५३००४.१	२७३६८८४६.३३	४३	२३२८८२७.३२	४२४३१८६०.७३
१७	हिमालयन बैङ्क लिमिटेड	३०४	१९६४८७२५२०		४१	१७३५२४८२८१		२८	२५१२३४२८.८८	१२९७२८१५४६
१८	प्राइम कमर्सियल बैङ्क लिमिटेड	२९५	१५३५६३५५३.८	११३८१५६३४.२	३३६	४२७९९२४४०.७	११२१५९८१७.९	३९७	३५०३८५०९९.७	१३७४३५८४२.२
१९	सेन्चुरी बैङ्क लिमिटेड	१२	१४५६४८२७२.६	२२३४१३०३.८	१४	५५२९७१३७.१	३१४९६४१.३	१५	२९९८६२८७.७	२०५१५३८.४
२०	सिभिल बैङ्क लिमिटेड	२४३	५७७६५८२८.८५	१३७६०८९८४.७	३०६	८६५७५४३६.७५	२४४०३३७६.५	३७०	३८८६९७६८.८	२१२१२५६०७.५
२१	राष्ट्रिय वाणिज्य बैङ्क लिमिटेड	४५८०	२२३४३६९८५३	२२५३८६४२३.२	४५८०	२७४४३८०९४३	२१६८८०५०२.५	४५८०	२५६०१९९५२३	२१५८७०८०८.५
२२	एन सि सि बैङ्क लिमिटेड	२३६	२८४३४४१५६.५	८२४२३४३०.२३	२५२	३८४१२९५५०.५	८३८६३५१३.०९	२४९	४२९९८०८३९.५	१६०५८१०८०.४
२३	नेपाल एस वि आई बैङ्क लिमिटेड	१७	६०८०६८७७७.३	२८३४९८९०.७१	१२	१३५५२६७१२.६	३९२६४७५.२९	१७	१९२५८९५३३.८	३३३५७७४८.४१
२४	एभरेष्ट बैङ्क लिमिटेड	३९	३४४७६९०००	८६८०००००	४८	२३९९६३०००	६८५३८०००	३३	१८९९८२०००	८२८५८०००
२५	बैंक अफ काठमाण्डौ बैङ्क लिमिटेड	१५४	५०४३८१९४६.१	२७२५०८२४२.७	१४७	११६९८१९४४१	३००५४१७७९.९	१५४	६८६६३०९७३.९	२५९४०९८२३.१
२६	कृषि विकास बैङ्क लिमिटेड	४४	१८७२९१८०१	३१९८४४२८०	२९	९२६३७६९३	६०३०१३०९	३५	८३५६६७८७	१३५४७३९०९
२७	नेपाल बैङ्क लिमिटेड	२	९३२१७८४९	४३०५७०१	३	९५१२०८३८	९८६०१४२	३	१९२९८४८१५.५	९०४०४१५.६६
२८	स्ट्यान्डर्ड चार्टर्ड बैङ्क लिमिटेड	४२७	१८०२७१७८६९७.४४	८४१४४८३३०७.३३	३८१	१६५८४६५६३४८.०७	४९६६९६२२२३.३९	२६३	११९६४०७५०९१.५९	२९२९२९३२९०.२२
	जम्मा	९७८९	५०१२२२२६१०६.७७	९७०७८६७९९७.८७	९८९०	५६६४३०९७२७५.०८	६०७०२१७१७२.८७	१०१८४	४६९५९९४६६७७.१६	७७५०४३६१३४.२८

गैरसरकारी संस्थाद्वारा सञ्चालित लघुवित्त संस्था

क्र.स	गैरसरकारी संस्थाको नाम	प्रस्तावित संस्थाको नाम	इजाजतपत्र प्रदान गरेको मिति	बचत	ऋण	सदस्य संख्या	बचतकर्ता संख्या	जम्मा पुँजी	जगेडाकोषमा रहेको रकम
१	ग्रामीण स्वयं सेवक समाज (GSS)	ग्रामीण स्वयं सेवक लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	२०७५/०४/३०	१६२७२००००	४०८९२६०००	१३७३४	१३७३४	२९१६१०००	२९१६१०००
२	श्रृजनात्मक महिला वातावरण विकास संस्था, काठमाडौं (CWEDA)	स्वेडा लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	२०७५/०५/१८	६७०२०००	२१०१७०००	१२७६	१२७६	४३७०००	४१६०००
३	महिला अधिकार तथा विकास केन्द्र, काठमाडौं (CWRD)	महिला लघुवित्त वित्तीय संस्था लि,	२०७५/०६/२२	२६२७५००००	७५१३५८०००	२२५७८	२२५७८	४३०९५०००	२२८०२०००
४	मानुषी, काठमाडौं (MANUSI)	मानुषी लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	२०७५/०६/२५	३८५७८९०००	७९०९३९०००	२४४१२	२४४१२	विवरण उपलब्ध नभएको	विवरण उपलब्ध नभएको
५	महिला आदर्श सेवा केन्द्र, काठमाडौं (MASK)	आदर्श लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	२०७५/०७/२५	६४९९३०००	५४६६२०००	३३६०	३३६०	विवरण उपलब्ध नभएको	विवरण उपलब्ध नभएको
६	युनिक नेपाल (UNYC NEPAL)	युनिक नेपाल लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	२०७५/०७/३०	१०८५६२२०००	१८३४९१७०००	७९३४४	७९३४४	२१२९२९०००	२१२९२९०००
७	ग्रामीण महिला विकास संस्था (GMBS)	स्मार्ट लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	२०७५/०७/३०	५११७००००	५१२०००००	५५६०	५०९०	३४५९०००	२०७३०००
८	नेपाल महिला सामुदायिक सेवा केन्द्र (NWCSC)	महिला सामुदायिक लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	२०७५/०७/३०	७१९५२७०००	१०४३९५६०००	३८८३०	३८८३०	१३०८५३०००	१३०८५३०००
९	सृजना विकास केन्द्र (SBK)	जाल्पा लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	२०७५/०७/३०	५९३०६४०००	९९८४५५०००	३१०६५	३१०६५	१४५६५३०००	१३०१७५०००
१०	विकासका लागि स्थानीय स्वयं सेवकहरू (सल्भ) (SOLVE NEPAL)	सल्भ लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	२०७५/१०/०८	२५९१५१०००	७४१५९६०००	२३९३१	२३९३१	१३७१७००००	९८५९००००
११	पाटन विजिनेस एण्ड प्रोफेसनल वीमेन ललितपुर (PATAN BPW)	विपिडब्लु लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	इजाजतपत्र प्रदान गर्ने क्रममा रहेको ।	१५२७००००	२३९५५०००	१३१६	१३१६	३४४०००	०
१२	नेपाल महिला उद्यमी संघ, काठमाडौं (WEAN)	विन लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	इजाजतपत्र प्रदान गर्ने क्रममा रहेको ।	१५७३२०००	२०२३८०००	१५१५	१५१५	विवरण उपलब्ध नभएको	विवरण उपलब्ध नभएको
१३	महिला उपकार मञ्च (MUM)	उपकार लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	इजाजतपत्र प्रदान गर्ने क्रममा रहेको ।	४४६९८००००	७५१८१६०००	३१३९५	३१३९५	१०४८१०००	६९३६०००
१४	नेपाल ग्रामीण विकास संस्था, काठमाडौं (NERUDO)	राष्ट्र उत्थान लघुवित्त वित्तीय संस्था लिमिटेड	इजाजतपत्र प्रदान गर्ने क्रममा रहेको ।	३३८१२१०००	६९५९७३०००	१८०४८	१८०४८	५८१६९०००	५५७६७०००

क्र.स	गैरसरकारी संस्थाको नाम	प्रस्तावित संस्थाको नाम	इजाजतपत्र प्रदान गरेको मिति	बचत	ऋण	सदस्य संख्या	बचतकर्ता संख्या	जम्मा पुँजी	जगेडाकोषमा रहेको रकम
१५	नेष्टो समाज (NESDO)	नेष्टो समृद्ध लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	मिति २०७५/०५/१७ मा भौतिक निरीक्षण भएकोमा क्यातधबचभ सम्बन्धी व्यवस्था सम्पन्न गर्न बाँकी रहेको ।	१४१९६३३०००	२१७३९०५०००	७७२७३	७७२७३	९९२३७१०००	१६९११६०००
१६	चारतारे युवा क्लब (CYC)	सिवाईसी नेपाल लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	मिति २०७५/०३/१३ मा सैद्धान्तिक सहमति प्रदान भई मिति २०७५/०९/२८ मा भौतिक पूर्वाधार निरीक्षण सम्पन्न भएको ।	५७१०३७०००	८७३६६८०००	३७७८९	३७७८९	विवरण उपलब्ध नभएको	विवरण उपलब्ध नभएको
१७	धौलागिरी सामुदायिक श्रोत विकास केन्द्र (DCRDC)	धौलागिरी लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	मिति २०७५/०३/१८ मा सैद्धान्तिक सहमति प्रदान भएको र मिति २०७५/०९/२८ मा भौतिक पूर्वाधार निरीक्षण सम्पन्न भएको ।	३२४७७५०००	५२८१५१०००	२५११८	२५११८	१०८९४९०००	६४७५०००
१८	जीवन विकास समाज (JEEBAN BIKAS)	जीवन विकास लघुवित्त वित्तीय संस्था, मोरङ	वित्तीय कारोवार गर्न अन्तिम टिप्पणीको स्वीकृतिको क्रममा च:ऋको लगानी विनिवेश गर्न पत्राचार भएको ।	४५४५७०६०००	८००९२५७०००	१९४३८६	१९२३८९	३३५७४८०००	२४०२५७०००
१९	सामुदायिक महिला विकास केन्द्र (स्वेडेक) (CWDED)	गरीबी न्यूनिकरण लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.)	मिति २०७५/०५/२१ मा सैद्धान्तिक सहमति प्रदान भई वित्तीय इजाजतपत्रको लागि निवेदन पेश भएको ।	२६२७२८०००	४२४३६८०००	२८९७८	२८९७८	विवरण उपलब्ध नभएको	विवरण उपलब्ध नभएको
२०	श्रृजना सामुदायिक विकास केन्द्र (SCDC)	श्रृजनशील लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	मिति २०७५/०६/१४ मा सैद्धान्तिक सहमति प्रदान भएको ।	३११५८४०००	९६८९०५०००	३४३५२	३४३५२	विवरण उपलब्ध नभएको	विवरण उपलब्ध नभएको
२१	ग्रामीण महिला उत्थान केन्द्र (RWDC)	आत्मनिर्भर लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	मिति २०७५/०७/२९ मा सैद्धान्तिक सहमति प्रदान भई वित्तीय	४४६९८००००	७५१८१६०००	३१३९५	३१३९५	१४९१३००००	१४९१३००००

क्र.स	गैरसरकारी संस्थाको नाम	प्रस्तावित संस्थाको नाम	इजाजतपत्र प्रदान गरेको मिति	बचत	ऋण	सदस्य संख्या	बचतकर्ता संख्या	जम्मा पुँजी	जगेडाकोषमा रहेको रकम
			इजाजतपत्रको लागि निवेदन पेश भएको ।						
२२	ग्रामीण सेवा नेपाल NRN (GRAMIN SEWA)	एनआरएन लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	२०७५/१०/०४ मा सैद्धान्तिक सहमति प्रदान भएको ।	११७१०००	२३२८०००	६२५	२८०	१०००००	१०००००
२३	घरेलु तथा साना उद्योग संघ (GHARELU)	घरेलु लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	४५ प्रतिशत रकम जम्मा गर्न मिति २०७५/१०/०२ मा पत्राचार भएको ।	१२०४०००	११२९०००	२८०	१८५	विवरण उपलब्ध नभएको	विवरण उपलब्ध नभएको
२४	सोसल अपग्रेड इन प्रोग्रेस अफ एजुकेशनल रिजन (SUPER)	सुपर लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	४५ प्रतिशत रकम जम्मा गर्न मिति २०७५/१०/०२ मा पत्राचार भएको ।	२१५८६१०००	३७९००५०००	२५१०५	२५१०५	४७९३१०००	४७९३१०००
२५	महिला स्वावलम्बन समाज	ग्रामीण स्वावलम्बन लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	२०७१/१२/०४ मा इजाजत रद्द गरेको						
	जम्मा			१२५०८२७००००	२२३०१५४००००	७५१६६५	७४८७५०	२४०५९८००००	१३६०९५१०००

गैरसरकारी संस्थाद्वारा अस्पताल सञ्चालित

S.N.	Name of the NGO / Address	संस्थाको नाम र स्थान	Name of the Project	Project Site	Donor Agency	Approved Amount of External	Approved Amount of Internal	Total	Project Duration	Project Sector
1	Association of Medical Doctors of Asia-Nepal (AMDANepal), Kathmandu.	एसोसियसन अफ मेडिकल डक्टर्स अफ एसिया नेपाल (आम्दानेपाल), काठमाण्डौ ।	Hospital Service Enhancement Project.	Jhapa	AMDAN International, Japan.	2,335,552.62	100,000.00	2,435,552.62	Mar. 2018 to June 2018	Health
	Association of Medical Doctors of Asia-Nepal (AMDANepal), Kathmandu.	एसोसियसन अफ मेडिकल डक्टर्स अफ एसिया नेपाल (आम्दानेपाल), काठमाण्डौ ।	Hospital Service Enhancement Project.	Jhapa	AMDAN International, Japan.	915,903.00	50,000.00	965,903.00	Mar. 2018 to June 2018	Health
2	Brahmasthan Awareness Society, Kathmandu.	ब्रह्मस्थानी चेतनशील समाज, काठमाण्डौ ।	Regular Operation in BAS.	Kathmandu.	Brahmasthan Awareness Society in Swden.	4,000,000.00		4,000,000.00	2074.6.30 to 2076.6.29	Health
3	Charity Health Foundation Nepal, Kailali.	च्यारिटी हेल्थ फाउण्डेशन नेपाल, कैलाली ।	Free Eye Surgery Program.	Kailali & Kanchanpur.	DAK Foundation (DAK) & Partners for Equity (PFE), Australia.	11,600,000.00	400,000.00	12,000,000.00	1 Jan, 2018 to 31 Dec. 2018	Health
4	Diyalo, Dadeldhura.	दियालो, डडेल्धुरा ।	1) Diyalo Development Program (DDP). 2) Diyalo Community Hospital.	Dadeldhura.	TEAM, USA	50,000,000.00	75,149,354.00	125,149,354.00	Jan. 2018 to Dec. 2022	Health, Disability, Agriculture & Education
5	Ek.Ek Paila, Kathmandu.	एक एक पाइला, बाठमाण्डौ	Humla Health Camb	Humla	The Association of Nepalese in Midwest America	2,575,000.00	300,000.00	2,875,000.00	Kartik 9-15, 2074	Health
6	Family Panning Association of Nepal (FPAN), Lalitpur.	नेपाल परिवार नियोजन संघ, ललितपुर ।	Promote SRH Rights among policy makers, Comprehensive Sexuality Education/Gender Equality and Empowerment of Youth and Women, Integrated sexual and reproductive health services, Knowledge	Banke, Bardia, Baitadi, Baglung, Chitwan, Dailekh, Dhankuta, Dang, Doti, Ilam, Jhapoa, Kailali, Kanchanpur, Kaski, Kavre, Kapilvastu,	IPPF SARO, India	126,758,904.00	41,241,396.00	168,000,300.00	1 May 2017 to 31 Dec. 2017	Health

S.N.	Name of the NGO / Address	संस्थाको नाम र स्थान	Name of the Project	Project Site	Donor Agency	Approved Amount of External	Approved Amount of Internal	Total	Project Duration	Project Sector
			Management, Indirect Cost Project.	Makwanpur, Morang, Mahottari, Nawalparasi, Palpa, Rupandehi, Sunsari, Sarlahi, Saptari, Surkhet, Tanahun, Bhaktapur, Lalitpur, Kathmandu.						
7	Genesh Disable New Life Centre, Kathmandu.	गणेश अथाङ्ग नवजीवन केन्द्र, काठमाण्डौ ।	Ganesh Disabled Newlife Center and Clinic Programme.	Kathmandu,.	Ganesh Nepal Hilfe Dortmund e.V., Germany.	4,000,000.00		4,000,000.00	02 June, 2018 to 30 May, 2019 till.	Children's/Education/Health
8	Help Nepal Network (Nepal), Kathmandu	हेल्प नेपाल नेटवर्क (नेपाल), काठमाण्डौ ।	Help Nepal Health Post	Murma,Mugu	1.HENN UK 2.HENN Australia	2,141,390.00		2,141,390.00	15 Baishakh 2075	Women /Children/Health &Education.
9	Helping Hands for Developing Pelmang, Solukhumbu.	पेलमाङ विकासका लागि सहयोगी हातहरु, सोलुखुम्बु ।	Health Education and Community Support Project.	Solukhumbu.	Gorlitz-Pelmang Aid Organization, Germany.	3,839,687.00		3,839,687.00	Apr. 2018 to Mar. 2019	Health, Education & Community Development
10	Himalayan Health and Environmental Services Solukhumbu (HHESS), Solukhumbu.	हिमाली स्वास्थ्य र वातावरणीय सेवा सोलुखुम्बु, काठमाण्डौ ।	Dsafer Motherhood Support Programme.	Solukhumbu.	AHF, Australia	759,800.00		759,800.00	June 2017 to Nov. 2017	Health
	Himalayan Health and Environmental Services Solukhumbu (HHESS), Solukhumbu.	हिमाली स्वास्थ्य तथा वातावरणीय सेवा, सोलुखुम्बु ।	Meternal & Neonatal Health Care Programme	Mahottari.	Agnes B Foundation, France.	910,049.00		910,049.00	Aug. 2017 to July 2018	Health
	Himalayan Health and Environmental Services Solukhumbu (HHESS), Solukhumbu.	हिमाली स्वास्थ्य र वातावरणीय सेवा सोलुखुम्बु, सोलुखुम्बु ।	Flod Victims Support Program	Rautahat & Mahottari.	World Food Programme	2,751,954.00		2,751,954.00	21 Aug. 2017 to 20 Oct. 2017	Health
	Himalayan Health and Environmental	हिमाली स्वास्थ्य र वातावरणीय सेवा	Mother & Child Health and	Solukhumbu	UN World Food Programme.	4,894,336.00		4,894,336.00	1 Sep. 2017 to 31 Dec. 2017	Health

S.N.	Name of the NGO / Address	संस्थाको नाम र स्थान	Name of the Project	Project Site	Donor Agency	Approved Amount of External	Approved Amount of Internal	Total	Project Duration	Project Sector
	Services Solukhumbu (HHESS), Solukhumbu.	सोलुखुम्बु, सोलुखुम्बु ।	Nutration Program.							
	Himalayan Health and Environmental Services Solukhumbu (HHESS), Solukhumbu.	हिमाली स्वास्थ्य र वातावरणीय सेवा सोलुखुम्बु, सोलुखुम्बु ।	WFP EMOP-201101, Blanket Supplementary Feeding Programme (BSFP) and Targeted Supplementary Feeding Programme (TSFP) under Emergency Nutrition Intervention.	Rautahat, Mahottari and Sarlahi	United Nations-World Food Programme (UN-WFP) Nepal, Nepal	29,217,459.00		29,217,459.00	1 October, 2017 to 31 March, 2018	Health
11	Himalayan Health Care Nepal (HHC Nepal). Lalitpur.	हिमालयन हेल्थ केयर नेपाल, ललितपुर ।	Rural Community Development and Services Project.	Dhading, Ilam.	Himalayan Health Care Inc, USA	13,008,144.00	200,000.00	13,208,144.00	Jan. 2018 to Dec. 2018	Health
	Himalayan Health Care Nepal, Lalitpur.	हिमालयन हेल्थ केयर नेपाल, ललितपुर ।	Rural Community Development and Service Programme.	Dhading.	Himalayan Health Care, USA	3,077,400.00	5,885,000.00	8,962,400.00	June 2018 to Dec. 2018	Health
12	Himalayan Yokpu Foundation, Kathmandu.	हिमालयन योक्पु फाउण्डेन, काठमाण्डौ ।	Wongchu Sherpa Memorial Hospital Project and Hostel Project.	Solukhumbu.	Wilderness Medical Society, USA.	29,364,544.00		29,364,544.00	Sep. 2017 to Aug. 2019	Women/Childre n/ Health
13	Human Development & Community Services (HDCS), Lalitpur.	मानव विकास तथा सामुदायिक सेवा, ललितपुर ।	HDCS-Chaurjahari Hospital Rukum.	Rukum	DHM & Gossner Mission (Germany), American Baptism Church (USA).	40,800,000.00	65,081,786.00	105,881,786.00	Apr. 2017 to Apr. 2019	Health
14	KOSHISH, National Mental Health Self Help Organization Bagdol 4, Lalitpur	कोशिश, काठमाण्डौ ।	Strengthening Stakeholder Capacity for Formulation, Implementation and Adoption of Psychosocial Disability Rights in the Legal Framework.	Lalitpur	FELM, Finland.	3,420,000.00		3,420,000.00	June, 2018 to December, 2018 till.	Health and Human Rights.
	KOSHISH, National	कोशिश (राष्ट्रिय मानसिक स्वास्थ्य	Emergency Residential	Lalitpur	General Board of Global Ministries	981,580.08		981,580.08	1st July 2017 to 30th 2018	Mental Health

S.N.	Name of the NGO / Address	संस्थाको नाम र ठेगाना	Name of the Project	Project Site	Donor Agency	Approved Amount of External	Approved Amount of Internal	Total	Project Duration	Project Sector
	Mental Health Self Help Organization Bagdol 4, Lalitpur	स्वावलम्बन संगठन। बागडोल, ४ ललितपुर	Psychosocial support to the abandoned persons with mental health problems		USA, Rotary Australia , Friends of KOSHISH in Germany, Prime Partnership UK, Unity in Health UK					
	KOSHISH, National Mental Health Self Help Organization Bagdol 4, Lalitpur	कोशिश, काठमाण्डौ ।	Promotion and Protection of Huma Rights of Person with Mental Health Problems through Self-Advocacy.	Kathmandu, Lalitpur ^& Bhaktpur.	HimalPartner, Norway.	6,600,000.00		6,600,000.00	Jan. 2018 to Dec. 2018	Mental, Health & Human Rights
14	Nepal Burn Society Naxal, Kathmandu	नेपाल अग्नि जलन समाज नक्साल काठमाण्डौ	Reducing mortality and morbidity from burn injuries by transforming national programmes of burn care and prevention in Nepal	Kathmandu	Interburns and DFID UK	3,910,377.00	2,627,823.00	6,538,200.00	1 April 2016 to 31 March 2019	Health (Burn Care)
16	Nepal Cancer Care Foundation, Lalitpur.	क्यान्सर केयर फाउण्डेशन, ललितपुर ।	Development of Training Manual and training materials for Cervical Cancer Screening and Prevention in Nepal.	Kathmandu & Lalitpur.	WHO, Lalitpur	1,610,716.00		1,610,716.00	1 Apr. 2018 to 31 July 2018	Health
17	Nepal Netra Jyoti Sangh, Kathmandu.	नेपाल नेत्र ज्योति संघ, काठमाण्डौ ।	National Program for Control of Childhood Blindness in Nepal.	Kathmandu.	ORBIS International Inc., Hong Kong	7,969,692.80		7,969,692.80	1 Apr. 2017 to 31 Dec. 2017	Health & Disable
18	Nepal Public Health Foundation, Kathmandu.	नेपाल जन-स्वास्थ्य प्रतिष्ठान, काठमाण्डौ	Implementation strategies and contextual factors associated with under-five mortality reduction in Nepal from 2000-2016.	Kathmandu	PIH Universities of Global Health Equity LLC,	2,672,536.20		2,672,536.20	May 2018 to Aug. 2018	Health
		नेपाल जन-स्वास्थ्य प्रतिष्ठान, काठमाण्डौ	Highly Hazardous Pesticide Poisoning-Gathering Requisite	Kathmandu	The University of Edinburgh,	15,933,711.21		15,933,711.21	May 2018 to Apr.. 2020	Health

S.N.	Name of the NGO / Address	संस्थाको नाम र स्थान	Name of the Project	Project Site	Donor Agency	Approved Amount of External	Approved Amount of Internal	Total	Project Duration	Project Sector
			Information for Decision-making (HOPE GRID).							
19	Public Health Concern Trust (Phect Nepal) , Kath mandu.	जनस्वास्थ्य सरोकार ट्रस्ट (फेक्ट नेपाल), काठमाण्डौ ।	A Resilient Healthcare Model for Mountainous Nepal.	Myagdi	Give2Asia Foundation, USA	22,762,041.80		22,762,041.80	1 Mar. 2017 to 28 Feb. 2018	Rural healthcare & telemedicine
20	Shechen Maha Buddha Vihar, Kathmandu.	सेचेन महा वाँड विहार, काठमाण्डौ ।	Regular Checkup (OPD), Treatment, Hospice Service and Supervision Program.	Kathmandu.	Karuna-Shechen, Europe, USA, Canada, Asia Foundation Tashipaljor.	50,400,000.00	7,467,700.00	57,867,700.00	1 Jan. 2018 to 31 Dec. 2018	Health
21	Solukhumbu Polytechnical Academy, Kathmandu.	सोलुखुम्बु पॉलिटेक्निकल एकेडेमी, काठमाण्डौ	NICU	Solukhumbu	Direct Relief America.	3,090,000.00		3,090,000.00	28 July 2017 to 31 Dec. 2018	Women/Children/ Health
22	Spinal Injury Sangh Nepal (SISN), Lalitpur.	स्पार्डनल इनजरी संघ नेपाल, ललितपुर ।	Wheelchair for mobility.	Kavre	Limbs4All Charitable Trust, New Zealand.	2,000,000.00		2,000,000.00	Feb. 2018 to Feb. 2019	Health & Disability
		Total				454,300,777.71	198,503,059.00	652,803,836.71		

गैरसरकारी संस्थाद्वारा सञ्चालित विद्यालय

संस्थाको नाम, ठेगाना	परियोजनाको नाम	साभेदार संस्थाहरु	सम्भौता मिति
1 End of Child Prostitution in Asia, Africa and America Tourism (ECPAT) LUXEMBERG	Reducing risk sexual abuse and exploitation among at risk and vulnerable Children	Ape Nepal.	20 July 2012 to 19 July 2015 (3years)
2 Shangrila Home VZW, Belgium P.O Box: 7818, Arubari, Kathmandu Ph 4913757 Fax Email wdebecker@hotmail.com and shangrila.com@pandora.be	Children Support	Kids Shangrila Home	(5 year) 22 May, 2013 to 21 May, 2018
3 The Australia Association of the Forget me not Childrends' Home, Inc., Australia, P.O.Box: 20920, Mahankal VDC-5, Golfutar, Kathmandu,	Building Strong Families and futurs	The Himalayan Innovative Society	(5 years) 21 Dec, 2012 to 20 Dec, 2017
4 Nepal Orphan Home, USA . P.O.Box: 1254	Operations of papas house children welfare home	Papas House	(3 Years) 6 Aug, 2014 to 5 Aug, 2017
5 The umbrella foundation, Ireland	support for victims of child trafficking and children reintegrated with their families	umbrella organization nepal	5 years(20 th sept 2017)
6 World Mobilization, Brazil	Apple Of God's Eyes III	Nepalese Home	14 june 2018 for 5 yrs
7 Sunrise Children's Association Inc., Australia	Project for the development of disadvantaged and vulnerable children and communities in Nepal through child protection, education and livelihood support, Nuwakot, Nepal	RUDEC NEPAL, Nuwakot, Sunrise Orphanage, Kathmandu, CSN, Nuwakot	30 july 2018(5 years)
8 The Esther Benjamins Trust (EBT), UK P.O.Box: 23057, Taukhel-1, Godawari	At Risk Children Support Program 2015-2020	Child Rescue Nepal, Lalitpur	(5 years) 29 De, 2015
9 Nepal Hilfe Beelngries, Germany. G.P.O.Box: 901, Chauni-7, Kathmandu,	Saligram Bal Griha (Saligram Kinderhous)	Help for Children Belingries, Lalitpur	(5 year) 31 Dec, 2013 to 30 Dec, 2018
10 EPACT Luxemburg	Combating Commercial Sexual Exploitation of Children: Preventing and Protecting Children against Onlus Sexual Abuse in Nepal	Voice of Children (VOC), Kathmandu	11.august.2016 (3years)
11 Association for the Children of Kathmandu, France P.O.Box: 19734,Gorkha VDC-3	Home for Desititute Children	AWAC	(5 Years) 16 Feb, 2015 to 15 Feb, 2020

जग्गाको खण्डीकरण र कित्ताकाट प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित
धेरै कित्ताकाट (प्लटिङ्ग गरेको रुपमा) भएका जग्गाको विवरण

कार्यालयको नाम	साविक गाविस/नगरपालिका	साविक कित्ता	हाल कित्ता	मिति	कैफियत
मालपोत कार्यालय ललितपुर	चाँपागाउँ ५ क	६४	१११७-११२९	२०७४/०६/२६	विभिन्न व्यक्तिहरुको नाममा १ कित्ताबाट १३ कित्ता गरिएको
मालपोत कार्यालय ललितपुर	धापाखेल ४ख	३०९	३२०-३२८	२०७४/१०/१९	प्लटिङ्ग जस्तो १ कित्ताबाट ९ कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय ललितपुर	हरिसिद्धी ६क	२३	१९७१-१९७९	२०७४/१०/०९	प्लटिङ्ग जस्तो १ कित्ताबाट ९ कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय ललितपुर	किटनी ४क	३३८	६५१-६६०	२०७४/०८/०३	प्लटिङ्ग जस्तो १ कित्ताबाट १० कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय ललितपुर	गोदामचौर ३ ग	१०७	५२७-५३७	२०७४/१०/१८	प्लटिङ्ग जस्तो १ कित्ताबाट ११ कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय ललितपुर	गोदामचौर ३ ग	२३४	५९२-६०३	२०७४/१०/१८	प्लटिङ्ग जस्तो १ कित्ताबाट १२ कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय ललितपुर	लामाटार १ड	३०	५६७-५७२	२०७४/०८/२८	प्लटिङ्ग जस्तो १ कित्ताबाट ६ कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय ललितपुर	हरिसिद्धी ५	६१	३४८-३५४	२०७४/१०/१९	प्लटिङ्ग जस्ता १ कित्ताबाट ७ कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय ललितपुर	हरिसिद्धी ५	१९१	३५५-३६४	२०७४/१०/१९	प्लटिङ्ग जस्ता १ कित्ताबाट १० कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय ललितपुर	गोदाचौर २ख	४९	७७०-७७८	२०७४/०९/१२	प्लटिङ्ग जस्तो १ कित्ताबाट ९ कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय ललितपुर	लामाटार ३ क	३९६	१३८८-१३९४	२०७४/०९/१२	प्लटिङ्ग जस्तो १ कित्ताबाट ७ कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय कलकी	बाडभज्याङ १	१४	८३६-८५०	२०७४/१२/२८	प्लटिङ्ग जस्तो १ कित्ताबाट १५ कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय कलकी	बाडभज्याङ १	१३	८५४-८६६	२०७४/१२/२८	प्लटिङ्ग जस्तो १ कित्ताबाट १३ कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय कलकी	भीमढुंगा ६ग	३१३	३३३-३४०	२०७४/१२/३०	प्लटिङ्ग जस्तो १ कित्ताबाट ८ कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय कलकी	बाडभज्याङ्ग ४	७२	१९२-१९६	२०७४/०७/२६	प्लटिङ्ग जस्तो १ कित्ताबाट ५ कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय कलकी	बाडभज्याङ्ग १ ग	१११	८२१-८३१	२०७४/१०/२४	प्लटिङ्ग जस्तो १ कित्ताबाट ११ कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय कलकी	डाँडापौवा १ ख	५२	६८६-६९३	२०७४/१०/१५	विभिन्न व्यक्तिका नाममा प्लटिङ्ग जस्तो
मालपोत कार्यालय कलकी	डाँडापौवा १ ख	६०	६९४-७१७	२०७४/१०/१७	प्लटिङ्ग जस्तो १ कित्ताबाट २३ कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय कलकी	डाँडापौवा ६ ख	२०८	३९२७-३९३७	२०७४/०९/०६	प्लटिङ्ग जस्तो १ कित्ताबाट २३ कित्ता बनाएको
मालपोत कार्यालय कलकी	दहचोक १ ड		७२१-७३४	२०७४/०९	प्लटिङ्ग जस्तो १ कित्ताबाट १४ कित्ता बनाएको

जग्गाको खण्डीकरण र कित्ताकाट प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित

अंशवण्डामा अशियारका नाममा जग्गा प्लटिङ्ग गरेकै रुपमा ३ वा सो भन्दा बढी कित्ताकाट भएको विवरण

क्र.स.	मालपोत कार्यालय	गाविस/नगर पालिका	वडा नं.	साविक कि.नं.	कित्ताकाटभई कायम कित्ताहरु	कित्ताकाट मिति	कैफियत
१.	कंलकी	वाडभञ्ज्याङ	१ग	२९१	४४७-४५०	२०७४/०७/१६	अंशवण्डा भनिएको तर थर फरक
२.	कंलकी	वाडभञ्ज्याङ	४ग	२४	२५८-२६३	२०७४/०७/२३	अंशवण्डा एकै व्यक्तिलाई २ भन्दा बढी कित्ताकाट भएको
३.	कंलकी	मच्छेगाउँ	८ ख	६७	४५८-४६३	२०७४/०९/२३	अंशवण्डा एकै व्यक्तिलाई २ भन्दा बढी कित्ताकाट भएको
४.	कंलकी	वाडभञ्ज्याङ	३ख	५६३	१०५१-१०५४	२०७४/१२/२९	अंशवण्डा एकै व्यक्तिलाई २ भन्दा बढी कित्ताकाट भएको
५.	कंलकी	डाडापौवा	६	६६	२७८४-२७८६	२०७४/१२/६	वकसको रुपमा ३ कित्ता बनाई २ कित्ता बाँकी राखेको
६.	कंलकी	दहचोक	५क	३४७	३६७-३७३	२०७४/११/१०	एकै व्यक्तिको नाममा २ भन्दा बढी कित्ताकाट भएको
७.	कंलकी	मच्छेगाउँ	८ख	२३	४६६-४७१	२०७४/१२/०७	एकै व्यक्तिको नाममा २ भन्दा बढी कित्ताकाट भएको
८.	कंलकी	तीनथाना	७	३३०	१४३४-१४४४	२०७४/०९/१४	एकै व्यक्तिको नाममा २ भन्दा बढी कित्ताकाट भएको
९.	ललितपुर	धापाखेल	१क	१२३२	५५७९-५५८५	२०७४/०६/०१	एउटै व्यक्तिहरुको नाममा धेरै कित्ता कायम गरिएको
१०.	ललितपुर	लामाटार	१क	३२६	५४०-५४७	२०७४/०७/२९	वकस पत्रको नाममा धेरै कित्ता गरिएको
११.	ललितपुर	टिकाथली	१ क	१०३७	३९५७-३९६२	२०७४/११/०२	अंशवण्डामा ३ वटै कित्ता एकै व्यक्तिका नाममा गरिएको
१२.	ललितपुर	गोदामचौर	३क	३८५	६२२-६२७	२०७५/०२/१०	अंशवण्डा एकै व्यक्तिलाई २ भन्दा बढी कित्ताकाट गरेको
१३.	ललितपुर	गोदामचौर	८क	२०६	५३१-५३६	२०७४/१२/०७	अंशवण्डा एकै व्यक्तिलाई २ भन्दा बढी कित्ताकाट गरेको
१४.	ललितपुर	सानागाउँ	४	४१३	८७१-८८०	२०७४/१२/२१	अंशवण्डा एकै व्यक्तिलाई २ भन्दा बढी कित्ताकाट गरेको
१५.	ललितपुर	टिकाथली	१ख	२८१	८५८-८६३	२०७४/०१/०५	अंशवण्डा एकै व्यक्तिलाई २ भन्दा बढी कित्ताकाट गरेको
१६.	ललितपुर	गोदामचौर	३क	३८५	६२२-६२७	२०७५/०२/१०	अंशवण्डा एकै व्यक्तिलाई २ भन्दा बढी कित्ताकाट गरेको

जग्गाको खण्डीकरण र कित्ताकाट प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित
एक आर्थिक वर्षमा दोहोरो/ तेहोरो कित्ताकाट भएको विवरण

नापी कार्यालय रहेको जिल्ला	साविक गाविस/नपा	साविक कित्ता	हाल कित्ता	मिति	कैफियत
ललितपुर	हरिसिद्धि २क	२६८	१२५७, १२५८	२०७४/०८/२२	दोहोरो कित्ताकाट
		१२५८	१२६५, १२६६	२०७४/०८/२२	
	हरिसिद्धि ४	५९८	८८१-८९०	२०७४/०५/१६	दोहोरो कित्ताकाट
		८८९	९०७-९११	२०७४/०७/२०	
	हरिसिद्धि ६ क	२७	१९६२-१९६३	२०७४/०७/२०	दोहोरो कित्ताकाट
		१९६२	१९८९-१९९१	२०७४/१०/११	
		१९६३	१९९२-१९९८	२०७४/१०/११	
	कितनी ८	७८८	८८५-८८८	२०७४/१०/२४	दोहोरो कित्ताकाट
		८८७	८९३-८९४	२०७४/११/१०	
		८८८	८९५-८९७	२०७४/११/१०	
	टिकाथली २	२२१८१	३०१८-३०१९	२०७४/१२/२६	दोहोरो कित्ताकाट
		३०१९	३०२३-३०२५	२०७५/०१/१४	
	गोदामचौर ३ ग	३६६	८७०-८७८	२०७४/१२/०६	दोहोरो कित्ताकाट
		८७८	८८३-८८४	२०७४/१२/०६	
कलंकी	भिमसेनस्थान ५ क	३३३	७९९-८००	२०७४/०९/०३	दोहोरो कित्ताकाट
		८००	८०१-८०६	२०७४/०९/१३	
	डाडापौवा ३	११२४	११४३-११४५	२०७४/०९/२५	दोहोरो कित्ताकाट
		११४५	११४६-११४७	२०७४/०९/३०	
	मच्छेगाउँ ७ख	५०	८५-८७	२०७४/०७/२२	दोहोरो कित्ताकाट
		८७	८८-९२	२०७४/०७/२९	
		४६	९३-९४	२०७४/१०/२९	दोहोरो कित्ताकाट
		९४	९९-१०२	२०७४/११/०८	
	स्युचाटार ३	६३	७९३-७९४	२०७४/०९/११	दोहोरो कित्ताकाट
		७९४	७९५-७९६	२०७४/०९/१४	
	थानकोट महादेवस्थान ३ क	७३	१६०२-१६०५	२०७४/०९/१४	दोहोरो कित्ताकाट
		१६०३	१६०६-१६०७	२०७४/०९/१४	
		१६०४	१६१०-१६१४	२०७४/०९/१४	
	भिमदुङ्गा ८ ग	५६	४१०-४११	२०७४/११/२२	दोहोरो कित्ताकाट
४२२		४१४-४१७	२०७४/११/२५		
४१०		४१८-४२३	२०७४/१२/२५		

कार्यमूलक, सूचना प्रविधि तथा विशेष लेखापरीक्षण महानिदेशनालयमा कार्यरत कर्मचारीहरु

क्र.सं.	पद	नाम
१	नायव महालेखापरीक्षक	श्री दामोदर पुडासैनी
२	निर्देशक	श्री कृष्णप्रसाद पौडेल
३	निर्देशक	श्री राजेन्द्रराज ओझा
४	निर्देशक	श्री कृष्णप्रसाद रेग्मी
५	निर्देशक	श्री धुवराज भुसाल
६	निर्देशक	श्री रमेशबाबु के. सी
७	निर्देशक	श्री हुमनाथ सुवेदी
८	निर्देशक	श्री नीरप्रसाद सुवेदी
९	लेखापरीक्षण अधिकारी	श्री सन्तोष सापकोटा
१०	लेखापरीक्षण अधिकारी	श्री यमनाथ खनाल
११	लेखापरीक्षण अधिकारी	श्री यज्ञप्रसाद वस्ती
१२	लेखापरीक्षण अधिकारी	श्री हरिप्रसाद आचार्य
१३	लेखापरीक्षण अधिकारी	श्री छिरिङ तोप्के लामा तामाङ
१४	लेखापरीक्षण अधिकारी	श्री कमल श्रेष्ठ
१५	लेखापरीक्षण अधिकारी	श्री दिलकुमार राई
१६	लेखापरीक्षण अधिकारी	श्री विवेकानन्द भा
१७	लेखापरीक्षण अधिक्षक	श्री कुन्ताकुमारी दाहाल
१८	लेखापरीक्षण निरीक्षक	श्री सुलोचना पाण्डे
१९	सहायक कम्प्युटर अपरेटर	श्री गौरी धिताल